

უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ

წიგნი IX

გიულდენშტედტი

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

КОМИССИЯ ПО ПУБЛИКАЦИИ ИНОСТРАННЫХ ИСТОЧНИКОВ О ГРУЗИИ

FONTES PEREGRINI AD GEORGIAM PERTINENTES

ПУТЕШЕСТВИЕ ГЮЛЬДЕНШТЕДА
ПО ГРУЗИИ

ТОМ I

Немецкий текст с грузинским переводом издал и исследовал

Г. Гелашвили

JOHANNES GUELLENSTAEDTIUS
PEREGRINATIO GEORGICA

Tomus prior

Textum germanicum cum conversione georgica edidit
commentariisque instruxit

G. Gelašvili

საქართველოს შესახებ არსებული უცხოური წყაროების კომისია

გიუდენუგუდვის მოგზაურობა საქართველოში

ტომი პირველი

გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა
და გამოკვლევა დაურთო

გ. გელაშვილი

**მთავარი რედაქცია: ი. აბულაძე, ვლ. ფუთუჩაძე, ს. შაუხჩიშვილი,
გ. წმინთელი (მთ. რედაქტორი), ს. ჯიქია.**

**დასაველეთ-ვერობული წყაროების
სერიის რედაქტორი
ნიმ. შაუხჩიშვილი**

შინაარსი

წინასიტყვაობა	07
შესავალი (ნარკვევი)	09—087
გიულდენფელდის მოგზაურობა საქართველოში: ტექსტი და თარგმანი	1—333
მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.	3
მოგზაურობა თბილისიდან ქახეთისაკენ და კახეთში	15
[მოგზაურობა ქართლში]	47—105
[თბილისის აღწერილობა]	87—93
[მოგზაურობა რაჭაში]	105—131
[მოგზაურობა იმერეთში]	133—175
[ჭუთაისის აღწერილობა]	139—143
[ისევ ქართლში]	177—181
საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის	183—213
საქართველოს ისტორიისათვის	187
ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულო (როგორც კახეთის ისე ქართლის შტოს გენეალოგია)	195
იმერეთის ისტორიისათვის	203
1. ზემო ქართლი	215—237
ჯავახეთი (215). სამცხე (217). სათარხნო (219). საციციანო (219). ქართლის სამეფო (225—237): ქართლის მეფის მოხელეები (229). კანონები და სამართლის წარმოება (231). ქართლის მეფის შემოსავალი (233). ქართლის სამეფოს ფულები (233).	
2. პრვინცია ძველი ქართლი	239—247
3. პრვინცია სომხეთი	239
✓ 4. ქართული პრვინცია ქახეთი	249—265
ქიზიყი (257). თუშეთი (263).	
5. შუა ანუ შიდა ქართლი	267—309
ხადა (267). ხევსურეთი, გუდამაყარი (269). ფშავი, საერისთაო (271).	
6. ქართული პრვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო	281—309
იმერეთის მხარე რაჭა (291). ოკრიბა (297). თვალდა, ლომსიათხევი, ზემო-ქვეყანა (299). ხეფინიხევი (303). არგეთი (303). სალორთქიფანიძო (305). ვაკე (307). მხარე ხრამი (309).	

7. პარკვინცია გუჩია	311—317
8. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ მხარე ოდიში (325).	319—327
9. ძაკთული პარკვინცია სვანეთი	329—331
საქივბლები გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები (334). პირთა სახელები (357).	334—362
Addenda et corrigenda	363

წინასიტყვაობა

„გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში“ დამზადებულია ჩვენ მიერ ორ ტომად. ამჟამად ქვეყნდება პირველი ტომი; იგი შედგენილია ძირითადად გიულდენშტედტის მოგზაურობის დღიურებისა და ზოგიერთი რაპორტის მიხედვით, რომელთაც ის უგზავნიდა პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიას.

რაც შეეხება მეორე ტომს, რომელიც უკვე გადაცემულია გამოსაცემად, მასში შედის ყველა ის მასალა, რაც არაა გამოქვეყნებული (იმ რაპორტების ჩათვლითაც, რომლებიდანაც პალასს ცნობები ამოუკრეფია). ამ მასალის შესახებ იხ. ქვემოთ შესავალი, გვ. 015. მეორე ტომსვე ექნება დართული საგანთა და ტერმინთა საძიებელი ორივე ნაწილისა.

*

ამჟამად გამოქვეყნებული მასალის შესახებ შეიძლება ვთქვათ შემდეგი.

მოგზაური ყოველთვის ზუსტად არ ასახავს არსებულ სინამდვილეს. მოგზაური, რომელიც მოდის ეკონომიურად შედარებით განვითარებული ქვეყნიდან, ადგილობრივ მდგომარეობას ადარებს თავისი ქვეყნისას. ეს კი იწვევს უზუსტობას: ის რაც ადგილობრივი ცხოვრებისთვის იმ დროს არის პროგრესული, წინგადადგმული ნაბიჯი, მოგზაური მას ან საერთოდ არ თვლის მოხსენების ღირსად, ანდა, ხშირ შემთხვევაში, ზომავს თავისი ქვეყნის დონის მიხედვით.

ამიტომაც, ჩვენ, ცნობის მოტანასთან ერთად, მას მეტნაკლებად ვავსებთ საქართველოს ნამდვილი მდგომარეობის ამსახველი სურათითაც. მაგალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ცნობა მრეწველობის ძალზე ჩამორჩენილობის შესახებ: პატარა „ქარხნების“ გაჩენა და მათში დაცული წესი სამუშაოს შესრულებისა. დიდი მოვლენა იყო საქართველოსთვის, გიულდენშტედტისთვის კი—ადარებდა რა ევროპულს—ბევრი არაფერი. ამისთანა მაგალითები ძალზე ბევრია და მათ აღარ მოვიხსენიებთ.

გიულდენშტედტის ცნობების ანალიზი ჩვენ ზოგადად მოგახდინეთ. მართალია, ეს მასალა მეტის თქმის საშუალებას იძლევა, მაგრამ, გამოცემის ისედაც გაზრდის გამო, ვამჯობინეთ მეორე ტომში გადაგვეტანა ზოგიერთი საკითხის განხილვა.

შევეხებთ რა დასავლეთ საქართველოს, ჩვენ მოვერიდეთ ეკონომიური მდგომარეობისა და სოციალური ვითარების იმ სურათის გამოვრებას, რაც ქართლ-კახეთის სამეფოზე იყო ნათქვამი; ჩვენ ვენდეთ გიულდენშტედტს, როგორც პირადად მომსწრეს და ზუსტი ცნობებით აღჭურვილს და, ამდენად, დავკმაყოფილდით მისი ცნობების ციტაციით.

განსაკუთრებულ სიინტერესს წავაწყდით გეოგრაფიული სახელების დადგენისას.

ა) ზოგიერთი სახელი იმდენად დამახინჯებულად ანდა ტექსტში მოტანილი, რომ ყოველთვის არ ხერხდება ზუსტი შესატყვისის მოძებნა. მაგ., თუ

ორ სოფლად მოხსენებული Batoro Seoli (გვ. 261) ადგილი დასადგენია, რომ ეს არის „ბატარძელის“, სამაგიეროდ Kuasch Zibis შეიძლება მიჩნეულ იქნეს როგორც „კვახჭირი“, ისე „კვაშხეთი“, ან „გვიშტიბი“ (გვ. 309). ზოგიერთი სახელწოდების აღდგენა ტექსტში ვერ მოვახერხეთ; ამასთან საქიროდ ვთვლით ვაუწყოთ მკითხველს, რომ ზოგი მათგანი შესწორებულია საძიებელში.

ბ) გეოგრაფიული სახელების დადგენისას ვიყენებდით რუსულსა და ქართულ რუკებს, ვახუშტის გეოგრაფიულ ცნობებს, აგრეთვე სტატისტიკური აღწერილობის ძველ და ახალ მასალებს. სახელდობრ:

ე. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში, თბ., 1907 წ.

ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავოს სტატისტიკური აღწერილობა: თსუ შრომები, ტ. 45, 1951 წ.

გ. ბოჭორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლისა: საქართველოს არქივი, წიგნი III, თბ., 1927 წ.

გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები: საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ.ტ. V, VII, VIII.

იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, I—II, თბ., 1935; III—IV, თბ., 1938.

ს. ჯიქია, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, II—III, თბ., 1941—1958.

დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.

საქართველოს 1923 წლის სასოფლო-სამეურნეო აღწერის ჯამები, ნაწ. II, დემოგრაფია.

საქართველოს სსრ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფა, თბ., 1961 წ.

*

წინამდებარე შრომის დამზადების დროს დიდი დახმარება გაგივიწია ცნობილმა გერმანისტმა ა. ი. პ. შერაცკაიამ, რომლის კონსულტაციებითაც ვსარგებლობდით გიულდენშტედტის გერმანულ ტექსტზე მუშაობისას. აგრეთვე დიდად დაგვახალეს პროფ. დ. გვრიტიშვილმა და პროფ. შ. მესხიამ, რომლებმაც მოგვცეს მნიშვნელოვანი მითითებანი.

ამდენად თავს მოვალედ ვთვლით ხსენებულ პირთ უღრმესი მადლობა მოვახსენოთ.

მადლობას ვუძღვნით საქართველოს მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებულ „უცხო წყაროების შემსწავლელ კომისიას“, რომელმაც ორჯერ მიგვაგვლინა ქ. ლენინგრადში გიულდენშტედტის საარქივო მასალებზე სამუშაოდ.

*

ასეთი სახის სამუშაოს ჩვენ პირველად ვასრულებთ და, რასაკვირველია, ნაშრომი არ იქნება დაზღვეული ნაკლისაგან. ჩვენ დიდი მადლობით მივიღებთ ყოველივე სასარგებლო შენიშვნასა და შესწორებას.

თბილისი

1962 წლის 19 მაისი

გ. გელაშვილი

შესავალი

ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიის შესასწავლად უცხო მოგზაურთა მიერ დატოვებულ ცნობებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა აქვთ. ამ ცნობებში მოიპოვება უხვი მასალა ქვეყნის სოციალური ვითარების, პოლიტიკური წყობის, ეკონომიური მდგომარეობის, გეოგრაფიული პირობების, ბუნებრივი სიმდიდრისა და სხვათა შესახებ.

მართალია, ცალკეული ეპოქებისათვის მოიპოვება ადგილობრივი საისტორიო თუ სხვა სახის თხზულებები და წყაროები, მაგრამ არ შეიძლება ხაზი არ გაესვას აგრეთვე მოგზაურთა ნაწერებსაც, რომელთა ცნობების შედარება-შეჯერებას საისტორიო თხზულებებთან მიუყვართ ქეშმარიტების დადგენამდე.

მოგზაური გადმოსცემს არა მარტო იმას, რაც თვით ნახა, არამედ ხშირად მოჰყავს სხვისი ნათქვამი, ნაამბობი, ან კიდევ ეყრდნობა სხვა უფრო აღრინდელ წყაროებს (მოგზაურთა ცნობებს). შეიძლება, რომ მოგზაურის ცნობები მის მიერ არ იყოს შედგენილი, არამედ მისი მონაყოლის მიხედვით სხვა ადგენდეს მას—ან თვით მოგზაურობის დროს, ან კიდევ მოგზაურობის შემდეგ. მოსალოდნელია, რომ ცნობები დამახინჯდეს შემდეგდროინდელ გამოცემელთა თვითნებობის, დაუღვევრობის გამო.

✓ უცხო მოგზაურში, რომელიც მოხვდა მისთვის უხალ ბუნებრივსა და კულტურულ გარემოში, იზრდება სურვილი მეტ-ნაკლებად ასახოს თავისი დაკვირვებები და შთაბეჭდილებანი. სწორედ ამიტომაც არის საჭირო მისდამი ფრთხილად მიდგომა. უცხოელი ხშირად იჩენს ნაციონალურ და განსაკუთრებით კლასობრივ მიკერძობულებას. ის ყოველთვის უყურებს მის წინ გაშლილ სინამდვილეს იმ კლასის, საზოგადოებრივი ფენის თვალთ, რომელსაც იგი ეკუთვნის. თავის მიმართებაში ადგილობრივ ფენებთან მოგზაური ყოველთვის იმ ქვეყნის პოლიტიკის გამტარებელია, რომელმაც იგი სამოგზაუროდ (უფრო დასაზერად) გამოგზავნა. უცხო მოგზაური ადგილობრივი საზოგადოების მხოლოდ გარეკვეულ ფენებთან იჭერს კავშირს და არა მთელ მოსახლეობასთან.

ამრიგად, უცხო მოგზაურის ცნობა წარმოადგენს მნიშვნელოვან და შინაარსიან წყაროს მხოლოდ მისი სრული გამოყენებისა და მისდამი მკაცრი—კრიტიკული მიდგომის შემდეგ¹.

XVIII საუკუნის უცხო მოგზაურთა ჯგუფს, რომლებიც საქართველოში

¹ М. А. Полневктов, Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, 1935 г., стр. 3.

იყვნენ და დაგვიტოვეს ცნობები მის შესახებ, ეკუთვნის იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (1745—1781 წწ.).

გიულდენშტედტი იყო ნატურალისტი, მედიცინის დოქტორი, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი.

1 იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი დაიბადა 1745 წლის 26 აპრილს რიგაში¹. მამა ანტონ გიულდენშტედტი იყო მდივანი საიმპერატორო მთავარი კონსისტორიისა, შემდგომში კარის სასამართლოს ასესორი; დედა დოროთეა ფონ ვირგინი იყო ერთადერთი ქალიშვილი პერნაუს ბურგომისტრის იაკობ ვირგინისა და ქვრივი კარის სასამართლოს ადვოკატის და მოხელის ფრიდრიხ ქრისტლიბ მიულერისა. პაპა—მაგისტრი ანტონ გიულდენშტედტი, იყო მოძღვარი რიგაში; დიდედა—დოროთეა დეპკინი.

ბავშვობაში მამამისი იყო მისი მასწავლებელი; შემდეგ ის შეიყვანეს რიგის საიმპერატორო ლიცეუმის მაღალ კლასებში, სადაც მან მაშინდელი რექტორისა და პასტორის—ლოდერის ხელმძღვანელობით განაგრძო სწავლა ისეთივე შესანიშნავი წარმატებით.

1758 წლის 8 იანვარს, როცა ის ჯერ კიდევ 13 წლის არც კი იყო, მოუკვდა მამა, ხოლო 1761 წლის 4 დეკემბერს კი დედაც დაჰკარგა. ჯერ კიდევ ადრე, 16 წლისა, აღიარეს სრულწლოვნად და 1763 წლის ივლისში გაემგზავრა ბერლინში, სადაც ის 8 ნოემბერს ჩაირიცხა სამედიცინო-ქირურგიულ სასწავლებელში (Collegio). გიულდენშტედტმა იქ მიიღო ფართო და საფუძვლიანი ცოდნა სამედიცინო ხელოვნებაში, ბოტანიკასა და ბუნებათმცოდნეობაში, ისე რომ არ ყოფილა გერმანიის არც ერთ ცნობილ უნივერსიტეტში. მისი საუკეთესო მასწავლებლები იყვნენ მეკელი, გლედინი და სხვები. ის გაემართა მხოლოდ ოდერის ფრანკფურტში, რათა მიეღო დოქტორის ხარისხი, რაც მას 1767 წლის დეკემბერში 22 წლისას მიანიჭეს. იქაურმა ბუნების მკვლევართა საზოგადოებამ ის ჯერ კიდევ 5 დეკემბერს მიიღო თავის წევრად.

მალე მას გაეხსნა სარბიელი, რომელზეც ის ასე სახელოვად მოღვაწეობდა.

1768 წელს გიულდენშტედტი მიიწვიეს პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიაში, რათა მიეღო მონაწილეობა აკადემიის მიერ დაგეგმილ ექსპედიციაში (ეს ექსპედიცია ითვალისწინებდა ევროპული რუსეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქების, ციმბირისა და კავკასიის შესწავლას). გიულდენშტედტს თავდაპირველი გეგმით უნდა ემგზავრა ჩრდილოეთ კავკასიაში—ასტარხანის გუბერნიაში, მაგრამ გმელის დაჟინებითი თხოვნით, პროგრამა გაუფართოვეს. ამის შემდეგ გიულდენშტედტს წილად ხვდა ჩრდილოეთი კავკასია და საქართველო.

მისი ყოფნის დროს ექსპედიციაში, 1770 წლის 3 მარტს, ის აირჩიეს პეტერბურგის „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოების“ წევრად, ხოლო 1774 წლის 11 ოქტომბერს ბერლინის „ბუნებისმკვლევართა ამხანაგობის“ საზოგადოების წევრად.

¹ ბიოგრაფიული ცნობები მოგვყავს პალასის გამოცემის შესავალის მიხედვით.

ექსპედიციიდან დაბრუნების შემდეგ, რაც გაგრძელდა 1768--1775 წწ., ის ცხოველ მონაწილეობას იღებდა მეცნიერებათა აკადემიის სხვა მეცნიერულ ღონისძიებებში.

1779 წელს მან კარგად მოაწყო საპროტესტანტო ბიბლიოთეკა; ეს მუშაობა მან განაგრძო აგრეთვე მისი მეგობრის, კარის მოსამართლის იოჰან ალბრეხტ ოიელერის დირექტორობის დროს. ასევე ცდილობდა გიულდენშტედტი ფეხზე დაეყენებინა „თავისუფალი ეკონომიური საზოგადოება“, რომლის პრეზიდენტადაც ის აირჩიეს 1780 წლის მაისში.

ხალხისადმი დახმარების აღმოჩენის სიყვარული გახდა მიზეზი მისი უდროო სიკვდილისა. 1781 წელს გიულდენშტედტი სხვადასხვა პირებს მკურნალობდა პეტერბურგში მოდებული „დამპალი ციებისგან“ მოსარჩენად. მისმა, ავადმყოფობისაგან ისედაც დასუსტებულმა, სხეულმა ვერ გაუძლო ამ ციების მძლავრ შემოტევას და გარდაიცვალა 23 მარტს, 36 წლის ასაკში; დაასაფლავეს 26 მარტს.

მას დარჩა სამი ნახევარ-დამბა—იაკობ ბერნჰარდ მიულერი, დ-რი ფრიდრიხ გუსტავ მიულერი და დოროთეა ელისაბედ მიულერი. ისინი ჯერ არ იყვნენ დაოჯახებულნი; თავის სიცოცხლეში ის ამ დამბებს უვლიდა და ზრუნავდა მათზე ძმურზე უფრო მეტი სიყვარულით.

გიულდენშტედტი ყოფილა ლამაზი კაცი, შესამჩნევად მაღალი, მაგრამ არ იყო მგაბრი აგებულების. ბავშვობიდან იყო სუსტი და სუნთქვის შეკვრა ჰქონდა. ხასიათის სირბილე მას სახეზე ეწერა. მას არასოდეს არავისთვის უწყენინებია და არც ვინმესადმი ყოფილა ბტრულად განწყობილი. ურთიერთობაში სხვებთან იყო ალერსიანი, ზრდილობიანი. არ ლაპარაკობდა ბევრს, თავისუფლად და საბუთიანად გამოსთქვამდა ხოლმე აზრს. მისი სიბეჯითე არ ჩამოუვარდებოდა მის საფუძვლიან ცოდნას და ამით აიხსნება, რომ მან თავის ხანმოკლე სიცოცხლეში ეგზოპ ბევრი გააქეთა.

* * *

1768—1774 წლების მეცნიერებათა აკადემიის ექსპედიცია ენსახურებოდა XVIII საუკუნის ძეორე ნახევრის თავადაზნაურულ-ბატონყმური რუსეთის სამეურნეო ინტერესებსა და დაპყრობით მისწრაფებებს. გიულდენშტედტს წილად ხვდა კავკასიის იმ ოლქების შესწავლა, რომლებშიც ჯერ კიდევ XVI—XVII საუკუნეებში აწყობდა მოსკოვის სახელმწიფო არა ერთგზის საფუძვლიან დაზვერვებს (ზვენიგოროდსკი, ტატიშჩევი, ვოლკონსკი, მიშეცკი, იველვეი, ტოლოჩანოვი, ნაწილობრივ ელჩინი და სუხანოვი). XVIII საუკუნის რუსულ მეცნიერულ კავკასიისმცოდნეობაში გიულდენშტედტი ხსნის ახალ განყოფილებას, რომლის ობიექტი არის მთელი კავკასია, შავი ზღვიდან კასპიის ზღვამდე¹.

გიულდენშტედტის მოგზაურობა დაიწყო პეტერბურგიდან 1768 წლის 19 ივნისს. ექსპედიციის ეს ჯგუფი შედგებოდა, გიულდენშტედტს გარდა, კიდევ ექვსი კაცისაგან (ოთხი სტუდენტი—ბელიაევი, ცრიაკოვსკი, სოკოლოვი,

¹ მ. პოლივექტოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123.

კრაშენინიკოვი, ერთი ნხატვარი—გრ. ბელოი და ერთი მეფიტულე—ტორბე-
ვეი). ექსპედიციამ გაიარა ნოვგოროდი, რევეი, მოჟაისკი, მოსკოვი, ტულა,
ვორონეჟი, ცარიცინი და 1769 წლის 4 დეკემბერს მივიდა ასტრახანში. 1770
წლის 13 იანვარს ის გაემართა ყიზლარისაკენ (მივიდა 23 იანვარს); შემოიარა
ახლომდებარე რაიონები კავკასიისა, ნახა ნავთის საბადოები და მინერალური
წყაროები. 1771 წლის მარტში გაემგზავრა ოსეთში. 1771 წლის 18 მაისს სა-
ბოლოოდ დასტოვა ყიზლარი, შემოიარა მცირე ყაბარდო, გავიდა კვლავ
ოსეთში და აქედან საქართველოსაკენ წამოვიდა. 25 სექტემბერს უკვე დუ-
შეთში იყო, სადაც 9 ოქტომბრამდე დარჩა. 15 ოქტომბერს ის ჩამოვიდა
მცხეთაში, სადაც მიღებულ იქნა ერეკლე მეორის მიერ, რომელთან ერთადაც
14 ნოემბერს მოვიდა თბილისში. აქ გიულდენშტედტი დარჩა 1772 წლის
15 თებერვლამდე¹.

თბილისიდან მან მეფე ერეკლესთან ერთად იმოგზაურა კახეთში (თებერ-
ვალ-მარტში), ხოლო მაისში თავადმა დავით [ქსნის] ერისთავმა წაიყვანა
თბილისის სამხრეთით². ერეკლე მეორე ცდილობდა დაეტოვებინა იგი თავის
სამსახურში, რადგან სჭირდებოდა სპეციალისტი საბადოთა დამუშავებისა,
რასაც ერეკლე დიდ ყურადღებას აქცევდა, მაგრამ გიულდენშტედტმა ამას
თავი აარიდა.

იენისში გიულდენშტედტი წავიდა იმერეთში; 14 ივლისს იყო წესში,
18 ივლისს იგი სხარტალში მიიღო იმერეთის მეფემ სოლომონ I-მა; შემდეგ
გაეცნო რაჭას და 10 აგვისტოს უკვე იყო ქუთაისში. აგვისტო-სექტემბერში
მან მოიარა სამეგრელოს საზღვრები, იმერეთის მნიშვნელოვანი ნაწილი და
დაბრუნდა ოსეთში. აქ, საქართველოს საზღვარზე, ის დარჩა ერთ თვემდე,
რადგან ოსთაგან ტყვედ ჩავარდნის საშიშროება მოელოდა. 1772 წლის 12
ნოემბერს, რუსთა შეიარაღებული რაზმის საფარ ქვეშ, ის ყიზლარში დაბრუნ-
და. იქ ის დარჩა 1773 წლის აპრილამდე. მაის-ივლისში იმოგზაურა დიდ
ყაბარდოში, შემდეგ გადავიდა დონზე და 1775 წლის 2 მარტს პოლტავა-კიევი-
ნეინი-ორიოლი-ტულა-მოსკოვის გზით დაბრუნდა პეტერბურგში.

გიულდენშტედტის სამოგზაურო ჩანაწერებისაგან შედგა მისი „Reisen
durch Russland und im Caucasischen Gebürge,“ რომელიც გამოიცა გაცილე-
ბით გვიან, 1787—1791 წლებში, მისი სიკვდილის შემდეგ, პალასის მიერ
ორ ტომად.

გიულდენშტედტის ეს ორტომიანი ნაშრომი შეიცავს მთელი მისი მოგ-
ზაურობის თანმიმდევრულ, კეთილსინდისიერ აღწერას. ჩრდილოეთ კავკასიისა
და საქართველოს შესწავლისათვის გიულდენშტედტის „Reisen“ არის კაპი-
ტალური ნაშრომი, რომლის მსგავსიც მანამდე არც რუსულ და არც დასავ-
ლეთ-ევროპულ კავკასიისმცოდნეობის ლიტერატურაში არ იყო³.

¹ I. A. G ü l d e n s t ä d t, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge, I, hrsgb. von P.-S. Pallas (Spb. 1787), Vorrede, IX.

² იქვე.

³ მ. ა. პოლივექტოვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125.

ეს შრომა მოიცავს ბუნებისმეტყველების ყველა მხარეს (განსაკუთრებით ბოტანიკასა და ზოოლოგიას), მოცემულია უხვი ცნობები სოფლის მეურნეობის, მეაბრეშუმეობის, საძოო საქმის, ხელოსნობის, დამამუშავებელი მრეწველობის, აგრეთვე ვაჭრობის შესახებ; მხარის ეთნოგრაფიისა და ისტორიის შესახებ. მოცემულია აგრეთვე ქართული, მეგრული, სვანური, ჩერქეზული, ჩეჩნური და კავკასიის სხვა ენებისა და დიალექტების ლექსიკონი.

ამ შრომის ნაწილი, რომელიც შეეხება კავკასიას, ხელახლად შემოწმებული გიულდენშტედტის ხელნაწერთან, გამოცემული აქვს კლაპროტს (I. Klaproth) თავისი შენიშვნებით:

1. *Reisen nach Georgien und Imerethi* (Berlin, 1815) და 2. *Beschreibung der Kaukasischen Länder* (იქვე, 1834)¹.

რუსულად არის: Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа, из путешествия акад. И. А. Гильденштедта (СПБ 1809; სისტემატური აშონაწერები „Reisen“-იდან კ. გერმანის მიერ).

გიულდენშტედტმა 1776—80 წლებში გამოაქვეყნა რამდენიმე ნაშრომი კავკასიის შესახებ, ან მასთან შინაარსით ახლოს მდგომი. ეს ნაშრომებია:

1. „*Abhandlung von den Häfen am asowischen, schwarzen und weissen Meer*“ (St.-Pet. Journal, I.) „ნარკვევი აზოვისა, შავ და თეთრ ზღვებზე მდებარე ნავთსადგურების შესახებ“, *Месяцеслов*, 1776).

2. „*Von den Häfen am Caspischen Meer*“ (St.-Pet. Journal, III.) (კასპიის ზღვის ნავთსადგურთა შესახებ, *Месяцеслов*, 1777, IV).

3. *Geographische, chymische und medicinische Beschreibung der im astrachanischen Gouvernement am Terekfluß gelegnen warmen Bäder* (St.-Pet. Journ. VII, 1782), (ასტრახანის გუბერნიაში, მდინარე თერგთან მდებარე თბილი წყაროების გეოგრაფიული, ქიმიური და სამედიცინო აღწერა, *Месяц.*, 1778).

4. *Geographische, historische und statistische Nachrichten von der neuen Gränzlinie des russischen Reichs, zwischen dem Terekfluß und dem asowischen Meer* (St.-Pet. Journ. VII).

(„გეოგრაფიული, ისტორიული და სტატისტიკური ცნობები მდ. თერგსა და აზოვის ზღვას შორის მდებარე რუსეთის იმპერიის ახალი სასაზღვრო ხაზის შესახებ“ (*Месяц.*, 1779).

5. *Gedanken über eine zwischen Rußland und Deutschland auf der Donau und dem schwarzen Meer zu eröffnende Handlung* (St.-Pet. Journ. X).

(„მსჯელობა რუსეთსა და გერმანიას შორის ღუნაისა და შავ ზღვაზე მომავალი ვაჭრობის შესახებ“. *Акад. Изв.* V, 1780).

დასახელებულ ნაშრომთა გარდა, გიულდენშტედტს ეკუთვნის მთელი რიგი ზოოლოგიურ-ბოტანიკურ-სამედიცინო გამოკვლევები (პალასი ასახელებს თერთმეტს. იხ. „Reisen“—I ტომი, გვ. XI—XII), მათ შორის მისი დისერტაცია—*Theoria virium Corporis humani primitivarum*, *Francof: ad Viadr.* 1767“.

¹ მ. ა. პოლივექტოვი. დასახ. ნაშრომი, გვ. 126.

გიულდენშტედტის მიერ დატოვებული მასალები (დღიურები, რაპორტები და ა. შ.) თავისი მოგზაურობისა (1768—1775 წწ. ექსპედიციის დროს) ამჟამად ინახება ქ. ლენინგრადში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივში.¹

საქართველოს შესახებ ცნობები მოიპოვება არქივის შემდეგ ფონდებში: Разряд I, опись 100, №№ 1—37 Материалы экспедиции 1768—1774 гг. აქედან საქართველოზე — №№ 2, 5, 7, 12, 19, 20, 21, 23, 29, 31/VIII, 31/XVII, 31/XVIII, 32.

Фонд 3, опись 33, №№ 1—9. Физическая экспедиция Гильденштедта 1768—1775 гг. აქედან საქართველოზე—№№ 1, 4, 5, 6.

Фонд 3, опись 1, № 308, лл. 49—50.

ეს მასალა სხვადასხვა სახისაა. ესაა დღიურები, მოხსენებები (რაპორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო აკადემიისადმი, წერილები (პირადი, მეცნიერების, მეფეების, ადგილობრივი მთავრების), ლექსიკონები (მის მიერვე შედგენილი), მცენარეთა და ცხოველთა ჩამოთვლა, ხარჯთაღრიცხვის რეგულალები, ჩანახატები (მოქალაქეთა, ქალაქების, ეკლესიების, წარწერების), რუკები, რეცეპტები და სხვა მრავალი.

ყველაზე დიდი ადგილი უჭირავს დღიურებს (მათში მოცემულია მოგზაურის ყოველი ნაბიჯი დღეების მიხედვით), რომლებიც ამ ფონდებში უსისტემოდაა გაბნეული. ამასთან ამ დღიურებში ვხვდებით გადახვევებსაც². ეს კი აინელებს მისი ცნობების დასაგებას.

✓ ჩვენ მიერ ნახულ ფონდებში გიულდენშტედტის დღიურებიდან მოიპოვება ისინი³, რომლებშიც გადმოცემულია მისი მოგზაურობა ქახეთში (არა მთლიანად), იმერეთში და ნაწილობრივ ქართლში, და არის ზოგადი ცნობები სამეგრელოს, გურიის, სვანეთის, რაჭის, აფხაზეთის, ბასიანიის, აჭარის, იმერეთის შესახებ. მოცემულია მეფეთა გენეალოგია მე-17—18 სს-ში; არის ამონაწერი „ქართლის ცხოვრებიდან“.

გიულდენშტედტის მასალათა სისტემაში მოყვანა და გამოცემა პირველად აკად. პალასმა სცადა და მის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ეს მძიმე სამუშაო მან შესანიშნავად შეასრულა.

პალასი უმთავრესად მიჰყვება გიულდენშტედტის დღიურებს, როცა აღწერს მის მოგზაურობას ამა თუ იმ რაიონში. მხოლოდ ზოგიერთ ადგილას სტოვებს წინადადებებს, სცვლის სიტყვებს. ხშირად ამოკლებს თხრობას, თუმცა აზრს არ ამახინჯებს. არის ადგილები, სადაც პალასი ვერ გარკვეულა (იქნება ეს გეოგრაფიული სახელი, თუ სხვა მცირე რამ). რაც შეეხება ცნობებს, მაგ., სამეგრელოს, გურიის, რაჭის, აფხაზეთის, სვანეთის და ა. შ. შესახებ, იგი ცალკე გამოპყოდს ამ ცნობებს დღიურიდან და წიგნშიც განსაკუთრებული სათაურით ბეჭდავს.

¹ ჩვენ მივლინებული ვიყავით ქ. ლენინგრადში საქ. მეცნ. აკად. პრეზიდიუმთან არსებული უცხო წყაროთა შემსწავლელი კომისიის მიერ ამ საარქივო მასალის შესასწავლად.

² მაგ.: იმერეთში ყოფნისას გიულდენშტედტს მოახსენეს ცნობები სამეგრელოს შესახებ და ისიც აქვე გადადის სამეგრელოს აღწერაზე. ასევე აკეთებს სხვა მხარეების შესახებაც.

³ ვგულისხმობთ საქართველოს შესახებ ცნობებს.

პალასმა უარესად დიდი მუშაობა ჩაატარა ამ წიგნის გამოსაცემად. ჩვენი აზრით, ამაზე უკეთ დალაგება იმ ზღვა და უსისტემოდ გაბნეული მასალისა შეუძლებელიც კი იყო. ამიტომ ჩვენს გამოცემაში ჩვენ ესარგებლობთ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტით—იმავე მიმდევრობით, როგორც ის დაბეჭდილ ტექსტშია, ოღონდ ვასწორებთ გიულდენშტედტის ხელნაწერი დედნიდან, რაც მითითებულია თავთავის ადგილას სქოლიოებში.

გიულდენშტედტის საარქივო მასალებში არის ბევრი ისეთი რამ საქართველოს შესახებ, რაც პალასს არ აქვს გამოქვეყნებული და მოხსენებელიც კი, ხოლო მათ არა ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ, ვიდრე დღიურებს. ამიტომ ჩვენ საქიროდ დავინახეთ მათი გამოცემა დამატების სახით დღიურებთან ერთად (იხ. წინასიტყვაობა). ეს მასალებია:

1. მოხსენებები (რაპორტები) პეტერბურგის საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიისადმი (№№ XXII—XXIX, № XXX-ის ნაწილი და № XXXII-ის ნაწილი).

2. მე-4 და მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეულები.

3. წერილები (სოლომონის 2 წერილი გიულდენშტედტისადმი გაგზავნილი, ხელმოწერით; მონაწერი ყიზლარის კომენდანტისა ერეკლესადმი და სხვა მთავრებისადმი).

4. რუსეთის საიმპ. აკადემიასთან დადებული ხელშეკრულება.

5. წარწერები (ეკლესიებიდან, საფლავების).

6. სურათები და ჩანახატები (ქართველ მცხოვრებთა, თელავის, ალავერდის).

7. ავადმყოფთა სიები, რომლებიც მასთან მკურნალობდნენ (ხნოვანების, თანამდებობის და დაავადების აღნიშვნით).

8. საქართველოში საშოვარ მედიკამენტთა სია.

9. ერეკლე-სოლომონის ბრძოლა თურქებთან და რუსთა დახმარება.

10. მოხსენება, სადაც აღნიშნულია გიულდენშტედტის მიერ მე-17—მე-18 საუკუნეების საქართველოს ისტორიის შემცველი ხელნაწერის შექმნა.

11. თან წაშლებულ ნივთთა და საქონლის სია.

12. ქართული ანბანი, მისი შესატყვისი რუსულ-ლათინური ასოებით, ზოგ არსებით სახელთა ბრუნება, ქართული ასოები და მათი რიცხვითი მნიშვნელობა.

13. ანბანზე (პირველ ასოზე) დალაგებული პატარა საძიებელი საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა.

14. ლექსიკონი (ლათინურ-რუსულ-გერმანულ-ქართულ-მეგრულ-სვანური).

ყველა ეს ჩამოთვლილი მასალა შეიცავს საყურადღებო და საინტერესო ცნობებს საქართველოს შესახებ; ამიტომ ჩვენ ყველა ისინი გადმოვიწერეთ (თუ ფოტოები გავაკეთეთ), სათარგმნი ვთარგმნეთ და გამოცემული იქნება მეორე ტომში.

ამრიგად, ჩვენს მხანს შეადგენს გადმოვცეთ გიულდენშტედტის მოგზაურობის ჩანაწერები პალასის გამოცემაზე დაყრდნობით, ხოლო მოგზაურის ხელნაწერის მიხედვით ვასწორებული და იმ დამატებითი მასალით, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული, სათანადო საძიებლების დართვით.

მოკლედ განვიხილოთ, თუ პალასის მიერ გამოცემული ტექსტი როგორია შესწორებული ჩვენ მიერ გიულდენშტედტის ხელნაწერი დედნის მიხედვით; ვნახოთ, თუ როგორია ძირითადი სხვაობა პალასის გამოცემულ ტექსტსა და ხელნაწერს შორის.

ტექსტების ეს სხვაობა შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დავეყოთ:

1. პალასს გამოუტოვებია ისეთი სიტყვები და წინადადებებიც კი, რაც ჩვენთვის საჭიროა და ტექსტს სრულს გახდის. (ამასთან ნიშნით „<“ აღვნიშნავთ ნაკლებობას).

2. პალასი სტოვებს სიტყვებსა და წინადადებებს, ან სცვლის ერთს მეორით, რითაც აზრი არ მახინჯდება და შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა აქვთ.

3. პალასი სცვლის ერთ სიტყვას მისი შესაბამი მეორე სიტყვით.

4. პალასი ერთი სიტყვის მაგიერ ხმარობს მეორეს, რაც შეიძლება ზოგჯერ შეცდომაც იყოს.

5. პალასი ვერ გებულობს დედნის ტექსტს და ამ ნიადაგზე შეცდომას უშვებს, ამახინჯებს ფაქტს.

6. პალასი ცვლის ასოებს საკუთარ სახელებში (რაც ხანდახან შეიძლება, კორექტურული შეცდომაც იყოს).

აქვე შევნიშნავთ, რომ რამდენიმე სიტყვა ჩვენთვისაც გაურკვეველი იყო დედანში და ჩვენს გამოცემაში მათ აღვიღას ვინმარეთ მრავალწერტილი ან კითხვის ნიშანი.

ახლა მოვიყვანთ ზოგიერთ ნიმუშებს, ზემოთდასახელებული ჯგუფების მიხედვით (ესენიც და სხვა შემთხვევებიც ყველგან მითითებულია ტექსტის სქოლიოებში).

1. ა. An dessen Mündung in W. auf einen niedrigen Kalksteinfelsen., G.] daselbst, P. (გვ. 33)¹.

ბ. Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW, G.) wir ritten, P. (გვ. 34).

გ. Von Ruispiri ritten wir $\frac{1}{4}$ St. bis zu eine[m] kleine[n] Bache und von da noch $\frac{1}{4}$ St. bis zur cachetische[n] Hauptstadt Telawi, G.] Von Ruispiro erreichten wir nach einer Stunde die kachetische Hauptstadt Telawi auch Telau. P. (გვ. 36).

დ. თურქმანი თათრების 250 ოჯახი ერეკლემ—von etwan 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber von Schach Nadir ser bedrengt wurden, hieher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig beibehalten haben < P. (გვ. 40).

ე. jetzt wuste < P. (ეხება ქალაქ ჭერემს—გვ. 40).

ვ. über Achmeta und Tianeti < P. (ამათზე გავლით გაემართა ანანურში—გვ. 42).

¹ გვერდებს ეუთითებთ ჩვენ მიერ გამოცემული ტექსტის მიხედვით.

ზ. სოფლები კახეთში, deren überhaupt izt 75 bewonte Oerter sind <P. (გვ. 46).

თ. Die Länge des Weges kann man an 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer ser gering ostl. Abweichung <P. (ქსოვრისიდან მუხრანამდე—52. გვ.).

ი. (მუხრანბატონის ვაეი) Joane <P.

კ. (ყულფის მოსახლეობა) es sind an 100 Familien <P. (გვ. 72).

ლ. ბამბაკის მხარე არის ვრცელე მეფის ქვეშევრდომი. მან ის მისცა ბატონიშვილ გიორგის <P. (გვ. 75).

მ. Achatala ist einigen Erzgänge wegen merkwürdig <P. (გვ. 76).

ნ. (სარკინეთიდან) წისკვილის ქვები გააქეთ თბილისსა და მთელ ქართლში <P. (79—81 გვ.).

ო. თბილისში შესვლა—durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Thor <P. (84 გვ.).

პ. weil die Badebrücke zerbrochen war, dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Fluß eigentl. nur zur leichte Communication ist <P. (84 გვ.).

ჟ. Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba <P. (96 გვ.).

რ. (სხლების ეკლესიაში) რომელშიც ჯერაც დგას ვერცხლით მოჭედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მაჩაბელმა და ნისმა მეუღლემ შემოსწირეს. თავადს აქ (სხლებში—გ. გ.) ჰქონდა საზაფხულო სახლი <პალ. (101 გვ.).

ს. (ჯავის ხეობა) აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ—ძალიან შევიწროებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის <პალ. (გვ. 103).

ტ. გიულდენშტედტის მოლაპარაკება სოლომონთან იმერეთში მოგზაურობის შესახებ <პალ. (117 გვ.).

უ. (ლორთქიფანიძე) მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის და და-ძმები არიან <პალ. (129 გვ.).

ფ. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet worden <P. (164 გვ.).

ქ. Ausser der Stadt in NW. auf dem Felsen Ischiturdukhi steht die verfallene Kirche Mtha-tzinda, nach der gewallfahrtet wird <P. (გვ. 90).

ღ. შესასვლელის თავზე, ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარეს არის შემდეგი ასოები (წარწერის ჩათვლით) <პალ. (119 გვ.).

ყ. Beguna ist nur ein Titel aus der tatarischen Sprache, der so viel als Fürstin oder Prinzessin bedeutet, von Beg, ein Prinz oder Fürst <P. (196 გვ.).

* * *

2. ა. საგზაფხულო ქერი აქ უკვე დუიმზე იყო ამოსული მიწიდან <პალ. (33 გვ.).

02. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

- ბ. მდ. ჩელთის კალაპოტის აღწერა <პალ. (33 გვ.).
- გ. Dasselbst Halte <P. (32 გვ.).
- დ. Von Alawerdi sagte man, in SSW. sei am südl. Fusse des Vorgebirges Sagaredgo gelegen <P. (36 გვ.).
- ე. steinigte, P.] und viele kleine Kalksteine führende, G. (36 გვ.).
- ვ. einige 100 Schritte davon, G.] demselben nahe, P. (38 გვ.).
- ზ. wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber muhamedaner sind, P.] daselbst sie noch izt wonen und georgisch reden, aber mahomedaner geworden sind, G. (მაზანდარანში) (40 გვ.).
- თ. Mir ward der Auffenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Chunsag, nützlich, P.] In Telawi sammlete ich Nachrichten von Dido und Kabutsch, auch von Chunsag, G. (42 გვ.).
- ი. Hierselbst machten wir an den Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern <P. (60 გვ.).
- კ. Wir hatten in Kulpi übernachtet <P. (70 გვ.).
- ლ. D. 29 Jun. Gestern ist Muchran von Lesgiern überfallen und geplündert, G.] wir hörten hier daß Muchran den 28-ten von den Lesgiern überfallen und geplündert worden, P. (94 გვ.).
- მ. aus dem kartuelischen Fürstengeschlecht Bagrationi, P.] aus der griechischen Zarischen Familie der Bagrationi, G. (204 გვ.). და კიდევ ბევრი სხვა.

* * *

3. ა. hatte Gebüsch aus, P.] es war bedeckt mit Gesträuch von, G. (32 გვ.).
- ბ. verwüestet, P.] verheert, G. (40 გვ.).
- გ. Bei diesem Ort, G.] hier, P. (44 გვ.).
- დ. vorigen, P.] ehemaligen, G. (54 გვ.).
- ე. Ruinen, P.] Ueberbleibsel, G. (60 გვ.).
- ვ. der Zaar, P.] Ihr[e] zaarische Hoheit, G. (64 გვ.).
- ზ. ამჟამად, გ. ი. უ. ლ.] 1772, პალ. და სხვა.

* * *

4. ა. Am linken Ufer des Zubani, P.] an der Ostseite des Zubani, G. (32 გვ.).
- ბ. rechten Ufer, P.] Westseite, G. (32 გვ.).
- გ. linken Ufer, P.] Ostseite, G. (32 გვ.).
- დ. höher, P.] westl., G. (54 გვ.).
- ე. geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (204 გვ.).
- ვ. sind fast so viel als der Bauer, G.] ist sehr zahlreich, P. (282 გვ.).
- ზ. gerade südlich, G.] fast recht in Südlich, P.
- თ. südlich, G.] rechten, P. (78 გვ.).
- ი. an der Nordseite, G.] an der linken, P. (64 გვ.).

* * *

5. ა. ONO, G.] N, P. (28 გვ.).

ბ. შილა მდებარეობს, G.] რომელიც [ჩელტი] მიედინება, P. (32 გვ.).

გ. Thamas Mes-chi, G.] Thomas, P. (112 გვ.).

დ. ამონაწერის დამახინჯება ქ'ც'დან. (188—194 გვ.).

ე. Die Prinzessin Tamar Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle, G.] und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, P. (თანაც შეცდომაა დაშვებული). (200 გვ.)

ვ. Bakar, Wachtangs Son... ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Söhne: Lewan und Alexander hinterlassen... der zweite ist izt in Persien bei dem Kerim Chan in Schiras. Er ist mit den versteckten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine Partie zu machen und die ihm nicht uneigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu seinen, G.] Bakar... ist... gestorben und hat 2 Söhne Lewan und Alexander hinterlassen... der andere gieng nach Krim, um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, P. (200 გვ.).

* * *

6. ა. Daedaziche, G.] Daldoziche, P.

Adsgwita, G.] Adgewita, P.

Gabuaschwilli, G.] Gubilta oder Gubnaschwilli, P.

Mamaziminda, G.] Manoziminda, P.

Choronischi, G.] Thoromischi, P.

Tgnorisa, G.] Tignotisa, P.

Dschrutschi, G.] Dschuntschi, P.

Mordsgweti, G.] Monschweti, P.

Weliziche, G.] Gireliziche, P.

Baioko, G.] Bajakoro, P.

Kondoli, G.] Kurdali, P.

Mgime, G.] Migine, P.

Tschiora, G.] Tsora, P.

Barula, G.] Balma, P.

ბ. Dğukrati, G.] Dschukrati, P.

Adğara, G.] Adschara, P.

Bğinewi, G.] Bschinewi, P. და ბევრი სხვა.

* * *

ამასთან ერთად, თითქმის ყველა სახის სხვაობა-შესწორებას ეხედავთ ქ. თელავის, ქ. ქუთაისის, გატეხილი ხიდის და სხვათა აღწერაში. (იხ. გვ. გვ. 38, 70, 138—143 და ა. შ.)

არის ადგილი, სადაც პალასი ცდილობს დააზუსტოს ფაქტი, მაგ.: გიულ-

დენშტედტი წერს—„D. S. Mai“, პალასი კი ასწორებს—„Von Zeit zu Zeit“ (ეს ეხება თბილისში ტივების მოსვლას მტკვრით). პალასი შეცდომას არ უშვებს ამ შესწორებისას, რადგან მან იცის, რომ ხორბლის მოტანა ტივებით მართლაც ხშირად („დრო და დრო“) ხდება და არა მარტო ამ დღეს (გვ. 60). ასეთივე ხასიათისაა დაახლოებით ზემოთ მოყვანილი მაგალითი: geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (204 გვ.).

* * *

რაც შეეხება სიტყვების მართლწერას, ჩვენ თითქმის ყველგან ვტოვებთ გიულდენშტედტისას (მეტწილად) და პალასისეულს. ჩვენ შეგვიძლია ეს სიტყვები შემდეგ ჯგუფებად დავყოთ:

1. გამოტოვებულია ასო h. მაგალითად: wonen (=wohnen), one (=ohne), ser (=sehr, გვ. 40)², führende (=führende, გვ. 36), bewonte (=bewohnte), Hüner (=Hühner, გვ. 28), Mühlen (=Mühlen, გვ. 31), führt (=führt), während (=während, გვ. 40, 196), nemen (=nehmen, 42 გვ.), erwente (=erwähnte, გვ. 56), nämlich (=nähmlich), ausgeholte (=ausgehöhlte, გვ. 136), Viezucht (Viehzucht) და ა. შ.

2. ck-ს მაგივრად ნახშირია k ან kk. მაგ.: ekkig, Brükke, Brüke (332 გვ.), geschikt, dikkes (30 გვ.), dik (332 გვ.), diken (148 გვ.), zurück (42 გვ.), Bedekung (330 გვ.), verdekt (38 გვ.), troken (42 გვ.), Akerland (52 გვ.), erstrikt (54 გვ.), Röke (330 გვ.), Poken (66 გვ.), Streke (122 გვ.), wakern (128 გვ.), Glockenthurm (140 გვ.), Zweck (332 გვ.), Sewrugenrüken (154 გვ.), Strike (154 გვ.), Akker (298 გვ.), erstrekk (316 გვ.), schikkete (52 გვ.) და სხვა.

3. „ß“-ის მაგიერ არის მარტო ერთი s ნახშირი. მაგ.: Rusland, Schlos, Flus (გვ. 16, 44), muste (ძალიან ხშირად), gröstenteils (34 გვ.), mus (298 გვ.), stöst (38 გვ.), wuste (58 გვ.), lies (114 გვ.), Schiesturm (104 გვ.), Weisbuche (108 გვ.), gros (292 გვ.), Schiespulver (330 გვ.), Weiskohl (294 გვ.) და სხვა.

4. tz-ს მაგივრად სიტყვებში ხმარებულია z ან zz. Plaze (30 გვ.), Siz (30 გვ.), sezen (106 გვ.), Grüze (120 გვ.), Vorsazze, Vorsaz (122 გვ.), Kräze (158 გვ.), Schuzze (194 გვ.), Schuz (318 გვ.), lezte (34 და ხშირად), jez (ძალიან ხშირად), jezige (308 გვ.), nüzlich, entsetze (292 გვ.) და ბევრი სხვა.

5. ei დიფთონგის ey-თ გადმოცემა: მაგალითად: bey, zwey, freylich, Streifereyen, seyn, beyde და სხვა. (მაგრამ Waizen ნაცვლად Weizen-ისა).

6. ff-ს ერთი f-თი გადმოცემა: hofte (14 გვ.), bewafnete, uneröfnete (46 გვ.), vortreflich (56 გვ.), rafte (88 გვ.).

7. mm-ის ნაცვლად ხმარებულია m: samlet (298 გვ.), nimt (302 გვ.), Wörtersamlung (328 გვ.) და სხვა.

8. nn-ის მაგიერ ერთი n-ია ნახშიარი: genant (38 გვ.) და ა. შ.

9. ორი tt-ს ნაცვლად ერთი t-ა. მაგ.: Schritte (8 გვ.) და სხვ.

¹ გამოტოვებულ ასოებს ჩვენ ხან კვადრატული ფრჩხილებით აღვადგენთ ხოლმე, ხან უფრჩხილებოდაა ჩასწორებული, უმეტესად კი გაუსწორებლად ვტოვებთ.

² გვერდების აღნიშვნისას კმაყოფილებით ერთი გვერდის ნომრით, რადგან მსგავსი სიტყვები ძალიან ხშირად გვხვდება. ხან კი გვერდებს არც მივუთითებთ.

10. I-ს ცელის II-თი: Wallnussholz (14 გვ.) და სხვ.

11. ჰ შეცვლილია e-თი. მაგ.: vorerwehnte (=vorerwähnte, 16 გვ.), nemlich (34 გვ.), bedrengt (=bedrängt, 40 გვ.), bestendig (=beständig), abwärts (54 გვ.), schrege (=schräge, 86 გვ.) და სხვა.

12. ხან კი e შეცვლილია ჰ-თი, მაგ.: häftig (=heftig).

13. s შეცვლილია „მ“-ით, მაგ.: Reiß (92, 240 გვ.), bereiſte (82, 172 გვ.) და ა. შ.

14. ან კიდევ, f-ს მაგიერად ხმარებულია ff—offt (46 გვ.).

15. შ-ს ნაცვლად სწერია o—ostlich (30, 38 გვ.) და ა. შ.

16. eu შეცვლილია ev-თი: Rheumatismen (10 გვ.).

17. სიტყვაში Festung F-ს ნაცვლად V იყო, რაც ყველგან შევასწორეთ.

18. ხშირად ხმარობენ სიტყვების ძველ ფორმებს: kömmt ან kömt (=kommt, 30 გვ.), Stünde (=Stunde, 50 გვ.), etwa—etwan (=etwas), Brod ან Brodt (=Brot), eilften (=elften, 144 გვ.), sungen (=sangen, 150 გვ.), mögte (=müchte, 178 გვ.), Persohn (=Person, 180 გვ.), wirkliche (=wirkliche), Küssen (=Kissen, 250 გვ.), ohngefähr (=ungefähr, 320 გვ.), Gebürge (=Gebirge), zwo (=zwei), jezo, izt (=jetzt), gieng (=ging).

ან კიდევ: denn (=dann, თითქმის ყველგან), wächset, gebauet, türkische, nutzt, genennet, verbrennet, verheeret, sein, gesinnet, sammlete, befreiet, erhollert, schikkete და სხვა.

ასევე „vor“-ის მაგიერ ნახმარია „fort“ (რაც ჩვენ მიერ ჩასწორებულია), მაგ.: vorrückte (=vorrückte, გვ. 220), kommen fort (=kommen vor, გვ. 120.).

19. არის ადგილები, სადაც გამოყენებულია ზებირმეტყველების ფორმები, მაგ.: ein kläglich Geheul (=ein klägliches Geheul, 150 გვ.), ein schön Pferd (=ein schönes Pferd, 152 გვ.), ein ganz Jahre (=ein ganzes Jahr, 152 გვ.), klar Wasser (=klares Wasser, 164 გვ.), türkisch Gebiet (=türkisches Gebiet, 238 გვ.), ein gut Theil (=ein guter Theil, 292 გვ.), in einzeln Familien (=in einzelnen Familien, 298 გვ.); Ihre georgischen Einwohnern (=ihre georgische Einwohner, გვ. 40), და სხვა.

20. უნდა აღინიშნოს, რომ ძველი ფორმების პარალელურად ახალსაც ხშირად იყენებენ. მაგ.: jezo, jetzo, izt და jetzt; gieng და ging; dies და dieses; zwo და zwei; etwa, etwan და etwas; o[h]nweit და unweit; ამასთანავე ხმარობენ ხან Zar-ს და ხან Zair-ს, ხან Vetter-ს და ხან Veter-ს, რომ აღარაფერი ვთქვათ ყველა ზემოთ ჩამოთვლილ ჯგუფებზე (მათთვის ჩვენ ხელი არ გვიხლია).

21. ყოველივე ზემოთქმულის გარდა, დაშვებულია აგრეთვე გრამატიკული შეცდომები, არ იყო დაცული შესაფერი ბრუნვები, რომლებიც ხან კვადრატულ ფრჩხილებითაა ჩვენ მიერ აღდგენილი, ხან პირდაპირაა ჩასწორებული. მაგ.: hohen=hohem; dicken=dickem; festen=festem; auf unsern

¹ ეს უმთავრესად ეხება ზედსართავებსა და არტიკლებს, იშვიათად აგრეთვე თანდებულებსაც.

Wege = auf unserem Wege (გვ. 132); feinen = feinem; persischen = persischem; in = iu; in einen = in einem; den = dem; die = den; der = dem; des = der; die Fenstern (= Fenster); aus gelblichen (= gelblichem); durch denselben (= durch denselben); და ა. შ.

22. არის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე სიტყვასთან, ერთსა და იმავე ბრუნვაში, ნახმარია ხან ერთი, ხან მეორე სქესის არტიკლი. მაგ.: der Kwirila—die Kwirila; des Rion—der Rion; die Werst—der Werst და სხვა.

23. იშვიათად გვხვდება სიტყვები არეული მართლწერით: Dißenterie (= Dysenterie, 210 გვ.), Dyonisius (= Dionysius, გვ. 122) და სხვა.

* * *

რადგან ჩვენი გამოცემის გეგმა ემთხვევა პალასისეულს, ამდენად „Reisen“-ის მიხედვით განვიხილოთ, თუ რა ნაწილებს შეიცავს ის და რა ნიშნების მიხედვითაა დაყოფილი.

იირითადი ცნობები საქართველოს შესახებ მოცემულია ნაშრომის პირველ ტომში, გვ. გვ. 217—418 (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 1—333), საერთო სათაურით „Reise und Bemerkungen in Georgien 1771“ (მოგზაურობა და ჩანაწერები საქართველოში 1771 წ.). იგი შედგება რამდენიმე ნაწილისაგან.

პირველი მათგანი, გვ. 217—325 (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 1—181), მოიცავს გიულდენშტედტის მოგზაურობას საქართველოში (კახეთი, თბილისის სამხრეთით მდებარე მხარეები, საერისთაოები, იმერეთი, რაჭა და ა. შ.). ეს არის მოგზაურობის დღიური, წარმოებული დღეების მიხედვით. აქ მოცემულია უმთავრესად გეოგრაფიული და საბუნებისმეტყველო აღწერილობანი; თუმცა ცალკეულ შემთხვევებში გიულდენშტედტი მოგვითხრობს ზოგი ქალაქის ან ციხე-სიმაგრის ძალიან მოკლე ისტორიას, აგვიწერს ზოგიერთ საწარმოს, აბანოებს, მეურნეობის დარგებს და ა. შ.

მეორე ნაწილი არის „Zur politischen und geographischen Kenntniss Georgiens“ [მასალები] საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის) 325—418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 182—333). ეს კი, თავის მხრივ, დაყოფილია ქვე-თავებად. ეს ქვედანაყოფებია:

1. საქართველოს პროვინციები: 326—328 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 182—186 გვ. გვ.).

2. საქართველოს ისტორიისათვის: 328—342 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 186—209 გვ. გვ.).

3. პატარა გერმანულ-ქართული ლექსიკონი: 343—344 გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 210—213).

4. ზემო ქართლი (ჯავახეთი, სამცხე, სათარხნო, საციციანო): 345—350 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 214—224).

5. ქართლის სამეფო: 350—360 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში 224—237 გვ. ზე).

6. ქვემო ქართლი (თრიალეთი, საჯავახო, საბარათო): 360 გვ. (ჩვენთან 238 გვ. ზე).

7. სომხითი: 361—366 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 238—247).

8. კახეთი (აქვეა ცალკე ქვესათაურით გამოყოფილი ქიზიყი): 366—376 გვ. გვ. (ჩვენს გამოცემაში გვ. გვ. 248—261).

9. თუშის ანუ თუშეთის მხარე და ხალხი: 376—378 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის 262—265 გვ. გვ.ზე).

10. შუა ანუ შიდა ქართლი: 378—388 გვ.გვ. (ჩვენთან 266—279 გვ.გვ.).

11. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო (აქვე შედის რაჭა): 389—408 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ.გვ. 290—309).

12. პროვინცია გურია: 408—411 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 310—317).

13. მოკლედ სამეგრელოს შესახებ (აქვეა ოდიში): 411—416 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 318—327).

14. ქართული პროვინცია სვანეთი: 416—418 გვ. გვ. (ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 328—331).

მეორე ნაწილში გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვცეს საქართველოს პოლიტიკური ისტორია. ის შეიცავს ბევრ მასალას ქვეყნის ეკონომიური და სოციალური მდგომარეობის შესახებაც და დამყარებულია როგორც ავტორის საკუთარ დაკვირვებებზე, ისე სხვათა ნათქვამზე და გაგონილზე.

ამას გარდა, ცნობებს საქართველოს შესახებ შეიცავს შემდეგი თავები¹: მაგ.:

„კავკასიის ფლორისა და ფაუნის შესახებ“ 418—430 გვ. გვ.

„კავკასიის ფიზიკური ცოდნისათვის“: 433—456 გვ. გვ.

„კავკასიის მთიანეთის პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის“: 458—502 გვ. გვ. ყველგან აქ არ არის თანმიმდევრული ცნობები საქართველოზე, ისინი გვხვდება გაბნეულად, ამა თუ იმ კავკასიის ხალხთან კავშირში.

რაც შეეხება „Reisen“-ის მეორე ტომს, აქ მას დართული აქვს ქართულ-მეგრულ-სვანური სიტყვების ლექსიკონი (496—504 გვ.).

ცნობები საქართველოს შესახებ შეიძლება ორ ძირითად ნაწილად გაიყოს. პირველი არის წმინდა მოგზაურობის აღწერა: თუ როდის რა სოფელი, ძღინარე, დაბლობი. ხევი, მთა გაიარა; რა მანძილია მათ შორის, რა ხანს მოუნდა მათ გავლას და ა. შ. მეორე ნაწილს მიეკუთვნება მოგზაურის დაკვირვებების, გაგონილის და ნახულის შეჯამება მის მიერვე და მათ საფუძველზე ცდა ქვეყნის მდგომარეობის სურათის მოცემისა. მართალია, პირველი ნაწილი შედარებით მოსაწყენად აქვს დაწერილი, მაგრამ მასშიც ბევრი საგულისხმო ცნობაა მოტანილი.

* * *

სანამ გიულდენშტედტის ტექსტს და მის თარგმანს მოვიყვანდეთ, მანამ საჭიროდ მიგვაჩნია, ამ ტექსტზევე დაყრდნობით, გადმოვკეთ საქართველოს, კერძოდ—ქართლ-კახეთის სამეფოს, იმერეთის, გურია-სამეგრელოს, სვანეთის

¹ ყველა ეს მასალა და კიდევ დამატებით სხვაც, რაც აქამდე გამოქვეყნებული არ იყო, მოთავსებული იქნება „გიულდენშტედტის მოგზაურობის“ ჩვენი გამოცემის II ტომში (იხ. წინასიტყვაობა).

ზოგადი სურათი, განვიხილოთ, რა სახის ცნობებს გვაწვდის გიულდენშტედტი და მოვახდინოთ მათი მოკლე ანალიზი¹.

პირველ რიგში ვნახოთ, თუ რა წყაროებს ემყარება გიულდენშტედტი, ვინ იყვნენ მისთვის ცნობების მიმწოდებელნი და რამდენად სანდოა მისი მონაცემები.

გიულდენშტედტის მიერ შეკრებილი ცნობები შეიძლება შემდეგ ჯგუფებად დაიყოს:

ყველაზე დიდ ჯგუფს შეადგენენ საკუთარი თვალით ნახული და შესწავლილ-გამოკვლეული ფაქტები. ამათ მიეკუთვნება მთელი მისი გეოგრაფიული აღწერილობა, ქვეყნის მინერალოგიური გამოკვლევა, ზოოლოგიურ-ბოტანიკური შესწავლა. აქ შედის ქალაქებისა და სოფლების გარეგანი სახის აღწერა, სოფლის მეურნეობის დარგების, ხელოსნობის, სარეწების, მოსახლეობის ყოფის დამახასიათებელი ნიშნების გადმოცემა და სხვათა აღწერა.

გარდა თვალთ ნახულისა, მას უამრავ ცნობებს აწვდიდნენ სხვადასხვა პირები.

ქვეყნის მდგომარეობის, მისი მოხელეთა ინსტიტუტის, მმართველთა ურთიერთ ნათესაობა-კავშირის, ქიშპისა და საერთოდ, პოლიტიკური ვითარების შესახებ გიულდენშტედტი ცნობებს კრებს მეფეთა კარზე. „15 ნოემბერს მეფე (ერეკლე—გ. გ.)... მელაპარაკა თავისი ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ...“ (გვ. 7). „2—3 აგვისტოს სამეფო ბანაკში (სოლომონის—გ. გ.) შევაგროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად“ (გვ. 127). „ცხრაწყაროში... მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ...“ (გვ. 171).

მეფეებს გარდა გიულდენშტედტი ეცნობა ბატონიშვილებს, თავადებს, სამეფო კარის მოხელეებს, რომლებიც ასევე დახმარებას უწყევნ მას. ესენი არიან—ქსნის ერისთავი დავითი, პატრიარქი ანტონი, მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა, სახლთუხუცესი დავით აბაშიძე, თამაზ და დავით მესხები, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, ნიკოლოზ წერეთელი, დავით კვინიხიძე, გურიის ეპისკოპოსი და სხვები, რომლებიც ხშირად დაჰყვებიან მას და ათვალისწინებენ ამა თუ იმ მხარეს.

გიულდენშტედტს, რომელმაც ქართული არ იცოდა, ჰყავდა თარჯიმნები. ზოგი მათგანი ჩვენთვის ცნობილია. სხვადასხვა დროს ესენი იყვნენ: სოლომონ მეფის თარჯიმანი ნიკოლოზ წერეთელი, ერეკლეს სახლთუხუცესი—მდივანბეგი დავით ყაფლანიშვილი, თავადი ოტია (იხ. ქვემოთ, გვ. 85), ყიზლარელი კაზაკი—აზნაური ივანე ანტონოვი (მცოდნე თათრულ-ჩერქეზული ენებისა) (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რეგული, 1772 წ. 1 ივლისი), ორი გრებენსკელი კაზაკი, რომლებიც უკვე რამდენიმე წელია საქართველოში ცხოვრობდნენ და იცოდნენ ქართული და ოსური ენები (იხ. მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის რეგული, 30 ივლისი, 1772 წ.), კაზბეკის (თუ ყაზბეგის?—გ. გ.) წობიკაიას (იქნებ—ჩოფიკაშვილია?—გ. გ.) ვაჟი გაბრიელი, რომელიც 3 თვე იყო ექსპედიციასთან, როგორც ნასწავლი ქართველი თარჯიმანი (მე-5 წლის ხარჯთაღრიცხვის

¹ ამათთან მოვიშვლიებთ გიულდენშტედტის იმ ცნობებსაც, რაც ჩვენი გამოცემის პირველ ტომში არ არის (იხ. წინასიტყვაობა).

რვეული 1772 წ. 24 ივნისი). ალბათ სხვებიც ჰყავდა გიულდენშტედტს თარჯიმნებად, მაგრამ მათი გვარები არ ჩანან.

რა თქმა უნდა, თარჯიმნების ცოდნა-განათლებლაზე ბევრი რამ იყო დამოკიდებული და გამოორიცხული არ არის, რომ, თუკი გიულდენშტედტს რაიმე შეცდომა აქვს დაშვებული, ამაში ბრალი მათაც მიუძღოდეთ.

უნდა ვთვითქროთ, რომ გიულდენშტედტს ბევრ ცნობებს მიაწვდიდა ერეკლე-სოლომონის კარზე მყოფი რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც. „რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი... მისდევდა მეფეს,... მე უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს“. (გვ. 15).

ამასთან, გიულდენშტედტი ყოველ შემხვედრ პირსაც იყენებდა ცნობების შესაყებლად. ასე მაგ.: ბაზრობაზე ხონში მყოფ მეგრელებისგან მიიღო ცნობები დადიანის მხარეთა, ოდიშისა და ლეჩხუმის შესახებ (გვ. 155).

უბრალო ლეკებისაგან შეაგროვა ცნობები ჰარის, დიდოს, ყაბუჩის, ხუნდახის, ავარიის შესახებ. ასევე თათრისგან—ბორჩალოსა და ყაზახის მხარის ენასა და სოფლებზე (იხ. IV წლის ხარჯთაღრიცხვის რვეული, 1772 წ. 5 აპრილი). თუშისგან და ოსისგან მიიღო ცნობები მათი ენისა და სოფლების შესახებ (იხ. იქვე, 1772 წ. 28 მარტი და 15 აპრილი), ხოლო სვანეთის ერთ-ერთმა „სტარშინამ“—ქვეყნის ენასა და გეოგრაფიაზე. (იქვე, 1772 წ. 31 აგვისტო).

გიულდენშტედტი იყენებს ქართული მატრიანეებისა და ძეგლების წარწერებში დაცულ ცნობებსაც. აცის ნიმუშს წარმოადგენენ მთელი ამონაწერის მოყვანა „ქართლის ცხოვრებიდან“, რომლის ერთ-ერთი ნუსხაც მას უჩვენეს (გვ. 187), ანანურის ეკლესიის (და სხვებისაც) წარწერები, რაც მან გადმოაწერინა (გვ. 270—271) და გელათის ეკლესიის შიგნითა კედლის წარწერა (145 გვ.).

გიულდენშტედტი შეკრებილ ცნობებს ავსებს აგრეთვე გადმოცემებით, ლეგენდებით და ისტორიული ფაქტებით (მაგ.: მეფე შირიანის, წმ. ნინოს და ჯაქვის საყდრის შესახებ, შაჰ-აბასის შემოსევათა, მუხრანბატონების რეზიდენციის და სხვა მრავალთა შესახებ).

უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტს, როგორც მეცნიერს, შესწევს მშვენიერი უნარი შეაჯეროს თავისი თვალთ ნახული და სხვისგან ნააზობ-გაგონილი. ამასთან ის არ იფიქვებს საისტორიო თხზულებათა მონაცემებსაც: „რათა ცნობები საქართველოს შესახებ, რაც მოცემულია ჩემს საგზაო ჩანაწერებში, უფრო გასაგები (სრულყოფილი) გაუხადო, საქირთა ამ ხელნაწერის¹ თარგმნა... როცა მე საქირთა ადგილებს გამოვიყენებ,.. ამ ხელნაწერსაც და მის რუსულ თარგმანსაც გადავცემ საიმპ. მეცნ. აკადემიის ბიბლიოთეკას“.

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტს სანდო წყაროები ჰქონდა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ის დაზღვეული არ არის ცნობათა მცდარი გაგებისგანაც ზოგიერთ შემთხვევაში, რადგან საქართველო მისთვის შეიძლება ძალზე უცხო ქვეყნად ჩაითვალოს და ქართული სინამდვილე ყოველთვის ზუსტად ვერ გაიგოს.

¹ მან საქართველოში 30 მანეთად შეიძინა ქართულ ენაზე დაწერილი ქრონიკა, რომელიც შეიცავს ისტორიას მე-17 ს-ის შუა წლებიდან მოყოლებული მე-18 ს-ის შუა წლებამდე. (მოსხენება საიმპ. აკადემიისადმი. 1772 წ. 29 მატი. P. I, ცნ. 102, № 19, პ. 26).

გიულენშტედტს საქართველოში მოგზაურობისთვის სპეციალური ინსტრუქცია ჰქონდა მიცემული საიმპერატორო აკადემიისაგან, რომ მოგზაურობის ნამდვილი მიზანი ყოველთვის დაემაღლა (ამას ის ხშირად ამბობს რაპორტებში). რაში მდგომარეობდა ეს მიზანი? მივმართოთ თვით გიულენშტედტისვე სიტყვებს (იხ. XXVI მოხსენება): „უზენაესი საიმპერატორო მეცნიერებათა აკადემიის მიერ საქართველოში სამოგზაუროდ ჩემთვის მოცემული ინსტრუქციის მიხედვით, მინერალებს თავდაპირველად მხოლოდ მალეით ვაქცევდი ყურადღებას და მცენარეებისა და ცხოველთა შესწავლას ყოველთვის ვაცხადებდი ჩემი მოგზაურობის მთავარ მიზნად“. მაგრამ ერეკლე II-ს, როგორც ჰქვიან პიროვნებას, არ გამოეპარებოდა მოგზაურის განზრახვა, გრაფ პანინისაგანაც (შდრ. А. Цагарели, Грамоты, I, СПб. 1891, გვ. 89—90) რომ არ მიეღო 1770 წლის იანვრის თარიღით გამოგზავნილი წერილი—„ხოლო როცა მე ერეკლე მეფესთან მოვილაპარაკე, მან ნათლად გამაგებინა, რომ მას საქართველოში ჩემი ყოფნის მთავარ მიზნად საბადოების გამოკვლევა მიაჩნია...“ „...მე აღარ გამკვირვებია ეს მას შემდეგ, რაც მათი იმპერატორობის უმაღლესობის საქმეთა რწმუნებულმა ბ-მა გვარდიის კაპიტანმა ლგოვმა გამაცნო წერილი... გრაფ პანინისგან ერეკლე მეფისადმი 1770 წლის იანვრის თარიღით, რომელშიც... გრაფი ერეკლე მეფეს წარუდგენს ჩემს თავს და აცნობს მას, რომ მე მათი იმპერატორობის უმაღლესობის ბრძანებით ვარ გამოგზავნილი საქართველოში, რათა... მეძებნა და დამემუშაებინა მინერალები. პირველისადმი მე აქამდე ყოველთვის მზადყოფნას ვამტკიცებდი, მეორეს კი, აკადემიის ინსტრუქციის საფუძველზე, მუდამ თავს ვარიდებდი. (პირიქით) მე ყოველთვის ვარწმუნებდი მის მეფურ უმაღლესობას, რომ მე პირველ რიგში იმისთვის ვარ გამოგზავნილი, რათა ვნახო, თუ რომელი მინერალები და მეტალები მოიპოვება... და ღირს თუ არა მათი დამუშავება... არის თუ არა სამთო საქმისთვის საჭირო მასალა ახლოს და როგორია ადგილის მდებარეობა... მეზობელ უცხო ხალხთან ურთიერთობის გათვალისწინებით; და თუ მე ყოველივე ამის შემდეგ ამაზე მოხსენებას ვაგზავნიდი, შესაძლებელი იქნებოდა რუსი მდარაოელები მოსულიყვნენ საქართველოში, თუ ამას მისი მეფური უმაღლესობა მოისურვებდა და თუ მათი იმპერატორობის უმაღლესობა ამას სასურველად და მისაღებად მიიჩნევდა“ (იქვე, მოხს. XXVI).

როგორც ზემომოყვანილი სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რუსეთის იმპერიის მიზანს ამ შემთხვევაში საქართველოს მინერალოგიური დაზვერვა შეადგენდა, რათა შემდგომ გაეთვალისწინებინა მისი ეკონომიური. საარგებლიანობა თავისთვის და არა საქართველოს ინტერესებისთვის, რის გამოც ამ საბადოთა დამუშავებას სასტიკად უკრძალავდა და ყიზლარში უსაქმოდ მყოფ რუსულ მემდარაოელთა რაზმს არ გზავნიდა ერეკლეს სამეფოში (იხ. მოხს. XXVI).

როგორც ტექსტიდან ჩანს გიულენშტედტი საქართველომ კარგად მიიღო. იქნებოდა ეს მეფე, თუ თავადი—ყველა მზრუნველობით ეკიდებოდა მას. ჯერ კიდევ საქართველოში პირველად შემოსვლისთანავე აღნიშნავს, რომ

დღეშეთის მმართველმა იგი კარგად მიიღო¹. განსაკუთრებით ეხმარებოდა მას ქსნის ერისთავი დავითი, რომელიც მან მეფის თხოვნით განკურნა, თუმც თვითონაც კარგად ესმოდა, რომ ერისთავი მას შეიძლებოდა მოჰქცეოდა როგორც კარგად, ისევე ავად. ერისთავი აძლევს მას მცველ რაზმებს სხვადასხვა ექსკურსიების მოწყობის დროს; ხშირად თვითაც დაჰყვება; ერისთავმა იგი ქორწილზეც კი მიიპატიჟა². ასევე ყურადღებას იჩენენ მისდამი ბატონიშვილები; ეწვია მას კატრიარქი ანტონი³. ორჯერ ინახულა აგრეთვე განჯის ხანმა, რომელმაც ის სუფრაზეც კი მიიწვია⁴.

ჩამოსვლის პირველი დღიდანვე, მასზე დიდად ზრუნავდა და მას მფარველობდა თვით მეფე ერეკლე. გიულდენშტედტს ქალაქში მისცეს მშვენიერი ბინა, მისი ხალხი და ცხენები გააჩერეს ქალაქის ახლოს სოფლებში, სადაც უფასოდ ინახავდნენ⁵. მეფე ხშირად იწვევდა მას თავისთან სასაუბროდ. გიულდენშტედტი ბევრგან აღნიშნავს, რომ მეფე მას ელაპარაკებოდა თავაზიანად, ყოველთვის გამოთქვამდა მზადყოფნას—ყველაფერში დახმარებოდა. როგორც ცნობილია, ერეკლე დაინტერესებული იყო, ჰყოლოდა კარზე სპეციალისტი სამთო საქმისა და სხვათა, ამიტომაც ხშირად მოჰქონდა მასთან მინერალები, ეკითხებოდა მათი დამუშავების შესახებ და სხვა. თუკი მეფე წავიდოდა სადმე დიდი ხნით, მასაც თან წაიყვანდა, რათა გიულდენშტედტს უფრო თამამად ეთვალეირებინა და შეესწავლა გარემო.

ასევე გულისხმიერად მოეკიდა მის ჩამოსვლას სოლომონ მეფეც. „ის (სოლომონი—გ. გ.) მე... გულწრფელობითა და ნამდვილი სიხარულით გადამეხვია. საუბარში... უდიდეს მზადყოფნას ანგლანებდა ხელი შეეწყო ჩემი... გეგმების განხორციელებისთვის“ (იხ. დღიური, 19 ივლისი). სოლომონი თავადებსაც აახლებდა და იასაულებს ბრძანება ჰქონდათ მიცემული ეზრუნათ მასზე. ერთი სიტყვით, გიულდენშტედტს ყოველი პირობა ჰქონდა შექმნილი, რათა განეხორციელებინა თავისი გეგმები—შეესწავლა დაკვირვებებით, კვლევა-ძიებით ეს მხარე.

* * *

ქვეყნის დათვლიერება-შესწავლის შედეგად მან, როგორც დაკვირვებულმა მოგზაურმა, შეამჩნია საქართველოს მაშინდელი სისუსტე. ის სწორად აღნიშნავს, რომ ქვეყანა ისეა გაუდაბურებული და დაჩაგრული უცხო შემომსევთაგან, რომ იგი თავისი დანაწილებული მმართველობით⁶ ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, სუსტ სახელმწიფოთა რიცხვს. იგი ამბობს, რომ საქართველოს არ ძალუძს დაიცვას თავი უცხო თავდასხმათაგან, ვერ ზედავს განავითაროს, როგორც საქირაა, სამთო საქმე, ვერ უწყობს ხელს მრეწველობის, სკოლების,

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218; იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 3.

² იქვე, გვ. 267; იხ. ქვემოთ, გვ. 85.

³ იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ, გვ. 7 და 15.

⁴ იქვე, გვ. 226; იხ. ქვემოთ, გვ. 15.

⁵ იქვე, გვ. 221; იხ. ქვემოთ, გვ. 7.

⁶ დანაწილებულ მმართველობაში ის გულისხმობს საქართველოს სხვადასხვა სამეფოებს, ახალციხის საფაშოს და აგრეთვე სათავადოებს, როგორც ამას ქვევით დავინახავთ.

ხელოვნების საერთო განვითარებას. გიულდენშტედტი აქ უკვე სვამს საკითხს, რომ საქართველოსთვის საჭიროა ძლიერი მფარველი. და როგორც რუსეთის იმპერიის აკადემიის წევრი და რუსეთის ინტერესთა დამცველ-გამტარებელი, ამ უცხო მფარველად თვლის რუსეთს¹. ამაში ხელს უწყობს აგრეთვე ერეკლე-სოლომონის ორიენტაცია; ერეკლე ხომ მოკავშირედ რუსეთს მიიჩნევს და ჰყავს თავის კარზე რუსეთის საქმეთა რწმუნებულები²; ამავე დროს საქართველოში მოდის გენერალი სუხოტინი³. არ არის გამორიცხული, რომ ერეკლე თავის აზრს რუსეთთან კავშირის შესახებ გაუზიარებდა გიულდენშტედტს ხანგრძლივი საუბრების დროს, მით უმეტეს მაშინ, როცა ეკითხება მას რუსეთ-პრუსიის ომის შესახებ⁴ და სხვა. ამაზედ ცალკე შევჩერდებით.

გიულდენშტედტი სწორად გადმოგვცემს მოსახლეობის ნაციონალურ შედგენილობას და მათ განლაგებას პროვინციათა მიხედვით. მან იცის, რომ ქართველები საქართველოს გარდა ცხოვრობენ აგრეთვე სპარსეთში, რომ ისინი გაასახლა შაჰ-აბასმა, აგრეთვე ცხოვრობენ ოსეთში, ლეკეთში, ასევე რუსეთშიც. ქართველებთან ერთად საქართველოში ცხოვრობენ თათრები (უმთავრესად სომხითში და ზემო ქართლში), სომხები (სომხითში და სხვაგანაც საქართველოში), ებრაელები (ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში, ოსებთან კი არა), ოსები (მთიანეთში, ქსანზე, ლიახზე), ქურთები. ეს ხალხები ერთად აღებული ცოტათი აღემატებიან ქართულ მოსახლეობას. გიულდენშტედტს არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ ეს ხალხები უფლებებით ქართველებს უსწორდებიან, რომ ისინი არ განიცდიან ეროვნულ ჩაგვრას, არ არიან უფრო ზედად დაბეგრები⁵, რომ ისინიც ეკუთვნიან მეფეს, თავადებს, დედოფალს და სხვა.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ქართველები ლაპარაკობენ სრულიად განსხვავებულ ენაზე, რომ სამეგრელოსა და სვანეთში იხმარება ასევე განსხვავებული კილოები, მაგრამ მათში არ შეიძლება არ გამოიცნოს კაცმა, რომ ცირი არის ერთი—ქართული⁶. ამასთან, იქ მცხოვრები სხვადასხვა ხალხები ლაპარაკობენ თავიანთ ენაზე: სომხები—სომხურად (ხოლო ქართველებთან ქართულად), თათრები—სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები—მთიელთა ენაზე, ხოლო ებრაელები კი—ყველანი ქართულად.

ეხება რა რელიგიას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ გაბატონებული რელიგია საქართველოში არის ქრისტიანული-ბერძნული, ე. ი. მართლმადიდებლური, და რომ მმართველობა და სამღვდელოება ამგვანებენ სრულ რჯულშემიწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მაჰმადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ და არ სდევნიან მათ⁷. ყველას აქვს თავისი

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 350; იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 225.

² იქვე, გვ. 226 და გვ. 227; იხ. ქვემოთ, გვ. 15 და სხვა.

³ იქვე, გვ. 272; იხ. ქვემოთ, გვ. 93.

⁴ იქვე, გვ. 221; იხ. გვ. 7.

⁵ იქვე გვ. 328; იხ. გვ. 187.

⁶ იქვე, გვ. 342; ჩვენი გამოცემის გვ. 209.

⁷ იქვე, გვ. 345; ჩვენი გამოცემის გვ. 209.

ეკლესიები, მონასტრები, ბეჩეთები. გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სასულიერო წოდებებს და მოხელეებს, ასახელებს ეაისკოპოსთა საჯდომ ადგილებს¹. სწორად აღნიშნავს ქართველთა მიერ ღვთისმსახურების წესების შესრულებას და დაყუდებულთა (ძეუდაბნოეთა) ცხოვრებას.

* * *

გიულდენშტედტი იძლევა მოსახლეობის ძირითად და სოციალურ ფენებად დაყოფას. იგი ამბობს, რომ ქვეყნის გაბატონებული ფენები არიან თავადები და აზნაურები (რომელთაგანაც უმთავრესად შედგება სამოხელეო აპარატი), ამასთან ჩამოთვლის თავადთა გვარებს; მთელი ხალხი კი, სარწმუნოების, ეროვნების მიუხედავად, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას. ის სწორად მიუთითებს, რომ ქალაქის წოდება, ან ახლანდელი გაგებით ბურჟუაზია, არ არის. ამასთან გიულდენშტედტი ასახელებს ტყავის მწარმოებლებს, ძღვბავებს, მქსოველებს, მჭედლებს და ქალაქის სხვა ხელოსნებსა და ვაჭრებს—უმთავრესად სოხებს. ყველა ესენი იმყოფებიან მეფის (ერეკლეს) მორჩილებაში. გიულდენშტედტი შეტად საყურადღებო ცნობებს გვაწვდის მოსახლეობის ამ სოციალური ფენების უფლება-მოვალეობის შესახებ, სამოხელეო აპარატის შესახებ, ამიტომ ამ საკითხზე ცოტა შეტხანს უნდა შევჩერდეთ.

* * *

XVIII საუკუნის საქართველოს დამახასიათებელი ნიშანი არის ის, რომ იგი დაყოფილია სათავადოებად, რომელთა სისტემასაც ემყარება მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება. ამ მხრივ გიულდენშტედტი აწარმოებს მშვენიერ დაკვირვებას და იძლევა სწორ ცნობებს XVIII ს-ის სათავადოების ცხოვრების, მათი დამოკიდებულების შესახებ მეფესთან. ვნახოთ, როგორ წარმოგვიდგება ქართლ-კახეთის სამეფოს სურათი ამ ცნობათა მიხედვით.

„... ქართლს, კახეთს და სომხითს ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ სავროთო, დამოუკიდებელი მზრძანებელი ან სუვერენი;.. ქართლის მეფე... არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, მაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები—გ. გ.) დაიქვრენ პორტის (თურქეთის—გ. გ.) მხარს. მაგრამ არა მარტო თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს... ეს უკანასკნელი აჩვევს ხალხს თავისი მზრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას“².

„თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩი-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (ჩვენი გამოცემის გვ. 207).

² იქვე, გვ. 351; იხ. ქვემოთ, გვ. 225.

ლებიან მეფეს, მის წინაშე (?) აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და ა. შ., მაგრამ გადასახადს მას არ უხდიან. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის“ ტიტულს... და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არაგვის ერისთავი“)¹.

„თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები“².

„... ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს“...³

ამ მოკლე, მაგრამ მნიშვნელოვან ცნობებში ნიშნებიან დახატული თავადისა და მეფის დამოკიდებულება, თავადთა წონა ქვეყანაში.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალური საქართველოს დამახასიათებელ ნიშანს წარმოადგენს სათავადოების, როგორც გარკვეული პოლიტიკურ-ტერიტორიული ერთეულების, შექმნა და ამასთან დაკავშირებით თავადის პოლიტიკური წონის ზრდა სახელმწიფოში. თავადის დამოკიდებულება მეფესთან თუ მეზობელ თავადთან ისაზღვრება „იმის მიხედვით, თუ რას უკარნახებს მას საკუთარი ფეოდალური ინტერესები... მეფეთა პოლიტიკა კი არ განსაზღვრავდა ფეოდალების პოლიტიკას, პირუკუ, უკანასკნელთა ინტერესები განსაზღვრავდნენ, საბოლოო ანგარიშში, პირველს“.⁴

იურიდიულად თავადი მეფის ყმა იყო და მეფისადმი ერთგული სამსახური მართებდა, მაგრამ თავადები თავის ბატონს როდი უყურებდნენ როგორც „ღმრთის სწორს“, მათ თვალში მეფე მხოლოდ პირველი იყო თანასწორთა შორის. თავადები მეფის ერთგულნი მხოლოდ იმდენად არიან, რამდენადაც ეს მეფე მათი ერთგულია. თავადები საკუთარი პოლიტიკით ზომავდნენ მეფის პოლიტიკას და, როცა მეფის პოლიტიკა აღარ შეესაბამება მათსას, მაშინ ისინი არღვევენ მეფისადმი მიცემულ „ერთგულების“ ფიცს და ემხრობიან მეფის საწინააღმდეგო ძალას⁵. აქი გიულდენშტედტიც აღნიშნავს, რომ თავადთა მეგობრობის გარეშე ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ თავადები დაიჭერენ თურქეთის მხარეს.

როგორც ვახტანგის სამართალში სწერია, თავადთა „ეინიანობის“ შედეგად, საქართველოს მეფეები „ბევრჯერ ეამთა და დროთა ცუალებით ასრე დამდაბლებულან, რომე ოდენ სახელი მეფე რქმევიათ, თორემ მართებული არა უქნევიანებათ რა, როგორც ყმათა სდომეობათ, ისრე უსამართლებიათ და ურიგებიათ“⁶. როგორც ვიცით, მსხვილი ფეოდალები მუდმივ მეტოქეობას უწევდნენ მეფის ხელისუფლებას; მათზე ცენტრალური ხელისუფლება შეზღუ-

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩენი გამოცემის გვ. 225).

² იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ იქვე, გვ. 355 (იხ. ქვემოთ, გვ. 231).

⁴ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, 1955, ტ. 283; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში; მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის I, 1937, გვ. 28—29.

⁵ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 461.

⁶ იქვე, გვ. 283.

დღულად ახორციელებდა თავის უფლებებს¹. მეფე ფორმალურად შეუზღუდველი იყო მაგრამ ფაქტიურად სუსტი. ყურადსაღებია მეფის მიმართვის ფორმა: მსხვილ ფეოდალებს ის მოახსენებს, ხოლო დანარჩენებს—უბრძანებს².

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, ერეკლე II-ის დროსაც მეფის ხელისუფლება არ იყო მტკიცე. ფორმალურად შეუზღუდველი მეფის განკარგულებებს თავადები ფაქტიურად არ ასრულებდნენ. ეურჩებოდნენ მეფეს როგორც თავადები, ისე ბატონიშვილებიც; რომ ურთიერთობა არ გაეფუჭებინა მეფეს თავადებთან, ან რომ ისინი მისი ერთგული ყოფილიყვნენ, მეფე ცდილობდა ყოველნაირად ეამებინა მათთვის, აძლევდა მათ სახელოებს და სხვა. ამის საბუთს წარმოადგენს თვით გიულდენშტედტის ცნობაც იმის შესახებ, რომ მას მეფე ერეკლემ წერილობით სთხოვა, რათა დახმარება აღმოეჩინა ძლიერი ქსნის ერისთავისთვის³, ხოლო შემდეგ ქსნის ერისთავის გულისთვისვე იგი რვა დღე დასტოვა თბილისში⁴.

თავადური საქართველოს ერთ ერთი თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ მეფის პოლიტიკური ხელისუფლება სათავადო სისტემას ემყარება და ამავე დროს მეფე ამ სათავადოს ებრძვის. მეფის ბრძოლის შინაარსი აქ იმაში მდგომარეობს, რომ მას სურს სათავადო სამოხელეოდ აქციოს, ხოლო თავადი მოხელედ⁵.

ამასთან, როგორც გიულდენშტედტის ცნობაც ასაბუთებს, თავადი მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის დაცვაში. „Сатавадо вместе с этим и военная единица; оно выводит на войну совершенно определенное количество воинов, непосредственным начальником над которыми на поле брани является тот же тавади“⁶.

წინადადებაში, რომ „თავადები თუმცა მეფის მორჩილნი არიან კანონით და სამხედრო ლაშქრობის წესით, მაგრამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს მის წინაშე, არ უხდიათ მას გადასახადს“, ჩანს ის, რომ თავადი სათავადოში სრული ბატონ-პატრონია, მასში განუკითხავად მბრძანებლობს, რომ მას აქვს ადმინისტრაციული და სასამართლო იმუნიტეტი. გიულდენშტედტი აქ ალბათ იიას გულისხმობს, რომ მთელი გადასახადები, რაც სათავადოში აიკრიფებოდა გლეხთა მეურნეობიდან, მთლიანად თავადის კუთვნილება იყო. მაგრამ ერთი კია, რომ თავადი იხდიდა სახელმწიფო გადასახადებს. „ხშირად ფეოდალი საგადასახადო იმუნიტეტითაც სარგებლობდა, ოღონდ სახელმწიფო გადასახადებს გლეხებისაგან მაინც მოითხოვდა“⁷.

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I. თბ. 1952, გვ. 156.

² ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში თბ. 1958, გვ. 367.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246 (იხ. ქვემოთ, გვ. 47).

⁴ იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85).

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 459.

⁶ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI вв), თბ. 1938.

⁷ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში, თბ. 1958 წ., გვ. 368.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე, რომ გარკვეული დანაშაულის შენახვაში (შეიძლება უამისოდაც), ან თუ მეფეს მოუეიდოდა საჩივარი, მეფე ჩამოართმევს ამა თუ იმ მამულს თავადს და უბოძებს სხვას (მაგ.: თავად აჩაბლისათვის ჩამორთმეული სოფელი გადასცა გიორგი ბატონიშვილს (იხ. ქვემოთ, გვ. 103). თავადისთვის კი მამულის დაკარგვა მეტად საწინელოა, რადგან ის არის მისი ძლიერების მთავარი წყარო.

თავადთა მდგომარეობისა და უფლება-მოვალეობის აღნიშვნის გარდა, გიულდენშტედტი შეძლებისდაგვარად გვაძლევს ქართლ-კახეთის თავადთა სიას და მათ სამფლობელოთა მდებარეობასა და რეზიდენციებს¹. იგი აგრეთვე მოკლედ ეხება მუხრან-ბატონთა ოჯახის უკანასკნელ თაობას და მათ ნათესაობას მეფესთან და ქსნის ერისთავთან².

* * *

გიულდენშტედტი, ქვეყნის გაბატონებული ფენების დასახელებისას, მეორე ადგილზე აყენებს აზნაურებს. მათ შესახებ ის ამბობს: „აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგიერთ მათგანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს“³.

აქაც პატარა, მაგრამ სწორი ცნობაა დაცული.

როგორც ცნობილია, გვიანფეოდალურ საქართველოში აზნაურები, კუთვნილების მიხედვით, იყოფოდნენ სამ მთავარ ჯგუფად: სამეფო აზნაურებად, საეკლესიო და თავადთა აზნაურებად. აზნაური წვრილი მფლობელი იყო; მას „საკუთარი“ ყმა-მამული აქვს რომელიც შეძღვენიარად ნაწილდება საკუთრების ხასიათის მიხედვით: 1) სამკვიდრო 2) ბატონისაგან ნაწყალობევი და 3) ბატონისაგან დამოუკიდებლად ნაშოენი ყმა-მამული (ნასყიდი, ნასისხლი, ნამშითვი...)⁴; მაგრამ ეს მფლობელობა შეზღუდულია; „იგი პატრონის დაუკითხავად ყმა-მამულს ვერ გაყიდდა. მისი ყმები თავადს ბეგარას უხდიდნენ;... აზნაური საპატიო სამსახურს ეწეოდა თავადის კარზე; ის სათავადოში მოხელე იყო, ლაშქრობის დროს თან ახლდა პატრონს... აზნაური თავადს არ უხდიდა ნატურით გადასახადს“⁵. აზნაურები ერისთავების სახლში იყვნენ ერისთავთა შოურავები, სახლთუხუცესები და სხვა⁶. ესაა დაახლოებით ის პრივილეგიები, რასაც გიულდენშტედტი უნდა გულისხმობდეს.

ამასთან, თავადს შეეძლო გაეყიდა როგორც აზნაური, ისე მისი ყმა-მანულიც, შეეძლო აზნაურის გამშითვება და, საერთოდ, ექცეოდა როგორც ყმებს, თუმცა აზნაურს პირადი თავისუფლება შენარჩუნებული ჰქონდა და

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227) (აგრეთვე გვ. გვ. 263, 265, 273, 276, 278, 379).

² იქვე, გვ. 251 (იხ. ქვემოთ, გვ. 57).

³ იქვე, გვ. 351 (იხ. ქვემოთ, გვ. 227).

⁴ გ. აკოფაშვილი, აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხისათვის XV—XVIII ს. ს. საქართველოში. მასალები საქ. და კავკ. ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, 1955, გვ. 89—92.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 250.

⁶ იქვე, გვ. 240.

შეეძლო სურვილისამებრ წასვლა. აგრეთვე, თუ გაყიდული აზნაური თავს დაიხსნიდა, მაშინ ის თავისუფლდებოდა პირვანდელი ბატონისაგან. სწორედ ეს თავდახსნილი აზნაურები, მეფის სამსახურში მყოფი და მეფის კარის მოხელე აზნაურები, ანდა ვახტანგის კანონების „გადიდებული აზნაური“ ჰყავს ხედიველობაში გიულდენშტედტს, როცა ამბობს, რომ სიმდიდრის გამო ზოგს დიდი წონა აქვსო. ამ სიმდიდრეს კი ისინი აგროვებდნენ მეფის სამოხელეოში, ან კარზე ერთგული სამსახურით. ეს უმთავრესად არიან ეკონომიურად გაძლიერებული მეფის აზნაურები, რომლებიც ზოგჯერ თავადთა მიწების და გლეხების ყიდვასაც ახერხებენ და სოციალურადაც წინაურდებიან.

* * *

ცალკე ჩერდება გიულდენშტედტი აგრეთვე გლეხობაზე—ყმა მოსახლეობაზე. მოვიყვანოთ ტექსტიდან ის ადგილები, სადაც გიულდენშტედტი გვიხატავს ყმა გლეხთა მდგომარეობასა და უფლებებს:

„მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალაუფლებას, თუ გამოვრიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს,.. ეს აჩვევს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ დამოკიდებულებას...“ „...რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალაუფლებით“¹.

„... მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა-გლეხობას... ხალხს ჩვეულებრივ კონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიძლება გლეხის დაგირავება (versetzen), გაყიდვა, გაჩუქება და მას შეიძლება მოექცეო სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი“. „... მეურნეობის... დარგებს ეწვეიან... მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“².

„... უმთავრეს შემოსავალს (გამოსალღებს—Hebung) შეადგენენ გადასახადები, რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან... მთელი თავისი მეურნეობის... წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად), იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში კიდევ აღმატებიან მას. გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კაზბეკები... და გზირები“³.

„... ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი... არის ჯარისკაცი... და პირველ დამახებისთანავე... უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე“... „მაგრამ... მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნას... და რათა უზრუნველყოფილ იქნას გადასახადთა გადახდა“⁴.

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 351 (ჩვენი გამოცემის, გვ. 225).

² იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁴ იქვე, გვ. 354. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

გლეხები კუთვნილების მიხედვით იყოფოდნენ—სამეფო, საეკლესიო და საბატონო გლეხებად.

გვიანფეოდალურ ხანაში გლეხი, როგორც ასეთი, ზოგადი ცნებაა. ამ ხანის საბუთები ყმა-გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიებს ასახელებენ: „მსახურს“, „ნაწყალობევს“, „ნებიერს“ ანუ „ნებიომოსულს“, „ნასყიდს“, „თარხანს“, ანუ „აზატს“, „ბოგანოს“, „ხიზანს“, „მკვიდრს“ და სხვა. „ეს კატეგორიები მეტ-ნაკლებად ყველა სათავადოებშია. ისინი სხვადასხვა წარმოშობისანი არიან და ამიტომ ბატონყმურ ურთიერთობაშიც განსხვავებული ადგილი უკავიათ“¹. ეს კატეგორიები ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ კუთვნილების, ბატონთან დამოკიდებულების, უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეობის მიხედვით, მაგრამ გიულდენშტედტი არ განიხილავს ცალ-ცალკე გლეხთა ამ კატეგორიებს, იგი ეხება საზოგადოების ამ ფენას საერთოდ და ყველას აქცევს ყმა-გლეხთა რიცხვში, რადგან სხვადასხვა კატეგორიის გლეხებს „საბოლოო ანგარიშში, აერთიანებდა საბატონო სამსახური, ბეგარა-გადასახადები“².

ფეოდალური წყობილების დროს წარმოებით ურთიერთობათა საფუძველს შეადგენს ფეოდალის საკუთრება წარმოების საშუალებებზე და არასრული საკუთრება წარმოების მუშაკზე, ყმაზე, რომლის მოკვლა ფეოდალს უკვე არ შეუძლია, მაგრამ რომლის გაყიდვა და ყიდვა მას შეუძლია. ფეოდალური საკუთრების გვერდზე არსებობს გლეხის ერთპიროვნული საკუთრება წარმოების იარაღებზე და თავის კერძო მეურნეობაზე, რაც მის პირად შრომაზე დამყარებული.

„მიწა გაყოფილი იყო მსხვილ მიწათმფლობელებს, მემამულეებს შორის,— მემამულეები ამ მიწას აძლევდნენ გლეხებს მათი ექსპლოატაციისათვის, ასე რომ მიწა თითქოს ნატურალური ხელფასი იყო: იგი გლეხს აძლევდა აუცილებელ პროდუქტებს, რათა მას შესძლებოდა ზედმეტი პროდუქტების შექმნა მემამულისათვის; იგი წარმოადგენდა ფონდს, რათა გლეხებს ბეგარა ეკისრათ მენამულის სასარგებლოდ“³. იმ მიწას, რომელზეც გლეხი სახლობდა და ამუშავებდა, „საგლეხო მამული“ ან „საკომლო“ ეწოდებოდა; მასზე ერთი ან რამდენიმე საგლეხო მეურნეობა იყო მოწყობილი. გლეხის საბატონო სამსახურს განსაზღვრავდა ბატონთან მისი დამოკიდებულების შინაარსი: მიწა ბატონისა იყო და გლეხი პირად დამოკიდებულებაში იყო ბატონთან⁴. ლენინი წერდა:—„მემამულეს რომ არ ჰქონოდა პირდაპირი ძალაუფლება გლეხის პირაზენების მიმართ, ის ვერ შესძლებდა თავის სასარგებლოდ ემუშავებინა ადამიანი, რომელსაც მიწა მიუღია და რომელიც საკუთარ მეურნეობას ეწევა“⁵. გლეხი ამუშავებდა ბატონის მიწას საკუთარი გამწვევი ძალითა და იარაღით, თავისი შემოსავლის გარკვეული ნაწილი კი უნდა მიეცა მისთვის, ეძლია ძღვენი და სხვა.

¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

² იქვე, გვ. 216.

³ იქვე, გვ. 209.

⁴ ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. I, გვ. 214.

⁵ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

⁶ ვ. ი. ლენინი, თხზ. ტ. 3, გვ. 208.

გლეხის სამუშაო დრო ორად იყოფოდა—აუცილებელ და ზედმეტ სამუშაო დროდ. პირველის დახარჯვით გლეხს შეეძლო თავისი და თავისი ოჯახის საარსებო საშუალებათა მოპოვება, ზედმეტ დროს ის ფეოდალის სასარგებლოდ ხარჯავდა¹, ე. ი. გიულდენშტედტის თქმით ეს იყო: „საკუთარი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილება“ და „გადასახადების დაფარვა“.

ამ დროს გადასახადთაგან ჩანს როგორც ნატურალური და ფულადი რენტა, ისე შრომითი რენტაც. სწორედ ამათ გულისხმობს გლეხის „შრომის რიგზე სამსახური“.

გიულდენშტედტს თავის ცნობაში სწორად აქვს შენიშნული, რომ ხალხს ქონება არ აქვს, რომ შეიძლება მისი გაყიდვა: გაჩუქება, დაგირავება და შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით. მებატონეები ახორციელებდნენ თავიანთ უფლებას არა მარტო გლეხის პიროვნებაზე, არამედ მის საკუთრებაზეც. მემამულეები თავიანთ სრულ საკუთრებად მიიჩნევდნენ როგორც გლეხებს, ისე მათ უძრავ მოძრავ ქონებას. ბატონის ხელში იყო ყმათა ქონება, სიცოცხლე და ნაშუსი. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით ხომ „ყმისა ყველაფერი“ ბატონს ეკუთვნის. „რაც შეეხება ყმათა ყიდვას, გახებირებას, აკლებას... და სხვა, ეს მოვლენები დამახასიათებელი იყო ყველა ქვეყნის ფეოდალური წყობილებისათვის, მათ შორის საქართველოსთვისაც“².

XVIII ს-ში გახშირდა გლეხთა ოჯახების დაშლა და მათი ოჯახის წევრების ცალ-ცალკე და უმიწოდ გაყიდვაც. ამდენად გლეხები, გარდა გარეშე შემოსევებისა, ჩანაგდებოდნენ თვით მებატონეთაგანაც. რათა დაეცვა ფეოდალური წყობა და გადაერჩინა ის დაღუპვისაგან, ქართლ-კახეთის სამეფო ხელისუფლება იძულებული გახდა მიექცია ყურადღება გლეხთა საკითხისთვისაც. სამეფო ხელისუფლება აქტიურად ჩაერია ბატონისა და ყმის ურთიერთობაში და მოითხოვდა გლეხისა და ბატონისაგან „ბატონყმური რიგის“ ან „ბატონის სამსახურის“ დაცვას. ერეკლემ გლეხთა აყრაზე პასუხისმგებლობა თვით თავადებს დააკისრა. ერეკლემ აკრძალა აგრეთვე გლეხის ოჯახის დაშლა და მისი წევრების ცალ-ცალკე გაყიდვა: ასევე ტყვეობიდან თავისი უნარით დაბრუნებული გლეხი თავისუფლდებოდა ძველი მებატონის ყმობისაგან. ეს და კიდევ სხვა ღონისძიებები, რომლებიც მიმართული იყო ფეოდალთა ინტერესების დასაცავად, ჩანს გიულდენშტედტის სიტყვებიდან, როცა ამბობს, რომ მეფე ბოროტად არ იყენებდა თავის უფლებებს და რიგითი ქვეშევრდომები თავიანთ მოქმედებაში არ ამჟღავნებდნენ შიშს მისდამი და ხალხი შედარებით თავისუფლად გრძნობს თავს მეფესთან დამოკიდებულებაშიო. ე. ი. გლეხობა ხელადავდა თავისი უფლებების დამცველს და ქომავს ერეკლეს სახით, მაგრამ აქედან სულაც არ გამომდინარეობს ის, რომ ერეკლე „გლეხთა მეფე“ იყო.

მოკლედ შევხვით საგლეხო გადასახადებს (გიულდენშტედტის ცნობის მიხედვით), რომლებიც შეადგენდნენ როგორც მეფის, ისე თავადების ძირითად შემოსავალს.

¹ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 217.

² იქვე, გვ. 234.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ძირითად შემოსავალს შეადგენდა გადასახადები, რომელთაც იხდიან მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი. ეს გადასახადი იყო მთელი მიწურნობის წლიური შემოსავლის ერთი მეხუთედი (ეს გადასახადები უმთავრესად იყო რენტა ნატურით და შრომითი რენტა) ამათ გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე იხდიდნენ ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, დიდ გადასახადს ბევრად არ ჩამოუვარდებიან. ამ გადასახადებს საზღვრავდნენ და ჰკრეფდნენ შორეულები და მათი ხელქვეითი ძობელები (აქ ჩანს აგრეთვე გადასახადის ამკრეფ მოხელეთა თვითნებობაც).

როგორც ცნობილია, გადასახადები კუთვნილების მიხედვით შემდეგ ჯგუფებად იყოფოდა: სახელმწიფო, საბატონო, საეკლესიო, სამოხელეო და უცხოელ დამპყრობთათვის განკუთვნილი გადასახადები.

როგორც აღვნიშნეთ, საბატონო გადასახადს იხდიდნენ ნატურით თუ ფულით და მეორე ნხრივ შრომით. ნატურით უხდიდნენ პურს, ქერს, ღვინოს (კულუხი), საკლავს, ერბოს, ქათამს, კვერცხს, სანთელს, თაფლს, მატყლს და სხვა. ფულადი გადასახადით: საკომლოს, მახტას, ყალანს, ძროხისას, ტომრისას, ტიკისას და სხვა. საერთოდ საბატონო გადასახადი და ვალდებულება შემდეგი იყო: ღალა, კულუხი, ულაყი, შესაწევარი, სამასპინძლო, ძღვენი და სხვ. ნატურალურ ვალდებულებებში შედიოდა აგრეთვე „ქალაქისა და ციხის მუშაობა“, გზების გაყვანა, ყარაულობა („ქეშიკი“), ულაყი, ჯერგა, კონის ჩადგმა, ლაშქარ-ნადირობაში მონაწილეობა და სხვა¹. შრომითი გადასახადი ანუ ბეგარა იყო: ზვარში ბარვა („ვენახის მუშაობა“), „ყანის ჯუშაობა“, სარის მოჭრა, შემის ზიდვა, ქვევრების რეცხვა, და ა. შ.

გლეხის საბატონო მოვალეობას ზოგადად „გლეხის სამსახური“, „ყმობის რიგზე სამსახური“, „ბატონყმური სამსახური“ ეწოდებოდა².

გლეხის სახელმწიფო გადასახადს შეადგენდა: კოდის პური, მალი, საური, ულუფა, ულაყი, სეფობა, საბალახე, ნახირისთავი, პირისთავი, საბაზიერო, საშევარდნო, სეფობა, ლაშქარ-ნადირობა, ქეშიკი, საჯინიბო, სასტუმრო და სხვა. აგრეთვე გზების, ხიდების, ციხე-სიმაგრეების შეკეთება და სხვა. ამ რიცხვს ეკუთვნოდა მოსახლეობის აღწერით გამოწვეული ხარჯებიც.

იუხედავად იმისა, რომ ეკლესია-მონასტრებს თავისი ყმები ჰყავდათ, საბატონო გლეხებიც იხდიდნენ საეკლესიო გადასახადებს (დრამას, საკანონოს, სახუცოს და სხვ.).

გლეხი ვალდებული იყო ეხადა აგრეთვე სამოხელეო გადასახადი (სამოურავო, სანაცვლო, სამამასახლისო): სამასპინძლო, საქვრივო, შესამყრელო, გასამყრელო, თავის გასამტებლო, საჩქემო და სხვ. მოურავის სასარგებლოდ გლეხი ხნავდა, ფარცხავდა, რწყავდა, მკიდა, ლეწდა, ბარავდა და ა. შ.

რაც შეეხება უცხო დამპყრობთა გადასახადს, ის ერეკლეს დროს მოისპო (აქ ჩვენ ვგულისხმობთ გიულდენშტედტის საქართველოში ყოფნის პერიოდს).

¹ ვ. გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI—XVII საუკუნეებში. თბ. 1958, გვ. 198.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 216.

გადასახადები საერთოდ კომლზე იყო გაწერილი, „თუმცა ზოგიერთი გადასახადი — ზოგჯერ სოფელზეც“¹.

ჩვენის აზრით გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული „დიდი გადასახადი“ არის ე. წ. „თავი ბეგარა“, ანდა მუდმივი გადასახადები, ხოლო „ჩვეულებრივი“ გადასახადები, რომლებიც, ერთად აღებული, არ ჩამოუვარდებიან, თუ ხანდახან არ აღემატებიან კიდევ დიდ გადასახადს, არის „სხუაი ბეგარა“, ან კიდევ ერთდროული გადასახადები. გიულდენშტედტი სწორად აღნიშნავს, რომ გლეხთათვის საერთოდ ეს იყო „მძიმე გადასახადები“. ამ გადასახადთა გათვალისწინების შემდეგ ადვილი წარმოსადგენია გლეხთა მდგომარეობა.

როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდანაც ჩანს, გლეხს, საბატონო სამუშაოსთან ერთად, ევალებოდა ლაშქრად გასვლა... მაგრამ ეს ისე უნდა მომხდარიყო, რომ არ შეფერხებულყო გადასახადთა გადახდა (სხვადასხვა გლეხური ოჯახები ჩამოთვლილთაგან გარკვეულ გადასახადებს იხდიდნენ, თორემ წარმოუდგენელია, რომ ყველა ეს გადასახადი თითოეულ კომლს ჰქონოდა შეწერილი).

* * *

ახლა განვიხილოთ, თუ როგორი იყო ქართლ-კახეთის ეკონომიური ვითარება XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, თუ რა ცნობები აქვს მოცემული გიულდენშტედტს ქარფლ-კახეთის სამეფოს სოფლის მეურნეობის, მრეწველობის, ვაჭრობა-ხელოსნობის შესახებ.

ეხება რა სოფლის მეურნეობას. გიულდენშტედტი წერს: „ყველაზე გავრცელებული მეურნეობის დარგები ქართლში და მთელს საქართველოში არის — მიწისხეობა, მებაღეობა, მშენიანებლობა, მებაშვებობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მებაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად“².

სოფლის მეურნეობის ამ ზოგადი დახასიათების მოცემასთან ერთად გიულდენშტედტი ბევრ ადგილას გვაწვდის სოფლის მეურნეობის დარგთა წარმოების სურათს.

გიულდენშტედტის ცნობებიდან ვგებულობთ თუ რომელ მხარეებში მეურნეობის რა დარგები იყო გავრცელებული უმათავრესად. მოვიყვანოთ ნიმუშები³:

„საგარეჯოსთან... გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, ქლიავი, გარგარი“⁴.

„გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების — მაშნაარის, საქობოს, ანანურისა და ჯუგაანის პურის ყანებზე. ეს სოფლები... თავისი სახლებით, ვენახებითა და

¹ ე. გ. ბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353. (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

³ ჩვენ მოვიყვანთ მაგალითებს მხოლოდ ქართლ-კახეთიდან. იმერეთზე ცალკე იქნება ქვემოთ.

⁴ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 19.

ხეხილის ბაღებით...¹ „... [შილდაში] ხშირად გვხვდება ვენახები და თუთის ხეები. ბაღები ირწყვება ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით...“²

„[გრემიდან—ლალისყურამდე] ყველგან ბაღებში იყო ყურძენი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი...“³

„[ყულფთან] ადგილი... მაღალია..., მაგრამ მაინც არის თუთის ხეები, ხილის გარკვეული სახეები,.. ხშირად ყურძენიც. კაკლის ხეები..., კონში, ქლიავი, მსხალი, ვაშლი და ალუბალი...“⁴

„[ახტალასთან] გვხვდება... კაკალი, ბროწეული, ატამი, გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი“⁵.

„მეურნეობის ყველაზე საბატიო დარგი კახეთში და ქართლში არის მევენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩაეთვლით მეხილეობასაც...“ „ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწნული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით...“⁶

„ლეღვი, ბროწეული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კონში, ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში უამრავია...“⁷

ხეხილისა და ვენახების გავრცელების არეა გარდა გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს ვაზის მოვლას—მის დარგვას, ვაზის სხვლას⁸, ყურძენის დაწურვას, შენახვას. არყის გამოხდას, მარანს, საწნახელს და ა. შ. (იხ. გვ. 253—255). ამასთან ის აქებს ატენურ, ახმეტურ ღვინოებს.

არანაკლებადაა ქართლ-კახეთში განვითარებული მარცვლეულის მოყვანა (ანასთან არ ავიწყდება აღნიშნოს საირიგაციო სისტემაც):

„გზა გადიოდა ქიზიყის სოფლების... პურის ყანებზე...“⁹

„[ქსოვრისიდან—მუხრანამდე] გზა მიდიოდა გაშლილ დაბლობ ველზე, რომელიც გამოყენებულია სახნავად, ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით“¹⁰.

„მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჭვავს. მარცვლეულის ამ სახეობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში, ფშავში, თუშეთში და ასევე ოსეთში“¹¹.

„გორიდან და ნეტეხიდან თბილისში ტივებმა მოიტანეს ხორბალი და ქერი“¹².

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

² იქვე, გვ. 33.

³ იქვე, გვ. 35.

⁴ იქვე, გვ. 75.

⁵ იქვე, გვ. 77.

⁶ იქვე, გვ. 253.

⁷ იქვე, გვ. 255.

⁸ გიულდენშტედტის მიერ აღწერილ ვაზის მოვლისა და სხვლის წესს ეხება ივ. ჯავახიშვილი თავის „საქართველოს ეკონომიურ ისტორიაში“ (ტ. II, გვ. 336, 344, 346, 347, 365).

⁹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 25.

¹⁰ იქვე, გვ. 53.

¹¹ იქვე, გვ. 57.

¹² იქვე, გვ. 63.

*[ალგეთიდან] 6 ვერსის მანძილზე რუებით ირწყვება მის ორივე ნაპირზე გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები¹...

„ქციის დაბლობი იყო... დაფარული... ქერით,.. ხორბლით,.. ბრინჯით“².

„ყულფის მიდამოების“ მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი... პურში აქ ბევრია აღმოსავლური ქვავი“³...

„[სადახლესთან]... დებელიდან გაყვანილ არხებზე. აქ იყო ნშვენიერი ყანები ხორბლისა ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა“...⁴

„ქახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი სოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და შვრია“⁵.

ამასთან, „ბრინჯს ქახეთში სულ არ სთესენ, ის ქარელ ლეკებს შემოაქვთ...“⁶

გიულდენშტედტს არ ავიწყდება აგრეთვე პურის ცხობის აღწერაც⁷.

მოსახლეობას მარცვლეულის საფქვადად უამრავი პატარა თუ დიდი წისქვილები ჰქონდა მდინარეებზე აგებული: „[ანაგისხევში] 43 პატარა წისქვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში ფქვავს 200—250 გირვანქა ფქვილს“⁸. „მდ. ლაკაბელზე იდგნენ პატარა წისქვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“)“⁹. „მდ. დურუჯზე არის პატარა წისქვილები“¹⁰.

„[ახალგორში] დავათვალიერე პატარა წისქვილები, უმეტესობა 24 საათში ფქვავს 20-დან 24 კოლამდე ხორბალს. აქედან მეწისქვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ მეათედ ნაწილს. დოლაბებს... ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან... რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე,.. მათი გამოყენება შეიძლება 20 წლამდე“¹¹.

რაც შეეხება მეცხოველეობას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ის „მხოლოდ უმნიშვნელოა (ეს ნამდვილად ზარს ეხება და არა მთას); ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი,.. რამდენიმე ცროხა, ხარები გუთნისთვის და დუმიანი ცხვრები“...¹² ფრინველიდან კი „ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები“...¹³ მესაქონლეობის განვითარებას მოწმობს ისიც, რომ „[მისხანაში] გაგვიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით...“¹⁴,

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 67.

² იქვე, გვ. 69.

³ იქვე, გვ. 75.

⁴ იქვე, გვ. 79.

⁵ იქვე, გვ. 255.

⁶ იქვე, გვ. 255.

⁷ იქვე, გვ. 253.

⁸ იქვე, გვ. 27.

⁹ იქვე, გვ. 21.

¹⁰ იქვე, გვ. 31.

¹¹ იქვე, გვ. 51.

¹² იქვე, გვ. 255.

¹³ იქვე, გვ. 35.

¹⁴ იქვე, გვ. 73.

და კარაქის დღეების აღწერა კახეთში¹, ანდა „შილდაში“ ჰყავთ ბევრი თხები და ცხვრები“².

ყოველივე ამასთან ერთად გიულდენშტედტი უყურადღებოდ არ ტოვებს ტექნიკურ კულტურებს—მეაბრეშუმეობას, ბანბის მოყვანას და მეფუტკერობას. მაგ.:

„მეაბრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია: ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2—4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60—90 კაპიკად“³.

„მეფუტკერობა კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია“. აქვეა აღწერილი სკებიც⁴.

„ქციის დაბლობი... უმეტეს წილად ბამბით [იყო დაფარული]“⁵. „[კახეთში] მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა“⁶.

ასეთია ზოგად ხაზებში გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი სოფლის მეურნეობის დარგები.

როგორც სამეფო ხელისუფლება, ისე მსხვილი თავადები დიდ ყურადღებას აქცევდნენ სოფლის მეურნეობის განვითარებას. ამ მიზანს ემსახურებოდა ერაკლეს ღონისძიებები ახალი სოფლების შექმნისა გაუდაბურებულ ადგილებზე (რაზეც ასე ხშირად მიუთითებს გიულდენშტედტი). ყოველივე ამის შედეგად მატულობდა ხელოვნურად განოყიერებული მიწების ფართობი:

„... უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატამი... და ხეხილის... სხვა სახეები“ (ვეფხისტყაოსანი)⁷. მეურნეობისათვის გამოსადეგი მიწის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეთმობოდა ვენახებსა და ბაღებს. მემამულეები ცდილობდნენ მეტი ტექნიკური მცენარეები მოეყვანათ, განსაკუთრებით ბამბის და თუთის ხის გაშენებას მისდევდნენ. სოფლის მეურნეობის ნაწარმი გაჰქონდათ ბაზარზე. გიულდენშტედტი ასახელებს ბაზარზე გატანილ ზოგი ნაწარმის ფასს; მაგ.: „1 ბათმანი, პური რუსულ ფასზე—8 კაპიკად; საქონლის ხორცი 25 კ.; ცხვრის ხორცი 30 კ.; ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ., კარაქი 80 კაპიკად, 1 ციტრა... ღვინო—20 კ.“⁸.

ყველა სათავადოში წამყვანი დარგი სოფლის მეურნეობაა. ამავე დროს ეს მეურნეობა მრავალფეროვანია: მისი ცალკეული დარგები განვითარებულია კონკრეტული ბუნებრივი პირობების შესაბამისად. მაგ., როგორც გიულდენშტედტიც მიუთითებს, ჰავის სინშრალის გამო აღმოსავლეთ საქართველოში აუცილებელი იყო მიწის მორწყვა და ამიტომ რუებსა და არხებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა (იხ. ზემოთმოყვანილი მაგალითები).

საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტი ზუსტად შენიშნავს ბატონყმური

¹ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 253.

² იქვე, გვ. 33.

³ იქვე, გვ. 35.

⁴ იქვე, გვ. 255.

⁵ იქვე, გვ. 69.

⁶ იქვე, გვ. 255.

⁷ იქვე, გვ. 31.

⁸ იქვე, გვ. 93.

მეურნეობისათვის დამახასიათებელ მომენტს — რომ მეურნეობის დარგებს ეწევიან იმდენად, რაც საჭიროა გადასახადთა გადახდისა და თავის საკუთარ მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად. ის გარემოება, რომ მეურნეობის ამ დარგებს ეწევიან „უზნიშენელო რაოდენობით“ (ე. ი. არაა ძლიერ განვითარებული), არის იმის შედეგი, რომ, ჯერ ერთი, ქვეყანა მოშლილია საგარეო შემოსევებით და რიგ საუკუნეების მანძილზე დამპყრობთა მიერ წარმოებული ეკონომიური ომით და, მეორეც, ბატონყმური მეურნეობის სისტემით, რომლის შედეგითაც „ნატურალური მეურნეობის ბატონობა, ტექნიკის უკიდურესად დაბალი და რუტინული მდგომარეობა, რადგან მეურნეობის გაძლოა წვრილ გლეხთა ხელში იყო, რომელნიც გაჭირვებისაგან წელში წყდებოდნენ და პირადი დამოკიდებულებით და გონებრივი სიბეცით დაბეჩავებული იყვნენ“¹.

* * *

თუ ქართულ თავადურ მეურნეობაში წამყვანი მდგომარეობა სოფლის მეურნეობას უჭირავს, ხელოსნობას დამხმარე ხასიათი აქვს. ეს ხელოსნობა, ლენინის თქმით, „ხასიათდება ისეთივე რუტინით, დაქუცმაცებულობითა და შეზღუდულობით, როგორც წვრილი პატრიარქალური მიწათმოქმედება“². სოფლების სახელოსნოებიც ძირითადად წარმოადგენენ შინამრეწველობის თავისებურ სახეობას. „შინამრეწველობას, — წერს ლენინი, — ჩვენ ვუწოდებთ ნედლი მასალის გადამუშავებას იმავე მეურნეობაში (გლეხის ოჯახში), სადაც ეს მასალა შობაოვებულია. შინასარეწები შეადგენენ ნატურალური მეურნეობის აუცილებელ კუთვნილებას“³.

რაც შეეხება ამ მხრივ ქალაქებს, ისინი XVIII ს-ის მეორე ნახევარში წვრილი სასაქონლო წარმოების, ხელოსნობის ცენტრები იყვნენ. აი რას წერს გიულდენშტედტი ხელოსნების შესახებ: „არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მკედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მცირე რაოდენობით და ისიც შობალისენი და არა ოსტატები“⁴. „... ასევე წვრილი ხელოსნობა სუსტია და არასაკმარისი“...⁵ გიულდენშტედტი აღწერს ტყავის გამოყვანის (თრიმღვის) წესსაც.⁶

გიულდენშტედტი იძლევა ხელოსნური წარმოების ზოგად სურათს. რა თქმა უნდა, ზემოთჩამოთვლილით არ ამოიწურებოდა ხელოსნობის დარგები, რადგან, როგორც ცნობილია, თბილისში, როგორც ხელოსნური წარმოების მსხვილ ცენტრში, განვითარებული იყო ხელოსნობის თითქმის ყველა სახე (რაც იმ ხანებში იყო ცნობილი). საერთოდ, საქართველოს ქალაქებში გავრცელებული ხელოსნობის სხვადასხვა დარგი ნი-მდე ითვლებოდა. ქალაქებში ხელოსნები რიგებად, უბნებად იყვნენ დაყოფილნი; თითოეული უბანი ერთ

¹ ლენინი, თხზულებანი, ტ. 3, გვ. 209.

² იქვე, გვ. 385.

³ იქვე, გვ. 382.

⁴ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93).

⁵ იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

⁶ იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

რაიმე საქმიანობას ეწეოდა. ხელოსნებს ეკავათ უმთავრესად თბილისის ბაზრები და ასევე ქალაქის დუქნების უმეტესობა. ცალკეული ხელოსნური წარმოება თავის მხრივ წვრილ-წვრილ საეციალოებზედ ნაწილდებოდა.

ხელოსანთა უდიდესი უმრავლესობა ყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა. მათი მფლობელები იყვნენ: მეფე, მფეის ოჯახის წევრები, ეკლესია, თავადაზნაურები. თავისუფალი ბწარმოებლები ძალზე ცოტანი იყვნენ. ხელოსანთა ნაწილი მომხმარებელთა დაკვეთით მუშაობდა, ზოგიც დღიურ სამუშაოზე დადიოდა¹.

როგორც ყმა, ისე თავისუფალი ხელოსნებიც ბაზრისთვის მუშაობდნენ. სხვადასხვა ქალაქების ხელოსნები უმთავრესად ადგილობრივი ბაზრისათვის მუშაობდნენ, თუშცა თავისი ნაწარმის ნაწილი სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც გაჰქონდათ². გიულდენშტედტიც ხომ აღნიშნავს, მაგალითად, რომ ხონის ბაზრობაზე იყიდებოდა თბილისური საქონელი³.

ამრიგად, ხელოსნები აწარმოებდნენ არა მხოლოდ თავისი და საკუთარი ბატონის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, არამედ საშინაო და საგარეო ბაზრისთვისაც.

ქალაქებში ხელოსნობა წარმოების ერთადერთი დარგი არ ყოფილა. XVIII ს-ის შუა წლებიდან ჩნდება შედარებით დიდი სარეწაოებიც. ამ მხრივ ერთ-ერთი ნნიშვნელოვანი დარგი სამთაპანო წარმოება იყო. ერეკლე მეორე დიდ ყურადღებას აქცევდა სამთაპანო წარმოების განვითარებას. ამიტომაც იყო, რომ იგი გიულდენშტედტს ავალებდა შეესწავლა მადნები, გამოეკვლია ისინი, აღმოეჩინა ახალი საბადოები. «[ერეკლე] ხშირად მიხმობდა კარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მინერალებს, ეცნობოდა მათი დამუშავების ხერხებს» (იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 7). გიულდენშტედტი კიდევ ასახელებს ვერცხლის საბადოთა დამუშავებას ახტალაში, ალავერდის სპილენძის საბადოებს, რკინის და სილენძის საბადოებს ბოლნისთან, ყულფთან, სომხითის სხვადასხვა ადგილებში და სხვა. ერეკლე მზად იყო მთელი სოფლები დაესახლებინა იმ ადგილებში, სადაც რუსი მალაროელები დაიწყებდნენ მუშაობას (თუ ეს უკანასკნელნი ჩამოვიდოდნენ) და ციხეების აშენებითაც კი აპირებდა მათს უზრუნველყოფას (იხ. მოხსენება XXVI).

XVIII ს-ის 70-იანი წლებიდან საქართველოს ქალაქებში (განსაკუთრებით თბილისში) არსდება მსხვილი სარეწაოები, რომელნიც იმდროინდელ წვრილობით წყაროებში „ფაბრიკებად“ და „ქარხნებად“ იწოდებიან⁴. მიემართოთ აქაც გიულდენშტედტის ცნობებს:

„აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა“⁵.

„1 დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა. 3 დეკემ-

¹ მესხია, გეოგრაფიკული, დუმბაძე, სურგულაძე, თბილისის ისტორია, თბ. 1958, გვ. 232.

² Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв., Тб. 1959, გვ. 131.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 153.

⁴ თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 233.

⁵ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

ბერს მაჩვენეს ზარათუხანის მოწყობილობა. ასევე გამოდნობის პროცესი მეფის „ქარხნებში“¹.

„18 თებერვალს დაეთვალაიერე თოფისწამლის ფაბრიკა“². (აქვეა აღწერილი თოფისწამლის დაწზადებაც).

„დოლაბებს ახალგორში ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან“³.

„თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა... მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დაძუშავების წესი ისე არადამაკმაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს ჰოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლებოდა ბევრის გაკეთება და მიღება“⁴.

„საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, შოაქვეთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არაფერი იხარჯება და სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად“⁵.

„მეფე აქრევიანებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან მეტალს“⁶.

ერეკლე მეორე, როგორც თავისი დროის პროგრესული მოღვაწე, კარგად ხედავდა, რომ რუსეთის სახელმწიფო ძლიერების წყარო ტექნიკისა და მეცნიერების განვითარება იყო. ამიტომ იგი ყოველნაირად მეცადინეობდა, რათა მოემრავლებინა ქვეყანაში „კაცნი მეცნიერნი და ხელოვანნი“. ამ მიზნით ის ცდილობდა მოეზიდა სხვადასხვა დარგის სპეციალისტი-ოსტატები და ხელი შეეწყო საქართველოს მრეწველობის გაფართოებისათვის. ამასთან ის აგზავნიდა ახალგაზრდებს რუსეთსა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებში განათლების მისაღებად.

გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული სარეწაოები და, გარდა ამისა, სტამბა, შინის სარეწაო, საძლებროები, საპნის ქარხანა და სხვა, ძირითადად, ეკუთვნოდა მეფესა და მისი სახლის წევრებს, რომლებიც ამა თუ იმ კერძო პირებს (ისხვილ ვაჭარ-მოქალაქეებს, ოსტატებს) იჯარით აძლევდნენ სარეწაოებს.

ცალკეული სარეწაოები ეკუთვნოდა თავად-აზნაურებს და მსხვილ ვაჭრებს. მაგალითად, თოფისწამლის ქარხანა ეკუთვნოდა ისაია თაყუაშვილს⁷. რადგან შოიჯარადრეებად იყვნენ არა ფეოდალები, არამედ უმეტესად მოქალაქეები და მსხვილი ვაჭრები, რომელთაც თავიანთი ყმები არ გააჩნდათ, ამიტომ მათ უხდებოდათ სათანადო საშუალო ძალის დაქირავება (ოსტატებისა, ხელოსნებისა და შავი მუშებისა). ისინი ქირაობდნენ შესაფერის ოსტატებს.

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 222 (ქვემოთ, გვ. 9).

² იქვე, გვ. 226 (ქვემოთ, გვ. 15).

³ იქვე, გვ. 248 (ქვემოთ, გვ. 51).

⁴ იქვე, გვ. 353 (ქვემოთ, გვ. 229).

⁵ იქვე, გვ. 356; (იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 233).

⁶ იქვე; (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁷ Ш. А. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии XVII— XVIII

როდესაც მოიჯარადრე ვაქარია, ან ოსტატი, ის დაქირავებულ მუშას ფულს უხდის სარეწაოს შემოსავლიდან. მაგრამ როგორც ზემოთ იყო ილნიშნული, თავისუფალი შრომა ჯერ კიდევ უმნიშვნელო იყო და სამუშაოს მეტ ნაწილს ყვები ასრულებდნენ. გიულდენშტედტის გამოთქმა: „სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად“ და „მათზე არაფერი იხარჯება“, ნიშნავს იმას, რომ ქარხნებში უმთავრესად მუშაობენ ყვები და არა დაქირავებულნი მუშები.

ამრიგად, XVIII ს-ის 70-იანი წლების მსხვილ სარეწაოთა უმეტესობა უბრალო სახელოსნოები კი არ იყო, არამედ მანუფაქტურული ტიპის საწარმოები¹. შრომის მანუფაქტურული დანაწილება კი უკვე მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო საწარმოო ძალთა შემდგომი განვითარების გზაზე². მაგრამ, როგორც გიულდენშტედტის ცნობებიდანაც შეიძლება დავინახოთ, მანუფაქტურული წარმოება ჯერ კიდევ სუსტად იყო განვითარებული და ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაში ნაკლებ როლს თამაშობდა, ვიდრე წვრილი ხელოსნური წარმოება³, თუმცა გიულდენშტედტის გამოთქმა რომ ვიხმაროთ, გარკვეულ ღონისძიებათა ჩატარებისას ბევრი რამის გაკეთება და მიღება შეიძლებოდა აქედან.

* * *

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში ხელოსნობის განვითარებამ და მსხვილი სარეწაოების გაჩენამ ხელი შეუწყო ვაჭრობის შემდგომ განვითარებას. მართალია არასრული, მაგრამ მინც საყურადღებო ცნობა მოეპოვება გიულდენშტედტს ვაჭრობის შესახებაც: „თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების დუქნებში შეიძლებოდა მეყიდა... მედიკამენტები“⁴. „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებით და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრნი არიან ვაჭრები, ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა“... „... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან... ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა“⁵. „... ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ“⁶. „ბაყები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს. მარშილი შემოაქვთ ერევნიდან“⁷... (ამას უნდა დავუერთოთ ბაზრობა ხონში, რომელსაც გიულდენშტედტი დაესწრო და აღწერს იმ საქონელს, რაც აქ ნახა, და მიმოქცევაში მყოფი სხვადასხვა ფულები).

ამ და კიდევ ბევრი სხვა ცნობების მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ წარმოებდა გაცხოველებული ვაჭრობა, როგორც ქვეყნის შიგნით—ცალკეულ

¹ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII—XVIII вв., Тб. 1959, გვ. 129.

² თბილისის ისტორია, თბ. 1958 წ., გვ. 234.

³ Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

⁴ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 218 (იხ. ქვემოთ, გვ. 3).

⁵ იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

⁶ იქვე, გვ. 353 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

⁷ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

კუთხეებსა და ქალაქებს შორის, — ისე მეზობელ ქვეყნებთანაც. ხელოსნები მუშაობდნენ ადგილობრივი ბაზრისთვის, აგრეთვე გაჰქონდათ სხვა ქალაქებსა და რაიონებშიც; ასევე საქართველოს გარეთაც¹. ვაჭრობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ ქალაქები (განსაკუთრებით თბილისი). თბილისის მამინდელ ბაზარზე ტრიალებდა ფარჩა, მუდი, შალეული, აბრეშუმის და ბანბის ქსოვილები, ბეწვეული, ტყავეული, აგრეთვე წვერილმანები და სურსათ-სანოვანე — შაბი, რკინა, ნალი, საილენძი, თამბაქო, თევზი, ბრინჯი, თაფლი, ქონი, მარილი, ხორბალი, ფქვილი და სხვა. დიდი გასავალი ჰქონდა უცხოურს, როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ საქონელს. ასევე ბევრი გაჰქონდათ საქართველოდანაც (აბრეშუმი, მატყლი, ტყავეულობა, ღვინო, ენდრო, ერბო, თაფლი და სხვა). ვაჭრობის მაჩვენებელია ცნობა შემოტანილ საქონელზე დადებული ბაჟების შესახებ, აგრეთვე საქართველოში მიმოქცევაში მყოფ ოსმალური და რუსული ფულის შესახებაც.

მიუხედავად გიულდენშტედტის არასრული ცნობისა, რომ ვაჭრობა უმთავრესად მეწვერილმანეთა ხელში იყო, არ შეიძლება გამოვრიცხოთ დიდვაჭრების არსებობა.

ქალაქის მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას (ყმა ხელოსნებთან ერთად) შეადგენდნენ ყმა ვაჭრები². ისინიც, როგორც ხელოსნები, ეკუთვნოდნენ ნეფეს, მისი ოჯახის წევრებს, ეკლესიას, თავადებს; თბილისში აგრეთვე „მოქალაქეებს“, სხვა ქალაქებში კი შეძლებულ ვაჭრებსაც.

ვაჭრებს ეკავათ ღუქნები, სადაც ისინი ყიდდნენ სხვადასხვა საქონელს. 80-იანი წლებისთვის სავაჭრო ღუქნების რიცხვმა თბილისში 500-ს მიაღწია³. ვაჭართა ეკონომიური მდგომარეობა ხელოსნებისაზე უკეთესი იყო. გადასახადი მათზე გაწერილი იყო მათი შემოსავლის მიხედვით.

ვაჭარი, რომელსაც არ შეეძლო ჰქონოდა საკუთარი ღუქანი, ქირაობდა ღუქანს მსხვილი ვაჭრისაგან⁴. შედარებით დიდი კაპიტალის მქონე ვაჭართორიციხე თბილისში 189-ს შეადგენდა⁵. მსხვილი ვაჭრები იყვნენ მოიჯარადრენიც (მაგ.: ზარაფხანა იჯარით ჰქონდა აღებული მსხვილ ვაჭარს ხოჯა ბეხბუღას⁶). მსხვილ ვაჭრებს ეკუთვნოდათ აგრეთვე ცალკეული სარეწები (ისაია თაყუაშვილს — თოფისწამლის ქარხანა⁷).

ამ მსხვილი ვაჭრების ხელში გროვდებოდა დიდძალი კაპიტალი. ასეთი ეკონომიური სიძლიერე კი საფუძველი იყო მათი დიდი უფლებრივი მდგომარეობისა. სავაჭრო კაპიტალი ხელს უწყობდა ფეოდალურ-ნატურალური მეურნეობის შლას, საქონლის მიმოქცევის გაფართოებას, სხვადასხვა კუთხეების ერთმანეთთან დაკავშირებას და ამათ ერთიანი ბაზრის შექმნას. ამასთან ის საქართველოს ეკონომიურად აახლოვებდა სხვა ქვეყნებთანაც. სავაჭრო კაპი-

¹ Ш. М е с х и а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 131.

² იქვე, გვ. 147.

³ იქვე, გვ. 136.

⁴ იქვე, გვ. 190.

⁵ იქვე, გვ. 138.

⁶ იქვე, გვ. 128.

⁷ იქვე, გვ. 128.

ტალი იწვევდა გლეხების და ქალაქის მოსახლეობის დიფერენციაციას, მოსახლეობის ერთი ნაწილის განაჩანაგებას და მდიდარი მოვაჭრე ზედაფენის გამოყოფას¹, რაც საბოლოოდ ძირს უთხრიდა ფეოდალურ წყობას და ამზადებდა ახალი საზოგადოებრივი ურთიერთობის წარმოშობას.

აღსანიშნავია გიულდენშტედტის სიტყვები, რომ „ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის“². თუ ამ სიტყვებში ის გულისხმობს ბურჟუაზიას (თანამედროვე გაგებით), „რომელ ბურჟუაზიაზე შეგვიძლია ჩვენ აქ ვისაუბროთ? ცხადია, არავითარი ბურჟუაზია, რომელსაც შეეძლო ტონი მიეცა პოლიტიკური ცხოვრებისათვის იმ დროს საქართველოში არ იყო, თუმცა არსებობდა „მოქალაქეთა“ წოდება, რომლის შიგნითაც უკვე დაწყებული იყო ფენებად დაყოფა“³.

აქვე მოვიყვანოთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოში გავრცელებული ფულებისა და ზომა-წონის ერთეულების შესახებ. იგი ამბობს, რომ შეფეს საკუთარი საბალოები აძლევენ მეტალს ფულის მოსაქრელად და რომ ქართულ ფულთან ერთად მიმოქცევაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც⁴. ამასთან ის დასძენს, რომ ქართველებმა სპარსელებივით არ იციან, „თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად ჭრიან... ისინი სწონიან ყოველ ნაჭერს და იმდენს აჭრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე“⁵. გიულდენშტედტი იძლევა ფულების წონას და მათზე არსებულ წარწერებსაც.

ქართლში შემდეგი ფულები ყოფილა ხმარებაში (გიულდენშტედტის მიხედვით): ფული (სბილენძის ხურდა-ფული), შაური, უზალთუნი, აბაზი, სამი აბაზი (ყველა ვერცხლისა). სპარსული ფულებიდან ჩამოთვლის— $2\frac{1}{2}$ აბაზიანს, $\frac{1}{2}$ აბაზიანს, აბაზიანს (ოთხუთხას და მრგვალს, ყველა ვერცხლისაა). დასძენს, რომ თურქული „ფარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის“; ხოლო რუსულ იმპერიალს, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ“. [არის აგრეთვე] დუჟატები, ქართულად ოქრო“⁶.

წონის ერთეულთაგან ჩამოთვლილია კოდი (=10 ლიტრას), ლიტრა (=4 ჩარექს=8 $\frac{1}{4}$ ფუნტს), ბათმანი (=1 ლიტრას), ჩარექი (=5 სტილს), სტილი (=36 მისხალს=5 $\frac{1}{4}$ უნციას), მისხალი (=70 გრანს), პინა (=2 ლიტრას)⁷.

¹ Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 139.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 353 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

³ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოც. ურთ. ისტ., გვ. 36.

⁴ იხ. Ш. Месхиа, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169—192.

⁵ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 356 (ქვემოთ, გვ. 233).

⁶ იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237).

⁷ იქვე, გვ. 357—359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233—237). შდრ. ივ. ჯაეახიშვილი, ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნემიზმატიკა-მეტროლოგია, თბ. 1925, (გვ. 16 „დუჟატი“: გვ. 25. 39 „აბაზი“; გვ. 26. 39 „შაური“; გვ. 27—28, 34 „ფული“, გვ. 57 „იმპერიალები“ და სხვა).

⁸ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯაეახიშვილი, დასახ. ნაშრ. (გვ. 71 „ლიტრა“; გვ. 79, 108 „კოდი“; გვ. 80, 101 „პინა“; გვ. 81, 110 „ბათმანი“; გვ. 82, 83, 110 „ჩარექი“; გვ. 84, 113 „სტილი“).

ზომის ერთეულთაგან—ადლი (=3 ფუტს და 4 დუიმს ინგლისურით)¹.
სითხის საზომებიდან—თუნგი (=1 ლიტრას)². (რა თქმა უნდა, ამით არ
ამოიწურებოდა იმ დროს გავრცელებული ზონა-წონის და სხვა საზომები).

* * *

გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არ დარჩენია ქვეყნის კანონმდებლობა;
აქ წარმოებული საბართალი. აქაც იძლევა ის მცირე ცნობებს:

„თითოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული
მმართველებისაგან აქვს კანონებში; რომლებიც ბევრი დაგროვდნენ. ისინი ნა-
წილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთბანეთის საწინააღმდეგონი არიან;
ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადები არ
ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე
რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelehrsamkeit) და სამართლის
წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო
და მიკერძობითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი,
ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაეი-
შვილებს. ხოლო როცა ისინი არ არსებობენ,—მემკვიდრეობა გადადის მამრო-
ბითი სქესის ნათესავებზე, და თუ არც ესენი არიან,—მაშინ მემკვიდრეობის
უფლებას იღებს შვილი, ან მემამულე, ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არა-
ფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვა-
რი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა.
ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ“³.

„ბევრი დანაშაულება ისჯება ქონების კონფისკაციით...“⁴

„[მაჩხაანიდან] უკან გამოგვეყვა გუნდი მთხოვნელებისა, ზოგი ფეხით
მოდისდა, ზოგი ცხენზე. ისინი დაჩოქილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი
ექნა, უნეტესად სამიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო
ადგილებს“...⁵ აღარაა საჭირო მოვიყვანოთ მაგალითები მეფის, თავადებისა
და გლეხთა უფლება-მოვალეობის შესახებ. რაც ზემოთ განვიხილეთ.

რას ნიშნავს „კანონები ბევრი დაგროვდნენ წინანდელი საერთო და
ცალკეული მმართველებისაგან“? აქ ან ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ
ყველა მმართველი ადგენდა თავის მბრძანებლობისას დროის და პირობების
შესაფერ კანონებს, იქნებოდა ეს სრულიად საქართველოს მეფე, თუ სხვადა-
სხვა სამთავრო-სამეფოთა მბრძანებელი, და ეს ძველი კანონები ახლაც არსე-
ბობენ და შესაბამისად გარემოებისა მოქმედებენ; ანდა გულისხმობს იმას, რომ
ერთიანი კანონთა კრებული არ იყო. მაგრამ, ნუთუ გიულდენშტედტს არ

¹ გიულდენშტედტი დასახ. ნაშრომი, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯაფარიძის შვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 134—135 („ადლი“).

² იქვე, გვ. 359 (იხ. ქვემოთ, გვ. 237). შდრ. ივ. ჯაფარიძის შვილი. დასახ. ნაშრ., გვ. 89, 121 („თუნგი“).

³ იქვე, გვ. 355—356 (იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 231—233).

⁴ იქვე, გვ. 356 (იხ. ქვემოთ, გვ. 233).

⁵ იხ. ჩენი გამოცემის გვ. 25.

უნახავს, ან არ უთხრეს „დასტურლამალი“-ს, ან ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებ. განა ის ამ დროს ერთ ძთლიან კრებულად არ იყო შედგენილი და მოქმედებაში არ იმყოფებოდა? თუ დროთა სიავის გაშო დაქარგული იყო და ჯერ არ შეეკრიბათ მისი ცალკე ნაწილები და ამდენად ემყარებოდნენ ძველ სხვადასხვა კანონებს?! ჩვენის აზრით, ამას ადგილი არ უნდა ჰქონოდა. აქ ცოტად თუ ბევრად ნაგულისხმევი უნდა იყოს ვახტანგის სამართლის წიგნი.

გაშოთქმა, რომ კანონები არიან ერთმანეთის საწინააღმდეგო, აქვეა განმარტებული, რომ ხან მმართველია დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხოლო თავადთა თავაშეებულობისა და ქვეყნის სისუსტის პერიოდში კი მეფე იძულებულია გაუწიოს ანგარიში თავადებს, რომლებიც მათ შემზღულდველ ძველ კანონებს აღარ ემორჩილებიან და აგრეთვე მათთვის მიუღებელ ზოგ ახალ დადგენილებებსაც ეურჩებიან.

მიკერძოებითი, უსამართლო, გულგრილი და მკაცრი იმდენად არიან კანონები, რაძდენადაც ისინი იცავენ გაბატონებული კლასის ინტერესებს. (რა თქმა უნდა, გიულდენშტედტი სულაც არ ილაშქრებს ამის წინააღმდეგ), რაძდენადაც თავადი სარგებლობდა სასამართლო იმუნითეტიოთაც და მოიჩინათა (ქვეშევრდობთა, ხელქვეითთა) გასამართლება წარმოებდა თავადთა ნების მიხედვით; ხოლო თუ შონიჩვანი გაიტანდა საჩივარს მეფის სასამართლოში, აქაც, ცხადია, შედეგი უმეტესად თავადის დასჯა არ იქნებოდა.

ყოველივე აქედან კიდევ ერთხელ ნათლად ჩანს თავადთა თვითნებობა, მეფის დამოკიდებულება თავადთა „უინიანობაზე“.

ამასთან, გიულდენშტედტი ეხება მხოლოდ მემკვიდრეობით კანონს¹, ბოროტმოქმედთა დასჯის ერთ საშუალებას (ქონების კონფისკაციას) და განაჩენის გამოტანას.

აქ უნდა აღინიშნოს გიულდენშტედტის სწორი შემჩნევა, რომ განაჩენი ხშირად უმალ გამოჰქონდათ. ცნობილია, რომ ერეკლე მეორე ხშირად განცხადების შეტანის დღეს იხილავდა საქმეს და ადებდა რეზოლუციას². რას ნიშნავს გიულდენშტედტის სიტყვები — „ხანდახან უჩვენებდნენ სადაო ადგილებს“? ე. ი. მეფე იქვე არჩევდა სადაო საქმეს, თორემ რად გაჰყვებოდა სადაო ადგილის სანახავად. ყოველ შემთხვევაში, ერეკლე მაშინვე იღებდა ცხოველ მონაწილეობას დავაში, რათა თვით დარწმუნებულიყო მომჩინათა ჩვენებაში და ამის მიხედვით, თუ მაშინვე არა, მალე გამოეტანა განაჩენი.

* * *

ცნობილია, რომ მეფე თავის ხელისუფლებას ახორციელებდა უშუალოდ თვითონ, ან თავისი სამოხელეო აპარატის საშუალებით. ეს პირები, რომლებიც

¹ შტრ. ი. დოლიძე, საქართველოს ჩვეულებითი სჯული, თბ., 1960, გვ. 57—60 („გარდაცული კაცთათვის“).

² ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის. I. თბ. 1952, გვ. 137.

მეფის სახელით ასრულებდნენ მმართველობის სხვადასხვა ფუნქციას, იყვნენ მოხელეები. გიულდენშტედტს უყურადღებოდ არც მოხელეები დარჩენია, იგი ჩამოგვითვლის მეფის მოხელეებს და მოკლედ აღნიშნავს მათ მოვალეობასაც.

მოხელეთა ინსტიტუტის საკითხი დიდი თემაა და რადგან ამჟამად ის ჩვენი კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, ამიტომ დავკმაყოფილდებით გიულდენშტედტის მიერ მოყვანილი მოხელეთა სიით და მისი ზოგადი შესწორება-განმარტებით¹. აი გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილ მოხელეთა სია:

ქართლის სახლთუხუცესი — ქართლის პროვინციის გენერალი.

ქახეთის სახლთუხუცესი — ქახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამათგანი გლახთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს მეთედ ნაწილს.

ნაზირი — ბეჭდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ეშკაბაბაში (Eskagibascb) — კამერპერი; მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს. (ე. ი. მეფესაც და დედოფალსაც ჰყავთ თითო ეშკაბაბაში — გ. გ.).

მდივანბეგი — უმაღლესი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი არის.

ექსი მდივანი.

ერისთავი — ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი, ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].

მოურავი — გუბერნატორი, ანდა მოხელე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ქიზიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მუდმივ გადასახადთა ერთ მეთედს.

გზირი — ეკზეკუტორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კაზბეკი (ყაზბეგი — გ. გ.) — სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მეთარი — მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური — გ. გ.).

ყაფიჩაბაში — დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყორიასაულბაში — კამერპერთა (ეშკაბაბაშთა) ზედამხედველი და მბრძანებელი.

ფარეშები — ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მზარეული — სამზარეულოს უფროსი.

ყულუხჩი — მეღვინეთუხუცესი (der Mundschenk).

მეშარბათე — ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყალიონყორჩი — თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბაშმაყორჩი — ფენსაცმლის შემნახველი (დამცველი).

¹ ცხადია, მოხელეთა სია ქვემოთ ჩამოთვლილით არ ამოიწურება.

ქმეილახეარი — საჯინიბოს უფროსი.

მეჯინიბე — (Stall und Reitknechte).

მოლარეთუხუცესი — განისი, სალაროს უფროსი.

ბაზიერი — მონადირეთა უფროსი.

მერიქიფე — მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall — მეტაბლე, — გ. გ.)¹.

ამათ გარდა მოხსენებული არიან მეფეებისა და თავადთა იასაულეები, რომლებსაც დავალებული ჰქონდათ ეზრუნათ გიულდენშტედტის ექსპედიციებზე, რომ წას თავის დროზე ყველაფერი რიგზე და დროულად ჰქონოდა.

ამრიგად, მმართველობის სათავეში იდგა მეფე, რომელსაც ჰყავდა მრავალი მოხელე სხვადასხვა ფუნქციით. თითოეული მათგანისათვის არსებობდა განაწესი, რომელიც განსაზღვრავდა მოხელის უფლება-მოვალეობას. ვახტანგის კანონების მიხედვით, მოხელე შეიძლებოდა ყოფილიყო კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე (ვახტანგის სამართლის წიგნი, გვ. 39). საქვეყნოდ გამრიგე — მმართველობის ადგილობრივ ორგანოებში მუშაობს; კარის მოხელე — თავის მოვალეობას ასრულებდა ცენტრში, მეფის კარზე, ე. ი. მმართველობის ცენტრალურ აპარატში².

სახელო მემკვიდრეობით გადადიოდა და საკუთრების ერთგვარ ობიექტს წარმოადგენდა. აკი გიულდენშტედტიც ანბობს — „არის თავადთა [შემდეგი] მუდმივი თანამდებობანი“³. მოხელე თავის სახელოს უყურებდა როგორც შემოსავლის წყაროს. ამიტომ ფეოდალი ცდილობდა ხელში ეგდო რამდენიმე სახელო.

მოხელე ღებულობდა სარგოს, ჯამაგირსა და ულუფას⁴. მთავარი შემოსავალი მოხელისათვის მისი სარგო იყო; ეს შემოსავალი ბირდაპირ კავშირში იყო იმ საქმიანობასთან, რომელსაც ის ეწეოდა. „ქართლ-კახეთის სამეფოში მოხელეთა გასტუმრების შემდეგი წესი იყო: დარბაზის რიგის ძალალი რანგის ზოგ მოხელესა და საქვეყნოდ გამრიგე ყველა მოხელეს თანამდებობის მიხედვით სარგო ჰქონდა გარიგებული; დარბაზის რიგის სხვა მოხელეთ კი, სარგოს გარდა, ულუფა და ჯამაგირი ენიშნებოდა; ზოგი ხელისუფალი კიდევ მხოლოდ ჯამაგირითა და ულუფით იყო დაკმაყოფილებული“⁵. ჯამაგირს მოხელეები მეფის სალაროდან იღებდნენ, ხოლო ულუფას — სურსათ-სანოვანის სახით — მეფის ქარხნიდან. მოხელის სარგო სამეფო შემოსავლის გარკვეული ნაწილის აღებაში გამოიხატებოდა; ეს კი უმთავრესად სხვადასხვა სახის გადასახადებისაგან შესდგებოდა, რაც მოსახლეობისაგან აიკრიფებოდა⁶.

სამეფო მოხელე განსაკუთრებით იყო დაცული კანონით.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 354—355 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229—231).

² ივ. ჯაქეაძის შვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 112.

³ იხ. ქემთ, გვ. 229.

⁴ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 26, თბ. 1948, გვ. 022.

⁵ იქვე, გვ. 019—024.

⁶ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 165.

მოხელე ფართო ცნება იყო, ის ყველას ეწოდებოდა, ვინც კი რაიმეს აკეთებდა¹. ფეოდალებს ისეთივე სამოხელეო შტატი ჰყავდათ, როგორც მეფეს. ასევე დედოფალსაც ჰყავდა თავისი მოხელეები.

გაერთიანებულ ფეოდალურ საქართველოში მმართველობის ცენტრალური აპარატი დარგებად იყო დაყოფილი: მმართველობის ერთი რომელიმე დარგის სათავეში ვეზირი იდგა. გვიანფეოდალურ საქართველოში კი ეს ასე არ იყო. მხოლოდ ერეკლე მეორემ დაიწყო მმართველობის დარგებად დაყოფა, მაგრამ ერეკლეს ეს რეფორმა მხოლოდ ნაწილობრივ იქნა განხორციელებული. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მმართველობაში არეულობა სუფევდა, თითქოს სხვადასხვა მოხელის ფუნქციები ერთმანეთში იყო არეული. ძეფის სამოხელეო აპარატი, პირველ ყოვლისა, სამეფო მეურნეობის მომსახურების შესაბამისად იყო აგებული².

გიულდენშტედტის ზემოთ მოყვანილ ცნობაში არიან დასახელებული როგორც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელენი (მოურავი, გზირი, ქაზბეგი), ისე დარბაზის რიგისანი. ჩვენ მივყევთ იმ რიგს, როგორც თვით ცნობაშია დატული.

სახლთუხუცესი ყველაზე რთული სახელო იყო. მას აქვს სამეურნეო, საფინანსო, საკონტროლო, ადმინისტრაციული და სამდივნო ფუნქციები; ამის შესაბამისად მას სხვადასხვა ხასიათის მოხელეები ექვემდებარებიან³. როგორც ვახუშტი აზბობს, „ამისი ხელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასავალი. ამან უწყობდა წესი და რიგნი სახლისა მეფისა და თათბირობა სამეფოსი და სახასონი მეფისანი“-ო⁴. მეფის უშუალო მმართველობის აპარატში ის პირველი მოხელეა. ის ფრიალ შემოსავლიანი სახელო იყო. ამ მხრივ მას არც ერთი სახელო არ შეედრება. ის ყოველთვის მსხვილ ფეოდალთა ხელში იყო. შემცდარია გიულდენშტედტი, როცა ის სახლთუხუცესს მხოლოდ გენერალ-თელის, ე. ი. წმინდა სამხედრო პირად. ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მისი საქართველოში ყოფნის დროს მეფის კარის სახლთუხუცესობა ხელთ ჰქონდა დავით რევაზის-ცეს, ერეკლეს სიძეს, რომელიც იყო სომხით-საბარათიანოს სარდალი, ე. ი. იყო ქართლის სამეფოს სარდალ-სახლთუხუცესი. ის კი სწორია, რომ სახლთუხუცესი იღებს სარგოდ $\frac{1}{10}$ -ს. ასევე შემცდარნი არიან აკად. მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი და მ. ჯანაშვილი, როცა სახლთუხუცესს თარგმნიან ჰოფმარშალად. მისი გაიგივება რუსეთის ან საფრანგეთის სასახლის მოხელესთან შეუძლებელია.

სახლთუხუცესი ჰყავდა ასევე დედოფალს, კათალიკოსს და თავადებსაც.

ნაზირი, ვახუშტის ცნობით, გზოსმოძღვრის მაგიერი თანამდებობაა, როსტომის დროს შემოღებული⁵. საბას განმარტებით, ნაზირი უცხო სიტყვაა, ქართულად—სალაროს ნაზირი—აბრამადია, ხოლო საწყობის ნაზირი—გზოს-ნოცღვარი. იგი ემორჩილება სახლთუხუცესს. ერეკლე მეორის მორიგეობის

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, I, თბ. 1952, გვ. 162.

² იქვე, გვ. 168.

³ იქვე, გვ. 171.

⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა 1941 წ., გვ. 16.

⁵ იქვე, გვ. 23.

დებულებაში ნაზირი მოხსენიებულია მმართველობის ცენტრალური აპარატის დიდ მოხელეებთან ერთად. ძველები აბსენებენ საშვარ ნაზირს; სალაროს ნაზირი, ქარხნის ნაზირი და ჩარფა ნაზირი¹. ამათგან ძირითადია პირველი ორი; პირველი—სალაროს განაგებს, მას თვით ჰყავს მოხელეები. ის იყო პასუხისმგებელი სალაროში არსებულ ყველა ნივთსა და იარაღზე, მას ეწეოდა ჯამაგირი. ქარხნის ნაზირი კი ქარხანას (=საწყობს) განაგებდა. ქარხანა იყო ის ცენტრი, სადაც თავს იყრიდა სამეფოს ყოველი შემოსავალი, ქარხნის ნაზირი „სასახლის მურნეობის დაწესებულებებისა და საწყობების მმართველი და სახლთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო“². ჩარფა ნაზირი—ოთხფეხთა ზედაშხედველი არის³. რადგან ჩარფა ნაზირს, პირველ ორთან შედარებით, ნაკლებ სააპტიო ადგილი უჭირავს, ამიტომ თუ არის, რომ გიულდენშტედტი მხოლოდ ორ ნაზირს ასახელებს.

ეშიკაღაბაში საპოლიციო აპარატის სათავეში იდგა⁴. ვახუშტის ცნობით, როსტომმა მანდატურთუხუცესს ეშიკაღასი უწოდა⁵. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით, მას ევალებოდა აგრეთვე ყმების აყრა, ან ჩაბორთმევა, ან ჩაბარება ვინმესთვის⁶; მასვე აგზავნიან ზოგჯერ სხვა სამეფოში რაიმე დავალებით; მას ევალება დაპატიმრება, იძულებით მოყვანა. ეშიკაღაბაში აგრეთვე სასახლის მთავარი გამრიგება, მეფის შეჯღისთან დაკავშირებული ცერემონიალის ხელმძღვანელი⁷. ხელმძღვანელობდა სტუმრების ჰიღებას, იცავდა წესრიგს⁸. ამ თანამდებობაზე მსხვილი ფეოდალები ინიშნებოდნენ. ეშიკაღაბაში დედოფალსაც ჰყავდა. მაგრამ მეფეს XVIII ს-ის მეორე ნახევარში უკვე ერთზე მეტი უნდა ჰყოლოდა.

მდივანბეგი ეწოდებოდა უფროს მოსამართლეს, სასამართლოს თავმჯდომარეს⁹. ვახუშტის ცნობით, როსტომ მეფემ მსაჯულთუხუცესს უწოდა მდივანბეგი¹⁰. მდივანბეგი მმართველობის ცენტრალური აპარატის მოხელე იყო. ის მხოლოდ მეფის, ე. ი. კარის მოხელე იყო. ის არ ჰყავდა არცერთ ფეოდალს. მეფის ხელისუფლება ყოველთვის ცდილობს გაათავართოს მდივანბეგის კომპეტენცია, წაართვას ფეოდალებს სასამართლო ფუნქცია¹¹. მდივანბეგს ექვემდებარებოდა ყველა საქმე, როგორც სისხლის, ისე სამოქალაქო სამართლისა¹². გიულდენშტედტი ასახელებს ქართლის სამეფოში ოთხ მდივან-

¹ ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ. 1952, გვ. 181.

² ე. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ვნიშკის, მთაბე. XIII, 1943, გვ. 171.

³ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი.

⁴ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 246.

⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 247.

⁷ იქვე, გვ. 254.

⁸ იქვე: აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 78. § 163.

⁹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი გვ. 313.

¹⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

¹¹ ივ. სურგულაძე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 319.

¹² იქვე, გვ. 320.

ბეგს. ბროფ. შ. მესხიას გამოკვლევის მიხედვით, თეიმურაზ-ერეკლეს დროს იყო შვიდი, ხოლო ერეკლეს დროს 13-ზე მეტი მდივანბეგი¹.

მდივანბეგები ერთმანეთისაგან დაშოუკიდებლად მოქმედებდნენ, ხოლო განაჩენსა და გადაწყვეტილებას ბეგე ამტკიცებდა. მხოლოდ სახლთუხუცესი აღმატებოდა მდივანბეგს წინაშეწინაობის მიხედვით.

მდივანბეგის სახელო მემკვიდრეობითი იყო (ზოგჯერ გამონაკლისსაც ჰქონდა ადგილი). XVIII ს-ში მდივნის სახელოს მქონე ხშირად აღწევს მდივანბეგობას (იესე ოსესშვილი, სოლომონ ლიონიძე,...)².

მდივანბეგს თავისი კაცები ჰყავდა, რომლებიც მის ამაღლას შეადგენდნენ და მის ბრძანებას ასრულებდნენ.

„სამოხელეო სახელი მდივანი დივანისაგან არის ნაწარმოები. დივანი არაბულად სახელწოდებულ საბჭოს, სასამართლო დაწესებულებასა და სამეფო კანცელარიას ნიშნავს. აქედან წარმოდგებოდა სასამართლოს ოქმებისა და განაჩენის ჩანწერი „ხოხელის—მდივნის სახელწოდება“³; საბას განმარტებით, მდივანი „უსტართა მწერალი“ არის; ვახუშტი უფრო ფართოდ აგვიწერს მდივნის საქმიანობას; წიგნები „სწერენ: უსტარს, იერლასა, პიტაკსა, ენდლმასა, პატრუცაგსა, როარტაგსა, გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებათა, განაჩენთა და სხვათა“⁴. „დასტურლამალის“ სულხან მდივნისეული ხელნაწერის მიხედვით საბუთების დაბეჭდვაში სახლთუხუცესი და მდივანი იღებდა მონაწილეობას⁵. ერეკლე მეორე ერთ სიგელში წერს: „თუ მდივნის ხელი და ჩვენი ბეჭედი არ იყოს“, ისე საბუთს წაღა არ აქვსო⁶. მდივნები მმართველობის თითქმის ყველა დარგს ენახებოდნენ. მდივანი ნაზირთან ერთად გადასახადს აწერდა მოსახლეობას. მდივანობა მემკვიდრეობით გადადიოდა. იყო სასამართლოს მდივანი, აგრეთვე დედოფლის მდივანიც. მდივანი სულ 6 იყო გიულდენშტეტის მიხედვით (ეს არ არის სრული ციფრი). მდივანობა შემოსავლიანი და საბატო სახელო იყო.

მოურავი სამეურნეო ხასიათის ფუნქციებს ასრულებდა. მას ჰქონდა აგრეთვე სასამართლო და ადმინისტრაციული ფუნქცია⁷. იგი, როგორც ადგილობრივი მოხელე, სამხედრო ხაზით ენაწილებოდა მხოლოდ სადროშოს სარდალს. დანარჩენი ფუნქციებით იგი ცენტრალურ ადმინისტრაციას ემორჩილებოდა (სახლთუხუცესის სახით)⁸; მოურავი ჰყავდა მეფესა და ფეოდალებსაც. თვითონ სამოურავო მმართველობის ადმინისტრაციული ერთეულია. ადგილზე ის ასრულებდა მეფის ან თავადის განკარგულებას, აწერდა და კრეფდა

¹ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის; მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვეთი 26, თბ. 1948 წ., გვ. 55—56; გვ. 29; გვ. 030.

² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 331.

³ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ვნიშვის მოამბე, XIII, 1943, გვ. 174.

⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. 1941წ., გვ. 17.

⁵ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 231.

⁶ ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

⁷ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 394; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277. ⁸ იქვე, გვ. 396.

გადასახადებს, უძღვებოდა მეურნეობას; მართავდა მოსახლეობას და ა. შ.¹ ის არის უფროსი ნაცვლისა და მამასახლისის. ებარა მამული და გლეხები². ადგილობრივად მოურავი იყო მოსამართლეც: „რომელიც სოფლის კაცი ერთი მეორეს უჩიოდეს, იმისი სამართალი მოურავმა ჰქმნას“³. ისინი ზედამხედველობას უწევდნენ ვაჭრობასაც, საზოგადოებრივ სამუშაოთა შესრულებას, მოსავლის აღებას, ლაშქრის შეყრას⁴. ამრიგად, მოურავს ებარა ადმინისტრაციული, საგამომძიებლო, სამხედრო, სასამართლო ფუნქციები და წარმოადგენდა მმართველობის ადგილობრივი აპარატის მთავარ მოხელეს⁵. გიულდენშტედტიც ხომ ამბობს, რომ მოურავი მხარის მმართველი მოხელეაო (იხ. ჩე. გამოცემა, გვ. 257). მისი შემოსავლის მთავარი წყარო გლეხთა გადასახადები იყო, როგორც გიულდენშტედტი ამბობს, გლეხთაგან აკრეფილი გადასახადების 1/10⁶. (გიულდენშტედტი ასახელებს ქალაქის მოურავსაც, თუმც მის ფუნქციებს არ ჩამოთვლის; იხ. ტექსტი, გვ. 203).

იესე ოსესშვილი გზირს იხსენიებს, როგორც პოლიციელს, აღმასრულებელი ფუნქციის მოხელეს⁷. გზირი არის საქვეყნოდ გამრიგე, ადგილობრივი ადმინისტრაციის მოხელე. მისი ძირითადი ფუნქცია იყო ბრძანების წაღება ადგილზე, ვისიმე გამოძახება და სხვა. იოანე ბატონიშვილის სახელმწიფოებრივი წყობილების პროექტის მიხედვით, გზირი მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს⁸. გიულდენშტედტის მიხედვითაც გზირი მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კახბეკი—ეს სახელო გიულდენშტედტს აქვს ნახსენები. იგი ამბობს, რომ კახბეკი არის პატარა სოფლის ან ადგილის უფროსი და ასევე მოსამართლე. იგი ერთ ადგილას კიდევ წერს, რომ კახბეკის ტიტული აზნაურს მეფისგან აქვს მიღებული; ზის სტეფანწმინდაში და ადევნებს თვალყურს სასახლეგრო სოფლებს⁹. ე. ი. ესეც საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეა და მოურავს უნდა ემორჩილებოდეს. გიულდენშტედტის ცნობით კახბეკობა (=ყახბეგი) ეკავათ წობიკოიას (=ჩოფიკაშვილს?) გვარის წარმომადგენლებს¹⁰.

ვახუშტის ცნობით, მეითარმა შეცვალა ეჯიბი¹¹. უიმისოდ მეფესთან ვერავინ შევიდოდა¹². მეითარი მეფეს ადგას თავს, პირსახოცს მიართმევს, მერიქიფეს ამსახურებს; მეფის ტანისამოსი მის ხელთაა¹³. „შიგნით და გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი აქუს“¹⁴. შესაძლოა მეითარი, როგორც მეფის აირადი მომსახურე, სახლთუხუცესის საგამგეოში არ შედიოდა.

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 399.

² იქვე, გვ. 400; დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277.

³ იქვე გვ. 401, აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 12, § 24.

⁴ იქვე, გვ. 403—404. ⁵ იქვე, გვ. 404.

⁶ შდრ. დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 277: „გარდა „საგლეხო შემოსავლისა“, მოურავის სარგოს ზედდგენდა ათისთავი.

⁷ თავგადასავალი იესე ოსესშვილისა, ს. კაკაბაძის გამოცემა, გვ. 75.

⁸ იოანე ბატონიონი, სჯულდება, ივ. სურგულაძის გამოცემა, თბ. 1957 წ., გვ. 13—14. ⁹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 324 (იხ. ჩე. გამოცემის გვ. 179).

¹⁰ იხ. ჩე. გამოცემის გვ. 06.

¹¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 23.

¹² ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 203. ¹³ იქვე, გვ. 204.

¹⁴ იქვე: აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 61, § 106.

ყ ა ფ ი ჩ ი „დასტურლამალის“ მიხედვით ხელჯოხიან მოხელეთა უწყებას ეკუთვნის¹. ის ექვემდებარება ეშიკალასბაშსა და ბოქაულთუხუცესს, რადგან საპოლიციო აპარატის მოხელეა². ყაფიჩებს ჰყავთ ყ ა ფ ი ჩ ბ ა შ ე ბ ი. ყაფიჩების ფუნქციას სასახლის დაცვა შეადგენდა. დედოფლის „დასტურლამალით“³ ორი ყაფიჩია გათვალისწინებული⁴. გიულდენშტედტსაც მათი უფროსი ჰყავს ნახსენები.

ყ ო რ ი ა ს ა უ ლ ი ხელჯოხიანი მოხელეა და შედის ეშიკალასბაშის სახელოში⁵. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ძეგლებში გვხვდება მხოლოდ ყ ო რ ი ა ს ა უ ლ ბ ა შ ი. პროფ. შ. მესხიას აზრით, ერეკლე მეორის დროს ყორიასაულები დაუქვემდებარდნენ ყორიასაულბაშს⁶. ის იასაულების უფროსად ჩანს. ყორიასაულბაში ეშიკალასბაშის „ნაიბად“, ე. ი. მოადგილედ იწოდება⁷. გარდა აღმასრულებელი ხასიათის ფუნქციისა, მას საგარეო ფუნქციაც მიეცა, ხელჯოხიანთა უწყებაში კი მან თანდათან დაიჭირა ბოქაულთუხუცესის ადგილი⁸.

მაგრამ ახლა გაუგებარია, როგორღა იყო ის ეშიკალასბაშთა მბრძანებელი. ზედამხედველობა, ე. ი. მეთვალყურეობა, კიდევ შეეძლო გაეწია. ალბათ, გიულდენშტედტს აქ შეეძლოა მოუეიდა.

ფ ა რ ე შ ნ ი იყენენ სასახლის ხელშინაურ მოსამსახურეთა ძირითადი კადრი⁹. ისინი ჰყავდა მეფესაც და დედოფალსაც. დიდი მეჯლისის დროს ფარეშთუხუცესები (ორი იყო) ეხმარებოდნენ სუფრაჩს სუფრის გაშლაში¹⁰.

ყ ა ლ ი ო ნ ყ ო რ ჩ ი ს დანიშნულება იყო ყალიონის მირთმევა. სულ ოთხი იყო. დიდი მეჯლისის დროს ორი მეფეს ემსახურებოდა, ორი სტუმრებს¹¹.

ა მ ი ლ ა ხ ო რ ი — მეჯინიბეთუხუცესია. ვახუშტის მიხედვით მეჯინიბეთუხუცესი შემდგომად იწოდა ამილახორი¹². „ამისი ჯელისა იყო: ყოველნი მეჯინიბენი, შიკრიენი, პაიჭნი, ჯინიბნი, ჰუნენი, ჯოჯნი, რემანი მეფისანი“¹³.

მ ო ლ ა რ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი ვახუშტის მიხედვით არის ცველი მეჭურჭლეთუხუცესი, ოღონდ შინაარს-გამოცვლილი¹⁴. სალაროს გამგედ სალაროს ნაზირია, ხოლო მოლარეთუხუცესი მთავარი და უფროსი არის იმ გაგებით

¹ ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 279.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 281; აგრეთვე, დასტურლამალი, გვ. 110, § 5.

⁴ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით: ენიმ-კის მოამბე, XIII, 1943 წ., გვ. 190.

⁵ შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 26, 1948 წ., გვ. 031.

⁶ ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 274.

⁷ იქვე, გვ. 275.

⁸ ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, თბ, 1952 წ., გვ. 200.

⁹ იქვე, გვ. 199; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 78, § 163.

¹⁰ იქვე, გვ. 202; აგრეთვე დასტურლამალი, გვ. 79, § 163.

¹¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 16.

¹² იქვე, გვ. 16. (ამილიხერები ამ დროს მოხელეებს აღარ წარმოადგენენ).

¹³ იქვე, გვ. 23.

რომ მას ებარა სალაროს მთავარი განყოფილება. მას უნდა მიეღო სალაროს შემოსავალი, მიეცა მეფის ბრძანებით ხელფასი, საჩუქარი და სხვა¹. მას მოლარეები ექვემდებარებიან, ხოლო თვით სალაროს ნაზირის ქვევით და შენდევ მოიხსენება ყოველთვის. გიულდენშტედტის მოლარეთუხუცესი არის ნექურქლეტუხუცესი თავისი ძველი შინაარსით, როგორც ვახუშტი ამბობს: „ამისი ტელისა იყო ყოველნი საქურქლე და საუნჯენი მეფისა, და მას შინა დაწესებულნი“².

რაც შეეხება მოხელეებს: მზარეულს, ყულუხჩის, მეზარბათეს, ბაშმაყორჩის, მეჯინიბეს, ბაზიერს, მერიჩიფეს,—ამათ არ ესაჭიროებათ განმარტება, მხოლოდ უნდა აღინიშნოს, რომ გიულდენშტედტთან მერიჩიფე დასახელებულია ჰაიფლის უფროსად, ხოლო ყულუხჩის აქისრია მეღვინეთუხუცესობა. აქ დაშვებულია შეცდომა და ცნობები არეული უნდა იყოს.

იასაული აღმინისტრაციულ-პოლიციური აპარატის ყველაზე დაბალი და გავრცელებული მოხელე იყო³. ისინი ყოველ უწყებას ესაჭიროებოდნენ და ამდენად სახელმწიფოს მმართველობის ყველა დარგში იყვნენ. მეფის მმართველობის ყოველ დარგს, მმართველობის ყოველ უწყებას თავისი იასაულები ჰყავდა. საშფო „დასტურლამალი“⁴ გათვალისწინებული იყო 23 იასაული, სადედოფლო „დასტურლამალი“—17 იასაული⁵.

იასაულები ჰყავდათ აგრეთვე ერისთავებსაც (რასაც გიულდენშტედტიც გვიმომწმებს). იასაულს ეძლეოდა საიასაულო, რის გარდაც სხვა სარგებლობასაც იღებდა ამა თუ იმ საქმის შესრულებისას. იასაულებს აგზავნიდნენ აგრეთვე წერილისა თუ ბრძანების აღგილზე მისატანად, ე. ი. გამოდიოდნენ შიკრიკთა როლშიც. გიულდენშტედტის ცნობებით, იასაულებსეე ჰქონდათ დავალებული ექსპედიციის ყოველმხრივი უზრუნველყოფა ადგილებზე.

ცალკე გვსურს აღვნიშნოთ გიულდენშტედტის მიერ ერთხელ მოხსენიებული „კამხა“. ეს დანამდვილებით არის დამახინჯებულად გადმოცემული ერთ-ერთი სამოხელეო ტერმინი—„ქემხა“ (იგივე ქევხუდი, ქეთხუდი, ან ქევხა).

დ. ჩუბინაშვილი თავის ქართულ-რუსულ ლექსიკონში ქევხას განმარტავს როგორც სპარსულ სიტყვას „ქევხუდას—მამასახლისს“, ხოლო ქეთხუდას კი უწოდებს „სოფლის პირველ მოქალაქესა და მამასახლისს“. როსტომ მეფის 1641 წლის სიგელის მიხედვით ქეთხუდა შეესატყვისება ქართულ მამასახლისს⁶.

როგორც ივ. სურგულაძე მიუთითებს⁷, ქევხები ადგილობრივი მოხელეები არიან (ე. ი. საქვეყნოდ გამრიგენი—გ. გ.); ერეკლე II-ის მიერ შედგენილ ქიზიყის გარიგების წიგნში ის დაბალ მოხელედ ჩანს. ქევხა, ქემხა, ქეთხუდა — ერთი შინაარსის მატარებელი სიტყვებია, ის ადგილობრივი მოხელეა, მაგრამ არაქართული სოფლებისათვის. აქ ივ. სურგულაძე ეყრდნობა დავით ბატონიშვილის სიტყვებს, რომ კახეთისა და ქართლის მამასახლისები ქევხად და

¹ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 16.

³ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 283.

⁴ იქვე, გვ. 284; აგრეთვე „დასტურლამალი“, გვ. 42, § 72 და გვ. 111, § 6.

⁵ Ш. М е с х и а, Города и городской строй феодальной Грузии, тб. 1959, გვ. 300; აგრეთვე ვ. ფუთურიძე, ქართულ-სპარსული საბუთები, გვ. 155—157.

⁶ ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414.

მამასახლისად იწოდებოდნენ; თათრებით დასახლებულ სოფლებში კი სოფლის მამასახლისი იწოდებოდა ქეხად¹. ამ სიტყვებიდან ნათლად ჩანს, რომ ქართული სოფლის მამასახლისის თათრულ სოფლებში ქეხა (თუ ქეხა) ჰქვია, მაგრამ აქედან ის არ გამომდინარეობს, რომ ქართული სოფლების მამასახლისის ქეხა არ შეიძლება რქეოდა.

სოფლის ქეხა გზირზე მაღალი თანამდებობა იყო და მას სოფლის მამასახლისის მსგავსი ფუნქციები უნდა ჰქონოდა: სოფლებში წესრიგისათვის თვალყურის დევნება, მცირე მნიშვნელოვანი საქმეების გარჩევა, გადასახადების განაწილებაში მონაწილეობის მიღება.²

ქეთხუდები სოფლის გარდა ქალაქის მოხელეებიც არიან. მათ ირჩევდა ქალაქის მოსახლეობა „для участия в общественных и городских делах. Следовательно, городские кетхуды являлись представителями горожан в городском управлении и их можно назвать выборными.. старостами,.. выборными мамасахлисами города“³. ამასთანავე ქალაქის მამასახლისის მეფე იწინააღმდეგებდა⁴.

აი რას ანბობს გიულდენშტედტი კახეთის აღწერისას: „... მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა, თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ—„ქაზა“ არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა მოურავი, რომელიც მხარის მიხედვით ატარებს სახელს... და საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან“⁵.

როგორც ჩანს, გიულდენშტედტიც ადასტურებს ქეხის საქვეყნოდ გამრიგობას, თუმცა არ მიუთითებს, რომ „ის არაქართული მოსახლეობისთვის იყოს გათვალისწინებული“⁶. ამასთან, ცნობიდან არ ჩანს, რომ ქეხა „დაბალი“ მოხელე იყოს, თუმცა ის მთელი მხარის მმართველის (მოურავის) დაქვემდებარებული უნდა იყოს. აგრეთვე ცნობაში გარკვევითაა აღნიშნული, რომ ქეხას ირჩევენ სოფლის ან ადგილის მცხოვრებნი, ხოლო შემდეგ მას მეფე ამტკიცებს.

ე. ი. ქეხა (იგივე ქეთხუდი) არის საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე; ის არის მცირე ადგილის, ან რამდენიმე პატარა სოფლის მმართველი, ან, უფრო უკეთ, მამასახლისი. მას ირჩევენ ამავე სოფლების მოსახლეობა (ალბათ უმეტესად აზნაურთაგან), ხოლო უფლებებში ამტკიცებს მეფე.

ასეთია ზოგადად ქართლ-კახეთის სამეფოს მოხელეთა ინსტიტუტის არასრული შემადგენლობა გიულდენშტედტის ცნობათა მიხედვით.

* * *

ეხება რა განათლებას, გიულდენშტედტი აღნიშნავს: „საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს

¹ ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414. აგრეთვე. Царевич Давид, Обзорение Грузии, 1813, § 171, § 930.

² ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414—415.

³ Ш. М е с х и а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 300.

⁴ იქვე.

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 257.

⁶ ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 414.

თვითონ ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინარობისა და შემთხვევისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე სავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა—გ. გ.) უბრალო ხალხთან (გლეხობასთან—გ. გ.) სრულიად გამორიცხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ მშობლებისაგან¹. ქვეყანა იმდენად და დასუსტებული უცხოთა თავდასხმების გამო, რომ „ეს სახელმწიფო...ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების... საერთო განვითარებას“².

გიულდენშტედტის ეს შენიშვნები არაა მთლად სწორი.

ცნობილია, რომ XV—XVIII სს. ქართული სკოლები მოქმედებდნენ კერძო პირთა თაოსნობით. თუ XVIII ს-მდე სწავლის საქმეს კერძო ხასიათი ჰქონდა და დამოკიდებული იყო ამა თუ იმ განათლებული პირის სურვილებზე, ახლა სასწავლებლები სახელმწიფოს ზრუნვის საგანია.

1775 წ. იანვარში ანჩისხატის ტაძრის ეზოში დაარსდა ფილოსოფიური სემინარია, რომელმაც 1795 წლამდე იარსება. მის რექტორს ხელფასი სამეფო სალაროდან ეძლეოდა. სემინარიაში ისწავლებოდა როგორც საეკლესიო, ისე „თავისუფალი საგნები“: გრამატიკა, პოეტიკა, რიტორიკა, ლოგიკა, კატეგორიები (არისტოტელესი), მეტაფიზიკა, ფიზიკა, ფილოსოფია, საღვთო სჯული, საეკლესიო ისტორია, მშობლიური ენა, არითმეტიკა, სამოქალაქო ისტორია და სხვა. აქვე სწავრობდა აგრეთვე პაეკრობა-დისპუტები სხვადასხვა მეცნიერული ხასიათის პრობლემებზე³, რაზედაც დასწრება თავისუფალი იყო. სახელმძღვანელოთა ნაწილი უცხო ენიდან იყო თარგმნილი, ნაწილიც ქართულად იყო შედგენილი. სემინარიის წარჩინებულ მოწაფეებს თვით ერეკლე აჯილდოვებდა ხოლმე. ამ სემინარიაში ბევრი ქართველი მეცნიერი, მდივან-მწიგნობარი, კალიგრაფი, მგალობელი და სხვა დარგის მოღვაწენი გამოიზარდნენ.

გარდა ფილოსოფიური სემინარიისა, თბილისში არსებობდნენ დაწყებითი სკოლების მსგავსი კერძო სასწავლებლები: სიონის, კალაუზნის, მეტეხის. ქაშვეთის, ანჩისხატის და სხვა სკოლები. ამათში ისწავლებოდა საღვთო სჯული, ქართული ენა, არითმეტიკა, გრამატიკა და სხვა საგნები⁴. მაჰმადიანთა და სომეხთათვისაც არსებობდნენ სათანადო კერძო სკოლები.

ერთი კია, რომ სკოლების კარები ყველასთვის მისაწვდომი არ იყო. მაგალითად, თბილისის სემინარიაში იღებდნენ კეთილშობილთა და სასულიერო პირთა შვილებს. ქალაქის ფართო მოსახლეობას მხოლოდ პირველდაწყებითი სწავლის მიღების უფლება ჰქონდა.

ყოველივე ამასთან ერთად, 1749 წელს აღდგენილ იქნა თბილისის სტამბა, რომელიც 60-იან წლებში ერეკლემ განაახლა, შეაკეთებინა გაცვეთილი იარაღები და 1764 წელს გადაატანინა „ეზოსა სამეფოსა“⁵, სადაც 1772 წლამდე დაიბეჭდა რიგი წიგნებისა.

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 342 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 209).

² იქვე. გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 225).

³ თ ბ ი ლ ი ს ი ს ის ტ ო რ ი ა, თბ. 1958 წ., გვ. 301.

⁴ იქვე, გვ. 302.

⁵ იქვე. გვ. 328.

მართალია, ქვეყანა ძალზე დასუსტებული იყო, მაგრამ იმის თქმა გამო-რიცხულია, თითქოს არ შეეძლო ხელი შეეწყოს სკოლების, კულტურისა და ხელოვნების საერთო აღმავლობისათვის, რადგან ისეთ სახელმწიფო მოღვაწეს, როგორც ერეკლე მეორე იყო, წარმოდგენელია, ყურადღება არ მიექცია ცხოვრების ამ სფეროსადმი, მაშინ როცა ცნობილია, რომ ერეკლეს სახელ-თანაა დაკავშირებული მთელი რიგი კულტურული წამოწყებებისა.

საკმარისია დავასახელოთ ისეთი მოღვაწეები, როგორც იყვნენ დავით რექტორი, ანტონ აირველი, იესე ოსეს-ძე ბარათაშვილი, სოლომონ ლიონიძე, დავით გურამიშვილი, ბესიკი, ვახუშტი ბაგრატიონი, ომან ხერხეულიძე, პაპუნა ორბელიანი და სხვები, რომ XVIII ს-ის ბევრე ნახევრის ქართული კულტურისა და განათლების გიულდენშტედტისეულ დახასიათებაზე ხელი ავიღოთ.

გიულდენშტედტი, ეტყობა, უფრო გატაცებული იყო შინგრაალთა, მცენა-რეთა და ცხოველთა შესახებ ცნობების შეგროვებითა და ქვეყნის ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლით და განათლება-კულტურის საკითხებისათვის თავი არ შეუწუხებია.

* * *

XVIII ს-ში ძალიან გახშირდა დაღისტნელ ფეოდალთა ყაჩაღური თავ-დასხმები საქართველოზე, რასაც დიდი ზიანი მოჰქონდა საქართველოს სოფ-ლის მეურნეობისა და საქალაქო ცხოვრებისათვის. „ლეკიანობა“ უმთავრესად წარმოადგენდა წვრილ-წვრილ გუნდებად დანაწილებულ დაღისტნელი აბრა-გების მიერ წარმოებულ ძარცვასა და ყაჩაღობას საქართველოში. ეს აბრა-გები იტაცებდნენ ხალხს, პირუტყვს, ქონებას; განსაკუთრებით ხენა-თესვის, მკის, რთველის დროს. მიჰქონდათ და მიჰყავდათ ყველაფერი, რის მოტაცებაც შეეძლოთ. მოსახლეობა დიდ ზარალს ნახულობდა მათგან. იშლებოდა ბეურ-ნეობა. გიულდენშტედტს არ გამოჰპარვია სამეფოს ცხოვრების ეს მხარე— „ლეკიანობა“. იგი ბევრგან აღნიშნავს, რომ ეს თავდასხმები საქართველოში თითქმის ყოველდღე ხდებოდა და ამიტომ მათ გამო საქართველოში მოგზა-ურობა არ იყო უხიფათო¹. ამიტომაც იგი საკმაო დაცვის გარეშე ვერ ბედავ-და ექსკურსიების ნიშნობას. იგი ხაზს უსვამს იმ დეტალსაც, რომ, დასასვენ-ნებლად დაბინავებულნი, ცხენებს ვერ უშვებდნენ საბალახოდ და იძულებულნი იყვნენ შინ გამოეყვებათ². აგრეთვე აღნიშნავს, რომ მოსახლეობა იყრებოდა ადგილიდან და სხვაგან სახლდებოდა, მაგ. ახტალის მოსახლეობა³. გიულდენ-შტედტი აღნიშნავს, რომ ლეკები ესხმოდნენ თავს არა მარტო მოსახლეობას, არამედ რუსთა შეიარაღებულ მცირე რაზმებსაც, რომ თბილისიდან 7 ვერსზე რუსეთის საქმეთა რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტანმა ლვოვმა და პოლკოვ-ნიკმა ვოლკოვმა თავის რაზმთან ერთად განიცადეს თავდასხმა, დაკარგეს ხალხი და ცხენები⁴. გიულდენშტედტმა თვით ნახა ლეკთა გზა ქსანსა და

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

² იქვე, გვ. 276 (იხ. ქვემოთ, გვ. 101).

³ იქვე, გვ. 262 (იხ. ქვემოთ, გვ. 77).

⁴ იქვე, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ნარეკევას შორის, რომლითაც ლეკები მიდიან არაგვიდან მჭადისჯვარზე გავლით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე¹; ის აგრეთვე შეესწრო ლეკთაგან მუხრანის გაძარცვას². ყოველივე ამაზე დაკვირვებით, ის სწორად შენიშნავს, რომ საქართველო ძლიერაა დასუსტებული მეზობლების, განსაკუთრებით, სუსტი მეზობლების და უმთავრესად კავკასიელების თავდასხმების გამო³.

ლეკთა და სხვა თავდასხმათა მოსაგერიებლად საჭირო იყო ჯარი. გიულდენშტედტი წერს: ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით, არის ჯარისკაცი და პირველ დაძახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა (წინასწარ დანიშნულ ადგილს—გ. გ.), ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე; ამასთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან წინამძღოლები⁴. ამავე დროს გარკვეული რიცხვი უნდა დარჩენილიყო სოფლებში, რათა დაეცვათ ისინი თავდასხმისაგან და უზრუნველყოფილიყო გადასახადთა გადახდა⁵. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „თავადებსაც შოპყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და ნათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლებიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან“ (აქაც კვლავ დავითის სარდალ-სახლთუხუცესობის გამოისობით გამოწვეული შეცდომაა დაშვებული—გ. გ.).

როგორც ცნობილია, ერეკლე გვევლინება „ლეკიანობის“ წინააღმდეგ ენერგიულ მებრძოლად, რისთვისაც ის სხვადასხვა ღონისძიებას მიმართავდა. ერთ-ერთი ასეთი ღონისძიება იყო XVIII ს-ის მეორე ნახევარში მღვეარი ლაშქრის ახალი, კუთხობრივი ორგანიზაცია, ციხე-სიმაგრეთა, სახიზარ-თავშესაფართა შენება. აქაც მოვიშველიოთ გიულდენშტედტის ზოგიერთი ცნობა: „აქ ჩანდა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვრებნი აფარებენ თავს და პირუტყვს, როცა დროზე შეამჩნიევენ მძარცველებს, და მამაცად იცავდნენ თავს. მკაცრად და დგენილი წესის თანახმად, ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის სროლის ხმა და, ამ ღონისძიების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში...“⁶ „...უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს ერთი ან რამდენიმე... მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეიარაღებული კაცები და ესვრიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს... კედლით გარშემორტყმული... ოთხკუთხა მოედანი კარებებითა და სასროლი კოშკებით. ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები ჰქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვრობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადა-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 249 (იხ. ქვემოთ, გვ. 53).

² იქვე, გვ. 273 (იხ. ქვემოთ, გვ. 95).

³ იქვე, გვ. 326; გვ. 350 (იხ. ქვემოთ, გვ. 183, 225).

⁴ იქვე, გვ. 354 (იხ. ქვემოთ, გვ. 229).

⁵ იქვე, გვ. 354 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 229).

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 27 (ხაზგასმა ჩვენია).

ირჩინონ თავი საქონლითა და ქონებით“...¹ „მეფემ ბრძანა გალავანი შემოეყ-
ლოთ გუბიათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმების დროს ამ გალავანში
შეეფარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, რომელიც ამ მინდვრებზე სძოვდა“...²

ერეკლეს მიერ 1772 წლის 28 აგვისტოს ზემო ქართლის სადროშოსადმი
გაგზავნილ ინსტრუქციის ისგავსი მიწერილობით ირკვევა, რომ მან სამეფო
დაყო გარკვეულ გეოგრაფიულ ზოლებად, სახედრო ოლქებად, ამასთან თითო
ზოლი—ცალკე სამოქმედო უბნად, სამდევროებად დაანაწილა, იმის მიხედვით,
თუ საიდან იყო მოსალოდნელი ლეკთა თავდასხმა. ამ მიწერილობაში გათვა-
ლისწინებული იყო ბრძოლის ხერხები და უბნების ორგანიზაცია, ღებერთითა
სასჯელი—დამყარებული სოციალური კუთვნილების პრინციპზე, ხელმძღვანე-
ლობის საკითხი, რაც მინდობილი ჰქონდათ ერისთავებს და ამილახორებს³
(შდრ. გიულდენშტედტი, ჩვ. გამოცემის გვ. 229). ეს იყო ერთ-ერთი ფორმა-
ლექთა წინააღმდეგ ბრძოლისა. გიულდენშტედტს მოცემული აქვს ცნობა
ქართველთა მიერ წარმოებული ბრძოლის კიდევ ერთი ხერხის შესახებ:
„... არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინაზღაურონ დანაკლისი
ხალხისა და პირუტყვისა; ამიტომ ისინიც ესხმიან თავს მათ მეზობლად მდე-
ბარე ლეკურ რაიონს ქარს და მოაქვთ ყველაფერი, რასაც მოახელთებენ. ასე
მაგ., 1772 წ. ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმორეკეს 30.000 ცხვარი“⁴.
„... თავს ესხმიან ქარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელნი
მათვე, და სტაცებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს“⁵.

მათავარი ღონისძიება გატარებულ იქნა 1774 წ. 4 იანვრის განჩინებით—
მორიგი ჯარის სისტემის დაწესებისას. აზრი მუდმივად მოქმედი ჯარის შექმ-
ნისა ერეკლეს განუმტკიცა რუსთა რეგულარული ჯარის გაცნობამ 1769—
71 წლებში, მაგრამ ეს შეუძლებელი იყო ბატონყმურ ქართლ-კახეთში, რადგან
არც მეფეს გააჩნდა იარაღ-სანოვაგე და ტანისამოსი ჯარის მოსამარაგებლად
და არც თავადები მისცემდნენ მას ყბებს ლაშქრისათვის⁶. ამიტომ 1773 წ.
მეფის დარბაზში დაისვა საკითხი ისეთი ჯარის შექმნაზე, რომელიც აღკვეთ-
და ლეკთა თარეშს. დარბაზმა შეიმუშავა „მორიგი ლაშქრის განაჩენი“⁷.
გიულდენშტედტი, მართალია, მორიგი ჯარს არ მოსწრებია, მაგრამ მის ცნო-
ბებში ვხედავთ ერეკლე მეორის მიერ ამ და ზემოთ დასახელებულ ღონისძიე-
ბათა პრაქტიკულად ჩატარების ცდებს. ამასთან გვსურს აღვნიშნოთ, რომ
სამხედრო ვალდებულება ჩვენს სინამდვილეში (1774 წლამდე) ნიშნავდა

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 249—251.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 25. (მოტანილ ცნობებში მოცემულია არა მარტო ლეკიანობის წინა-
აღმდეგ ბრძოლის ხერხები, არამედ საერთოდ ლაშქრად გასვლა—გ. გ.).

³ დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის
ისტორიიდან, თბ. 1955 წ., გვ. 296—301.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 27.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 31.

⁶ საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1956 წ., გვ. 351.

⁷ იქვე, გვ. 351. (თუ რას წარმოადგენდა მორიგი ჯარი, ცნობილია და, რადგან ის ჩვენი
კვლევის საგანს არ წარმოადგენს, მასზე არ შეეჩერდებით).

ლაშქრად გაწვევას და არა საერთოდ მშვიდობიანობის დროსაც სამხედრო სამსახურში ყოფნას. აქვე დავსძენთ, რომ სწორია გიულდენშტედტის ცნობა: ყველა ხელქვეითი მამაკაცი იყო „სამხედრო ვალდებული“ (ჯარისკაცი), გარდა ებრაელებისა¹.

* * *

ყველაზე მეტი ადგილი გიულდენშტედტის ნაშრომში დათმობილი აქვს ქვეყნის გეოგრაფიულ აღწერას, მისი პროვინციების, მხარეების, სოფლების, ქალაქების, მდინარეებისა და ტბების, ცხოველების, მცენარეებისა და ნიადაგების აღწერა-ჩამოთვლას. აგრეთვე მინერალების და მადნების მოპოვებისა და მდებარეობის ადგილებს.

ქართლ-კახეთის მხარეების აღწერისას გიულდენშტედტი ცდილობს მოგვეცეს ცნობები მათი საზღვრების, მოსახლეობის შედგენილობის, სასარგებლო წიაღისეულის, მდინარეების და დასახლებული თუ დანგრეული პუნქტების შესახებ; აგრეთვე ამბობს იმის შესახებ, თუ ეს მხარეები ვის ეკუთვნის: მეფეს, თავადსა თუ დედოფალს; თუ როგორი ქვეშევრდომნი არიან ისინი და რა მეთურნობას ეწევიან. გიულდენშტედტი ასახელებს ზემო ქართლს, ქვემო ქართლს. შიდა ქართლს, სომხეთს, ბორჩალოს მხარეს, ბამბეკს, ტაშირს. ბაიბარს და სხვა. ცალკე ასახელებს ერევნის, ყარსის და განჯის სახანოებს, ასევე—ზემო, ქვემო და შიდა ქართლის რაიონებს—ხადას, ხევსურეთს, გუდამაყარს, ფშავს, საერისთაოს, ოსურ მხარეებს, ჯავახეთს, სამცხეს, სათარხნოს, საციციანოს, საბარათიანოს, თრიალეთს და კახეთს, მის მხარეს ქიზიყს და სხვა. ჩამოთვლის მათ სოფლებსა და სიმაგრე-მონასტრებს. იმ რაიონებს, რომელთაც თვით არ ნახულობს, იკვლევს სხვისი ნათქვამის მიხედვით და ხანდახან უშეებს შეცდომებს: ურევს გეოგრაფიულ სახელებს, ერთი რაიონისას წინაწერს მეორეს, ან ვერაფერს ვერ ამბობს, გარდა რაიონის დასახელებისა. ის, რაც, მისი მართებული თქმით, საერთოა ყველა რაიონისა თუ მხარისათვის, არის ის, რომ ძალიან განადგურებული არიან გამუდმებული თავდასხმებით, მეურნეობა მოშლილია.

გიულდენშტედტი დაწვრილებით აღწერს გზას, რომელზედაც კი მას უხდება გავლა; აღნიშნავს, თუ რომელი პუნქტიდან საით მიემართება, სად უხვევს, სად აღის მთაში, სად გადადის მდინარეზე, რომელი სოფლები, მონასტრები, ციხეები ხვდება გზაზე, ან ჩანს გზიდან, რა მანძილია მათ შორის. რამდენი დრო უნდა მათ გავლას. ამასთან იგი ზოგჯერ ჩერდება რომელიმე პუნქტის დასახელებისას და გვაძლევს მის მოკლე აღწერილობას; ან ისტორიას; ამბობს, თუ როგორაა მონასტერი ნაგები, რომ იქ არის წარწერები, ერისთავთა. სამარხები, ანდა რომ ციხის კედელი არის ამა და ამ ზომის. აქვს კოშკები, ზარბაზნები, რომ ხიდი ნაშენია ქვისაგან, აქვს ორივე მხარეს ქარვასლები და სხვა.

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 229.

გიულდენშტედტი ჩამოთვლის ცხოველებსა და მცენარეებს, რომლებიც მას ხედება ან აგროვებს: ჩამოთვლის ხის ჯიშებს და სხვა. ცალკე აქვს გამოყოფილი მტკვრისა და წისი აუზის მდინარეების დახასიათება. ამასთან ის იძლევა ამ მდინარეებში ან ტბებში გავრცელებულ თევზთა სახელებსაც.

ნიად აგების აღწერისას, რასაც ის თითქმის ყოველ ნაბიჯზე აკეთებს, ასახელებს, არის ნიწა ნოყიერი თუ უნაყოფო, თიხიანი, ჭლაშე თუ კირქვიანი. ამასთან ის დაუზარებლად აღნიშნავს, თუ სად რა მადნეული მოიპოვება, მუშავდება, ანდა მიტოვებულია.

* * *

ქართლ-კახეთის სამეფოს ამ ზოგადი გეოგრაფიული აღწერიდან იგი ცოტა მეტხანს ჩერდება თბილისის, თელავის, სიღნაღის, ანანურის აღწერაზე.

ცალკე აქვს გამოყოფილი გიულდენშტედტს ქ. თბილისის აღწერა¹.

მეფის რეზიდენცია—თბილისი წარმოადგენს როგორც სპარსული (აზიური—გ. გ.), ისე ევროპული ტიპის ქალაქს. სახელი მას ჰქვია თბილი წყაროების და სათზე მდებარე აბანოების გამო. თბილისის ტერიტორიისა და მდებარეობის შესახებ გიულდენშტედტი ამბობს, რომ ის არის მოზღოკთან ერთ მერიდიანზე და ორი გრადუსით სანბრეთით: „ქალაქი შეადგენს თითქმის ბლაგვ სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით“. აქვე აღნიშნავს, რომ „აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა, ხოლო დასავლეთისაში—სიმაგრე შარდახტი“. მათ შორის ქალაქის კედლის სიგრძე არის 600 საყენი, ხოლო წრეწირი მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საყენს. „ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ ბეტეხის პატარა ციხეში, მტკვრის მარცხენა ნაპირას“. „აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი“². ამასთან ამ გარეუბანს გიულდენშტედტი ეძახის ქვედა გარეუბანს. ქალაქის ტერიტორიის ეს აღწერა, მართალია, სრული არ არის, მაგრამ, რაც არის—სწორია და სანდო.

როგორც ვიცით, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, XVIII ს-ის შუა წლებში თბილისი 3 ნაწილისაგან (ქალაქისაგან) შედგებოდა: პირველი—ძველი ქალაქის ტერიტორია, რომელსაც ისევ თბილისი ერქვა³. გიულდენშტედტის ცნობით კი ვხედავთ, რომ მას უკვე ძველი თბილისი ჰქვია, ანდა უკვე ქალაქის ქვემო გარეუბანია. ამ ნაწილს, ვახუშტის სიტყვით, სეიდაბადი ერქვა⁴.

მეორე—ყველაზე დიდი ნაწილი—ქალა იყო. ახლად წარმოშობილ ქალაქის ამ უბანს XVIII ს-ში ისევ თბილისის ძველი ციხის სახელი შერჩა. კალას

¹ იხ. ქვემოთ, გვ. 87—93.

² გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ, გვ. 87—89).

³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ. გვ. 52.

⁴ იქვე.

სახერეთის გალავანი იწყებოდა ქალაქის ციტადელთან (დღევანდელი ნარიყალა). მისდევდა სოლოლაკის ქედს და მთავრდებოდა ციხე-სიმაგრით, რომელსაც ვახუშტი „შაიტახტს“ უწოდებს¹. ამ კედლის სიგრძე კი გიულდენშტედტის მიხედვით, როგორც ვნახეთ, 600 რუსული საენია (= 1200 მ.). როგორც გიულდენშტედტის ცნობიდან ჩანს, კალას ირგვლივ შემორტყმული ჰქონდა კედელი, რომლის წრეწირი უდრიდა დაახლოებით 3 ვერსს.

ქალაქის ზესამე ნაწილი იყო მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და მას ვახუშტი უწოდებს ისანს². გიულდენშტედტის მოწმობითაც ქალაქის ეს ნაწილი უკავშირდება კალას ერთი ხილით მტკვარზე; ამ ხიდს შეეყავართ პატარა ციხე მეტეხში.

მაგრამ ქალაქის ტერიტორია მარტო ამით არ შეიძლება შემოუფარგლოთ. ის ძლიერ იზრდება, უმთავრესად მტკვრის აღმა მიმართულებით. გიულდენშტედტის თქმა „ქვედა გარეუბანი“ მოწმობს „ზედა გარეუბნის“ არსებობასაც, რომელსაც კიდევ ასახელებს დილოზის მხრიდან თბილისში შემოსვლისას³. ეს გარეუბანი იწყება დაახლოებით თანამედროვე ლენინისა და მელიქიშვილის ქუჩების შესაყარიდან. აღსანიშნავია ის ცნობაც, რომ სომეხთა 20 ჩამოთვლილი ეკლესიიდან, გარეუბნებში არის 8 ეკლესია⁴. აგრეთვე ქალაქის და ქვედა გარეუბნის გარშემო 5 ვერსზე ბალ-ვენახები და ყანები. თბილისის ზრდას ისიც მოწმობს, რომ, გიულდენშტედტის მიხედვით, ქართულ-სომხურ ეკლესიათა და თათრულ მეჩეთთა რიცხვი აღწევს 40-ს. სხვა თუ არაფერი, ამ რიცხვს ეკლესიებისას, თავისი ეზოებით, საკმაოდ დიდი ფართობი დასჭირდებოდა. ქალაქის სიდიდეს მოწმობს მისი მოსახლეობის რაოდენობაც, რომელსაც გიულდენშტედტი განსაზღვრავს 20 000-ით. ქალაქში შემავალ კართავან გიულდენშტედტი ასახელებს განჯისკარს და აბანოს კარსა და ხიდს⁵.

მაგრამ ქალაქის ზრდა უგეგმოდ მიმდინარეობდა. როგორც ვახუშტი აღნიშნავს: „ქალაქი ვიწრო, ფოლორცნი უშვერნი“⁶. ამას გიულდენშტედტიც ადასტურებს, როცა ამბობს, რომ 3 ვერსის სიგრძის მქონე კედლის რკალში, ამ მცირე, არც ისე დიდ ფართობზე, ცხოვრობს დაახლოებით 20 000 მოსახლე, „ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით ერთი საენი სიგანისა, შესახვევები კიდევ უფრო ვიწრო“⁷.

გიულდენშტედტი ხაზს უსვამს თბილისის კეთილმოუწყობლობას. ქუჩების სიეწიროვესთან ერთად აღნიშნავს წყლის საწარტების უქონლობას, რის გამოც წვიმების დროს საშინელი ტალახი იყო; აღნიშნავს აგრეთვე მოსახლეობის ძლიერ სიეწიროეს, სასათლაოების სიხშირეს და ცუდ პოლიციას, რომელიც თვალყურს არ ადევნებს, რომ ქუჩები არ დანაგვიანდეს; ეს ყველაფერი კი სწამლავს ჰაერს და არის მიზეზი დიზენტერიისა, ავ-თეისებიანი

¹ თ ბ ი ლ ი ს ი ს ი ს ტ ო რ ი ა, თბ. 1958 წ., გვ. 357.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 52.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 61.

⁴ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271 (იხ. ჩვენი გამოცემის, გვ. 93).

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 85; გვ. 65.

⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 1941 წ., გვ. 54.

⁷ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 268 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 87).

ციებ-ცხელებისა, ეპიდემიებისა. ის ასახელებს, რომ 1770 წელს ჰირმა გაწყვიტა 4000 კაცი¹. გიულდენშტედტი დასძენს, რომ სიკვდილიანობა გაიზრდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ფარალალა, რაც ხელს უწყობს მათში ჰაერის ვენტილაციას. თვით სახლები არის ერთსართულიანი, ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხნარევი კირით, სახურავები სწორი (ბანი—გ. გ.), თიხით დაფენილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაკონილი ქალაღები. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი. ტლანქი და შეუხედავი². ასეთია თბილისის მდაბიოთა სახლების მდგომარეობა. მაღალი წრის სასახლე-დარბაზთა აღწერას გიულდენშტედტი არ იძლევა.

გიულდენშტედტის აღნიშვნით, ქალაქის მოსახლეობის ნახევარზე მეტს შეადგენენ სომხები; მეორე ნახევარს—უმთავრესად ქართველები, არიან აგრეთვე თათრები. მათ ყველას აქვთ თავიანთი ეკლესიები და სალოცავები³. ის ჩამოთვლის ქართველთა 15 ეკლესიას, სომეხთა 20-ს, აგრეთვე კათოლიკე სომეხთა ერთ ეკლესიას და ერთ სომხურ მონასტერს, ასევე 3 თათრულ მეჩეთს⁴.

XVIII ს-ის 70-იანი წლების თბილისის აღებ-მიცემისა და ხელოსნური წარმოების შესახებ⁵ გიულდენშტედტი გვაწვდის შემდეგ ცნობას: „ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბანბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები ანუ, უფრო უკეთ, წვრილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი, სურსათი, სანელებელი და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მკედლები... ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივები შემდეგ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა⁶. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწევიან მხოლოდ მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები⁷. XVIII ს-ში, როგორც ამას ზევითაც ვამბობდით, კერძო წვრილ სახელოსნოებს გარდა იყო მსხვილი სამეფო სარეწაოები, ე. წ. ქარხნები. გიულდენშტედტის ცნობით, ერეკლე მეორეს თბილისში ჰქონდა მარილის საწმენდი ქარხანა, თოფისწამლის ფაბრიკა, ზარათხანა და სხვა. ვაჭრობა-ხელოსნობის ზრდა იყო ნიშანი ქალაქის ეკონომიური ცხოვრების დაწინაურებისა.

გიულდენშტედტი ცალკე ეხება თბილ აბანოებს და ამბობს, რომ

¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

² იქვე, გვ. 268 (იხ. ქვემოთ, გვ. 87).

³ იქვე, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 89—93.

⁵ რადგან ვაჭრობა-ხელოსნობა ზემოთ იყო განხილული, აქ დავკმაყოფილდებით მხოლოდ თბილისის შესახებ ცნობების მოტანით.

⁶ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 271—272 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 93)

⁷ იქვე, გვ. 271 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

მას მოსახლეობა იყენებდა სარეცხის გასარეცხად და ტანის დასაბანად, ხოლო მან პირველად შემოიტანა ამ წყლის სამკურნალო ხმარება¹.

ასეთია ზოგადად გიულდენშტედტის ცნობები თბილისის შესახებ.

თბილისს გარდა, გიულდენშტედტი ქართლ-კახეთის ზოგიერთ აუნქტებს მოიხსენიებს ქალაქებად. ესენია: ყარაღაჯი, გრემი, ჰერემი, ალვანი (ძველად განთქეული, ამჟამად დანგრეული ქალაქები და დედაქალაქები)²; ბახტრიონი, რუისპირი (რომელთაც თვლიან ქალაქებად)³; გორი, ცხინვალი, დუშეთი⁴; თურქების ხელში მყოფი სამხარეო ქალაქები—ახალქალაქი, კოლა, არდაპანი, ჩილდირი, ხერთვისი, საგუბერნიო ქალაქი ახალციხე⁵; ქალაქებს—თელავს, სიღნაღს, საგარეჯოსა და ანანურს გიულდენშტედტი შეტ ყურადღებას აქცევს. თელავის აღწერისას გადმოცემულია მისი ციხეების ძღვბარეობა, მოსახლეობის შექადგენლობა, სავაჭრო დუქნები და სხვა⁶. სიღნაღის გალავნის, მოსახლეობის გარდა, გიულდენშტედტი ამბობს, რომ თბილისისა და გორის შემდეგ, ის არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში⁷. ანანურის ხსენებისას გიულდენშტედტი გვიხატავს მის ეკლესიას და წარწერებს⁸. რაც შეეხება საგარეჯოს, ნათქვამია, რომ მასაც ქალაქი ჰქვია, გარშემორტყმულია გალავნით და მისი მოსახლეობა 500 ოჯახს შეადგენს⁹. გიულდენშტედტი არც სურამს და არც ახალგორს არსად არ უწოდებს ქალაქს, ან დიდ პუნქტებს. ახალგორს მხოლოდ ერისთავის რეზიდენციად იხსენიებს¹⁰. ასეთია გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი ქართლ-კახეთის სამეფოს ქალაქების სია.

* * *

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტი ქვეყნის სურათის მოსაცემად არ კმაყოფილდება მარტო თავისი თვალით ნახულით, არამედ ის იშველიებდა აგრეთვე სხვათა ნაამბობს, გადმოცემებს, ლეგენდებს და აგრეთვე ქართულ ქრონიკებსაც.

ვნახოთ, თუ როგორ იყენებს ის ქრონიკებს და რა გადმოცემები მოჰყავს.

გიულდენშტედტი ამბობს, რომ მას უჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მფეფმ, ლეონის მე-5 ვაჟმა და გიორგის ძმისშვილმა, შეადგინა

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 223 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 9—11).

² იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 25, 33, 41, 47 (მიმდევრობა დაცულია ქალაქთა ჩამოთვლის მიხედვით).

³ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 261.

⁴ იხ. იქვე, გვ. გვ. 279, 273.

⁵ იხ. იქვე, გვ. გვ. 215—217.

⁶ იხ. იქვე, გვ. გვ. 37—39.

⁷ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 259.

⁸ იხ. იქვე, გვ. გვ. 271, 47.

⁹ იხ. იქვე, გვ. გვ. 261, 19.

¹⁰ იხ. იქვე, გვ. 47.

სახელმწიფოს ორივე მთავარი მონასტრის (გელათისა და მცხეთის) არქივეზიდან¹. რა თქმა უნდა, აქ იგულისხმება „ქართლის ცხოვრება“, ვახტანგ VI-ის თაოსნობით შემოწმებულ-შეესებულის, რომ ეს ასეა, ვრწმუნდებით „ქართლის ცხოვრების“ შესავალში მოხსენებული ცნობიდან: „ხოლო ეგებუთემან ვახტანგ, ძემან ლეონისან და ძისწულმან სახელოვნის გიორგისმან, შეკრიბნა შეცნიერნი კაცნი და მოიხუნა რაცა რამ ქართლის ცხოვრებაები პოვნა; და კულად გუჯარნი მცხეთისანი, გელათისანი და შრავალთა ეკლესიათა და დიდებულთანი. და შეამოწმეს, და როზელი განრყუნით იყო, განძართეს“². (გიულდენშტედტი მიუთითებს, რომ მის დროს არქივები აღარ იყვნენ გელათისა და მცხეთის მონასტრებთან; იხ. ქვემოთ, გვ. 147).

ამ ქრონიკიდან გიულდენშტედტს მოჰყავს შესავალი ნაწილი, რაც ეხება ქართველთა წარმომავლობის საკითხს, მათ ცხოვრებას ალექსანდრე მაკედონელის მოსვლამდე; მაკედონელის ლაშქრობას³ და შემდეგ მოცემული აქვს ქართველ მეფეთა სია, ფარნავაზიდან დაწყებული მეფე ალექსანდრე დიმიტრის ძით გათავებული⁴. გიულდენშტედტს ეს სია პირდაპირ გადმოწერილი აქვს „ქართლის ცხოვრებიდან“ და რომ მან ენა არ იცოდა, ან რომ თარჯიმნებიც ვერ გაერკვნენ, ეს ჩანს ტექსტის თუნდაც ერთი ადგილიდან, ამავე მეფეთა სიიდან. მაგ., ახალი სტრიქონით უწერია: „Mepe lknes Schully Matny Armas“⁵. გიულდენშტედტს ჩაუთვლია მეფედ „იკნეს“, რადგან ეს სიტყვა არსდევს უშუალოდ სიტყვა „მეფეს“ და დაუწერია როგორც სახელი — დიდი ასოთი; ხოლო ეს „იკნეს“ გამოჰყავს „ძატნუ არმასის“ შვილად. სინამდვილეში ეს არის გერმანული ასოებით, დამახინჯებულად დაწერილი (რაც მთელს ამ მეფეთა სიას ეტყობა) ქართული წინადადება: „მეფენი ბარტომ და ქართამ, ძენი ადერკი მეფისა არშაკუნიანი... და შემდგომად მათსა მეფე იქმნეს შვილნი მათნი: არმაზს — ფარსმან და შიდა ქალაქსა — კაოს“⁶.

აქვე აღვნიშნავთ, რომ გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართლ-კახეთის მეფეთა მთელი სიები მე-17 ს-დან 1773 წლამდე. ეს მოტანილი უნდა ჰქონდეს ალბათ იმ ქრონიკიდან, რომელიც მან საქართველოში შეიძინა და ათარგმნინა, როზელსაც ის ასახელებს თავის მოხსენებაში (იხ. ზევით, გვ. 015).

გიულდენშტედტი ეხება ქართლის გაქრისტიანების ვერსიას. ის ამბობს, რომ ძველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ეწოდება ნინოწმინდა, ააშენა მეფე შირიანმა წმ. ნინოს პატივსაცემად. „ქართული ქრონიკის მიხედვით, ზირიან მეფე იარალით ხელში (ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას. მაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ მისი ხალხი კვლავ თვალხილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიეღო ქრისტიან-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328; (ამასთან უნდა იყოს „...ვახტანგ მე-5-ემ, ლეონის ვაჟმა“...—გ. გ.).

² „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 3, შენიშვნა.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 328—329 (იხ. ზვენი გამოცემის გვ. 187—189).

⁴ იქვე, გვ. 329—332 (იხ. ქვემოთ, გვ. 189—195).

⁵ იქვე, გვ. 330 (იხ. ქვემოთ, გვ. 190).

⁶ „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ. 1955 წ., გვ. 44.

ნობა. ყველაფერი ეს მოხდა და წმ. ნინომ მიიღო ეს ეკლესია¹. აქ ნამდვილად არცული უნდა იყოს მირიანის მიერ ქრისტიანობის მიღების სხვა პირობა: როცა მზე დაბნელდა, მისი ნადირობის დროს, და შეშინებულმა პირობა დასდო მიეღო ქრისტიანობა. ეს ადგილი „ქართლის ცხოვრებაში ასეა: „და განვიდა მეფე ნადირობად მუხნარით-კერძო, და შოუჯდა უჩინო იგი ძტერი, ეშმაკი და შთაუგდო გულსა სიყუარული კერბთა და ცეცხლისა; და იგონებდა ყოველსა მსახურებასა მათსა და მახვლითა მოწყუედასა ყოველთა ქრისტიანეთასა... ხოლო მეფემან მოვლო ყოველი სანახები მუხნარისა და აღვიდა მათსა ზედა თხოთისასა... რათამცა შოიხილა კასბად და უფლისციხედ... შუასამხრისა ოდენ დაბნელდა მზე მათსა ზედა და იქმნა ვითარცა ღამე ბნელი, უკუნი... და განიბნიენეს ურთიერთას ჭირისაგან და ურვისა... და... მეფე... იარებოდა... შეძრწუნებული... ღმერთო ნინოსო, განმინათლე ბნელი ესე და... აღვიარო სახელი შენი, და აღემართო ძელი ჯუარისა და თაყუანის-ვეცე მას და აღვაშენო სახლი სალოცველად ჩემდა, და ვიყო მორჩილ ნინოსა სჯულსა ზედა ჰრომთასა... ესე ყოველი რა წართქუა, განთენა და გამობრწყინდა მზე... გარდაჯდა მეფე ცხენისაგან... და თქუა:... ამას ადგილსა აღემართო ძელი ჯუარისა, რომლითა იდიდებოდეს სახელი შენი და ივსენებოდის საქმე ესე სასწაული უკუნისამდე... იხილეს ნათელი და მოერთო ერი განბნეული“²... ასეთია ეს ვერსია მირიანის გაქრისტიანებისა. ალბად გიულდენშტედტს აუხსნეს, რომ ჯარმა (ერმა) ვერაფერი დაინახა და სიტყვა „დაბნელება“ მან „დაბრმავებად“ გაიგო.

*

გიულდენშტედტი ფართოდ იყენებს გადმოცემებსა და ნათქვამს. ამის დამადასტურებელია, მაგალითად, გადმოცემა ჯაჭვის საყდრის შესახებ: „არსებობს ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაჭიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე; აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც“³. ანდა, მაგალითად: „ამბობენ, რომ მტკვარზე... დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლულიდან, იყო მეფე ვახტანგ I-ლის წინანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები ეძახიან ნაგები-ს, ხოლო თათრები კი შაკალა-ს“⁴. საერთოდ, გიულდენშტედტი ხშირად ხმარობს გამოთქმას—„ამბობენ, რომ“ და გადმოსცემს სხვათა სიტყვებს. გადმოცემებია და ნამბობი, სადაც ის აღნიშნავს შაკაბასის ან ნადირშაჰის მიერ მცხოვრებთა აყრა-გადასახლებას და სხვა.

გიულდენშტედტს, როცა იგი ეხება მდ. ქსნის აუზის პუნქტების ჩამოთვლა-დასახელებას, მოყვანილი აქვს პატარა ცნობა ქსნის საერისთაოს წარმოშობის, მისი პირველი ერისთავის შესახებ. მოგიყვანოთ ეს ცნობა: „ბერძენმა კეისარმა იუსტინიანემ ეს მხარე გადასცა როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თავა-

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 250—251 (იხ. ჩვენი გამოცემის, გვ. 57).

² „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ., 1955 წ., გვ. 108—110.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 252 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 59).

⁴ იქვე, გვ. 257 (იხ. ქვემოთ, გვ. 67).

დად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი და აჩუქა ძვირფასი სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო 38..., რომელთაგან შემდგომ ზოგი განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში, არის 275-ტე¹.

აქ ნათლად ჩანს, რომ გიულდენშტედტს, რომელიც ასე დაახლოებული იყო ქსნის ერისთავთან, დავითთან, გააცნეს ძეგლი ერისთავთა, როგორც საბუთი ქსნის საერისთავოს წარმოშობისა და ისტორიის შესახებ. ეს რომ ასეა, ამას ასაბუთებს ადგილი თვით „ძეგლი ერისთავთა“-დან: „მაშინ მოუწოდა (იუსტინიანემ—გ. გ.) როსტომს წინაშე მისსა. და ვითარცა იხილა, ბრძანა, ვითარმედ კაცი ესე ღირს არს ყოვლისა პატივსა.

„მაშინ მიუბოინა შვდნი ესე კეენი, განსაგებლნი ეკლესიისანი და ყოველნი აზნაურნი მკვდრნი მას შინა და უწოდა ერისთავი ცხრაზმისკევისა. და შემოსა სამოსლითა მით, რომელ' ემოსა მაშინ მეფესა, და შეაცუა ბეჭედი და საყური და სარტყელი თვისი, საქურველი და ცხენი თორნოსანი, დროშაჲ და შუბი.

„ესე ყოველი ნიუბოცა მეფემან ისტჯიანე როსტომს და წარმოგზაენა სიხარულით“².

როსტომის ოსურ წარმომავლობაზეც მითითებულია „ძეგლი ერისთავთა“-ში.

რაც შეეხება იმას, რომ დავითი 275-ე ერისთავი იყო, ალბათ ქსნის ერისთავის კარზე არსებობდა კიდევ „ძეგლი ერისთავთა“-ს გაგრძელების მსგავსი XVIII ს-მდე, სადაც დავითი მოხსენებული იქნებოდა 275-ე ერისთავად, ანდა ზეპირგადმოცემის მიხედვით უჭირავს დავითს ეს ადგილი.

აქ ჩვენ ნიმუშად მოვიყვანეთ მხოლოდ ზოგიერთი ადგილები და ვერსიები, რომლებიც ეხება ქართლს. გიულდენშტედტს თავის ნაშრომში კიდევ რამდენიმე ადგილას აქვს ამდაგვარივე მონაცემები კახეთზე და სხვა კუთხეებზე, მაგრამ ჩვენ ყველა მათგანზე ვერ შევჩერდებით.

ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად იყენებს ადგილობრივ წყაროებსა და გადმოცემებს.

* * *

გიულდენშტედტს თავის შრომაში მოცემული აქვს აგრეთვე ვრცელე მეორის ოჯახის შემადგენლობის ზუსტი ჩამოთვლა, მის წევრთა წლოვანებისა და მძლავრ თავადთა გვარებთან ხათი მოყვრობის აღნიშვნით. ამის მოყვანა აქ საჭირო არ არის, რადგან ტექსტშიც გარკვევითაა აღნიშნული³.

აქვე მოკლედ აღვნიშნოთ, რომ გიულდენშტედტი ვრცელე II-ს სთვლის ენერგიულ და შედარებით ძლიერ მეფედ, რომელმაც „სხვადასხვა უბედური

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 384. (იხ. ქვემოთ, გვ. 275).

² „ძეგლი ერისთავთა“, შ. მესხიას რედაქციით: მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, გვ. 346.

³ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 336—338 (იხ. ქვემოთ, გვ. 197; გვ. 203).

შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის... დროს არათუ არც სამფლობელო და არც ერთი პროვინცია არ დაკარგა, არაშეღ ხელიდან გაუშვებლად, თუშცა ხანდახან საქმაო გაჭირვებით, შეინარჩუნა ტახტი¹... იგი აღნიშნავს, რომ ერეკლე ბევრს შეცადინებდა საქართველოს გაპარტახებული ადგილების აღსადგენად, ქვეყნის დასაცავად; რომ ერეკლე ქმნიდა შთელ რიგ სოფლებს გავერანებულ ადგილებში სომეხ და თათარ მოსახლეობისაგან (ასახელებს ამ სოფლებსაც და შთელ მხარეებსაც კი); მეფე თვით დადიოდა სხვადასხვა პროვინციათა დასათვალისწინებლად, იქ საქმეთა მოსაწესრიგებლად. კარგი ურთიერთობა აქვს ერეკლესთან განჯის ხანსაც². ეხება გიულდენშტედტი მეფის შექმნილსაც (თუშცა მას არასრულად განიხილავს)³. გიულდენშტედტი აღნიშნავს იმასაც, რომ აღრე მეფეებს ჰქონდათ საზაფხულო და საზამთრო რეზიდენციები, ერეკლე კი ქალაქს არ სტოვებს⁴. ასახელებს აგრეთვე მეფის კუთვნილ რაიონებს და სოფლებს, თუშცა ზოგიერთ მათგანზე დასძენს, რომ არ არიან მყარი ქვეშევრდომები (მაგ., საეჭვოა, რატომ ასეხელებს გიულდენშტედტი ხევსურეთს მეფის არასაიმედო ქვეშევრდომად?)⁵.

*

ხალხის ყოფა-ცხოვრების და ჩვეულებათა გადმოსაცემად გიულდენშტედტი არ სტოვებს უყურადღებოდ ისეთ მოვლენებს, როგორცაა ახალწლის დღესასწაული, მიცვალებულის დამარხვა, ქორწილი, ღვთისმსახურება, სახლების აგება, ჩხუბი, პურის ცხობა, კარაქის დღეება, ღვინის დაყენება, ვაზის სხვლა, ცხენების მოვლა, ზოგიერთი კუთხის ხალხის ჩაცმულობა, აკვანი და სხვა.

ის აღნიშნავს, რომ პირველ იანვარს საქართველოში დიდი სადღესასწაულო განწყობაა; ყველა საზეიმოდაა მოწყობილი, სტუმრობენ ერთმანეთს, ულოცავენ და უსურვებენ ბედნიერებას⁶. 5 იანვარს სომხურ სახლებში საღამოთი ისმის სიმღერა „ჰალელა“. გიულდენშტედტის თქმა, რომ ბერძენი ქრისტიანები, ე. ი. მართლმადიდებლები, 6 იანვარს არ დღესასწაულობენ წყალკურთხევასო (Wasserweihel)⁷, არ უნდა იყოს სწორი.

გიულდენშტედტი ამასთან აღნიშნავს, რომ „ქართველი ქრისტიანები არაჩვეულებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწაულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა წესებს, მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ჰამენ, არამედ დღეში ერთი ჯერით კმაყოფილდებიან;“ აღნიშნავს ასევე რომ დაყუდებულები (მეუღლები)

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 336 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 201).

² იხ. ქვემოთ, გვ. 247.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 233.

⁴ იქვე, გვ. 272 (იხ. ქვემოთ, გვ. 93).

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 269.

⁶ იქვე, გვ. 225 (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 13).

⁷ იქვე, გვ. 225 (იხ. ქვემოთ, გვ. 13).

ძლიერ მკაცრად და ამყად ეწევიან ღვთისმსახურებას¹. შენიშნავს, რომ ქართველების წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენზე არიან წარმოდგენილი—გიორგი, დიმიტრი და ესტატე².

გიულდენშტედტი, როგორც სტუმარი ერისთავის ქორწილზე, აღწერს ამ ქორწილს— ეფთის მიერ დედოფლის წაყვანას, ჯვრისწერას, ქეიფს და სხვა³.

მან მოგვცა აგრეთვე ცნობა თათრის დაზარების შესახებ სომხითის ერთ-ერთ სოფელში, რასაც თვით დაესწრო⁴.

ასევე მომსწრე იყო ის ოსურ სოფელ გვერწერში მომხდარი ჩხუბისა. აქ ის შენიშნავს, რომ ქალებმა, რომელთა გამოჩენისთანავე მყარდება ხოლმე სიწყნარე, ვერათუ მოჩხუბართა დაშოშმინებას ვერ მიაღწიეს, არამედ მათაც იგემეს დარტყმები⁵.

გიულდენშტედტი აღნიშნავს აგრეთვე; რომ ქართლის სოფელში გავრცელებული სახლის ტიპი (მდაბიოთა ოჯახებისა) არის მიწური (Erdhütten)⁶; დეტალურად აღწერს კახეთის სოფლებში გავრცელებულ სახლების ტიპს. იძლევა აგრეთვე თბილისის სახლების ტიპის მოკლე აღწერასაც, რაც უკვე ზემოთ ვნახეთ.

*

გიულდენშტედტი, როგორც ექიმი, ყურადღებას აქცევდა აგრეთვე იმას, თუ როგორ ხდებოდა სხედასხვა ავადმყოფობათა მკურნალობა საქართველოში, რა საშუალებებს იყენებდნენ. ბევრ შემთხვევაში კი თვითონაც ეხმარებოდა. ასე მაგ.; როგორც თვით ამბობს, მან მოარჩინა ქსნის ერისთავი დავითი, რის გამოც ეს უკანასკნელი ყოველთვის მზად იყო მის დასახმარებლად. გიულდენშტედტი აწლევდა რჩევას მეფის დედინაცვალს, რომელსაც ჰქონდა დიაფრაგმის ანთება; უვლიდა ბატონიშვილ იულონს; ასევე თავისი სახლის პატრონის შვილებს—ყვავილის დროს. მანვე შემოიღო, მისივე თქმით, გოგირდიანი წყლის სამკურნალოდ ხმარებაც—სიყვითლის, რეგმატიზმის, უძრავი სახსრების და სხვათა მკურნალობისთვის⁷,—და სხვა. იგი თვით იყო მომსწრე თბილისში ყვავილის წინააღმდეგ აცრის ჩატარებისა; აღნიშნავს, რომ ცრიდნენ ბავშვებს ხელზე—ცერსა და მაჩვენებელ თითს შორის, დანით და შემდეგ ზედ უსვამდნენ ყვავილის შრატს და უხვევდნენ. ავადმყოფობის დროს ბავშვებს აძლევდნენ მხოლოდ რძეს (დედის, ცხენის ან ვირის) და ხორბლის პურს, ამყოფებდნენ სუფთა ჰაერზე⁸. მასთანვე მკურნალობდნენ

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 340 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

² იქვე, გვ. 341 (იხ. ქვემოთ, გვ. 207).

³ იქვე, გვ. 267 (იხ. ქვემოთ, გვ. 85—87).

⁴ იქვე, გვ. 265 (იხ. ქვემოთ, გვ. 83).

⁵ იქვე, გვ. 277—278 (იხ. ქვემოთ, გვ. 103).

⁶ იქვე, გვ. 378 (იხ. ქვემოთ, გვ. 251).

⁷ იქვე, გვ. 223 (იხ. ქვემოთ, გვ. 11).

⁸ იქვე, გვ. 255 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

ბევრნი, სხვადასხვა სოციალური ფენების წარმომადგენლები, რომელთა სიასაც ის იძლევა (იხ. ზემოთ, გვ. 015).

გიულდენშტედტი შენიშნავს, რომ ქართლში 1770 წ. იყო ქირი, რომლის დროსაც მოსახლეობამ მიატოვა დიღომი და სხვა ადგილები, ხოლო თბილისში გაწყდა 4000 მცხოვრები. ის აღნიშნავს, რომ ქირის დროს თბილისში მოსახლეობას უმეტესად აწვევდნენ ქუჩაში და ამათგან შედარებით შეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიარეთაგან. აღნიშნავს აგრეთვე, რომ უსუფთაობის გამო ხშირია დიზენტერია, ციებ-ცხელება და ებიდემიები¹. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე, რომ მკურნალობა უმთავრესად იყო ექიმბაშთა ხელში.

*

გიულდენშტედტი არ უშვებს შეუმჩნეველად შემთხვევით მოვლენებსაც. ასეთია მაგალითად მიწისძვრა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა 1772 წლის 14 თებერვალს, საღამოს 8 საათზე მშვიდ და მოწმენდილ ამინდში, ორი სექუნდის განმავლობაში². ამავე რიგისაა მახინჯი ახლადდაბადებული ორთავიანი ბავშვის შესწავლა მის მიერ³.

* * *

ზემოთ ჩვენ განვიხილეთ გიულდენშტედტის ცნობები ქართლ-კახეთის სამეფოს სოციალური ვითარებისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. გიულდენშტედტის თქმით, ის, რაც ქართლ-კახეთის შესახებ იყო ნათქვამი, მთელი საქართველოსთვისაა დამახასიათებელი, და ამიტომ დასავლეთ საქართველოს აღწერისას ის ასე ვრცლად აღარ ეხება იმ საკითხებს.

გარდა სოციალური ვითარებისა, დასავლეთ საქართველოს შესახებ ბევრი ისეთი ცნობაა დაცული, რისი ასევე მოკლედ განხილვა ურიგო არ იქნებოდა.

საერთოდ, როგორც პროფ. შ. მესხია ამბობს, „Исследование экономического положения Западной Грузии в XVII—XVIII вв. представляет собой трудную задачу, ибо в нашем распоряжении имеются только скудные материалы по этому вопросу. Сведения иностранных авторов лишь в общем касаются отдельных областей Западной Грузии. Грузинская же историческая литература в этом отношении не содержит почти никаких данных, довольствуясь изложением фактов политической истории“⁴.

ამ მხრივ გიულდენშტედტი ერთი საინტერესო წყაროთაგანია. რადგან ჩვენს მიზანს არ შეადგენს დასავლეთ საქართველოს მდგომარეობის გამოკვლევა, ამდენად დავჯერდებით ტექსტიდან ზოგიერთი დამახასიათებელი ცნობების მოტანას.

¹ გიულდენშტედტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 269 (იხ. ქვემოთ, გვ. 89).

² იქვე, გვ. 226 (იხ. ქვემოთ, გვ. 15).

³ იქვე, გვ. 254 (იხ. ქვემოთ, გვ. 63).

⁴ Ш. М е с х и я, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, стр.

გიულდენშტედტს ისე ნათლად აქვს მოცემული იმერეთის სურათი, რომ ჩვენც მის სიტყვებს მივინდობით ამ მხარის მოკლე დახასიათებისას. ამასთან, ვიყენებთ ცნობების ისეთ რიგს, როგორც ქართლ-კახეთის აღწერისას გვექონდა გამოყენებული, ოღონდ ცოტა მეტხანს შევჩერდებით იმისთანებზე, რაც განსხვავებულია, ან არ გვხვდება ქართლ-კახეთში.

* * *

„საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი შეხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იმონებდნენ; მეზობლებთანაც შინაური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ“¹.

„... იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები... ისეთივე წოდებრივი ურიერთობაა, ისეთივე სახედრო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ]... ისეთივეა გადასახადები და მათი აკრეთის სახეები... ქვეშევრდომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწვეიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; მევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე მესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდებარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა“²... (რა თქმა უნდა, მთავარ მიზეზად გეოგრაფიული გარემო ვერ ჩაითვლება—გ. გ.).

„... აქაც ვერ აძლევენ ზოგად-საგანმანათლებლო ცოდნას“³...

იმერეთის მოსახლეობას შეადგენენ უმთავრესად ქართველები, ცხოვრობენ სომხები, ებრაელები, უფრო ნაკლებ ოსები და თათრები.

გაბატონებული რელიგია არის მართლმადიდებლური. „იმერეთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი); ამეამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა; მითროპოლიტი ქუთაისისა..., მთავარეპისკოპოსი ხონისა..., ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა“⁴...

გურიის ორი ეპისკოპოსი იმერეთის პატრიარქს ემორჩილება. „წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: სამეგრელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა“⁵...

იმერეთში ლაპარაკობენ ქართულად, ოღნაგ განსხვავებულ დიალექტზე⁶. იმერეთის ზოგადი დახასიათების მოცემის გარდა, გიულდენშტედტი

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 203.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 283.

³ იქვე.

⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 207—209.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 209.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 209.

ეხება მისი მეურნეობის ცალკე დარგებს და მათი წარმოების ხასიათს. აღწერს აქ გავრცელებულ ზარცვლეულის ჯიშებს¹ (დიკა, ხულუგო, კეგერა ქერი, ბრტყელი ქერი, ზანდური, შვრია, ფეტვი, სიმინდი, ჯიქურა, ქვრიმა, ლომი), ხენა-თესვის ხასიათს² (ნიადაგის დაზიანება სახნავად, გუთან-კავის სახეები), მკას³, მოსავლის აღებას (თვით პურის ცხობასაც⁴). ჩამოთვლის იმერეთში გავრცელებულ ხილ-ბოსტნეულის სახეებს⁵; ცალკე ახასიათებს მევენახეობას, ნებაბრეშუმეობას (აბრეშუმის ქიის მოვლას⁶), მეფუტკრეობას⁷, მესაქონლეობას⁸ (ცხენის, ცხვრის ჯიშებს, მათი მოვლის აღწერით), მეფრინველეობას⁹.

ამასთან გიულდენშტედტი ხშირად დასძენს, რომ „ამზადებენ ბევრ ცუდ ყველს: სულ არ აკეთებენ კარაქს“¹⁰... ის ამბობს, რომ „შვრიის ფაფა...ქერის ზურთან ერთად, რძე, ყველი და... ლობიო არის მუდმივი საკვები აქაური ღარიბი ხალხისა“¹¹... აქვე გიულდენშტედტი არ ივიწყებს საზიდი საშუალების აღწერასაც¹²...

მეურნეობის დარგების აღწერასთან ერთად გიულდენშტედტი გვაძლევს ვაჭრობის ზუსტ სურათს—ეს ეხება ხონში გამართულ ვაჭრობას¹³... აქ ის ჩამოთვლის სხვადასხვა მხრიდან შემოტანილ გასაყიდ საქონელს და მათ ფასებს და სხვა. ხონს გარდა ბაზრობა პარასკეობით იმართებოდა აგრეთვე სხვა სოფლებშიც (მაგ. ანტორიაში)¹⁴, აღწერს ვაჭრობას ონში¹⁵. ვაჭრობაზე ნიუთითებს აგრეთვე გიულდენშტედტის მიერ ჩამოთვლილი, იმერეთში მიმოქცევაში წყოფი ფულები. ესენია: „თურქული მონეტები—ფარი (= 1¹/₂ კაიკს), ხუთფარიანი (= 10 კაიკს), ათფარიანი (= 20 კაიკს), ოცფარიანი, კუნში (= 39 ფარს), მარჩილი (= 52 ფარი=1 მანეთს), სარამიდი (ოქროსი = 104 ფარს); იშვიათადაა აბაზი (ვერცხლის), თურქული დუკატი (ოქროსი = 120 ფარს), ყირიმული ფარი, თბილისური აბაზი (= 16 ფარს), შაური (= 4 ფარს). ინტერიალები, რომლებიც რუსულმა ნაწილებმა შემოიტანეს 1770—72 წლებში, ახლა იშვიათადაა, ის სამკაულებად გადაუმუშავებიათ“¹⁶... გიულდენშტედტი

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 157, 295.

² იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157; 297—299.

³ იხ. იქვე, გვ. 125. •

⁴ იქვე.

⁵ იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295 და სხვა.

⁶ იხ. იქვე, გვ. 157.

⁷ იხ. იქვე, გვ. 135.

⁸ იხ. იქვე, გვ. გვ. 157, 295.

⁹ იხ. იქვე, გვ. 295.

¹⁰ იხ. ქვემოთ, გვ. გვ. 157, 295.

¹¹ იხ. იქვე, გვ. 121.

¹² იხ. იქვე, გვ. 295—297.

¹³ იხ. იქვე, გვ. 153—155.

¹⁴ იქვე, გვ. 135.

¹⁵ იქვე, გვ. 107.

¹⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 283—287. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-სახომთამცოდნეობა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგია, ტფ. 1925.

წონის ერთეულთაგან ასახელებს ქსანს ($=\frac{1}{2}$ რუსულ ფუნტს), ჩარქას ($=2$ ფუნტს), ლიტრას ($=8$ ფუნტს), ბათმანს ($=18$ ფუნტს); სითხის საწყაოთაგან—დოქს ($=\frac{1}{2}$ რუსულ ვედროს) და კოკას ($=3$ ვედროს); სიგრძის საზომთაგან—ადლს ($=3$ ფუტს 4 დუიმს ინგლისურით)¹.

საინტერესოა, რომ იმერეთის ვაჭრობაში ვხვდებით არა მარტო ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეების საქონელს, არამედ ქვეყნის გარედანაც შემოტანილს.

*

როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს დახასიათებისას იყო აღნიშნული, გიულდენშტედტი ყველაზე მეტ ადგილს უთმობს ქვეყნის გეოგრაფიულ პირობებს. ის იმერეთის უხვ გეოგრაფიულ აღწერილობას იძლევა. ასახელებს მხარეთა საზღვრებს, მათს მდებარეობას, მთა-გორიანობას, მდინარეებს, გზებს. მინერალებს, მთის ქანებს, მცენარეულ საფარს და იქ გავრცელებულ ცხოველებს. გზადაგზა იძლევა ზოგიერთი პუნქტის ვრცელ აღწერას (მაგ., ქუთაისი, ხონი, გელათი, ნიკორწმინდა და სხვ.) და სოფლებისა და სახლების ზოგად სახეს. მაგ.: „სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული (ე. ი. სახლები ახლოსაა ერთმანეთთან, გ. გ.), დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამდენიმე გალავნიანი კოშკი“²... „საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში—დაწნული და შელესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში მაგარი ფიცრებით. სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლეულის ბარაგს ინახავენ დაწნულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შელესილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს“³... (შდრ. კახეთში აღწერილი სახლი⁴).

გიულდენშტედტი რამდენიმე დღის განმავლობაში ცხოვრობდა ქუთაისში, ის შედარებით დაწვრილებით აგვიწერს ამ ქალაქის გარეგნულ სახეს. რადგან ქუთაისი იყო ერთადერთი შედარებით დიდი ქალაქი იმერეთისა (თუ მთელი დასავლეთ საქართველოსა) და მისი დედაქალაქიც, ურიგო არ იქნებოდა. თუ მოვიტანდით მის გიულდენშტედტისეულ სურათს.

„რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩაედინება... რუა და იმ მუხლში, რომელსაც ეს მდინარე ჰქვინის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი.

ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 287. შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი („ქსანი“ გვ. 84, 111; „ჩარქა“ გვ. გვ. 82—83, 110; „ლიტრა“, გვ. 71, 99—104; „ბათმანი“, გვ. 81, 110; „დოქა“, გვ. 86, 121; „კოკა“, გვ. 117—121; „ადლი“, გვ. 134—135).

² იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 293.

³ იხ. იქვე, გვ. 295.

⁴ იხ. ტექსტი, გვ. 251.

მხარისგან (მეოთხე მხარეს რიონი შეადგენს—გ.გ.)...თითოეული [კედელი] არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მალლობზე არის დიდი კარი და უფრო დაბლა, რიონის ნაპირისკენ—მეორე, უფრო პატარა კარი. ამ კედლის შიგნით არის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა. ციხის შუაში ძველად იდგა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის მაგივრად თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ჰქმნიან...

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ, დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიდიდით მცხეთის ეკლესიის ტოლია... ეკლესიის მახლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრეს, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს¹. როცა გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოგლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი, განსაკუთრებით კი ციხე, მთლიანად დააქცევინა. თურქები ქუთაისში ისხდნენ 120 წელი... კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით...

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი². ორივე ნაპირზე არის 2 თალი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი³, რომლის 6 პატარა ქვიტკირის ეკლესია დგას რიონის სამხრეთ მხარეზე, ქუთაისის ციხის პირდაპირ. პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლესია... რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთს ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით... ამ კედლის შიგნით დგას ქვიტკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა, რომელთაგან ერთი

¹ შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., თბ. 1941, გვ. 157: „აქ აღაშენა წყმეუმან ბაგრატი ყოვლად-წმიდისა ეკლესია შეენიერი, გუნბათიანი... შემუსრეს ოსმალთა...“

ზემოთ აღწერილი ნაწილი არის იველევ-ტოლოჩანოვის „დიდი ქალაქი ქუთაისი“, რომელშიც საგანგებოდ იყო გამოყოფილი „ქარმლი—ქალაქი“ (Посольство... Толочанова и Иевлева в Имеретию, 1650—1652. изд. М. Полиевктова, Тб., 1936, стр. 156—157).

² შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „არს ციხე, და ციხიდან ხიდი რიონსა ზედა“... აგრეთვე Ш. Месхиа, Города..., გვ. 413: „посредством моста соединялись город Кутаиси и его крепость...“

³ შტრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „არის ქალაქი ქუთაისი რიონის გაღმა-გამოლმა“... აგრეთვე იველევ-ტოლოჩანოვის „Малый нижний город Кутаис“ (Посольство... Толочанова и Иевлева в Имеретию, 1650—1652, изд. М. Полиевктова, Тб. 1936, стр. 157; ასევე, Ш. Месхиа, Города., გვ. 121).

დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე¹. გალავნის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შეთალობილი მოედნის შუაში დგას... მაგიდა... კიდებე ქართული წარწერით. ამ ადგილს ეახიან ოქროს ჩარდახს, ე. ი. ოქროს გალერეას, და მგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი)².

ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის იენისიდან 1772 წლის აპრილამდე იდგა რუსული კორპუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომხებმაც, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან. საერთოდ, ქუთაისს შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე³, ნაწილობრივ სომხების, ნაწილობრივ ქართული ოჯახი... [ქუთაისთან] აშენებენ ცოტა ბაზას⁴...

ასეთია ქუთაისი თავისი ციხე-გალავნებით, ეკლესიებით, ხილით, აბანოთი და სხვა XVIII საუკუნის 70-იან წლებში.

ქუთაისის გარდა, გიულდენშტედტი იძლევა იმერეთის მთავარი სავაჭრო ცენტრის—ხონის შოკლე აღწერასაც. მისი სიტყვებით, „ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი, აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ, წრეებად და ქუჩებადაა [დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბალები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის... მეაბრეშუმეობა აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანია... ქვიტყირის უღუმბათო ეკლესია [დგას] სოფლის შუაში...“⁵ „... ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი... ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს... [აქ] ყოველ პარასკევს [არის] ბაზრობა“⁶...

*

გიულდენშტედტი მოგზაურობისას უყურადღებოდ არ სტოვებს ხალხის ყოფა-ცხოვრების ამსახველ მოხერხებებს. მაგალითად, იგი დეტალურად აღწერს მიცვალებულის დამარხვას ხონში, რასაც თვით დაესწრო (იხ. 16 აგვისტოს დღიური), რაც ძალზე საინტერესო წერილმანებსაც კი შეიცავს⁷. ასევე გვამლევს სუფრის სურათს, როცა ის ვახშობდა ბატონიშვილ ალექსანდრესთან ერთად (იხ. 15 ივლისის დღიური)⁸.

გიულდენშტედტმა, როგორც ექიმმა და ნატურალისტმა, ყურადღება მიაქცია ზოგიერთი წყლისა და მცენარის სამკურნალო გამოყენებას და ზოგისაც მომწამლავ მოქმედებას. მაგ.: ონის ჩრდილოეთით, ახლოს, ერთ ადგილას

¹⁻² შდრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 157: „აქა არს სასახლე მეფეთაგან, დიდ-შენი შეენიერად, რითნა ზედა წაკიდებული. ასპარეზი მოზღუდვილი... კანდრით“.

³ ვახუშტის თქმითაც „შემცირდა ფრიად ქალაქი [ოსმალთაგან]“. შდრ. ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ. 1920, გვ. 136: „1772 წ. ქუთაისში ირიცხებოდა 50 კომლი“.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 139—143.

⁵ იქვე, გვ. 151. შდრ. ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 150: „არს ხონს ეკლესია დიდი, გუნბათიანი, შეენიერ-ნაგები. ზის ეპისკოპოზი“...

⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 153.

⁷ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 151—153.

⁸ იხ. ქვემოთ, გვ. 113—

იგრძობა იის სუნი... „მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების ტკივილების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორბოებს, არჭობენ შიგ ლერწმის ღეროებს, საიდანაც ისუნთქავენ ჰაერს...¹⁴. მსგავს მოვლენას აქვს ადგილი უწერასთანაა³. გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ „დაფნის ფოთლის ნახარშს ხმარობენ ქაეილის წინააღმდეგ“⁵. გიულდენშტედტი შენიშნავს აგრეთვე, რომ „პურში ღვარძლის შერევა დამატობლად მოქმედებს და იწვევს კრუნჩხვას... იელი თაფლს ხდის მათრობელას და თხებისთვის მისი ფოთოლი სასიკვდილოა“...⁶ ერთი რამ კია საკვირველი, რომ წყალტუბოს წყლის შესახებ ის ამბობს: „წყალტუბოს წყალი არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს“-^ა.

* * *

ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, გიულდენშტედტი უხვ მასალას იძლევა იმერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, რაზეც ჩვენ ცოტა უფრო ვრცლად შევიჩრდებთ. მივყვით კვლავ გიულდენშტედტისეულ თხრობას.

„იმერეთი დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროვინციებისაგან. ამ პატარა სახეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე“⁶.

1772 წელს [იმერეთის] სამეფო სახლიდან ცოცხლები იყვნენ: 1. იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა გიორგი, 2. თეიმურაზი, ალექსანდრეს ძმის, მამუკას შვილი; ალექსანდრეს ვაეები: 3. სოლომონი (იმერეთის მეფე), 4. იოსები, არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა, 5. ბაგრატი და 6. არჩილი, ცხოვრობს სოფ. საზანოში, ცოლად ჰყავს ერეკლე მეფის ასული, ელენე. ორიენი (ბაგრატი და არჩილი—გ. გ.) ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავიანთ მამულებში⁷.

„ალექსანდრე, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, 12 წლისაა (დაბადებულია 1760 წელს), მშვენიერი გულისხმიერი ახალგაზრდაა“⁸... -ის არის... შავგვრემანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი, სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სოლომონ მეფემ მიიბარა თავად გიორგი წულუკიძეს, თავის ყველაზე უერთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვება...“⁹

„სოლომონი 37 წლისაა—გონიერი და ჰკვიანი მმართველი. დაიბადა 1735 წელს და ახალგაზრდა გამეფდა“¹⁰.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 107.

² იქვე, გვ. 125.

³ იქვე, გვ. 159.

⁴ იქვე, გვ. 109.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 147.

⁶ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 281.

⁷ იხ. იქვე, გვ. 205.

⁸ იხ. იქვე, გვ. 205.

⁹ იხ. ქვემოთ, გვ. 111.

¹⁰ იხ. ქვემოთ, გვ. 205.

გიულდენშტედტი დამაჯერებლად აღწერს იმ ბრძოლებს, რაც სოლომონს ძოუხდა თურქებთან—თუ სეზობელ თავად-მთავრებთან, რათა თავისი ძალაუფლება განემტკიცებინა.

აქაც მივყვით ამონაწერებს გიულდენშტედტის ცნობებიდან: „...თურქებს ის (სოლომონი—გ. გ.) არ მოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. მის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი. სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით დაამარცხა თეიმურაზიც და თურქებიც და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა“¹.

„ჩხართან, 4 წლის წინათ, სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წერეთლის ხალხით და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ მეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ, მეფე ალექსანდრეს ვაჟისა (უნდა იყოს ძმის—გ. გ.) მანუკას ვაჟი, და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა. მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახელებული გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში...“²

როგორც ცნობილია, რაჭის ერისთავი სოლომონმა ბოლოს დასაჯა. აი რას წერს გიულდენშტედტი ამის შესახებ:

„... რაჭას ჰყავდა თავისი საკუთარი მმართველი რაჭის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის, თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემხრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დამარცხდა, ის გადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა...“³ „... რაჭის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე... სოლომონ მეფემ 3 წლის წინ ნახგრევებად აქცია. კერძოდ, მაშინ მეფე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჭის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესძლებდა მას გასწორებოდა და ერთგული თავადების. განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჭის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა; ამოათხრევინა ორივე თვალი და რაჭა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ. ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა; 3 უფროსი ვაჟი კი გაიქცა თურქებთან ახალციხეში...“⁴ (ამასთან შენიშნულია, რომ რაჭას შეუძლია 5600 მემორის გამოყვანა)⁵.

რაც შეეხება სოლომონის ურთიერთობას დადიანთან, გიულდენშტედტი აღნიშნავს, რომ, მართალია, სოლომონს ცოლად ჰყავს კაცია დადიანის და, მაინც დადიანს „იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს...“⁶. მან

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 205.

² იქვე, გვ. 169. ამ ბრძოლებს ადგილი ჰქონდა 1765—68 წლებში—გ. გ.

³ იქვე, გვ. 293.

⁴ იქვე, გვ. 111.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 131.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 319.

(დადიანმა—გ. გ.) სამეგრელოს ეკლესია გამოჰყო იმერეთის დამოკიდებულე-ბისაგან: „სამეგრელოს, ლეჩხუმისა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ეპისკოპოსი, რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს პროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩი-ლებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გამო, განათავისუფლა თავისი ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი—რაჰის ერისთავთა თავადური გვარიდან“¹.

დადიანმა მოსტაცა სოლომონს აგრეთვე ლეჩხუმი: „მნიშვნელოვანი მხარე ლეჩხუმი ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა დაკარგა და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს. სამეგრელოს დარჩა ახლანდელი ომის შემდეგაც...“²

სოლომონ-დადიანის მტრულ ურთიერთობაზე მიუთითებს ისიც, რომ გიულდენშტედტმა ვერ იმოგზაურა სამეგრელოში³.

თითქმის ასეთივე მდგომარეობაა გურიელთანაც. „წინათ გურიელი ვასა-ლურ და ლეჩხურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან, ახლანდელი კი დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე ახლობელ ნათესავ მეფესთან...“⁴

„... მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და მძევლები ჰყავდა მის-გან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი“⁵ (შემოქმედელი ეპისკოპოსი—გ. გ.).

*

სოლომონმა რუსთა რაზმების (ტოტლებენის) დახმარებით დაამარცხა თურქები ქუთაისის, ბაღდადის და სხვა ციხეებში, დაანგრია ისინი და შეუდგა შედარებით მშვიდობიან მმართველობას.

„ამჟამად სოლომონი მეფობს მშვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოოხრე-ბული იყო...“⁶ (საერთოდ ტოტლებენის მოქმედებას გიულდენშტედტი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს). „რუსული იარაღის შემწეობით სოლომონმა აღიღგინა მთელი სამეფო, მხოლოდ ლეჩხუმის ოლქი დაკარგა...“⁷.

სოლომონმა, როგორც ცნობილია, წინ წამოსწია თავის ერთგულ თავად-თა გვარები. ვნახოთ გიულდენშტედტის მიხედვით, თუ თავადთა რომელი გვარები იყვნენ მის კარზე დაწინაურებულნი და რა მოვალეობებს ასრულებ-დნენ ისინი, ვინც გიულდენშტედტმა ნახა.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 321.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 325. „ახლანდელი ომი“ უნდა იყოს 1771 წლის ამბები, როცა სოლო-მონმა გურია დაიმორჩილა, ხოლო ოდიშის შემომტყიცება კვლავ გადაიდო (შდრ. ს. კაკა-ბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია, ტფ., 1920, გვ. 116).

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 173.

⁴ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 311.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 129.

⁶ იხ. ქვემოთ; გვ. 205.

⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 287.

„იმერეთის თავადთა გვარები 15-ია: რაჭის ერისთავი, ჯაფარიძე, წულუკიძე, იაშვილი, ყიფიანი, წერეთელი, ლორთქიფანიძე, მიქელაძე, აბაშიძე, ჩხეიძე, ხეიძე, აგიაშვილი, გაბ(უ)აშვილი, ფინეზიშვილი, ჯიჯავაძე. ხუთი უკანასკნელი [გვარის თავადები] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით“¹.

თავადი გიორგი წულუკიძე, ბატონიშვილ ალექსანდრეს აღმზრდელი, უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ. „მას მეფემ გადასცა ხორციელის ციხე“².

„მე მინახულა თამაზ მესხმა. ის არის მეფის საბჭოს წევრი, ჩასუქებული მუსუსი, რომელსაც მოსასხამი ქარის მიმართულებით აქვს მოგდებული (ე. ი. მედროვეა—გ. გ.). მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საჭირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი აშალისთვის. ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოეკეცა იმერეთში“³.

„წყადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვინიხიძე, რომელიც გასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი“⁴...

„სამეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ძმა სახლთუხუცესი დავითი,—თავად აბაშიძეთა გვარიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, ცოლად ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. მიტროპოლიტი 3 წლის წინ იყო სანკტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება თურქთა წინააღმდეგ, რაც მეფეს ძალე აღმოუჩინეს და მას კეთილი შედეგით მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, კვიციანი და სალად შოაზროვხე აღაშინებენ.

„აბაშიძეების გვერდით, რომლებიც ყველაზე მალა დგანან ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებსაც... მოხუცი ბიძაშვილი (გიორგი წულუკიძისა—გ. გ.) პაატა კავშირში იყო რაჭის ერისთავთან; მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმამრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი მიუხედავად იმისა, რომ საუკეთესო ასაკში არიან, სუსტები და გაუბედავები ჩანან“⁵.

„აგრეთვე ლორთქიფანიძეთა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიცანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა დაძმები არიან. გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა“⁶.

„ოკრიბაში მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი“⁷.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 281—283.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 115 (ხაზგასმა ჩვენი—გ. გ.).

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 113.

⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 115.

⁵ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 129.

⁶ იხ. ქვემოთ, გვ. 129.

⁷ იქვე.

(ყოველივე ზემოთ ნათქვამის გარდა, გიულდენშტედტი იმერეთთან იძლევა ახალციხის მოკლე აღწერასაც, თუმცა თვით ის არ უნახავს—გ. გ.)¹.

ასეთია მოკლე სურათი იმერეთის სამეფოს მდგომარეობისა, რომელიც ქართლ-კახეთის მსგავსად განიცილიდა ლეკთა თარეშებს².

* * *

ცალკეა გამოყოფილი სამეგრელო, გურია და სვანეთი. მათი ურთიერთობის შესახებ სოლომონთან უკვე ზევით იყო ნათქვამი. მათ შესახებ გიულდენშტედტი იძლევა ზოგად დახასიათებას, რადგან მას თვით არ დაუთვალა იქნებია ეს მხარეები, თუმცა ემყარებოდა სანდო წყაროებს (უმეტესად სამეფო კარის წევრთა ცნობებს).

გარდა ზემოთქულისა, სამეგრელოს შესახებ გიულდენშტედტი შემდეგს ამბობს: „სამეგრელო, .. ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი ჯაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შემჩნეულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან“³.

„... აქაც (სამეგრელოში—გ. გ.) ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოდუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში]. დადიანი ფულს არ. კრის; მის ქვეყანაში, მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა ისეთივე მონეტები“⁴.

სამეგრელოს თავადურ გვართაგან. გიულდენშტედტის მიერ დასახელებული არიან: „1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის, 2. ჩიჩუა, 3. ფალავა, 4. ხეიძე, 5. მიქაძე, 6. დგებუაძე, 7. აფაქიძე“⁵.

„სამეგრელოში, ოდიშთან ერთად, ითვლება 10 000 ოჯახი...“⁶.

„ლეჩხუმში [არის]... 4000 ოჯახი“⁷.

* *

გურიაც თითქმის ისეთსავე მდგომარეობაშია, როგორც სამეგრელო. „თურქთა ხშირი შემოსევების გამო უალრესად გაჩანავებულია... თურქები

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 173—175.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 173.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 319.

⁴ იქვე.

⁵ იხ. ქვემოთ, გვ. 323.

⁶ იქვე.

⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 327.

მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს... აგრეთვე დიდად მოკმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გაძოიხატება თავადთა დანიშნა-გადაყენებაში თურქების მიერ“¹.

„... გურიის მმართველის ტიტულია გურიელი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა საშფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მამია და არის მართლმადიდებელი... მისი ძმა გიორგი—გურული თავადია“².

„... ქვეყანას ჰყავს ორი ეპისკოპოსი,... შემოკმედელი და ჯუმათელი... ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათალიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰქრეფს გადასახადს ზოგი მამულებიდან“³...

„... მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გაშაჰმადიანდა“⁴...

გურიაში, სხვა მხარეებისგან განსხვავებით, „ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთისხილი, რაც... დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის“⁵...

გურიის თავადთა გვარებიდან გიულდენშტედტს დაუსახელეს შემდეგი:

„1. გურიის ერისთავი, ანუ მემკვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე, 3. მაჭუტაძე, 4. ნაკაშიძე, რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი“⁶...

„... მთელს გურიაში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს“⁷...

* *

რაც შეეხება სვანეთს, ის წინათ იმერეთის სამეფოს ეკუთვნოდა; „ახლა უმთავრესად სრულიად თავისუფალია... მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გააგრცელოს თავისი ბატონობა“⁸...

გიულდენშტედტი მოკლედ აღწერს აგრეთვე სვანების გარეგნობას, ჩაცმა-დახურვას, მათს სარწმუნოებას და იმ მცირე ვაჭრობას, რასაც ისინი იმერეთში აწარმოებენ. აქვე დასძენს, რომ აღნობენ ტყვიასა და სპილენძს⁹, რომ სვანებს ჰყავთ საკუთარი თავადები¹⁰ და რომ სვანები უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა¹¹...

*

ასეთია ზოგადად დასავლეთ საქართველოს სურათი, გიულდენშტედტის მიერ მოცემული.

¹ იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. 311.

² იხ. ქვემოთ, გვ. 311.

³ იხ. ქვემოთ, გვ. 311—313.

⁴ იხ. ქვემოთ, გვ. 313.

⁵ იქვე, გვ. 313.

⁶ იქვე.

⁷ იხ. ქვემოთ, გვ. 315.

⁸ იხ. ქვემოთ, გვ. 329.

⁹ იხ. ქვემოთ, გვ. 331.

¹⁰ იქვე, გვ. 331.

¹¹ იქვე, გვ. 329.

მოკლედ, მაგრამ მაინც გვსურს განვიხილოთ გიულდენშტედტის ის ცნობები, რომლებიც ეხება ერეკლე-სოლომონის რუსულ ორიენტაციას და საერთოდ ურთიერთობას რუსეთთან, იქნება ის ელჩების გაგზავნა პეტერბურგში, საქმეთა რწმუნებულების ყოლა სამეფო კარზე, ჯარის ნაწილების შემოსვლა, ხელშეკრულებები, თუ ომი თურქების წინააღმდეგ და სხვა¹.

გიულდენშტედტი ამ მხრივ იძლევა მოკლე, მაგრამ საფუძვლიან და სარწმუნო ცნობებს. ამ ცნობებიდან თვალნათლივ ჩანს ორივე მხარის (რუსეთისა და საქართველოს) მამოძრავებელი ინტერესები. ჩვენ მოვიყვანთ ამ ფაქტებს იმ ისტორიული რიგის მიხედვით, როგორცაა მათ ადგილი ჰქონდათ ამ ორი ქვეყნის ურთიერთობაში.

როგორც ცნობილია, სოლომონი და ერეკლე ეძებდნენ საიმედო მოკავშირეს თურქეთ-სპარსეთის წინააღმდეგ; მათ ასეთად რუსეთი მიაჩნდათ და კიდევ სთხოვდნენ მას დახმარების აღმოჩენას. ამ მიზნით „1768 წ. სოლომონ მეფემ, პეტერბურგში გაგზავნილ მიტროპოლიტ მაქსიმე აბაშიძის საშუალებით, გამოითხოვა... დახმარება, რის დაპირებაზეც არც უყოყმანიათ, რადგან ამ დროს თურქეთთან ომი მზადდებოდა და ამით იყო გამოწვეული, რომ... 1768 წ. დეკემბერში ლეიტენანტი ფაბულოვი², როგორც კარის ელჩი, გაგზავნილ იქნა სოლომონ მეფესა და ერეკლე მეფესთან“ (იგი იმერეთში სოლომონთან დარჩა 8 დღე, ხოლო თბილისში, სადაც ის თურქების ელჩობის გამო ფარულად ცხოვრობდა, დაყოვნდა 2 თვეს და 1769 წლის მაისში მოზდოკში დაბრუნდა).

„იგი გაგზავნილ იქნა... რათა თურქების საზიანოდ ამათთან მოლაპარაკება ეწარმოებინა და აგრეთვე დაპირებოდა რუსეთის დახმარებას, რასაც მათი წინაპრები უშედეგოდ ეძებდნენ“...

საქართველოდან „მან ჩამოიტანა პეტერბურგში ცნობა სოლომონ მეფის სიხარულის შესახებ, რაც გამოწვეული იყო რუსეთის დახმარების დაპირებით... თურქთა წინააღმდეგ და აგრეთვე ერეკლე მეფის მზადყოფნის შესახებ, ქრისტიანების საერთო მტრის წინააღმდეგ ერთად ემოქმედათ, იმ იმედით, რომ დაიბრუნებდა ჯავახეთის მხარეს და ქალაქ ახალციხეს“...

ამის შემდეგ „1769 წ. ივნისში საქართველოში გრაფ ტოტლებენის სარდლობით გაიგზავნა მცირერიცხოვანი ჯარი. კობთან მას შეეგება ერეკლე, ხოლო ქრცხინვალში — სოლომონიც. კორპუსს იმპერატორმა გამოუგზავნა მითითება, რომ ქართველებს თურქებისთვის საკუთარი ძალით შეეციათ, ხოლო რუსეთის ჯარიდან იმდენი დამატებოდა, რაც საკმარისი იქნებოდა წასახალისებლად³. ე. ი. რუსეთის ჯარის მოვალეობა იყო ქართველების წაქეზება და

¹ ცნობები ძირითადად ამოღებულია გიულდენშტედტის მიერ დაწერილ ჯერ გამოუქვეყნებელი მოკლე წერილიდან, რაც შეეხება ერეკლე-სოლომონის ბრძოლას თურქებთან და რუსეთის დახმარებას (P. I, თ. 100, № 19, მ. 15—20), იხ. ზემოთ, გვ. 015. ამასთან, აღარ მოვიშველიებთ ციტატებს გიულდენშტედტის მოგზაურობის ტექსტიდან.

² ალბათ ხვაზულოვი (იგივე ქობულაშვილი); იხ. ი. ცი ნ ე ა ძ ე, ორი.საბუთი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან: ვნიშკის მოამბე V—VI, 1940, გვ. 343.

³ შ. ბ ლ რ ჯ ა ნ ა ძ ე, სოლომონ I-ის ურთიერთობა რუსეთთან: საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, თბ., 1943, ტ. XV—B, გვ. 54.

ონში ჩაბმა თურქების წინააღმდეგ, რუსებს კი ბრძოლის სიმძიმე ნაწილობრივ უნდა გაეზიარებინათ.

ბრძოლა საქართველოდან, რუსეთის მთავრობის აზრით, ეს იყო დამატებითი ფრონტი, რომელიც რუსეთისთვის მაშინ გახდებოდა სასარგებლო, თუ მისი ფიზიკური მონაწილე საქართველო იქნებოდა. რადგან ომის გაჩაღება ადამიანთა დიდ მსხვერპლსა და მატერიალურ ზარალს გამოიწვევდა, ეს ეწინააღმდეგებოდა რუსეთის ეროვნულ ინტერესს¹. ზუსტად ამის დამადასტურებელია გიულდენშტედტის ცნობაც: «მას შემდეგ, რაც გრაფმა მთავარ მიზანს მიაღწია და ერეკლე მეფე ნამდვილად ჩააბა თურქებთან ბრძოლაში და ციხეს (აწყურისას—გ. გ.) კი... ვერა ავნო, დაიხია უკან ქრცხინვალისკენ იმ საბაბით, რომ სურსათი მაკლიაო...» «ერეკლე მეფემ ეს კარგად მოფიქრებული უკანდახევა ახსნა როგორც გრაფის ღალატი და აბრალებდა, რომ თურქეთის საჩუქრებმა გააქეთებინეს ეს. ამ ბრალდებას შეურიგდნენ უფროსი ლეიტენანტი შოგლიკოვი და საქმეთა რწმუნებული მურავიოვი... ამათვე მიემხრო უფროსი ლეიტენანტი რატევიც»...

ამ ციტატიდან ნათლად ჩანს რუსეთის იმპერიის მიზნები. რაც შეეხება სიტყვებს «კარგად მოფიქრებული», ამას შეიძლება შემდეგი ახსნა მიეცეს: გიულდენშტედტი, როგორც რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომი და მოხელე, მისი ინტერესების დამცველი, უქმებს ტოტლებენს საქციელს, რადგან მან კარგად შეასრულა იმპერატორის მითითება; ამასთან მოგზაური ხედავს, რომ ამისთანა ნაბიჯს ერეკლესთვის ღალატის მნიშვნელობა ჰქონდა (მტერთან მარტო შეატოვა). მაგრამ გიულდენშტედტი ამ ღალატს აქარწყლებს, რადგან იმპერიის ძირითადი გეგმა ზუსტად შესრულდა.

აქ ჩვენ არ შევიჩრდიებით იმ ამბებზე, თუ როგორი ურთიერთობა დამყარდა ამის შემდეგ ერეკლე-ტოტლებენს შორის. მოკლედ ვიტყვი იმას, რომ ტოტლებენი დაეხმარა სოლომონს ქუთაისის, ბაღდადის და შორაპნის ციხეების აღებაში, ფოთი კი აულებელი დარჩა. რუსეთის მთავრობამ ტოტლებენის უკან გაწვევა საჭიროდ დაინახა და ის შესცვალა გენერალ-მაიორ სუხოტინით. სუხოტინის საქართველოში ყოფნას გიულდენშტედტი თვით მოესწრო. ამ დროს რუსეთს საქართველოს ეკონომიური შესწავლის სურვილიც აღეძრა, რაზედაც ზემოთ იყო ნათქვამი, როცა მოგზაურის საქართველოში მოსვლის მიზანს ვეცნობოდით.

თუ როგორი ვითარება შეიქმნა, მიგმართოთ ისევ გიულდენშტედტს.

„1772 წ. ერეკლე მეფემ რუსეთში გაგზავნა თავისი მეორე ვაჟი ლეონი და ბიძაშვილი, პატრიარქი ანტონი, რათა იმპერატორისათვის თავისი ქვეყნები საკუთრებად მიერთმიათ და გამოეთხოვათ რაზმები და, რათა იმეამად იქ (იმერეთში—გ. გ.) მყოფი რაზმები მუდმივად იმერეთში დარჩენილიყვნენ; რადგან რაზმების გაწვევა უკვე გადაწყვეტილი იყო, ამიტომ ეს ელჩები შემდგომი ბრძანების მიღებამდე ასტრახანში შეყოვნდნენ“...

„ფოთი ვერც სუხოტინმა აიღო“.

„რადგან (პეტერბურგის) სამეფო კარმა დაინახა, რომ ამ გარემოებათა (მეფე-მთავართა შუუთანხმებლობა და შუღლი—გ. გ.) გამო საქართველოში პატა-

¹ შ. ბუ რ ჯ ა ნ ა ძ ე, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 54.

რა კორპუსის ყოლით მტერზე წარმატებას ვერ მიაღწევდნენ, ამიტომ 1772 წ. თებერვალში დაადგინეს კორპუსი უკან გაეწვიათ“... „... მარტში უკან გაწვევის ბრძანება მოუვიდა სუხოტინს...“ „... მეფეებს სოლომონსა და ერეკლეს მოუვიდათ იმპერატორის შიშარტვა, რომ მათ განეგრძოთ საერთო მტრის წინააღმდეგ მოქმედება და რომ მათი პროვინციები, ისევე როგორც რუსეთის იმპერიის სხვა ნაწილები, მოხსენებული იქნებოდნენ მომავალ სამშვიდობო ტრაქტატში. დადიანსა და გურიელს კი ასეთი რამ არ მიუღიათ. ყველა ამ ოთხივე თავადმა ხელი მოაწერეს „აქტებს“, რომელთა მიხედვითაც უნდა ებრძოლათ თურქების წინააღმდეგ და ვალდებულებას იღებდნენ რუსეთის ერთგულებისას; მაგრამ არა როგორც მოკავშირეები, არამედ როგორც ვასალები“.

სწორედ ეს უნდა იყოს ის ხელშეკრულება, რომელზეც გიულდენშტედტი 1773 წ. 15 იანვარს წერს, რომ ერეკლე „ახალი ხელშეკრულებით არის რუსეთთან კავშირშიო“. „კორპუსის გასვლის შემდეგ გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტი ლვოვი კვლავ დასტოვეს, როგორც საქმეთა რწმუნებული (მურავიოვის შემდეგ)“. საერთოდ, „საქართველოს ეს ლაშქრობა ხელისუფლებას ძვირი დაუჯდა“...

გიულდენშტედტი კორპუსის გაწვევას სახელმწიფოებრივი მოსაზრებებით ხსნის; ის ყველგან აღნიშნავს, რომ საერთოდ საქართველოსთვის „რუსეთის ჭფარველობა გახდა აუცილებელი თავისი არსებობის შენარჩუნებისათვისო“.

ამ ცნობების მოტანის შემდეგ ზოგადად შეიძლება ასეთ აზრს დავადგეთ: რუსეთი, რომელსაც ომი ჰქონდა თურქეთთან, სულაც არ აპირებდა ახალი ფრონტის გახსნას (საკუთარი ძალებით) ამიერკავკასიაში, სამაგიეროდ ერეკლე-სოლომონის სახით ის ხედავდა ისეთ ძალას (მათი ერთმანეთში თანხრობის შენახვევაში), რომელსაც უნარი შესწევდა, ამ მხარეში დაებანდებინა თურქთა მნიშვნელოვანი სანხედრო ნაწილები. ამიტომაც იყო, რომ რუსეთმა აქ მხოლოდ ერთი კორპუსი გამოგზავნა, რათა მას შეესრულებინა ომის წამახალისებლის როლი. რაც შეეხებოდა ერეკლესა და სოლომონს, მათ უფრო ფართო გეგმები ჰქონდათ დასახული, რაც რუსეთის ინტერესებს არ შეესაბამებოდა—ეს იყო ქვეყნის აღდგენა და დაკარგული მიწების შემოერთება, რა თქმა უნდა, თურქთა სრული განდევნის შემდეგ. ამრიგად, რუსეთის მთავრობის მიზანი იყო საქართველოს გამოყენება თურქეთის წინააღმდეგ ომის მოგების ინტერესებისთვის და ამიტომ იგი არ სცნობდა ქართველი მეფის მიზანს—საქართველოს გაერთიანებას რუსული ძალის გამოყენების გზით.

რუსეთ-თურქეთის ომმა ის სარგებლობა მოუტანა საქართველოს, რომ საზავო ხელშეკრულების 23-ე მუხლით რუსეთის მთავრობა სცნობდა თურქთა უფლებას დასავლეთ საქართველოზე, ოღონდ თურქეთი ზელს იღებდა იმერეთის დახარკვაზე. ამას ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ამიერიდან რუსეთი გამოდიოდა საქართველოს ინტერესების დამცველად ამიერკავკასიაში. ამით რუსეთმა ამიერკავკასიაში გასაბატონებლად დიპლომატიური ნიადაგი მოიზადა¹.

¹ შ. ბურჯანაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56.

რაც შეეხება გიულდენშტედტის ცნობებში დატულ ფაქტს, რომ ყიზლარში 2 წლის განმავლობაში უქმად იდგა რუს მებლაროეთა რაზმი, რომლის გადმოყვანასაც ერეკლე თხოულობდა, ხოლო საიმპერატორო კარი თავს იკავენდა, ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ მეფის რუსეთს არ სურდა, რათა იმჯერად დამოუკიდებელ საქართველოს საკუთრივ განეფითარებინა თავისი სამთო საქმე. რუსეთისთვის უფრო ხელსაყრელი იყო ნედლეულით მდიდარი, მაგრამ ჩამორჩენილი საქართველო, ვიდრე განეფითარებული ქვეყანა, რადგან ისეთის დაპყრობას უფრო ადვილად შესძლებდა. ამისთვის კი ჯერჯერობით ხელსაყრელი პირობები არ ჰქონდა და ამდენად ყოველგვარ გადამწყვეტ ნაბიჯს ერიდებოდა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ რუსეთ-საქართველოს ურთერთობის განხილვაში გიულდენშტედტი არ სცილდება რუსული ოფიციალური ისტორიოგრაფიის პოზიციებს.

* * *

ასეთია, ზოგად ხაზებში, გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი საქართველო.

აქვე უნდა აღენიშნოთ, რომ მიუხედავად იმისა, რომ გიულდენშტედტი, რამდენადაც შეუძლია, კეთილსინდისიერად ასრულებს თავის მოვალეობას, მაინც უშვებს შეცდომებს. ეს შეცდომები არ არის მძიმე, ისინი შედარებით (თუმცა არა ყოველგვან) ადვილი მისახვედრია.

განსაკუთრებით ბევრია შეცდომები გეოგრაფიულ სახელებში, უმთავრესად დასახლებული პუნქტების ჩამოთვლისას. ჯერ ერთი, ეს გამოწვეულია იმით, რომ ის ჩაიწერდა სახელს ისე, როგორც ესმოდა, როგორც მას თარჯიმანი ან სხვა პირი ეტყოდა და, მეორეც: გამოცემის დროს არის დაშვებული კორექტურული შეცდომები. ქართული ერთიდაიგივე თანხმონების გადმოსაცემად სხვადასხვა ადგილას ის სხვადასხვა გერმანულ ასოებს იყენებს. ესეც იმას უჩვენებს, რომ სიტყვას იმგვარად აღნუსხავდა, როგორადაც ეს სიტყვა უფროს მხედებოდა.

ზოგ ადგილას არეულია გეოგრაფიული პუნქტები: კახეთისა დასახლებულია ქართლში; ერთ ადგილას ამბობს, რომ ხევსურეთში დასახლებული არიან ოსებიო, თუმც იქ თვით არ ყოფილა (ამას ის აღნიშნავს) და ემყარება თავის მოსაზრებას, რადგან ფიქრობს, რომ თუ ქსანზე და ლიხაზე ზემოთ ცხოვრობენ ოსები, ხევსურეთშიც სულ ისინი უნდა იყვნენო.

გიულდენშტედტი მეფის ვაყებს ეძახის „ცარევის“ (ქართულად ასე ეძახიანო). ცნობილია, რომ ქართულ სამეფო კარზე ასე ბატონიშვილებს არავინ უწოდებდა.

დანარჩენი შეცდომები თვით ტექსტის თარგმნისას და შესავალში არის მითითებული, ასე რომ აქ მათი მოყვანა-გამეორება აღარაა საჭირო.

* * *

ამრიგად, გიულდენშტედტის ცნობები იძლევიან უმდიდრეს საისტორიო, გეოგრაფიულ, საბუნებისმეტყველო, ეთნოგრაფიულ, გეოლოგიურსა და სხვა მრავალ მასალას ჩვენი ქვეყნის შესასწავლად მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში. აქვე კიდევ ერთხელ უნდა დავსძინოთ ამ ცნობათა სანდოობის შესახებ, რადგან მოგზაური, როგორც მეცნიერი, ამ ცნობებს დიდი სიფრთხილით აგროვებდა-

**პიუტერული მანქანის
მომზადების სექტორის
გეგმა და თანხები**

Reise und Bemerkungen in Georgien 1771.

Ich habe schon angeführet, daß ich am 11ten September von dem ossetischen Dorf Tschim oben am Terek ausbrach und mit meiner Begleitung und unter dem Schutze des ossetischen Fürsten Achmet mit 100 bewaffneten Oßeten, das hohe Schnee- und Scheidegebürge paßirte und auch glücklich nach Duschet in der Provinz Karduel gelangte, womit also meine alten, von der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften genehmigten Entwürfe, Georgien und den südlichen Abhang des kaukasischen Gebürges zu bereisen und durch Beobachtungen und Nachforschungen diese zwar von jeher berühmten, aber bis jezo nur obenhin bekannten Gegenden nach ihrer geographischen und physischen Beschaffenheit und die sie bewohnenden Völker nach ihren Wohnsitzen und Verfassungen so viel möglich kennen zu lernen und in der Folge mitzutheilen, in Erfüllung zu gehen, anfang.

Die gute Aufnahme vom Stathalter in Duschet machte mir gute Hoffnung.—Man reiset aber in Georgien wegen der Streifereyen der Lesgier nicht sicherer, als an der nordlichen Gebürgseite, so daß ich mich mit meinen 24 Kosaken nicht weit wagen durfte und wegen stärkerer Bedeckungen wieder sehr unwillkürlich reisen mußte. Ein etwas längerer Aufenthalt wird diese Hindernisse vergüten.

Um besonders im Gebürge den guten Willen für meine Beschäftigungen zu mehrerer Thätigkeit zu bringen, und theils auch meine Bedürfnisse zu bezahlen, hatte ich mich mit 1100 großen Korallen, tat. Myntschak und 7 Pfund kleinen bunten Glaskorallen, 4000 Nähenadeln, 100 Hemden, 600 Arschinen Leinwand, Fingerhüten, Scheeren, Messern, kleinen Spiegeln, unächten Tressen, Silber- und Goldfaden, Scheermessern, etwas Laken, Filzhüten und mancherley kurzen Kram versehen, welches mir sehr nützlich wurde. Ich versagte auch, so viel es die Umstände verstatteten, Kranken meinen Rath nicht, dadurch ich mich vorzüglich bey den Vornehmern und an den beyden zaarischen Höfen selbst empfahl. Man konnte in Tiflis und einigen andern Städten in den Kaufmannsbuden Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. sublimatum, Ca-

მე უკვე აღვნიშნე, რომ 1771 წლის 11 სექტემბერს, ჩემი ამალით და ოსეთის მთავრის ახმეტის დაცვით, რომელსაც ჰყავდა 100 შეიარაღებული ოსი, ოსურ სოფელ ჩიშიდან გავემართე ზემოთ თერგის გასწვრივ, გადავიარე მაღალი, თოვლიანი ქედი და მშვიდობით მივედი დუშეთში, ქართლის პროვინციაში. ამით დავიწყე, საიმპერატორო აკადემიის მიერ მოწონებული, ჩემი ძველი გეგმების განხორციელება—შემომველო საქართველო და კავკასიონის ქედის სამხრეთი კალთები და, რანდენადაც შესაძლებელი იქნებოდა, შემესწავლა დაკვირვებითა და კვლევა-ძიებით ეს მხარეები, რომლებიც თუმცა ძველთაგანვე განთქმული არიან, მაგრამ დღემდე ნხოლოდ ზერგელე არიან შესწავლილი; უნდა შემესწავლა მათი გეოგრაფიული და ფიზიკური თვისებები, მათი ხალხები—დასახლებისა და საზოგადოებრივი წყობის მიხედვით, და შესწავლის შედეგები გამოემქვეყნებინა.

დუშეთის მმართველის კარგმა მიღებამ დიდი იმედები მომცა. ლეკთა თავდასხმების გამო საქართველოში მოგზაურობა არ არის უფრო უზიდათო, ვიდრე ქედის ჩრდილოეთ მხარეში, ამიტომ მე ვერ გავებდე შორს წასვლა ჩემი 24 კაზაკით და ძალაუუნებურად უნდა მენგზავრა მცველთა უფრო ცლიერი რაზმით. ეს დაბრკოლებები ანაზღაურებული იქნება ჩემი უფრო ხანგრძლივი ყოფნით ქვეყანაში.

რომ შემექმნა უკეთესი პირობები ჩემი მუშაობისათვის მთებში და რათა ნაწილობრივ დამეთარა ჩემი დანახარჯები. მოვწარაგდი 1100 დიდი მარჯნით, თათრულად მინჩაკ, და 7 გირვანქა პატარა, კრელი შუშის მარჯნებით, 4000 საკერავი ნემსით, 100 პერანგით, 600 არშინი ტილოთი, სათითვებით, მაკრატლებით, დანებით, პატარა სარკეებით, ყალბი სირმებით, ვერცხლის და ოქროს მკედლებით, სამართებლებით, ზეწრებით, ნაბდის ქუდებით და სხვადასხვა წვრილმანით, რომლებმაც მე დიდი სარგებლობა მომიტანეს. რანდენადაც პირობები მიწყობდნენ ხელს, მე უარს არ ვამბობდი მიმეცა რჩევა ავადმყოფთათვის და ამით ჩემი თავი კარგი მხრით გავაცანი დიდებულებსა და ორივე სამეფო კარს. თბილისისა და ზოგიერთი სხვა ქალაქების დუქნებში შეიძლება შეყიდა Nitrum, Borax, Tutia, Lithargyrium, Sal Ammoniacum, Succinum, Mercur. sublimatum, Castoreum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort. Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Manna, Rad. Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae და სხვადასხვა წვრილმანი მედიკამენტები.

storeum, Folia Sennae, Gummi Guttae, Rheum, Opium, Sem. Santonicum, Cort. Peruvianum, Gummi Ammoniacum, Manna, Rad Chinae, Scamonium, Camphora, Gummi Myrrhae und noch verschiedenes zum Arzeneykram gehöriges kaufen.

Den 9ten Oktober brach der Statthalter des Distrikts Duschet Fürst Koichoro Tscholokaschilli, mit seinem gesammelten, etwan 800 Mann starken Corps von Duschet auf und ging über Muchran nach dem Kloster Zcheta, 15 Werst über Teflis, am Einfalle des Argi in den Kur, wo sich die Truppen des Zaars Heraclius zusammengezogen hatten. Ich nutzte diese sichere und wegen des langsamen Fortrückens für meine Geschäfte bequeme Gelegenheit und begleitete den Fürsten. Das Kloster Zcheta ist wegen der zaarischen Begräbnisse berühmt, die ich besahe.

Der Zaar Heraclius traf mit seinem Gefolge den 14 Oct. im Lager ein und ertheilte mir des folgenden Tages eine förmliche Audienz. Er zeigte große Zufriedenheit über meine Ankuft und versicherte mich alles Beistandes, dessen meine Expedition bedürftig seyn möchte, den ich auch auf das vollkommenste genossen habe. Er erlaubte mir ihm und den Truppen zu folgen, welches nützlich war. Der Zug ging am Kur, etwan 120 Werst hinauf bis zur türkischen Stadt Hentiois auch Chartys, die überfallen und geplündert ward. Nachher kehrte der Zaar nach Teflis zurück, wohin ich ihm so lieber folgte, da ich ein halbes Jahr im Felde unter Zelten gelebt hatte und mich für den hier ohnehin kurzen Winter nach einem ruhigem Quartier sehnte. Die Reise ging über die Stadt Krzchinwal, Keltubani, Tschala, Muchran und das Kloster Zcheta.

Den 14ten Novemb. erreichte ich die zaarische Residenz Teflis. Die Stationen von Mosdok am Terek bis Teflis am Kur sind also: Von Mosdok dis zum untersten osetischen Dorfe Nischnoi Tschim am Terek 96 bis 100 Werst.

Vom untern Tschim bis zur obern Tschim oder Achmetowa am Terek	7 W.
Von hier am Terek hinauf durch und über das Gebürge bis Stepan-Zminda, dem nordlichsten kartulischen Orte am Terek	22 bis 25 W.
Von da gehet der gewöhnliche Weg nach Kobi	16 W.
von Kobi nach Guda	9 —
über Ananur	42 —
nach Duschet	11 —
und von da über verschiedene Oerter nach Teflis	50 —
„Also von Mosdok bis Stepan-Zminda, dem ersten georgischen Orte, etwa	130 W.
„und von da bis Teflis,	128 W.
	<hr/>
	258 W.

9 ოქტომბერს დუშეთის რაიონის მმართველი თავადი ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, დაახლოებით 800-კაციანი რაზმით, გაემართა დუშეთიდან—მუხრანზე გავლით—მცხეთის მონასტრისკენ, თბილისიდან 15 ვერსით ზევით, სადაც არაგვი ერთვის მტკვარს და სადაც ერეკლე შფვის რაზმები იყო თავმოყრილი. მე გათოვიყენე ეს საიძედო და, წელი სვლის გამო, ჩემი საქმისთვის ხელსაყრელი შემთხვევა და გავყევი თავადს. მცხეთის მონასტერი ცნობილია მეფეთა საძარხებით, რომლებიც მე დავათვალიერე.

ერეკლე მეფე მოვიდა ბანაკში თავისი ამალით 14 ოქტომბერს და მეორე დღეს დაიხიზნა ზე ოფიციალური აუდიენცია. მან გამოთქვა დიდი კმაყოფილება ჩემი ზოსვლის გამო და დამპირდა ყოველგვარ დახმარებას, რაც კი დასჭირდებოდა ჩემს ექსპედიციას. ეს დაპირება მე ამომწურავად გამოვიყენე. მან ნება დასრთო გავყოლოდი მას და მის რაზმებს, რაც ჩემთვის სასარგებლო იყო. ლაშქარმა გაიარა, ზევით მტკვრის გასწვრივ, დაახლოებით 120 ვერსი, თურქულ ქალაქ ჭენტიოისამდე, იგივე ხარტისანდე¹, რომელსაც ლაშქარი თავს დაესხა და დაარბია. შემდეგ ნიფე დაბრუნდა თბილისში; მეც მას გავყევი მით უფრო ხალისით, რომ ნახევარი წელი გავატარე წინდვრად, კარაეში, და მსურდა ბქონოდა, ამ ისედაც მოკლე ზამთარში, მყუდრო ბინა. ჩვენ გავიარეთ ქრცხინვალი, ხელთუბანი, ჭალა, სუხრანი და მცხეთის მონასტერი.

14 ნოემბერს მოვედი იეფის რეზიდენციაში თბილისში.

სადგურები მოზდოკიდან (თერგზე—თბილისანდე მტკვარზე) შემდეგია: მოზდოკიდან ყველაზე ქვემოთ ოსურ სოფლამდე, ქვემო ჩიანდე (Nischnoi Tschim) თერგზე, 96—100 ვერსი. ქვემო ჩიმიდან ზეო ჩიმანდე ანუ ახმეტოვამდე (თერგზე)—7 ვერსი. აქედან თერგის აუოლებით ზევით, ქედს გადაღმა, სტეფანწმინდამდე—ყველაზე ჩრდილოეთის ქართულ პუნქტამდე თერგზე—22—25 ვერსი. აქედან მიდის ჩვეულებრივი გზა კობში—16 ვერსი.

კობიდან გუდაში— 9 ვერსი
ანანურზე გავლით—42 ვერსი
დუშეთში —11 ვერსი.

აქედან კი სხვადასხვა ადგილებზე გავლით თბილისში—50 ვერსი. ასე რომ, მოზდოკიდან სტეფანწმინდაამდე, პირველ ქართულ პუნქტამდე დაახლოებით—130 ვერსი.

აქედან თბილისამდე—128 ვერსი

სულ 258 ვერსი

სტეფანწმინდიდან მიდის ჩვეულებრივი გზა ქუთაისში, ლარგვის მონასტერზე გავლით (ქსახზე). დაახლოებით—93 ვერსი. ქრცხინვალამდე დიდ ლიანზე—50 ვერსი. სურანის სიმაგრემდე მტკვარზე—40 ვერსი. იერე კი იერეთში შორაანხანდე—33 ვერსი და შემდეგ ქუთაისში რიოხზე—38 ვერსი.

ასე რომ, მოზდოკიდან სტეფანწმინდამდე—130 ვერსი

და საქართველოში ქუთაისამდე—254 ვერსი

სულ 584 ვერსი

¹ ეს არის ხერთვისი—გ. გ.

Von Stepan-Zminda ist der gewöhnliche Weg nach Kutais über das Kloster Largwi am Ksani, etwan	93 W.
bis Krzchinwal am Didi Liachwi	50 —
bis zur Festung Suram am Kur	40 —
und nun in Imerete bis Scharapani	33 —
und dann Kutais am Rion	38 —
„Also von Mosdok nach Stepan-Zminda	130 —
„und in Georgien bis Kutais	254 —
	<hr/>
	384 W.

Ein etwas anderer Weg geht von Stepan-Zminda oder Kasbek über das Kloster Ananur	55 W.
nach Duschet	9 —
Kloster Tschala	48 —
Krzchinwal	59 —
Dorf Abys	25 —
nach Kutais	100 —
	<hr/>
	296 W.

Von Teflis geht der gewöhnliche und gradeste Weg nach Kutais über Duschet	50 W.
Muchran	20 —
Krzchinwal	43 —
Suram	40 —
Wachani	24 —
Zeheri	18 —
Scharapani	16 —
nach Kutais	38 —
	<hr/>
	249 W.

Hier ließen mir Ihre zaarische Hoheit täglich Schuz, Vorsorge und Beförderung aller meiner Absichten erfahren. Der Hof und die Großen aber beweisen zu Hülfeleistungen die rühmlichste Willfährigkeit. Die ganze Expedition hatte in der Stadt gute Quartiere und die Kosaken mit ihren und den Expeditionsperden standen auf einem nahen Dorfe, wo Mann und Pferd frey gehalten werden, welches den Leuten bey der hiesigen Theuerung sehr zu statten kömt.

Die Fürsten und Statthalter in den Provinzen beantworteten meine schriftlichen Fragen und Bitten, meistens mit deren Gewährung. Auch von imeretischen Zaar Salomon erhielt ich Antworten, die mir in dessen Lande allen Schuz und Beystand versicherten. Die Schreiben des Zaars werden statt der Unterschrift mit einem mit Ruß geschwärzten viereckigen Stempel

რამდენადმე განსხვავებული გზა მიდის სტეფანწმინდიდან, ანუ ყაზბეგი-
დან ანანურის მონასტერზე გავლით— 55 ვერსი.

დუშეთამდე— 9 ვ.
ქალის მონასტრამდე— 48 ვ.
ქრცხინვალამდე— 59 ვ.
სოფ. აბისამდე— 25 ვ.
ქუთაისამდე— 100 ვ.

სულ 296 ვერსი.

თბილისიდან მიდის ჩვეულებრივი და სულ პირდაპირი გზა ქუთაისში, დუშეთ-
ზე გავლით:

დუშეთი— 50 ვ.
მუხრანი— 20 ვ.
ქრცხინვალი— 43 ვ.
სურამი— 40 ვ.
ვახანი— 24 ვ.
ჩხერი (Zecheri)— 18 ვ.
შორაპანი— 16 ვ.
ქუთაისამდე— 38 ვ.

სულ 249 ვერსი.

მისი მეფური უმაღლესობა მე ყოველდღიურად მიწევდა აქ მფარველო-
ბას, ზრუნავდა და ხელს უწყობდა ყველა ჩემი გეგმების განხორციელებას, სა-
მეფო კარი და დიდებულები იჩენდნენ მტად სანაქებო ინტერესს— დანხ-
მარებოდნენ მე. მთელს ექსპედიციას ჰქონდა ქალაქში კარგი ბინები; კახაკე-
ბი თავიანთი და ექსპედიციის ცხენებით იდგნენ მახლობელ სოფელში, სადაც
ხალხს და ცხენებს ინახავდნენ უფასოდ, რაც ხალხლისთვის, აქაური სიძვირის
გამო, ძალიან ხელსაყრელი იყო.

თავადები და პროვინციების მმართველები პასუხს მიგზავნიდნენ ჩემს
წერილობით კითხვებსა და თხოვნებზე, უმეტესად მათი ასრულების პირობით.
აგრეთვე იმერეთის მეფის სოლომონისაგან მივიღე პასუხები, რომლებიც
აღმითქვამდნენ სრულ მფარველობასა და დახმარებას. მეფის სიგელები,
ხელმოწერის მაგიერ, აღინიშნებოდნენ ოთხკუთხა ბეჭდით, რომლის დია-
მეტრი იყო 5/4 დუიმი და როცელსაც სვრიდნენ მურით. შეიძლებოდა მას-
ში ასოების მოხაზულობის დანახვა.

ერეკლე მეფემ ბრძანა ჩემთვის დაეკირათ ნადირები, მოეტანათ მინერა-
ლები და ხშირად დიდხანს და არაჩვეულებრივად თავაზიანად მესაუბრებოდა მე.
15 ნოემბერს მეფემ მიმიწვია და მელაპარაკა ძალიან თავაზიანად ჩემს
გეგმებსა და მიზნებზე, თავისი ქვეყნის მდგომარეობის შესახებ, პრუსიის ომზე
და ა. შ. ამის შემდეგ ის მე ხშირად მიხმობდა კარზე, მაჩვენებდა ხოლმე მი-
ნერალებს, ეცნობოდა მათი დანუშავების ხერხებს; იგი დამაირდა ნება დაერ-
თო მემოგზაურა მის ქვეყანაში, სადაც მოვისურვებდი; დამეთვალყურებინა და
შემესწავლა ყველაფერი. მეტწილად ვხედებოდი მე მასთან პატრიარქ ანტონს.
მის ბიძაშვილს; იგი ახლდა მეფეს მაშინაც, როდესაც ერთხელ პატივი დამლო
მეფემ და მესტუმრა, რათა ენახა ჩემი კოლექციები (das Gesammelte).

von etwan $\frac{5}{4}$ Zoll im Durchmesser bezeichnet. Man erkennt den Schatten von Buchstaben darinn.

Der Zaar Heraclius oder Eracly ließ für mich Thiere fangen, Mineralien kommen—und besprach und unterhielt sich oft lange und ungemein gütig mit mir.

Den 15ten November ließ mich der Zaar zu sich entbieten und sprach sehr gnädig von meinen Absichten, der Beschaffenheit seines Landes, von Preussischen Kriege u. s. f. Er ließ mich nachher sehr oft nach Hofe rufen, zeigte Mineralien, erkündigte sich nach deren Behandlung und versprach mich in seinem Lande, wohin ich wolle reisen und alles sehen und untersuchen zu lassen. Meistens traf ich den Patriarchen Anton seinen Vetter bei ihm an, der auch den Zaar begleitete, als er mich einmahl, um das Gesammelte zu sehen, mit seinem Zuspruche beehrte.

Den 22sten November besuchte ich einen kalten Schwefelbrunnen oder eingefasste Quelle im rechten Ufer des Kur neben der Stadt. Er gleicht bis auf die mangelnde Wärme dem hiesigen Warmenbade in allen.

Den 24sten November und mehrere Mahle machte ich Excursionen nach den hohen Ufern und den verschiedenen tiefen Klüften, die das Innere des kaukasischen südlichen Vorgebürges zeigen: wovon weiterhin.

Der Zaar schickte mir kleine, mit Thon bedeckte Salzklöße aus diesen und andern Klüften, um sie zu prüfen. Sie bestanden aus lauter Glaubersalz.

Im November erhielt ich in Teflis aus dem Thierreich *Totrao rufus* und *Alchata*, *Rana Rufo*, *Hirudo sanguisuga*, georg. *Zurbela*, *Graculus*, den gemeinen Fuchs, und Haasen; *Cancer Cursor*, *Testudo lutraria*, geo. *Ku*, türk. *Tostaga*, *Salmo Hucho* und *Cyprinus Fundulus*, auch den hier häufigen Schakal. Ich beschrieb die unbekannteren Thierarten. Der Schakal der Perser, der gemeinlich *Iakhals* genennet wird, *Lupus aureus* Kaempf. *Canis aureus* L. hält das Mittel zwischen dem Wolfe und Fuchse, und wäre nicht auch der Wolf selbst hier, könnte man ihn für einen ausgearteten Wolf halten. Er ist nur von der halben Größe des Wolfs und gleich an seinem braunen, mit gelb schattirten Haar zu erkennen. Ich habe ihn in den Academischen Commentarien genau beschrieben.

Den 1sten December besahe ich die hiesige Salzsiederoy. Den 3ten December ward mir die Einrichtung des Münzhauses gezeigt, auch ward mir der Schmelzprozeß der zaarischen Hütten mitgetheilt.

Der Monat war übrigens sehr regnigt und verstattete wenig Excursionen.

Ganz nahe bey der Stadt, über derselben, etwan 100 Schritte vom rechten des Kur sprudeln warme Quellen, die eingefasst sind und nach fünf Badstuben geleitet werden, die ich mehrmahl besucht hatte, und nun untersuchte:

22 ნოემბერს ვინახულე გოგირდის ცივი ქა, ანდა შემოზღუდული წყარო, მტკერის მარჯვენა ნააირზე, ქალაქის ახლოს. ის მთლიანად აგავს ადგილობრივ თბილ აბაზოებს, გარდა არასაკმაო სითბოსი.

24 ნოემბერს კი რამდენჯერმე ვიყავი ექსკურსიებზე—მაღალ ნაპირებზე და სხვადასხვა ღრმა ხეობებში, რომლებიც გვიჩვენებენ კავკასიის საბერძნეთი მთისწიფეთის შიგნეთს (das Innere); მაგრამ ამაზე ქვეშთ.

მეფემ გამომიგზავნა მე პატარა, თიხით დაფარული ზარილების ბელტები ამ და სხვა ხეობებიდან, რათა გამომეკვლია ისინი. ისინი შედგებოდნენ სუფთა გლაუბერის მარილისაგან.

ნოემბერში თბილისში ცხოველთა სამყაროდან მივიღე *Tetrao rufus* და *Alchata Rana Rufo*, *Hirudo sanguisuga*, ქართულად წურბელა, *Graculus*, ჩვეულებრივი მელია და კურდღელი; *Cancer Cursor*, *Testudo lutraria* ქართულად კუ, თურქულად ტოსტაგა, *Salmo Hucho* და *Cyprinus Fundulus*, აგრეთვე აქ გავრცელებული ტურა. მე ავწერე უცნობი სახეობები ცხოველებისა. სპარსული ტურა, როიელსაც საერთოდ იაკხალს (*Iakhals*) ეძახიან, *Lupus aureus Kaempf.* *Canis aureus L.* არის საშუალო მგელსა და მელას შორის და, აქ რომ სგელი არ ყოფილიყო, შეიძლებოდა ადამიანს ის მიეჩნია გადაგვარებულ მგლად. ზომით ის მგლის ნახევარია და გამოირჩევა თავისი მოყვითალო-ყავისფერი ბეწვით. მე ის დაწვრილებით ავწერე აქადემიის „კომენტარებში“.

1 დეკემბერს დავათვალიერე აქაური მარილსახდელი ქარხანა.

3 დეკემბერს მაჩვენეს ზარაფხანის მოწყობილობა, ასევე გამოდნობის პროცესი მეფის „ქარხნებში“.

სხვათა შორის, თვე იყო წვიმიანი და ხელს გვიშლიდა ექსკურსიები ხშირად გვეწარმოებინა.

სულ ახლოს ქალაქთან, მის ზემოთ, დაახლოებით 100 ნაბიჯზე მტკერის მარჯვენა ნაპირიდან, გადიოდის თბილი წყაროები, რომლებიც შეიზღუდული არიან და მიეიარებებიან აბანოს ხუთი შენობისკენ, სადაც მე რანდენჯერმე ვყოფილვარ, ახლა კი გამოვიკვლიე:

1. წყალი არაა ცხელი, მაგრამ ძალიან თბილია; თბილი და ახალი; გაცივებული კი განჰვირვალეცაა.

2. გემოთი და სუნით ძალიან გოგირდიანია; როცა ცივია, ეს ნიშანი ნაკლებ შეინჩნევა.

3. ხარისმეავეს მიხედვით არ შეიცავს რკინას და

4. შეავები ასევე არ შეიცავენ ტუტეებს.

5. თუ გავხსნით ღვინის ქვის ზარილთან და

1 აქ მოყვანილ ცხოველთაგან რ. ერისთავის „ლექსიკონის“ მიხედვით:

Tetrao rufa—კაკაბი

Hirundo medicinalis—წურბელა

Cancer—კობორჩხალა

Cyprinus—ჭანარი

Canis aureus—ტურა.

1. Das Wasser ist nicht heiß, nur stark warm; warm und frisch, in- gleichen kalt ist es klar.
2. Es schmeckt und riecht sehr schwefelleberich und beydes merkt man nach dem Erkalten wenig.
3. Galläpfel zeigen kein Eisen und
4. Säuren kein Alkali auch
5. Aufgelöst Weinstein Salz und
6. Bleyzucker keine Erde u. s. f.
7. Es setzt auch keinem Tuf ab.
8. Beim Abdunsten bleibt bloß ein wenig mineralisch Alkali; aber weder Erde noch Salze nach. Bloß hierin unterscheidet es sich von den Bädern im nördlichen Vorgebürge des Kaukasus. Von denselben vorh, denn es ist wie jene ein rein Wasser, mit einer zarten Schwefelleber aus Schwefel und Natran.

Die Einwohner in Teflis nuzen es bloß zur Reinigung des Körpers und der Kleidung; einen medicinischen Gebrauch führte ich zuerst ein. Die Erfahrung bokräftigte die Theorie, daß es nämlich wieder die Gelbsucht, Rheumatismen, steife Gelenke und ähnliche Uebel innerlich und äusserlich gebraucht, nützlich sein werde.

Den 30sten December besuchte mich der regierende Gandscha Chan, und der Eristav David.

Ausser dem schon genannten Pitsch-Chusi, *Cyprinus (Fundulus) pinnae dorsalis radio tertio postice serrato*; Der 1 Fuß Länge enthält und von Ansehen des *Cypr. Nasus*. ist, erhielt ich in Kur noch zwey neue Fische nämlich: (*Cyprinus Capoeta*) *cirrhis* 4, radiis membrana 9, pinnis dorsi omnibus inermibus, et tertio postice basin versus serrato, dorso acuto, den die Georgianer Tschanari nennen, und der das Ansehen der Barbe hat; und *Cyprinus (Mursa) cirrhis* 4, radiis pinnae ani 7, pinnis dorsi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato. Die Georgianer nennen ihn Mursa, er hat die Größe des *Cypr. Tinca* und das Ansehen des Hechtes. Alle beschrieb ich genau und lies sie zeichnen (*Cyprinus Capoeta et Mursa* in *Nov. Comment. Petrop.*).

Vom Dschairan der Perser und Türken haben die Zoologen bisher nur unvollständige Kenntniß gehabt. Er ist in Georgien häufig, und scheint mit der Gazelle und den Kewel des Grafen Büffon nahe verwandt zu seyn. Diese *Dorcas* gehört aber so wenig zum Hirsch- als Ziegengeschlecht, sondern zu den Antilopen, welche der Hr. Academicus Pallas mit der ihm ganz eigenen Gründlichkeit in seinen *Spicilegiis zoologicis* determiniret hat.

Salmo Salar, war jetzt auch im Kur; *Lacerta Stincus* L. ward mir aus der Nähe gebracht, auch erhielt ich ein geschossen wildes Schwein und ein lebendig Reh, beide ohne alles besondere.

Im December blüheten um Teflis *Teucrium Chamaepythis*, *Hyssopus officinalis*, *Polygonum frutescens*, *Lamium album*, *Consolida regalis*.

6. ტყვიის შაქართან, არ დარჩება მიწა და ა. შ.¹

7. არ გვადლებს ნალექს ტუფზე.

8. აორთქლებისას რჩება მხოლოდ ცოტა მინერალური ტუტე, მაგრამ არც მიწა, არც ძარილები. მხოლოდ ამით განირჩევა ის კაეკასიის ჩრდილოეთი მთიანეთის წყლებისაგან. ეს რომ გამოვრიცხოთ, მაშინ ის, ისევე როგორც ჩრდილოეთისა, არის სუფთა, გოგირდისა და ნატრანის მსუბუქი შენაერთით.

თბილისის მცხოვრებნი იყენებენ მას მხოლოდ ტანის დასაბანად და საცვლების გასარეცხად. მე პირველად შემოვიღე მისი სამედიცინო თვალსაზრისით გამოყენება. ცდებმა გაამართლეს თეორია, რომ ის შეიძლება გამოყენებულ იქნას შინაგანი და გარეგანი მკურნალობისათვის—სიყვითლის, რევმატიზმის, სახსრების გაშეშების და მისთანა ავადმყოფობების დროს.

30 დეკემბერს მე მიწაზე აღმოვაჩინე მშართველმა ხანმა და დავით ერისთავმა.

გარდა უკვე ნახსენებ ფიჩხულის, *Cyprinus (Fundulus) pinnae dorsalis radio tertio postice serrato*, რომლის სიგრძეა 1 ფუტი და ჰგავს *Cypr. Nasus*, მე დავიჭირე მტკვარში კიდევ ორი ახ. ლი სახეობა თევზისა, სახელდობრ: *Cyprinus capoetis cirrhis*—4, radiis membrana 9, pinnis dorsi, omnibus inermibus, et tertio postice basin versus serrato, dorso acuto, რომელსაც ქართველები ეძახიან ჭინარს და რომელიც ჰგავს მურწას; და *Cyprinus (Mursa) mursa cirrhis*—4, radiis pinnae ani—7, pinnis dorsi omnibus inermibus et tertio postice basin versus serrato, dorso rotundato. ქართველები ეძახიან მას მურწას, სიდიდით როგორც *Cypr. Tinca* და ჰგავს ქარიყლაპიას. ყველა დაწვრილებით აღწერიე და ჩაეხატინე (*Cyprinus Capoeta et Mursa* Nov. Comment. Petrop.).

სპარსულ და თურქულ ჯეირანზე ზოოლოგებს აქამდე ჰქონდათ მხოლოდ არასრული წარმოდგენა. ის ხშირად გვხვდება საქართველოში და უნდა იყოს იმავე სახეობისა, როგორც ქურციკი და გრაფ ბიუფონის *Kewel*. ეს ჯეირანი არც ირმების ოჯახს ეკუთვნის და არც თხებისას, არამედ ანტილოპებისას, რომლებიც ბატონმა აკადემიკოსმა პალასმა მისთვის ჩვეული საფუცვლიანობით განსაზღვრა თავის *Specilegia zoologica*-ში.

Salmo Salar (ორაგული) იყო ეხლა აგრეთვე მტკვარშიც; *Lacerta Stinca* L. მომიტანეს არც თუ შორიდან; ასევე მივიღე მე მოკლული ტახი და ცოცხალი ირემი; არც ერთი მათგანი არ წარმოადგენდა რაიმე განსაკუთრებულს.

დეკემბერში თბილისის ირგვლივ ყვალდნენ *Teucrium Chamaepitys*, *Hyssopus officinalis* (უღსუბი), *Polygonum frutescens*, *Lamium album* (ჭინჭრის-დედა), *Consolida regalis*.

ჯერ კიდევ ქორფად და ახლად გამოიყურებოდნენ *Malva rotundifolia* (ბალბა ანუ მოლოქი), *Peganum harmala*, *Zygophyllum Falago*, *Achillea*

¹ 4—6. შეკვები—მიწა და ა. შ., შეიძლება ასეც ვთარგმნოთ:

4. და შეკვები არ შეიცავენ ტუტეებს, ხალო

5. გახსნილ მდგომარეობაში არ შეიცავენ ღვინის ქვის მარილს და

6. ტყვიის შაქარსა და მიწას და ა. შ.

Von frischen Ansehen waren noch *Malva rotundifolia*, *Peganum Harmala*, *Zygophyllum Fabago*, *Achillea Millefolium*, *Echium vulgare*, *Eryngium planum*, *Platanus orientalis*, *Lepidium vesicarium*, *Absinthium ponticum* und verschiedene *Artemisiae*.

In den letzten Tagen des Decembers fiel etwas Schnee.

Ihre Zaarische Hoheit schickten mir auch von Zeit zu Zeit verschiedene Mineralien, da ich aber Hoffnung habe, die Oerter, wo sie brechen, selbst besuchen zu können, so verschiebe ich deren Anzeige.

Der erste Jannar war auch hier sehr feyerlich. alles erschien in seiner Pracht, besuchte sich, wünschte sich Glück u. s. f. Ich erschien auch bey dem Zaar, der mich seiner Gemahlin, seiner Mutter, die sich bey einer Pleuresie neuerlich meines Raths bedient hatte, den Zarewitschen und den(en) Prinzessinnen vorstellen lies, auch besuchte ich den Patriarchen Antoni und die übrigen Vornehmen.

Den 5ten Jannar hörte man des Abends in allen armenischen Häusern Gesang und Musik, welches sie Halela nennen. Die griechischen Christen aber feyerten den 6ten Jannar keine Wasserweihe.

Bey der hiesigen gelinden Witterung konnte ich manche kleine Excursionen in der Nähe der Stadt machen und verschiedene Einrichtungen in derselben besehen.

Die Fischer bedienen sich im Kur sehr kleiner hölzerner Reuse oder Fischkörbe, die nur 6 Spannen lang und 2 Spannen breit waren.

Die Saamen, welche die Pergamentmacher auf die weichen Häute streuen, um dadurch die Körner ähnlichen Unebenheiten des Schagrins hervorzubringen, ist von einem *Chenopodio*, die Tataren nennen diese Saamen *Albüta*, die Georgianer *Titmanula*.

Ausser denen im December genannten Thiere erhielt ich den *Canis Hyæna*, *Cervus Elaphus*, *Viverra Ichneumon* und *Rupicapra*.

Von Vögeln ward mir *Pelecanus Onocrotalus* und *Carbo*, *Anas rutila*, *Corvus Graculus*, *Certhia familiaris* und *Mergus Merganser* zu Theile.

An Fischen geriethen ausser den schon genannten 3 neuen *Cyprinus* (S. 10), *Cyprinus Nasus* und *Wimba* und *Silurus Glanis* für mich in die Netze.

Den 18ten Jannar blüthete *Bulbocodium vernum*.

Den 2ten Februar trug mir der Zaar Heraclius an, ihn auf seiner Reise nach Kachet zu begleiten. Ein Vorfall vor etlichen Tagen lehrte mich, daß meine wenigen Kosaken eine sehr unzulängliche Bedeckung wider die Streifereyen der Lesgier waren. denn der russische Geschäftsträger der Gardkapitain Lieutenant Lwow und der Oberste Wolkow wurden mit ihrer kleinen Bedeckung von russischen Truppen 7 Werst von Teflis von den Lesgiern überfallen und verlohren Pak[p]ferde und Leute. Aenliche Auftritte kommen in Georgien fast täglich vor. Ich hatte alle sichre Gelegenheiten um so weniger zu versäumen, da der Zaar mir in Geschäften sehr behü-

Millefolium (ყვავისყუდა), Echium vulgare (ლაშქარა), Eryngium planum (ეკალი—ლურჯი), Plat. nus orientalis (ქანდარი), Lepidium vesicarium, Absinthium ponticum (აბზინდა) და სხვადასხვა Artemisiae.

დეკემბრის ბოლო დღეებში მოვიდა ცოტა თოვლი.

მისი მეფური უმაღლესობა მიგზავნიდა მე დრო და დრო სხვადასხვა მინერალებს. რადგან მე იმედი მაქვს, რომ თვით დავათვალიერებ იმ ადგილებს, სადაც ამ მინერალებს პოულობენ, ამიტომ მათ აღწერას გადავდებ.

პირველ იანვარს აქაც იყო დიდი სადღესასწაულო განწყობა; ყველა წარმოსდგა მთელი თავისი ბრწყინვალეობით, სტუმრად მიდიოდნენ ერთმანეთთან, უსურვებდნენ ბედნიერებას და ა. შ. მე გამოვცხადდი მეფესთან, რომელმაც წარუდგინა ჩემი თავი თავის მეუღლეს, თავის დედას, რომელმაც ცოტა ხნის წინ, როდესაც მას პლეურისი (Pleuresie) დაემართა, ისარგებლა ჩემი რჩევით, უფლისწულებს და მეფის ასულებს; ვესტუმრე აგრეთვე პატრიარქ ანტონის და სხვა დიდებულებს.

5 იანვარს საღამოთი ყველა სომხურ სახლში ისმოდა სიმღერა და მუსიკა, რომელსაც ეძახიან ჰალელას. მაგრამ ბერძენი ქრისტიანები არ დღესასწაულობდნენ 6 იანვარს წყალკურთხევას.

აქაური თბილი ამინდების გამო მე შეეძელი მომეწყო რამდენიმე პატარა ექსკურსია ქალაქის ახლოს და დავათვალიერე მისი სხვადასხვა დაწესებულება.

მეთევზეები მტკვარზე ხმარობენ ხის ძალიან პატარა გოდორკურებს; რომელთა სიგრძეა მხოლოდ 6 მტკაველი, სიგანე—2.

თესლი, რომელსაც მთრიძლავები აყრიან რბილ ტყავს, რათა ამით გამოიწვიონ შაგრენის ხორკლიანობა, არის Chenopodio-სი, ამ თესლს თათრები ეძახიან ალაბიუტა-ს, ქართველები—ტიტმანულას.

დეკემბერში დასახელებულ ცხოველთა გარდა მე მივიღე Canis Hyaena, Cervus Elaphus (ირემი), Viverra Ichneumon და Rupicapra.

ფრინველთაგან მომცეს Pelecanus Onocrotalus და Carbo (ვარხვი და თევზიყლაპია), Anas rutila, Corvus Graculus, Certhia familiaris და Mergus Merganser.

თევზთაგან ჩემთვის ბადეს ამოჰყვა, გარდა უკვე 3 ახალი დასახელებული Cyprinus-ისა, Cyprinus Nasus და Wimba, აგრეთვე Silurus Glanis (ლოქო).

18 იანვარს ჰყვარა Bulborodium vernum.

2 თებერვალს მეფემ შემომთავაზა გაველოდი მას კახეთში. რამდენიმე დღის უკან მომხდარმა შემთხვევამ დამანახვა, რომ ჩემი მცირერიცხოვანი კანაქები არ იყვნენ საკმაო საფარი ლექთა თავდასხმის წინააღმდეგ, რადგან რუსეთის საქმეების რწმუნებულმა გვარდიის კაპიტან-ლეიტენანტმა ლვოვმა და პოლკოვნიკმა ვოლკოვმა, რუსთა რაზმებისაგან შემდგარ მათ მცირე დაცვასთან ერთად, თბილისიდან 7 ვერსზე, განიცადეს ლექთა თავდასხმა და დაკარგეს ხალხი და ტვირთშიდავი ცხენები. ასეთი შემთხვევები საქართველოში ხდება თითქმის ყოველ დღე. მით უკეთესი იყო გამომეყენებინა ეს საიბედლო შემთხვევა, რადგან მეფეს შეეძლო და სურდა დამხმარებოდა ჩემს საქმეებში.

1 ე. ი. მართლმადიდებლები.

flüchlich seyn konnte und wollte. Ich konnte aber auch keine feste Entwürfe zu Reisen machen, sondern mußte sie von Umständen und Zufall abhängig bleiben lassen.

Der Gandscha Chan Mahomed, der den 16ten Februar abreisete, hatte mich vorher einigemahl besucht, mich zu Tische gehabt und mir alle Hülfeleistungen versprochen. Ich machte ihm nach hiesiger Art Geschenke.

Den 14ten Februar ward des Abends um 8 Uhr, bey stiller und heiterer Luft ein Erdbeben von etwan 2 Sekunden verspürt.

Den 15ten Februar besuchten mich drey Zarewitsche.

Den 16ten Februar fuhr der Zaar nach Melikis, unter dem Geleite der Glocken.

Den 18ten Februar besuchte ich die Pulverfabrik: die in derselben gebräuchliche Proportion der Bestandtheile ist 13 Citra oder Theile Salpeter, 2 Theile oder Citra Schwefel und 2 Theile oder Citra Kolen von Weiden oder Haseln. Ein solcher Satz wird in einem Mörsel von Wallnußholz, der inwendig etwas konisch, oben 10 Zoll weit und 12 Zoll tief ist, mit einem konischen Stempel von Granit einen ganzen Tag gestossen. Der Stößel wird durch einen Hebel mit einem Fußtritt gehoben. Das Pulver wird denn in einer kupfernen Schüssel von 1 Fuß weit und 2 Zoll Höhe, deren Boden durchlöchert ist, gekörnt. Ein Citra Pulver gilt nach russischen Gelde, 12 bis 15 Kopeken (4 bis 5 Groschen).

Bis zum 20sten Februar erhielt ich: *Tetrao Francolinus* und *Alchata*, auch *Picus minor*.

Eine kleine Skorpionart (*Scorpio caucasicus*) beschrieb ich nachher*.

Vom 17ten Februar fand ich blühenden *Amygdalus communis*, *Cornus mas*, *Sisymbrium Sophia*, *Crocus vernus* und *Geranium cicutarium*.

Den 21sten Februar ward die Abreise des Zaars nach Kachet durch ganz Teflis dreymahl auf einem Horn ausgeblasen. Ich hatte schon früher meine Einrichtungen getroffen. Da ich nach einigen Wochen, nach Teflis zurückzukommen hoffte, lies ich meine bisherigen Sammlungen, Papiere und alles entbehrliche Reisegeräth in Teflis unter der Aufsicht des Studentens Zriakowski und dreyer Kosaken. Ersterer sollte sich mit Pflanzen- und Insektensammlen beschäftigen.

Reise von Teflis nach und in Kachetien

Den 21sten Februar Abends um 5 Uhr brach der Zaar mit seinem Gefolge, zu welchem auch ich gehörte, unter einer Bedeckung von 1000 Mann von Teflis auf. Da auch der Rußisch-Kayserl. Geschäftsträger Lwow dem Zaar Berufs wegen folgte, so hielt ich mich vorzüglich zu demselben.

Wir gingen unter der Stadt über die Brücke des Kur, und so wie die ganze Reise in OSO gerichtet war, auch erst am linken Kur-Ufer ab-

* Es ist eben die von mir bemerkte Gattung der Astrachanischen Steppen. P.

მაგრამ ამასთანავე მე ვერ შევადგინე მტკიცე გეგმა ამ მოგზაურობისა და ამიტომ მხოლოდ გარემოებებზე და შემთხვევებზე უნდა ვყოფილიყავი დამოკიდებული.

განჯის ხანი მაპომედი, რომელიც გაემგზავრა 16 თებერვალს, მანამდე რამდენჯერმე მესტუმრა მე, მიმიპატივა თავისთან სუფრაზე და დამპირდა დახმარებას ყველაფერში. აქაური წესის მიხედვით მე მას ვუძღვენი საჩუქრები.

14 თებერვალს, სალამოს 8 საათზე, მშვიდ და მოწმენდილ ამინდში, ვიგრძენით მიწისძვრა 2 წამის განმავლობაში.

15 თებერვალს მე მინახულეს უფლისწულებმა.

16 თებერვალს მეფე გაემგზავრა მელიქის-ში¹ ზარების რეკვის ქვეშ

18 თებერვალს დავათვალე რე თოფისწამლის ფაბრიკა; იქ გამოყენებული (წამლის) შემადგენელი ნაწილების პროპორცია შემდეგია: 13 ციტრა ანუ ნაწილი გვარჯილა, 2 ნაწილი ანუ ციტრა გოგირდი და 2 ნაწილი ანუ ციტრა ნახშირი ტირიფისა ან თხილისა. ასეთ შემადგენლობას ნაყავენ მთელი დღე კაკლის-ხის სანაყში, რომელსაც შიგნიდან აქვს ოდნავ კონუსისებური ფორმა, ზევით არის 10 დუიმი სიგანისა და 12 დუიმი სიღრმისა, აქვს გრანიტის კონუსური ფილთაქვა, რომლითაც მთელი დღე ნაყავენ. ეს ფილთაქვა ზევით იწვევა ღერაცის მეშვეობით, რომელიც ფეხით მოყავთ მოცრაობაში. შემდეგ წამალი იფხვენება სპილენძის როფში, რომლის სიგანეა ფუტი, სიმაღლე 2 დუიმი და ფსკერი აქვს დაჩერეტილი. ერთი ციტრა წამალი რუსულ ფულზე ღირს 12—15 კაპიკი (4-დან 5 გროშამდე).

20 თებერვლამდე მივიღე მე: *Tetrao Francolinus* და *Alchata*, აგრეთვე *Picus* (კოდალა) *minor*.

მორიელის ერთ პატარა სახეობას (*Scorpio Caucasicus*) შემდეგ აღწერ².

17 თებერვლიდან ყვაოდნენ *Amygdalus communis* (ქალაზიბადამი), *Cornus mas* (შინდი), *Sisymbrium Sophia*, *Crocus vernus* და *Geranium cicutarium*.

21 თებერვალს მთელ თბილისში სამჯერ ამცნეს საყვირით მეფის გამგზავრება კახეთისაკენ. ჯერ კიდევ ადრე მე ყველაფერი მოვამზადე. რადგან იმედი მქონდა, რომ რამდენიმე კვირაში თბილისში დავებრუნდებოდი, ამიტომ დავტოვე აქ ჩემი კოლექციები, ქალაღდები და მთელი ნივთები, ურომლისოდაც შემეილო წასვლა, სტუდენტ ზრიაკოვსკისა და სამი კაზაკის მეთვალყურეობის ქვეშ. პირველს უნდა შეეგროვებინა მცენარეები და მწერები.

მოგზაურობა თბილისიდან კახეთისაკენ და კახეთში

21 თებერვალს, სალამოს 5 საათზე, გავიდა მეფე თბილისიდან თავისი ამალით, რომელსაც მეც ვეკუთვნოდი, 1000 მხედრის თანხლებით. რადგან რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ლვოვი, თანამდებობის გამო, მისდევდა მეფეს, ამიტომ მე უმთავრესად ვიყავი მის სიახლოვეს.

ჩვენ მივდიოდით ქალაქს ქვევით; გადავედით მტკვრის ხილზე და რად-

¹ ალბათ მელიქის საყდარში.

² ეს არის ჩემ მიერ შენიშნული სახეობა ასტრახანული სტეპებისა, მ[ალახია].

werts und kamen heute bis zum Dorfe Natlugi 6 Werst. Die Gegend war eine etwas hügelichte Ebene, die sich nordlich gegen das sandsteinfelsige Vorgebürge mehr erhebt. Die Oberfläche ist thonigt, voller Streusteine aus Sandstein- und Kalksteinbrocken.

Das Dorf Natlugi, am linken Ufer des Kur enthält etwa 50 Häuser, und aussor denselben noch nach hiesiger Weise viele Erdhütten (ruß. Semlianky). Die Einwohner sind Georgianer. Der jezige Zaar hat es, als einen Viereck von 80 Schritten im Durchmesser, mit einer Mauer umgeben und mit einem runden Schiethurm versehen lassen; wovon es auch Heracleziche, die Heracliusburg genennet wird. Gegenüber steht auf dem rechten Ufer des Kur, das dem Fürsten Kaplanischillo gehörige, auch mit einem Schiethurm versehene Dorf Soegalegi.

Das Kurufer und sein Bette besteht hier aus grünlich grauen grobkörnigen Sandsteinfelsen mit eingestreueten Feldspath.

Den 22sten Februar. Nach etwa 10 Werst ritten wir durch das seichte Flößchen Lotschini, welches aus dem ersten oder dem Kur nordlichen Vorgebürge kömmt, und an welchem etwas höher die Dörfer Markopi und Nori stehen. Der Flus liegt voller runden Rollsteine aus Sand- und Kalksteinen.

Vom Lotschini zum Flusse Jör der linken des Kur, ritten wir in fast 3 Stunden etwa 16 Werst und erreichten sein rechtes Ufer 3 Werste unter der ehemaligen, jetzo eingegangenen Festung Chaschmi.

Der Weg von Natlugi bis hieher ging fast gerade nach O., dadurch wir am Jör den Fuß des ersten südlichen Vorgebürgs erreichten. Der Jör kömmt aus dem Eis- oder Hauptgebürge, durchschneidet dieses Vorgebürge, welches an seiner linken hoch, an der rechten mehr flach ist, wendet sich denn in OSO. und fließt in dieser Richtung in einer Ebene, nach 30 Werst aber tritt er wieder in niedrig Gebürge, welches sich von der linken des Kur erhebt, in welcher er in den Kur 3 Tagereise unter Chaschmi fällt.

Die vorerwehnte Ebene am Jör ward ehemals von terekemenischen Tataren bewohnt, die besonders vielen Reis baueten, weil die Gegend durch Kanäle aus dem Jör überschwemmt werden konnte. Jetzo ist vom Gebürge zur Mündung, wegen der Räubereyen der Lesgier, alles wüste. Die Festung Chaschmi ist deswegen verlassen. Bey derselben, ist zur Ueberschwemmung einer großen Fläche, ein ansehnlicher Kanal angefangen, aber auch ins Stecken gerathen.

An den Ufern des Jör wachsen hier *Ulmus campestris*, und *Corylus Avellana*, die eben blüheten, *Betula* *Alnus*, die schon geblühet hatte, *Populus tremula*, *Hippophaë Rhamnoides*. *Ulmus pumila* und *Salix alba*.

Das Bette des Jörs war zwar 200, der jezige Fluß aber nur 50 Schritte breit und voller runden Sand- und Kalksteine aus dem Vorgebürge. Sein Wasser ist sehr klar und bey $1\frac{1}{2}$ Fuß tief von reisendem Lauf. Jenseits des Jörs ritten wir zum Dorfe Batara Sevli, 1 Stunde 5 Werst. Es

გან მთელი მოგზაურობა მიმართული იყო აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ხოლო პირველად მტკვრის მარცხენა ნაპირს დაყოლებით ქვევით, ამიტომ იმ დღესვე მივედით სოფელ ნათლულში, თბილისიდან 6 ვერსზე. მიდამო წარმოადგენდა ოდნავ ბორცვიან დაბლობს, რომელიც ჩრდილოეთით სულ მალღდებოდა ქვიშაქვიან მთებისაკენ. ზედაპირი თიხიანია, საესე ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

სოფელი ნათლული მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირას, შესდგება დაახლოებით 50 სახლისაგან და, გარდა აზისა, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ბევრი მიწურებისგან (რუსულად „ზემოიანკა“). მოსახლეობა ქართველებია. ახლანდელმა მეფემ შემოარტყა ოთხკუთხა კედელი ადგილს, დიამეტრით 80 ნაბიჯი, და დაატანა მრგვალი კოშკი. ამიტომ მას დაარქვეს ერეკლეს-ციხე. პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, დგას სოფელი სონღალული, გამაგრებული ასევე კოშკით, რომელიც ეკუთვნის თავად ყაფლანიშვილს.

მტკვრის ნაპირი და კალაპოტი აქ შედგება მომწვანო-ნაცრისფერი მსხვილი ქვიშაქვისაგან, რომელიც არეულია მინდვრის შპატში.

22 თებერვალი. დაახლოებით 10 ვერსის შემდეგ გადავედით პატარა მდინარე ლოჭინზე, რომელიც გამოდის პირველი, მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე მთისწინეთიდან; ცოტათი მალა მდებარეობენ სოფლები მარტყოფი და ნორიო. მდინარე საესეა ქვიშაქვისა და კირქვის კენჭებით.

ლოჭინიდან მდ. იორამდე, მტკვრის მარცხენა შენაკადამდე, 3 საათში გავიარეთ 16 ვერსი და მივედით მის მარჯვენა ნაპირამდე, 3 ვერსით ქვემოთ იმ ადგილიდან, სადაც დგას ამჟამად უმოქმედო ხაშმის ციხე.

გზა ნათლულიდან აქამდე მიემართებოდა თითქმის პირდაპირ აღმოსავლეთისკენ და, ამრიგად, იორის გავლით მივედით სამხრეთ მთისწინეთის ძირთან. იორი სათავეს იღებს ყინულიან, ანუ მთავარ ქედიდან, კვეთს ამ მთიანეთს, რომელიც მარცხენა მხარეს მალაია, ხოლო მარჯვენა მხარეს უფრო ვაკე, შემდეგ იორი შემოუხვევს აღმოსავლეთით — სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ამ მიმართულებით მიედინება დაბლობზე; 30 ვერსის შემდეგ ის კვლავ შედის დაბალ მთიანეთში, რომელიც აღმართულია მტკვრის მარცხენა ნაპირას, სადაც ის მტკვარს ერთვის ხაშმის ქვემოთ 3 დღის სავალზე.

ზემონახსენები დაბლობი იორისა წინათ დასახლებული იყო თურქმანი თათრებით, რომლებსაც აქ მოჰყავდათ განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ბრინჯი, რადგან ეს დაბლობი იფარებოდა იორიდან გაყვანილი არხების წყლით.

ახლა მთიანეთიდან შესართავამდე, ლეკების თარეშის გამო, ყველაფერი გაუდაბურებულია. ამიტომაცაა მიტოვებული ხაშმის ციხე. მის ახლოს, დიდი ფართობის მოსარწყავად, დაუწყიათ მოზრდილი არხის გაყვანა, მაგრამ მისი დამთავრება ველარ მოხერხებულა.

იორის ნაპირზე იზრდება აქ *Ulmus campestris* (თელამუში) და *Corylus Avellana* (ტყის თხილი), რომლებიც ახლა ყვადონენ, *Betula Alnus*, რომელსაც დაემთავრებინა ყვავილობა, *Populus tremula* (ვერხვი), *Hippophae Rhamnoides* (ჩხარტლა), *Ulmus pumila* და *Salix alba* (ტირიფი).

იორის კალაპოტი თუმცა 200 ნაბიჯის სიგანისაა, მაგრამ ამჟამად მდი-
2. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

steht an einem Bache in einer Kluft und ist mit einer Mauer als ein Viereck umgeben. Ausser dem Dorfe, welches etwan 100 Familien enthält, sahe man vielen Wein gepflanzt.

Nach etwan 3 Werst hatten wir das Kloster Ninoziminda zur Seite. Die steinerne Kirche ist der heiligen Nino gewidmet, und wird von einigen Mönchen bedient, inner- und ausserhalb der Mauer wohnen verschiedene Familien.

Bis Sagaredscho eine gute halbe Stunde oder 3 Werst. Dieser Ort steht am Bache Twaitaskaro, dessen Bette 150 Schritte breit, ganz mit gerundeten Sand- und Kalksteinen bedeckt, aber jetzo ohne Wasser war, weil man es einiger Mühlen wegen abgeleitet hatte. Er fällt in die linke des Jörs. Sagaredscho ist auch mit einer Mauer umgeben, die meisten Häuser sind aber ausser derselben. Man kann hier 50 ansäßige Familien rechnen.

Der Weg hieher gieng in O, dem Fuße des ersten Vorgebürgs parallel, in einer hügllichten Gegend. Bey Sagaredscho hatte man sich dieselbe sehr zu Nuze gemacht, viele Weinreben gepflanzt und viele Aepfeln, Birnen, welsche Nüsse, Kirschen, Quitten, Mandeln, Mispeln, Pflaumen, Aprikosen und Korneelkirschen umher gesetzt. Die vier letzten Fruchtbäume standen schon in voller Blüte, auch Rosa canina und Rubus fruticosus, beyde an Zäunen häufig, blüheten schon.

Von Teflis bis hier hatte ich blühend gesehen, Tussilago Farfara häufig, Bulbocodium vernum, Crocus vernus, Veronica agrestis, Scilla amoena, Primula acaulis, Viola odorata, Hyacinthus racemosus, Iris pumila, Vinca minor, Leontodon Taraxacum. Diese Pflanzen sind alle auch am nördlichen Vorgebürge, doch blühen sie etwa 14 Tage später. Viscum album blüdete auch. Er war bey Sagaredscho vorzüglich auf Birnbäumen und Weispappeln, die selbst schon abgeblühet hatten, häufig; auf Eichen, die hier nicht selten sind, bemerkte ich ihn nicht.

Den 23-ten Februar, morgens, setzten wir die Reise von Sagaredscho fort und ritten nach 5/4 Stunden durch einen nur 5 Faden breiten Bach, fast 1 Werst über dem Dorfe Manavi, welches größtentheils wüst ist; die wenigen noch übrigen Einwohner haben sich etwas nördlicher, in eine enge Ringmauer, nach einer steilen Anhöhe gerettet.

Dieses ist der äusserste ostliche Ort des Distrikts Twal Sagaredscho, der sich von Teflis längst dem südlichen Fuße des ersten Vorgebürgs (Jugum promontoriale primum) bis hieher erstreckt.

Von Manavi und schon von Sagaredscho gieng unser Weg immer noch mit wenig Abweichung in O. Nach 1 1/2 Stunden ritten wir durch den Bach Gruwe und 2 Stunden nachher durch den Bach Bedschambagi. Beide laufen aus NNW., entspringen wahrscheinlich nur im Vorgebürge und fallen in die linke des Jör. Sie halten jetzo wenig, und der Gröwe trübes Wasser. Ehemals standen an beyden Dörfer, deren Lage wegen Wassers, na-

ნარის სიგანე იყო მხოლოდ 50 ნაბიჯი და სავსე იყო მთიანეთიდან ჩამოტანილი ქვიშაქვით და კირქვით. მისი წყალი ცალიან გამჟვერვალეა, აქვს 1 1/2 ფუტი სიღრმე და სწრაფი დინება. იორის იქითა მხარეს ჩვენ გავიარეთ საათში 5 ვერსი სოფელ პატარაეულამდე. ის მდებარეობს ხეობაში პატარა მდინარეზე და გარშემორტყმულია ოთხკუთხი კედლით. სოფლის გარეთ, რომელიც ითვლის 100 ოჯახს, ჩანან ბევრი ვენახები.

დაახლოებით 3 ვერსის შუამდე, განზე დაეინახეთ ნინოწმინდის მონასტერი. ქვის ეკლესია წმ. ნინოს სახელზეა აგებული და მას ემსახურება რამდენიმე ბერი; გალავნის შიგნით და გარეთ ცხოვრობს რამდენიმე ოჯახი.

✓ საგარეჯომდე არის კარგი 1/2 საათის სავალი, ანუ 3 ვერსი. ეს დაპაპლებარეობს მდინარე თვალთაწყაროზე (?), რომლის კალაპოტიც არის 150 ნაბიჯის სიგანისა და მოფენილია მთლიანად ქვიშაქვის და კირქვის კენჭებით. ახლა ის (კალაპოტი) უწყლოა, რადგანაც წყალი გადაგდებულია ზოგიერთი წისქვილებისათვის. ის არის იორის მარცხენა შენაკადი. საგარეჯო გარშემორტყმულია გალავნით, ხოლო მისი სახლების უმეტესობა გალავანს გარეთაა. აქ არის დაახლოებით 500 მკვიდრი ოჯახი.

გზა აქეთკენ მოდიოდა აღმოსავლეთის მიმართულებით, ბორცვიან მიდამოზე, აირველი მთისწინეთის ცირის აარაღელურად. საგარეჯოსთან ეს ადგილი ცალიააა გამოყენებული: ირგვლივ გაშენებულია ვენახები, დარგულია დიდი რაოდენობით ვაშლები, მსხლები, კაკალი, ალუბალი, კომში, ნუში, ზღმარტლი, ქლიავი, გარგარი და შინდი. ოთხი უკანასკნელი უკვე ყვარდა; ასევე *Rosa canina* (ასკილი) და *Rubus fruticosus* (მაყვალი), რომლებიც ხშირად გვხვდება ღობეების გასწვრივ, უკვე ყვარდნენ.

თბილისიდან აქამდე ვხედავდი, თუ როგორ ყვავილობაში იმყოფებოდნენ *Tussilago Farfara* (ვირის ტერფა) ხშირად, *Bulboecidium vernum*, *Crocus vernus*, *Veronica agrestis*, *Scilla amcaena*, *Primula aculis*, *Viola odorata* (ია), *Hyacinthus racemosus*, *Iris pumila*, *Vinca minor*, *Leontodon Taraxacum* (თავკობბალა). ყველა ეს მცენარე გვხვდება ასევე ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მაგრამ ყვავიან 14 დღით გვიან. აგრეთვე ყვარდა *Viscum album* (ფითრი). საგარეჯოში ის უმეტეს წილად იყო სხალზე და ვერხებზე, რომლებსაც თვით უკვე ეყვავილათ; თუხაზე კი, რომელიც აქ არც თუ იშვიათად გვხვდება, ფითრი არ შევიპჩნევიან.

23 თებერვალს დილით გავედით საგარეჯოდან და 5/4 საათში გავიარეთ 5 საენის სიგანის მდინარე, რომელიც იეიდინება სოფ. მანავის 1 ვერსით ზენოთ; ეს სოფელი თ.თქმის მთლიანად განადგურებულია; გადარჩენილ მოსახლეთაგან მცირე ნაწილმა შეაფარა თავი ოდნავ ჩრდილოეთით ვიწრო გალავანს ციცაბო მალლობზე.

ეს არის ყველაზე განაპირა ადგილი თვალ (?) საგარეჯოს მხარისა, რომელიც გადაჭიმულია აირველი მთისწინეთის სამხრეთ კალთების გასწვრივ, თბილისიდან ამ ადგილამდე.

მანავიდან და უკვე საგარეჯოდანაც ჩვენი გზა, ოდნავი გადახრებით, მიემართებოდა ჯერ აღმოსავლეთისკენ. 1 1/2 საათში გავიარეთ მდ. გრუვე (?), ამის შერე 2 საათში კი—მდ. ბეჭამბალი. ორივე მოედინება ჩრდილოეთ—

her, gute und Gebürgswaldung vorzüglich aus Roth-Weißbuchen und Eichen, und wegen der thonigten Verflächung des Gebürges mit hinreichender Dammerde für Ackerbau und] Weide, sehr vortheilhaft war; gegenwärtig war aber alles wüste.

Vom Bache Bedschambagi ging unser Zug in N. O., wodurch wir auf die Anhöhen des Vorgebürgs, an dessen Fuß wir vorher reiseten, kamen. Auf denselben paßierten wir zwey tiefe Gebürgsklüfte mit Quellbächen und kamen nach anderthalb Stunden an den Ort Kudalo, wo wir die Nacht zubrachten. Den ganzen Tag war Schnee gefallen.

Kudalo steht auf den flachen, nicht hohen und nicht felsigten, sondern stark mit Thon, voller Sandstein- und Kalksteingeschiebe, und Dammerde bedeckten ersten Vorgebürge und ist mit einer Mauer als ein Viereck, jede Seite etwan 80 Schritte lang, umgeben. Die Einwohner, etwan 50 Familien wohnen in Erdhütten (ruß. Semlianki) und nehmen ihr Wasser aus einer Quelle an der Mauer.

Die hohe Lage von Kudalo zeigte am folgenden heitern Morgen eine herrliche Aussicht. In der Nähe das Dorf Dschimiti westlich, und Pechuelli und Siari jenseits einer großen Kluft nordlich. Beyde erhalten ihr Wasser aus dem Bache Lakabel, der seinen Lauf in der Kluft hat und gehören dem Fürsten Endronika Schillo. Entfernt zeigte sich in N. das von W. in O. streichende Alpengebürge mit dem gestrigen neuen glänzenden Schnee, in S. dunkel in Nebel das 2te Vorgebürge (Promontorium secundum) und näher mit einem frischen Grün gekleidete Weizen- und Gerstenfelder, von dem dunklen Schatten der Waldung des 2ten Vorgebürges begrenzt.

Den 24sten Februar des Morgens um 9 Uhr verließen wir Kudalo und ritten erst eine viertel Stunde in N. über Felder, die jetzo für die Gerstensaar gepflügt wurden; denn ließen wir uns in die schon gedachte große Kluft hinab und folgten dem genannten Bache Lakabel eine gute viertel Stunde in O. hinab. Am Bache standen einige kleine Mühlen mit horizontalen Rädern (ruß. Mutowka). Die sehr steilen Wände der Kluft zeigten Thon mit Geschieben von runden Sandsteinen, auch wenigern Kalksteinen. Nun stiegen wir in N. Ostlicher Richtung aus der Kluft und kamen auf der Fläche des Vorgebürges, nach 3/4 Stunden, nach dem Dorfe Melani wo wir anhielten.

Melani gleicht Kudalo in der Lage auf dem Vorgebürge, hat aber keine Mauern, daher die Häuser weitläufiger stehen. Es gehört, wie Kudalo und Dschimiti, dem Zaar.

Von Melan gieng der Zug auf dem ersten Vorgebürge nach dem Dorfe Magaro, im Distrikt Kischa auf dem jenseitigen Ufer einer Kluft, in welcher, der Viehtränke wegen, mehrere Brunnen, wider die Weise Georgiens, gegraben waren. Dahin ritten wir in N. O. und gebrauchten drittheil Stunden.

ჩრდილო-დასავლეთიდან, ალბათ სათავეს იღებენ მხოლოდ მთისწინეთიდან და ერთვიან იორს სარცხენა მხრიდან. ახლა ისინი წყალნაკლული არიან, გრუვეს წყალი კი მღვრიეაა. წინათ ორივე მათგანზე იყო სოფლები, რომელთა მდებარეობაც სთიანეთის საქმაო შავმიწიანი თიხიანი ზედაპირის, წყლის, ახლოსმყოფი კარგი მთის ტყეების—უმთავრესად წითელი და თეთრი წიფლის და მუხის, —გამოისობით ძალიან გამოსაყენებელი იყო მიწათმოქმედებისა და საძოვრებისთვის. ახლა კი ყველაფერი გაოხრებულია.

მდ. ბეჭამბალიდან ჩვენი გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, რის გამოც ავედით მთისწინეთზე, რომლის ცირის გასწვრივაც ჩვენ მანამდე მივდიოდით. ჩვენ გავიარეთ ორი ღრმა მთის ხეობა ნაკადულებით და 1 1/2 საათში მივედით ქოდალოში, სადაც გავათიეთ. მთელი დღე თოვდა.

ქოდალო ზღებარეობს სწორ, არც-თუ მაღალ, არაკლდოვან, მაგრამ ქვიშაქვითა და კირქვით სავსე თიხითა და შავი მიწით დაფარულ პირველ მთისწინეთზე. ის შემორტყსულია ოთხკუთხი კედლით, რომლის სიგრაცე ყოველ მხრიდან თითქმის 80 ნაბიჯია. მოსახლეები—დაახლ. 50 ოჯახი—ცხოვრობენ შიშურებში (რუსულად „ხემლიანკა“) და იღებენ წყალს წყაროდან, რომელიც ვადმოდის კედელთან.

ქოდალოს მაღალმა ზღებარეობამ მეორე დილას, მოწმენდილ ამინდში, გადაგვიშალა შესანიშნავი სანახაობა. ახლოს, დასავლეთისკენ, სოფელი ჯიპითა; ფეხველი¹ და ზიარი—ჩრდილოეთით, დიდი ხეობის იქითა მხარეს. ორივენი წყალს იღებენ ბდ. ლაკაბელიდან, რომელიც მოედინება ხეობაში, (სოფლები) ეკუთვნიან თავად ანდრონიკაშვილს. შორს ჩრდილოეთით ჩანს დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ გადაჭიმული ალპური ქედი, ახალი, გუშინდელი პრეკეინავი თოვლით; სამხრეთით ბნელ ბურუსში ჩახს² მეორე მთისწანი, ხოლო ახლოს, მეორე მთისწინის ტყეების ჩრდილით გამოყოფილი, ახლად აწვეანებული ხორბლის და ქერის ყანები.

24 თებერვალს, დილის 9 საათზე, დავტოვეთ ქოდალო. პირველი 15 წუთი მივდიოდით ჩრდილოეთისკენ მინდვრებზე რომლებსაც ახლა ხნავდნენ ქერის დასათესად; შემდეგ დავეშვიტ ქვევით დიდ ხევში, რომელიც უკვე ვახსენეთ, და ჩავყევით ზემოთ დასახელებულ მდ. ლაკაბელს 15 წუთი აღმოსავლეთისკენ. მდინარეზე იდგნენ პატარა წისქვილები ჰორიზონტალური ბორბლებით (რუსულად „მუტოვკა“). ხეობის ძალიან ციცაბო კედლები გვიჩვენებდნენ თიხას შრგვალი ქვიშაქვის და ცოტა კირქვის კენჭების ნაყარით. ჩვენ ანოვედით ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ ხევიდან და ავედით მთისწინეთის თხემზე; 3/4 საათის შემდეგ კი მოვედით სოფელ შელაანში, სადაც ვავჩერდით.

შელაანი, თავისი მთავარიანი ზღებარეობით, ჰგავს ქოდალოს, მაგრამ არაა შემორტყმული კედლით; ამიტომაც სახლები დგანან ერთმანეთისგან შორიშორს. შელაანი, ისევე როგორც ქოდალო და ჯიპითი, ეკუთვნის ხეფეს.

შელაანიდან წავედით პირველი მთისწინეთით სოფ. ღალაროში, კიშას² მხარეში, ხეობის მეორე ხარეს, სადაც საქონლისთვის წყლის სასმელად ამოთხრილია ქები, ქართული ჩვეულების საწინააღმდეგოდ. იქით ჩვენ მივდიოდით

¹ ალბათ ფხოველი.

² უნდა იყოს ქიხიცი—გ. გ.

Den 25sten Februar rückten Ihre Zaarische Hoheit eine Stunde weiter bis zum Kloster Ninoziminda; dem Hrn. Lwow und mir aber riethen sie in Magaro zu bleiben, weil es im Kloster an Futter für die Pferde fehlen würde. Dieses war uns desto lieber, da es gerade heute den ganzen Tag schneie: eine Erscheinung, die sich nach dem Zeugnisse der Einwohner seit vielen Jahren nicht ereignet hatte. Cornus mas, Prunus domestica, und Amygdalus communis stunden in voller Blüthe, die gewiß sehr gelitten haben muß. Mich hinderte das Wetter an einer guten Exkursion.

Den 26sten Februar ritten wir von Magaro in N. W. und erreichten nach einer Stunde Ninoziminda d. i. Kloster der heiligen Nino. Ihre Hoheit bewillkommten uns auf dem Wege nach der Kirche. Es ist eins der angesehensten Klöster Georgiens und der Siz eines Erzbischofs, der einige wenige Mönche bey sich hat. Diese erzählten, daß die heilige Nino bey ihnen begraben läge. Sie sey 300 Jahr nach Christi Geburt auf Befehl der Mutter Gottes, die ihr ein von ihren eigenen Haaren geflochtenes Kreuz gegeben, von Jerusalem nach Georgien gekommen, und habe unter dem dormaligen Zaar Mirian Mepe den Grund zur christlichen Religion gelegt. Die Kirche ist fast 7 Faden lang und 5 Faden breit, von Ziegeln erbauet. Inwendig sind die Ziegel der Westseite grün, blau und schwarz glasirt; so sollen alle, und die Kirche größer gewesen sein. Neben der Kirche ist ein klein Gebäude für die Mönche und ein größeres für den Erzbischof.

Auf dem Kirchhofe standen sehr dicke Walnußbäume und eines Beines dicke Buxbäume (*Buxus sempervirens*), die man auch in dieser Gegend wild findet, und die ganz blüheten.

Beim Kloster ist ein kleynes Thal die dasselbe umgebenden Höhen tragen ansehnliche Waldung. An der Nordseite ist eine Kluft und in derselben ein eingefaßter Quell, aus welchem das Kloster Wasser holet. Von Kloster liegen nach allen Seiten Dörfer in der Entfernung von 1 $\frac{1}{2}$ bis 2 Werst.

Wir waren noch und schon seit dem 22sten November, auf der Höhe des sich nordlich senkenden Vorgebürges, kamen aber nun durch die Richtung unsers Weges in W. N. W. an den nordlichen Fuß des Gebürges, dem wir 1 Stunde folgten und dadurch das kisichische Dorf Wagir, 75 bis 80 Werst von Teflis, erreichten.

Vom 27sten und bis 29sten Februar.

Da der Zaar theils im kisichischen Distrikte, theils mit den Lesgiern verschiedene Geschäfte abzumachen hatte, und es täglich regnete und schneie, auch die Frostnächte meine Exkursionen sehr hinderten, so bemüdete ich mich bey diesem Auffenthalt mit gutem Erfolge um geographische und ökonomische Kenntnisse dieser Gegenden, auch machte ich aus Wagiri einen Rapport an die Keyserliche Akademie der Wissenschaften, den der Zaar mit eigenen Depeschen nach Kislar abgehen ließ.

Vom 1sten bis 6ten März waren wir ebenfalls noch in Wagir, von wo

ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, რასაც მოვანდოვით 1 1/2, საათი.

25 თებერვალს მისი მეფური უმაღლესობა 1 საათის საეაღზე წაეიდა, ნინოწმინდის მონასტრამდე; ბ-ნ ლვოვს და მე გვირჩიეს დავერჩეილიყავით იალაროში, რადგან მონასტერში არ იქნებოდა ცხენების საყოფი საკეები. ეს ჩვენთვის მით უფრო ხელსაყრელი იყო, რომ დღეს მთელი დღე თოვდა: ასეთი თოვლი, მოსახლეობის თქმით, მრავალი წლების მანცილზე არ ყოფილა. შიადი, შაექლიავა და ხუში ყვაოდნენ და, ალბათ, დაზიანდებოდნენ (ამინდის გამო). ამიიდა შერიშალა ხელი მომეწყო კარგი ექსკურსია.

26 თებერვალს გავემართეთ ზალაროდან ჩრდილო-დასავლეთით და 1 საათში მივედით ნინოწმინდაში, ე. ი. წმინდა ნინოს მონასტერში. მისი უმაღლესობა შემოგვეგება ჩვენ ეკლესიის გზაზე. ეს არის საქართველოს ერთი ყველაზე შესანიშნავ მონასტერთაგანი და მთავარეპისკოპოსის საჯდომი, ჰყავს რამდენიმე ბერი. მათ გვიამბეს, რომ წმ. ხინო დამარხულია აქ. ის (ნარო) ღეთისსობლის მოთხოვებით, რომელმაც მისცა მას თავისი თმებისაგან დაწული ჯვარი, 300 წლის შემდეგ ქრისტეს დაბადებისა, მოვიდა იერუსალიმიდან საქართველოში და მაშიადელი მეფის მირიანის დროს ჩაუყარა საფუცველი ქრისტიანულ რელიგიას. ეკლესია არის თითქმის 7 საფენი სიგრძისა და 5—სიგანისა; ხაშენია აგურით. შიგნიდან, დასავლეთის ნხარეს, აგურები დაფარულია მწვანე, ლურჯი და შავი ქიქურით; ამბობენ, რომ წინათ ყველა აგური ასეთი იყო, ხოლო ეკლესია უფრო დიდი. ეკლესიის გვერდით დგას პატარა სახლი ბერებისთვის და ერთიც მოზრდილი მთავარეპისკოპოსისათვის.

ეკლესიის ეზოში იდგნენ ცალიან მსხვილი კაკლის ხეები და ფეხის სიმსო ბზა, რომლებიც ამ მხარეშიც გარეული სახით გვხვდებიან; ისინი უკვე ყვაოდნენ. მონასტრის ახლოს არის აატარა ველი, რომელიც შემოფარგლულია ტყით დაფარული მთებით. ჩრდილოეთის მხრიდან არის ხეობა, იქვეა წყარო, საიდანაც მონასტერი იღებს წყალს. მონასტრიდან 1 1/2—2 ვერსის დაშორებით, ირგვლივ ღებბარეობენ სოფლები.

ჩვენ უკვე 22 ნომბრიდან ვიყავით ჩრდილოეთისკენ დაშვებულ მთისწინეთზე; ახლა კი ჩვენი გზის მიმართულებით, დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მრევდით ქედის ჩრდილოეთ იერთან, რომლის გასწვრივაც მივდიოდით 1 საათი და მივალწიეთ ქიზიყის სოფელ ვაქირს, რომელიც მდებარეობს თბილისიდან აღმოსავლეთით 75—80 ვერსზე.

27-დან 29 თებერვლამდე.

რადგან მეფეს, ერთი ნხრით ქიზიყში, მეორე მხრით ლეკებთან, ჰქონდა საქმეები მოსაგვარებელი და ყოველდღე წვიმდა და თოვდა, რაც ყინვიან დამეებთან ერთად ჩეის ექსკურსიებს უშლიდა ხელს, ამიტომ მე ვეცადე წარმატებით გავცნობოდი ამ ნხარის გეოგრაფიულ და ეკონომიურ მდგომარეობას; აგრეთვე ვაქირიდან დაეწერე მე. რაპორტი საიმბერატორო აკადემიაში, რომელიც მეფემ, თავის საკუთარ დებეშებთან ერთად, გაავზავნა ყიზლარში.

1-დან 6 მარტამდე ჩვენ კვლავ ვაქირში ვიყავით, საიდანაც მე მოვაწვეე რამდენიმე ექსკურსია უკვე ყვაეილობაში მყოფ მცენარეთა გამო, რომლებზეც მე შემდეგ მოგახსენებთ. ჰინჭრის-დედა თბილისიდან აქამდე გვხვდება ცალიან ხშირად და ეს მცენარე, ქორფა, წარმოადგენს საერთოდ ხმარებულს კარგ

aus ich mehrere Exkursionen der schon häufig blühenden Pflanzenwogen machte, die ich weiterhin auführen werde. *Lamium album* war von Teflis bis hier ungemein häufig und das junge Kraut ist hier eine allgemein gebräuchliche, nicht üble Fastenspeise. *Ornithogalum* und einige schöne *Irides* blüheten jetzt.

Den Schakal (*Canis aureus* s. vorh.) hörte man hier des Nachts gewaltig kreischen.

Da diese Tage schön waren, so sangen auch die Droßeln aus voller Macht. Durch die Jagd mit Hunden erhielt ich Haasen und durch Falken Fasanen.

Die ganze Natur Kleidete sich fast zusebends in ein schönes Grün.

Den 7ten März brach der Zaar von Wagir auf, um noch im kisichischen Distrikt zu reisen. Wir ritten durch ein Thal und dann dem nordlichen Fuße des Vorgebürges paralel in OSO, dadurch wir nach mehr als 2 Stunden oder etwan 14 Werst an die Quelle Gumbat kamen. Der Weg ging durch Kornfelder der kisichischen Dörfer Maschnari, Sakobo, Assanuri und Dschugani, die den ganzen nordlichen Fuß dieser Gebürgstreke mit ihren Wohnungen, Wein- und Obstgärten bedecken.

Der Zaar befahl die Quelle Gumbat mit einer Ringmauer zu umgeben, damit sie dem im Thal weidenden Vieh der genannten Dörfer, bey Lesgischen Ueberfällen zur sichern Zuflucht dienen können.

Von der Quelle ritten wir in SSW und kamen nach etwan anderthalb Werst nach dem Stephanskloster, Ziminda Stepani Chirsoeli d. i. des heil. Stephans aus der Gegend Girs. Das Kloster steht am Fuße des nordlichen Vorgebürgs an einer Kluft aus SSO, wüste. Die 10 Faden lange steinerne Kirche und ein ansehnlicher Glockenthurm sind sehr verfallen, und von Wohnungen und der Ringmauer selbst sind nur noch Trümmer. Ich fand weder Inschriften, noch konnten mir die Geschichte des Klosters betreffende Nachrichten mitgetheilt werden.

Die Spuren von Karagatsch, der ehemaligen Hauptstadt Kachetiens sind von Stephanskloster nur etwan 5 Werst im OSO am Gebürgfuß und Ufer des Alasan.

In OSO. Richtung hatten wir zu beiden Seiten des Weges Dschugani oder Zjukani, Tibani, Prasiäni, Arboschiki und Mursani und kamen nach etwan 7 Werst vom Kloster nach dem Dorfe Matschani, dem äußersten süd-östlichen des Distriktes. Es liegt auf der größten Höhe des Vorgebürges, und giebt Aus-icht nach dem nordlichen Thal und Schneegebürge, und in S. nach dem Kur und den Mündungen des Alasan und Jör; Frühlingsdünfte aber trübten den Horizont.

Den 8ten März. Als wir des Morgens von Matschani aufbrachen, folgte uns ein Schwarm Suplikanten zu Fuße und zu Pferde, die dem Zaar fast überall kniend um Rechtshülfe, meist in Gränzstreitigkeiten unter sich baten und theils die streitigen Plätze zeigten.

სამარხო საქმელს. *Ornithogalum* და ზოგი მშვენიერი ზამბახი ახლა ყვაოდნენ. ღამე ტურები გაჰკიოდნენ.

რადგან ეს დღეები მშვენიერი ამინდები იყო, შაშვები მთელი ხმით გალობდნენ. ცაღლებით ნადირობის წყალობით მივიღე მე კურდღლები, ხოლო მიმინოებით ნადირობისას—ხოხბები.

მთელი ბუნება თითქმის ჩვენ თვალწინ ღამაში მწვანით იმოსებოდა.

7 მარტს მეფე გაემგზავრა ვაქირიდან, რათა კიდევ შემოეგლო ქიზიყის მხარე. ჩვენ მივიდიოდით დაბლობზე, შენდევ მთისწინეთის ჩრდილოეთის კალთის პარალელურად აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით; აწნაირად 2 საათზე იეტის, ანუ თითქმის 14 ვერსის შეძღვევ, შივედით გუმბათის წყაროსთან. გზა ვადიოდა ქიზიყის სოფლების—აშნაარის, საქობოს, ასანურისა და ჯუგაანის ყანებზე. ეს სოფლები გაშენებულია ამ მთისწინეთის მთელ ჩრდილოეთ კალთებზე თავისი სახლებით, ვენახებითა და ხეხილის ბაღებით.

მეფემ ბრძანა გალავანი შეშოეგლოთ გუმბათის წყაროსთვის, რათა ლეკების თავდასხმის დროს ამ გალავანში შეეთარებინათ ამ სოფლების პირუტყვი, რომელიც ამ შინდვრებზე სძოვდა.

წყაროდან ჩვენ გავეშართეთ საცხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და დაახლოებით 1 1/2 ვერსის შეძღვევ მივედით სტეფანეს მონასტერთან, ე. ი. წინდა სტეფანე ხირსელის მოხასტერთან. გაპარტახებული მონასტერი დგას ჩრდილოეთ მთისწინეთის ცირას ხევში, სამხრეთ-დასავლეთისკენ. 10 საფენი სიგრძის ქვის ეკლესია და დიდი საცრეკლო ძალიან დანგრეულია და საცხოვრებელი სახლებისა და გალავნისაგანაც სხოლოდ ნანგრევებილა დარჩენილა. მე ვერც წარწერები ვნახე და ვერც სათანადო ცნობები მოვიპოვე ამ მონასტრის ისტორიის შესახებ.

კახეთის ძველი დედაქალაქის ყარაღაჯის ნაშთები არის მდ. ალაზნის ნაპირას, სტეფანწინდიდან მხოლოდ 5 ვერსის მანძილზე აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით მთის ცირას.

აღმოსავლეთის—სამხრეთ აღმოსავლეთის მიმართულებით, გზის ორივე მხარეს, იყო სოფლები ჯუგანი (*Dschugani* ანუ *Zjukani*¹) ტიბაანი, პრასიანი, არბოშიკი და მირზაანი; მონასტრიდან 7 ვერსზე მივედით მაჩხაანში, რომელიც არის ამ მხარის უკიდურესი სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე სოფელი. ის მდებარეობს მთისწინეთის ყველაზე მაღალ ადგილას, საიდანაც მოჩანს ჩრდილოეთის დაბლობი და თოვლიანი ქედები, სამხრეთით—მტკვარი და ალაზნისა და იორის შესართავები; გაზაფხულის ორთქლი ბურუსში ხვევდა პორიზონტს.

8 მარტი. როცა დილით ჩვენ გავედით მაჩხაანიდან, უკან გამოგვეყვა გუნდი მთხოვნელებისა, ზოგი ფეხით მოდიოდა, ზოგი ცხენზე. ისინი დაჩოქილები ეხვეწებოდნენ მეფეს სამართალი ექნა, უმეტესად სამიჯნავე დავის გამო და ხანდახან უჩვენებდნენ სადავო ადგილებს.

ჩვენ უმთავრესად მივიდიოდით სამხრეთისკენ, მთისწინეთის სამხრეთ მხარეზე და განსაკუთრებით ხშირ წიფლნარსა და მუხნარში. 3/4 საათის ანუ 4 ვერსის შეძღვევ მივედით ქედის სამხრეთ კიდეზე და ქალიდან გაშლილ, თიხიან და ბორცვიან სტეპზე გავლით, გავედით პატარა დაბლობზე, იქ იყო

¹ ხომ არ არის ცლუქაანი?

, Wir ritten meist in S. auf die Südseite des Vorgebürges und zum größten Theil in dicken Buchen- und Eichengesträuch. Nach 3/4 Stunden oder etwa 4 Werst kamen wir an den südlichen Gebürgan und aus dem Gehölze in offene thonigte und überall hügelichte Steppe, bis zu einem kleinen Thal oder Kastel, von einigen 100 Schritten im Umfange, in welchem Kochsalz- und Bergölquellen sind. Davon weiterhin.

Von den Kochsalzquellen fast in Westen kamen wir nach mehr als einer halben Stunde oder 3 Werst an den Ursprung des kleinen Baches Olo. Auch diesen Ort befahl der Zar zur Sicherheit der auf der Höhe stehenden kisichischen Dörfer mit einer Ringmauer zu umgeben. Diese haben hier 10 bis 12 Werst von ihren Wohnungen ihre Aker und Viehtriften und oft führten die Lesgier Menschen und Vieh in die Sklaverey. Man sah hier mehrere kleine runde und viereckige Plätze und Erdwällen, in welche die Einwohner, wenn sie die Räuber früh genug bemerken, mit ihrem Vieh fliehen und sich männlich vertheidigen. Nach einem fest beobachteten Herkommen eilt jeder Kisiche mit seinem Gewehr dahin, wo er schießen hört, und durch diese Maasregeln werden sie von den Lesgiern weit seltener, als ihre Nachbarn in Karteli heimgesucht. Nicht selten suchen auch die Kisichen ihren Verlust an Menschen und Vieh mit Gewinn zu ersetzen; sie machen nämlich Ueberfälle in dem mit ihnen gränzenden lesgischen Distrikt Dschari und nehmen was sie finden. So trieben sie den Lesgiern im Winter 1772 an 30000 Schafe fort.

Vom Ursprunge des Baches Olo ritten wir eine Stunde in NNO und kamen von freien hügelichen Feldern am Fuße des Gebürges, nach andern 3/4 Stunden, nach dem Dorfe Bodbe.

Den 9ten März. Von Bodbe ritten wir in N. W. und kamen nach einer halben Stunde nach Magaro (s. den 25sten Februar.)

Von Magaro ging der Weg fast recht in W. bey den Dörfern Neki-vani und Tschotori, beide auf der Höhe des Vorgebürges vorbey, und gelangten nach einer halben Stunde in die große, tiefe Kluft Anagiskawi. In derselben ritten wir in N. W. und erreichten nach 3/4 Stunden das Dorf Anaga auf dem westlichen Ufer der Kluft, am Fuße des Gebürges.

Die Kluft Anagiskawi ist 10 bis 20 Faden breit und ihre steilen Wände zeigen gerundete Sandsteingeschiebe in grauen Thon gepackt. An den Seiten sprudelt eine Menge kleiner Quellen. Die Einwohner haben alle in kleine Kanäle gesamlet, die durch die Inklination des Grundes der Kluft von Zeit zu Zeit starke Schüße oder auch Fälle von 1 bis 2 Faden hoch machen. Dieser Wasserstrom von der Dicke eines Beines setz, auf einer Strecke von 3 Werst, 43 kleine Mühlen mit horizontalen Rädern in Bewegung, die jede in 24 Stunden 200 bis 250 Pfund Mehl, die obern nämlich weniger als die untern liefern.

Von 10ten bis 12ten März blieben wir in Anaga. Ich machte eine Excursion nach der Festung Signach, der einzigen des Distrikts Kisichi.

100 ნაბიჯის გარშემოწერილობის გამაგრებული ადვილი, რომელშიც იმყოფებოდა სუფრის ძარილის და ნავთის წყაროები; ააზუ შეძდევ.

ამ შარილის წყაროებიდან, თითქმის დასავლეთით, 1/2 საათში, ანუ 3 ვერსის შეიდეგ, მივედით აატარა მდინარის ოლის სათავესთან. შეფქ ბრძანა შეპოველოთ კედლით ეს ადგილიც მალლობზე მდებარე ქიზიყის სოფლების უსაფრთხოებისთვის. ამ სოფლებს აქ, თავიანთი საცხოვრებლებიდან 10—12 ვერსზე, აქონდათ ყანები და საცოვრები და ლეკები ხშირად იტაცებდნენ პირუტყვს და ხალხს ტყვედ იიერეკებოდნენ. აქ ჩაიდა პატარა მრგვალი და ოთხკუთხი მოედნები და მიწაყრილები, სადაც მცხოვრებნი აფარებდნენ თავს და პირუტყვს, როცა დროზე შეამჩაევდნენ მნარცველებს, და მანაცად იცავდნენ თავს. აქაცად დადგენილი წესის თანახმად, ყოველი ქიზიყელი მიიჩქარის თავისი თოფით იქით, საიდანაც ესმის სროლის ხმა და, ამ ღონისციების წყალობით, ლეკები მათ უფრო იშვიათად ესხმიან თავს, ვიდრე მათ მეზობლებს ქართლში. არც ისე იშვიათად ცდილობენ ქიზიყელები აინახლაურონ დანაკლისი ხალხისა და პირუტყვისა; აიიტომ ისინიც ესხიან თავს მათ მეზობლად მდებარე ლეკურ რაიონს ქარს და შოაქეთ ყველაფერი, რასაც შოახელთებენ. ასე მაგ., 1772 წლის ზამთარში მათ ლეკებისაგან გადმორეკეს 30 000 ცხვარი.

იდ. ოლის სათავედან ჩვენ წავედით ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და გაშლილი ბორცვიანი ხიდვრების გავლით, რომელიც აკრავს ქედის ცირს, 3/4 საათში ვიყავით სოფელ ბოდბეში.

9 მარტი. ბოდბიდან გავენართეთ ჩრდილოეთ-დასავლეთით და 1/2 საათში მივედით ბალაროში (იხილე 25 თებერვალი).

ბალაროდან გზა მიდიოდა თითქმის აირდაპირ დასავლეთისკენ, სოფლების ნეკივანის¹ და კოტორის ახლოს (ორივენი მთის თხეზე მდებარეობენ) და 1/2 საათში მივედით დიდ, ღრმა ხეობაში—ანაგისკარში. ამ ხეობით გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 3/4 საათში მივალწიეთ სოფელ ანაგას, რომელიც მდებარეობს ხეობის დასავლეთ სანაპიროზე, ქედის ცირას.

ანაგისხევის ხეობა არის 10—20 საყენის სიგანისა. მის ციცაბო კედლებში ჩანან ნაცროსფერ თიხაში არეული ქვიშაქვის კენჭები. კალთებზე ჩამოედინებთან უამრავი აატარა წყაროები. მცხოვრებლებმა ისინი შეაგროვეს პატარა არხებში, რომლებიც ხეობის ნიადაგის დაქანების გამო ხანდახან მლაყრად ვარდებიან 1—2 საყენის სიმაღლიდან. წყლის ამ ნაკადს—ფეხის სინსხოსი—3 ვერსის მანძილზე მოარაობაში მოაყავს 4მ პატარა წისქვილი ჰორიზონტალური ბორბლებით, რომელთაგან თითოეული 24 საათის განმავლობაში იძლევა 200—250 გირვანქა ფქვილს, ამასთან უფრო ზევით მდებარეანი ნაკლებს იძლევიან, ვიდრე ქვემოთ მდებარენი.

10-დან 12 მარტამდე დავრჩით ანაგაში. მე მოვაწყე ექსკურსია სილნალის ციხისკენ, რომელიც ერთადერთი ციხეა ქიზიყის მხარეში. ის მდებარეობს პირველი სამხრეთი მთისწინეთის ჩრდილოეთ კალთის ძირას, სოფლების საქობოს და მაშნარის ახლოს. შემდეგში ამ მხარის შესახებ მეტს ვიტყვი.

თიხიან მალლობებზე გვხვდებოდა პატარა ხერელები ტარანტულით (Ara-

¹ ალბათ ნუკრიანი—გ. გ.

Sie liegt auf dem südlichen Vorgebürge am nördlichen Fuß desselben, bey den Dörfern Sakobo und Maschnari. Davon bey diesem Distrikt ein mehreres.

Auf den thonigten Höhen findet man viele kleine Löcher mit Taranteln (*Aranea Tarantula* L.) denen am Terek gleich.

Ich fand hier Gelegenheit von den Lesgiern Nachrichten zu erhalten.

Den 13ten März verließen wir Anaga und mit diesem äussersten Dorfe auch den kisichischen Distrikt, dehn das Dorf Baidar gehört, so nahe es auch bey Anaga liegt, schon zu einem andern kachetischen Distrikt, in welchem wir nun reiseten.

Auf unserem Wege in WNW. kamen wir durch einen fast trocknen Bach, an welchem das Dorf Baidar stand.

Nach einer halben Stunde hat'en wir das Dorf Kardanach an einem Bache und nach 2 Stunden den Bach Achtala. Auf dem Wege sahen wir am nördlichen Fuße des Vorgebürges die Dörfer Bakurziche, Kolaki, Wedschin und Gurdshani. Von Achtala kamen wir nach anderthalb Stunden bey den Dörfern Dschumlaki und Achasche vorbey nach dem Dorf Weliziche¹. Die Häuser sind von kartelischer Bauart. Der Ort hat eine Mauer und eine Kanone.

In Weliziche² muste ich einen Studenten und 3 Kosaken als Kranke und auch einige beschädigte Pferde hinterlassen. Der Zaar, der es erfuhr, befahl gleich, daß den Leuten Wein, Brodt und Hüner und den Pferden Gersten und Heu, unentgeltlich geliefert werden solle³.

Den 14ten März. Von Weliziche⁴ ritten wir eine Stunde in ONO⁵ bis zum Flusse Alasan, der hier bis 100 Schritte breit war und durch denselben. Er war etwan 3 Fuß tief, hatte trübes Wasser, und am Grunde sehr kleine Steine. Er war auch nicht reißend. Seine Ufer waren nur einige Fuß hoch. Von denselben breitet sich in N. und S. ein ebenes Thal aus, in welches sich von Norden die Alpen und von Süden das Vorgebürge senket. Es ist von N. nach S. etwan 20 Werst breit, und von O. in W. etwan 100 Werst lang.

Vom Ufer des Alasan ritten wir noch eine halbe Stunde in ONO⁶. und erreichten das Dorf Ganas und das diesem N. O. ganz nahe Dorf Tzikani. Beidé sind die äussersten Gränzörter in O. des an der Nord-eite des

^{1,2} Weliziche] Gireliziche P.

³ Den 13ten März—unentgeltlich geliefert werden solle] d. 13 März 1772. von Anaga aufgebracht, gleich darauf Baidar passirt und 1 St. nach WNW bis Kardanach; daselbst Mittag gehalten. Von da 2 St. nach WNW bis zum wachsenden Juzel und löngte Berzoelbrunne, der Achtala genant wird; um den herum alles unfruchtbar; von 1 1/2 Sr. in der Direktion Bakurziche, Kolaki, Wedgin, Gurdshani, Dschumlaki und Achasche vorbei bis Weliziche, daselbst Kranken nachgelassen, G.

⁴ Weliziche] Gireliziche, P.

⁵ ONO] NO, P.

⁶ ONO] N. P.

nea Tarantula L. — ტარენტული ობობა), რომელიც ჰგავს თერგზე გავრცელებულს.

აქ მე მომეცა შემთხვევა მიმელო ცნობები ლეკების შესახებ.

13 მარტს ჩვენ დავეტოვეთ ანაგა და ამ განაირა სოფლით აგრეთვე ქიზიყის მხარეს, რადგან სოფელი ბაიდარი, თუმცა ის მდებარეობს ალიან ახლოს ანაგასთან, ეკუთვნის უკვე კახეთის სხვა იზარეს, სადაც ჩვენ ახლა მივედიოდით.

დასავლეთის—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით ჩვენ მივედით თითქმის მთლად ამომშრალ პატარა მდინარესთან, რომელზედაც მდებარეობს სოფელი ბაიდარი.

1/2 საათში ჩვენ გავიარეთ მდინარეზე მდებარე სოფელი კარდანახი, 2 საათის შემდეგ კი—მდინარე ახტალა. გზაზე დავინახეთ მთისწინეთის ჩრდილოეთ იორას სოფლები: ბაკურციხე, კოლაქი, ვეჯინი და გურჯაანი. ახტალიდან 1 1/2 საათში სოფლების ჩუძლავის და ახაშენის გავლით, მოვედით სოფელ ველისციხეში. სახლები აქ ქართლური ტიპისაა. ამ ადგილს აქვს გავლავა და ქვეშეები.

ველისციხეში მე დავეტოვე ერთი სტუდენტი და სამი კაზაკი, ავადმყოფები, აგრეთვე რამდენიმე ცხენი დაზიანების გამო. მეფემ, როგორც კი გაიგო ამ ამბის შესახებ, მაშინვე ბრძანა, რათა უფასოდ მიეცათ ავადმყოფებისათვის (den Leuten) ღვინო, პური და ქათმები, ხოლო ცხენებისათვის ქერი და თივა!.

14 მარტი. ველისციხიდან 1 საათი მივედიოდით აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ალაზნამდე, რომლის სიგანეც აქ დაახლოებით 100 ნაბიჯია, და გადავედით მასზე. მისი სიღრმე იყო 3 ფუტი, ჰქონდა მღვრიე წყალი და ფსკერზე ალიან წვრილი ქვები. დინება არ იყო სწრაფი. მისი ნაპირები იყო მხოლოდ რამდენიმე ფუტი სიმაღლის. მისგან ჩრდილოეთით და სამხრეთით გადაჭიმული იყო სწორი ველი, რომლისკენაც ჩრდილოეთიდან ეშვება ალაპები, სამხრეთიდან—მთისწინეთი. ეს ველი ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ 20 ვერსის სიგანისაა, ხოლო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ—100 ვერსის სიგრძისა.

ალაზნის ნაპირიდან ჩვენ მივედიოდით 1/2 საათი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მივედით სოფელ გავაზამდე, აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთით სულ ახლოსაა სოფელი ქიკაანი. ესენი არიან კახეთის უკიდურესი აღმოსავლეთი სასაზღვრო ადგილები ამ ველზე, რომელიც* მდებარეობს ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეზე. ამბობენ, რომ წინათ ქართველები სახლობდნენ აგრეთვე კიდევ უფრო შორს, აღმოსავლეთით. ახლა კი ლეკეთ-ქარის სოფელ ბელაქანამდე, რომელიც მდებარეობს გავაზიდან 30 ვერსზე, აღარ გვხვდებიან (ქართველები). მიუხედავად მტრულად განწყობილი ლეკების სიახლოვისა, ამ სოფლებს არ აქვთ სიმაგრეები და ცხოვრობენ უკეთეს პირობებში, ვიდრე უფრო

* 13 მარტს—ქერი და თივა, პ.] 1772 წ. 13 მარტს გავედით ანაგიდან, მაშინვე გავიარეთ ბაიდარი და 1 საათში დასავლეთის—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით კარდანახში; იქ ვისადილეთ. იქიდან 2 საათში დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მხარდ ბორცვამდე და თიხიან ნეთის წყარომდე, რომელსაც ახტალას უწოდებენ; გარემო ყველაფერი უნაყოფოა; იქიდან 1 1/2 საათში ბაკურციხის, კოლაქის, ვეჯინის, გურჯაანის, ჩუძლავისა და ახაშეს გავლით ველისციხეში, სადაც ავადმყოფები დავეტოვეთ, გ ი უ ლ დ.

* ლაპარაკია ალაზნის ჩრდილოეთით მდებარე კახეთის ნაწილზე—გ. გ.

Alasans gelegenen Theils von Kachetien. Ehemals sollen noch weiter östlich von Georgianern bewohnte Oerter gewesen sein. Jetzo aber ist bis zu dem Iesgisch Dschjarischen Dorfe Belakan, welches man über 30 Werst von Ganas entfernt hält, keines mehr. Ohngeachtet der Nähe der feindseligen Lesgier, haben doch diese Dörfer keine Befestigung und leben im bessern Wohlstande als in dem weit entfernten Karteli. Sie sind der Scharmüzel mit den Lesgiern gewohnt, heimsuchen die Dschjarischen Lesgier so oft als diese sie, und rauben sich mit ihnen wechselseitig Menschen und Vieh.

Ganas oder Gauas liegt kaum 2 W. vom eigentlichen ziemlich steilen Fuße des Hauptgebürges (Jugum subalpinum) am Bache Ganas. Längst der Kluft dieses Baches geht ein Weg, auf welchem man in einer sehr starken Tagereise zu der an der Nordseite des Hauptgebürges wohnenden Nation Kabutsch. und von da zu den Iesginischen Distrikten Kahaiso und Chunsag gelangt.

Von Ganas ritten wir in WNW. durch hier gewöhnliche Waldung und hatten nach anderthalb Stunden den Bach Bursa und nach einer halben Stunde den Bach Durusch. An dessen Ufer und am Fuße des Hauptgebürges steht die Festung Kwaraeli auch Kwareli. Sie besteht wie die vorigen aus einer Mauer, die einen Quadratplatz von 150 Schritt im Durchmesser einfaßt. In diesem Platze wohnt fast niemand, sondern neben der Festung in der Kluft, in welcher der Bach Duritsch aus dem Gebürg kömt, und auf den Ufern der Kluft, wo sie auch ihre Gärten haben. Am Bache selbst sind kleine Mühlen. Die Häuser der Einwohner sind von kisichischer Bauart. In Kwareli hat der Episkoposi Nekreseli seinen Siz. Am Gebürge soll *Fagus Castanea* häufig wild wachsen.

Von Kwareli oder Kwaraeli hat man im Gebürge, Dido in N. Tuschi in N. W. und den Iesgischen Distrikt Anzug in NO¹.

Den 15ten März brachen wir früh von Kwareli auf und erreichten nach einer Stunde Weges in WSW das Dorf Lomiziche am kleinen Bache Kui oder Kui Tskaro (Kuiquelle). Dieses und das eine halbe Stunde in WSW entfernte Dorf Wepchi Ziche legte der Zar Heraclius etwa:n vor 10 Jahren. von den Ueberbleibsel und mit den Ueberbliebenen mehrerer, durch die Lesgier zerstörter Dörfer an. Beide enthalten kaum 50 Familien und sahen noch sehr wüst aus¹, doch war schon Wein, Aprikosen, Pfirsichen, die sehr blüheten, und einige andere Fruchtbäume gepflanzt. Wir wurden hier, wie es in Georgien in den Fästen gebräuchlich ist, nemlich blos mit Speisen aus dem Pflanzenreich, ohne Fische bewirthet.

¹ Den 14 März—Distrikt Anzug in NO. P.] Den 14 März. Von da aufgebrachen und 1 St. nach ONO bis zum Alasan; durch denselben und daraus 1/2 St. nach ONO bis Ganas. Dieser Weg gieng durch dickes Gehölze, in dem Eiche, Weisbuche und Rust-

მოშორებულ ქართლში. ისინი მიეჩვივნენ ლეკებთან შეტაკებებს; თავს ესხმიან ქარელ ლეკებს ისევე ხშირად, როგორც ეს უკანასკნელი მათვე, და სტაცებენ ერთმანეთს ხალხსა და პირუტყვს.

გავაზი მდებარეობს 2 ვერსის მოშორებით საკუთრივ მთავარი ქედის თითქმის ციცაბო ირისიგან, მდ. გავაზზე. გზა მიდიოდა ამ მდინარის ხეობის გაყოლებით, რომლითაც ერთი დღის მოგზაურობით შეიძლება გადასვლა კაბუჩის ხალხში, რომლებიც ცხოვრობენ მთავარი ქედის ჩრდილოეთ მხარეზე; აქედან კი ლეკების მხარეებში კახაისოსა და ხუნაბში.

გავაზიდან ჩვენ გავემართეთ დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და, აქაური ჩვეულებრივი ტყის გავლით, 1 1/2 საათში მივედით მდინარე ბურსამდე, ხოლო 1/2 საათში—მდინარე დურუჯამდე. მის ნაპირზე და მთავარი ქედის ძირას მდებარეობს ყვარელის ციხე. ის, ისევე როგორც ზემოთშეხვედრილები, შეიცავს გალავანს, რომელიც ფარგლავს ფართობს 150 ნაბიჯის დიამეტრისას. ამ მოედანზე თითქმის არავინ ცხოვრობს. ცხოვრობენ ციხის ახლო ხეობაში, სადაც მიედინება ქედიდან ჩამომდინარე დურუჯი და ხეობის ნაპირებზე, სადაც ზათ აქვთ აგრეთვე ბალები. ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ზედ მდინარეზე არის პატარა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები ქიზიყური ტიპისაა. ყვარელი არის ნეკრესელი ეპისკოპოსის ადგილსამყოფელო. ამბობენ, რომ ქედზე იზრდება გარეული წაბლი.

ყვარელიდან მთებში მდებარეობენ: დიდო—ჩრდილოეთით, თუშეთი—ჩრდილო-დასავლეთით და ლეკების რაიონი ანჭუხი—ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

15 მარტს ადრე გავედით ყვარელიდან და 1 საათში დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით მოვედით სოფელ ლომისციხეზღე, რომელიც მდებარეობს პატარა მდ. კუიწყაროზე. ეს და, მოშორებული მისგან დასავლეთით-სამხრეთ დასავლეთით 1/2 საათის სავალზე, სოფელი ვეფხისციხე ერეკლე მეფემ დაასახლა დაახლოებით 10 წლის წინათ იმ სოფლების ნარჩენებისა და გადარჩენილ მოსახლეთაგან, რომლებიც ლეკებმა მოაოხრეს. ორივენი შეღვებიან 50 ზე ნაკლებ ოჯახისაგან და გამოიყურებიან ცალიან უდაბურად, მაგრამ უკვე ჩაყარეს ვაზი, ჩარგეს გარგარი, ატაში, რომლებიც უკვე ყვოდნენ და ხეხილის კიდევ სხვა სახეები. აქ ჩვენ გავვიმასპინძლდნენ, როგორც ეს საქართველოში მარხვის დროსაა მიღებული, მხოლოდ ბოსტნეულის საკვებით, უთევზოდ.

er. Nahe bei Ganas in O. ist noch das Dorf Tzikani, welches das äusserste georgische Dorf ist; darauf erreichten in O. den Iesgischen Distr. kt Tschar folgl. Nach dem Mittagmal von Ganas aufgebrachen bis zum Bach Bursa 1 1/2 St., bis zum Bache Duritsch 1/2 St. an den Kwareli gelegen; der Weg ging am Fuß des Gebürges nach WNW. Von Kwareli am Gebürge in N. Dido, in NW Tuschi, in NO. Anzug. Allhier in Blühe Ficaria, Vennica agr. Valetia Ceurcitta... Kwareli ist der Siz des Episkuposi Nekreseli, die Festung ist leer. Die Einwohner wonen in hölzernen kisichisch. änllich. Häusern. Von der Festung in N. in der Klufft des Flusses an beiden Seiten (sind) viele Mülen mit horizontal..., G.

Von Lomiziche ritten wir in NW. und kamen nach anderthalb Stunden (etwan 9 Werst) nach Tschilda am Flusse Tschelti. Tschilda liegt³ in einem kleinen Thal, zwischen dem nordlichen höhern und südlichen niedrigeren Gebürge, welches sich hier endigt. Es³ besteht aus Kalkstein, und hatte Gebüsch aus⁴ *Carpinus betulus*, *Cornus mas*, *Ficus carica*, *Rhamnus paliurus* und *saxatilis*, *Jasminum*, *Crataegus oxyacantha* und *Rhus cotinus*.

Den 16ten März brachten wir wegen Regenwetter in Tschilda zu. Dieses Dorf gehört theils dem Patriarchen, theils andern Fürsten. Man hält hier viele Ziegen und Schaaf. Leztere sind klein, mit einem kleinen Fettschwänze, ohne Hörner, mit guter, weicher, krauser Wolle. Hier war der Sommergersten schon Zoll lang aus der Erde⁵. Wie in Kwareli sind auch hier Weinreben- und Maulbeerbäume häufig. Die Gärten werden mittelst der aus dem Tschelti in dieselben geführten Graben gewässert. Die Betten der Flusse, die von dem jago subalpino aus Norden kommen, sind voll mit schwarzen Tafelschiefer, weil dies jugen so hoch ist, daß dieser häufig und mächtig ist. Nur am Fuß ist die Bergart Kalkstein⁶.

Den 17ten März. Der heutige Weg ging in W. wenig nordlich, ganz am Fuße des Schiefer- und Kalkgebürgs (Jug. subalpinum).

Von Tschilda hatten wir nach 1/4 Stunde Sabueti, an einem kleinen Gebürgebache am Fuß des Gebürgs⁷ und nach 1/2 Stunde den Fluß Zubani, der aus NW. aus dem Gebürge kömmt und am Fuß des Gebürgs den Bach Boties aufnimmt; an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen⁸ die kleine Festung Gremi steht, mit einer Kirche, einem Schießthurm und ein paar Häusern, nur 2 kleine Toor gehen zu derselben⁹.

In dem nahen Thal stand die ehemals ansehnliche Stadt Gremi, von welcher noch 5 Kirchen übrig sind, deren einiige georgianische, andere armenische Inschriften haben.

Am linken Ufer des Zubani steht hier das kleine Dorf Enniseli¹⁰.

Von Gremi kamen wir nach einer Stunde durch einen kleinen Bach und dann nach 2 Stunden zum Fluße Lopata, an dessen rechten Ufer¹¹ am Fuß des Gebürgs die Festung Artana steht. Vordem hatten die Lesgier und Kisten für ihre räuberischen Streifereyen nach Kachetien und Georgien an diesem Fluß einen gemeinschaftlichen Weg. Eine Stunde von derselben hatten wir den Bach Tschitschakwa und nach 1/4 Stunden den Fluß Stori, an dessen linken Ufer¹² das Dorf Pschawel und am rechten¹³ die Festung Laliskur stehen. Dasselbst Halte¹⁴.

¹ Den 15ten März—sehr wüst aus] D. 15. März von Kwareli 1 St. nach WSW bis Lomiziche, an der Westseite des Baches Kuitskaro (d. i. Kuiuquelle), hier zu Mittag Halte. Dies Dorf und Wepchi-Ziche, welches 1/2 St. von hier in WSW gelegen, sind erst vor 10 Jahre angelegt, G.

² Tschilda liegt, G.] der seinen Lauf...hat, P.

³ Es, P.] dieses südliche, G.

⁴ hatte Gebüsch aus, P.] es war bedeckt mit Gesträuch von, G.

⁵ Hier war—Erde<P.

ლომისციხიდან ჩვენ გავემართეთ ჩრდილო-დასავლეთით და 1 1/2 საათში (დაახლოებით 9 ვერსის შემდეგ) მივედით შილდაში, ჩელთის-წყალზე, შილდა მდებარეობს¹ პატარა დაბლობზე, ჩრდილოეთის უფრო მაღალ და სამხრეთის შედარებით დაბალ ქედის შორის, რომელიც აქ თავდება. ის (სამხრეთისა—გიულდ.) შეიცავს კირქვას და აქვს ბუჩქნარი შემდეგი მცენარეებისა²: რცხილა, შინდი, ლევი, *Rhamnus paliurus* და *saxatilis*, *Jasminum*, *Crataegus Oxyacantha* (კუთელი) და თრიმილი.

16 მარტი წვიმის გამო გავატარეთ შილდაში. ეს სოფელი ნაწილობრივ ეკუთვნის აატრიარქს, ნაწილობრივ სხვა თავადებს. აქ აყავთ ბევრი თხები და ცხვრები. უკაიასკენლნი აქ აატარა ზომისაა, აატარა ცხიმკუდებით, რქები არ აქვთ. აქვთ კარგი, რიილი და ხუჭუჭი მატყლი. საგანაფხულო ქერი აქ უკვე დიუიმზე იყო ამოსული მიწიდან³. როგორც ყვარელში, აქაც ხშირად გვხვდება ვენახები და თუთის ხეები. ბაღები ირწყვება ჩელთის წყლიდან გამოყვანილი რუებით. მდინარეების კალაპოტები, რომლებიც მოედითიან კუგი subalpinu-დან, ჩრდილოეთიდან, სავსეა შავი დაფის ფიქალით. რადგან ეს ქედი ასე მაღალია, ესეც ხშირი და მაგარია. მხოლოდ ირას არის კირქვის ქააეი.⁴

17 მარტი. დღევანდელი გზა მიდიოდა დასავლეთისკენ, ნაკლებ ჩრდილოეთით, ზედ ფიქალიახ და კირქვიან მთების (*Jug. subalpinum*) ირში.

შილდიდან 1/4 საათში გავიარეთ საბუეთი, მდებარე მთის პატარა მდინარეზე ქედის ცირას⁵; ხოლო 1/2 საათის შემდეგ—მდინარე წუბანი (?), რომელიც გამოდის ქედიდან ჩრდილო-დასავლეთიდან და მთის ირთან იერთებს მდინარე ბოტიეს, რომლის შესართავთაააც, დასავლეთით, დაბალ კიოქვიან კლდეზე⁶ დგას აატარა ციხე გრემი ეკლესიით, კოშკით და რამდენიმე სახლით. მხოლოდ ორ პატარა ჭიშკარს მივყავართ მათქემ⁷.

იქვე ახლოს დაბლობზე იყო წიათ შიშიშეილოვანი ქალაქი გრემი, რომლისგანაც კიდევ დარჩა 5 ეკლესია. ამათგან ზოგს აქვს ქართული წარწერები, ზოგსაც სომხური. წუბანის მარცხენა ნააირზე დგას პატარა სოფელი ენისელო⁸.

გრემიდან 1 საათის შემდეგ გავიარეთ აატარა მდინარე; კიდევ 2 საათში მივედით მდინარე ლოპოტაზე, რომლის მარჯვენა ნაპირზეც⁹, მთის ირში, დგას ციხე არტანა. წინათ ლეკებს და ქისტებს აქ, ამ მდინარეზე, ჰქონდათ საერთო გზა თავისი ყაჩაღური თავდასხმებისათვის კახეთზე და საქართველოზე. 1 საათის შემდეგ აქედან გავიარეთ მდინარე ჩიჩაყვა და 1/4 საათში—მდინარე სტორი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც¹⁰ მდებარეობს სოფელი ფშაველი, ხოლო მარჯვენაზე¹¹—ლალისყურის ციხე. იქ შევისვენეთ¹².

გვ. 31. 15 მარტს—ძალიან უდაბურად, 3 ა ლ.] 15 მარტს ყვარელიდან 1 საათი [მივიდოდი] დასავლეთ—სამბრეთ-დასავლეთით ლომისციხემდე, [ის მდებარეობს] მდ. კუიწყაროს დასავლეთ მხარეზე, აქ სადილად შევისვენეთ. ეს და სოფელი ვეფხისციხე, რომელიც აქედან 1/2 საათის სავალზეა დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, მხოლოდ 10 წლის წინ არიან დასახლებულნი, გ ი უ ლ.

¹ შილდა მდებარეობს, გ ი უ ლ.] რომელიც მოედინება, 3 ა ლ. ² აქვს ბუჩქნარი შემდეგი

³ Die Betten—Kalkstein <P. ⁷ am Fuß des Gebürges <P. ⁸ an dessen Mündung in W. auf einem niedrigen Kalksteinfelsen, G.] daselbst, P. ⁹ nur 2—demselben <P. ¹⁰ Am linken—Enuiseli, P.] Ein bewontes kleines Dorf ist iztan der Ostseite des Zubani, das Enuiseli genant wird, G. ¹¹ rechten Uf-r, P.] Westseite, G. ¹² linken Ufer, P.] Ostseite, G. ¹³ am rechten, P.] Westseite, G. ¹⁴ daselbst Halte <P.

Die heutige Gegend, der Fuß des Gebürges nehmlich, war waldigt und Eichen, Weiß und Rothbuchen die gemeinsten Baumarten.

Ueberall waren in Gärten Wein, Granaten, Feigen, und alles in Europa gewöhnliche Obst sehr häufig. auch ist der Seidenbau sehr beträchtlich, denn jede Familie gewinnt jährlich 2 bis 4 Pud Kokons, wovon das Pfund zu 60 bis 90 Kop. verkauft wird.

Der Viehstand war überall geringe. Man hält hier viele Gänse und Hühner. selten Kalkunen.

Kraniche und Kropfgänse (*Onocrotalus*) zogen in großen Schaaren nach Norden, auch erscheinen die Schwalben.

D. 18. März 1772 in Laliskur übernachtet. Von da einige 100 Schritte nach N. ist auf einem Kalksteinfelsen eine kleine Festung. Die Stadtmauern sind ein Viereck, jede¹ an 100 Schritte lang. Die Einwohner leben grüßtentheils außerhalb. Von da etwa $\frac{1}{4}$ St. nach W. ist das Dorf Tachtiziche gelegen; und von da $\frac{1}{4}$ St. weiter in W. folgt die Festung Magrani an der Westseite des Baches Pscha, und von da an $1\frac{1}{2}$ St. weiter in W. ist das Dorf Bachtrioni gelegen am Fuß des Gebürges und am Alasan, der hier aus den Gebürge tritt; das ist der letzte an der Nordseite des Alasan gelegene Ort².

Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW³ bis zum Alasan und daraus durch denselben. Das Wasser gieng den Pferden über den Bauch, fließt aber ganz sanft und von da nach $\frac{1}{4}$ St. bis zu der⁴ Festung und dem Kloster Alawerdi; daselbst halte⁵. Die 60 Schritte lange und 30 Schritte breite steinerne, mit Topfstein belegte Kreuz-Kirche ist mit einer Mauer in Viereck umgeben. deren Seiten an 120 Schritte halten⁶. Alawerdi steht am Bache Achsniskewi, des Alasan. Den Boden des Wassers decken gerundete Kalksteinbrocken⁷, und an der Nordseite verbindet sich mit diesen

¹ jede < P.

² D. 18. März—gelegene Ort. G.] Nahe bey Laliskur ist eine den beschriebenen ähnliche Festung auf einem Kalkfelsen. Sie bildet ein Viereck, dessen Seitenmauern etwa 100 Schritte lang sind. Ihre meisten Einwohner haben die Häuser ausser der Mauer.

Den 18. März. Von Laliskur in W. hatten wir nach einer viertel Stunde das Dorf Tachtiziche und noch nach einer viertel Stunde die Festung Magrani am rechten Ufer des Baches Pscha.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Bachtrioni am Alasan, der hier aus dem Gebürge kommt. Dieses ist das nordlichste Dorf am Alasan, P.

³ Von Laliskur ritten wir 1 St. nach SW, G.] Wir ritten, P.

⁴ bis zum—zu der, G.] durch den über 3 Fuß tiefen, hier sanft fließenden Alasan und kamen nach einer viertel Stunde zur, P.

⁵ daselbst halte < P.

⁶ Die 60 Schritte—120 Schritte halten, G.] Beyde sind eines, denn eine Mauer umgibt die Klosterkirche als ein Viereck. Sie ist an jeder Seite 120 Schritte lang. Die Klosterkirche ist eine Kreuzkirche mit Topfsteinfliesen belegt, P.

⁷ Alawerdi steht—Kalksteinbrocken, P.] An der Süd- und Ostseite der Kirchmauer fließt der aus NW aus der Vorgebürge kommende und kleine Kalkstein führende Bach Achsniskewi, G.

დღევანდელი ადგილები, სახელდობრ მთისძირი, დაფარული იყო ტყით, უმეტესწილად გვზვდებოდა შემდეგი ხეები: მუხა, წითელი და თეთრი წიფელი. ყველგან ბაღებში იყო ყურყინი, ბროწეული, ლეღვი და ყველა სახის ნაყოფი, რაც ევროპაშია გავრცელებული; მეაბრეშუმეობა საკმაოდ მნიშვნელოვანია: ყოველი ოჯახი წლიურად იღებს 2—4 ფუთ აბრეშუმის პარკს, ხოლო გირვანქას ყიდიან 60—90 კაპიკად.

მესაქონლეობა ყველგან უმნიშვნელოა. ჰყავთ ბევრი ბატები, ქათმები, იშვიათად ინდოურები.

წეროები და *Oncrotalus*¹ მიფრინავდნენ დიდი გუნდებით ჩრდილოეთისკენ; გამოჩანდნენ მერცხლებიც.

1772 წ. 18 მარტი გავათენეთ ლალისყურში. მისგან რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით ჩრდილოეთისკენ, კირქვიან კლდეზე დგას აატარა ციხე. გალავანი არის ოთხკუთხი, თითოეული [მხარე] 100 ნაბიჯის სიგრძისა. მოსახლეობა უმეტესად მის გარეთ ცხოვრობს. აქედან დასავლეთით 1/4 საათის სავალზე არის სოფელი ტახტიციხე, ხოლო იქიდან 1/4 საათის გზაზე დასავლეთით მალრაანის ციხე, მდ. ფშას დასავლეთ ნაპირზე. იქიდან კი 1 1/2 საათის მოშორებით დასავლეთით არის სოფელი ბახტრიონი, რომელიც მდებარეობს მთის ძირში და მდ. ალაზანზე; ალაზანი აქ გამოდის მთისწიეთიდან. ეს არის ალაზნის ჩრდილოეთ მხარეს მდებარე უქანასკნელი ადგილა².

ლალისყურიდან 1 საათი მივდიოდით საიხრეთ-დასავლეთით ალაზანზე, პერე გავედით წყალში. წყალი ცხენებს მუცელს ხევით წვდებოდა, მაგრამ სავსებით მდორედ მოედინებოდა და იქიდან 1/4 საათში მივდიოდით ალავერდის ციხესა და მონასტერში; იქ შევისვენეთ. ჯვრის ფორმის ეკლესია 60 ნაბიჯის სიგრძისა და 30 ნაბიჯი სიგანისაა. ის ნაშენია ქვით და მოაირკეთებულა ფილაქნებით. მას გარს არტყია ოთხკუთხი გალავანი, რომლის გვერდები 120 ნაბიჯის სიგრძისაა³. ალავერდი მდებარეობს მდ. ახსნისხეზე, ალაზნის შენაკადზე. წყლის ფსკერი მოფენილია მრგვალი რიყის ქვებით. ჩრდილოეთით მას ერთვის ალაზნის პატარა ტოტი აქ საჯდომია ეპისკოპოსისა (ეპისკოპოსი ალავერდელი),

მცენარეებისა, პა ლ.] დაფარულია შემდეგი მცენარეების ჯაგნარით, გ ი უ ლ. ⁴ საგზაფხულო ქერი—მიწიდან < პა ლ. ⁵ მდინარეების კალაპოტები—კირქვის ქანები < პა ლ. ⁶ ქედის ძირას < პა ლ. ⁷ რომლის შესართავთანაც—კლდეზე, გ ი უ ლ] იქ, პა ლ. ⁸ მხოლოდ ორ—მათქვენ < პა ლ. ⁹ წუბანის—ენისელი. პა ლ.] დასახლებული პატარა სოფელი ამჟამად დგას წუბანის აღმოსავლეთ მხარეზე; მას ჰქვია ფისელი, გ ი უ ლ. ¹⁰ მარჯვენა ნაპირზეც, პა ლ.] დასავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. ¹¹ მარცხენა ნაპირზეც. პა ლ.] აღმოსავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. ¹² მარჯვენაზე, პა ლ.] დასავლეთ მხარეზე, გ ი უ ლ. ¹³ იქ შევისვენეთ < პა ლ.

¹ ჩინჩახვიანი ბატები (?).

² 1772 წ.—უქანასკნელი ადგილი გ ი უ ლ დ.] ლალისყურის ახლოს, კირიან კლდეზე არის აღწერილის მსგავსი ციხე. ის არის ოთხკუთხი, რომლის მხარეები დაახლოებით 100 ნაბიჯი სიგრძისაა. მისი მოსახლეობის უმეტესობას სახლები კედლის გარეთ აკვთ.

18 მარტს. ლალისყურიდან დასავლეთით 1/4 საათში გავიარეთ სოფელი ტახტიციხე და კიდევ 1/4 საათში—მდ. ფშას მარჯვენა მხარეს მდებარე მალრაანის ციხე.

1 1/4 საათში მივედით ალაზანზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში. ალაზანი აქ გამოდის მთიდან. ეს არის ალაზანზე ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე სოფელი, პა ლ.

³ ჯვრის ფორმის—120 ნაბიჯი სიგრძისაა, გ ი უ ლ დ.] ორივე გვერთთანებულა, რადგან ოთხკუთხა გალავანი არტყია გარს მონასტრის ეკლესიას. მისი ყოველი მხარე 120 ნაბიჯის სიგრძისაა. მონასტრის ეკლ. არის ჯვარის ფორმისა და მოაირკეთებულა ფილაქნებით. პა ლ.

ein kleiner Abfluß des Alasans¹. Ein Bischof (Episkoposi Alawerdeli) hat hier seinen Sitz. Zu seiner Eparchie gehört auch Telau, welches man von hier in SO. sahe.

Es regnete und gewitterte heute den ganzen Tag. darüber in den schlechten Hütten allhier alles schwam. Im heitern Abend sahe man von hier das Hauptgebürge in N., das Vorgebürge in S. und das beide verbindende in S. streichende Queergebürge (Jug. transversale), in W. etwa 15 Werst von hier mit Schnee bedeckt.

Von Alawerdi sagte man, in SSW. sei am südl. Fusse des Vorgebürges Sagaredgo gelegen².

Den 19ten bis 21sten März. Von Alawerdi³ ritten wir in SO. und kamen nach einer Stunde nach dem großen Dorf und der kleinen Festung Ruispiri. Am Wege dahin hatten wir die Dörfer Achatel, Baioko⁴, Kogoto und Gurgula.

Ruispiri liegt an der W. Seite⁵ des, aus S. des Vorgebürges kommenden⁷, steinigten⁸ Baches Turdo. Von hier ward mir Matani in N. W., Achmeta in W., Ikolto in SW., Alawerdi in NW, Gremi in ONO, Laliskur in NNO und Wardisobani in O gezeigt⁹. Auch 2 Werst höher am Turdo liegt¹⁰ die Festung Artosani.

Von Ruispiri ritten wir $\frac{3}{4}$ St. bis zu eine[m] kleine[n] Bache und von da noch $\frac{1}{4}$ St. bis zur kachetischen Hauptstadt Telawi¹¹.

Telawi besteht aus 3. mit viereckten Ringmauer[n] umgebenen Festungen, die auf der Anhöhe des nordlichen Fusses des Vorgebürges liegen; in einer Höhe in gerader Linie von O. nach W. durch Klüfte, die an 200 Schritte breit sind von einander getrenet. Die mittelste Festung ist der Hauptort und wird Batonis Ziche, das ist des Herrn Festung genannt, weil innerhalb derselben das Schloß ist. Diese hat an 700 Schritte im Umfange. Sie ist innerhalb durch eine Quermauer in 2. Teile geschieden; in dem nordlichen Teile ist das zarische Schloß, das teils aus alten, teils aus neuen Gebäuden besteht, und eine neue Zarische Kirche; in dem südl. Teile sind verschiedene, verfallene Privathäuser. Ausser den Mauern, an der

¹ und an der—des Alasans < P.

² Es regnete—Im heitern, G.] Am heutigen Tage war Regen und Gewitter. Am klärern, P.

³ Von Alawerdi sagte man—Sagaredgo gelegen < P.

⁴ Den 19ten bis 21sten März. Von Alawerdi, P.] den 19. März von Alawerdi, G.

⁵ Baioko. G.] Bajakoro, P.

⁶ an der W. Seite, G.] am rechten Ufer, P.

⁷ aus S. des Vorgebürges kommende < P.

⁸ steinigten, P.] und viele kleine Kalksteine führende, G.

⁹ Von hier ward mir—in O gezeigt G.] Man sieht von Ruispirilo, Matani in NW. Achmeta in W. Ikolto in SW. Wardi Sobani in O. Gremi, Alawerdi und Laliskur, P.

¹⁰ liegt < P.

¹¹ Von Ruispiri ritten—Hauptstadt Telawi G.] Von Ruispiro erreichten wir nach einer Stunde die kachetische Hauptstadt Telawi auch Telau, P.

მის ეპარქიას ეკუთვნის აგრეთვე თელავი, რომელიც აქედან სამხრეთ აღმოსავლეთით ჩანს.

დღეს ბოლო დღე მოდიოდა წვიმა და იყო ქექა-ქუხილი, რის გამოც ცუდ ქოხებში ყველაფერი წყალში ცურავდა. მოწმენდილ ამინდში აქედან ჩანს: ჩრდილოეთით—თავარი ქედი, სასხრეთით—მთისწინეთი, დასავლეთით კი—ამ ორის შემაერთებელი გადაკვეთი ქედი (jug. transversale), რომელიც გადაჭიმულა სამხრეთისაკენ. ის მოზიარებულია აქედან 15 ვერსზე და დაფარულია თოვლით.

აპოზენ, რომ ალავერდიდან სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, მთისწინეთის სასხრეთ ცირთან, არის საგარეჯო.

19 დან 21 მარტამდე. ალავერდიდან ჩვენ გავემართეთ სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 1 საათის შემდეგ მოვედით დიდ სოფელ რუისპირში, რომელსაც აქვს პატარა ციხე. გზაზე გავიარეთ სოფლები ახატელი, ბაიხო, კოლოთო და გულგულა.

რუისპირი მდებარეობს მდინარე თურდოს დასავლეთ მხარეზე, რომელიც გამოდის მთისწინეთის სამხრეთიდან და აქვს ქვიანი კალაპოტი. აქედან მატანი იყო ჩრდილო დასავლეთით, ახმეტა—დასავლეთით, იყალთო—სამხრეთ-დასავლეთით, ალავერდი—ჩრდილო-დასავლეთით, გრემი—აღმოსავლეთით—ჩრდილო აღმოსავლეთით, ლალისყური—ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და ვარდისუბანი—აღმოსავლეთით¹. აგრეთვე 2 ვერსით ზემოთ თურდოზე მდებარეობს არტაზანის ციხე.

რუისპირიდან ჩვენ $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; იქიდან კი $\frac{1}{4}$ საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში².

თელავი შედგება სამი. ოთხკუთხაგალავან-შემოვლებული, ციხისაგან, რომლებიც მდებარეობენ მთისწინეთის ჩრდილოეთის ცირის ამალღებაზე; ერთ სიმაღლეზე პირდაპირი ხაზით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ ერთმანეთისაგან გაყოფილიან 200 ნაბიჯი სიგანის ხეით. შუა ციხე არის მთავარი ადგილი და მას უწოდებენ ბატონის ციხეს, ე. ი. სმართველის ციხეს, რადგან მის შიგნით არის სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს. შიგნით ის ორ ნაწილადაა გაყოფილი გამკვეთი ქედით; ჩრდილოეთის ნაწილში არის მეფის სასახლე, რომელიც ნაწილობრივ ძველი, ნაწილობრივ ახალი წენობისაგან შედგება, და ახალი სანეფო ეკლესია; სასხრეთ ნაწილში არის მოსახლეთა (კერძო პირთა) ბოძველებული სახლები. კედლებს გარეთ, სასხრეთ მხარეზე არის დუქნები, სადაც სომხებს აქვთ უხეში ბაიბისა და აბრეშუმის ქსოვილები და ლეკებს [სხვადასხვა] საქონელი. მოსახლეობის უმეტესი ნაწილი ცხოვრობს ამ გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ და ჩრდილო მხარეზე. სამხრეთის კედელში არის დიდი ალაყადის კარი და ჩრდილოეთისაში, მისგან აღმოსავლეთით—პატარა; ხოლო დასავლეთისაში ფარული (კარი), რომლიდანაც კედ-

¹ აქედან მატანი—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ დ.] რუისპირიდან ჩანდა მატანი ჩრდილო-დასავლეთით, ახმეტა—დასავლეთით, იყალთო—სამხრეთ-დასავლეთით, ვარდისუბანი—აღმოსავლეთით, ალავერდი და ლალისყური, პ ა ლ.

² რუისპირიდან—თელავში, გ ი უ ლ დ]. რუისპირიდან ერთ საათში მოვედით კახეთის დედაქალაქ თელავში, პ ა ლ.

Südseite sind Kramladen, in den[en] Armenen schlechte baumwollene und seidene Zeuge und Lesgier Waaren ... haben. Der mereste Teil der Einwohner wohnt an den Süd-Ost- und Nordseite dieser Ringmauer. In der südl. Mauer ist ein grosses Tor, und der nordl. in der ostl. ein kleines; und in der westl. ein verdecktes, das in ein[em] verdeckten ausserhalb der Mauer schräg herunter gefürten Gange zu einer Wasserquelle führt. Eine Kluft in der diese Quelle ist, scheidet diese mittelste Festung von der westlichen, die Kortgibagiswilli Ziche genant wird, weil sie dieser fürstl. Familie gehört. der[en] einige leibeigene Bauern darin wohnen; sie hat 600 Schritte im Umfange. Ihre westliche Mauer stösst an eine ganz stoife an 10 Faden hohe Wand einer Kluft, in der ein kleiner aus S. kommende Bach fliesst. In der Südseite ist ein grosses Tor.

Die ostliche Festung wird Wachochaschwilo Ziche genant, weil sie dieser adelichen Familie gehört; darin ist eine steine[rne] Kirche und die Hof- und Bauerngebäude; sie hat 500 Schritte im Umfange: in der westl. Mauer ist das Tor. In der Kluft, die diese von der Batonis Ziche scheidet, ist eine starke Quelle. Einige 100 Schritte von der westl. angeführte Festung weiter westlich stehen alte Ringmauern, die an 300 Schritte im Umfange haben und Sueli Ziche, d. i. alte Festung, genant werden. Zwischen diesen Ringmauern sind auch die Überbleibsel einer steinern[en] Kirche¹.

Von Telau $\frac{1}{2}$ St. in N². an dem Quellbach der Kluft bey Batonis Ziche, steht das Dorf Kurgelauri und einige 100 Schritte davon³, gegen Alasan zu, die Dörfer Mugante, Karägeler, Keponaltschi und Kisilhadg'il⁴. In allen⁵ wohnen 250 Familien terekemenzischer Tataren, die der Zaar Erekle

¹ Telawi besteht aus—steinern en Kirche, G.] Sie besteht aus 3 mit Mauern umgebenen Quadraten oder Festungen, durch tiefe bis 200 Schritte breite Klüfte getrennet. Die mittelste Festung ist die vornehmste und heisst Batonis Ziche. d. h. des Herrn Festung, weil der Zaar ein Schloß in derselben hat. Sie hat 700 Schritte im Umfang und ist durch eine Quermauer getheilt. In einem Quartier ist das Schloß mit alten und neuen Gebäuden und eine Kirche; im andern sind auffällige Einwohnerhäuser. Ausser der südlichen Mauer sind Kramladen der Armenianer mit schlechten seidenen und baumwollenen Zeugen und lesgischen Waaren. Aus der Festung geht ein verborgener Weg zu einer reichen Wasserquelle in der Kluft.

Die westliche Festung heisst von der adlichen Familie, der sie gehört, Kortgibogiswilli Ziche. Sie hat 600 Schritte im Umfange und wird von einigen leibeigenen Bauern bewohnt. In ihrer 10 Faden tiefen Kluft ist ein Quellbach.

Die ostliche Festung Wachocha Schwilo Ziche, der [adelichen] Familie dieses Namens, hat eine steinerne Kirche und Hof- und Bauer[n]gebäude. Im Umfange hält sie 500 Schritte.

Sueli Ziche (d. i. Alte Festung) steht nur einige 100 Schritte von der westlichen. Ihre verfallene Mauer umgiebt eine verfallene steinerne Kirche, und ein(en) Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, P.

² Von Telau $\frac{1}{2}$ St. in N < P.

³ einige 100 Schritte davon, G.] demselben nahe, P.

⁴ Kisilhadg'il, G.] Kisischadgil, P.

⁵ allen, P.] diesen 4. Dörfern, G.

ლის გარეთ ციკაბოდ ქვევით დაშვებული (ფარული) საიდუმლო გზა წყარომდე იდიოდა. ხევო, რომელშიც ეს წყაროა, გამოაყოფს ამ შუა ციხეს იმისაგან, რომელიც დასავლეთით მდებარეობს და როსელსაც ყორღლიბალიშვილის ციხე ეწოდება, რადგან ის ეკუთვნის ამ თავადურ გვარს, რომლის ზოგი ყმა-გლეხები მასში ცხოვრობენ; მისი წრეწირი შეადგენს 600 ნაბიჯს. მისი დასავლეთის კედელი ეიჯიება ხევის მთლად ციკაბო, 10 საყენი სიანლის ფერდობს, რომელშიც მოედინება სამხრეთიდან მომავალი პატარა მდინარე. საცხრეთ მხარეზე არის დიდი ალაყაფის კარი.

აღმოსავლეთის ციხეს აქვია ვახვანიშვილის ციხე, რადგან ის ეკუთვნის ამ წარჩიებულ გვარს; მასში არის ქვის ეკლესია და საბატონო და გლეხთა სახლები; მისი წრეწირი 500 ნაბიჯია; დასავლეთის კედელში არის ქიშკარი. იმ ხევში, რომელიც ამას გამოაყოფს ბატონის ციხისაგან, არის ერთი დიდი წყარო. რამდენიმე 100 ნაბიჯზე დასავლეთით დასახლებული ციხის მოშორებით დასავლეთისკენ დგანან ველი გალავანის კედელი 300 ნაბიჯის წრეწირით და მას ეახებია ველ ციხეს. ამ გალავანის კედლებს შორის არის აგრეთვე ხანგრძლივი ქვის ეკლესია¹.

თელავიდან $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე ჩრდილოეთით, ბატონის ციხესთან მყოფი ხევისწყაროს წყალზე (ნაკადულზე) არის სოფელი კურდღელაური და მისგან რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე, ალაზნისკენ, სოფლები მულაილო, ყარაჯალა, ყაფანახი და ყიზილ-აჯილ, ყველაში ერთად ცხოვრობს 250 თურქთაული თათრების ოჯახი, რომლებიც ერეკლე აფენი 20 წლის წინათ გადმოსახლა აქ როგორც კოლონისტები მულანის ველად, რომელზეც, არაქსსა და იტკვარს შორის, ცხოვრობდნენ ისინი, მაგრამ შაჰ ნადირისგან ახლზე შევიწროებულიყვნენ. მათ მთლიანად შესონახული აქვთ თავისი რელიგია, ჩაქმა და ჩვევები.

¹ თელავი შედგება:—ქვისეკლესიისა, გიულდ.] ის შედგება სამი გალავანიანი ციხისაგან, რომლებიც გაყოფილია 200 ნაბიჯი სიანის, ღობა ხეებით. შუა ციხე ყველაზე ცნობილია და ჰქვია ბატონის ციხე (ანუ მბოძანებლის ციხე), რადგან იგი აქვს სასახლე. მისი წრეწირი 700 ნაბიჯს შეადგენს და გაყოფილია გამკვეთი კედლით. ერთ ნ.წილში მთავსებულია სასახლე ახალი და ძველი შენობებით, და ეკლესია; მეორეში—მოსახლეთა მძველებული სახლები, სამხრეთი კედლის გარეთ იყ. სომხების პატარა დუქნები მდოვე აბრემშის და ბანის ქსოვილით და ლეკური საქონლით. ციხიდან მიდიოდა ფაოული გზა ხევში დიდ წყარომდე.

დასავლეთის ციხეს ახალურული გვარის მიხედვით, რომელსაც ის ეკუთვნის, ჰქვია ყორღლიბალიშვილის ციხე. მისი წრეწირია 600 ნაბიჯი და მასში ცხოვრობენ ყმა-გლეხები. მის ხევში, რომლის სიღრმეც 10 საყენია, არის წყარო.

აღმოსავლეთის ციხეს—ვახვანიშვილის ციხეს, რომელიც ამავე გვარის დიდებულს ეკუთვნის, აქვს ქვის ეკლესია, საბატონო კარის შენობები და გლეხების სახლები. მისი წრეწირია 500 ნაბიჯი.

ძველი ციხე დასავლეთის ციხიდან მხოლოდ 100-ოდე ნაბიჯის მოშორებითაა. მისი დანგრეული გალავანი გარს ერტყმის ქვის დაქცეულ ეკლესიას და ოთხკუთხ მოედანს, რომლის დიამეტრიც 100 ნაბიჯია, პალასი.

vor etwan 20 Jahren von der Muganschen Steppe, auf der sie zwischen den Aras und Kur lebten, aber von Schach Nadir ser bedrängt wurden, hieher als Koloniste versetzt hat, die ihre Religion, Kleidung und Sitte noch völlig beibehalten haben¹.

Den 20. März 1772 bei Telau blüete *Primula veris* *Soilla amoena*, *Petasites alba*, *Ficaria*, *Cyclamen*, *Polypodium* oft².

Den 22sten März. Von Telau ⁵/₄ St. nach OSO (ritten) bis zu dem Dorfe Zinandal, welches an der Ostseite des Baches Kisiskewi gelegen, an dessen Ostseite etwas höher das Dorf Kisiskewi und an 2 W. niedriger das Dorf Kondoli³ (stehen).

Von da nach 1 St. [war] ein kleiner Bach und nach ¹/₂ St. ein ander[er] und während ¹/₄ St. noch 3 andere, an den[en] die Dörfer Akura, Kalauri, Schasiani, welches mit einer Ringmauer versehen, und Uriatubani gelegen; dagegen der Weg von 1 ¹/₄ St. von Zinandal bis Akura, ein dichter wuster Weisbuche[n]wald, der ser ofte den Lesgiern zur Herberge dient⁴. Von Uriatubani gieng der Weg in O. am Fuße des Vorgebürges.

Nach einer Stunde hatten wir die Festung Gweliziche am linken Ufer⁵ des Baches Tschirimkewi. Etwan 2 Werst höher am rechten Ufer⁶ des Baches, stand die alte berühmte, jetzt wüste⁷ Stadt Tschirim.

Tschirim, Gremi und mehr vordem ansehnliche Oerter in Kachetien⁸, soll der persische Schach Abbas zu Anfänge des 17ten Jahrhunderts verwüestet⁹ und ihre georgischen Einwohnern¹⁰ nach Masanderan als Kolonisten versetzt haben, wo ihre Nachkommen noch georgisch reden, aber muhamedaner sind¹¹.

Von Gweliziche zeigte man Ganas in ONO, Kwareli in N. und von

¹ die der Zaar Erekle—beibehalten haben < P.

² Den 20. März—oft < P.

³ Den 22-sten März. Von Telau—das Dorf Kondoli, G.] Den 22-sten März. Von Telau ritten wir in OSO. und hatten nach 1 ¹/₄ Stunden den Bach Kisiskewi, an dessen linken Ufer das Dorf Zinandal, etwas höher das Dorf Kisiskewi und unter Zinandal das Dorf Kondoli stehen, P.

⁴ Von da nach 1 St.—zur Herberge dient, G.] Auf dem Wege von hier hatten wir 3 Bäche und bis Akura, etwan 6 Werst von Zinandal, meist dicke Weisbuchenwaldung, die den Lesgiern oft zum Unterhalt dient. Auf diesem Wege hatten wir auch die Dörfer Kalauri, Uriatubani und Schasiani, letzteres ist mit einer Mauer umgeben, P.

⁵ am linken Ufer, P.] an Ostseite, G.

⁶ höher—Ufer, P.] oberhalb am Westseite, G.

⁷ jetzt wüste < P.

⁸ in Kachetien < P.

⁹ verwüestet, P.] verheert, G.

¹⁰ ihre—Einwohnern, P.] die Georgier von da, G.

¹¹ wo ihre—sind, P.] daselbst sie noch igt wonen und georgisch reden, aber muhometaner geworden sind, G.

1772 წ. 20 მარტს თელავის მიდამოებში ყვავიანე *Primula veris Soilla amoena*, ბუერა, *Ficaria*, ყოჩიარა, კილამურა.

22 მარტი. $\frac{1}{4}$ საათში თელავიდან, აღმოსავლეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მივედით სოფელ წინანდალში, რომელიც მდებარეობს მდ. კისისხევის აღმოსავლეთ ნაპირზე, ხოლო ოდნავ მაღლა, მის აღმოსავლეთით არის სოფელი კისისხევი, 2 ვერსით ქვემოთ კი—სოფელი კონდოლი¹.

აქედან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარე; $\frac{1}{2}$ საათში მეორე და $\frac{1}{4}$ ს-ის განმავლობაში კიდევ საიხ სხვა, რომლებზეც მდებარეობენ სოფლები: აკურა, კალაური, შაშიანი—გალავნით, და ურიათუბანი; წინანდლიდან 1 $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე აკურამდე, რომელიც არის ძალზე დანგრეული. გზის პირდაპირ, არის თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ცალიან ხშირად ესახურება ლეკებს თავშესაფარად². ურიათუბანიდან გზა მიდიოდა აღმოსავლეთისაკენ, მთის-წინეთის ცირის გასწვრივ.

ერთ საათში ვიყავით სიმაგრე ველისციხეში³, რომელიც მდებარეობს მდინარე ჭერეშხევის მარცხენა⁴ ნაპირზე; 2 ვერსით მაღლა, მდინარის მარჯვენა⁵ ნაპირას, იყო ამჟამად დანგრეული, ძველი განთქმული ქალაქი ჭერეში.

ამბობენ, რომ საარსეთის შახმა აბასმა მე-17 საუკუნის დასაწყისში ააოხრა ჭერეში, გრემი და ბევრი ძველად სახელოვანი ადგილები კახეთისა და გადაასახლა ხათი მოსახლეობა, როგორც კოლონისტები, მაზანდერანში, სადაც მათი შთამომავლები ჯერაც ლაპარაკობენ ქართულად, მაგრამ უკვე გამაჰმადიანებული არიან.

ველისციხიდან ჩანდა გავაზი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ყვარელი—ჩრდილოეთით, ხოლო წინანდლიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, თელავი დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, ალავერდი ჩრდილო დასავლეთით, მანავი სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით⁶.

¹ 22 მარტი.—კონდოლი, გ ი უ ლ დ | 22 მარტი. თელავიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ მდ. კისისხევი, რომლის მარცხენა ნაპირზეც სოფ. წინანდალი მდებარეობს, ოდნავ ზევით სოფ. კისისხევი და წინანდალს ქვევით სოფ. კონდოლი არიან, პ ა ლ.

² აქედან 1 საათში—თავშესაფარად, გ ი უ ლ.] გზაზე აქედან შეგვხვდა 3 მდინარე და აკურამდე, წინანდლიდან 6 ვერსზე, უმთავრესად ხშირი თეთრი წიფელის ტყე, რომელიც ლეკებს ხშირად თავშესაფარად ემსახურება. ამ გზაზე ჩვენ გ ვიარეთ აგრეთვე სოფლები—კალაური, ურიათუბანი და შაშიანი, უკანასკნელს გალავანი აქვს შემოვლებული, პ ა ლ.

³ ველისციხეში—ჩ. კონიეტურა, Gwelizirhe, G. ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა 99); დასავლეთიდან მოერთვის ჭერემის წყალი... ამ წყალსა ზედა არს, ალაზნის დასავლეთ, ველსა ზედა, ველისციხე.

⁴ მარცხენა, პ ა ლ.] აღმოსავლეთ, გ ი უ ლ დ.

⁵ მარჯვენა, პ ა ლ.] დასავლეთ, გ ი უ ლ დ.

⁶ ველისციხიდან—საგარეჯო სამხრეთ-აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ველისციხიდან ჩანდა გრემი ჩრდილოეთით—ჩრდილო აღმოსავლეთით, თელავი—დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, საგარეჯო—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და კიდევ სხვა ადგილები პ ა ლ.

Zinandal zeigte man Gremi in NNO, Telawi in WNW, Alawerd in NW. Manawi in SSW, Sagaredžo in SO¹.

Bey Gweliziche² trocknete man eben Färberröthe oder Morona³ (georg. Endro) an der Luft⁴, 1 Citra oder 8 Pfund gilt frisch 1 Abas oder 20 Kop., trocken 5⁵ Abas. Ich hatte in Gweliziche übernachtet⁶.

Der Ort gehört der Gemahlin des Zaars Dedopale. Die Einwohner sind aus Karteli hieher versetzt, und wohnen in Erdhütten, von welchen man sonst in Kacheti wenig weiß.

In Gweliziche⁷ fand ich meine vorhin zurückgelassenen Kranken alle hergestellt⁸; nur ein Pferd war unbrauchbar geworden⁹.

Den 23sten März kehrte ich von allen meinen Leuten begleitet, nach Telawi zurück. Mein Weg gieng anfänglich den gekommenen bis Uriatubant und Schasiani, von da aber 2 Stunden in einer niedrigen freien Gegend in NW, bis Kondoli¹⁰, dann in SW. nach einer viertel Stunde durch das Dorf Nasomkari und von demselben nach einer Stunde nach Telawi.

Hier verblieb der Zaar die übrigen Tage des März, die den 28, 29 und 30sten Schnee und Nachtfroste hatten. Das nordliche und südliche Gebürge erschien davon wieder mit Schnee. Diese Witterung mußte dem blühenden Obst nothwendig schaden¹¹.

Mir ward der Aufenthalt durch Nachrichten von Kabatsch und dem Distrikt Dido, auch Chunsag, nützlich¹².

Den 1sten April trat der Zaar seine Rückreise von Telau oder Telawi¹³ nach Tiflis an. Er nahm den Weg über Gweliziche, Tscherim, Manawi und Sagaredscho¹⁴. Da ich an diesen Orten gewesen, blieb ich noch in Telawi, um über Achmeta und Tianeti¹⁵ nach Ananur zu gehen, teils um diese Gegenden zu besehen, teils um die Cassa mit der der Kosak Stepan, den ich von Tiflis nach Kislar abgeschickt, in Ananur wartet, im Empfang zu nemen¹⁶, wozu mir der Zaar eine Bedeckung von 100 Mann lies.

Den 2ten April brach ich von Telawi auf und kam auf dem Wege in W. nach $\frac{3}{4}$ Stunden nach dem Dorfe Wardi Sobani am Turdo und von da in SW. in einer viertel Stunde nach der Festung Artosani und in NW. nach Ruispiri. Sie gehören der fürstlichen Familien Makaschwili.

Von hier ritte ich eine gute¹⁷ Stunde in W. bis zur Festung Dschanani. Am Wege hatte ich südlich die Dörfer Ikolto, Taglauri und Azkwer, nordlich aber Chudaschen und Odschio. Dschanani gehört griechischen Klöstern, weswegen auch ein griechischer¹⁸ Mönch daselbst war¹⁹.

¹ Von Gweliziche-Sagaredžo in SO. G] Von Gweliziche sahe man Gremi in NNO., Telawi in WNW., Sagaredscho in SW. und noch mehr Oerter, P.

² Gweliziche, corr.] Zweli Ziche, P.

³ oder Morona < P.

⁴ Luft, P.] Sonne, G.

⁵ 5, G] 2, P. ⁶ Ich—übernachtet < P. ⁷ Gweliziche, corr.] Zweli Ziche, P.

ველისციხეში ეხლა აშრობდნენ წითელ საღებავს (ქართულად ენდრო) ჰაერზე; მისი 1 ციტრა ანუ 8 გირვამქა ღირს: ახალი—1 აბაზი, ანუ 20 კაპიკი; გაშმრალი—5 აბაზი. მე გავათენე ველისციხეში.

ეს ადგილი ეკუთვნის მეფის მეუღლეს, დედოფალს. აქაური მცხოვრებლები ქართლიდან არიან გადმოსახლებული და ცხოვრობენ მიწურებში, რაც კახეთში საერთოდ იშვიათად გვხვდება.

ველისციხეში დამხედვეი ჩემი დატოვებული ავადმყოფები გამოჯანრთვლებული; მხოლოდ ერთი ცხეი იყო გასოუსადეგარი.

23 მარტს, მთელი ჩემი აიალის თანხლებით, გავეშურე უკან თელავისაკენ. ჩემი გზა ჯერ მიდიოდა იმავე რიგით, როგორცაჲ აქეთ სოფლიოდით, ურიათუბამდე და შაშინამდე; აქედან კი 2 საათი მივდიოდით დაბლა გაშლილ მიდამოზე, ჩრდილოეთ-დასავლეთისკენ კონდოლასდე; შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთით $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ სოფელი ნასომხარი და იქიდან 1 საათში მივედით თელავში.

ბეფე აქ ღარჩა მარტის დანარჩენი დღეებიც, რადგან 28, 29 და 30 მარტს იოდოდა თოვლი და ღამით ყინავდა. ჩრდილოეთით და სამხრეთით ქედები კვლავ დაიფარა თოვლით. ეს აინხდი დაახიანებდა ყვავილობაში მყოფ ხეხილს¹. აქ ყოფია ჩემთვის სასარგებლო იყო, რადგანაც მივიღე ცნობები კაბუზზე და დიდოს რაიი.ხზე, ასევე ხუი.ახზე².

1 აარილს ბეფე გაემართა უკან თელავიდან თბილისისაკენ. მან აილო გეზი ველისციხის, კერეის, მანავის და საგარეჯოს გავლით. რადგან ზე ამ ადგილებში ნაყოფი ვიყავი, დავრჩი თელავში, რათა ახიეტასა და თიანეთზე გავლით წავსულიყავი ახანურში ნაწილობრივ ამ ადგილების დასათვალისწინებლად, ნაწილობრივ სალაროს (ფულის) მისაღებად, რომლთაც ჩემ მიერ თბილისიდან ყიზლარში გავზავნილი კაზაკი სტეფანე ანანურში მიცდიდა. ამისათვის მეფემ შოშტა 100 კაცისაგან შემდგარი რაზმი მცველებისა.

2 აარილს გავედი თელავიდან და გავეშურე დასავლეთისაკენ. $\frac{2}{3}$ საათში ვიყავი სოფელ ვარდისუბანში თურდოზე; აქედან სამხრეთ-დასავლეთით $\frac{1}{4}$ საათში—არტაზაის ციხესთან და ჩრდილო-დასავლეთით რუისიარში. ისინი ეკუთვნიან თავად მაყაშვილს.

აქედან ჯახანის ციხემდე მივდიოდი კარგი 1 საათი დასავლეთით. გზის სამხრეთით მდებარეობდნენ სოფლები იყალთო, თოლლაური და აწყვერი; ხოლო გზის ჩრდილოეთით ხოდაშეი და ოჩიო. ჯახანი ეკუთვნის ბერძნულ მონასტრებს, ამიტომაც იქ იყო ბერძენი ბერი.

¹ რადგან 28, 29—ხეხილს, პალ 28, 29 და 30 მარტს თელავში თოვლი მოვიდა და ძალზე ყინავდა, რამაც მთელი ყვავილობა დაახიანა, გი უ ლ.

² აქ ყოფნა—ხუნძახზე. პალ] თელავში მე შევაგროვე ცნობები დიდოსა და კაბუზზე. აგრეთვე ხუნძახის შესახებაც. გი უ ლ.

³ In Gweliziche fand—hergestellt, P.] Meine Kranken und übrige Sachen, die ich hier zurückgelassen, fand ich gut; G. ⁹ geworden < P. ¹⁰ Kondoli, G.] Kurdali, P. ¹¹ den 28, 29 und 30 sten—nothwendig schaden, P.] d. 28, 29 und 30. März fiel Schnee bei Telau und der Frost war sehr stark, der alle Blüthe beschädigte, G. ¹² Mir—nützlich. P.] In Telawi sammelte ich Nachrichten von Didu und Kahutsch auch von Chunsag, G. ¹³ von Telau oder Telawi < G. ¹⁴ Sagaredscho, P.] Sagaredzi, G. ¹⁵ über—Tianeti < P. ¹⁶ theils—nemen < P. ¹⁷ gute < P. ¹⁸ Griechischer < P. ¹⁹ daselbst war, P.] aufhält, G.

Von Dschanani 1 1/2 St. nach WNW bis zur Festung Kistauri, und zwischen diesen südlich Chorcheli; von da noch 1 1/2 St. nach WNW bis Achmeta und zwischen diesen südlich Obolse vorbei. Zwischen Ruispiri und Achmeta 3 aus S. kommende Bäche passiert und an diesen liegen auf der Höhe des Jugi die jetzt wüste Festung[n] Achaldaba und Satschini, diese von jener ostlich¹.

D. 3. April 1772. Wir hatten in Achmeta übernachtet. Die Festung liegt an der W. Seite des aus SSW kommenden Baches Orwili, an dessen Ostseite etwa 1 Werst höher das Dorf Uto gelegen. Die beiden Orte[r] sind sehr weitläufige Weingärten²; und der Wein von Achmeta wird für den besten in ganz Kacheti gehalten. Achmeta gehört den fürstlichen Familien Tischokaschwili, und Tuschischwili; auch ist es³ der Sitz eines Bischofs⁴, zu dem auch Tjaneti gehört⁵.

Von Achmeta kamen wir auf NN-westlicher Richtung nach einer Stunde bey der Festung Matani an den aus N. kommenden Flus Ilto⁶. Sie gehört der fürstl. Familie Tscholaki Schwili. Der Aragis Maurov war hier, bei dem ich speisete⁷.

Von Matani 1 St. nach O. durch den Alasan, zu dem an dessen Ostseite gelegene[n] Ort Bachtrioni, dessen Festung verheert ist⁸.

Bei diesem Ort⁹ tritt der Alasan aus dem Gebürge, in welchem er zwey Tagerreisen in NNO hinauf entspringt¹⁰; und¹¹ von hier aus¹² wendet er sich nach¹³ O. Seine häufigen Flußsteine sind nur von mäßiger Größe und theils weißer Kalkstein, theils schwarzer Schiefer. Gränitgeschiebe hat er nicht¹⁴. Seine Kluft im Gebürge ist unbewohnt, weil sie nicht tief ist.

Der Ursprung des Ilto, der bey Bachtrioni in den Alasan fällt, soll nur einige Stunde[n] von hier¹⁵ in N. im Gebürge seyn. Er führt¹⁶ nur weiße Kalksteine. Das Gebürge, auf dessen Anhöhe Bachtrioni liegt, besteht hier aus weißgelblichem Kalkstein. Achmeti hatten wir von Bachtrioni in SW, nur 1/2 St.¹⁷.

¹ Von Dschanani 1 1/2 St. nach—ostlich, G.] Von Dschanani in WNW hatte ich die Festung Thoreheli südlich und die Festung Kistauri am Wege und von hier bis Ruispiri südlich Obolse und den Achmeta, von Dschanani etwan 10 Werst. Von drey Bächen, die ich auf diesem Wege passirte, stand an einem auf der Höhe des Vorgebürges Achaldaba, und an einem östlicher Satschini; beide jetzt wüste Festungen, P.

² D. 3. April—Weingärten, G.] Die Festung Achmeta steht am Bache Orwili, an dem auch etwa höher das Dorf Uto ist. Bey beiden sind weitläufige Weinberge, P.

³ auch ist es, P.] hier i-t, G.

⁴ Achmeta gehört—Bischofs] გიულდუნშტეტის დედანში ეს ცოტა ქვემოთაა მოთავსებული და უფრო შეუფერებელ ადგილას. Bischofs, P.] Episkoposi, G.

⁵ Zu dem auch Tjaneti gehört < P.

⁶ Von Achmeta—Ilto, P.] Von Achmeta ritt ich heute 1 St. nach NNW durch den aus N. kommenden Flus Ilto, zu der an dessen Nordostseite gelegenen Festung Matani, G.

⁷ Der Aragis—speisete < P. ⁸ Von Matani—verheert ist, G.] Von Matani in O. gegen den Alasan, nach dem am linken Ufer liegenden Ort Bachtrioni, dessen Festung zerstöhret ist. P. ob. გარდ. 46 გვ-ზე

ჯანანიდან 1 $\frac{1}{2}$ საათში დასაველეთ—ჩრდილო-დასავლეთით [მივედით] ქისტაურის ციხემდე და ამათ შორის სანხრეთით [არის] ხოჩხელი; იქიდან კვლავ 1 $\frac{1}{2}$ საათში დასაველეთ—ჩრდილო-დასავლეთით ახმეტაზე და ამათ შორის სამხრეთით გავუარეთ ოზოლსეს. ახმეტასა და რუისიარს შორის გავიარეთ საი სამხრეთიდან მომავალი მდინარე, ხოლო ამათზე, მთის ზედაპირზე მდებარეობენ ამჟამად დანგრეული ციხეები—ახალდაბა და საჩინი, ეს უკანასკნელი აირველისგან აღმოსავლეთით¹.

1772 წ. 3 აპრილი. ჩვენ გავათიეთ ახმეტაში. ციხე მდებარეობს მდინარე ორვილის დასავლეთ მხარეზე, რომელიც მოედინება სამხრეთ-სამხრეთ-დასავლეთიდან და რომლის აღმოსავლეთ ხაიბზეც, 1 ვერსით მალა არის სოფელი უტო. ორივე ადგილს აკრავს ალიან ვრცელი ვეხახები². ახმეტის ღვიძო მთელ კახეთში ითვლება საუკეთესოდ. ახმეტა ეკუთვნის თავადის ტიშოკაშვილს და თუშინჯილს; ის აგრეთვე არის ეპისკოპოსის საჯდომი, რომელსაც აგრეთვე თიახეთიც ეკუთვნის.

ახმეტიდან ჩრდილოეთ — ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, 1 საათში მივედით სატანის ციხეში, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთიდან მოადინარე მდ. ილტოზე³. ის ეკუთვნის თავად ჩოლოყაშვილს. აქ იყო არაგვის მოურავი, რომელთანაც შე აური ვჰამე.

მატახიდან 1 საათში აღმოსავლეთით, ალაზანზე გავლით, მის აღმოსავლეთ მხარეზე სოფ. ბახტრიონში მივედით⁴, რომლის ციხეც დანგრეულია.

ამ ადგილას გამოდის ალაზანი მთიანეთიდან, სადაც ის 2 დღის სავალზე ჩრდილოეთ — ჩრდილო-აღმოსავლეთით იღებს სათავეს. ამ ადგილას ის უხვევს აღმოსავლეთისკენ. მისი წყლის ქეები უმთავრესად არის საშუალო ზომისა, ხაწილობრივ თეთრი რიყის ქვა, ხაწილობრივ შავი ფიქალი. გრანიტი⁵ მას არ აქვს. მისი ხეობა მთებში დაუსახლებელია, რადგან ის არ არის ღრმა.

ახმეტის, რომ ილტოს, რომელიც ერთვის ალაზანს ბახტრიონთან, სათავე აქვს მთებში აქედან რამდენიმე საათის სავალზე ჩრდილოეთისაკენ; მას მოაქვს მხოლოდ თეთრი რიყის ქვა. მთა, რომლის წვეროზეც ბახტრიონი დგას, შედგება აქ თეთრ-ყვითელი კირქვისაგან. ახმეტა ბახტრიონიდან არის სამხრეთ-დასავლეთით მხოლოდ $\frac{1}{2}$ საათის სავალზე⁶.

¹ ჯანანიდან—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ] ჯანანიდან დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით გავიარე ციხე თორეხელი სამხრეთით და ქისტაურის ციხე გზაზე და აქედან რუისპირაძემ, სამხრეთით ოზოსე და ახმეტა ჯანანიდან 10 ვერსზე. სამ მდინარეთაგან, რომლებიც მე გზაზე გავიარე, მდებარეობენ: ერთზე, მთის წვერზე, ახალდაბა; მეორეზე, აღმოსავლეთისაზე, საჩინი; ამჟამად ორივე განადგურებული ციხეებია, პ ა ლ.

² 1772 წ.—ვენახები. გ ი უ ლ დ.] ახმეტის ციხე ძვეს მდ. ორვილაზე, რომელზეც ოდნავ მალა მდებარეობს სოფელი უტო. ორივეს აქვთ ვრცელი ვენახები, პ ა ლ.

³ ახმეტიდან—ილტოზე, პ ა ლ.] ახმეტიდან დღეს 1 საათი მივედით ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, გავიარე ჩრდილოეთიდან მომავალი მდ. ილტო [და მივედი] მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე მდებარე მატანის ციხეში, გ ი უ ლ.

⁴ მატანიდან—მივედით, გ ი უ ლ.] მატანიდან აღმოსავლეთისაკენ, ალაზნის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ბახტრიონში [მივედით] პ ა ლ.

⁵ გრანიტი, პ ა ლ.] ფერადი გრანიტი, გ ი უ ლ.

⁶ ახმეტა—სავალზე. გ ი უ ლ.] ახმეტა ბახტრიონიდან არის პირდაპირ ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, მხოლოდ 3 ვერსის მოშორებით, პ ა ლ.

Von Bachtrioni $\frac{1}{2}$ St¹ in O. etwa 3 Werst² sind an derselben Seite des Alasans an der Niedrigung³ die Ueberbleibsel, und besonders die Kirche der Stadt Alwani, die ehemals eine zaarische Residenz gewesen sein soll. Noch 3 Werst² ostlicher liegt die noch bewonte⁶ Festung Magrani.

In den Gebüsch an der Mündung des Ilu⁷ blühte jetzo Staphylea pinnata, im dicken Gebüsch, deren uneröffnete Blumenknospen, völlig wie die Kapernknospen, mit Essig eingemacht und genutzt werden. Hippophaë rhamnoides war voller kleiner Galläpfel.

Die heutigen⁸ Oerter sind die äussersten westlichen⁹ Dörfer in¹⁰ Kachetien, deren überhaupt izt 75 bewonte Oerter sind¹¹.

Den 4ten April setzte ich die Reise fort und kam den 5ten April durch Tschinti und Dschirwan und durch das Flüßchen Pschawi und mehrere Dörfer und Bäche bis Ananur, dem diesesmahligen Orte meiner Bestimmung, weil daselbst mein nach Kislar geschickter Kasak mit einer Kaße für die Expedition glücklich angekommen, sich aber mit seiner Konvoy von 5 Kosaken, wegen der Räubereyen der Lesgier, nicht weiter wagen durfte, daher er mich hier erwarten mußte.

In Ananur ließ mich der Ksnis Eristaw, der vornehmste Magnat Georgiens, ersuchen, wegen seiner Krankheit zu ihm nach seinem Wohnsitze Achigori zu kommen. Da mich auch der Zaar selbst ihm zu willfahren schriftlich bat, und mir der Eristaw sehr nützlich, so wie auch sehr hinderlich werden konnte, erfüllte ich ohne Bedenken sein Verlangen, welches auch die gute Folgen hatte, daß ich nicht nur in einer andern Gegend bekannt ward, sondern dieser Herr gab mir nachher mehrmahlen Konvojen zu 50, 100 und mehr Mann, oft unter seiner eigenen Anführung, ohne welche manche Exkursion hätte unterbleiben müssen.

Neben der Besorgung meines Kranken machte ich von Zeit zu Zeit, zur Bekanntschaft mit den Gebürgen und der Flora, kürzere und längere Exkursionen, z. B. nach Bakaki, Sagalgis, Troneti, Bodawis Koewi, Cha-

¹ $\frac{1}{2}$ St < P.] გაგრძელება იხ. 47 გვერდზე.

² Bei diesem Ort, G.] hier, P.

³ hinauf entspringt, P.] Ursprung nimmt, G.

⁴ und < P.

⁵ aus < P.

⁶ nach, G.] in, P.

⁷ Seine—nicht, P.] Er führt nur mittelmässig grosse gerundete Steine mit sich, die theils weisse kalkartige, theils schwarze schieferartige sind; gefärbte Granite findet man nicht in ihm, G.

⁸ einige—hier, G.] eine Tagereise, P.

⁹ führt, G.] hat, P.

¹⁰ Achmeti— $\frac{1}{2}$ St., G.] Achmeti ist von Bachtrioni in gerader Linie in SW nur 3 werst, P.

ბაბტრიონიდან $1/2$ საათის სავალზე აღმოსავლეთით, 3-ოდე ვერსზე, ალაზნის იმავე ნაპირზე დაბლობზე არის ნაშთები და განსაკუთრებით ეკლესია ქალაქ ალვანისა, რომელიც ძველად მეფის რეზიდენცია უნდა ყოფილიყო. კიდევ 3 ვერსზე¹ აღმოსავლეთით არის ჯერ კიდევ დასახლებული ნაღრანის ციხე.

ილთოს შესართავთან ქალაში² ახლა ყვოდა *Staphylea pinnata* (ჯონჯოლი) ხშირ ბუჩქებში; მისი გაუშლელი კოკრები, ისევე როგორც კოკრები კაპარისა, გამოიყენება მწილად (იხმარება ძმრით შეზავებული). *Hippophaë rhamnoides* (ქაცვი) სავეს იყო წერილი მელნის გუნდით (*Galläpfel*).

ეს ადგილები არის კახეთის ყველაზე დასავლეთით მდებარე სოფლები, რომელთა რიცხვი ამჟამად საერთოდ 75-ს უდრის.

4 აპრილს განვაგრძე ჩემი მოგზაურობა და 5 აპრილს, ჩინთის, თინვანის, მდ. ფშავის და ზოგი სოფლებისა და მდინარეების გავლით, მივედი ანანურში, რომელიც იყო ჩემი მაშინდელი დანიშნულების ადგილი, რადგან ჩემი კახაკი, რომელიც გავგზავნე ყიზლარში, დაბრუნდა მშვიდობით ექსპედიციისათვის განკუთვნილი ფულით, და რადგან თავისი ხუთი თანმხლები კახაკით ვერ გაბედა გზის განგრძობა ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ მას უნდა დაეცადა ჩემთვის აქ.

ანანურში მთხოვა ქსნის ერისთავმა, საქართველოს ყველაზე ძღლავრმა მავნატმა, მივსულიყავი მის რეზიდენციაში ახალგორში, მისი ავადმყოფობის გამო. რადგან შეფეშავი წერილობით მთხოვა შეამებოდა მისთვის, და, რადგან ერისთავი შეიძლებოდა ჩემთვის ყოფილიყო ძალიან სასარგებლო, ისევე როგორც ძალიან ხელისშემშლელიც, უყოყმანოდ შევესრულე მისი (ერისთავის) მოთხოვნა, რასაც მოჰყვა კარგი შედეგები. მე ზარა ზარტო სხვა მხარეშიც ცნობილი შევიქენი, არამედ ამ ბატონმა ამის შემდეგ ბევრჯერ მომცა მცველი რაში 50, 100 და მეტი კაცისაგან, ხშირად საკუთარი მეთაურობით; უამისოდ ზოგი ექსკურსიები შეიძლებოდა ჩაშლილიყო.

ავადმყოფის მოვლასთან ერთად, მე დროდადრო ვაწყობდი მოკლე და შორ ექსკურსიებს მთების და ფლორის შესასწავლად. ასე მაგ., მოვიარე ბა-

¹ 3 ვერსზე, ქალ.] $1/2$ საათის სავალზე, გი ულ.

² ილთოს შესართავთან, ქალაში, გი ულ.] აქ, ქალ.

³ otwan 3 werst < G.

⁴ Seite des Alusans an der Niedrigung. G.] Flußseite, P.

⁵ ehemem, P.] vormalis, G.

⁶ 3 Werst, P.] $1/2$, St. G.

⁷ noch bewante < P.

⁸ In den—Iltu, G.] Hier, P.

⁹ heutigen, P.] heute besehene, G.

¹⁰ ausserste westlichen, G.] westlichsten P.

¹¹ Dörfer in < P.

¹² deren—sind < P.

schmi, Werchuelli, Budawi, Aranisi, Dschinwari, Mindori, Bodschorma und viel mehr Oerter.

Am Bache Kwedera des Ilctflüßchens besuchte ich eine Bergöhl- oder so genannte Naphtaquelle.

Besonders besuchte ich auch das vom Hauptgebürge in Süden laufende Queergebürge, welches durch sein Streichen durch d. s Thal, sich mit dem Vorgebürge vereint, und Haupt- und Vorgebürge verbindet.

Ans Querqueda georg. Gorichwa war noch den ganzen April zurückgeblieben.

Cobitis barbatula, georg. Gwelana, ist im hiesigen Flüßchen nicht selten.

Den 10ten April ritte ich von Achalgori 1 Stunde in SW. und W. SW. am Bache Arkal, dann am Welsa Kewi, und hatte die Dörfer Kasis Kewi und dann Arguni, nachher Izria und Alzenis Arteba Ziminda.

Bis N. rekowi waren von Arguni in dieser Richtung anderthalb Stunden. Letzterer Ort steht am Fuße eines Berges.

Von hier in WSW. hatte ich, nach anderthalb Stunden, den Bach Seglis Kewi und an demselben das Dorf Seglis; von da bis zum Ksani ist nur eine viertel Stunde.

Ich folgte nun dem Xani oder Ksani in N. hinauf und hatte dann den Bach Oriskowi, an dessen Ursprunge bey Lordsobani das wüste Dorf Toutscha steht. Von hier ritt ich nach meinem Standort zurücke.

Den 11ten April konnte ich wieder ganz zu einer Exkursion anwenden. Ich ritte also unter einer hinreichenden Bedeckung von Achalgori durch den Ksani und an dessen Westseite durch den Bach Kanscheretiskewi, an demselben aber in NW. bis zum Dorfe Kansahereti, wo am Berge Lordsabani zwei Schwefelquellen, und beim Dorfe Iredwo Selenit oder Marienglas sind.

Nach dem Dorfe Ikoty, am Bache Gumaela, am westlichen Fuß des Gebürgstheils Lordsobani.

Von hier kam ich in ostlicher Richtung nach dem Dorfe Schobi und dann nach etwan 3 Werst nach Achaly, wo man des Abends schießen hörte und Feuer sahe.

Vom Berge Lordsabani ist die Mündung des Aragi und des Ksani oder Xani in S. des Bachins in SW., Duschet in SO. und Achalgori in SW., ananur in ONO.

Den 13ten April kam ich nach Achalgori zurück.

Ich übergehe mehrere folgende Exkursionen, die wegen der Besserung meines Kranken immer größer werden konnten. Die Bemerkungen auf denselben werden erst in der Folge vorkommen.

Den 28sten April erhielt ich vom Imeretischen Zaar Solomou wegen meiner Vorstellungen schriftliche Antwort, die wieder ein Schreiben an denselben erforderte.

Papilio Machaon und Phalaena Zigzac erschienen.

Ich besahe hier noch die kleinen Kornmühlen. Mehrere mahlen in 24 Stunden von 20 bis 24 Kot Waizen. Dafür nahm der Müller nur den 50-ten Theil. In Teflis und Seristo ward der 10-te Theil genommen. In Achalgori erhielt man die Mühlsteine aus dem Steinbruch bey Sarkinetti am Kur, unter Teflis. Ein Paar kostete, nach russischem Gelde, bis 40 Rubl., leistete aber auch bis 20 Jahr Nutzen.

D. 1. Mai 1772. Dieser Tag verging noch in Achalgori. an dem der Eristav David zum morgonden Aufbruche alles bereit machte¹.

D. 2 Mai. Heute war mein 3 Wochen in Achalgori Aufenthalt geendigt. Ich in der Gesellschaft des David Eristav, den seine Mutter und Schwester begleiteten unter der Bedeckung von etwan 100 Mann aufbrach, um nach Teflis zu reisen. Der Weg fürete nach 1 starken Werst über die Ueberbleibsel des verheerten Dorfes Seglevi, und durch den längst desselben laufenden Bach Segleviskaewi, an dem ich von Ananur hergekommen war. Nach 6 Wersten passierten wir die viere[c]kten engen Ringmauern des gleichfalls wüsten Ortes Osissi, und an 2 Werst von her ein sehr kleiner Bach. Von Osissi kamen wir nach 4 Werst in die Gegend des einige 100 Schritt in Osten gelegen[en] verheerten Dorfes Irtoşa; und von da nach 4 Werst an die Ringmauer von Ksaurisi. Dasselbst wir Halte machten, weil es Nacht ward, nachdem wir 3 Stünde von Achalgori geritten waren². Der Weg gieng fast ganz gerade südlich, bestendig dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, in sehr geringen Entfernung von demselben³, an dem Fuß des nach dem Ksani zu sich senkenden Vorgebürge, die hier bei Ksaurisi ganz aufhört; indem von hier bis an das Vorgebürge Ebene ist.

Es sind diese Vorgebürge dem Flusbette des Ksani zu gemeiniglich sehr steil. Nur um Ossisi herum laufen sie flach ab, so daß die herumliegende Gegend an 3 bis 4 Werst eine schöne Wiese ist; dagegen der übrige Teil des Weges beständig durch dichte Gestrauche gieng, welches⁴ aus den mehrgenannten Baum- und Straucharten bestand, deren einige blüheten, folgende schon verblühet, und andere noch nicht blüheten. *Jasminum humile* kam auch häufig blühend zwischen Osissi und Ksaurisi vor. Im steinigten Flusbette des Ksani stande[n] *Alnus sakia alba*, *Populus nigra tremula* und *alba Hippophaë*, *Elaeagnus angustifolia*⁵.

¹ D. 1. Mai 1772—alles bereit machte < P.

² D. 2. Mai. Heute war—von Achalgori geritten waren, G]. Den 2ten May brach ich von Achalgori, vom Ksnis Eristav David begleitet, unter einer Bedeckung von 100 Mann nach Teflis auf... Nach einer starken Werst hatten wir die Ueberbleibsel des Dorfs Seglewi am Bache Seglewiskewi. Die einen Viereck bildende Mauer des auch zerstörten Dorfs, jenseit eines kleinen Bachs, voller runden Kalksteingeschiebe, war 6 Werst weiter. Das verheerte Dorf Irtoşa war nach 4 Werst und nach andern 4 Werst das mit einer Mauer umgebene Dorf Keaurisi, dem Fürsten Ratischillo gehörig, wo wir anhielten, P. ³ Erst danz—demselben, G.] überhaupt in Süden, den ostlichen Ufer des Ksani in einen kleinen Abstand parallel, P. ⁴ Es sind diese—Gestrauche gieng, welches, G.] der bisherige Weg zu einem großen Theil in Gehölze aus., P. ⁵ deren einige blüheten—folia < P.

აქ დავათვალიერე აგრეთვე პატარა წისკვილები, უმეტესობა 24 საათში ფქვეს 20-დან 24 კოდამდე ხორბალს. აქედან მეწისკვილე იღებს მხოლოდ ორმოცდამეათედ ნაწილს. თბილისში და საერისთავოში იღებენ გეათედ ნაწილს. დოლაბებს ახალგორში ღებულობენ სარკინეთის ქვასატეხიდან [რომელიც მდებარეობს] მტკვარზე, თბილისის ქვემოთ. რუსულ ფულზე წყვილი ღირს 40 მანეთამდე, მაგრამ მათი გამოყენება შეიძლება ოც წლამდე.

1772 წლის 1 მაისი. ეს დღე კვლავ ახალგორში გავატარეთ. ამ დღეს დავით ერისთავმა მეორე დღის მგზავრობისთვის ყველაფერი მოამზადა.

2 მაისი. დღეს შესრულდა ახალგორში ჩემი ყოფნის 3 კვირა. მე დავით ერისთავთან ერთად, რომელიც გამოაცილეს დედამ და დამ, დაახლოებით 100 მცველის თანხლებით გავემართე თაღისისაკენ. კარგი 1 ვერსის შემდეგ გავიარეთ განადგურებულ სოფელ ცეგლევის ნაშთები და მის გასწვრივ ჩამოძლინარე მდ. ცეგლევისხევი, როგელზედაც მე აღრე ანანურიდან მოვედი. 6 ვერსის შემდეგ გავცდით ნაოხარ სოფელ ოძისის ოხკუთხა ვიწრო კედლებს და აქედან 2 ვერსის შემდეგ—ძალიან პატარა მდინარეს. ოძისიდან 4 ვერსის შემდეგ მივედი რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე აღმოსავლეთით მდებარე განადგურებულ სოფელ ილტოზის მიდამოებში და აქედან, 4 ვერსის მოშორებით, ქსოვრისის გალავანთან. აქ ჩვენ გავჩერდით, რადგან უკვე ღამე იყო და ახალგორიდან 3 საათის ნამგზავრები ვიყავით¹. გზა მიდიოდა თითქმის სულ პირდაპირ სამხრეთით, ძირითადად ქსნის აღმოსავლეთით ნაპირის პარალელურად, მისგან ოდნავ დაშორებით, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, რომელიც ჩადიოდა ქსნამდე და რომელიც აქ ქსოვრისთან სულ თავდება; აქედან მთისწინეთამდე სულ დაბლობია.

ეს მთისწინეთი ქსნის კალაპოტისადმი საერთოდ ძალიან ციცაბოა. მხოლოდ ოძისის გარშემო დაბლდება, ისე რომ მის ირგვლივ მყოფი გარემო, დაახლოებით 3—4 ვერსზე, არის მშვენიერი მდელო; დანარჩენი ნაწილი კი გზისა მიდიოდა ხშირ ბუჩქნარში, რომელიც² შედგებოდა ბევრჯელ დასახელებული ხეებისა და ბუჩქებისაგან, რომელთაგან ზოგი ყვავდა, ზოგს უკვე ეყვავილა და ზოგსაც ჯერ არ დაეწყო ყვავილობა. ოძისსა და ქსოვრისს შორის ხშირად გვხვდებოდა ყვავილობაში მყოფი *Jasminum humile*. ქსნის ქვიან კალაპოტში გვხვდებოდა *Alnus sakia alba*, *Populus nigra tremula* (ოფი) და *alba Hippophaë*, *Elaeagnus angustifolia*³ (ქალაფშატა).

Tragopogon pratense, *Asparagus officinalis* (სატაცური) და *Rumex acetosa* (მეაუნა) ისევე ხშირია აქ, როგორც მთელ საქართველოში და ყველგან სიამოვნებით ჭამენ. ასევე *Fragaria vesca* (მარწყვი) ყველგან გვხვდება.

¹ 2 მაისი.—ვიყავით, გ ი უ ლ.] 2 მაისს, ქსნის ერისთავ დავითის თანხლებით და 100 კაცის საფარ ქვეშ, გავედი ახალგორიდან თბილისისაკენ... კარგი ერთი ვერსის შემდეგ გავიარეთ მდ. ძეგლევისხევეზე [მდებარე] სოფ. ძეგლევის ნასახლარები. აგრეთვე განადგურებული სოფლის ოთხკუთხა კედელი იყო, მრგვალი რიყის ქვით სავსე, პატარა მდინარის მეორე მხარეზე, 6 ვერსის მოშორებით. 4 ვერსის შემდეგ იყო აოხრებული სოფელი ილტოზა და შემდეგ 4 ვერსზე თავად რატიშვილის კუთვნილი გალავანშემორტყმული სოფ. ქსოვრისი, სადაც ჩვენ გავჩერდით. *პ ა ლ*.

² ეს მთისწინეთი—რომელიც, გ ი უ ლ.] გზა აქამდე უმეტესწილად [მიდიოდა] ქალებში, რომელიც, *პ ა ლ*.

³ რომელთაგან ზოგი—*folia*—აკლია *პ ა ლ ა ს ს*.

Tragopogon pratense, Asparagus officinalis und Rumex acetosa sind hier so wie in ganz Georgien häufig und werden überall gern gegessen. Auch Fragaria vesca ist ganz allgemein.

Von Osissi sahe man die Ueberbleibsel des an der W. Seite des Ksani gelegen[en] Dorfes Achmedschi; und von Irtosa im W. die noch bewohnte kleine Festung Lamis chana, und auf der Höhe in Osten soll zwischen Osissi und Irtosa das gleichfalls wüste Dorf Tschala gelogen seyn. Zwischen den Ksani und Narekawi bei Irtosa ist eine gewöhnliche Passlage der Lesgier, auf der sie vom Aragi über Mschadisdschwari nach Lamis chana und bis Krzinwal auf der Höhe herumziehen¹.

Man brachte mir heute die Schnaawachtel (*Rallus Crex*) georg. Galga lebendig². Es begegnete uns auch ein Mann mit dem Balge eines Bären, den er erst heute in unserer Nähe erlegt hatte.

Den 3ten May. Auch von Ksaurisi gieng der Weg in S. und dem Ksani nahe, wir kamen in anderthalb Stunden nach Muchran³. Die Länge des Weges kann man an 7 W. rechnen, in der Direktion nach S. mit einer sehr gering ostl. Abweichung⁴. Der ganze Weg gieng durch ein freies ebenes⁵ Feld, zu Akerland genutzt, daher es der Wasserung wegen überall mit Graben aus dem Ksani durchzogen war. Das Feld besteht aus⁶ graugelbem Thon. Hier waren fast alle tereksche Steponpflanzen.

Ich schickete heute Abend nach mein Moinontow?... den Fürsten Koichosro Amil(achwari) nach Teflis zum Zaaren ab, um meine Ankunft zu melden; eine Bedeckung nach Muchran entgegen zu bitten und Quartier zu bereiten⁷.

D. 4. Mai. Ich hatte in Muchran übernachtet in dem höchsten steinernen Turm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jaren erbauet hat, nebst der Citadelle⁸.

Von diesem Thurme sieht man Ksaurisi und Tambala gerade in N.

¹ Von Osissi sahe—Höhe herumziehen, G.] Von Irtosa sahe man in W. die kleine Festung Lamis-Chana. Auf der Höhe zwischen Irtosa und Osissi, vom ersten ostlich soll das wüste Dorf Tschacha stehen. Bey Osissi selbst sind an der rechten Seite des Ksani Ueberbleibsel des zerstörten Dorfs Achmedschi. Bey Irtosa geht zwischen dem Ksani und Narekowi der gewöhnliche Weg der Lesgier, wenn sie von Aragi über Mschausdschari, nach Lamis Chana und bis Krzchinwal auf der Höhe herumziehen, P.

² Man—lebendig, P.] Es ward heute auf dem Wege eine Schnaawachtel, *Crex*, die die Georg. Galga nennen mit der Hand gegriffen. Zwischen Achalgori und Osissi, G.

³ Den 3ten—Muchran, P.] Gegen Mittag brachen wir von Ksaurisi auf nach Muchran, daselbst wir nach 1 1/2 St. anlangten, G.

⁴ Die Länge—Abweichung < P.

⁵ ebenes < P.

⁶ Das Feld besteht aus, G.] Der Boden ist, P.

⁷ Ich schickete heute—Quartier zu bereiten < P.

⁸ D. 4. Mai. Ich hatte—nebst der Citadelle, G.] In Muchran erhielt ich mein Quartier in einem gemauerten hohen Thurm, den Konstantin Muchran Batoni vor etwan 20 Jahren erbauet hatte, P.

ოძისიდან ჩანს ქსნის დასავლეთით მდებარე, სოფელ ახმაჯის ნანგრევები; ხოლო ილტოზის დასავლეთით—ჯერ კიდევ დასახლებული პატარა ციხე ლაშის-ყანა, და ამბობენ, რომ ოძისსა და ილტოზას შორის მალლობზე აღმოსავლეთით უნდა იყოს ასევე აოხრებული სოფელი კაშა. ილტოზის ახლოს, ქსანსა და ნარეკვავს შორის, შიღის ჩვეულებრივი გზა ლეკებისა, რითაც¹ ისინი არაგვიდან, მქადისჯვარზე გავლით, შიღიან მით ლამისყანამდე და ქრცხინვალამდე.

დღეს ზომიყვანეს ცოცხალი *Rallus Crex*, ქართულად ღაღლა². ჩვენ შეგვხვდა აგრეთვე კაცი დათვის ტყავით, რომელიც მას შოეკლა დღეს ჩვენ მახლობლად.

3 მაისი. ქსოვრისიდანაც გზა მიდიოდა სამხრეთით ქსნის ახლოს; 1 1/2 საათში ვიყავით მუხრანში³. გზა შეიძლება 7 ვერსად ჩავთვალოთ, სამხრეთის მიმართულებით შიშავლად. მცირედი გადახრით აღმოსავლეთით, მთელი გზა მიდიოდა გაშლილ დაბლობ ველზე, რომელიც გამოყენებულია სახნავედ, ხოლო მორწყვა ხდებოდა ქსნიდან გამოყვანილი არხების მეშვეობით. ნიადაგი შედგება მოყვითალო-ნაცრისფერი თიხისაგან. აქ თითქმის ყველა მცენარე იყო თერგის სტეპების ტიპისა.

დღეს სალამოს გავგზავნე ჩემი მოურავი (?) [Moimontow] თავად ქაიხოსრო აშილახვარ[თან ერთად] (?) თბილისში მეფესთან, რათა შეეტყობინებინა ჩემი ჩამოსვლა და რათა ეთხოვა გამოგზავნა მცველები მუხრანში და მოეზადებინა ბინა⁴.

4 მაისი. მე გავათენე მუხრანში ყველაზე მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტანტინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინათ ციტადელთან ერთად⁵.

ამ კოშკიდან ჩანს: ქსოვრისი და დამპალა პირდაპირ ჩრდილოეთით, წილკანი ნარეკვავის რქითა ზხარეს ჩრდილო აღმოსავლეთით. ფონთხელა არაგვის დასავლეთ ნაპირზე, ჩარეკვავის შესართავთან, აღმოსავლეთით საგურამო არაგვის აღმოსავლეთ ნაპირზე ოდნავ ჩრდილოეთისაკენ, არაგვი ჩამავალ პატარა მდინარეზე, არაგვიდან ოდნავ მოშორებით; სხალტბა სამხრეთ-აღმოსავლეთით და წეროვან-გოროვანი—ოდნავ მოშორებით აღმოსავლეთისაკენ; ალა-

¹ ოძისიდან ჩანს—რითაც, გ ი უ ლ.] ილტოზის დასავლეთით ჩანს პატარა ციხე ლამისყანა. ილტოზას და ოძისს შორის, მთაზე, პირველისგან აღმოსავლეთით, უნდა იყოს აოხრებული სოფ. კაშა. თვით ოძისთან, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე არის დარბეული სოფლის—ახმაჯის ნანგრევები. ქსანსა და ნარეკვავს შორის, ილტოზასთან, გადის ლეკების ჩვეულებრივი გზა; როცა. პ ა ლ.

² დღეს—ღაღლა, პ ა ლ.] დღეს გზაზე ცოცხლად დაიჭირეს *Crex*, რომელსაც ქართველები ღაღლას უწოდებენ. ახალგორსა და ოძისს შორის, ... გ ი უ ლ.

³ 3 მაისი—მუხრანში, პ ა ლ.] შუადღისას გავედიო ქსოვრისიდან მუხრანისკენ, სადაც მივედი 1 1/2 საათში, გ ი უ ლ.

⁴ დღეს სალამოს—ბინა, პ ა ლ ა ს ს აკლია. (ამ წინადადების ზოგი ადგილი დედანში გაურკვევლად სწერია—გ. გ.).

⁵ 4 მაისი—ერთად, გ ი უ ლ.] მუხრანში მე მივიღე ბინა გალანთან მაღალ კოშკში, რომელიც კონსტანტინე მუხრანბატონმა ააშენა დაახლ. 20 წლის წინ, პ ა ლ.

⁶ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

⁷ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

Zilkán jenseit des Narekowi in N. O., Pontchela an der W. Seite¹ des Aragi bey der Mündung des Narekowi, in O³ Saguram O. Seite des Aragi in O. etwan nach N. an ein[em] klein[en] in den Aragi fallende[n] Bach, etwa vom Aragi⁴ Ts-chaltba in SO und Zereowan Gorowani etwas weiter ostlich. Agai-ani in SW kaum⁵ 2 Werst, Kanda in SSW etwa 4 W⁵ und Kanda gegenüber an der W. Seite⁶ des Ksani, Kadagianí und Zichesire in S. ser wenig westl. an⁷ etwan 7 Werst von Muchran.

Nach Zichesire machte ich eine Exkursion. Der Weg geht 5 Werst auf dem⁸ Felde und dann auf dem sich erhebenden Vorgebürge. An denselben ritten wir fast 2 Werst fort bis zu der Ort Zichesi⁹. Dieser Ort hat 3 kleine¹⁰ Kirchen, 2 mit armenischen und eine mit georgischen Inschriften; umher sind viele Leichensteine und Gruben von vorigen¹¹ Häusern. Die Kluft, an welcher Zichesire liegt, reicht von Vorgebürge an das linke¹² Ufer des Ksani. An der Südseite dieser Kluft, einige 100 Schritt von hier¹³ auf der höchsten Stelle¹⁴ des Plazes¹⁵ liegt die kleine mit hoher Ringmauer eingeschlossene Festung, welche gleich auch nach S. steil sich senket, und von dessen Fuß sich eine starke Werst breite Ebene nach der Mündung des Ksani zum Kur sich erstrikt¹⁶.

Man sahe hier den Einfall des Ksani in die linke des Kur, in der Thalebene, und das der Mündung nahe Dorf Nastakisi und weiter¹⁷ ostlicher am Kur obwärts Nasparsé.

Dem letztern gegenüber sieht man an der rechten¹⁸ Seite des Kur, die Festung Tsozwi und gegen¹⁹über der Mündung des Ksani sieht man einen Bach des Quer- oder südlich stehenden Gebürges in die rechte Seite des Kur fallen, an welchen 2 Werst über der Mündung die Nachbleibsel der Festung Nitschpis, und etwas höher²⁰ die wüste²¹ Festung Utratskari²² stehen.

Von Zichesire soll an der Nordseite²³ des Kur etwan 4 Werst weiter nach O²⁴. die Festung Mgame²⁵ und gegenüber am rechten Ufer²⁶ die Festung Zichedidi gelegen seyn²⁷.

Alle diese schöne Oerter sind wüst und von Teflis an ist, an der rechten²⁸ Seite des Kur, Gomi, der erste bewohnte Ort, der noch an 2 W westlich von Nitschpis gelegen, aus Zichesire aber von ein. vorstehenden Höhe bedekt ward²⁹.

Diese in georgianischer Geschichte merkwürdige Oerter merkte ich mir desto genauer, da ich sie³⁰ im October 1771 bei dem nachtllichen Marsch³¹ nicht gehörig wahrnehmen können.

¹ an der W. Seite, G] am rechten Ufer, P. ² in O. G] und, P. ³ O. Seite—Aragi, G] an der dem Aragi an einem seiner Bäche 3 Werst über dem Einfall, P. ⁴ kaum, G] etwan, P. ⁵ in SSW etwa 4 W G.] P.—⁶ Kadagiani-ს უკიდვარს. ⁷ an der W. Seite, G.] an der rechten, P. ⁸ ser wenig westl. am < P. ⁹ 5 Werst auf dem, G] meist über, P. ¹⁰ an denselben—Zichesire < P. ¹¹ kleine < P. ¹² vorigen, P.] ehemaligen, G. ¹³ linke, P.] westliche, G. ¹⁴ An der —hier < P. ¹⁵ Stelle, P] Höhe, G. ¹⁶ Plazes, P] jugi, G. ¹⁷ liegt—erstrikt, G.] ist die hohe Mauer des eingeschlossenen kleinen Plazes oder die Festung. P. ¹⁸ weiter, G.] etwas, P. ¹⁹ rechten, P.] Süd, G. ²⁰ gegen, G.] etwas, P.

იანი—სამხრეთ-დასავლეთით, 2 ვერსზე; ქანდა სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით დაახლ. 4 ვერსზე და ქანდას პირდაპირ ქსნის დასავლეთ¹ მხარეზე ქადაგიახი და ციხისიერი—სამხრეთით, ცალზე მცირედ დასავლეთისაკენ დაახლოებით 7 ვერსზე მუხრანიდან.

მე მოვაწყე ექსკურსია ციხისძირში. 5 ვერსზე გზა მიდიოდა ველზე, შემდეგ თანდათან აიალლებულ მთის კალთებზე. მასზე ჩვენ ვიმგზავრეთ თითქმის 2 ვერსი ციხისძირამდე. ამ ადგილს აქვს 3 პატარა ეკლესია, 2 სომხური და ერთი ქართული წარწერებით; ირგვლივ ბევრი საფლავის ქვებია და ნასახლარებისაგან დარჩენილი ორმოები. ხეობა, რომელთანაც მდებარეობს ციხისიერი, გადაჭიმულია მთის კალთიდან ქსნის მარცხენა² ნაპირამდე. ამ ხევის საბხრეთ მხარეზე, აქედან დაახლ. 100 ნაბიჯზე, ამ ადგილის ყველაზე მაღალ პუნქტში დგას მაღალი გალავნით შემოვლებული პატარა ციხე, რომელიც სამხრეთისაკენ ციცაბოდ ეშვება და რომლის იერიდანაც კარგ ერთ ვერსზე განიერი ველია გადაჭიმული შტკვართან ქსნის შესართავამდე³.

აქედან ჩანს შტკვართან ქსნის შესართავი მარცხენა მხრიდან დაბლობზე და შესართავის ახლოს მდებარე სოფელი ნასტაკისი და ოდნავ აღმოსავლეთით, მტკვარზე, განზე—ნასპარსევი.

უკანასკნელის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა⁴ ნაპირზე, ჩანს სიმაგრე ძეგვი და ქსნის შესართავის პირდაპირ—მდინარე, რომელიც გამოდის გადაშვით ანუ სამხრეთისაკენ ამალლებული ქედიდან და ჩადის მტკვარში მარჯვენა მხრიდან, რომელზეც, მის შესართავიდან 2 ვერსით ზევით, არის ნიჩბისის სიმაგრის ნაშთები და, ცოტა ზემოთ⁵, დანგრეული⁶ სიმაგრე უტროკისკარი.

ციხისძირიდან მტკვრის ჩრდილოეთ⁷ ნაპირზე, დაახლოებით 4 ვერსზე აღმოსავლეთით⁸, ამბობენ, რომ არის სიმაგრე მღვიმე და პირდაპირ, მარჯვენა⁹ ნაპირზე, სიმაგრე ციხე-დიდი.

ყველა ეს მშვენიერი ადგილები უკაცრიელია და, დაწყებული თბილისიდან, მტკვრის მარჯვენა¹⁰ ნაპირზე, პირველი დასახლებული ადგილი არის გომი, რომელიც ნიჩბისიდან დასავლეთით 2 ვერსზე მდებარეობს, ხოლო ციხისძირიდან გამოყოფილია წინმდებარე მაღლობით¹¹. ეს ადგილები, საქართველოს ისტორიაში ასე ცნობილი, მით უფრო დაკვირვებით დავათვალიერე, რომ 1771 წლის ოქტომბერში მათი შესწავლა საკმარისად ვერ შევძელი, რადგან ღამით გავიარე ისინი.

¹ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ. ² მარცხენა, პ ა ლ.] დასავლეთ, გ ი უ ლ. ³ დგას მაღალი — შესართავამდე, გ ი უ ლ.] არის მაღალი კედელი შიგმოქცეული პატარა მოედნისა, ანუ ციხე, პ ა ლ. ⁴ მარჯვენა, პ ა ლ.] სამხრეთ გ ი უ ლ. ⁵ ზემოთ, პ ა ლ.] დასავლეთით, გ ი უ ლ. ⁶ დანგრეული, გ ი უ ლ.] ახალი, პ ა ლ. ⁷ ჩრდილოეთ, გ ი უ ლ.] მარცხენა პ ა ლ. ⁸ აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] ქვეით, პ ა ლ. ⁹ მარჯვენა, პ ა ლ.] სამხრეთ, გ ი უ ლ. ¹⁰ მარჯვენა. პ ა ლ.] სამხრეთ. გ ი უ ლ. ¹¹ რომელიც ნიჩბისიდან—მაღლობით, აკლია პ ა ლ ა ს ს.

²⁰ höher, P] westl., G. ²¹ wüste, G.] neue, P. ²² Utratiskari, G.] Utrokiskari, P. ²³ Nordseite, G.] linken, P. ²⁴ weiter nach O, G.] hinab, P. ²⁵ Mgive, G.] Migne, P. ²⁶ rechten Ufer, P.] Südseite, G. ²⁷ gelegen seyn, G.] liegen, P. ²⁸ rechten, P] Süd G. ²⁹ Der noch an 2 W.—bedeckt ward<P. ³⁰ merkte ich mir desto genauer, da ich sie. G.] hatte ich, P. ³¹ bei—Marsch<P.

Die Aussicht von meinem alten Thurm war ganz vortreflich, in N. die Ebene mit den vielen Dörfern, und das nordliche Schneegebürge; nach dem Ksani, in S nach dem Kur, nach dem Quoergebürge und [nach] den an dessen Fuß liegenden Dörfern und Festungen.

Zichesire in W. auf dem an der Westseite des Ksani gelogen[en] ingi sieht man eine alte Kirche, die Ninoziminda genant wird¹, erbauete der Zaar Mirian der heil. Nino zu ehren. Nach der georgianischen Chronik widersetzte sich Zaar Mirian der Ausbreitung der christlichen Religion mit Gewalt. Sein Heer aber ward hier mit Blindheit geschlagen. Unter der Bedingung nun, daß seine Leute wieder sehend würden, versprach er die christliche Lehre anzunehmen. Beides geschah und die heilige Nino erhielt diese Kirche².

Auf den muchranschen Waizenfeldern war vieler, schon in Aehren geschossener Roggen. Diese Getreideart wird in Kewi, Pschawi, Tuschi und auch in Osseti nicht selten gesäet. Testudo lutraria, der terekschen ganz gleich, fand ich hier in Sümpfen schwimmend. Es ist hier aber noch eine andere größere Art, die ungespaltene Füße hat und nicht schwimmen kann.

Lacerta apoda Pall. Lacerta agilis, Rana temporaria, und arborea kamen mir ebenfalls vor.

Muchran heißt eigentlich Tschiosubani und Muchran ist der Name des Distrikts, dessen Besitzer Muchran Batoni, oder (deren) eigentlicher Familienname³ Bagrationi ist. Zichesiri war 1748, Kartelis Chronicos 436⁴ wieder erbauet⁵.

Der letzte ziemlich mächtige Muchran Batoni war Konstantin, von der Familie Bagrationi. Er ward vor 14 Jahren von den Lesgiern auf dem Wege nach Teflis erschossen, und seit dem ist alles verheeret. Sein jetzo 20-jähriger Sohn Joane⁶ ist an die 4te Tochter des Zaares verlobt. Konstantins älteste Tochter ist die Witwe von Zarewitsch Wachtang und die 2te die Witwe des Bruders des Eristaw David.

Den 5. May. Diese Nacht war noch in Muchran vergangen. Des Morgens gegen 8 Uhr brachen wir von da auf. Der Weg ging über⁷ das oft erwente ebene Feld nach OSO⁸ und kamen nach zwey Stunden, oder etwan 11 bis 12 Werst⁹ an die Mündung des Baches Narekawi in die rechte Seite des Aragi Flusses, der hier ins Vorgebürge tritt.

¹ Zichesire—wird, G.] Die alte Kirche in Zichesire, die Nino Ziminda heißt, P.

² und die heilige—Kirche, P.] darauf Mirian an diese Orte eine Kirche erbauete und sie der Heil. Nino widmete, G.

³ deren eigentliche Familienname, G.] eigentlicher, P

⁴ Kartelis Chronicos 436 < P.

⁵ wieder erbauet. P.] renoviert, G.

⁶ Joane < P.

⁷ Den 5. May—ging über, G.] Den 5ten May. Von Muchran zogen wir in OSO-
über, P

⁸ das—OSO, G.] flach Feld, P.

⁹ bis 12, Werst < G.

გარემო. სანახაობა ჩემი კოშკიდან იყო შესანიშნავი; ჩრდილოეთით—ველი ბევრი სოფლებით და ჩრდილოეთის თოვლიანი ქედი; შემდეგ ქსანი, სამხრეთით—მტკვარი და შეძლებ მკვეთი ქედი და მის ძირთან მდებარე სოფლები და ციხეები.

ციხისძირიდან დასავლეთით, ქსნის დასავლეთით მდებარე ქედზე ჩანს ძველი ეკლესია, რომელსაც ეცახიან ნინოწმინდას¹. ის ააშენა მირიან მეფემ წმ. ნინოს საპატივებოდ. ქართული ქრონიკის მიხედვით მირიან მეფე იარაღით ხელში (mit Gewalt—ძალით) ეწინააღმდეგებოდა ქრისტიანობის გავრცელებას. მაგრამ მისი ჯარი დაბრმავდა. მხოლოდ იმ პირობით, რომ მისი ხალხი კვლავ თვალბილული გახდებოდა, დაპირდა ის მიეღო ქრისტიანობა. ყველაფერი ეს მოხდა და წმ. ნინომ ბიილო ეს ეკლესია².

მუხრანის ყანებში უკვე თავთავი ჰქონდა ჰევას. მარცვლეულის ამ სახეობას არც თუ იშვიათად თესავენ ხევში; ფშავში; თუშეთში და ასევე რსეთში. Testudo lutraria, რომელიც ძალიან ჰგავს თერგისას, ენახე აქ ქაობებში მოცურავე. მაგრამ აქ არ არის სხვა უფრო დიდი სახეობა, რომელსაც აქვს უაპკო თათები და არ შეუძლია ცურვა.

მე ასევე შეხებდნენ Lacerta apoda Pall. Lacerta agilis (ჯოჯო), Rana temporaria და arborea.

მუხრანს საკუთრივ უწოდებენ შიოსუბანს და მუხრანი არის რაიონის (Distrikt) სახელი, რომლის მბრძანებელიც არის მუხრანბატონი, ანდა, რომლის ჩვეულებრივი გვარიც არის ბაგრატიონი. ციხისძირი განაახლეს 1748 წელს, ქართული ქრონიკონით 436-ს³.

უკანასკნელი, საკმაოდ ძლიერი მუხრანბატონი იყო კონსტანტინე, ბაგრატიონთა გვარიდან. ის მოკლეს ლეკებმა 14 წლის წინათ თბილისის გზაზე და მას შემდეგ ყველაფერი განადგურებულია. მის ამგებამ 20 წლის ვაჟს იოანეს დანიშნული ჰყავს მეფის მეთოხე ქალი. კონსტანტინეს უფროსი ქალი არის ქვრივი ბატონიშვილ ვახტანგისა, ხოლო მეორე—ქვრივია დავით ერისთავის იმისა.

5 მაისი. ეს ღამეც გვატარეთ მუხრანში. დილის 8 საათისთვის გავედით იქიდან. გზა მიდიოდა ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლეთით—სახრეთ-აღმოსავლეთით⁴ და ორ საათში, ანუ 11—12 ვერსის შემდეგ მოვედით მდინარე ნარეკვავის შესართავთან, არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც აქ შედის მთისწინეთში.

რადგან მეფემ იცოდა ჩემი დაბრუნების შესახებ, აქ მე დამხვდა 300 კაცისაგან შემდგარი მცველი რაზმი⁵.

¹ ციხისძირიდან—ნინოწმინდას. გ ი უ ლ.] ძველი ეკლესია ციხისძირში, რომელსაც ნინოწმინდა ჰქვია, ქ ა ლ.

² და წმ. ნინომ—ეკლესია, ქ ა ლ.] რის გამოც მირიანმა ამ ადგილზე ააშენა ეკლესია და უძღვნა ის წმ. ნინოს, გ ი უ ლ.

³ ქართული ქრონიკონით 436-ს. აკლია ქ ა ლ ა ს ს.

⁴ ხშირად ნახსენებ სწორ მინდორზე აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით. გ ი უ ლ.] სწორ მინდორზე, ქ ა ლ.

⁵ რადგან მეფემ—რაზმი, ქ ა ლ.] აქ ჩვენ დაგვხვდა მცველი რაზმი, რომელიც მათ უმაღლესობას გამოეჯახუნა აქ თბილისიდან და რომელთაც აქ, ნარეკვავზე, გაეთენებინათ ის (რაზმი—გ. გ.) შედგებოდა დაახლ. 300 კაცისაგან, გ ი უ ლ.

Da der Zaar meine Rückkunft wuste, fand ich hier eine Bedeckung von 300 Mann¹.

Von hieraus sahe man an der Ostseite der Mündung des Narekowi² die Ueberbleibsel des Dorfs Pontchela, und an der Ostseite des Aragi³, 4 Werst vom linken Ufer des Aragi⁴ die wüste Festung Saguram, an der N. Seite des Baches⁵ Saguram kewi, der einige Werste über Narekowi's Mündung⁶ in der Aragi fällt.

In SW. sahe man hier auf dem Vorgebürge⁷ die wüste Festung Tschaltba⁸ und etwas ostlicher das wüste Dorf Zereowan Gorowani.

In Narekowi hatten wir nach einer viertel Stunde Gartiskari, ein ehemals⁹ gefährlich[es] Defilee, und wieder nach einer viertel Stunde die Ueberbleibsel der Festung¹⁰ Nazichwari auf einer felsigten Höhe, die sich von dem westl. Ufer des Aragi erhebt und mit dem Haupt-ingo ein 1. W. langes Defilee macht¹¹ Nach einer halben Stunde kamen wir nach Mzcheta von der nur einige hundert Schritt in NW. die Ruinen der ähnlichen Festung Samtauro liegen.

Mzcheta war in alten Zeiten¹² der Hauptsitz von Mzchetos (des Thargamos Sohn erbauet¹³) und erst lange nachher war Teflis von Zaar Wachtang dem ersten erbauet.

An der linken oder Ostseite des Aragi auf der höchsten Höhe des Vorgebürges sieht man das wüste Kloster Tschatschwi Sagdari d. i. Panzerkirche. Man fabelt von ihm, daß von dessen Thurmspitze eine eiserne Kette an den Thurm in Mzcheta gereicht habe¹⁴, auf welchem die Heiligen sich besuchten—davon der Name.

Am Fuß des Klosterbergs etwas höher am Aragi¹⁵ hat das Dorf Zizamura gelegen, an der Südseite eines kleinen Baches.¹⁶

Von Mzcheta ritten wir $\frac{1}{4}$ St. nach West¹⁷. Wir folgten nun dem linken¹⁸ Ufer des Kurs etwa eine Werst hinauf und giengen dann über dessen Brücke, für welche der Edelmann in Mzcheta den Brückenzoll hebt. Sie vertruug kaum unsern Uebergang¹⁹. Davon ritten wir wieder $\frac{1}{4}$ St. an den Südl. Ufer des Kur nach O. bis wir wieder Mzcheta gegenüber waren²⁰, am Fuße des zum Kur sehr steil abfallenden Vorgebürgs, der davon an beiden Seiten sehr zusammen gepreßt wird.

¹ Da der Zaar—Mann, P.] Hier fanden wir die Convoi für uns, die Ihre Hoheit aus Tiflis hieher geschickt und die hier an Narekowi übernachtet hatte. Sie bestand etwan in 300 Mann, G. ² Von hieraus—Narekowi] Man sahe hier an Narekowi P. ³ an der Ostseite des Aragi <P. ⁴ vom—Aragi, P.] von demselben, G. ⁵ an der N. Seite des Baches, G.] am Bache P. ⁶ Mündung <P. ⁷ Vorgebürge, P.] jugo promonteriali, G. ⁸ Tsgaltba, P. ⁹ ehemals <G. ¹⁰ der Festung <G. ¹¹ die sich—macht <P. ¹² in alten Zeiten, P.] ehemals, G. ¹³ des Thargamos Sohn erbauet <P. ¹⁴ gereicht habe, P.] geführt sei, G. ¹⁵ etwas—Aragi <P. ¹⁶ an der Südseite eines kleinen Baches <P. ¹⁷ Von Mzcheta ritten wir $\frac{1}{4}$ St. nach West <P. ¹⁸ linken, P.] nordl., G. ¹⁹ Sie vertruug—übergang, P.] Mit grossen Gefer kaun alles glükl. über die ser schlechte Brücke, G. ²⁰ Davon ritten wir—gegenüber waren, G.] Wir ritten hierauf am rechten Kurufer eine Werst hinat, P.

აქედან, ნარეკვაის შესართავის აღმოსავლეთით¹ ჩანს სოფ. ფონთხელას ნასახლარები და არაგვის აღმოსავლეთით², მისი მარცხენა ნაპირიდან³ 4 ვერსზე—დანგრეული ციხე საგურამო, მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე⁴, რომელიც ნარეკვაის შესართავის ზემოთ რამდენიმე ვერსზე ჩადის არაგვიში.

სამხრეთ-დასავლეთით მთისწინეთზე ჩანდა დანგრეული სიმაგრე სხალტბა (Ts chaltba, Tsgaltba) და რამდენადმე აღმოსავლეთით—გააართახებული სოფელი წეროვან-გოროვანი.

^{1/4} საათში ნარეკვას მერე გავიარეთ ლართისკარი, ძველად საშიში ხეობა, და კიდევ ^{1/4} საათში—ციხე ნაციხვარის ნანგრევები კლდიან მალლობზე, რომელიც [მალლობი (გ. გ.)] არაგვის დასავლეთ ნაპირიდანაა აღმართული და მთავარ ქედთან ქმნის 1 ვერსის სიგრძის ხევს⁵. ნახევარ საათში მოვედით მცხეთაში, რომლიდანაც სულ რაღაც 100 ნაბიჯზე ჩრდილო-დასავლეთით არის ნანგრევები, [ზემოდასახლებულთა] მსგავსი ციხისა, სამთავროსი.

უძველეს დროში მცხეთა იყო რეზიდენცია, თარგამოსის ვაჟის მცხეთოსის მიერ აშენებული⁶, და მხოლოდ დიდი ხნის შემდეგ ააშენა მეფე ვახტანგ I-მა თბილისი.

არაგვის მარცხენა ანუ აღმოსავლეთ მხარეს, მთის ყველაზე მაღალ ადგილს, ჩანს დანგრეული მონასტერი ჯაჭვის საყდარი (ე. ი. ჯავშან-ეკლესია). არსებობს ლეგენდა, რომ მისი კოშკიდან გაქიმული იყო რკინის ჯაჭვი მცხეთის კოშკამდე, რის მეშვეობითაც წმინდანები ერთმანეთს ესტუმრებოდნენ ხოლმე; აქედან [არის] მისი სახელწოდებაც.

იმ მთის ძირში, რომელზეც დგას მონასტერი, ოდნავ ზემოთ არაგვზე⁷ არის სოფელი წიწამურა, ერთი პატარა მდინარის სამხრეთ მხარეზე⁸.

მცხეთიდან ^{1/4} საათი მივდიოდით დასავლეთისკენ⁹. ჩვენ მივყვებოდით მტკვრის მარცხენა¹⁰ ნაპირს ზევით, დაახლოებით ერთ ვერსზე, და გადავედით მის ხიდზე, რომლითაც სარგებლობისთვის ერთი მცხეთელი აზნაური იღვიდა ხიდის ბაჟს. ხიდმა ძლივს გაუძლო ჩვენს გადასვლას¹¹. აქედან კვლავ ^{1/4} საათი მივყვებოდით მტკვრის სამხრეთ ნაპირს დასავლეთის მიმართულებით, ვიდრე მცხეთის პირდაპირ არ აღმოვჩნდით¹², იმ მთის ძირთან, რომელიც ეშვება მტკვრამდე ძალიან ციცაბოდ; მტკვარი, ამის გამო, ორივე მხრიდან ძალიან შევიწროებულია.

¹ აქედან,—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ.] აქ ნარეკვაზე, პ ა ლ.

² არაგვის აღმოსავლეთით < პ ა ლ.

³ მისი მარცხენა ნაპირიდან, პ ა ლ.] მისგან, გ ი უ ლ.

⁴ მდ. საგურამოსხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, გ ი უ ლ.] მდ. საგურამოსხეზე, პ ა ლ.

⁵ რომელიც [მალლობი]—ხევს, პ ა ლ ა ს ს აკლია.

⁶ თარგამოსის ვაჟის მიერ აშენებული < პ ა ლ.

⁷ ოდნავ ზემოთ არაგვზე < პ ა ლ.

⁸ ერთი პატარა—მხარეზე < პ ა ლ.

⁹ მცხეთიდან—დასავლეთისკენ < პ ა ლ.

¹⁰ მარცხენა, პ ა ლ.] ჩრდილოეთ, გ ი უ ლ.

¹¹ ხიდმა—გადასვლას, პ ა ლ.] დიდი შიშით ყველაფერი ბედნიერად გადავიტანეთ ძალზე ცუდ ხიდზე, გ ი უ ლ.

¹² აქედან კვლავ—აღმოვჩნდით, გ ი უ ლ.] აქედან ჩვენ ერთი ვერსი ვიარეთ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის დაყოლებით, პ ა ლ.

Der Kur nimmt von Mcheta eine SSO. Richtung, die wie parallel gezogen und nach einer halben Stunde die Ruinen¹ des Dorf Muchat Gwerdi² erreichte. Hier war in der gewöhnlich gemischten Holzung aus Eichen, Roth- und Weißbuchen und s. f. auch *Colutea arborescens*. Hierselbst³ machten wir an dem Ufer des Kur Halte um die Pferde zu füttern³.

Von Muchatgwerdi ritten wir am rechten Ufer des Kur fast recht in O. hinab und hatten den Fuß eines steilen Sandsteingebürges, und nach $\frac{3}{4}$ Stunden einen östlich vorspringenden Winkel desselben⁴, der Dewis Namuklari, d. i. Teufelsknie genannt wird, auf dessen Höhe ehemals⁵ ein Dorf stand. So bald als [...] sahen wir an dem östl. Ufer des Kur die wüste Festung⁶ Seit Aftschala und eher eine Werst südlich an der Nordseite des⁷ Baches Aft-Schaliskewi die auch wüste Festung Kweiti Aftschala.

Von Dewis Namuklari ritten wir $\frac{3}{4}$ Stunden fast gerade südlich⁸ über ein ebenes Feld⁹, welches Digomis Mindori heißt und kamen beim Bache Digomis-Kewi 2 Werst über seinem Einfall in die rechte Seite des Kur zur Festung Digomi¹⁰, die erst vor 2 Jahren wegen der Pest verlassen worden¹¹.

Von Digomi in S. hatten wir nach einer halben Stunde über Sandfelsengebürgen den Bach Weriskewi, der eine steinerne Brücke hat. Von hier sahe man an dem östlichen Ufer des Kur¹² selbst die wüste Festung Didube¹³.

Von der Brücke wenden wir uns nach¹⁴ SO., auf welchem wir nach einer halben Stunde nach der Vorstadt von Teflis Garetubani und nachmittags um 5 Uhr¹⁵ nach Teflis selbst glücklich gelangten, wo ich meinem Nachlaß unversehrt und in Absicht der Gesinnungen des Zaars und meiner Hoffnung zur Erreichung meiner Absichten alles nach Wunsch antraf.

Ich hatte die Absicht bald wieder von Teflis aus eine Reise nach den südlich gelegenen turkomannischen oder terekemenzischen Provinzen Georgiens zu machen. Der Zaar wollte sie selbst bereisen und in wenig Tagen dahin abgehen, das verzog sich aber für mich zu lange. Indessen fehlte es mir in Teflis nicht an Beschäftigungen.

D. 8 Mai¹⁶ kamen nach Teflis aus Gori und Metechi verschiedene Flößer an; diese bestanden aus 16 fichtenen Balken, die an 4 Faden lang und

¹ Ruinen, P.) Ueberbleibsel, G. ² Gwerdi < P. ³ Hierselbst machten wir—die Pferde zu füttern < P. ⁴ am rechten—desselben, P.) fast $\frac{3}{4}$ St. gerade östlich, dicht an dem südl. Ufer des Kur an den Fuß eines ganz steil sandsteinfelsigten Gebürges, dessen Ostlicher hervorstehender Winkel, G. ⁵ auf dessen Höhe ehemals, G.) wo vor dem, P. ⁶ So bald als wir—die wüste Festung, G.) Man sieht von dieser hohen Eke die wüste Festung, P. ⁷ der Nordseite des < P. ⁸ gerade südlich, G.) fast recht in Süden, P. ⁹ ein ebenes Feld, G.) ein gegen den Kur inklinirendes Feld, P. ¹⁰ 2 Werst—Digomi, P.) an dessen Südseite etwan 2 Werst von Kur die Festung Digomi gelegen, G. ¹¹ die erst vor—verlassen worden] welche 1770. der Pest wegen verlassen ward, P. ¹² an dem östlichen Ufer des Kur, G.) am Kur, P. ¹³ Tidube, G.) Tidabe, P. ¹⁴ wenden wir uns nach, G.) gieng der Weg in, P. ¹⁵ nachmittags um 5 Uhr, G.) gegen Abend, P. ¹⁶ D. 8 Mai, G.) Von Zeit zu Zeit P.

მტკვარი : მცხეთიდან მიედინება სანხრეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მის პარალელურად ჩვენ მოვეხარებოდით და $\frac{1}{2}$ საათში სივალწიეთ სოფელ მუხათგვერდის ნახგრევებს. აქ იყო ჩვეულებრივი შერეული ტყე მუხის, წითელი და თეთრი წიფელის და ა. შ. ასევე *Colutea arborescens* (ფუჭფუჭა). აქ მტკვრის ნაპირას ჩვენ გავჩერდით, რათა ცხენები გამოგვეკვება.

მუხათგვერდის შეხედვებში მივიღოთ მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე თითქმის ნარჯვნივ ქვემოთ აღმოსავლეთისკენ და გავიარეთ ქვიშაქვიანი ციცაბო მთის ძირი, ხოლო $\frac{3}{4}$ საათში—აღმოსავლეთით გამოშვერილი მისი კუთხე¹—ღვეის ნამუხლარი (ეს ნიშნავს „შმაკის მუხლი“), რომლის წვერზე ოდესღაც სოფელი ყოფილა. როგორც კი ამ კუთხეს [შემოვუხვიეთ], მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე დავინახეთ დანგრეული ციხე² ზემო აეჭალა, ხოლო ერთი ვერსით აღრე, სამხრეთით მდ. აეჭალისხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, ასევე დანგრეული სიმაგრე ქვემო აეჭალა.

ღვეის ნამუხლარიდან $\frac{5}{4}$ საათი მივიღოთ თითქმის პირდაპირ სანხრეთით, ვაკე მინდორზე³, რომელსაც კჭვია დილოზის მინდორი, და მივედით დილოზის ციხემდე, რომელიც მდებარეობს 2 ვერსის დაშორებით იმ ადგილიდან, სადაც მდ. დილოზისხევი ერთვის მტკვარს მარჯვენა მხრიდან. ეს ციხე მოსახლეობას შეეტოვებინა 2 წლის წინ⁴ ქირის გამო.

დილიდან $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ ქვიშაქვიანი მთა და გადავედით მდინარე ვერისხევეზე, რომელზედაც არის ქვის ხიდი, აქედან ზედ მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე ჩანს დანგრეული დიდუბის ციხე.

ხიდიდან ჩვენ გადავუხვიეთ⁵ სამხრეთ-აღმოსავლეთით და $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით თბილისის გარეუბანში—გარეთუბანში. ხოლო საღამოს 5 საათზე⁶ მშვიდობით მივედით თბილისში, სადაც მე ხელუხლებლად დახვდა ჩემ მიერ დატოვებული ქონება. ყველაფერი დამხვდა ისე, როგორც შეეფერებოდა მეფის განზრახვათ და ჩემს იმედს, რომ ჩემი გეგმები განხორციელდებოდა.

მე გადაწყვეტილი მქონდა მალე კვლავ წავსულიყავი თბილისიდან სამოგზაუროდ საქართველოს თურქმანულ აროვინციებში, რომლებიც მდებარეობენ თბილისის სამხრეთით. მეფეს თვით სურდა ამ მხარეების შემოვლა და აპირებდა გამგზავრებას რამდენივე დღეში, მაგრამ ეს ერთობ გაკვირებდა ჩემთვის. ამასთან მე თბილისშიც ბევრი საქმე მქონდა.

8 მაისს გორიდან და მეტეხიდან თბილისში მოვიდნენ სხვადასხვა ტივები; ისინი შესდგებოდნენ 16 ფიჭვის მორისგან, რომელთა სიგრძე იყო 4 სათენი, სისქე კი—1—1 $\frac{1}{2}$ ფუტი, რომლებიც შემდეგ თითო მანეთად გაჰყიდეს.

¹ მტკვრის მარჯვენა—კუთხე, პ ა ლ.] თითქმის $\frac{3}{4}$ საათი პირდაპირ აღმოსავლეთით, ზედ მტკვრის სამხრეთი ნაპირის გაყოფებით, მთლად ციცაბო ქვიშაქვიან-კლდინი ქედის ძირის გასწვრივ, რომლის აღმოსავლეთისკენ გამოშვერილ კუთხეს... გ ი უ ლ.

² როგორც კი—ციხე, გ ი უ ლ.] ამ მაღალ კუთხიდან ჩანს დანგრეული ციხე, პ ა ლ.

³ ვაკე მინდორზე, გ ი უ ლ.] მტკვარში შეჭრილ მინდორზე, პ ა ლ.

⁴ 2 წლის წინ, გ ი უ ლ.] 1770 წელს, პ ა ლ.

⁵ ჩვენ გადავუხვიეთ, გ ი უ ლ.] გზა მიდიოდა, პ ა ლ.

⁶ საღამოს 5 საათზე, გ ი უ ლ.] საღამოს, პ ა ლ.

etwan 1 bis 1 1/2 Fuß dick, die zu 1 Rubl. verkauft werden¹. Sie waren mit Waizen und Gersten beladen. An beiden Enden ist ein langes Ruder.

Die Flor der Obstbäume dauert in Teflis und Georgien überhaupt 4 Monath. Im Anfange des Februars nemlich blühen schon Mandeln und im Anfange des Juni noch Granaten und Jujuben² (Rhamnus Zizyphus, georg. Unabi³,) und Apricosen sind reif⁴; zwischen diesen blühen alle andere. In der Mitte des Mayes hatte man schon reife Kirschen, Frühpflaumen (Prunus praecox, georg. Alutscha) und Aprikosen. Damahls blühet Rosa centifolia, Diospyros lotus, churma georg⁵, Wein, Elaeagnus angustifolia, Lilium candidum und zu Ende des Mayes Hordeum hexastychon.

Ich erhielt eine neunmonatliche, sehr vollkommene weibliche Mißgeburth von anderthalb Fuß lang. Sie hatte 2 gewöhnliche, mit Haaren versehene Köpfe auf 2 Hülsen und einem doppelten Rückgrade, der aber von aussen kaum zu merken war und sich am Becken vereinigte. Der Körper, Hintere, Schaamtheile, Hände und Füße alles nur einfach und ohne Mängel. Das Lungensystem war gedoppelt und eines vom andern völlig abgesondert. Das Herz doppelt, aber zusammenhängend, mit vier Herzkammern und 4 Ohren. Die große Schlagader (aorta) doppelt. An den Eingeweiden des Bauches, die etwas durch die Ungeschicklichkeit des Wundarztes beschädigt waren, fand ich nichts gedoppelt. Aber 2 Oesophagi durch den ganzen Oberleib. Die Zähne standen in beyden Mäulchen höher als sonst in neugebohrnen Kindern, waren aber doch vom Zahnfleisch bedeckt.

Den 15 May wurden über hundert Kindern die Pocken eingepft, wobei ich meines Wirthes 6-jähriges gesundes Söhnlein und mit Flechten beschwertes, kein Jahr altes, noch säugendes Töchterchen besonders beobachtete. Alle Kinder bekommen 8 Tage vorher und unter der Krankheit kein Fleisch, Fische und Reis, nur Waizenbrodt und Milch, wobey man Muttermilch und nach derselben Stuten- und Eselsmilch für die gesundeste und Kuhmilch für die schlechteste hielt. Der Impfer machte in die Grube zwischen dem Daumen und ersten Finger mit der Spitze eines großen Messers einen seichten blutenden Kreuzriß von einem halben Zoll; denn tunkte er die Messerspitze in die in einem Hörnchen befindliche Pockenmaterie, wischte das Blut mit Baumwolle ab und bestrich die Schramme mit dem vergifteten Messer, legte Baumwolle auf und band einen Lappen darüber.

Die Kinder hielten sich wie gewöhnlich in der freien Luft und waren bis zum 19ten gesund, da sich auf den Einschnitten 3 Pocken erhoben. Den

¹ die zu 1 Rubl. verkauft werden, G.] Nach dem Verkauf des Getraides wurden die Balken, das Stück für 5 Abbas oder 1. Rubl. verkauft, P.

² Jujuben < G.

³ georg. Unabi < P.

⁴ und Apricosen sind reif < P.

⁵ Churma georg. < P.

ისინი დატვირთული იყვნენ ხორბლით და ქერით. ორივე ბოლოში ჰქონდათ გრძელი ნიჩაბი¹.

ხეხილის ყვავილობა თბილისსა და საერთოდ საქართველოში გრძელდება 4 თვე. თებერვლის დასაწყისში, სახელდობრ, ყვავის, უკვე ნუში, ხოლო ივნისის დასაწყისში—ბროწეული და Jujuben (?) (*Rhamnus Zizyphus*, ქართულად უნაბი) და გარგარი მწიფეა. ამათ შორის ყვავიან სხვა დანარჩენები. მაისის შუა რიცხვებში უკვე მწიფეა ალუბალი, ადრეული ქლიაივი (*Prunus praecox*, ქართულად ალუჩა) და გარგარი. მაშინ ყვარდა *Rosa centifolia*, *Diospyros lotus* (ქართ. ხურმა); ყვარდა ყურძენი, *Elaeagnus angustifolia*, *Lilium candidum* (თეთრი ზამბახი) და მაისის ბოლოს—*Hordeum hexastychon*.

მე მომიყვანეს 9-თვიანი ძალიან დასრულებული მახინჯი გოგო, სიგრძით 1 $\frac{1}{2}$, ფუტი. მას ჰქონდა ორი ჩვეულებრივი თავი, დაფარული თმებით, ორ კისერზე, და გარებული ხერხემალი, რაც გარედან ძნელად ეტყობოდა და უერთდებოდა მენჯს. ტანი, საჯდომი, სასქესო ორგანო, ხელები და ფეხები ჰქონდა რიგზე და ყოველგვარი ნაკლის გარეშე. ფილტვების სისტემა იყო ორმაგი და ერთმანეთისაგან სრულიად გაცალკევებული. გულიც ორმაგი, ერთმანეთისაგან დამოკიდებული, ოთხი პარკუჭით, და (ჰქონდა] ოთხი ყური. დიდი აორტა ორმაგი. შიგნეულობა მუცლისა იყო ოდნავ დაზიანებული (ამაში დოსტაქარი იყო დანაწევრებული), მაგრამ ყველაფერი თითო. ამასთან ორი საყლაპავი მილი ტანის მთელს ზედა ნაწილში. კბილები ორივე პირში იყო უფრო მალალი, ვიდრე საერთოდ ახალშობილებს აქვთ, მაგრამ ამასთან დაფარული იყო ღრძილებით.

15 მაისს 100-ზე მეტ ბავშვს აუტრეს ყვავილი, ხოლო მე განსაკუთრებით ვადევნებდი თვალყურს ჩემი სახლის პატრონის 6 წლის ჯანმრთელ ბიჭუნას და გოგონას, რომელიც წლისაც კი არ იყო და ჯერ კიდევ სწოვდა. [გოგონას] აწუხებდა სირსველები. ბავშვებს ერთი კვირა ავადმყოფობამდე და ავადმყოფობის დროს არ აძლევდნენ ხორცს, თევზს და ბრინჯს, აძლევდნენ ხოლოდ ხორბლის პურს და რძეს; ამასთან დედის, ცხენისა და ვირის რძე ითვლება ყველაზე ჯანმრთელად, ხოლო ძროხისა—ყველაზე უსარგებლოდ. ამცრელი უკეთებდა დიდი დანის წვერით ცერსა და საჩვენებელ თითს შორის ღრმულში არაღრმა, სისხლიან, ჯვრის ფორმის ჭრილობას, სიღრმით $\frac{1}{2}$ დუიმიანს; ის აწობდა დანის წვერს რქაში, სადაც ყვავილის შრატის იყო, წმენდდა სისხლს ბამბით და უსვამდა ჭრილობაზე მოწამლულ დანას, ადებდა ზედ ბამბას და უხვევდა ნაჭრით.

ბავშვები, ჩვეულებისამებრ, ჰყავდათ სუფთა პაერზე და 19 მაისამდე გამოჯანმრთელდნენ, ამასთან ჭრილობაზე გაჩნდა სამი ნაყვავილარი. 22 მაისს ისინი ამოიბურცნენ და გაათეთრდნენ, 23 მაისს კი—გაერთიანდნენ; ბავშვები

¹ 8 მაისს—ნიჩაბი, გიულ.] დრო და დრო გორიდან და მეტეხიდან თბილისში, მტკვრის დაყოფებით, მოდიოდნენ ტივები. ისინი გაკეთებული იყვნენ 4 საყენის სიგრძის და 1—1 $\frac{1}{2}$ ფუტი სისქის ფიჭვის მორბებისაგან, მათ მართავდნენ ორი ნიჩბით, რომლებიც მოთავსებული იყო ტივის ბოლოებზე. ამ ტივებს მოქონდათ ხორბალი და ქერი.

მარტველის გაყიდვის შემდეგ, ყიდდნენ ამ მორებსაც, თითოს 5 აბაზად ანუ ერთ მანეთად, 3 ალ.

22sten May standen sie sehr hoch und wurden weiß, den 23sten aber flößen sie zusammen; die Kinder aber waren nicht krank, sondern der müetere Knabe lief beständig barfuß herum. Ich reiste an diesem Tage weg und kam den 2ten Junius zurück, da ich den Knaben hergestellt fand, und vernahm, daß er nicht mehr Pocken, daß Mädchen aber Pocken über den ganzen Körper bekommen habe, die aber alle einzeln gestanden hätten; sie waren eben im Abfallen. Beide Kinder hatten einen fast konvulsivischen Husten, mit dem sie jedoch schon vorher behaftet waren.

Die Reise des Zaars Heraclius nach den Süd-östlichen Georgisch-tatarischen Distrikten Kasachi und Bortschalo, verzog sich immer länger, daher ich bey demselben um Erlaubniß, allein zu reisen und um nöthige Bedeckung anhielt, auch alles erhielt. Der gleich thätige und gefällige Ksnis Eristaw David übernahm mich mit 30 Mann zu begleiten; zu denselben ließ der Zaar¹ 40 Mann stoßen, so daß ich mit meinen Kasaken gegen 100 Mann hatte, die zwar nicht überall, aber doch wider die meisten Anläufe hinreichend waren.

Ich erhielt für 36 Mann meines Gefolges auf 15 Tage folgende Provisionen: 150 Batmann Brodt, 2 Batmann Schaffleisch, 30 Batm. Rindfleisch, 50 Batm. Wein, 15 Batm. Reis, 10 Batm. Käse; 5 Batm. Butter, $1\frac{1}{4}$ Batm. Salz und 60 Talglichte.

Nachdem ich mein Quartier, Sammlung und Habe in Teflis dem Studenten Belajew übergeben und ihm 6 Kasaken² hinterlassen, brachen wir, der Eristaw David und ich, mit unserm Gefolge den 23sten May nachmittags um 4 Uhr von Teflis auf. Wir gingen aus dem Badethor über die Brücke des Badebaches, durch die Gärten, immer den rechten Ufer des Kur in der Nähe, bald auf dem Gebürge, bald an dessen jähen Absatz, und sahen nach anderthalb Stunden die Festung Natlugi oder Erekleziche, wo ich den 21sten Februar gewesen war. Noch nach einer viertel Stunde hatten wir die Festung Songalugi am rechten Kurufer. Beide sind von Georgiern bewohnt. Von Songalugi sieht man Teflis in WNW. Der Weg hatte also auch diese Direktion und in der Mitte gieng er etwan südlich, weil der Kur daselbst sich nach SW bieget³. Die Höhe bestand aus Sandstein mit einer starken Thondecke und war unfruchtbar. Peganum harmala war die gemeinste Pflanze.

Man sahe hier von der Höhe an der Nordseite des Kur von Natlugi⁴ in NW die wüste Festung Lilo und an der Südseite des Kur sagte man mir soll die wüste Festung Teleti von Songalugi in SW. gelegen seyn⁵.

Ausser Songalugi liegen von Teflis in SO. nur noch die beiden mit

¹ der Zaar, P.] ihr zaarische Hoheit, G.

² 6 Kasaken, P.] 5 Kasaken, G.

³ Von Songalugi sieht—nach SW bieget < P.

⁴ an der Nordseite des Kur von Natlugi, G.] an der linken des Kur, P.

⁵ südseite des Kur—in SW gelegen seyn, G.; rechten in SW. die Festung Teleti, P.

კი ავად არ იყვნენ ხოლო მზიარული ბიჭუნა დარბოდა ფეხშიშველა. ამ დღეს მე გავედი ქალაქ გარეთ და დავბრუნდი 2 ივნისს; ბიჭი დამხვდა შორჩენილი და გავიგე, რომ მას ნაყვავილარები მეტი აღარ ჰქონდა, ხოლო გოგონას კი მთელ ტაიზე ეყარა, მაგრამ ისინი არ შეერთებულყვნენ და ახლა უკვე იქვე ბოდნენ. ორივე კონველსიურად ახველებდა, რაც მათ ადრეც აწუხებდა.

ერეკლე მეფის გაფეხვარება საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ქართულ-თათრულ წხარებებში—ყაზახსა და ბორჩალოში სულ უფრო ქიანურდებოდა. ამიტომ ვთხოვე გავეშვი მართო და მოეცა საჭირო მცველები; ყველაფერი ეს მე მივიღე. მზადყოფმა და თავაზიანმა ქსნის ერისთავმა დავითმა თთავა განყოლოდა 30 კაცი; შეფემ¹ ბრანა, რომ ამათ შეერთებოდა კიდევ 40 კაცი, ასე რომ, ჩემს კაზაკებთან ერთად, მყავდა 100 კაცი, რომლებიც თუმცა არა ყველგან, მაგრამ ბაინც სრულიად საქაირისი იყვნენ თავდასხმთა უმეტეს შემთხვევაში.

ჩემი ამაღის 36 კაცისთვის მე მივიღე 15 დღის სანოვაგე: 150 ბათმანი პური, 2 ბათმანი ცხერის ხორცი, 30 ბათმანი საქონლის ხორცი, 50 ბათმანი ღვინო, 15 ბათმანი ბრინჯი, 10 ბათმანი ყველი, 5 ბათმანი კარაქი, 1 $\frac{1}{4}$ ბათმანი მარილი და 60 ქონის სანთელი.

მას შემდეგ. რაც მე ჩემი ბინა, კოლექცია და ქონება თბილისში ჩავაბარე სტუდენტ ბელიაევს და დაუტოვე მას აგრეთვე 6. კაზაკი², გავეფეხვარეთ ჩვენ—ერისთავი დავითი და მე—ჩვენი ამალით, 23 მაისს, სალამოს 4 საათზე თბილისიდან. ჩვენ გავედით აბანოს კარებიდან, გადავედით აბანოს წყლის ხიდზე და მივებარებოდით ბაღებზე, სულ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ახლოს, ხან ავდიოდით მთაში, ხან მთის ციცაბო ფერდობებზე და 1 $\frac{1}{4}$ საათში დავინახეთ ნათლულის ციხე, ანუ ერეკლეს ციხე, სადაც მე ჯერ კიდევ 21 თებერვალს ვიყავი. კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ სონღალულის ციხე მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ორივეში ცხოვრობენ ქართველები. სონღალულიდან თბილისი ჩანს დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით. გზასაც ჰქონდა ასეთივე მიმართულება, მხოლოდ შუაში მიეშარებოდა ის ოდნავ სამხრეთით, რადგან მტკვარი აქ უხვევს საიხრეთ-დასავლეთით³. მალღობი შესდგებოდა ქვიშაქვისაგან, ძლიერი თიხის ნაყარით, და არ იყო ნაყოფიერი. *Pegauum harmala* (მარიამსაქმელა) იყო ყველაზე გავრცელებული მცენარე.

ამ მალღობიდან მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან⁴ ჩრდილო-დასავლეთით ჩანდა დანგრეული ციხე ლილო, ხოლო მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე, როგორც მითხრეს, იყო დანგრეული ციხე თელეთი, სონღალულიდან სამხრეთ-დასავლეთით⁵.

სონღალულს გარდა, თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის კიდევ

¹ შეფემ, პალ.] მათმა მეფურმა უმაღლესობამ, გიულ.

² 6 კაზაკი, პალ.] 5 კაზაკი, გიულ.

³ სონღალულიდან თბილისი ჩანს—სამხრეთ-დასავლეთით < პალ.

⁴ მტკვრის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნათლულიდან, გიულ.] მტკვრის მარცხენა მხარეზე, პალ.

⁵ მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე—სამხრეთ-დასავლეთით, გიულ.] მარჯვენაზე, სამხრეთ-დასავლეთით, თელეთის ციხე, პალ.

Georgianern bewohnten Dörfer Zalaskuri und Kumisi auf der Höhe des Vorgebürges von Teflis 11 bis 12 Werst¹ entfernt.

Ich besuchte heute abends² den Zarewitsch Julon, dem vor etlichen Tagen die Pocken eingecympt waren.

D. 24 Mai. Ich hatte am Ufer des Kur unter der Festung Songalugi übernachtet. Morgens brachten wir frühe auf³. Der Weg ging auch heute überhaupt genommen in SO, theils mehr südlich.

Nach 5 Werst sahen wir die Festung Teleti, neben welcher 2 Dörfer dieses Namens gestanden haben. Westlich sahen wir die Dörfer Zalaskuri und Kumisi⁴, die noch von Georgianern bewohnt sind, auch die wüste Festung Birtwisi und, auf der Höhe des Vorgebürges, die ehemalige Sommer-Residenz Kodğori. Um dieselbe liegen die wüsten Oerter Waschloani, Goubani, Asureti, Monasteri und Enageti. Dieser Distrikt, der in NW. mit Trialeti und in SW. mit Somchiti gränzt, heißt Sabarato. Von dieser Höhe des Vorgebürges zeigen sich Kinwari und Songalugi in einer Linie in N., Telau in ONO, Chaschmi in NNO., Mzcheta in NNW.

Am Kur soll, in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur⁵, etwa 12 W. unter Natlugi, die ehemalige Winterresidenz des Zaars Wachtang des ersten, die die Georgianer Nagebi und die Tataren Kischakala nennen, stehen.

Die ganze herumliegende⁶ Gegend zwischen dem Kur und Jor, heißt Karaya und ward ehemals von den terekemenzischen⁷ Tataren bewohnt, die jezo am Algeti hausen und nur des Winters ihre Schaafé in Karaja halten.

Nach einem Weg von etwa 6 Werst auf der Gebürghöhe kamen wir nach SSO⁸ in eine Fläche und nach etwa 13 Werst in derselben an das Flößchen Algeti, aus welchem schon 6 Werst von seinen Ufern tatarische Reisfelder durch gezogene Kanäle gewässert wurden. Diese Ebene ist thonigt, trocken und mager, mit wenigen Pflanzenarten, den Flächen an der linken des Terek um den Gorkafluß sehr ähnlich.

Der Algete kommt aus W. und nimmt verschiedene Bäche des südlich streichenden Queergebürges auf. Vier W. von hier fällt er in die rechte Seite des Kur, der hier an eben gedachter Ebene seinen Lauf hat. Das Bette des Algete bedeckten kleine runde Sandsteingeschiebe. Seine Ufer sind einige Faden hoch und tragen Weiden, Schwarz- und Weißpappeln,

¹ 11 bis 12 Werst, P.] 1 1/2 Stunde, G.

² abends<P.

³ D. 24 Mai. Ich hatte—frühe auf, G] und nahm mein Nachtlager am Ufer des Kur unter der Festung. Den 24-sten setzten wir die Reise früh fort, P.

⁴ Kumisi, G.] Karusi, P.

⁵ in Osten des Kur an den ostl. Ufer des Kur<P.

⁶ herumliegende<P.

⁷ terekemenzischen, P.] Temurschhasanlu, G.

⁸ nach SSO, G.] auf einem fast südlichen Wege, P.

ორი, ქართველებით დასახლებული სოფელი—წალასყური და კუმისი—მთის-წინეთზე, თბილისიდან 11—12 ვერსის ბოშორებით¹.

დღეს საღამოთი მე ვინახულე ბატონიშვილი იულონი, რომელსაც რამდენიმე დღის წინ აუტრეს ყვავილი.

24 მაისი. მე გავათენე მტკვრის ნაპირზე სონღალულის ციხის ქვემოთ. დილით გავეშურეთ ადრე. გზა დღესაც, საერთოდ აღებული, მიდიოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნაწილობრივ უფრო მეტად—სამხრეთით.

5 ვერსის შემდეგ დავეინახეთ თელეთის ციხე, რომლის ახლოს ადრე იყო ორი სოფელი იმავე სახელისა. დასავლეთით დავეინახეთ სოფ. წალასყური და კუმისი, რომლებიც ჯერაც დასახლებულია ქართველებით, აგრეთვე გაპარტახებული ციხე ბირთვისი და ზევით მთაზე—წინანდელი საზაფხულო რეზიდენცია—კოჯორი. მის ირგვლივ მდებარეობენ გაპარტახებული სოფლები—ვაშლიანი, ღოუბანი, ასურეთი, მონასტერი და ენაგეთი. ამ მხარეს, რომელსაც ჩრდილო-დასავლეთით თრიალეთი, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით სომხითი ესაზღვრება, ეწოდება საბარათ[იანი]. მთისწინეთის ამ წვერიდან ჩანს მყინვარი და სონღალუდი ერთ ხაზზე ჩრდილოეთით, თელავი აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ხაშვი ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მცხეთა ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით.

ამბობენ, რომ მტკვარზე, მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისკენ², დაახლოებით 12 ვერსით ქვევით ნათლულიდან, იყო მეფე ვახტანგ I-ლის წინანდელი საზამთრო რეზიდენცია, რომელსაც ქართველები ეწახიან ნაგები-ს, ხოლო თათრები—კიშაკალას³.

მთელს გარშემო მდებარე შიდაშოს მტკვარსა და იორს შორის ეწოდება ყარაია და წინათ დასახლებული იყო თურქმანი⁴ თათრებით, რომლებიც ახლა ცხოვრობენ ალგეთზე და მხოლოდ ზამთრობით ჰყავთ თავისი ცხვრები ყარაიაში.

მთის თხემზე, სამხრეთის—სამხრეთ-აღმოსავლეთის⁵ მიმართულებით 6 ვერსის გავლის შემდეგ გავედით დაბლობზე და 13 ვერსის შემდეგ მივედით ამ დაბლობში მომდინარე ალგეთთან, რომლიდანაც 6 ვერსის მანძილზე რუებით ირწყვება მის ორივე ნაპირას გადაჭიმული თათრების ბრინჯის ყანები. ეს დაბლობი თიხიანია, მშრალი და ნაკლებ ნაყოფიერი; ძალიან ცოტაა მასზე მცენარეები; ეს დაბლობი ძალიან ჰგავს იმას, რომელიც არის თერგის მარცხენა მხარეს, მდ. გორკას მიდამოებში.

ალგეთი მოედინება დასავლეთიდან და იერთებს სხვადასხვა მდინარეებს, რომლებიც გამოდიან სამხრეთისაკენ გადაჭიმული გადაშვეთი ქედიდან. აქედან 4 ვერსზე ის მარჯვენა მხრიდან ერთვის მტკვარს, რომელიც აქ მიედინება ახლახან ნახსენებ დაბლობზე. ალგეთის კალაპოტი მოფენილია პატარა, მრგვალი ქვიშაქვის კენჭებით. მისი ნაპირები რამდენიმე საცენის სიმაღლისაა

¹ 11—12 ვერსის მოშორებით, პ ა ლ.] 1 1/3 საათის სავალზე; გ ი უ ლ.

² მის აღმოსავლეთ ნაპირზე, აღმოსავლეთისაკენ < პ ა ლ.

³ შესაძლებელია იყოს ყიზყალა (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, გვ. 45, 30).

⁴ თურქმანი, პ ა ლ.] თემურშაჰასანლუს, გ ი უ ლ. (შდრ. ვ ა ხ უ შ ტ ი 51: დემურჩიასანუ).

⁵ სამხრეთის—სამხრეთ-აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ.] თითქმის სამხრეთის, პ ა ლ.

schwarze- und weiße Maulbeerbäume, wilde Oelbäume und Tamarix gallica (georg. Ilgwi), der eben blüthete, um¹ andere zu geschweigen.

Die kaukasischen Alpen nicht nur, sondern auch das Vorgebürge von Gori bis Achalziche zeigten sich noch mit Schnee.

Ich hatte heute Mus arvalis, Lacerta apoda, Ardea nigra, Tantalus Falcinellus, Alauda nigra; letztere brütete auf vier bläulichen, gelblich gefleckten Eyern.

Im Algete waren Cyprinus Tschanari, Alburnus, Grislagine und Aspius.

Wir kamen durch den Algete und nach etwa $\frac{3}{4}$ Stunden^{1a} oder 5 Werst an den Xia oder Ksia, der hier am Fuße eines ansteigenden Gebürges seinen Lauf hat, welches die heute durchreiste, etwa 25 Werst breite Steppenfläche begränzt².

Dieses ansteigende Gebürge scheint mir das nordliche Vorgebürge der araratischen Alpen und die Steppe das Scheidethal zwischen diesem und dem südlichsten kaukasischen Vorgebürge zu sein. Das wahrscheinliche araratische Vorgebürge erstreckt sich von W. in O. bis in die Gegend, wo der Aras in den Kur fällt.

Die heutige Steppe war thonigte mergelicht, trocken und unfruchtbar mit Salsolen, Artemisien und überhaupt der terekschen am Gorkafluß ähnlich.

Die Niedrigung des Ksia war fruchtbar und mit fast reifen Gersten, blühenden Weizen, neuerlich gesäeten Reis und Baumwolle meist bedeckt.

Der Xia der Georgianer und von den Tataren Nachatir genannt, oder Nachiduri von den Georgia[nern]. An der untern Hälfte dieses Flusses wonen die Temürsche hasanlu genannte Terekemenzische Tatar[e]n, die an 500 Familie stark sind³ und ehemals in Karaja wonten und an 10000 Famil. stark waren, von Nadir Schach aber und auch schon vorher viele in Persien sind⁴, und nennen ihren Befehlshaber, der mich heute besuchte, nicht weniger als Sultan. Die Nacht brachte ich in einem ihrer Dörfer am linken⁵ Ksiaufer zu.

Den 25ten May. Mit Sonnen-Aufgange brachen wir auf und nachdem wir etwa 21⁶ Werst nach Osten längst dem Ksia geritten waren, kamen wir an eine steinerne Brücke die über diese[m] Fluß geführt ist⁷. Die

¹ um corr.] und P. ^{1a} $\frac{3}{4}$ Stunden oder <P.

² an den Xia—begränzt, P.] über die freie Steppe bis an das steile Ufer derselben mit dem sie sich gegen die Niedrigung endigt, die an 25 W. breit ist und durch die der Fius Xia läuft, G.

³ Der Xia—stark sind, G.] Den Xia oder Ksia der Georgianer nennen, die terekemenzischen Tataren, die an der untern Hälfte des Flusses wohnen, Nachatir [oder Nachiduri] Sie machen jetzt nur noch etwa 500 Familien aus, P.

⁴ und ehemals in Karaja—in Persien sind <P.

⁵ in einem—linken, P.] etwa eine gute Werst unter dem Dorfe am nordl., G.

⁶ 21, G] 1, P; გიულდენშტედტის გაერკვევლად უწერია.

⁷ Mit Sonnen-Aufgange—geführt ist, G] Wir ritten am linken Ufer des Ksia 1 Werst hinab, bis zu einer ansehnlichen steinernen Brücke, P.

და იქ იზრდებიან ტირიფი, შავი და თეთრი ალვა, თეთრი და შავი თუთის ხეები. გარეული ზეთის ხე და *Tamarix gallica*, ქართულად ილღვი¹, რომელიც ჯერ კიდევ ყვავდა, რომ არათუ ვთქვათ სხვებზე.

არა მარტო ქავკასიის ალპები, არამედ მთისწინეთი გორსა და ახალციხეს შორის ჯერ კიდევ თოვლით იყო დაფარული. დღეს მე მივიღე *Mus arvalis*, *Lacerta epuda*, *Ardea nigra* (ყარყატი), *Tantulus Falcrinellus Alauda nigra*; უკანასკნელი იჯდა ოთხ მოცისფრო, ყვითელლაქებიან კვერცხზე.

ალგეთში იყო *Cyprinus Tschanari* (ჭანარი); *Alburnus*, *Grislagine* და *Aspius* (მტაცებელა).

ალგეთზე გასვლით, $\frac{2}{3}$ საათში², დაახლოებით 5 ვერსის შემდეგ, მივედით ქციაზე. რომელიც აქ მოედინება აღმართული მთის გასწვრივ, იმ მთის, რომელიც საზღვრავს დღეს გავლილ, დაახლოებით 25 ვერსის სიგანის სტეპს³.

ეს აღმართული ქედი, მე მგონია, არის ჩრდილოეთი მთისწინეთი არარატის ალპებისა, ხოლო სტეპი—გაზოფი ველი ამისა და სამხრეთ ქავკასიის მთისწინეთისა. ეს არარატის მთისწინეთი გადაქიმულია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, [იმ ადგილამდე,] სადაც არასი (არაქსი) ერთვის მტკვარს.

დღევანდელი სტეპი იყო თიხიანი და მერგელოვანი, მშრალი და არანაყოფიერი, მლაშობით, არტემიზიებით და საერთოდ ჰგავს თურგისას მდ. გორკასთან.

ქციის დაბლობი იყო ნაყოფიერი და დაფარული იყო თითქმის შემოსული ქერით, ყვავილობაში მყოფი ხორბლით, ცოტახნის წინ დათესილი ბრინჯით და, უმეტეს წილად, ბამბით.

ქართველების ქციას თათრები ნახატრს ერახიან, ქართველები კი—ნახიდურს. ამ მდინარის ქვედა ნახევარზე ცხოვრობენ თემურშეპასანლულ წოდებული თურქმანი თათრები, რომელთა რიცხვი 500 ოჯახს აღწევს⁴, წინათ კი ყარაიაში ცხოვრობდნენ და 10000 ოჯახს შეადგენდნენ, ნადირშაჰმა, და აგრეთვე მანამდეც, ბევრი სპარსეთში გადაასახლა⁵. თავის მმართველს ერახიან, არც მეტი არც ნაკლები, სულთანს, რომელმაც მე დღეს მინახულა. ღამე გავატარე მათ ერთ-ერთ სოფელში, ქციის მარცხენა ნაპირზე⁶.

25 მაისი. მზის ამოსვლისთანავე გავემართეთ და დაახლ. 21 (?) ვერსის შემდეგ აღმოსავლეთის მიმართულებით, ქციის გაყოლებით მივედით ქვეს

¹ ილღვი *Ilgwi* არის დამახინჯებული ჟილღუნი, როგორც ეწოდება ამ მცენარეს ქართლში (იხ. ა. მ. ა. შ. ე. ი. ლი, ბოტანიკური, ლექსიკონი, გვ. 20, იალღუნი).

² $\frac{2}{3}$ საათში < პალ.

³ მივედით ქციაზე—სტეპს, პალ.] გაშლილი სტეპით [მის ციცაბო ნაპირამდე, რითაც ის თავდება დაბლობზე, [რომელიც 25 ვერსის სიგანისა და რომელხედაც ქცია მიედინება, გ' ულ.

⁴ ქართველების ქციას—აღწევს. გ. ი. ულ.] ქციას, როგორც მას ქართველები ეძახიან, თურქმანი თათრები, რომლებიც მდინარის ქვემო ნახევარზე სახლობდნენ, უწოდებენ ნახატრს-ს, [ან ნახიდურს]. ამჟამად ისინი შეადგენენ მხოლოდ 500-მდე ოჯახს პალ.

⁵ წინათ კი ყარაიაში—გადაასახლა < პალ.

⁶ მათ ერთ-ერთ—ნაპირზე, პალ.] კარგი ერთი ვერსით [ქვევით სოფლიდან, ქციის ჩრდილოეთ ნაპირზე, გ. ი. ულ.

Brücke ist von Quader- und Mauersteinen aufgeführt, mit Fliesen belegt, 20 Schritte lang, 15 Schritte breit und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch¹. Sie besteht aus 4 Gewölben²; das Fundament ist aus Quader Stein, das übrige aus Ziegel erbauet und dann ist sie mit Flusstein gebrückt³.

An jeder Seite hat eine kleine Herberge für Reisende⁴. Und in der Mitte ist an der Ostseite eine Treppe, die hinunter in ein offenes Gemach führt⁵. Zaar Rostom erbauete sie stat der etwas niedrigeren verfallenen steinernen Brücke, bey welcher an jeder Flußseite ein Karavanensaray steht. Man sieht noch die Ueberbleibsel der alten Brücke, die etwa 200 Schritte ostlicher als die neue ist. Daher heist diese Brücke Katechili Kidi (zerfallene Brücke)⁶.

Kaum 3 Werst unter der Brücke fällt der Ksia in die rechte Seite des Kur, der von da in OSO. am Fuße des erwähnten araratischen Vorgebürges fließt.

Von der Mündung des Ksia an, an der Südseite des Kur⁷ hinab bis unter die Mündung des Achistaf ist das Gebiet⁸ Kasachi. Weiter hinab folgt der Distrikt Samschadali und das Gebiet des Gandscha Chans.

Wir ritten von der Brücke auf dem araratischen Gebürge in SSW. etwa 18 Werst bis zum wüsten Dorfe Kulpi am Bache Indscha und fanden es theils steil, und zu einem großen Theil bewaldet. Der offene Theil hatte den Kapernstrauch häufig, und überhaupt zeigte es sich im Aeußern dem nordlichen Vorgebürge gegen den Terek ähnlich.

Ich gieng noch am Kuipi 3 Werst nach WSW nordl. des Baches Indscha⁹ hinauf und hatte dichte Holzung und einige Erzanbrüche; dann gieng ich nach Kulpi zurück.

Den 26sten May. Wir hatten in Kulpi übernachtet¹⁰. Ganz früh begaben wir uns auf der Höhe nach Wank, d. i. Kloster 3 Werst von Kulpi. Dasselbst steht eine ansehnliche armenische Kirche 30 Schritt lang, 20 Schritt breit, von Sandsteinquadern aufgeführt, gewölbt. Die Wände waren

¹ und in der Mitte wol an 30 Fuß hoch <P.

² besteht aus 4 Gewölben, G.] hat 4 Bogen P.

³ das Fundament - gebrückt <P.

⁴ An-Reisende, P.] An beiden Enden ist ein grosses Gemach zum Einkern für die Reisenden, G.

⁵ Und in der Mitte-offenes Gemach führt <P.

⁶ Zaar-Brücke, P.] diese Brücke hat Zar Rostom erbauet, nachdem die alte(r) vor undenkli. Zeiten aufgeführte Brücke zerfallen ist. Diese führte unmittelbar in eine an der Nordseite des Ksia befindl. Karavan-Sarai, die noch izt in zieml. Stande ist und in der wol, als gegenüber man noch die Ueberbleibsel der alten Brücke siehet, die etwa 200 Schritte ostl. als die neue ist. Daher heist diese Brücke tat. Sinech Kurpe (= Kōpiū ḡ. ḡ.) od. grus. Kate.hōli-Kidi, d. i. zerfallene Brücke, G.

⁷ der Südseite des Kur, G.] der rechten, P.

⁸ das Gebiet. G.] der Distrikt, P.

⁹ nach WSW nordl. des Baches Indscha <P.

¹⁰ Wir hatten in Kulpi übernachtet <P.

ხიდთან, რომელიც ამ მდინარეზეა აგებული¹. ხიდი ნაშენია ფილაქნებითა და აგურით, ის შემოფენილია ასევე ფილაქნებით. ის არის 200 ნაბიჯის სიგრძისა, ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს². ის შესდგება 4 თაღისაგან; საძირკველი თლილი ქვისაა, დანარჩენი აგურისაა და შემდეგ რიყისქვიტაა ამოყვანილი³. ორივე მხარეს აქვს პატარა ფუნდუქი მგზავრთათვის⁴. შუაში, აღმოსავლეთ მხარეზე, არის კიბე, რომელსაც ჩაეყვართ ღია ოთახში⁵. როსტომ მეფემ ის ააშენა, შედარებით დაბალი, დანგრეული ქვის ხიდის ნაცვლად, რომელთანაც მდინარის ორივე ნაპირზე იყო თითო ქარვასლა. ახლაც ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახლისაგან დაახლ. 200 ნაბიჯზე იმყოფება, აღმოსავლეთით. ამიტომ ეცახიან ამ ხიდს გატეხილ ხიდს (დანგრეულ ხიდს⁶).

ხიდიდან 2 ვერსზე ცოტა ნაკლებ ქვემოთ ქცია მარჯვენა მხრიდან ერთვის მტკვარს, რომელიც აქედან მიედინება აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ნახსენები არარატის მთისწინეთის ცირის გასწვრივ.

ქციის შესართავიდან, მტკვრის სამხრეთ მხარეზე⁷ ქვევით, აღსტაფის შესართავამდე არის ყაზახის ნხარე. შემდეგ ქვევით მოდის სამშადილი და განჯის სახანო.

ჩვენ მივიღოთ ხიდიდან არარატის მთისწინეთზე სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, გავიარეთ დაახლოებით 18 ვერსი დანგრეულ სოფელ ყულფამდე, რომელიც ძვეს მდ. ინჯაზე. ის [მთისწინეთი, გ. გ.] იყო ნაწილობრივ ციცაბო და უმეტეს წილად ტყით დაფარული. მის ღია ნაწილზე იყო კაპარი და გარეგნულად ის წააგავდა ჩრდ. მთისწინეთის ბუნებას, თერგის მახლობლად.

მე გავიარე ყულფის ზემოთ კიდე 3 ვერსი დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე⁸ და მივიღწიე ხშირ ტყეს და ზოგ საბადოებს; შემდეგ დავბრუნდი ყულფში.

26 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში⁹. ალიან ადრე გავემართეთ მწვერვალზე ვანქისკენ. ეს არის მონასტერი, ყულფიდან 3 ვერსზე. იქ დგას მოზრდილი სიბხური ეკლესია 30 ნაბიჯის სიგრძისა და 20 ნაბიჯი სიგანისა; მას

¹ მზს—აგებული, გ ი უ ლ.] ჩვენ მივიღოთ ქციის მარცხენა ნაპირის დაყოფებით 1 ვერსი კარგად მოზრდილ ქვის ხიდანდე, პ ა ლ.

² ხოლო შუაში სიმაღლე აღწევს 30 ფუტს < პ ა ლ.

³ საძირკველი—ამოყვანილი < პ ა ლ.

⁴ ორივე მხარეს—მგზავრთათვის, პ ა ლ.] ორივე ბოლოში არის დიდი შენობა (ოთახი) მგზავრთა დასადგომად, გ ი უ ლ.

⁵ შუაში—ოთახში < პ ა ლ.

⁶ როსტომ მეფემ—(დანგრეული ხიდი), პ ა ლ.] ეს ხიდი როსტომ მეფემ ააშენა მას შემდეგ, რაც, უხსოვარი დროიდან ნაშენი, ძველი ხიდი დაინგრა. მას პირდაპირ შეეყვანეთ ქციის ჩრდილოეთ მხარეზე მოთავსებულ ქარვასლაში, რომელიც ახლაც კარგ მდგომარეობაშია და სადაც. ისევე როგორც მოპირდაპირე მხარეზე. ჩანს ძველი ხიდის ნანგრევები, რომელიც ახალი ხიდისაგან 200 ნაბიჯზეა აღმოსავლეთით. ამიტომ ჰქვია ამ ხიდს—თათრულად სინეხ პ უ რ პ ე (= Kırpın) ანუ ქართულად—გ ა ტ ე ხ ი ლ ი ხ ი დ ი, ე. ი. დანგრეული ხიდი, გ ი უ ლ.

⁷ მტკვრის სამხრეთ მხარეზე, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

⁸ დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მდინარე ინჯის ჩრდილოეთ მხარეზე < პ ა ლ.

⁹ ჩვენ გავათიეთ ყულფში < პ ა ლ.

mit Kreuzen. Georgienrittern und Inschriften reichlich versehen; eine neben dem Altar schrieb ich nach¹.

Von hier ein Paar Werst soll Tawar Wank eine eben so ansehnliche Kirche seyn.

Nach ändern 5 Wersten hatten wir das wüste Dorf Mischana, wo vorm Kupferbergwerke im Gange gewesen, die ich betrachtete. Die Oberfläche war d. selbst ein fruchtbarer gelblicher Thon. Seit Menschen Gedanken lag hier alles wüst, und seit dem hatte sich alles mit Gebüsche von *Quercus robur*, *Fagus sylvatica*, *Carpinus betulus*, *Acer campestre* und *Pseudo-platanus*, *Tilia europaea*, *Fraxinus excelsior*, *Corylus avellana*, *Ulmus campestris*, *Horminum frutescens*, *Viburnum lantana*, *Rosa eglanterica* u. s. f. überwuchert.

Bey Mischana kampirte ein Theil der Einwohner von Kalatsch, deren übriger Theil bey Kulpi stand. Sie sind Armenianer und halten sich im Jun. und Jul. hier und höher auf dem Gebürge auf. Sie wohnten hier in Hütten aus Sprägeln, von Form halber Kugeln, die sie aus einander nehmen können und mit Filzen² bedecken. Sie bewirteten uns mit Milch, Käse, Butter, Eiern und Brodt, worauf wir nach Kulpi zurück ritten.

Den 27sten May. Wir hatten noch bei Kulpi übernachtet. Des Morgens besahen wir noch 3 erhaltigen Gegenden³. Wir besuchen von hier noch eine vier Werst in Norden befindliche Erzstelle bey dem wüsten Dorfe Wardisobani. Bei dem gleichfalls wüsten Dorfe Schelogino, drey Werst von hier, sind auch aufläßige Eisengruben, die ich ebenfalls besuchte. Von hier nur 3 Werst bis Kulpi.

Ich folgte dem Indscha in ONO. etwa 6 Werst und kam nach dem armenischen Dorfe Kalatsch. Es waren die vorigen Bewohner von Kulpi, die sich hier sicher hielten. Es sind an 100 Familien⁴. Sie wohnten alle in Erdhütten, die jetzo leer standen, weil sie des Sommers im Gebürge bey Kulpi und Mischana kampiren. Ihr Aeltester oder⁵ Melik, in ihrer Sprache⁶, begleitete mich. Vier Werst von hier in ONO. steht am Indscha noch das armenische Dorf Imarati; diese Armenier gehören der Daedopali oder Zaarin und einigen angesehenen Tataren in Kasachi.

Sehr späth kam ich nach unserm Lager bei Kulpi zurück.

Heute wurden *Columba Oenas* und *Turtur*, *Phasianus colchicus*, *Picus minor*, *Coracias garrulus* und ein Haase geschossen; ein Fuchs und ein Wolf aber warteten es nicht ab.

¹ P. I, on. 100, N 20, n—56.

² Filzen, P.] Woilok G.

³ Wir hatten noch—erhaltigen Gegenden<P.

⁴ Es sind an 100 Familien<P.

⁵ oder<P.

⁶ in ihrer Sprache<P.

აქვს თაღები და შემოფენილია ქვიშაქვის ფილაქნებით, კედლები მდიდრულად იყო შექმული ჯვრებით, წმინდა გიორგის გამოსახულებებით (Georgienrittern) და წარწერებით; მე გადმოვიწერე ერთი¹, რომელიც იყო საკურთხეველთან.

ამბობენ, რომ აქედან რამდენიმე ვერსზე იყო ასევე მნიშვნელოვანი ეკლესია, მთავარი ვანკი (Tawar Wank).

5 ვერსის შემდეგ ვიყავით გაუდაბურებულ სოფელ მისხანაში², სადაც ადრე მოქმედებდნენ სპილენძის საბადოები და რომელიც მე დავათვალიერე. ნიადაგი იქ იყო ნაყოფიერი, ყვითელი თიხიანი. რაც ადამიანს ახსოვს, ეს ადგილი ყოველთვის იყო უდაბური და დაიფარა ბუჩქნარით: *Quercus robur* (ყუნწიანი მუხა), *Fagus sylvatica* (წიფელი), *Carpinus betulus* (რცხილა) *Acer campestre* (ლექის ხე) და *Pseudo-platanus* (ფს. ჭადარი), *Tilia europaea* (ცაცხვი), *Fraxinus excelsior* (იფანი), *Corylus avellana* (თხილი). *Ulmus campestris* (თელა), *Horminum frutescens*, *Viburnum lantana* (უზანი), *Rosa eglanterica* (ვარდი ყვითელი) და ა. შ.

მისხანასთან დაბანაკებული იყო მოსახლეობის ნაწილი კალაჩიდან, ხოლო მეორე ნაწილი იყო ყულფის ახლოს. ესენი არიან სომხები და იენის-იელისში ბანაკდებიან აქ და ზევით მთებში. აქ ისინი ცხოვრობენ კარავებში, რომელთაც აქვთ ნახევარი სფეროს ფორმა და რომელთა დაშლაც შეიძლება; გადახურული არიან ქეჩით. ისინი გავვიმასპინძლდნენ რძით, ყველით, კარაქით, კვერცხებით და პურით, რის შემდეგაც დავბრუნდით ყულფში.

27 მაისი. ჩვენ გავათიეთ ყულფში. დილით დავათვალიერეთ კიდეც 3 რკინის შემცველი ადგილი³. აქედან ჩვენ კიდეც დავათვალიერეთ ჩრდილოეთისაკენ 4 ვერსის მოშორებით მდებარე სპილენძის საბადო, გაპარტახებულ სოფელ ვარდისუბნის ახლოს. აქედან 3 ვერსზე, ასევე განადგურებულ სოფელ შელოგინოსთან, იყო აგრეთვე მიტოვებული რკინის მადნები, რომლებიც ასევე დავათვალიერე. აქედან ყულფამდე მხოლოდ სამი ვერსია.

მე ვიარე მდ. ინჯის გაყოლებით აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაახლოებით 6 ვერსი და მივედი სომხურ სოფელ კალაჩში. ეს იყვნენ ყულფის ძველი მცხოვრებნი, რომლებიც აქ უფრო უშიშრად გრცნობდნენ თავს. ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს⁴. ყველა ისინი ცხოვრობდნენ მიწურებში, რომლებიც ახლა დაცარიელებული იყვნენ, რადგან მოსახლეობა ზაფხულობით ბანაკდება მთებში ყულფთან და მისხანასთან. მათი უფროსი, ანუ მათ ენაზე⁵ მელიქი გამყვა მე. აქედან 4 ვერსზე, აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდ. ინჯაზე მდებარეობს ასევე სომხური სოფელი იმარათი; ეს სომხები ეკუთვნიან დედოფალს, ხოლო ზოგნი—თათარ დიდებულებს ყაზახში.

ძალიან გვიან დავბრუნდი მე ჩემს ბანაკში ყულფში.

დღეს დახოცეს *Columba Oenas* (მტრელი) და *Turtur* (გვრიტი), *Phasianus colchicus* (ხოხობი), *Picus minor* (ქოდალა), *Coracias garrulus* (ყაპყაპი) და კურდღელი; მელამ და მგელმა კი აღარ დაუცადეს.

¹ გიულდენშტედტის არქივი ლენინგრადში: P. I. იმ. 100, № 20, გვ. 56.

² ვახუშტი (აღწერა, გვ. 38): აქ მისხანს ითხრების ლითონი სპილენძისა მრავალი.

³ ჩვენ გავათიეთ—ადგილი < ქალ.

⁴ ისინი შეადგენენ 100 ოჯახს < ქალ.

⁵ ანუ მათ ენაზე < ქალ.

Die hiesigen Feldfrüchte(n) waren Waizen und Gersten; erster blühet und letztere war bald reif. Unter dem Waizen ist hier immer viel orientalischer Rokken, den die Tataren Tschander¹, die Georgianer Pschoawi², die Juden aber Swili nennen. Er wird bis 7 Fuß hoch.

Die Lage der Gegend ist schon hoch und kühl, doch sind Maulbeerbäume, gemeine Obstarten und in den zerstörten Gärten auch Wein häufig. Nußbäume sind hier in Menge; auch Quitte, Pflaume, Birne, Apfel und Kirsche³.

Den 28sten May verdarb mir ein starker Anfall von Tertianfieber und erst Abends konnten wir aufbrechen. Wir ritten anfänglich in N. W., dann in W. und kamen nach anderthalb Stunden oder etwa 10 Werst an den Tebete, dessen Ufer hier aus steilen Sandsteinfelsen besteht⁴, der in die rechte Seite des Ksia fällt und an dem der tatarische Distrikt Bortschalo ist.

Den 29. May wir haben am Tebete übernachtet⁵.

Der Tebete entsteht im nordl. Vorgebürge des Ararat und fällt mit NNO Lauf nach der Länge von anderthalb Tagereisen in die rechte Seite des Ksia.

Er war vordem stark von Armenianern bewohnt, besonders war die Festung Lore auf einer halben Länge am linken Ufer wichtig. Dasselbst ward auch vormahls Kupfer geschmolzen und gar gemacht. Jezo ist seine Gegend wüst. Bis zu dem Ursprung in Tebete fallendes Baches eine Stunde vom Tebete selbst in O. entfernt⁶, wohnen Tataren des Distrikts Bampek, die sich zaarische Unterthanen nennen; dieser Distrikt ist dem Zaren Geraklius untertan und von ihm dem Zarewitsch Georgi übergeben⁷; es aber oft mit den Türken in Kars oder auch mit dem Chan von Eriwan gehalten haben. Man rechnet 1000 Familien⁸.

Wir ritten durch den Tebete, wo sich die Wege nach dem Dorfe Bampek, der türkischen Stadt Kars und Eriwan theilen. Nach Kars war von hier nur eine halbe Tagereise in WSW. und nach Eriwan 1 Tag in SSO.

Wo wir durchritten, war der Tebete nur 2 Fuß tief, und hatte in seiner Nähe Kirschen (georg. Akaki) häufig, der aber in diesem Jahre gar keine Frucht trug⁹. Dann kamen wir an seiner linken wieder auf die Höhe des Vorgebürges und sahen auf derselben die Ueberbleibsel des armeni-

¹ շամթո զավար. ² Pschoawi ← Tschchoawi (ժշոջո).

³ Nußbäume—Kirsche <P.

⁴ dessen Ufer—besteht <P.

⁵ Den 29. Mai—üternachtet <P.

⁶ B:s zu dem Ursprung—in O. entfernt G.] denn nur an seinen untern Bächen, abwärts vom Tebete selbst, P.

⁷ dieser Distrikt ist—Georgi übergeben G.] die sich zaarische Untarthanen nennen, P.

⁸ Man rechnet 1000 Familien <P.

⁹ der aber—Frucht trug <P.

აქაური მარცვლეული იყო ხორბალი და ქერი; პირველი ყვავოდა, ხოლო მეორე თითქმის უკვე შემოსული იყო. პურში აქ ყოველთვის ბევრია აღმოსავლური ქვაკი, რომელსაც თათრები ეწახიან ჩანდერს ('Ts:ħander [=çavdar]), ქართველები—პშოავს¹ (Pschoawi), ებრაელები—სვილს (Swili). ის სიმაღლით 7 ფუტამდეა ხოლმე.

ადგილი უკვე მდალაია და გრილი, მაგრამ მაინც არის თუთის ხეები. ხილის გარკვეული სახეები, ხოლო დარბეულ ბაღებში ხშირად ყურცინი. კაკლის ხეები აქ დიდი რაოდენობითაა; აგრეთვე კომში, ქლიაივი, მსხალი. ვაშლი და ალუბალი².

28 მაისი გამიფუჭა ციების ძლიერმა შენობებმა და მხოლოდ საღამოთი შეეძელით გამგზავრება. პირველად გავენართეთ ჩრდილო-დასავლეთით, შემდეგ დასავლეთით და 1 1/2 საათში ანუ დაახლოებით 10 ვერსის მერე მოვედით დებედაზე, რომლის ნაპირიც აქ წარმოადგენს ციკაბო ქვიშაქვიან კლდეებს³ და რომელიც ქციას ერთის მარჯვენა მხრიდან; მასზე მდებარეობს თათრული მხარე ბორჩალო.

29 მაისი გავათენეთ დებედაზე⁴.

დებედა იწყება არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთში, მიედინება ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, აქვს სიგრძე 1 1/2 დღის სავალი და ერთის ქციას მარჯვენა მხრიდან.

დებედა აღრე ძალიან იყო დასახლებული სომხებით, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ლორის ციხე მის მარჯვენა ნაპირზე, მისი დინების შუა წელში. ასევე წინათ აქ აღნობდნენ სპილენსს, ახლა ეს მხარე გაუდაბურებულია. დებედაში ჩამავალი მდინარის სათავემდე, 1 საათის მოშორებით დებედიდან აღმოსავლეთით⁵, ცხოვრობენ ბამბაქის რაიონის თათრები. ეს მხარე არის ერეკლე მეფის ქვეშევრდომი. მეფემ ის მისცა ბატონიშვილ გიორგის⁶. მაგრამ ისინი ხშირად იჭერდნენ ყარსის თურქების მხარეს ანდა ერევანის ხანსას. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს⁷.

ჩვენ გავედით დებედაზე, სადაც იყოფა გზები სოფელ ბამბაქისკენ, თურქულ ქალაქ ყარსისკენ და ერევნისკენ. ყარსამდე აქედან იყო მხოლოდ ნახევარი დღის სავალი დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო ერევანამდე ერთი დღის გზა სამხრეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

იქ, სადაც ჩვენ გავედით, დებედა იყო მხოლოდ 2 ფუტი სიღრმისა და მახლობლად იზრდებოდა ბევრი ალუბალი (ქართულად აკაკი—?), რომელსაც წველს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი⁸. შემდეგ ჩვენ მის მარცხენა ნაპირზე კვლავ

¹ ეს არის, ალბათ, ქვაკი; ებრაელების მიერ ხმარებულად მოყვანილი სვილი-ც ხომ ქართულში იხმარება. იხ. რ. ერისთავი, ლექსიკონი, გვ. 51 სვილა, ქუბი, ქვაკი Рожь. Secale cereale L.

² კაკლის ხეები—ალუბალი < პ ა ლ.

³ რომლის ნაპირიც—კლდეებს < პ ა ლ.

⁴ 29—დებედაზე < პ ა ლ.

⁵ დებედაში ჩამავალი—აღმოსავლეთით გ ი უ ლ.] მხოლოდ მის ქვედა შენაკადებთან, თვით დებედას ქვემოთ, პ ა ლ.

⁶ მეფემ ის—გიორგის < პ ა ლ.

⁷ აქ ითვლიან 1000 ოჯახს < პ ა ლ.

⁸ რომელსაც წველს სრულებით არ მოესხა ნაყოფი < პ ა ლ.

schen Dorfs Keschalik Pschlawa, die unserer Lagerstelle nun gegenüber war¹. Nach einem Ritt von 2 Stunden in SW. kamen wir an den Bach Tsarteni der linken des Tebete, welcher über Sandstein aus WNW. fließt und 1 Werst von hier in den Tebete fällt. Noch nach eine[r] Stunde kamen wir in S.-westlicher Richtung an den höher in den Tebete fallenden Bach Bading, an welchem oben die Ruinen von Achtala sind.

Achtala ist² ein weitläufiger Ort von Georgianern und Armenianern bewohnt, mit einem ansehnlichen Kloster von Griechischen Geistlichen erbauet und besorgt worden³, welches einige griechische Inschriften⁴ und an den Wänden griechische Priesternamen hat, also wohl georgisch gewesen ist. Die Hauptkirche ist 35 Schritte lang und 25 Schritte breit. Sie ist so, wie 2 Kapellen und ein Haus der Mönche, von Sandsteinwerkstücken aufgeführt und der Ort mit einer hohen Mauer, 400 Schritte lang, umgeben. Auf dem Platze der Stadt sind Ueberbleibsel von 8 armenischen Kirchen. An der Nordseite des Klosters fließt ein sehr kleiner Bach⁵.

Nur seit 10 Jahren ist Achtala völlig verlassen, da sich der Rest der Einwohner, wegen der öftern lesqischen Einfälle, theils nach Bortschalo, theils nach Kachetien zog. Man sieht daher hier noch Wallnuß, Granaten Pfirsich, Aprikosen und andere Obstbäume, auch Weinreben häufig.

Achtala ist einigen Erzgänge wegen merkwürdig⁶.

Den 29sten May besuchte ich hier einige Erzabbrüche und verlassene Bergwerke. Dem Kloster gerade gegenüber in NNO an der Nordseite des kleinen Baches nur einige 100 Schritte in gerade[r] Linie und von da aber an 60 Faden höher ist ein Gang, der Kupfer-grün und -blau und Eisen hält. Ein anderer Gang ist von der Kirche in NNW gelegen etwan 1 Werst von da. Etwa 3 Werst in NO. von Achtala ist eine Eisenstein-Grube⁷.

Nachher ritten wir in NNW. über die steile Gebürghöhe, auf der auch noch zu Achtala gerechnete Ruinen einer Kirche gesehen wurden, die wir nach anderthalb Stunden paßirt hatten, und uns bey einer schönen Quelle in einem fruchtbaren Grunde lagerten.

Den 30sten May. Wir ritten, die unvermeidlichen Abweichungen abgerechnet, in ONO. und kamen, nach fast 2 Stunden, vom Gebürge in die

¹ die unserer—geg. war<P. ² ist, G.] war, P. ³ von Griechischen—worden<P.

A	OA	A	ΘE	} <P
IP	KP	ΘA	CA	
HT	AT	ΔΔ	AO	
OP	AN	AIO	NIK	
HO	ΔHN		HS	

ⲛⲃⲁ ⲛⲁⲓⲓⲟⲩⲁⲛⲁ: 'O ἄγιος Γρηγόριος | δ 'Ακραγανθῆνος |
'Ο ἄγιος Θαδδαῖος | Θεσσαλονίκης

⁴ An der Nordseite—Bach<P.

⁵ Achtala—merkwürdig<P.

⁷ Dem Kloster gerade—Eisenstein-Grube<P.

მივედით მთისწინეთის მწვერვალამდე და დავინახეთ მასზე დანგრეული სომ-
ხური სოფელი კეშალიკ აშლავა (?), რომელიც ჩვენი ბანაკის პირდაპირ მდებ-
არებოდა¹. სამხრეთ-დასავლეთისკენ ორი საათის მგზავრობის შემდეგ მივე-
დით მდ. წართენთან, დებედის მარცხენა შენაკადთან, რომელიც მოედინება
დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთიდან ქვიშაქვაზე და ერთვის დებედას აქედან
ერთ ვერსზე. კიდევ ერთი საათის შემდეგ სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულე-
ბით მივედით დებედაში ჩამავალ მთის მდინარე ბადინგთან, რომელზედაც
ზემოთ არის ახტალას ნანგრევები.

ახტალა არის² დიდი პუნქტი, დასახლებული ქართველებითა და სომხე-
ბით, საკმაოდ მოზრდილი მონასტრით, [ის] აშენებულია ბერცენი მამების ზეერ
და თვითვე უვლიან³. მას აქვს ბერცნული წარწერები და კედლებზე მიწერი-
ლია ბერცხული მამათასახელები (Priesternamen). ალბათ, იყო ქართული წარ-
წერებიც. მთავარი ეკლესია არის 35 ნაბიჯის სიგრძისა და 25 ნაბიჯის სიგა-
ნისა. იქ არის თითქოს ორი სამლოცველო და ერთი სახლი ბერებისათვის.
ქვიშაქვის ფილებით ამოყვანილი, და ეს ადგილი შემორტყმულია 400 ნაბიჯის
სიგრძის მალალი კედლით. ქალაქის ადგილას არის ნანგრევები 8 სომხური
ეკლესიისა. მონასტრის ჩრდილოეთ მხარეზე მიედინება ძალიან პატარა მდი-
ნარე⁴.

ნხოლოდ 10 წელია, რაც ახტალა სავსებით მიტოვებულია, რადგან მო-
სახლეობის ნარჩენები, ლეკთა ხშირი თავდასხმების გამო, ზოგი ბორჩალოში
და ზოგიც კახეთში გადავიდა. აქ გვხვდება კიდევ კაკალი, ბროწეული, ატამი,
გარგარი და სხვა ხეხილი, აგრეთვე ხშირია ვაზი.

ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით⁵.

29 მაისს დავათვალიერე აქ ზოგიერთი სპილენძის საბადო და მიტოვე-
ბული მადარო. მონასტრის პირდაპირ ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთ-
ით, პატარა მდინარის ჩრდილოეთ მხარეზე, ნხოლოდ 100-ოდე ნაბიჯზე
პირდაპირი ხაზით, ხოლო 60 საფენით მალა მასზე არის საბადო, რომელიც
შეიცავს კაჟიან სპილენძს, სპილენძის ლურჯას და რკინას. მეორე საბადო
არის ეკლესიიდან ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, 1 ვერსის მოშორე-
ბით მისგან. ახტალიდან 3 ვერსზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არის რკინაქვის
საბადო⁶.

შემდეგ გავემართეთ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, ციცაბო მთის
ზედაპირზე, საიდანაც კიდევ მოჩანდა აგრეთვე ეკლესიის ნანგრევები, რომე-
ლიც ახტალას ეკუთვნოდა და რომელიც ჩვენ 1 1/2 საათში გავიარეთ, და
გავჩერდით მშვენიერ წყაროსთან, ნოყიერ მიწაზე.

30 მაისი. ჩვენ ვიარეთ, თუ არ ჩავთვლით აუცილებელ გადახვევებს, აღ-
მოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და თითქმის 2 საათში მთიდან დაბ-

¹ რომელიც ჩვენი—მდებარებოდა < პ ა ლ.

² არის, გ ი უ ლ.] იყო, პ ა ლ.

³ [ის] აშენებულია—უვლიან < პ ა ლ.

⁴ მონასტრის ჩრდილოეთ—მდინარე < პ ა ლ.

⁵ ახტალა აღსანიშნავია თავისი საბადოებით < პ ა ლ.

⁶ მონასტრის პირდაპირ—რკინაქვის საბადო < პ ა ლ.

Thalfläche am Tscharteni des Tebete. In derselben folgten wir dem Tebete in N. hinab und kamen nach $\frac{3}{4}$ Stunden nach dem tatarisch-armenischen Dorfe Sadachle, welches an Kanälen aus dem Tebete, etwa 3 Werst vom dessen linken Ufer liegt. Hier waren schöne Waizen-, Gersten-, Reis- und Baumwollfelder. Sadachle heißt eigentlich Sangana und ist erst vor 2 Jahren mit Einwohnern aus Sadachle und Tschotschgani, höher aus dem Gebürge, angelegt. Es ist das äusserste SW. Dorf am Tebete. Man sieht hier ein Kloster (Udöbna) in NO.

Ich erhielt hier die Haut eines Leoparden der vor etlichen¹ Wochen in der Nähe von zwey Jünglingen, die er anfiel und sehr zerbiß, mit Dolchen erlegt worden. Auch sahe ich hier das Horn einer Ziege Bodscha genannt, die auf diesem araratischen Vorgebürge bey Bampek, so wie auf dem südlichen kaukasischen Vorgebürge um Birtwis und Samschilde, mit der Rupicapra häufig herum schweifen soll. Sie ist von mir unter dem Namen Capra caucasica beschrieben.

Von Sangana oder Sadachle ritten wir drey viertel Stunden in NNO. bis zu spitzigen Felsen am Fuß des Gebürges gegen den Tebete. Diese Felsen heißen Surutasch (hoher Stein). Ihnen in ONO. nahe sind die Ruinen der Festung Kiskala (Jungfern Stadt). Von hier in NW. hatten wir nach einer halben Stunde den Ksiabach Tschulawerdiskewi und wieder nach einer halben Stunde das armenische Dorf Tschulawerd am Ksia. Es hat etwa 100 Häuser und gehört dem Ksnis Eristaw und Kaplanow². Von Sangana bis hier war alles ausgedörrter Thonboden.

Den 31sten May. Ich habe bei Tschulawerd übernachtet³. Ich drang nun auf die Reise nach Dambulut, so sehr sich auch mein Führer wegen der türkischen Nachbarschaft sperrete, da mir die Gegend wegen der Erze, die der Zaar schon im Winter holen lassen, merkwürdig schien. Von Tschulawerd brach ich heute früh mit 15 Kosaken und 30 Georgianern dahin auf, alles übrige blieb bey Tschulawerd. Der Morgen war regnigt.

Der Weg gieng in W. und hatte nach einer halben Stunde Kotschakilissa das letzte bewohnte armenische Dorf der Kaplanows. Jetzt stand⁴ es leer, weil alle⁵ Einwohner ins Gebürge gezogen waren. Es steht einige 100 Schritte⁶ am südl.⁷ Ufer des Ksia und hat die neue Festung Talawerd in SO., Sarkineti in S. W., von da die Mühlensteine nach Teflis und ganz Cartuli gebracht werden⁸. Von hier ritten wir dem rechten Ksiaufer eine viertel Stunde parallel aufwärts. Von da gieng dieser nach WNW, der in

¹ etlichen, P.] einigen, G.

² Kaplanow. P.] Kaplanows Teilhaber, G.

³ Ich habe bei Tschulawerd übernachtet < P.

⁴ stand, P.] war, G.

⁵ alle, G.] die, P.

⁶ einige 100 Schritte, G.] nahe, P.

⁷ südl. G.] rechten. P.

⁸ Von da die—gebracht werden < P.

ლობზე გავედით დებედის შენაკად ჩარტენთან (Tscharteni)*. ჩვენ დაყვევით მას ქვევით, დებედის ჩრდილოეთით, და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით თათრულ-სომხურ სოფელ სადახლესში, რომელიც მდებარეობს დებედის ზარცხენა ნაპირიდან 3 ვერსზე, დებედიდან გაყვანილ არხებზე. აქ იყო ნშვენიერი ყანები ხორბლისა, ქერისა, ბრინჯისა და ბამბისა. სადახლეს საერთოდ ეძახიან სანგანას და მხოლოდ 2 წლის წინ გაშენდა სადახლესა და ჭოქკანის¹ (მაღლა მთაშია) მოსახლეებისგან. ის არის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფელი დებედაზე. აქედან ჩანს მონასტერი (უდაბნო) ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

მე მომიტანეს აქ ავაზის ტყავი; ის რამდენიმე კვირის წინ აქვე ახლოს ხანჯლებით მოეკლა ორს ყმაწვილს, რომელთაც ის თავს დასცემია და ცალიან დაეკბინა. მე ვნახე აქ აგრეთვე რქა თხისა, რომელსაც ეცახიან ბოჯას, რომელიც აქ—არარატის მთიანეთში ბამბაკთან,—ისევე როგორც სამხრეთ კავკასიის მთათიანეთში ბირთვისთან და სამშვილდესთან, Rupicapra-სთან ერთად უნდა იყოს გავრცელებული. მე ის აღვწერე ჯიხვის (Capra caucasica-ს) სახელით.

სანგანიდან ანუ სადახლიდან გავემგზავრეთ ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით წვეტიან კლდეებთან, რომლებიც არიან დებედის პირდაპირ მთის ცირას. ამ კლდეებს ეწოდებათ სურუტაშ (მაღალი ქვა). მათგან აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ახლოს, არის ნანგრევები ყიზყალის ციხისა (ქალწულთა ქალაქი—Jungfern Stadt). აქედან ჩრდილო-დასავლეთით $\frac{1}{2}$ საათში მივედით ქციის შენაკად შულავერდის ხევთან და კიდევ $\frac{1}{3}$ საათში ქციაზე მდებარე სონხურ სოფელ შულავერდში. მას აქვს დაახლოებით 100 სახლი და ეკუთვნის ქსნის ერისთავსა და ყაფლანოვს². სანგანიდან აქამდე სულ იყო გამოცხმარი თიხანიწა.

31 მაისი. მე გავათიე შულავერდში. თუმცა ჩემი მძლოლი დიდ წინააღმდეგობას მიწევდა, თურქების მეზობლობის გამო, მე დაჟინებით მოვიტხოვდი გამგზავრებას დაბბულუტში, რადგან ეს მიდამო, იმიტომ რომ აქ იყო ნაღნები, რომლებიც შეფემ ჯერ კიდევ ზანთარში ამოაღებინა, ღირსშესანიშნავად მიჩვენებოდა. დღესვე ადრე გავეშურე შულავერდიდან 15 კაზაკითა და 30 ქართველით იქით, ყველაფერი დანარჩენი შულავერდში დარჩა. დილა იყო წვიმიანი.

გზა მიდიოდა დასავლეთისაკენ და $\frac{1}{2}$ საათის შემდეგ ვიყავით უქანასკნელ სომხურ სოფელში, ყოშაქილისაში. ამჟამად ის იყო დაცარიელებული, რადგან მთელი მოსახლეობა ასულიყო მთაში. ის მდებარეობს რაძდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით³ ქციის სამხრეთი⁴ ნაპირიდან და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არის ახალი ციხე ტალავერდი და სამხრეთ-დასავლეთით—სარკინეთი, საიდანაც თბილისსა და მთელ ქართლში გააქვთ წის-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა, გვ. 36): ახპატს ქვეით არს ხეობა ჭოქკანისა.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი (აღწერა გვ. 45): აღაშენა ციხე-ქალაქი ქართლოს, პირველ ეწოდა ბტკერის ციხე, შემდგომად ხუნანი, და აწ მოჰმადიანნი უქმოვნე ქალის-ციხე—ყიზყალას, დაბის გამო.

³ ყაფლანოვს, პ ა ლ.] ყაფლანოვების მონაწილეებს, გ ი უ ლ.

⁴ რამდენიმე ასეული ნაბიჯის მოშორებით, გ ი უ ლ.] ახლოს, პ ა ლ.

⁵ სამხრეთი, გ ი უ ლ] მარჯვენა. პ ა ლ.

* ზემოთ (გვ. 77) ამავე მდინარეს ეწოდება Tsarteni.

Trialeti sein [on] Ursprung hat; wir passierten die Mündung¹ des Maschawere, der aus WSW. kömmt, und nun am rechten Ufer des Maschawere hinauf, an welchem wir nach einer Stunde die Festung Tschapola, die die Form eines Vierecks hat, erreichten. Hier ist eine steinerne Brücke über den Fluß.

Nach einer halben Stunde höher hinauf, an der Nordseite des Maschawers² war die Festung Oranta, wo auch eine steinerne Brücke ist. Nun ritten³ durch den Fluß Poladauri, der aus SSW. kömmt und über Oranta in die rechte Seite des Maschawere fällt. Auf dem Ritt einer halben Stunde waren die Ueberbleibsel Gardisopeli und denn nach einer viertel Stunde die von Zugrugascheni. Nachher sahen wir 2 Werst vom Wege am Poladauri die Festung Bolnisi. Ihr gegenüber, an der andern Flußseite, ist vordem Kupfer geschmolzen worden.

Nach einer halben Stunde in WSW. hatten wir das Dorf Tschori, wo ein Kupfer- und Eisengang war. Er ist am 3 Faden mächtig⁴.

Von Tschori in W. hatten wir nach anderthalb Stunden den Bach Balitschiskewi der rechten des Maschawere, dessen Mündung gegenüber oder am linken Ufer des Maschaweri die Hauptfestung Guetsch steht.

Von hier ritten wir weiter in W. und hatten nach einer halben Stunde den Bach Dambulutiskewi, nahe über seiner Mündung in die rechte Seite des Maschaweri beim Dorf Dmanisi kamen⁵. An diesem Bache gingen wir in S. hinauf und hatten nach drey viertel Stunden die Ueberbleibsel des Dorfs Dschanakom und wieder nach $\frac{3}{4}$ Stunden Dambulut, wo Erzgänge waren die ich besahe.

Von Tschulawerd bis Bolnisi ist die Gegend freier⁶, von hier bis Dambulut alles bewaldet und das ganze dem nordlichen Vorgebürge am Terek, beim Katharinenbad sehr ähnlich.

Von Dambulut in S. an 5 St. Reise⁷, ist der armenische, ebenfalls ganz⁸ wüste Distrikt Taschiri, indem ebenfalls viele Eis- und Kupfer-Gruben sein sollen⁹. Bis zur türkischen Festung Achalkalaka, die zu Dsawacheti gehört, ist von Dambulut nur eine kleine Tagereise.

Nach beendigten mineralogischen Beobachtungen, kehrte ich auf demselben Wege nach Tschulawerd zurücke. Es war schon eine Stunde Nacht,

¹ Von da ging—passierten die G.] bis zur F.

² an der Nordseite des Maschawers<P.

³ ritten<P.

⁴ Er ist am 3 Faden mächtig<P.

⁵ kamen<P.

⁶ die Gegend freier, G.] alles offen, P.

⁷ an 5 St. Reise<P.

⁸ ebenfalls ganz, G.] gegenwärtig, P.

⁹ indem—sein sollen<P.

ქვილის ქვები¹. აქედან ჩვენ გავყევით $\frac{1}{4}$ საათი მდ. ქციის მარჯვენა ნაპირს პარალელურად ზევით. იქიდან ქცია მიედინებოდა დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, მას სათავე აქვს თრიალეთში; ჩვენ გავიარეთ² მაშავერის შესართავი, რომელიც მოედინება დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთიდან; შემდეგ ავეყევით მაშავერის მარჯვენა ნაპირს ზევით და ერთი საათის შემდეგ მივედით მასზე მდებარე, ოთხკუთხი ფორმის მქონე ქაპალის ციხეში. აქ მდინარეზე არის ქვის ხიდი.

$\frac{1}{2}$ საათის სავალზე ზევით, მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე³, იყო სიმაგრე ორანტა, სადაც არის აგრეთვე ქვის ხიდი. შემდეგ გავედით⁴ მდ. ფოლადურზე, რომელიც სამხრეთ-დასავლეთიდან მოედინება და ორანტის ზევით ერთეის მაშავერას მარჯვენა მხრიდან $\frac{1}{2}$ საათის მგზავრობის შემდეგ შეგვხვდა ლართისოფლის ნანგრევები, და კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში წულურულაშენისა, ამის შემდეგ გზიდან 2 ვერსის მოშორებით, მდ. ფოლადურზე დავინახეთ ბოლნისის ციხე. მის პირდაპირ, მდინარის მეორე ნაპირზე, წინათ უდენიათ სპილენძი.

$\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით მივედით სოფ. ჩორში⁵, სადაც იყო სპილენძისა და რკინის ძარღვი. ის არის 3 საენის სიმძლავრისა⁶.

ჩორიდან დასავლეთით 1 $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით მაშავერის მარჯვენა შენაკად ბალიჭისხეზე, რომლის შესართავის პირდაპირ, ანუ მაშავერის მარცხენა ნაპირზე დგას მთავარი სიმაგრე გუეჩი⁷.

აქედან გავემართეთ დასავლეთისკენ და $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით მდ. დამბლუტის ხეზე; მის ახლოს, მისვე შესართავზე ზევით მაშავერის მარჯვენა ნაპირთან მივედით სოფელ დმანისში. ამ მდინარეს ავეყევით სამხრეთისაკენ ზევით და $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ სოფელ ჯანაკომის (?) ნანგრევები და კიდევ $\frac{3}{4}$ საათში დამბლუტი, სადაც იყო მადნის ძარღვები, რომლებიც დავათვალიერე.

შულავერიდან ბოლნისამდე მიდამო⁸ გაშლილია, აქედან დამბლუტამდე ტყიანია და ძალიან ჰგავს ჩრდილოეთ მთისწინეთისას თერგზე ეკატერინე-ბაღთან.

დამბლუტიდან სამხრეთით 5 საათის სავალზე⁹ არის სომხური, ასევე მთლად¹⁰ გაპარტახებული მხარე ტაშირი, სადაც აგრეთვე ბევრი რკინის და სპილენძის საბადოები უნდა ყოფილიყო¹¹. დამბლუტიდან თურქულ ახალქალაქის ციხემდე, რომელიც ჯავახეთს ეკუთვნის, არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა.

მინერალოგიური დათვალიერების დამთავრების შემდეგ იმავე გზით გავემართეთ უკან შულავერდში. უკვე 1 საათის დაღამებული იყო, როცა ჩვენ

¹ საიდანაც თბილისსა—ქვები < პალ. ² იქიდან ქცია—ჩვენ გავიარეთ < პალ. ³ მაშავერის ჩრდილოეთ მხარეზე < პალ. ⁴ გავედით < პალ. ⁵ „ჩორი“ უნდა იყოს სოფ. შორი, რომელიც მდებარეობს ჩრდილოეთით და არა სამხრეთით. ⁶ ის არის 3 საენი სიმძლავრისა < პალ. ⁷ გუეჩი კი დანამდვილებით არის ქვეშის ციხე, რომელიც სწორედ შორის დასავლეთით მდებარეობს ⁸ მიდამო, გ ი უ ლ.] ყველაფერი, პალ. ⁹ 5 საათის სავალზე < პალ.

¹⁰ ასევე მთლად, გ ი უ ლ.] აშეამად, პალ.

¹¹ სადაც აგრეთვე—ყოფილიყო < პალ.

da wir den Poladauri erreichten, daher wir an demselben, unterhalb Gardisopeli Halte machten¹.

Den 1sten Junius brachen wir mit Tagesanbruch auf und erreichten nach 3 1/2 St. unser Lager in Tschulawerd, da alles wolbehalten war².

Man begrub hier einen Tataren. Er war in weiße Leinwand geschlagen und diese über dem Kopf und den Füßen zugebunden. Er ward ohne Sarg in eine 4 Fuß tiefe Grube, mit dem Kopf in O. und dem Gesicht in S. gelegt und so bedeckt, daß die Erde die Leiche nicht berührte. Die Träger verrichteten nachher ein arabisch. Gebet, denn es war kein Geistlicher dabey.

Die Gegend am Maschawere, die ich gestern bereiste und noch eine Tagereise höher, und eben so die dieser parallel, am Ksia hinauf, macht einen Distrikt der Provinz Somchiti aus und gehörte der fürstl. Familie Kaplani Schwilli oder Orbeliani Schwilli. Es bewohnten ihn Armenier (Arm. u. Georg. Somaech) mit wenig untermischten Georgiern. Jetzt ist hier alles wüste. Eben so ist es mit dem Distrikt Trialeti, der mit diesem in NW. gränzt und oben am Ursprung des⁴ Ksia belegen ist.

Wir ließen die Tageshize, besonders hier sehr häufigen Bremsen auszuweichen, übergeben und brachen erst gegen Abend von Tschulawerdi auf, ritten durch den Ksia und kamen nach anderthalb Stunden nach der wüsten Festung Marneaul, die an der südlichen⁵ Seite des Algeti liegt, über den hier eine steinerne Brücke ist. Die Einwohner waren vor 4 Jahren von hier am Algete ins freie Felde⁶ gezogen und hatten sich ein neues Marneaul erbauet, welches gegenwärtig 40 armenische und 30 tatarische Familien, die von Gandscha hergekommen⁷, enthält. Beim alten Marneaul war der Sandstein stellenweise sehr eisenschüßig. Unter letztern Ort etwan 1 Werst steht das ebenfalls vor 4 Jahren angelegte Dorf Gaurach, in welchem man 60 tatarische und 15 armenische Häuser rechnet, die von Akbalaly aus dem Gebürge hiéher gezogen waren. Außer diesen sind keine bewohnte Oerter am Algete.

Von da ritten wir noch 4 Stunden in N. und erreichten das rechte Ufer des Kur 1 Werst unter Songalugi, wo wir anhielten. Auf dieser Distanz hatten wir auf dem halben Wege einen bis 2 Werst langen See mit thonigtem Boden und bittersalzigen Wasser, daher bey jeziger Verkleinerung desselben durch Eintrocknen eine schneeweiße Salzerde seinen breiten Rand bedeckt. An der Westseite des Sees steht das seit einem Jahre leere

¹ Es war schon—Halte machten, G.] kam aber nur bis an den Poladauri, P.

² erreichten nach 3 1/2 St, G.] trafen in (... ein) P.

³ da alles wolbehalten war <P.

⁴ Ursprung des <P.

⁵ südlichen, G.] rechten, P.

⁶ ins freie Felde, G.] weiter hinab, P.

⁷ die von Gandscha hergekommen <P.

მოვედით ფოლადაურამდე, რომელთანაც ჩვენ ღართი-სოფლის ქვემოთ და-
ბინავდით¹.

1 იენისს გავედით გათენებისთანავე და 3 1/2 საათში მივალწიეთ² ჩვენს
ბანაკს შულავერდში, სადაც ყველაფერი კარგად დაგეხვდა³.

აქ მარხავდნენ ერთ თათარს. ის გახვეული იყო თეთრ ტილოში, რო-
მელიც შეკრული ჰქონდა თავსა და ფეხებზე. ის უკუბოდ ჩაასვენეს 4 ფუტი
სიღრმის საფლავში თავით აღმოსავლეთისაკენ და სახით სამხრეთისაკენ და
ისე გადააფარეს, რომ მიწა არ შექხებია გვამს. ამის შემდეგ წამლებებმა შეას-
რულეს არაბული ლოცვა, რადგან აქ არავინ იყო სასულიერო პირი.

მთელი მიდამო მაშავერაზე, რომელიც მე გუშინ მოვიარე, და კიდევ
ერთი დღის სავალი ზევით და ასევე მის პარალელურად, ქციაზე ზემოთ,
შეადგენს სომხთის პროვინციის მხარეს და ეკუთვნის თავადის გვარს ყაფლ-
ნიშვილს ანდა ორბელიანიშვილს. აქ ცხოვრობენ სომხები, მცირე რაოდენო-
ბით შერეულნი არიან ქართველები. ამჟამად აქ ყველაფერი გაპარტახებუ-
ლია. ასევე არის თრიალეთის მხარეშიც, რომელიც ამას ჩრდილო-დასავ-
ლეთით ესაზღვრება და ზემოთ, ქციის სათავესთან⁴ მდებარეობს.

ჩვენ ვიციდით, სანამ გავიდოდა დღის პაპანაქება, განსაკუთრებით
გინდოდა აგვეცდინა კრაზანები, რაც აქ ძალიან ხშირია, და მხოლოდ სალა-
მოთი გავედით შულავერდიდან; გადავედით ქციაზე და 1 1/2 საათში მივედით
დანგრეულ მარნეულის (Marneul) ციხესთან, რომელიც მდებარეობს ალგე-
თის სამხრეთ⁵ მხარეზე. აქ, ალგეთზე ქვის ხილია. მარნეულის მოსახლეობა
ოთხი წლის წინათ გადავიდა აქედან ალგეთის გაშლილ (freie) მინდვრებზე⁶
და გააშენეს ახალი მარნეული, სადაც ამჟამად არის 40 სომხური და 30 თათ-
რული ოჯახი, რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ⁷. ძველ მარნეულთან ქვი-
შაქვა ადგილ-ადგილ შეიცავდა ბევრ რკინას. უკანასკნელი ადგილის ქვე-
მოთ, დაახლოებით ერთ ვერსზე, მდებარეობს ასევე 4 წლის წინათ შექმ-
ნილი სოფელი გიურაჩი (Gaurach), რომელშიც ითვლება 60 თათრული და
15 სომხური სახლი, რომლებიც აკბალალიდან, მთიანეთიდან, იქნენ გადმო-
ყვანილი აქ. ამათ გარდა ალგეთზე არ არის სხვა დასახლებული ადგილი.

აქედან ჩვენ ვიმგზავრეთ ჩრდილოეთით კიდევ 4 საათი და მივედით
მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სონლალულის ქვემოთ ერთ ვერსზე, სადაც ჩვენ
გაეჩერდით. აქეთკენ, ნახევარ გზაზე, შეგეხვდა დაახლოებით 2 ვერსის სიგრ-
ძის ტბა, თიხიანი ფსკერით და მწარე მარილიანი წყლით, ამასთან; მისი ახ-
ლანდელი დაპატარაების გამო (სიცხისაგან ამოშრობით), ნაპირი დაფარული
აქვს თოვლივით თეთრი მარილიანი მიწით (მარილიანი მიწის არშიით—გ. გ.).

¹ უკვე—დავბინავდით, გ ი უ ლ.] მაგრამ მოვედით მხოლოდ ფოლადაურამდე, პ ა ლ.

² 3 1/2 საათში მივალწიეთ, გ ი უ ლ.] მივედით პ ა ლ.

³ სადაც ყველაფერი კარგად დაგეხვდა < პ ა ლ.

⁴ ქციის სათავესთან, გ ი უ ლ.] ქციაზე, პ ა ლ.

⁵ სამხრეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა, პ ა ლ.

⁶ გაშლილ მინდვრებზე, გ ი უ ლ.] მოშორებით ქვეით, პ ა ლ.

⁷ რომლებიც განჯიდან მოვიდნენ < პ ა ლ.

Dorf Gaumysch. Der Ksnis Eristaw kaufte seine Einwohner von Kaplanows und versetzte sie nach Karteli.

Den 2ten Junii brach[t]en wir früh auf und hatten nach einer viertel Stunde die Festung Songalugi, nach $\frac{1}{4}$ Stunden aber erreichten wir Teflis (durch Gandschiskari, d. i. durchs Gandschische Tor¹, weil die Badebrücke zerbrochen war; dies ist jetzt der eigentliche Weg, den die Carawan machte, weil die Brücke über den Bade-Fluß eigentl. nur zur leichten Communication ist²), wo ich alles hinterlassene in gutem Stande fand.

In Teflis machte ich zu meiner möglichst baldigen Abreise nach Imeretien, um auch des Zaars Salomons Land und Distrikte bereisen zu können, alle Anstalt, mußte mich aber dabey nach den Umständen richten. Indessen fehlte es mir nicht an Beschäftigungen.

Den 4ten Junii machte ich eine Excursion nach Melel, und hatte daselbst mit dem Zaar eine Unterredung.

Den 6ten Junii schickte mir der Zaar den Saltuchses David Kaplanow und den Fürsten Otia³ als Dolmetscher. Heute traf auch der Fürst Artschili, Bruder des Zaars Salomon, mit dem russischen Geschäftsträger dem Capitain Lwow in Teflis ein.

Den 7ten Junii besuchte ich diesen Fürsten in Digomi.

Der Zaar Heraclius ließ mir wissen, daß ich den Zarewitsch Georgi und den Fürsten Artschil auf deren Reisen nach Krzchinwal und Sagina, wohin sie morgen abgingen, begleiten könne, worauf ich dem Zaar mein Vorhaben, von da nach Imereti zu gehen, bekannt machte, der mich aber des folgenden Tages durch den Fürsten Otia Endronika Schwilly ließ, des Ksnis Eristaws wegen noch 8 Tage in Teflis zu verbleiben. Dieser würde mich denn nach Krzchinwal und bis an die imeretische Gränze begleiten und bedecken.

Den 8ten Junii reiste der Fürst Artschil mit seiner Gemahlin, einer Tochter des Zaars, von Zarewitsch Georgi begleitet ab.

Den 10 Junii sahe ich des Fürsten Eristaws Hochzeit. Erst eine Stunde nach Sonnen-Untergang versammelten sich die Gäste beim Bräutigam, dem in einem Nebenzimmer die Hochzeitliche Kleidung unter einen besondern Gesange angelegt ward. Er gieng dann zur Braut, wohin er mit einer Fackel geleuchtet ward, und leitete seine Braut an einem langen, von dem Ärmel⁴ herunterhangenden Bande, hinter sich her nach der Kirche, wohin ihn alle Gäste beider Geschlechter begleiteten. Vor ihm gieng ein Mann mit einem über die Achseln hangenden Stücke Stof und neben ihm gieng ein anderer Mann. Der erste breitete den Stof in der Kirche aus, damit das Brautpaar darauf stehen könne, und der andere zog seinen Säbel vor

¹ durch Gandschiskari—Tor<P.

² weil die Badebrücke—Communication ist<P.

³ Otia, G.] Oha, P (კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს).

⁴ Ärmel P.

ტბის¹ დასავლეთ მხარეზე დგას უკვე ერთი წლის დაცარიელებული სოფელი გაუმიში. ქსნის ერისთავმა შეისყიდა მისი მცხოვრებნი ყაფლანოვისაგან და გადაასახლა ისინი ქართლში.

2 იენისს ჩვენ აღრე გავემართეთ და $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სონღალულის ციხეში; $\frac{3}{4}$ საათში კი უკვე თბილისს მოვალწიეთ განჯისკარით²; რადგანაც აბანოს ხიდი გატეხილი იყო, ეს არის ამჟამად ჩვეულებრივი გზა, რომლითაც ქარაევანი შოდის, რადგან ხიდი აბანოს მდინარეზე მხოლოდ მსუბუქი კომუნიკაციისათვისაა განკუთვნილი³; აქ დატოვებული ყოველივე მშენიერად დამხედა.

თბილისში ვემზადებოდი, რაც შეიძლება სწრაფად გავმგზავრებულიყავი იმერეთში, რათა შემძლებოდა სოლომონ მეფის ქვეყნის და მხარეების შემოვლაც, მაგრამ, ამასთან ანგარიში უნდა გამეწია გარემოებისათვის. თანაც ბევრი სამუშაო მქონდა.

4 იენისს მე მოვაწყვე ექსკურსია მელეღში (Meleli—?) და იქვე მქონდა საუბარი მეფესთან.

6 იენისს მეფემ გამომიგზავნა სახლთუხუცესი დავით—ყაფლანოვი და თავადი ოტია, როგორც თარჯიმანები. დღეს თბილისში, რუსეთის რწმუნებულ კაპიტან ლვოვთან ერთად, მოვიდა აგრეთვე თავადი არჩილი, ძმა სოლომონ მეფისა.

7 იენისს მე ვინახულე ეს თავადები დიღომში.

ერთკლე მეფემ შემატყობინა, რომ მე შემეძლო გავყოლოდი ბატონიშვილ გიორგის და თავად არჩილს ქრცხინვალსა და საგინაში (?), სადაც ისინი მეორე დღეს მიემგზავრებოდნენ; ამასთან მე მეფეს გავაცანი ჩემი გეგმა—იქიდან იმერეთში გადასვლის შესახებ; მან კი მეორე დღეს თავად ოტია ანდრონიკაშვილის პირით მთხოვა, ქსნის ერისთავის გამო კიდევ ერთი კვირა დავრჩენილიყავი თბილისში. შემდეგ ის [ერისთავი—გ. გ.] გამყვებოდა ქრცხინვალში და გამაცილებდა და დამიცავდა იმერეთის საზღვრებამდე.

8 იენისს, ბატონიშვილ გიორგის თანხლებით, გავმგზავრა თავადი არჩილი თავის ცოლთან ერთად, რომელიც იყო მეფის ქალიშვილი.

10 იენისს მე დავესწარი თავად ერისთავის ქორწილს. მხოლოდ მზის ჩასვლიდან ერთი საათის შემდეგ შეიკრიბნენ სტუმრები სიძესთან, რომელსაც მეზობელ ოთახში, საგანგებო სიმღერის შესრულებით, ჩააცვეს საქორწილო ტანსაცმელი. შემდეგ ის წავიდა პატარძალთან, საითქენაც მას გზას უნათებდნენ ჩირაღდნით, და წაიყვანა პატარძალი სახელოდან ჩამოშვებული გრძელი ლენტით ეკლესიაში. იქ მას მიჰყვებოდნენ ორივე სქესის სტუმრები. ნეფის წინ მიდიოდა კაცი მხარზე გადაკიდებული ქსოვილის ნაჭრით და მის გვერდით მიდიოდა კიდევ ერთი კაცი. პირველმა გაუფინა ნაჭერი ეკლესიაში, ისე რომ ნეფე-დედოფალს შესძლებოდათ მასზე დგომა; მეორემ ამოიღო თავისი

¹ ეს არის კუმისის ტბა, ხოლო ქვემოთ დასახლებული სოფელი გაუმიში უნდა იყოს კუმისი, შდრ. ვახუშტი (აღწერა, გვ. 45: ...ჩრდილოთ კერძ არს ტბა კუმისისა, მლაშე. ამ ტბის დასავლეთით არს კუმისი, დაბა დიდი).

² განჯისკარით < პალ.

³ რადგანაც აბანოს ხიდი—განკუთვნილი < პალ.

der Kirche aus und legte ihn in der Kirche dem Bräutigam vor die Füße. Beim Trauen stand der Bräutigam zur rechten. Der Geistliche wechselte die Trauringe und druckte 2 kleine Kronen dem Bräutigam und der Braut wechselsweise an die Stirn, nachher aber setzte er jedem eine auf. Endlich ward noch dem getraueten Paar ein Stücklein Brodt in Wein getaucht gereicht.

Der Bräutigam leitete nachher die Braut eben so an dem Bande nach dem Hochzeitshause. Dasselbst setzten sie sich, sie ihm zur rechten, und um sie das Frauenzimmer. Vor dem Brautpaar stand ein silberner Teller und neben ihm saß an jeder Seite ein Mann. Alle hereinkommende warfen für diese Begleiter Geld auf den Teller, sagten dem neuen Paar einen kleinen Glückwunsch und giengen denn fort. Nun speiseten die Mannspersonen mit dem Bräutigam, und das Frauenzimmer mit der Braut besonders. Nach 2 Stunden kam der Bräutigam wieder zur Braut, die Gäste aber giengen aus einander.

Den 19ten Jun. ward alles zur Abreise fertig. Des Abends sprach mich noch der Zaar.

Ich will, ehe ich Teflis verlasse, von dem Orte selbst eine kurze Beschreibung mittheilen.

Teflis ist der persische und europäische Stamm der Hauptstadt und Residenz der kartulischen Zaaren, die die Georgianer Tbiliskalak, d. i. Warmstadt nennen, weil nahe unter derselben warme Quellen und bey diesen Bäder sind.

Sie steht am rechten Ufer des Kur, welches hier von dem Senken des südlichen kaukasischen Vorgebürges schrege, über und unter der Stadt aber mehr jähe ist, nach meinen Beobachtungen mit Mosdok unter einem Meridian, und 2 Grad südlicher. Vor diesem war die untere Vorstadt, unter den Bädern, die Stadt Tbiliskalak.

Die jezige Stadt bildet fast ein stumpfes Dreyeck, und ist bis auf eine Stelle am Kur mit einer Mauer von Backsteinen umgeben; auch ist in der ostlichen Ekke die kleine Festung Narekla und in der westlichen die Fortresse Schardachty. Die Stadtmauer zwischen beiden 600 Faden lang und der ganze Umfang der Stadt beträgt etwan 3 rußische Werste oder 1500 Faden. In diesem nicht großen Raum leben etwan 20 000 Einwohner; daher die Straßen nur etwan 1 Faden breit und die Querstraßen noch schmaler sind.

Die Häuser sind von Ziegeln und Fliesen, mit thonigten Kalk, 1 Stockwerk, etwan 15 Fuß hoch aufgeführt, die Dächer aber flach mit Thon beschüttet; die Stuben haben Kamine und die Fenstern statt Glas geöltes Papier. Alles ist leicht, schlecht, dicht und sehr unansehnlich gebaut. Neben dem ostlichen Theil der Stadt ist eine Brücke über den Kur, die in die kleine Festung Metechi am linken Kurufer führt.

ხმალი ეკლესიის წინ და დაუდო იგი ეკლესიაში სიძეს ფეხების წინ. ჯვრის-წერისას სიძე იღვა მარჯვნივ. მოძღვარმა გაცვალა ნიშნობის ბეჭდები და ჯერ ნეფეს და შემდეგ დედოფალს რიგრიგობით შეახო შუბლზე ორი პატარა გვირგვინი; შემდეგ კი ისინი მათ დაადგა თავზე. ბოლოს დაქორწინებულ წყვილს მისცეს ღვინოში ამოვლებული პურის პატარა ნატეხი.

ნეფემ ამის შემდეგ წაიყვანა დედოფალი, ისევე ლენტით¹, საქორწილო სახლისკენ. იქ ისინი დასხდნენ, ქალი ნეფის მარჯვენა მხარეს და ქალის გარშემო ყველა ქალები. ნეფე-დედოფალს წინ ედგა ვერცხლის თეფში; მათ გვერდით ორივე მხარეს იჯდა თითო კაცი. ყველა მომსვლელი აგდებდა ფულს თეფშზე ამ მაყრებისთვის, უსურვებდნენ ახალ წყვილს ბედნიერებას და მიდიოდნენ. შემდეგ ივახშმეს კაცებმა ნეფესთან ერთად და ქალებმა დედოფალთან ერთად ცალ-ცალკე განსაკუთრებულად. ორი საათის შემდეგ ნეფე კვლავ მივიდა დედოფალთან, სტუმრები კი წავიდ-წამოვიდნენ.

19 ივნისს ყველაფერი მზად იყო გამგზავრებისათვის. საღამოთი მე კვლავ მესაუბრა მეფე.

სანამ დავტოვებდე თბილისს, მოგაწვდით ამ ადგილის მოკლე აღწერილობას.

თბილისი არის სპარსული და ევროპული სახის დედაქალაქი და რეზიდენცია ქართლის მეფისა; მას ქართველები უწოდებენ თბილის ქალაქს, ეს ნიშნავს თბილ ქალაქს, რადგან მის ახლოს ქვემოთ არის თბილი წყაროები და მათთან კი აბანოები.

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, რომელიც აქ სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ტოტის ჩამოწოლის გამო მოხრილია, ქალაქის ზემოთ და ქვემოთ კი უფრო ციცაბოა; ჩემი დაკვირვებით მოხლოვანთან ერთ მერიდიანზე და 2 გრადუსით სამხრეთით. აღრე ქვედა გარეუბანი, აბანოების ქვევით, იყო ქალაქი თბილისქალაქი.

თანამედროვე ქალაქი შეადგენს თითქმის ბლაგვ სამკუთხედს და, გარდა ერთი ადგილისა მტკვართან, შემორტყმულია აგურის კედლით; ამასთან აღმოსავლეთის კუთხეში არის პატარა ციხე ნარიყალა და დასავლეთისაში—სიმაგრე შარდახტი. ქალაქის კედელი მათ შორის არის 600 საეენის სიგრძისა და მთელი ქალაქის გარშემო შეადგენს დაახლოებით 3 რუსულ ვერსს ან 1500 საეენს. ამ, არც ისე დიდ, ფართობზე ცხოვრობს დაახლოებით 20000 მცხოვრები; ამიტომ ქუჩები არის დაახლოებით 1 საეენი სიგანისა, შესახვევები კიდევ უფრო ვიწრო.

სახლები ნაგებია აგურისა და ფილაქნებისაგან, თიხანარევი კირით, ერთსართულიანი, დაახლოებით 15 ფუტი სიმაღლისა, სახურავები სწორი—თიხით დაფენილი; ოთახებს აქვთ ბუხარი და ფანჯრებზე, შუშის მაგიერ, გაქონილი ქალღლებია. ყველაფერი არის მსუბუქი, ცუდი, მკვრივი (ტლანქი) და ძალიან შეუხედავად ნაშენი. ქალაქის აღმოსავლეთის ნაწილთან არის ხიდი მტკვარზე, ამ ხიდით შევდივართ მეტეხის პატარა ციხეში, მტკვრის მარცხენა ნაპირას.

¹ ე. ი. პატარძალს ჩაველო ხელი ლენტზე და ისე მიჰყვებოდა.

Unter der Stadt, nahe an derselben und am rechten Ufer des Kur, sind warme Quellen und bey denselben öffentliche Bäder für beyde Geschlechter. Unter den Bädern ist die Vorstadt Garetubani oder vielmehr alt Teflis. Um der Stadt und Vorstadt stehen ansehnliche Wein- und Obstgärten, die am Fluß an 5 Werst hinab reichen und mittelst kleiner Mülwerke- und Rinnen aus dem Kur gewässert werden. An und auch unter den Gärten sind auch kleine Kornfelder. Eben so sind am linken Kurufer gegen die Stadt Gärten und Felder.

Von dem für 20000 Einwohner kleinen Raum nehmen noch viele Kirchen und mehrere Kirchhöfe ansehnliche Plätze ein. Dieses Zusammenpressen der Einwohner, die schräge Lage der Stadt auf thonigten Boden, die bey Regen ganz aufweicht und keine Abzüge hat, die Kirchhöfe, die schlechte Polizey, welche verstattet, daß die Straßen mit Unrath fast bedeckt sind, u. s. f. verpesten gleichsam die Luft, daher Dissenterien¹ und bösertige Fieber endemisch und Epidemien, auch die Pest selbst nicht selten sind. Im Jahre 1770. raffte letztere an 4000 Menschen weg. Die große Sterblichkeit würde noch größer sein, wenn die Häuser nicht so luftig gebauet wären, denn durch schlechte Thüren, Papierfenstern, Kamine u. s. w. wird ein beständiger Luftzug erhalten. In der Peat im Jahr 1770 legte man die Befallenen meistens aus den Häusern auf die Straßen und hat bemerkt, daß im Verhältnis von diesen mehr, als von denen in Häusern durchkamen.

Die Stadteinwohner sind mehr als zur Hälfte Armenianer; die andere Hälfte besteht meist aus Georgianern, und nächst diesen aus Tataren. Unter den Armenianer[n] sind etwan 400 römischer Konfession, welche Patres unterhalten.

Alle sind mit Kirchen reichlich versorgt.

Den Georgianern gehören:

1. Sioni Sagdari (Simeons Kirche), welches die Kathedralkirche ist. In derselben ist eine lange Inschrift², in georgischer Sprache³.

¹ უნდა იყოს: Dysenterien.

² P. 1, on 100, N 20, n.—48.

³ ეს წარწერა იკითხება შემდეგნაირად:

ქ: მადიდებელი სამებისა დავითიანი
ძმისწული სახელოვანი მეფის
გიორგისა და ძე დიდად პატი-
ოსნისა ლევანისა განმგებელი
ქართლისა ბატონის შვილი ვახ-
ტანგ განმანახლებელი გუმბე
თით ლორთინით ცაკრით

ქალაქის ქვემოთ, ახლოს მასთან და მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, არის თბილი წყაროები და მათთან საზოგადო აბანოები ორივე სქესისათვის. აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი¹, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი. ქალაქისა და გარეთუბნის გარშემო არის მნიშვნელოვანი ვენახები და ხილის ბაღები, რომლებიც მდინარის ქვევით აღწევენ 5 ვერსამდე, და პატარა წისქვილებისა და არხების საშუალებით ირწყვებიან მტკვრის წყლით. ბაღებთან და მათ ქვემოთ არის აგრეთვე ხორბლის პატარა ყანები. ასევე მტკვრის მარცხენა ნაპირზეც, ქალაქის პირდაპირ, არის ბაღები და ყანები.

20000 მოსახლეობისათვის ისედაც პატარა ფართობიდან დიდი ადგილი უჭირავს ეკლესიებსა და სასაფლაოებს. მცხოვრებთა ეს სიციწროვე, დაქანებული მდებარეობა ქალაქისა თიხიან ნიადაგზე, რომელიც წვიმის დროს მთლად იეღინთება და არ აქვს წყლის საწრეტები, სასაფლაოები, ცუდი პოლიცია, რომელიც ნებას აძლევს, რომ ქუჩები დაიფაროს ნაგვით და ა. შ.,— [ყოველივე ეს] სწამლავს ჰაერს, ამიტომაც დიზენტერია, ავთვისებიანი ციებ-ციხელება და ეპიდემიები, აგრეთვე ჭირიც, არც თუ იშვიათია. 1770 წელს ამ უკანასკნელმა გაწყვიტა 4000 მცხოვრები. დიდი სიკვდილიანობა კიდევ უფრო გაიზრდებოდა, სახლები რომ არ იყოს ბევრ-ჰაერიანი, რადგან ცუდი კარებიდან, ქალაქიანი ფანჯრებიდან, ბუხრებიდან და ა. შ. მუდამ არის ჰაერის მიმოქცევა. 1770 წელს, ჭირის დროს, ავადმყოფებს აწვენდნენ უმეტესად ქუჩებში და შეიმჩნეოდა, რომ ამათგან შედარებით მეტი რჩებოდა, ვიდრე სახლში მწოლიარეთაგან.

ქალაქის მოსახლეობა ნახევარზე მეტი სომხებია. მეორე ნახევარს შეადგენენ უმთავრესად ქართველები და, ამათ გარდა, კიდევ არიან თათრები. სომეხთა შორის დაახლოებით 400 რომაული სარწმუნოებისაა², მათ ჰყავთ ბატრები, ყველანი უხეად არიან უზრუნველყოფილი ეკლესიებით.

ქ ა რ თ ვ ე ლ ე ბ ს ე კ უ თ ვ ნ ი თ :

1. სიონის საყდარი³ (სიმეონის ეკლესია) რომელიც არის კათედრალური ეკლესია. მასში არის დიდი ქართული წარწერა⁴.

¹ წინაქალაქი—Vorstadt, ანუ გარეთუბანი.

² ე. ი. კათოლიკური სარწმუნოებისაა.

³ ქართულ ეკლესიათა სახელწოდებანი (სიონის საყდარი, ჯვარის მამის საყდარი და სხვები) გიულდენშტედტს მოჰყავს ქართული სიტყვებით, ხოლო გერმანული ასლებით იხ. გერმანული ტექსტი.

⁴ ეს წარწერა მოგვყავს 88 და 89 გვერდებზე.

მონასტრისა ამის სულისა მეფისა
ბიძისა და მამისა და დედისათვის
და სულთა ჩემთა და მეუღლისა
ძისა და ასულთა აღსაზრდელად.
ქრისტეს აქეთ ჩლ^ი.
ქართლის კოონიკონს ტყშ

2. Dschwaris¹ Mamis Sagdari, d. i. der Kreuzvater (so nennet man die Mönche) Kirche.
 3. Natlis Zemeli Sagdari, d. i. die Kirche des Täufers.
 4. Mepis Karis Sagdari, d. i. zaarische Hofkirche.
 5. Karis Mgtis-Sagdari, d. i. die Kirche des Hofes der Mutter Gottes.
 6. Koletis Sagdari.
 7. Metechi Sagdari.
 8. Ziminda Georgi Sagdari. Kirche des heil. Georgs.
 9. Antschis-schati Sagdari. In derselben ist eine Inschrift² in Georgianischer Sprache.
 10. Katholicos Sagdari, d. i. die Kirche des Patriarchen.
 11. Tawar Episkoposi Sagdari, Kirche des Erzbischofs.
 12. Charebis³ Mgtis Schobeli, d. i. Marien Verkündigung. Es war ehemals eine katholische Kirche.
 13. Kaschweti Ziminda Georgi, steht an der linken Seite des Kur.
 14. Golobnis⁴ Ziminda Georgi.
 15. Meliki Sachdari, ist auch in einer Entfernung vom linken Kurfer. Neben derselben ist ein besonderer Kirchhof.
- Ausser der Stadt in N. W. auf dem Felsen Iſchiturdukhi steht die verfallene Kirche Mtha-tzminda, nach der gewallfahrtet wird⁵.

Kirchen der Armenianer

1. und 2. Zichis Sagdari.
3. Petscherno Sagdari.
4. Kasebis.
5. Petros.
6. Sagascheni.
7. Norascheni.
8. und 9. Mognili
10. Tschigrascheni.
11. Subnischani.
12. Kosmani.
13. 14. 15. Den Wankin gewidmete, Wankin-Sagdari.
16. Kamuani.
17. Sirkiani.
18. Subkarabesa.
19. Melikis und
20. Subsasnisi Sagdari.

¹ Dschwaris corr.] Dschagaris P.

² P. 1, on. 100, N 20, x. —48.

³ Charebis G.] Charetis P.

⁴ զԳՆԸ ԳՅՆԿ Kalobnis,

⁵ Ausser der Stadt—wird < P.

2. ჯვარის მამის საყდარი, ე. ი. ჯვარის მამის (ასე ეძახიან ბერებს) ეკლესია.

3. ნათლისმცემლის საყდარი, ე. ი. ეკლესია [იოანე—გ. გ.] ნათლისმცემლისა.

4. მეფის კარის საყდარი, ე. ი. მეფის კარის ეკლესია.

5. კარის ღვთის საყდარი, ე. ი. კარის ღვთისმშობლის ეკლესია.

6. კოლეთის საყდარი.

7. მეტეხის საყდარი.

8. წმინდა გიორგის საყდარი, ეკლესია წმ. გიორგისა.

9. ანჩისხატის საყდარი, მასში არის ქართული წარწერა¹.

10. კათალიკოსის საყდარი, ე. ი. ეკლესია პატრიარქისა.

11. მთავარეპისკოპოსის საყდარი, ეკლესია მთავარეპისკოპოსისა.

12. ხარების ღვთისმშობელი, ე. ი. მარიაშის ხარება. ის წინათ იყო კათოლიკური ეკლესია.

13. ქაშვეთის წმინდა გიორგი, მღებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე.

14. კალოუზნის წმინდა გიორგი.

15. მელიქის საყდარი, არის აგრეთვე მტკვრის მარცხენა ნაპირის მშორებით. მის ახლოს არის სპეციალური სასაფლაო.

ქალაქს გარეთ, ჩრდილო-დისავლეთით, იშიტურდუქის კლდეზე² დგას დანგრეული ეკლესია მთა-წმინდა სადაც შიდიან თაყვანისსაცემად.

ს ო მ ხ ე ბ ის ე კ ლ ე ს ი ე ბ ი.

1. და 2. ციხის საყდარი.

3. პეჩერნო (=პეტხაიმის) საყდარი.

4. კასების(?).

5. პეტროს(?).

6. საგაშენი.

7. ნორაშენი.

8. და 9. მოღნინი.

10. ჯიგრაშენი.

11. სურბნიშანი.

12. კოზმანი (=კოზმადამიანის საყდარი).

13. 14. 15. ვანკინისადმი მიძღვნილი, ვანქის საყდარი.

16. ქამუანი (=ქამოაანთ საყდარი).

17. ზირკიანი (=ზირკინაანთ საყდარი).

18. სუბკარაბესა (=სურბკარაპეტას).

19. მელიქის და

20. სუბსანისის (=სურბსარქისის) საყდარი.

¹ ქ: ჩამ ქრისტეს მიერ კურთხეულ საყდარი ესე სულისა ჩვენისა საოსალ (საოხად!) მან ბატონიშვილმან კოზმან დომენტი მეფობასა ქართველთასა შანაჯახისასა. აღვაშენე სამრეკლო და განვახლე ქკს ტნიგ.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი (გვ. 54): კვალად დასავლით, ი შ ი ტ უ ტ რ უ ქ ი ს კლდესა შინა არს მონასტერი მთაწმინდისა და აწ ცალიერი.

Von diesen stehen 12 in der Stadt, und 8 in den Vorstädten; die katholischen Armenianer, deren 400 seyn mögen, behelfen sich mit einer Kapelle. In der Stadt ist auch ein armenianisch Kloster.

Die muhamedanischen Tataren besitzen 3 Metscheden.

Die Stadteinwohner leben zu einem großen Theil von ihren Weingärten und Pflanzungen, besonders von der Kultur der Baumwolle. Viele sind auch Kaufleute oder viel mehr nur Krämer, bey welchen man hier gangbare Zeuge, kurzen Kram, Lebensmittel, Gewürze und andere Materialien findet. Verschiedene sind Gerber, Zeugdrucker, Weber, Schmiede. Alle städtische Gewerbe werden nur ins Kleine und von Liebhabern, nicht von Meistern betrieben.

Der Zaar hat hier eine Salzrafinaderey und eine Münze. Im Jahr 1772. galt in Teflis.

1 Batman, d. i. 1 Pfund Brodt nach rußischem Geld 8 Kopek.

„ „ Rindfleisch 25 Kop. Schaaffleisch 30 Kop.

• „ „ Käse 20 Kop. Salz 20 Kop. Reis 20 Kop.

„ „ Butter 80 Kop.

1 Citra guter Landwein 20 Kop.

Waizen und Gersten kömmt von Gori und Surami auf Flößen von Fichtenbaumstämmen den Kur hinab. Diese Flöße werden zu Bauholz gekauft.

Die Gegend um die Stadt ist wie ganz Georgien nur wenig und schlecht angebauet und bewohnt. Auf einem Berge neben der Stadt siehet man unterhalb am Kur eine Udobna¹ (Einsiedelerey) und die bewohnten Dörfer Zalaskuri und Kumisi, auch die wüste Festung Chunan. Ueber dem Kur sieht man das kewische Dorf Gergel in NNW. und die Kluft, in welcher der Aras aus dem Gebürge in die Fläche des Kur kömmt, in WNW.

Die Zaaren standen vordem auf der Höhe bey Kodschori, wegen geringerer Hitze im Sommerlager und des Winters im niedrigen wärmern Thal des Kur bey Nagebi; denn zwischen den Bergen bey Teflis ist die Kälte weit strenger. Jezo wird die Residenz nicht ohne andere Veranlassung verlassen.

Den 20. Juni verließ ich endlich Teflis unter Bedeckung und Begleitung des gegen mich so freundschaftlichen und um meine Expedition so verdienten Ksnis Eristaw David auf immer, und kam nach 4-stündigen Ritt, auf welchem wir die Brücke bey Weri und Mtkwari² paßierten, des Abends um 7 Uhr³ nach Mzcheta. Da eben der Hr. General Suchotin, Befehlshaber der rußischen Truppen in Georgien hierdurch nach Teflis zum Zaar Heraklius reiste, hatte ich hier seine Rückkunft abzuwarten.

¹ უდობა იყობ: Udabno.

² und Mtkwari < P.

³ Um 7 Uhr < P.

ამათგან 12 დგას ქალაქში და 8 ქალაქის გარეუბნებში; კათოლიკე სომხები, რომლებიც უნდა იყვნენ 400, კმაყოფილდებიან ერთი საყდრით. ქალაქში არის აგრეთვე ერთი სომხური მონასტერი.

მაჰმადიან თათრებს აქეთ 3 მეჩეთი.

ქალაქის მოსახლეობა ცხოვრობს უმთავრესად თავისი ვენახებითა და ნარგავებით, განსაკუთრებით ბამბის კულტურით. ბევრი არიან ვაჭრები, ანუ, უფრო უკეთ წერილი მედახლეები (Krämer), რომლებთანაც შეიძლება შეიძინოს კაცმა გასავლიანი საქონელი, წვრილმანი საქონელი. სურსათი, სანელებელი და სხვა რამეები. არიან სხვადასხვა [ხელოსნები]: მეტყავეები, მღებავები, მქსოველები, მკედლები. ყოველგვარ საქალაქო ხელოსნობას ეწვეიან მცირე რაოდენობით და ისიც მოხალისენი და არა ოსტატები.

აქ მეფეს აქვს მარილის-სახდელი ქარხანა და ზარაფხანა.

1772 წ. თბილისში იყიდებოდა:

1 ბათმანი¹, ე. ი. 1 გირვანქა პური რუსულ ფულზე—8 კაპიკად.

„ „ „ საქონლის ხორცი 25 კ., ცხვრის ხორცი 30 კ.

„ „ „ ყველი 20 კ., მარილი 20 კ., ბრინჯი 20 კ.,

„ „ „ კარაქი 80 კაპიკად.

1 ციტრა კარგი ადგილობრივი ღვინო—20 კ.

ხორბალი და ქერი მოდის გორიდან და სურამიდან ტივეებით, რომლებიც შეკრულია ფიჭვის მორებისაგან, ქვევით მტკვრით. ეს ტივეები შეზღვევ იყიდება როგორც საშენი ხე-ტყის მასალა.

მიდამო ქალაქის გარშემო, ისე როგორც მთელი საქართველო, მცირედ და ცუდადაა გაშენებული და დასახლებული. მთაზე, ქალაქის ახლოს, ქვევით მტკვარზე, ჩანს უდაბნო (საცხოვრებელი განდევილებისა) და დასახლებული სოფლები წალასყური და კუმისი, აგრეთვე დანგრეული ციხე ხუნანი. მტკვარზე ზემოთ, ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, ჩანს ხევის სოფელი გერგელი². ხოლო ხეობა, რომელშიც არაგვი (Aras) მთიანეთიდან მტკვრის დაბლობზე გამოდის, დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით.

მეფეები წინათ, ზაფხულობით, იდგნენ მთაზე კოჯორთან, რადგან იქ სიციხეები ნაკლებია, ხოლო ზამთარში დაბლა, უფრო თბილ მტკვრის ველზე, ნაგებთან, რადგან მთებს შორის თბილისში ყინვები უფრო სუსხიანია. ახლა რეზიდენციას სხვა მიზეზების გამო არ სტოვებენ.

20 იენისს საბოლოოდ დაეტოვე თბილისი ჩემს მიმართ ასე მეგობრულად განწყობილი და ჩემი ექსპედიციებისათვის ასე გარჯილი ქსნის ერისთავის დაეითის თანხლებით და დაცვით. ოთხი საათის მგზავრობის შემდეგ, გზად ვერის და მტკვრის³ ხიდების გავლით, საღამოს 7 საათზე⁴ მივედი მცხეთაში. რადგან ბატონი გენერალი სუხოტინი, რუსთა ჯარების სარდალი საქართველოში, ეს-ესაა გამგზავრებულიყო თბილისში ერეკლე მეფესთან, ამიტომ მე მისი დაბრუნებისათვის აქ უნდა დამეცადა.

¹ ბათმანისა და გირვანქის შესახებ იხ. ქვემოთ.

² ვახუშტის (აღწერა გვ. 67) ხევი აღნიშნული აქვს „გერგეთი არაგვის იქით კიდესა“.

³ და მტკვრის < ქალ.

⁴ 7 საათზე < ქალ.

D. 22 et 23 Juni [war] ich in Mzcheta¹.

Mir ward hier eine besondere Fledermaus (Fer à cheval) und *Cyprius barbatus* zu Theil. Exkursionen stand Regenwetter im Wege.

D. 24. Juni². Ich sahe die hiesige Kirche. Sie ist 80 und mit dem Vorhofe 90 Schritte lang und 45 Schritte breit. Ihre Inschriften waren unleserlich.

D. 24sten Jmni kam der Hr. General Suchotin von Teflis zurück, dem ich nach dem Lager bey Muchran folgte und daselbst des folgenden Tages blieb.

Den 26sten Junii brachen die Truppen nach Duschet auf, ich aber nahm meinen Weg nach Achalgori, daselbst ich unter starkem Wege nach 4 St. ankame³, wo ich meine vorausgeschickte Sachen antraf und die weitere Reise einrichtete.

D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht⁴.

D. 29. Jun. Gestern ist Muchran von Lesgiern überfallen und geplündert⁵. Ich brach heute von Achalgori auf. Der Weg gieng dem ostlichen Ufer des Ksani parallel, nach $\frac{1}{4}$ [St.] durch ein[en] ser kleyn[en] Bach; nach $\frac{1}{4}$ [St.] durch den zweiten und nach $\frac{1}{2}$ St. weiter den dritten, an dem das Dorf Ikoti gelegen⁶. Den bisherigen Weg hatte ich schon vorher im April gemacht. Man sahe hier an der Ostseite⁷ des Ksani das Dorf Jeldwa und auf einer ansehnlichen Höhe die Festung Zirkoli. Nach einer viertel Stunde hatten wir das Dorf Orinta, an einem linken Ksanibache. Einige Werste höher soll an diesem Bache das Dorf Alewi stehen, und oben an demselben der ossetinische Distrikt Saperscheti liegen. Gegen Orinta über steht Kurta am W. Seite des Ksani⁸.

Nach einer Stunde kamen wir an einem Orte, wo ehemals Bergtheer (G. Kupri) quoll, und denn am Ksani, beim Dorf Sadsegur an die Mündung eines Baches Sadsegur; es hat an beiden Seiten des Ksani Häuser.

Nach einer guten Stunde hatten wir das alte Schloß Kweni Ipno, an der Westseite des Ksani, wo ehem⁹ der Eristaw residirt hatte. Es liegt in der Mitte¹⁰, an einem steilen Berge. Nach einer viertel Stunde hatten wir einen Bach und sahen das Dorf Sakoreti am westlichen Ksani-Ufer. Wieder nach einer viertel Stunde ritten wir über eine hölzerne Brücke des Ksani, in die Festung oder¹¹ Kloster Largwi, die am rechten Ksani-Ufer und der Mündung des Bachs Tschurta steht. Etwan 1 Werst höher

¹ D. 22 et 23. Juni ich in Mzcheta <P.

² D. 24 Juni <P.

³ daselbst—4 St. ankame <P.

⁴ D. 27 et 28 Jun. in Achalgori zugebracht <P.

⁵ D. 29 Jun.—geplündert, G.) Wir hörten hier daß Muchran den 28-sten von den Lesgiern überfallen und geplündert worden. P.

⁶ Ich brach heute—Ikoti gelegen, G.) Den 29-sten Junii ritte ich von Achalgori neben dem linken Ufer des Ksani, an welchem ich bis zum Dorf Ikoti drey Bäche hatte, P. ⁷ Ostseite, G.) rechten P. ⁸ W. Seite des Ksani, G.) rechten Ufer des Ksani, P. ⁹ ehem⁹, P.) ehemals, G. ¹⁰ in der Mitte <P. ¹¹ oder, G.) und, P.

22 და 23 ივნისს ვიყავი მცხეთაში¹.

მე აქ მაჩვენეს განსაკუთრებული ღამურა (*Fer à cheval*) და *Cyprinus barbatus*. ექსკურსიები შეჩერდა წვიმიანი ამინდის გამო.

24 ივნისი. მე ვნახე აქაური ეკლესია. ის არის 80 ნაბიჯის სიგრძისა. მინაშენთან ერთად—90 ნაბიჯი სიგრძისა და 45 ნაბიჯი სიგანისა. მისი წარწერების გარჩევა შეუძლებელი იყო.

24 ივნისს თბილისიდან დაბრუნდა ბატონი გენერალი სუხოტინი; მე მას გავყევი მუხრანის ბანაკამდე და იქვე დავრჩი მეორე ღღესაც.

26 ივნისს რაზმები გაემართნენ ღუშეთისაკენ, მე კი ავიღე გეზი ახალგორისაკენ, სადაც ძნელი გზით მივედი 4 საათის შემდეგ². აქ წინდაწინ გაგზავნილი ნივთები დამხვდა და დავგეგმე შემდგომი მგზავრობა.

27 და 28 ივნისი გავატარე ახალგორში³.

29 ივნისი. გუშინ ლეკები თავს დაესხნენ მუხრანს და გაძარცვეს⁴. ღღეს მე გავედი ახალგორიდან. გზა მიდიოდა ქსნის აღმოსავლეთი ნაპირის პარალელურად; $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ ძალიან პატარა მდინარე; $\frac{1}{4}$ საათში—მეორე; $\frac{1}{2}$ საათში კიდევ მესამე, რომელზეც სოფ. იკოთი მდებარეობს⁵. გზა აქამდე მე ჯერ კიდევ აპრილში მოვიარე. აქ, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე ჩანს სოფელი იელღვა (?) და მოზრდილ მალღობზე—ციხე წიკქოლი. $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. ორინტაში (ორინთა—გ. გ.), ქსნის მარცხენა შენაკადზე. რამდენიმე ვერსით მალლა ამ მდინარეზე უნდა იყოს სოფელი ალვეი და მის ზემოთ ოსური მხარე საფერაშეთი. ორინთას⁶ პირდაპირ ზევით დგას ქურთა ქსნის დასავლეთ ნაპირზე.

ერთ საათში მივედით ადგილამდე, სადაც ადრე ვადმოდიოდა მთის კუპრი, და შემდეგ—ქსანზე სოფ. საძეგურამდე მდ. საძეგურის შესართავამდე; მას ქსნის ორივე ნაპირზე აქვს სახლები.

კარგი ერთი საათის შემდეგ გავიარეთ ძველი სასახლე ქვენი იფნე⁷, ქსნის დასავლეთ მხარეზე, სადაც ადრე იყო ერისთავის რეზიდენცია. ის დგას ციცაბო მთის შუა ადგილას⁸. $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ მივედით მდინარემდე და დავინახეთ სოფ. საქორეთი ქსნის დასავლეთ ნაპირზე; კიდევ $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ გადავედით ხის ხიდით ქსანზე და მივედით ლარგვის ციხეში ანდა⁹ მონასტერში, რომელმაც მდებარეობს ქსნის მარჯვენა ნაპირზე მდ. ჭურთას [ქსანთან] შერევის ადგილას. დაახლოებით 1 ვერსით ზემოთ ერთვის ქსანს აღმო-

¹ 22 და 23—მცხეთაში < პ ა ლ.

² სადაც ძნელი გზით—შემდეგ < პ ა ლ.

³ 27 და 28—ახალგორში? < პ ა ლ.

⁴ 29 ივნისი.—გაძარცვეს. გ ი უ ლ.] ჩვენ აქ გავიგეთ, რომ 28-ში¹⁰ ლეკები თავს დასაშიან მუხრანს და გაუძარცვეთ, პ ა ლ.

⁵ ღღეს მე გავედი—მდებარეობს. გ ი უ ლ.] 29 ივნისს გავემართე ახალგორიდან ქსნის მარცხენა ნაპირის გაყოფებით, რომელზეც, სოფ. იკოთამდე, სამი მდინარე შემხვდა, პ ა ლ.¹¹

⁶ აღმოსავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პ ა ლ.

⁷ ორინთა არის კორინთა, რომლის ზევით მართლაც არის ქურთა.

⁸ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარჯვენა პ ა ლ.

⁹ ეს უნდა იყოს „ქვენი იფნე“.

¹⁰ შუა ადგილას < პ ა ლ.

¹¹ ანდა, გ ი უ ლ.] და, პ ა ლ.

fällt der Bach Kartschoch ins ostl¹. Ufer des Ksani, welches an eben dieser Seite etwan 10 Werst höher vom Flüschen Ts-chrasma gehen soll². An allen diesen Flüschen stehen noch kleine georgische Dörfer, um ihre Quellen aber sind ossetische Distrikte, die davon Tschurta, Kartschoch, Ts-chrasma und am Ksani waren Tschamur, genaunt werden. Sie sind alle dem Eristaw unterthan. Monasteri Largwi gegenüber sieht man auf der Höhe an der Ostseite des Ksani³ das von Ossen bewohnte Dorf Lagosche.

Der ganze Weg von Achalgori bis Largwi ging in NNW⁴. und beträgt 4 Stunden oder 20 Werste. Der Weg geht über Kalksteinfelsen besonders in der Gegend der Bergoelquelle⁵, und ist so schmal, daß er keine Wagen verträgt. Die Höhen sind meist waldigt und nur gegen die Bäche sind zu Akker dienliche Niedrigungen.

Aus dem obern Ksani erhielt ich *Salmo Fario* und *Cyprinus Gobius*. Die Schützen brachten *Hirundo apus* und *Motacilla phoenicurus*. Man fischt hier mit kleinen, nur einen Faden langen und weiten Nezen, mit angehangenem Metall beschwert.

Der 30sten Junii ward in Largwi zugebracht. Weil ich aus Imeretien hieher zurücke kehren und die Gebürgreise nach Rußland von hier machen wollte, hinterließ ich daselbst, als an einem sichern Ort, alles auf der Reise nach Imeretien entbehrliche, unter der Aufsicht des Studentens Krascheninikows, dem ich auch 2 Kasaken ließ.

Den 1sten Julii. Von Largwi ritten wir bald in [SW. bald in NW. erst am Tschurta-Fluß⁶ hinauf und hatten nach 3 Stunden das ossetische Dorf Skunet.

Von demselben lag Largwi in O. in gerader Linie nur 8 W. das Gebürg Lardsobani in SO., das Dorf Koloti, hinter einen Bergrücken in S. und Ursprung des Lechura⁷.

Von Skunet gieng unser Weg 1 Stunde bergan und brachte uns noch nach anderthalb Stunden auf den Rücken einer Höhe, auf welchem noch hin und wieder Schnee lag und von der man in S. den Ursprung der Medschuda und in N. den in den Batara Liachwi (d. i. kleine Liachwi) fallenden Bach Tkuptura, an welchem Osseten wohnen, sahe. Von da ritten wir Stunde bergab bis zu dem ossetischen Dorf Sklebi, wo wir die Nacht blieben. Bosseli diesem gegenüber⁸.

Um Sklebi liegen am Medschuda vier ossetische Dörfer: Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba⁹ und die georgischen Datwientkari, Zoldewi, Ateni,

¹ Gstl. G.] linke, P.

² gehen soll, P.] ins ostl. Ufer des Ksani begeben, G.

³ auf der Höhe an der Ostseite des Ksani <P.

⁴ NNW, G.] NNO, P.

⁵ besonders—Bergoelquelle <P.

⁶ Fluß <P.

⁷ und Ursprung des Lechura <P.

⁸ diesem gegenüber <P.

⁹ Aschatur, Ardisi, Bersentkari, Tba <P.

საელეთის¹ მხრიდან მდ. ქარჩოხი, რომელიც, როგორც ამბობენ, ამავე მხარეს, მდ. ცხრაზმიდან 10 ვერსით მალლა გამოდის. ყველა ამ მდინარეებზე მდებარეობენ პატარა ქართული სოფლები, მათ სათავეებისკენ კი არიან ოსური რაიონები, რომლებსაც ამიტომ ეწოდება—ჭურთა, ქარჩოხი, ცხრაზმა, ხოლო ქსანზე იყო ქაშური. ისინი ყველანი ემორჩილებიან ერისთავს. ლარგვისის მონასტრის პირდაპირ მალლობზე, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე², ჩანს ოსებით დასახლებული სოფელი ლაგოშე (?).

მთელი გზა ახალგორიდან ლარგვისამდე მიემართებოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით³ და არის 4 საათის სავალი, ანუ 20 ვერსი. გზა მდის კირქვიან კლდეებში, უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე⁴ და არის ისე ვიწრო, რომ ურემს ვერ დაიტევს. მალლობები უმეტესად ტყითაა დაფარული და მხოლოდ მდინარეთა ახლოს მდებარე დაბლობები არიან გამოსაყენებელი დასამუშავებლად (სახნავედ). ზემო ქსნიდან მე მივიღე *Salmo fario* (კალმახი) და *Cuprinus gobius*. მონადირეებმა მომიტანეს *Hirundo apus* და *Motacilla phoenicurus*. აქ თევზაობენ პატარა, ერთი საყენი სიგრძის და სიგანის ბადით, რომელსაც ამჟამებს დაკიდული ლითონი.

30 ივნისი გავატარეთ ლარგვისში. რადგანაც იმერეთიდან მე ისევ აქ უნდა დავბრუნებულიყავი და მთებზე გადასვლით რუსეთში აქედან უნდა წავსულიყავი, ამიტომ აქ, როგორც საიმედო ადგილას, სტუდენტ კრამინიჩკოვის მეთვალყურეობით დავტოვე ყველაფერი, რაც იმერეთში სამოგზაუროდ არ იყო საჭირო, მასვე დავუტოვე აგრეთვე ორი კაზაკი.

1 ივლისი. ლარგვისიდან ჩვენ მივიდიოდით ხან სამხრეთ-დასავლეთით, ხან ჩრდილო-დასავლეთით, ჯერ მდ. ჭურთის ზევით და 3 საათის შემდეგ ვიყავით ოსურ სოფელ ცქუნეთში.

აქედან ლარგვისი არის აღმოსავლეთით, პირდაპირი ხაზით მხოლოდ 8 ვერსზე, მთა ლოწობანი—სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სოფელი ქოლოთი—მთის იქით, სამხრეთით, და ლეხურის სათავე⁵.

ცქუნეთიდან ჩვენი გზა 1 საათი მიდიოდა აღმა და აგვიყვანა კიდევ 1 1/2 საათის შემდეგ მთის წვერზე, სადაც ჯერ კიდევ აქა-იქ თოვლი იდო და საიდანაც სამხრეთით ჩანდა მეჯულის სათავე, ჩრდილოეთით კი—პატარა ლიახვში ჩამავალი ტყუპტურა, რომელზეც ოსები ცხოვრობენ. აქედან ჩვენ ერთი საათი ვიარეთ ზევით ოსურ სოფელ სხლებამდე, სადაც გავათიეთ ღამე-ამის პირდაპირ⁶ [მდებარეობს] ბოსელთა.

სხლების გარშემო, მეჯუდაზე, მდებარეობს 4 ოსური სოფელი—ასატური, არდისი, ბერხათკარი ტბა⁷, და ქართული [სოფლები]: დათვიანთკარი

¹ აღმოსავლეთის, გ ი უ ლ. მარცხენა, პ ა ლ.

² მალლობზე, ქსნის აღმოსავლეთ მხარეზე < პ ა ლ.

³ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, გ ი უ ლ. ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, პ ა ლ.

⁴ უმთავრესად ნავთობიან მიდამოზე < პ ა ლ.

⁵ და ლეხურის სათავე < პ ა ლ.

⁶ ამის პირდაპირ < პ ა ლ.

⁷ ასატური, არდისი, ბერხათკარი, ტბა < პ ა ლ.

Dschawachkari, Isrol und Salkentkari; am Lechura aber die ossetischen S-chra-tskara, Bosselta und das georgische Koloti.

Den 2ten Julii, morgens um 9 Uhr¹ ritten wir nach Veranlassung des Weges mit vielen Abweichungen der Richtung in Westen, erst eine halbe Stunde bergan, wo man auf der Höhe die Kluft des Batara Liachwiflusses sahe und $\frac{1}{4}$ Stunde bergab nach dem ossetischen Dorfe Zippor; auch noch von hier abwärts, wodurch wir in einer Stunde den Batara Liachwi erreichten. In gerader Linie waren es von Sklebi nur 5 Werst in W.

Wir ritten durch den Fluß und $\frac{3}{4}$ Stunden an seinem rechten Ufer bis zur Festung Adseriskewi. Hier wieder nach dem linken Flußufer und an demselben nach einer viertel Stunde das Dorf Zinubani². Gegenüber Halte gemacht³. Von hier ritten wir in drey viertel Stunden 3 mahl durch den Fluß und zu einem großen Theil in dessen Wasser, bis zum ossetischen Dorf Somkari. Von hier hatten wir an der Anhöhe, nach drey viertel Stunden die Festung Bellote. Von Bellote nach einer viertel Stunde das ossetische Dorf Ertula in W., dem gegenüber am linken Ufer des Liachwi das Dorf Chutariskari⁴ steht. Am rechten Ufer hatten wir nach einer viertel Stunde das Dorf Sazcheneti mit einer Mauer. Die Richtung des Weges vom ersten Durchschnitt durch den Batara Liachwi ging in SSW. und betrug in gerader Linie etwan 17 Werst.

Unter den Pflanzen auf der Höhe waren Azalea pontica, georg. Jeli, welche dem Bienenhonig rauschend macht, Rhododendron ponticum, georg. Theca, Sorbus aucuparia, georg. Mschnawi, Betula alba, Ribes rubra, Veratrum Bistorta, Liliium Martagon, Astrantia u. a. m.

Des Abends erhielt ich noch einen Besuch von dem Vetter des Eristaws Georgi, der den persischen Titul Kullaraga⁵ führt und dem der Eristaw nach vielem Streit Bellote und mehr Dörfer am Batara Liachwi abtreten müssen.

Den 3ten Jul. Von Sazcheneti hatten wir nach einer Stunde den Bach Grya beim Dorfe Wanati, wo man am linken Ufer des Batara Liachwi die Festung Wanati auf einer ansehnlichen Höhe sieht. Am Bache Grya liegt der dem Zaar Heraklius gehörige ossetische Distrikt Tschru.

Weiter am Batara Liachwi an der rechten Seite hinab in S. hatten wir, nach einer halben Stunde, die Festung Eredwi, die dem Fürsten Pawleni Schwilli gehört. Sie liegt am ausgehenden des Gebürgs und giebt in S. eine Aussicht über eine freye Ebene bis Gori. Von Eredwi wandten wir uns in W. und kamen am Fuße des Gebürgs nach anderthalb Stunden [durch] die Dörfer Argwis und Prissi⁶ nach Krzchinwal, wo ich mein Zelt aufschlug. Dieser Ort steht am linken Ufer des Didi (großen) Liachwi. Die Kirche des Orts steht aber am rechten Flußufer.

¹ morgens um 9 Uhr<P. ² Zinubani, G.] Zuanbani, P. ³ gegenüber Halte gemacht<P. ⁴ Chutariskari. G.] Chutanskari, P. ⁵ Kullaraga, G.] Kalleraga, P. ⁶ die Dörfer Argwis und Prissi<P.

წოდები, ატენი, ჯაეახკარი, ისროლი და სალკენტკარი; ლეხურაზე კი—ოსური ცხრაწყარო, ბოსელთა და ქართული—ქოლოთი.

2 ივლისი. დილის 9 საათზე¹ სხლებიდან ბევრი მიხვეულ-მოხვეულებით გავემართეთ დასავლეთისკენ; ჯერ $\frac{1}{2}$ საათი აღმა, საიდანაც ჩანს პატარა ლიახვის ხეობა, და შემდეგ $\frac{1}{4}$ საათი დაღმა, ოსურ სოფელ წიფორამდე; აქედან კვლავ ზევით და 1 საათში მივედით პატარა ლიახვზე. სხლებიდან პირდაპირი ხაზით ის არის 5 ვერსზე დასავლეთით.

ჩვენ გავედით მდინარეზე და $\frac{3}{4}$ საათში მივედით მის მარჯვენა ნაპირზე აწრისხევის ციხემდე. აქ კვლავ მდინარის მარცხენა ნაპირზე და მასზე $\frac{1}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. წინუბანში. ამის პირდაპირ შევისვენეთ². აქედან $\frac{3}{4}$ საათში 3-ჯერ გავედით მდინარეზე და უმეტესწილად მის წყალში, ოსურ სოფელ ზონკარამდე. აქედან მალლობზე $\frac{3}{4}$ საათში—ციხე ბელოთი. ბელოთიდან $\frac{1}{4}$ საათში—ოსური სოფელი ელტურა დასავლეთით, მის პირდაპირ, ლიახვის მარცხენა ნაპირზე სოფ. ხუტარისკარი მდებარეობს. მარჯვენა ნაპირზე $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ სოფ. საცხენეთი, კვლით [გამაგრებული]. გზის მიმართულება იმ ადგილიდან, სადაც პატარა ლიახვი პირველად გადავკვეთეთ, იყო სამხრეთი—სამხრეთ-დასავლეთი და შეადგენდა პირდაპირი ხაზით დაახლოებით 17 ვერსს.

მცენარეულთა შორის მთაზე იყო *Aralea pontica*, ქართულად იელი, რომელიც ფუტკრის თაფლს დამათრობელს ხდის; *Rhododendron ponticum* (შქერი), ქართულად თეკა³, *Sorbus aucuparia* (ცირცელი), ქართ. შშნავი⁴, *Betula alba* (არყი), *Ribes rubra* (წითელი მოცხარი), *Veratrum Bistorta*, *Lilium martagon*, *Astrantia* (ვარსკვლავა) და ა. შ.

სალამოს მესტუმრა ერისთავის ბიძაშვილი გიორგი, რომელიც ატარებს სპარსულ ტიტულს ყულარაღას (*Kullaraga*) და რომელსაც ერისთავმა, ბევრი დავის შემდეგ, დაუთმო ბელოთი და რამდენიმე სოფელი პატარა ლიახვზე.

3 ივლისი. საცხენეთიდან 1 საათის შემდეგ ვიყავით მდ. გრიაზე სოფ. ვანათთან, სადაც პატარა ლიახვის მარცხენა ნაპირზე, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე, ჩანს ვანათის ციხე. გრიაზე მდებარეობს ოსური რაიონი ჩრუ (*Tschru*), რომელიც ეკუთვნის ერეკლე მეფეს.

შემდეგ პატარა ლიახვზე, მარჯვენა მხარეს, ქვევით, სამხრეთით, $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ ერედვის ციხე, რომელიც ეკუთვნის თავად ფავლენიშვილს. ის მდებარეობს მთის შევრილზე და აქედან სამხრეთით ჩანს გაშლილი დაბლობი გორამდე. ერედვიდან გადაეუხვიეთ დასავლეთით და 1 $\frac{1}{2}$ საათში, მთისძირას მდებარე სოფლების არგვისის და ფრისის⁵ გავლით, მოვედით ქრცხინვალში, სადაც დაგბანაკდი. ეს ადგილი მდებარეობს დიდი ლიახვის მარცხენა ნაპირას, მისი ეკლესია კი დგას მარჯვენა ნაპირზე.

¹ დილის 9 საათზე < პ ა ლ.

² ამის პირდაპირ შევისვენეთ < პ ა ლ.

³ ამ მცენარის ქართული სახელია „შქერი“ და არა „თეკა“.

⁴ ამ მცენარეს (ცირცელს) მთისრაჭულ კილოში მართლა ჰქვია „მენავი“. იხ. აღ. მ ა ყ ა - შ ვ ი ლ ი, ბოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 67.

⁵ სოფლების არგვისის და ფრისის < პ ა ლ.

Die Pferde durften der Iesgischen Strauchräuber wegen nicht weiden, sondern mussten gefüttert werden.

Man war hier jezo überall mit der Waizen- und Gerstenernte beschäftigt. Die Linden standen in bester Blüthe.

Den 4ten Julii blieb ich hier und fertigte einen Expressen an den Zaar Solomon bey Kutais ab, um ihm mein Vorhaben von hier nach Radscha zu gehen anzuzeigen und ihn zu ersuchen mich daselbst mit Bedeckung zur weitem Reise zu versehen. Da ich durch den osetischen Distrikt Dschankom georg. Dschawis-cheoba am Didi Liachwi muste, ließ der Eristaw den Aeltesten derselben, der aus der Familie Gubilta oder Gobili Schwilli war, und in Gupta am Didi Liachwi wohnt, zu uns rufen.

Den 5ten Jul. ritten wir von Krzchinwali nach dem Didi Liachwi und an und neben seinem rechten Ufer aufwärts. Wir hatten das Dorf Grisi bald und das Osetische Dorf Udaneti etwan 1 Werst westlich vom Wege. Nach einer halben Stunde kamen wir bey der Festung Tamaraschene, und bey der westlichen vom Fluß, auf einer Anhöhe liegenden wüsten Festung Taktakiani vorbei, wo wir an der linken des Didi Liachwi die Dörfer Cheiti und Sarzeni hatten. Squderi Krzchinwal gerade gegenüber ist¹. Nach einer halben Stunde nordlich hatten wir die wüste Festung Atchabeti, auch einen kleinen Bach; und nach einer viertel Stunde das Dorf Kurta, welches von Georgianern und Oseten zugleich bewohnt wird. Nach wieder einer viertel Stunde war die wüste Festung Kechwi, bey der man am linken Flußufer die Festung Sweri sieht. Von Kechwi ritten wir weiter am rechten Flußufer hinauf und hatten den Bach Itrapula, in welchem einige osetische Familien wohnen, und nach anderthalb Stunden das osetische Dorf Gupta. Von Gupta hatten wir am Flusse hinauf nach anderthalb Stunden das ziemliche Flößchen Paza. Es ist größer als hier der Didi Liachwi², und reißend, doch konnten wir nahe über der Mündung durchreiten. Von hier liegt Krzchinwal in SSO. Auf dem Rücken zwischen dem Didi Liachwi und Paza liegt das kleine osetische Dorf Paza. Wir folgten noch dem rechten Didiufer weiter hinauf und hatten nach drey-viertel Stunden des Dorfs S-chlepi, von welchen man am linken Flußufer das Dorf Gusala sieht. In S-chlepi steht noch eine kleine, alte steinerne Kirche (in der noch ein mit Silberblech beschlagenes Kreuz stehet; dasselbe ist an 2 Fuß hoch und ist vor 40 Jahren von dem Fürsten Matschabeli und seiner Frau hieher geschenkt worden. Der Fürst hat hier Sommerhaus gehabt³), die jezt bloß den osetischen Verbrechern zur Freistadt dient. Um die Kirche liegen sehr viele Hirschgeweihe, auch sind viele Gräber. Auf einem neuen Grabe standen Stücke(r) mit Haarflechten, die sich leidtragende Weiber ausgerissen haben.

Den 6ten Julii. In S-chleppi verließ mich mein bisheriger treuer Führer und Beschützer David Eristaw, und ging nach Krzchinwal zurück.

¹ Squderi—gegenüber ist <P. ² Liachwi <P. ³ in der noch ein mit—Sommerhaus gehabt <P.

ცხენებს არ შეეძლოთ ებალახათ, ლეკთა ყაჩაღობის გამო, ამიტომ უნდა გამოგვეყვება.

აქ ყველგან მკიდნენ პურს და ქერს. ცაცხეები ყვაოდნენ.

4 ივლისს დავრჩი აქ და ვამზადებდი შიკრიეს სოლომონ მეფესთან ქუთაისში გასაგზავნად, რათა შემეტყობინებინა მისთვის ჩემი გადაწყვეტილება— აქედან რაჭაში წასვლისა, და მეთხოვა, მოეცა მცველები ჩემი შემდგომი მოგზაურობისთვის. რადგან მე უნდა გამეველო დიდ ლიახზე მდებარე ოსური რაიონი ჯაუქოში, ქართულად ჯავისხეობა, ამიტომ ერისთავმა მოუხმო ამ ადგილის მოურავს, რომელიც იყო გვარად გუბილთა ან გობილიშვილი და გუფთაში, დიდ ლიახზე, ცხოვრობდა.

5 ივლისს გავემართეთ ქრცხინვალთან დიდ ლიახზე და მისი მარჯვენა ნაპირით ზევით. მალე გავიარეთ სოფელი დგერისი და ოსური სოფელი უდანეთი, დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით გზიდან. $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ თამარაშენის ციხე და მდინარიდან დასავლეთით, მალლობზე მდებარე აოხრებულ ციხე თაქთაქიანი, სადაც ჩვენ დიდი ლიახვის მარცხნივ შეგვხვდა სოფლები ხეთი და ძარწემი. ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ¹. $\frac{1}{3}$ საათის შემდეგ, ჩრდილოეთით გავიარეთ დანგრეული აჩაბეთის ციხე, აგრეთვე პატარა მდინარე; კიდევ $\frac{1}{4}$ საათში—სოფელი ქურთა, რომელიც დასახლებულია ქართველებითა და ოსებითაც. კიდევ $\frac{1}{4}$ საათის შემდეგ იყო დანგრეული კეხვის ციხე, საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანდა სვერის ციხე. კეხვიდან გავემართეთ მარჯვენა ნაპირზე ზევით და მივედით მდ. იფრაპულაზე, რომელზეც რამდენიმე ოსური ოჯახი ცხოვრობს და $1 \frac{1}{2}$ საათში ვიყავით ოსურ სოფელ გუფთაში. გუფთიდან ზემოთ მდინარეზე $1 \frac{1}{2}$ საათში მივედით პატარა წყალთან ფაწასთან². ის აქ უფრო დიდია, ვიდრე დიდი ლიახვი, და ჩქარიც, მაგრამ შევფლეთ შესართავს ახლოს გავსულიყავით. აქედან ქრცხინვალი არის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მთაზე, დიდ ლიახესა და ფაწას შორის, არის პატარა ოსური სოფელი ფაწა. ჩვენ გავყვეით დიდი ლიახვის მარჯვენა ნაპირს ზევით და $\frac{3}{4}$ საათში ვიყავით სოფ. სხლებში (Schlepi), საიდანაც მდინარის მარცხენა ნაპირზე ჩანს სოფ. გუსალა³. სხლებში ჯერ კიდევ არის პატარა ძველი ქვიტკირის ეკლესია, რომელშიც ჯერაც დგას ვერცხლით მოჭედილი ჯვარი. ის არის 2 ფუტი სიმაღლისა და 40 წლის წინათ თავადმა მაჩაბელმა და მისმა მეუღლემ შემოსწორეს. თავადს აქ ჰქონდა საზაფხულო სახლი⁴. [ეს ეკლესია] ახლა მხოლოდ დამნაშავე ოსებს ემსახურება თავშესაფარად. ეკლესიის გარშემო ბევრი ირმის რქებია, ასევე ბევრია საფლავეები. ერთ ახალ საფლავეზე დარკობილ სარზე ჩამოკიდებული იყო თმის ნაწნავები, რომლებიც ქირისუფლებმა დაიგლიჯეს.

6 ივლისი. სხლებში მიმატოვა ჩემმა აქამდელმა ერთგულმა მეგზურმა და დამცველმა დავით ერისთავმა და წავიდა უკან ქრცხინვალში. მანამდე

¹ ზღუდერი არის ქრცხინვალის პირდაპირ < 3 კლ.

² ფ ა ხ უ შ ტ ი (ალწერა, გვ. 77): გუფთის ზევით მოვრთვის ლიახს მდინარე ფაწა.

³ გუსალა ალბათ ბუხალა უნდა იყოს, რომელიც მართლაც ჩანს სხლებიდან მდინარის მარცხნივ.

⁴ რომელშიც ჯერაც—საზაფხულო სახლი < 3 კლ.

Vorher hatte er mich den Ossetischen Aeltesten aus Gupta übergeben, auch mich mit einem Briefe an den in Oni kommandierenden Fürsten Georgi Dschaparisi versehen. Er ließ mir drey seiner Leute, die russisch, ossetisch und georgianisch verstünden und die Wege in Imeretion kannten.

Von S-chlepi ritt ich in NNW. und hatte nach 1 Stunde das ossetische Dorf Gwerzeri. Im Vorbeyreiten sahen wir eine große Schlägerey unter etwan 100 Menschen, weil einer von dem Gaste eines andern Geschenke gefordert und ihm unhöflich begegnet hatte¹. Der Streit war so heftig, daß selbst die Weiber, nach deren Herbeykunft sonst gleich Friede wird, nicht nur dieses Zwecks verfehlten, sondern selbst manchen Schlag bekamen. Man hieb mit Stöcken, nicht mit Säbeln oder Dolchen herum, welches bey den Tscherkessen u. a. sehr schimpflich ist.

Von Gwerzeri kamen wir, ohne Dörfer zu sehen, nach 2 Stunden zu dem kleinen Dorf Kolalto, in der Nähe der linken des Paza auf einer ansehnlichen Höhe. Die Direktion des Weges von S-chlepi ist nach NNW dem Ostlichen Ufer des Paza parallel². Der Zug ging langsam, und etwan in der Stunde 4 Werst.

Von Kolalto ließen wir uns ins Thal des Paza, kamen über eine schlechte Brücke desselben und denn wieder auf die Höhe nach dem kleinen Dorfe Tamuta, von Kolalta etwan 3 Werst. Von hier sahe man südlich an der westlichen³ Seite des Paza die kleine Festung Zacho, in 2 Werst Entfernung. Sie hat sonst dem Fürsten Matschabeli zum Sommeraufenthalt gedient.

Auf WN Westlicher Richtung des Weges von Zacho kamen wir nach einer Stunde über einen kleinen Bach des Paza und wieder nach einer Stunde an einem kleinen See, denn aber nach $\frac{3}{4}$ Stunden nach dem kleinen Dorf Zona am Ursprunge des Kwirila des Rion. Es war von Zacho 13 W.⁴, in gerader Linie aber⁵ etwan 10 Werst. Die Gegend war hoch und stieg nordlich noch mehr an, doch war auch hier nahe am Wege noch Schnee und viele Moraststellen mit *Eriophorum polystachyon*, *Carex pseudocyperus*, *Geum rivale* und *Polygonum bistorta*.

Tamuta war mir das letzte oder äusserste ossetische Dorf des Distrikts Dschankom oder georg. Dschawis Cheoba. Man rechnet hiezu an 1000 Familien. So ist dieser Distrikt von alters her der Fürstlichen Familie Matschabeli untertan. Allein vor einigen Wochen hat der Zaar diese Distrikte abgenommen, weil diese Ossetiner überall zu große Pressung geklaget, und hat sie dem Zarewitsch Georgi übergeben⁶.

Den 7ten Julii. Von Zona ritten wir in NNW. und 1 Stunde durch mehrere Gebürghähe, die den Kwirila ausmachen und von nordl. Gebürgschnee ernährt werden. Nun ging es eine halbe Stunde in W. zum Flusse Dschedscho, der aus WNW. kömmt und zum Rion fließt, reißend und hier

¹ ihm unhöflich begegnet hatte, P.] dem Gaste beleidigt hatte, G. ² die Direktion—parallel <P. ³ westlichen, G.] rechten, P. ⁴ 13 W. <P. ⁵ aber <P. ⁶ Man rechnet—Georgi übergeben <P.

მან ჩემი თავი გადააბარა ოს მამასახლისს გუფთიდან და გამატანა წერილი ონში მმართველ თავად გიორგი ჯაფარიძესთან. მან აგრეთვე მომცა თავისი სამი კაცი, რომელთაც ესმოდათ რუსული, ოსური და ქართული და იცოდნენ იმერეთის გზები.

სხლებიდან გავემართე ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით და 1 საათში ვიყავი ოსურ სოფელ გვერწერში. სოფელზე გავლისას ვნახეთ დიდი ჩხუბი დაახლოებით 100 კაცისა. ერთ კაცს მეორე კაცის სტუმრისაგან მოეთხოვა საჩუქარი და შეურაცხყოფა მიუყენებია. დავა ისეთი ფიცხელი იყო, რომ თვით ქალებმაც, რომელთა მოსვლის დროსაც მაშინვე ჩამოვარდნა ხოლმე ხდებოდა, ვერათუ ამას ვერ მიაღწიეს, არამედ მათაც მოხვდათ. ჩხუბობდნენ ჯოხებით და არა ხმლებით ან ხანჯლებით, რაც ჩერქეზებთან, სხვათა შორის, ცალზე სამარცხვინოდ ითვლება.

გვერწერიდან 2 საათში მივედი პატარა სოფელ კოლალტოში¹ ისე რომ გზად სხვა [სოფელი] არ შეგვხვდებოდა. ის მდებარეობს ფაწის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მნიშვნელოვან სიმაღლეზე. გზის მიმართულება სხლებიდან არის ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ფაწის აღმოსავლეთ ნაპირის პარალელურად². რაში მიდიოდა ნელა, დაახლოებით 4 ვერსს საათში.

კოლალტოდან დავეშვიტე ფაწის დაბლობზე, გადავედი მის ცუდ ხიდზე და კვლავ შევედევით აღმართს: კოლალტოდან 3 ვერსზე გავიარეთ სოფ. ტამუტა (?). აქედან სამხრეთით, ფაწის დასავლეთ მხარეზე ჩანს პატარა ციხე წახო, 2 ვერსის მოშორებით. თავადი მაჩაბელი მას საზაფხულო სადგომად იყენებდა.

დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით წახოდან 1 საათში მივედი ფაწის პატარა შენაკადთან და კვლავ 1 საათში პატარა ტბასთან; აქედან $\frac{1}{4}$ საათში კი—პატარა სოფელ წონაში, რიონის შენაკად ყვირილის სათავესთან. ის წახოდან დაშორებული იყო 13 ვერსზე³, პირდაპირი ხაზით კი⁴ 10 ვერსზე. მიდამო იყო მაღალი და ჩრდილოეთით კიდევ უფრო იზრდებოდა. ამასთან აქაც გზის ახლოს ისევ იყო თოვლი და ბევრი ჭაობიანი ადგილები, სადაც შეგვხვდა: *Eriophorum polystachyon*, *Carex pseudocyperus*, *Cicum rivale* და *Polygonum bistorta* (დვალურა).

ტამუტა ჩემთვის იყო უკანასკნელი, ანუ განაპირა სოფელი ჯაუკომის რაიონისა, ანდა ქართულად ჯავის ხეობისა. აქ ითვლიან 1000 ოჯახს. ეს მხარე ძველთაგან ექვემდებარებოდა თავად მაჩაბელს. სულ რამდენიმე კვირის წინ მეფემ ეს მხარე ჩამოართვა, რადგან აქაური ოსები ყველგან ჩიოდნენ ცალიან შევიწროებული ვართო, და გადასცა ბატონიშვილ გიორგის⁵.

7 ივლისი. წონიდან ჩვენ გავემართეთ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთისკენ და 1 საათში გავიარეთ რამდენიმე მთის მდინარე, რომლებიც ქმნიან ყვირილას და იკვებებიან ჩრდილოეთის ქედის თოვლით. ნახევარი საათი მივდიოდით დასავლეთით მდ. ჯეჯომდე⁶, რომელიც მოედინება დასავლეთ—ჩრდი-

¹ იქნებ ქოთანთა?—გ. გ. ² გზის მიმართულება—პარალელურად <პალ. ³ დასავლეთ, გიულდ.] მარჯვენა, პალ. ⁴ 13 ვერსზე <პალ. ⁵ კი <პალ.

⁶ აქ ითვლიან 1000—გიორგის <პალ.

⁷ ეს უნდა იყოს მდ. ჯეჯო რ. ი. ს. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 160.

etliche zwanzig Schritte breit ist. Wir paßirten ihn auf einer schlechten Brücke bey dem Dorfe Kudaro an seinem westl. Ufer, welches mit Zoni vor 3 Jahren von imeretischen Fürsten verheeret worden, daher alle Schiesstürme halb abgebrochen waren. Es gehört zum osetischen Distrikt Dwaleti. Zu dem 18 Dörfern, die oberhalb Kudaro gelegen, gerechnet werden, nämlich: Gulianta, Nadarbasowi, Nakrebawi, Koretscheti, Kwemo Bodscha, Didi Bodscha, Kobiata, Morecha, Sibatara, Dschawis-tawi, Mats-chora, Sadschnari, Tkeburta, Leta, Srogo, Keschelta, Samtareti¹.

Unter Kudaro wohnen Imereter, dem Fürsten Dschaparisi gehörig, der sich daher auch mit dem Radschis Eristaw die Herrschaft über die beiden osetischen Distrikte Dwalet und Mapsuani anmaßt.

In Kudaro entließ ich den osetischen Aeltesten mit 10 Rubl. Belohnung und setzte den Weg in WSW. fort. Nach anderthalb Stunden hatten wir eine kleine Wiese und noch nach 1 Stunde Zedis, das erste imeretische Dorf, in einem hohen Thale, 3 Werst von Dschedscho in W. dem Fürsten Dschaparisi gehörig.

Bey diesem Dorfe wird grober Blutstein gebrochen und das durch dreymaliges Schmelzen erhaltene Eisen zu Hufeisen, Sicheln, Beilon, Pflugschaaren, Ketten, zu Kesseln u. dergl. veredelt und nach Kachetien u. weiter gegen Vieh, Waizen u. d. gl. verhandelt.

Von Zedis ritten wir 1 Stunde abwärts bis zum Dschedscho, durch einen Bach drey viertel Stunden am N Westlichen Flußufer bis zum Dorfe Pipeleti und hier über eine Brücke nach dem ostlichen Ufer und nun an diesem Ufer hinab bis zum Einfall des Dschedscho in die linke des Rion: hier nun wieder über eine Brücke; daselbst zwischen diesen beiden Flüssen Oni gelegen². Das Gebürge, das diese beide Flüsse schnit, ist dem Dschedscho zu sehr steil und hoch und auf demselben liegen 2 viereckige Festungen und 2 Schiesturmen; nach dem Rion zu senket sich, dann³ nach dem Dorfe Oni, wo in der Nähe an beiden Seiten des Rion mehr Dörfer sind.

D. 8 Jul. wir hatten bei Oni übernachtet und ich hatte die Nacht wieder ein[en] Fieber-Anfall gehabt⁴.

Der Rion entspringt an der Südseite der Schneealpen dem Ursprunge des Uruch des Terek gegenüber, an welchem ich im August 1771. bey Star-dugor war, wo ein Weg über die Alpen nach dem imeretischen Dorfe Chebi am Rion geht, und dieses Dorf ist nur eine kleine Tagereise von Oni. Der Rion läuft von seinen Quellen in seiner Kluft etwan 25 Werst in O. und wendet sich denn in S. Diese Kluft scheint bis Oni nach Augenmaas 10 Werst lang. Auf der ostlichen Richtung liegt das Dorf Tschiora, etwas

¹ Zu dem 18 Dörfern—Samtareti<P.

² daselbst zwischen—gelegen<P.

³ das Gebürge das diese beide—senket sich; dann<P.

⁴ D. 8 Jul.—Anfall gehabt<P.

ლო-დასავლეთიდან და რიონს ერთვის. ის არის სწრაფი და აქ რამდენიმე 20 ნაბიჯის სიგანისაა. ჩვენ გადავედით მასზე ცუდი ხილით სოფ. კუდაროსთან. რომელიც მდებარეობს მის დასავლეთ მხარეზე და რომელიც, წონასთან ერთად, 3 წლის წინათ განადგურებულ იქნა იმერელი თავადის მიერ; ამიტომაც ყველა კოშკი ნახევრად დანგრეული იყო. ის ეკუთვნის ოსურ მხარეს დეაღეთს. კუდაროს ზემოთ არის 18 სოფელი, სახელდობრ: გულიანთა, ნადარბაზევი, ნაკრებავი, კორეჩეთი, ქვემო ბოჯა, დიდი ბოჯა, კობიათა, მორეხა, სიბატარა, ჯავისთავი, მაჩხარა, საჯვარი, ტკებურთა, ლეთი, სროგო, ქეშელთა, ზამთარეთი¹.

კუდაროს ქვემოთ ცხოვრობენ იმერლები; ისინი ეკუთვნიან თავად ჯაფარიძეს, რომელიც ადრე რაჭის ერისთავთან ერთად თავის თავს თვლიდა ორივე ოსური მხარის—დეაღეთისა და მაპსუანის—ბატონად.

კუდაროში ოს მამასახლისს მივეცი 10 მანეთი საჩუქრად და გავისტუმრე. მე განვაგრძე გზა დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. 1 1/2 საათში გავიარეთ პატარა მდელი და კიდევ 1 საათში ვიყავით წედისში; ეს არის პირველი იმერული სოფელი მალაქ ვაკეზე, 3 ვერსზე ჯეჯოს დასავლეთით. ის ეკუთვნის თავად ჯაფარიძეს.

ამ სოფელთან ამტვრევენ მსხვილ წითელ რკინაქვას. სამმაგი გამოდნობის შემდეგ ლებულობენ რკინას, რომლისგანაც აკეთებენ ნალებს, ნამგლებს, ნაჯახებს, გუთნის სახნისს, ჯაჭვებს ქვაბებისათვის და მისთანებს; აგრეთვე ცვლიან კახეთში და სხვაგან პირუტყვზე, ხორბალზე და მისთანებზე.

წედისიდან 1 საათი მივიღოდით ზევით ჯეჯომდე; 3/4 საათში გავიარეთ მდინარე და მის ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირზე მივედით სოფ. პიპილეთში. აქ გავედით ხილით აღმოსავლეთ ნაპირზე და ახლა ამ ნაპირს დავყევით იმ ადგილამდე, სადაც ჯეჯო რიონს ერთვის; აქ კვლავ ხიდზე გადავედით. იქ, ამ ორ მდინარეს შორის, მდებარეობს ონი². მთა, რომელიც ამ ორ მდინარეს ჰყოფს, ჯეჯოს მხარეზე არის ძალიან ციცაბო და მაღალი და მასზე არის 2 ოთხკუთხა ციხე და 2 კოშკი; რიონისკენ კი—თანდათან ეშვება. შემდეგ³ [წავედით] ონისკენ, საითაც რიონის ორივე მხარეს, მისგან ახლოს, რამდენიმე სოფელი მდებარეობს.

8 იელისი გავათენეთ ონიში. მე ამ ღამეს კვლავ შემამციენა⁴.

✓ რიონი სათავეს იღებს თოვლიანი ალპების სამხრეთ მხარეზე, თერგის შენაკად ურუხის სათავის პირდაპირ, რომელზეც მე 1771 წ. აგვისტოში სტარდუგორში ვიყავი, სადაც გადის გზა ალპებზე იმერეთის სოფელ ლებისკენ, რომელიც რიონზე დევს. ეს სოფელი [ღები] კი არის ონიდან მხოლოდ 1 დღის სავალზე. რიონი მოედინება თავის ხეობაში დაახლოებით 25 ვერსი აღმოსავლეთით და შემდეგ უხვევს სამხრეთისკენ. ეს ხეობა ონამდე, თვალზომით, უნდა იყოს 10 ვერსი სიგრძისა. აღმოსავლეთისკენ მდებარეობს სოფელი ჭიორა, ცოტა ქვემოთ გლოლა, რიონის მარჯვენა ნაპირას. ამ უკანასკნელის ქვემოთ

¹ კუდაროს ზემოთ—ზამთარეთი < 3 ალ.

² იქ, ამ ორ—ონი < 3 ალ.

³ მთა, რომელიც ამ ორ—შემდეგ < 3 ალ.

⁴ 8 იელისი—შემამციენა < 3 ალ.

weiter hinab Glola an der rechten des Rion. Unter letztern nimmt er an der linken einen aus ONO. kommenden starken Fluß auf; S. 1771 Aug.

Man billigte in Oni, daß ich nicht den Weg von Stardugor nach Chebi gewählt, weil auf demselben allemahl viele Pferde stürzten und verlohren gingen.

Ueber Oni stehen am rechten Ufer des Rion neun Dörfer, an der linken Seite von Oni hinauf, Oni selbst, noch 7 Dörfer.

Oberhalb Oni liegen an der Westseite des Rions folgende Dörfer, nemlich: Churuti, Tschala, Tschauban, Laugwanta, Sakaw, Seglewi, Nakieti, Utsera, Cheby; an der Ostseite folgende: Oni, Zumedauri, Zola, Gari, Nakieti, Dschitschwis, Gomi, Metrewi, Glola, Dschidro nur Festung, und Tschiora¹.

Ueber Oni liegen an der Westseite des Dschedscho, Pipelets und Zedis und an der Ostseite Komadeli, S-chieri, Christeßi, Somizo, Dschaschkwa, Zechwori, Gunda, Iri, Kwedi, Onschebi und hoch im Gebürge in ziemlicher Entfernung nach O. Kirchorisi, Korta, Moka, Broalsa, Tschkmeri, Badschikewi, Tschordi, Psori, die den Dschedschoschen Kreis ausmachen.

Bey Gori soll ein Salzsee seyn und nahe bey Oni, einige hundert Schritte nordlich², spüret man an einem Orte einen Veilchengengeruch, der sich auf dieses Salz zu beziehen scheint. Die Einwohner bedionen sich dieser Dünfte wieder Gliederreißen. Sie machen kleine Gruben und sezen in denselben Rohrhalme in die Erde, auf welcher sie die Luft einziehen; viele aber werden hierüber verrückt oder bekommen spasmatishes Zittern der Glieder.

Bey Seglewi sollen heiße Quellen sein.

Oni wird von Imeretiern, Armenianern und Juden bewohnt. Alle reden georgisch, unter sich aber jeder seine Sprache. Armenier und Juden handeln mit Eisenwaare[n] aus Zedis, mit baumwollenen Zeugen aus Kartli und mit Salz und Hirse, daher die Obeten aus Dwaleti und Dugor, Balkar³, Basiannen und auch Soni hieher kommen.

Von Oni sieht man in NO. 2 große mit Schnee bedeckte, spitze Koppen, die in gerader Linie 15 Werst entfernt seyn möchten und zwischen dem Ursprunge des Kudaro und Glola liegen. Einen andern Schneeberg siehet man etwan 5 Werst von Oni in NNW. an dessen Ostseite der Rion hinfließt. Dessen ohngeachtet war es jezo in Oni sehr heiß, die Waizen- und Gerstenernte war schon vorbey und der Wein wächst hier stark. Das Thal des Rion ist schon zu diesen Erscheinungen niedrig genug, denn bey 16 Grad Thermometerhöhe stand das Barometer auf 27 Zoll 7 Lin.

¹ Oberhalb Oni—Tschiora < P.

² einige hundert Schritte nordlich < P.

³ Balkar < P.

იერთებს რიონი მარცხენა მხრიდან დიდ მდინარეს, რომელიც მოედინება აღ-
მოსავლეთ-ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან; იხილე 1771 წ. აგვისტო.

ონში მომიწონეს, რომ მე არ ავირჩიე გზა სტარდუგორიდან ლებისკენ,
რადგან ამ გზაზე ცხენები ყოველთვის ვარდებოდნენ და ილუბებოდნენ.

ონის ზემოთ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, დგას 9 სოფელი; მარცხენა
ნაპირზე კი, ონიდან ზევით, ონი თვით და კიდეც 7 სოფელი.

ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ მხარეზე, არიან შემდეგი სოფლები, სა-
ხელდობრ: ხურეთი, ქალა, ქაუბანი¹, ლაგვანთა, საკაო, ძეგლვეი, ნაკიეთი,
უწერა, ლები; აღმოსავლეთ მხარეზე კი შემდეგია: ონი, წუმედაური², წოლა:
ლარი, ნაკიეთი, ჯიჩვის³, გომი, მეტრევი, გლოლა, ჯიდრო⁴—მხოლოდ ციხეა და
ქიორა⁵. ონს ზემოთ, ჯეჯოს დასავლეთით პიაილეთი და წედისი მდებარეობენ,
აღმოსავლეთით კი: კომანდელი, სხიერი, ქრისტესი, სომიწო, ჭაშქვა, ცებეო-
რი⁶, ღუნდა, ირი, ქვედი, ონშები⁷, და მალლა მთაში, საკმაოდ დაშორებით, აღ-
მოსავლეთისკენ: ხიოხონისი, ქორთა, მოკა, ბროალსა⁸, შქმერი, ბაჯიხევი, ჩორ-
დი, ფსორი, რომლებიც შეადგენენ ჯეჯოს რაიონს*.

გორთან უნდა იყოს ბლაშე ტბა, ხოლო ონთან ახლოს, რამდენიმე ას
ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ⁹, ერთ ადგილას იგრძნობა იის სუნი, რომელიც ამ
მარილიდან უნდა გამოდიოდეს. მოსახლეობა ამ სურნელს იყენებს სახსრების
ტკივილების წინააღმდეგ. ისინი აკეთებენ პატარა ორპოებს, არკობენ შიგ
ლერწმის ღეროებს, საიდანაც ისუნთქავენ პაერს; მაგრამ ბევრი ამის განო
გიფდება, ანდა ემართებათ სახსრების სპაზმული კანკალი.

ფეგლვეთახ, ამბობენ, რომ არის ცხელი წყაროები.

ონში ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ყველანი ლაპარა-
კობენ ქართულად, ერთმანეთში კი თავიანთ ენაზე¹⁰, სომხები და ებრაელები
ვაჭრობენ წედისიდან შოტანილი რკინის ნივთებით, ბამბის ქსოვილებით—ქარ-
თლიდან და მარილითა და ფეტვით; ამიტომაც ოსები მოდიან აქ დვალეთი-
დან და ღუგორიდან; მალყარები¹¹, ბასიანელები და აგრეთვე სვანებიც მოდიან-

ონიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს 2 დიდი, თოვლით დაფარული
მწვერვალი, რომლებიც პირდაპირი ხაზით 15 ვერსით უნდა იყვნენ დაშორე-
ბული და კუდაროს და გლოლას სათავეებს შორის მდებარეობენ. სხვა თოვ-
ლიანი მთა ჩანს ონიდან 5 ვერსზე ჩრდილო—ჩრდილო-დასავლეთით, რომლის
აღმოსავლეთ მხარეზეც რიონი ჩამოედინება. ნიუხედავად ამისა, ონში ახლა
ძალიან ცხელოდა; ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო; ვაზი აქ კარგად
ხარობს. რიონის დაბლობი ამ მოვლენებისთვის არის საკმაოდ დაბალი, რად-
გან 16 გრადუსზე ბარომეტრი უჩვენებდა 27 ლუიმსა და 7 ხაზს.

¹ შეიძლება ეს იყოს „შეუბანი“. ² არის წმინდაური. ³ ჯინჭვისი. ⁴ იქნებ ციდრო?
რუკებზე სწერია Пѣдро, ციდრო; მაგრამ ეს უნდა იყოს ვახუშტის „ჯიდროთა“: უწერის
„ზეით, კიდროთას არს ციხე მცირე“ (აღწერა, გვ. 161). ⁵ ონს ზემოთ, რიონის დასავლეთ-
ქიორა < პალ. ⁶ ეს არის ცხმარი. ⁷ ონქვეი. ⁸ ეს არის ალბათ ბრავალძალი. ⁹ რამ-
დენიმე ას ნაბიჯზე ჩრდილოეთისკენ < პალ. ¹⁰ რაჰის ებრაელების „თავიანთი ენაც“ არის
ქართული. ¹¹ მალყარები < პალ.

* შენიშვნებში მოყვანილი გეოგრაფიული სახელწოდებანი დადგენილი გვაქვს შემდე-
გი წყაროების მიხედვით: 1) ვახუშტის აღწერა; 2) გ. ბოჭორიძე, რაჰის ისტორიული
ძეგლები: საქ. სახ. მეზემის მონაბე ტომები V, VII, VIII; 3) ხუთვერსიანი რუკები, რუსული
და ქართული.

Im Waizen bey Oni war *Lolium temulentum* häufig, das auch hier betäubt, und wo es in Getraide ist, Krämpfe macht. Auch *Secale creticum* ist im Waizen häufig, weil es schon bey der Saat ist. Es macht das Brod nicht sehr schwarz und ist von Ansehen kaum vom *Sec. cereale* unterschieden. Die sechszeilige Gerste¹ war auch schon reif; Mais oder türkischer Waizen blüthete. Hirse aber war nur noch eines Fingers lang.

Azalea pontica ist unter Weisbuchen und Haseln häufig; von demselben wird, wie schon bemerkt, der Honig betäubend, und den Ziegen ist ihr Laub tödlich.

Hier waren sonst, der katholischen Armenier wegen, 2 Kapuzinerväter. Der eine war jezo in Gori und der andere ward im vorigen Jahr auf dem Wege dahin von den Ossetinern beraubt und erschlagen.

Den 9ten Jul. setzte ich erst die Reise von Oni fort. Wir gingen wieder über die Brücke des Dschedscho, dann dem linken Ufer des Rion abwärts parallel in WSW. und hatten am Bache Cheori das Dorf Werteli; am Tscheschtschora, Sundal und am Murechala, Tschardobeti. Eine Wegestelle über Kalkfelsen des Ufers war so schmal, daß man die Pferde am Schwanz halten mußte: dennoch stürzte eines in den Fluß und trieb weit hinab, ward aber doch gerettet. Auch das rechte Ufer ist steil. Wir gingen nach demselben etwan 10 Werst unter Oni auf einer schlechten Brücke beim Dorfe Sori hinüber. Von Sori kamen wir nach $\frac{1}{4}$ St. Weges unter die Festung Minda oder Minda-Ziche, die auf der Spitze eines hohen Felsen liegt². Der Weg mochte 8 Werste seyn.

Bey Minda fällt der Lochuni, der aus WNW. kömmt, in den Rion. Wir folgten ihm eine Strecke hinauf, paßirten ihn denn über eine Brücke und wandten uns wieder zum rechten Ufer des Rion, an welchem wir nach dem Dorfe Zeßi nicht weit unter der Mündung des Lochuni kamen.

Noch näher unter der Mündung des Lochuni steht eine ansehnliche Kirche und einige 100 Schritte westlich³ sieht man steinerne Wohngebäude des Radschis Eristaws, die der Zaar Solomon vor 3 Jahren in einen Steinhaufen verwandelte. Als nämlich damahls der Zaar von den Türken sehr gedrückt ward, widersetzte sich ihm auch der Radschis Eristaw; ihm aber fühlte sich der Zaar noch gewachsen und überzog ihn mit Hülfe seiner treuen Fürsten, besonders des Zireteli, kriegerisch. Der Radschis Eristaw unterwarf sich zwar bald, aber der Zaar nahm ihn gefangen, ließ ihm beide Augen ausstechen und erklärte den Distrikt Radscha für sein Eigen-

¹ Die sechszeilige Gerste; ამ გერმანული გამოთქმით უნდა იყოს გადმოცემული *Hordeum hexastichum*, რაც კართულად იქნება „მრავალმწკრივიანი ქერი“. იხ. ა. მაცუა-შვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, გვ. 36.

² Von Sori kamen—Felsen liegt, G.] Von Sori bis zur Festung Minda oder Minda Ziche waren mehr schwierige Wegestellen, P.

³ einige 100 Schritte westlich, G.] ihr ganz nahe, P.

პურს ონის ნხარეში ხშირად შერეული აქვს ღვარძლი (*Lolium temulentum*), რომელიც აქაც დამატობლად მოქმედებს, და სადაც ის მოხვედბა მარცვალში, იწვევს კრუნჩხვას. პურში ხშირად გვხვდება აგრეთვე *Secale cereale* (ქვევი ?), რადგან ის უკვე თესვის დროს არის შერეული. ის პურს ხდის ნაკლებ შავს და შესახებდავად ცლივს გაირჩევა *Sec. cereale*-სგან. მრავალმწკრივიანი ქერი¹ უკვე შემოსული იყო; სიმინდი, ანუ თურქული ხორბალი ყვაოდა. ფეტვი კი იყო მხოლოდ 1 თითის სიგრძე.

Azalea pontica (იელი) ხშირია თეთრ წიფელსა და თბილნარში; მისგან, როგორც უკვე ითქვა, თაფლი ხდება მათრობელა და თხებისთვის მისი ფოთოლი სასიკვდილოა.

[წინათ] აქ, კათოლიკე სომხების გამო, იყო ორი კაპუცინი ბერი. ერთი მათგანი ახლა გორშია, მეორე კი შარშან ოსებმა გაძარცვეს და მოკლეს გორის გზაზე.

მხოლოდ 9 იელის განვარძე გზა ონიდან. ჩვენ კვლავ გადავედით ჯეჯოს ხილზე, შეძლებ გავყევით რიონის მარცხენა ნაპირს პარალელურად დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ და მდ. ხეორზე გავიარეთ სოფ. ველეთთარი. ჯეჯორაზე—ზუღალი და მურეხანაზე—შარდომეთი. გზა, ნაპირის კირქვიან კლდეზე, ისე ვიწრო იყო, რომ ხალხი ცხენებს კულში ხელჩავლებული მიჰყვებოდა; მაინც ერთი ცხენი ჩავარდა მდინარეში და წაღებულ იქნა შორს ქვევით, მაგრამ მაინც გადაარჩინეს. მარჯვენა ნაპირიც ციცაბოა. ჩვენ გავყევით მას და დაახლოებით 10 ვერსზე, ოსს ქვემოთ, სოფელ სორთან, გადავედით ცულ ხილზე. სორიდან $\frac{5}{4}$ საათში ჩვენ მივედით ციხე მინდას, ანუ მინდა-ციხის ქვემოთ, რომელიც დგას მაღალი კლდის წვერზე². ეს გზა 8 ვერსი უნდა იყოს.

მინდასთან რიონს უერ თდება ლუხუნი, რომელიც მოედინება დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთიდან. ჩვენ გარკვეულ მანძილზე აყუევით მას, გადავედით ხილზე და კვლავ გავუხვით რიონის მარჯვენა ნაპირისკენ, რითაც მივედით სოფელ წესში, რომელიც შორს არაა ლუხუნის შესართავიდან.

კიდევ უფრო ახლოს ლუხუნის შესართავთან დგას დიდი ეკლესია და მისგან 100-ოდე ნაბიჯზე დასავლეთით ჩანს რაჭის ერისთავის ქვიტკირის სასახლე, რომელიც სოლომონ მეფემ 3 წლის წინ ნანგრევებად აქცია. კერძოდ, იეფე მამინ ძალზე შევიწროებული იყო თურქთაგან და რაჭის ერისთავიც განუდგა მას; მეფემ იცოდა, რომ შესცლებდა მას გასწორებოდა და ერთგული თავადების, განსაკუთრებით წერეთლის, დახმარებით თავს დაესხა მას. მართალია, რაჭის ერისთავი მალე დანებდა, მაგრამ მეფემ ის დაატუსაღა, ამოათხრეინა ორივე თვალი და რაჭა გამოაცხადა თავის სამფლობელოდ.

¹ იხ. 108 გვერდის პირველი შენიშვნა.

² სორიდან—წვერზე, გ ი უ ლ.] სორიდან ციხე მინდამდე. ანუ მინდა-ციხემდე გზაზე ბევრი ძველგასავალი ადგილები იყო, ა ა ლ.

³ 100-ოდე ნაბიჯზე დასავლეთით. გ ი უ ლ.] სულ ახლოს მისგან. ა ა ლ.

thum. Den blinden Fürsten und seine jüngsten Söhne unterhielt Zaar Solomon; die 3 ältern Söhne aber entflohen zu den Türken nach Achalziche, bis vor 3 Jahren das russische Korps unter dem General Totleben erschien, welches ganz Imeretien von Türken reinigte und die Herrschaft des Zaaren Solomon befestigte.

D. 10 Jul. Die heutige Nacht war bei Zessi vergangen. Dieser Ort gehört zu dem Distrikt Radscha¹.

Den 11ten Jul. traf ein Expresser vom Zaar Solomon bey mir in Zesbi ein. der mir nach der diesem Herrn ganz eigenen und aufrichtigen Zuneigung gegen alle russische Expeditionen, zur Antwort auf mein Schreiben aus Krzchinwal, zu melden hatte, daß ich die Ankunft seines Sohnes, des Zaarewitsch Alexander erwarten möchte; daher ich mich hier bis dahin auf das beste zu beschäftigen suchte, und die Pferde nach der linken des Rion auf die Weide schickte. Er war 4 bis 5 Fuß tief.

Bey Zesbi war *Rhus coriaria*² häufig und blühend; ich hatte ihn ausser bey Mzcheta nirgends gehabt. *Rhus cotinus* ist eben so häufig. Die Waldung und das Gebüsch der Anhöhe enthält hier Weisbuchen, Eichen, *Crataegus oxyacantha*, *Cornus mas*, *Rosa canina*. *Cytifus hirsutus*, die Niedrigung des Rions *Populus nigra et tremula*, *Salix alba*, *Fraxinus excelsior*, *Betula Alnus*, *Hippophaë rhamnoides*. An den Dörfern stehen welsche Nüsse, Maulbeerbäume, Pflaumen, Aepfel, Birnen und Weinreben häufig. Gersten und Waizen waren schon geerntet. Die Hirse war spannenlang. Mays blühet, Gurken und türkische Bohnen waren schon brauchbar.

Der hiesige Pflug ist dem deutschen Haken sehr ähnlich, ein dreyeckig. Pflugeisen ist nämlich vor einem dicken länglichen Brettchen, als eine Schaufel, schräge gestellt. Hinter demselben ist die Handhabe und vorne eine krumme Deichsel, an der 2 Ochsen ziehen. Eben dieser Pflug ist auch bey den Oseten im Gebrauch.

Von 12 bis 13. Jul. auch diese Tage vergingen bei Zessi³.

Am 13ten Julii traf der junge Zarewitsch Alexander mit seiner Begleitung in Zesbi ein.

Den 14ten Julii früh kam mir der Prinz mit der Visite zuvor. Er ist etwan 12 Jahr alt, ein brunetter, wohlgebildeter, schöner Knabe, von vieler Lebhaftigkeit, und der ehrlichsten und leutseeligsten Mine. Diesen einzigen Sohn des Zaars Solomon hatte er dem Fürsten Georgi Zulukisof, einem seiner getreuesten anvertrauet, der ihn auch überall begleitete. Der ältere Vetter hielt es mit dem Radschis Eristaw, daher er, als derselbe kaßirt ward, zum Dadian flüchtete. Nachher ward ich auch von Thamas

¹ D. 10 Jul.—Distrikt Radscha < P. ამაჲ მოსდევს რაჲის სოფლებიჲ ჩამოთვლა, რაჲ ჯალასთან 396—398 გვერდებზეა მოცემული.

² Ich muthmaße, daß hier eine besondere, auch in Taurien einheimische Art von Gerberbaum gemeynt sey, wovon ich aus dem Caucasus Zweige erhalten, und die ich *Rhus ornifolia* genannt habe. P.

³ Von 12 bis 13—bei Zessi < P.

ბრმა თავადი და მისი უმცროსი ვაჟები სოლომონ მეფემ თავისთან დაიტოვა; სამი უფროსი ვაჟი კი გაიქცნენ თურქებთან ახალციხეში, სანამ სამი წლის წინ რუსული რაზმები გენერალ ტოტლებენის მეთაურობით არ გამოაჩინდნენ, არ გაწმინდეს მთელი იმერეთი თურქებისგან და განამტკიცეს სოლომონ მეფის ბატონობა.

10 ივლისი. დღევანდელი დამე გავატარეთ წესში. ეს ადგილი ეკუთვნის რაჭას¹.

11 ივლისს სოლომონ მეფის შიკრიკი მოვიდა ჩემთან წესში; მას, ამ ბატონისთვის დამახასიათებელი გულახდილი დამოკიდებულების თანახმად ყოველგვარი რუსული ექსპედიციის მიმართ, ქრცხინვალიდან გამოგზავნილი ჩემი წერილის პასუხად უნდა ეცნობებინა ჩემთვის, რომ მე დავლოდებოდი მისი ვაჟის, ბატონიშვილ ალექსანდრეს მოსვლას; ამიტომ მე ვცადე რაც შეიძლება კარგი საქმით გავერთულიყავი მანამდე და ცხენები რიონის მარცხენა ნაპირას გავგზავნე საძოვარზე. რიონის სიღრმე 4—5 ფუტი იყო.

წესთან ხშირად გვხვდება *Rhus coriaria*² (თუთუბო) ყვავილობაში მყოფი: ის მე მცხეთის გარდა არსად შემხვედრია. *Rhus cotinus*-იც (თრიმლი) ასევე ხშირია. მაღლობის მცენარეულ საფარს (ტყეები და ბუჩქნარი) შეადგენს თეთრი წიფელი, მუხა, *Crataegus* (კუნელი) *oxyacantha*, *Cornus mas* (შინდი), *Rosa canina* (ასკილი), *Cytifus* (ცოცხი) *hirsutus*. რიონის დაბლობზე *Pópulus nigra* (ოფი) და *tremula* (ვერხვი), *Salix alba* (წნორი), *Fraxinus excelsior* (იფანი), *Betula Alnus* (არყი), *Hippophaë rhamnoides* (ქაცვი). სოფლის თავში ხშირად დგას კაკლის ხეები, თუთის ხეები, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი და ყურძენი. ხორბალი და ქერი უკვე აღებული იყო. ფეტვი იყო ერთი მტკაველი სიგარძის, სიმინდი ჰყვოდა, კიტრი და ლობიო უკვე შემოსული იყო.

აქაური გუთანი ძალიან ჰგავს გერმანულ კავს; სახელდობრ, სამკუთხა რკინის სახნისი ირიბადაა წამოცმული მოგარძო, მსხვილ ფიცარზე, როგორც ბარი. მის უკან არის ტარი და წინ ირიბი ხელნა, რომელსაც 2 ხარი ეწვევა. ასეთსავე გუთანს ხმარობენ ოსეთშიც.

12—13 ივლისიც წესში გავატარეთ³.

13 ივლისს ახალგაზრდა ბატონიშვილი ალექსანდრე თავისი ამალით მოვიდა წესში.

14 ივლისს ადრე ბატონიშვილმა მინახულა მე. ის არის დაახლოებით თორმეტი წლისა, შავგერმანი, ტანადი, მშვენიერი ყმაწვილი, ძალიან ცოცხალი, სათნო და მოსიყვარულე სახის გამომეტყველებისა. ეს ერთადერთი ვაჟი სოლომონ მეფემ შიბაბრა თავად გიორგი წულუკიძეს, თავის ყველაზე უერთგულეს თავადს, რომელიც მას ყველგან დაჰყვებოდა. უფროსი ბიძაშვილი რაჭის ერისთავს ემხრობოდა, ამიტომ, როცა ის (ერისთავი—გ. გ.) გადაყე-

¹ 10 ივლისი—რაჭას < პალ.

² პალასი შენიშნავს: მე ვფიქრობ, რომ აქ იგულისხმება (აგრეთვე ტავრიდისთვისაც ნაცნობი) ადგილობრივი ჯიში თრიმლის ხისა, რომლის შტო კავკასიიდან მე მივიღე და რომელსაც მე ვუწოდებ *Rhus ornifolia*.

³ 12—13—გავატარეთ < პალ.

Mes-chi¹ besucht. Dieser sitzt im Rath des Zaars, ein dicker Wollüstling, der den Mantel nach dem Winde hängt. Sein jezige Geschäft bestand in Besorgung alles dessen, was die Reise des Zaarewitsch und meine Suite erforderte. Er ist aus Dschawacheti und vor den Türken nach Imeretien geflüchtet.

Den 15ten Julii des Abends muste ich, so gern ichs überhoben gewesen, mit dem Zarewitsch speisen und Tisch und Tischzeug, welches ihm fehlte, geben. Die Speisen bestanden in gekochten Hünch-, Rind-, Schaaf-, und Ferkelfleisch, und wurden in hölzernen Schüsseln aufgesetzt. Der Wein aber stand in einer großen silbernen Punschschale mitten auf dem Tisch. Jedem ward ein flacher silberner Becher gesetzt, den er sich selbst mit einem großen silbernen Löffel, der in der Schaafe war, so oft er wollte, aus derselben füllte. Aus einer großen silbernen Kanne ward die Abnahme des Weins in der Schaafe ersetzt. Es ward gut getrunken.

Hier blüheten *Datura stramonium*, *Eryngium amethysteum*, *Echinops Ritro*, *Digitalis lutea* u. a. *Viburnum an Opuli varietas, baccis compressis, foliis alternis, petiolis subcernuis*, war nicht selten.

Den 17ten Jul. machte ich auf dem schon gehabtten Wege, denn ein anderer ist nicht, von der Festung Zessi eine Eskursion nach Sori. Sie gieng über die Brücke des Lochuni, durch 2 felsige Defileen bis zum Bach Sotaruli und an diesem nach dem an seiner Nordseite gelegenen Dorfe Sori 30 Min². und von demselben bis zur Brücke 25 Min³., über den Rion überhaupt in NNO. und ONO. Ich betrachtete die hiesigen Gebürg- und Bergarten und sammelte Pflanzen. Hier war *Philadelphus coronaria*, den ich auch schon am Didi-Liachwi zwischen Krzchinwal und Gupta gesehen, nicht sparsam; *Crataegus terminalis*, *Cornus mas et sanguinea*, *Ligustrum vulgare*, *Circinalis Gled.* u. a. waren auch häufig.

Des Abends kam ein Bote vom Zaar Solomon mit der Nachricht, daß er aus dem Distrikt Sazeretlo nach Radscha gekommen und uns Morgen in S-chartali erwarte.

Den 18ten Jul. Des Morgens brachen wir von Zessi auf. Wir ritten eine kleine viertel Stunde nach SW. längst dem Rion, bis zu einer Brücke und über derselben nach der südöstliche des Rions⁴ hinab, den die hohen Kalkfelsenufer bis auf 40 Schritte breit einpressen. An der Nordwestseite der Brücke ist eine hölzerne viereckigte Verschanzung angebracht aus der ein Tor den Rion aufwärts zu Zessi und das andere den Rion hin und unter zu Kwazchuli, Sardneli, Tola und Sakiplano führt, welches die letzte an der Nordwestseite des Rions zu Radscha gehörigen Dörfern sind, deren

¹ Thamas Mes-chi, G.] Thomas, P.

² 30 Min < P.

³ 25 Min < P.

⁴ Des Morgens—südöstliche des Rions, G.] verließen wir Zessi und folgten anfänglich dem rechten Ufer des Rion, P.

ნებულ იქნა, გაიქცა დადიანთან. შემდეგ მე მინახულა თამაზ მესხმა¹. ის არის მეფის საბჭოს წევრი, ჩასუქებული მუსუსი, რომელსაც მოსახლამი ქარის მიმართულებით აქვს მოგდებული (ე. ი. ბედროფეა, გ. გ.). მის ახლანდელ საქმეს შეადგენდა ეზრუნა ყველაფერზე, რაც საქირო იყო უფლისწულის მოგზაურობისა და ჩემი ამალისთვის. ის არის ჯავახეთიდან; თურქებს გამოეცა იმერეთში.

15 ივლისს საღამოთი, თუმცა არ მსურდა, უნდა მევახშმა უფლისწულთან ერთად და სუფრა და ქურჭელ-მოწყობილობა, რაც მას აკლდა, უნდა მიმეცა. საქმელად იყო მოხარული დედლები, საქონლის, ცხვრის და გოჭის ხორცი, რაც მოგვიტანეს ხის ჯამებით. ღვინო კი იყო ვერცხლის დიდ საწდებში და იღვა მაგიდის შუაში. ყველას წინ ედგა ვერცხლის ბრტყელი თასი, რომელსაც თითოეული საწდებში ჩაშვებული ვერცხლისე დიდი კოვზით ავსებდა სურვილის მიხედვით. ვერცხლის დიდი ღოქიდან ასხამდნენ ღვინოს თასში; დაილია საკმაოდ.

აქ ყვავდა ღვინო, *Eryngium amethysteum*, თავკომბალა, ფუტკარა და სხვა. უზანი თუ ნეკერჩხალი მიტკეპნილი კენკრით, რიგ-რიგობითი ფოთლებით და დაზნექილი ღეროებით იშვიათი არ იყო.

17 ივლისს იმავე გზით, რადგან სხვა გზა არ არის, წესის ციხიდან საექსკურსიოდ გავემართე სორისკენ. გზა მიდიოდა მდ. ლუხუნის ხილზე, ორ კლდიან ხევს შორის მდ. სო[ნ]ტარულამდე და მასზე, მის ჩრდილოეთ მხარეზე მდებარე სოფელ სორამდე ვიარეთ 30 წუთი². აქედან კი რიონის ხილამდე [სასიარულო] 25 წუთია³; საერთოდ [მივდიოდით] ჩრდილ.—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით. მე ვაკვირდებოდი იქაურ მთის ქანებს და შევავაროვე მცენარეული. აქ ბევრი იყო *Philadelphus coronaria* (უცვეთელა ?), რომელიც მე უკვე ქრცხინვალსა და გუფთას შუა შემხვდა, დიდ ღიბებზე; ასევე ხშირად გვხვდებოდა *Crataegus torminalis* (კუწელი), *Cornus mas* და *sanguinea* (შინდი), *Ligustrum vulgare* (კვილო), *Circinalis Gled.* და სხვა.

საღამოთი მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და გვაცნობა, რომ მეფე საწერეთლოდან რაჭაში მოსულა, და მეორე დღით გავედით სხარტალში.

18 ივლისი. დილით გავედით წესიდან. ¹/₄ საათზე ნაკლები მივდიოდით სამხრეთ-დასავლეთით, რიონის გაყოლებით, ხილამდე და მასზე გასვლის შემდეგ რიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით⁴ ქვევით; აქ რიონს მაღალი, კირქვის კლდეებიანი ნაპირები ავიწროებენ ისე, რომ სივანე 40 ნაბიჯილა რჩება. ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით არის ხის ოთხკუთხა ნაგებობა (სამხედრო), რომლის ერთი კარი გადიოდა რიონს ზემოთ წესისკენ, მეორე რიონზე და უკან კვაცხუთის, სადმელის, ტოლისა და საყიფიანოსაკენ, რომელთაგან უკანასკნელნი მდებარეობენ რიონის ჩრდილო-დასავლეთით და ეკუთვნებიან რაჭას,

¹ თამაზ მესხმა, გ ი უ ლ. თომასმა, პ ა ლ.

² 30 წუთი < პ ა ლ.

³ 25 წუთია < პ ა ლ.

⁴ დილით გავედით—აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ. დავტოვეთ წესი და თავდაპირველად გავყვეით რიონის მარჯვენა ნაპირს, პ ა ლ.

letztes von der Brücke eine kleine Tagereise abstehet, darauf der Distrikt Letschkum folget. Die Brücke des Rions besteht nun aus 2 Querbalken und war jetzt ganz schief. Gleich nach der Brücke wird das Gebürge an beiden Seiten des Rions flache anlaufend, daher es mit Dörfer[n] besetzt ist, deren nord. ostl. ich eben angeführt. An der Südostseite passirten wir erst das Dorf Chidikari; darauf Chimschi¹ und den Abralauli. Von der linken ritten wir bis zum Bache Krichnia: 1 Stunde von seiner Mündung in die linke des Rions steht das Dorf Achalsopeli. Etwan 4 Werst von hier sahen wir die Festung Kwara auf der Höhe.

Von hier fließt der Rion recht in W. und, da unsere Richtung in SW. war, entfernten wir uns von demselben. Nach 1 Stunde hatten wir den Bach Chotewi. Die Festung Chotewi², [die] dem Fürsten Zulukisi von Zaaren³ übergeben ist. Der ganze Weg gieng über Kalksteinfelsen und ward den Pferden sehr sauer. Unter der Festung ist ein stehender See, in welchem *Nymphaea lutea* häufig blüthete. Chotewi herum⁴ ist auf 3 Werst Gartenland und bebauet.

Von Chotewi hatten wir nach 1 Stunde in SO. das Dorf S-kadisi und sahen hier in NO. die Festung Kwirike Ziminda am Bache Chotewiskewi auf der Höhe und auch, unter den um Chotewi herum liegenden Dörfern, siehet man, besonders in W. ein paar Werst davon⁵, das Kloster Nikor Ziminda, welches der Siz des Episkoposi Nikorzimindeli ist.

Bey S-kadisi kam uns der vom Zaar abgeschickte Fürst David Kwinchisi, der im vorigen Jahre als zaarischer Gesandter in St. Petersburg gewesen, um mich und dem Zarewitsch Alexander bis zum Hoflager S-chartali, welches nur etliche hundert Schritte vom Dorfe S-kadisi auf der ebenen Gebürghöhe war, zu führen.

Gegen Abend ließ mir der Zaar Solomon seinen Besuch melden. Ich hatte die Ehre, daß er mit dem Zarewitsch und dem Bischof aus Nikor Ziminda von den bey ihm befindlichen Fürsten begleitet, seinen Besuch in meinem Zelte abstattete. Er umarmte mich mit einer Teutschen Redlichkeit und offenbaren Freuden. In der Unterredung, die fast eine Stunde dauerte, bezeugte er die größte Bereitwilligkeit, meine Reiseabsichten in seinen Ländern zu befördern.

Den 19ten Jul. Ich hatte bei S-chartali übernachtet. Des Morgens gieng ich zum Besuch bei dem Zaaren. Ich⁶ verabredete meine Reise durch

¹ An der Nordwestseite der Brücke—darauf Chimschi, G.) und giengen über die Brücke bey einer kleinen hölzernen Schanze nach dem linken Ufer. Die Brücke war hölzern, schwach und schief. Unter der Brücke sind die Flußufer weniger jähe, und haben auch Dörfer. Am linken Ufer hatten wir Chidikari, Chimsi, P.

² Die Festung Chotewi, G.) der, P.

³ von Zaaren<P.

⁴ Chotewi herum, G.) Um diese Festung . . . herum, P.

⁵ unter den um Chotewi herum—davon<P.

⁶ Ich hatte bei—dem Zaaren. Ich, G.] begab ich mich zum Zaar und, F.

და უკანასკნელამდე ხიდიდან არის 1 დღეზე ნაკლები სავალი, შემდეგ კი მოლის ლეჩხუმის მხარე. რიონის ხიდი შედგება 2 ძელისაგან, რომლებიც ახლა საკმაოდ დაბრეცილი იყო. მთა ხიდიდან იქვე დაბლდება რიონის ორივე მხარეს და მასზე სოფლებია მოთენილი; ამ მხარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილზე მე უკვე ვთქვი. სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეზე ჩვენ პირველად გავიარეთ სოფელი ხიდისკარი; შემდეგ ხიმში¹ და ამბრალაური. მარცხნიდან [ნაპირიდან—გ. გ.] ვიმგზავრეთ მდ. კრისულამდე; 1 საათის სავალზე იმ ადგილიდან, სადაც კრისულა რიონს ერთვის, მდებარეობს სოფელი ახალსოფელი. აქედან დაახლოებით 4 ვერსზე მწვერვალზე ჩანს კვარას ციხე.

აქედან რიონი მიედინება ზარჯენივ დასავლეთისკენ და, რადგან ჩვენი მიზართულება იყო სამხრეთ-დასავლეთი, ჩვენ მას დავეშორდით. 1 საათში გავიარეთ მდ. ხოტევი. ხოტევის ციხე მეფემ² გადასცა თავად წულუკიძეს. მთელი გზა მიდიოდა კირქვიან კლდეებზე და ცხენებისთვის სიძნელეს წარმოადგენდა. ციხის ქვემოთ არის დამდგარი ტბა, რომელშიც ჰყვავის გავრცელებული *Nymphaea lutea* (ტალახა ლოტოსი). ხოტევის გარშემო³ 3 ვერსზე არის ბალები და ყანები.

ხოტევიდან ერთ საათში სამხრეთ-აღმოსავლეთით გავიარეთ სოფელი წკადისი და აქედან ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ დავინახეთ ციხე კვირიკეწმინდა მდ. ხოტევისხეზე, მწვერვალზე მდგომი; ასევე, ხოტევის გარშემო⁴, ქვემოთ მდებარე სოფლებს შორის ჩანს, დასავლეთით რამდენიმე ვერსის მოშორებით⁵, მონასტერი ნიკორწმინდა, რომელიც არის ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯდომი.

წკადისში ჩვენთან მოვიდა მეფისგან გამოგზავნილი თავადი დავით კვირიკე (რომელიც გასულ წელს იყო სანკტ-პეტერბურგში როგორც მეფის ელჩი), რათა შე და უფლისწული ალექსანდრე მივეყვანეთ სხარტალის ბანაკამდე, რომელიც მხოლოდ რამდენიმე ასეულ ნაბიჯზე იყო სოფელ წკადისიდან მთის თხემზე.

სალამოჟაძს სოლომონ მეფემ ზაცნობა, რომ მესტუმრებოდა. მე მქონდა პატივი, მიმელო ის (მეფე) თავისი ვაჟითა და ნიკორწმინდის ეპისკოპოსით, მათთან ჰყოფი თავადებით, ჩემს კარავში. ის მე გერმანული გულწრფელობითა და ნაწდვილი სიხარულით გადამეხვია. საუბარში, რომელიც თითქმის ერთ საათს გაგრძელდა, ის უდიდეს მზადყოფნას ამჟღავნებდა, ხელი შეეწყო თავის ქვეყანაში ჩემი სამოგზაურო გეგმების განხორციელებისათვის.

19 ივლისი. მე გავათიე სხარტალში. დილით ვინახულე მეფე. მე⁶ მოვე-

¹ ხიდის ჩრდილო-დასავლეთით—შემდეგ ხიმში, გ ი უ ლ.] და გავედით ხილით პატარა ხის სიმგარესთან მარცხენა ნაპირზე. ხიდი იყო ხის, სუსტი და დაბრეცილი. ხიდის ქვემოთ მდინარის ნაპირები ნაკლებ ციკანბა და არის სოფლები. მარცხენა ნაპირზე გავიარეთ ხიდიკარი, ხიმში, პ ა ლ.

² ხოტევის ციხე მეფემ G.] რომელიც < პ ა ლ.

³ ხოტევის გარშემო, გ ი უ ლ.] ამ ციხის გარშემო, პ ა ლ.

⁴ ხოტევის გარშემო, ქვემოთ—მოშორებით < პ ა ლ.

⁵ 19 ივლისი.—მე, გ ი უ ლ.] 19 ივლისს წავედი მეფესთან, პ ა ლ.

den noch nicht gesehenen Theil von Radscha. Der Plan ist von S-chartali, den Nordostl. Teil von Radscha zu bereisen und von da nach Chimschi und über die dortige Brücke nach der Nordwestseite des Rions bis zu den Gränzen von Letschkum zu reisen. Bei dieser Gelegenheit¹ ward² mir ein Stück Giftkies von Tschiora³ gezeigt, von welchem man, weil es blank war, viel hoffte. Man sagte mir auch, daß in Swaneti⁴, im Alpengebürge, Bley geschmolzen worden, der Zaar aber fügte hinzu, daß er mich der Gefahr wegen dahin nicht bringen lassen könne.

S-chartali hat eine ansehnliche hohe Lage, so daß die Linde, die am nordlichen Vorgebürge in May blüthete, hier jetzt erst in Blüthe stand. Hier waren *Pinus silvestris* und *Abies*, *Taxus baccata*, *Ilex aquifolia*, *Cistus helianthemum*, *Sorbus aucuparia* und *torminalis*, *Hypericum orientale*, *Gentiana cruciata* und andere vorhin genannte Pflanzen.

Der Zaar gab mir drey Fürsten zu Führer, mit welchen ich bald Nachmittage S-chartali verließ. Wir ritten mit geringer nordlicher Abweichung in O. und hatten nahe am S-chartali das Dorf Welewi nordl. und nach einer halben Stunde das Dorf Betlemi; dann einem kleinen Bach des Krichura und nach einer halben Stunde das Dorf Tsch-chiwana. In der letzten Stunde gieng der Weg immer bergan, bald zeigte sich Kalkfelsen, bald zerfallener Mergel. Hier waren noch Wallnußbäume; bey den Dörfern, für Wein aber war die Lage schon zu hoch.

Wir ritten wieder in O. und noch bergan, durch ein dickes Buchen- und Fichtengehölze und kamen denn auf eine wiesenartige Fläche zwischen dem Rion und Kwirila, wo man eine Aussicht über die Ebene von Imeretien hat, in welcher der Kwirila fließt.

Von hier ritten wir über 1 Stunde in ONO. bis zu einer Udobna (Einsiedlerey), wo wir eine regnigte Nacht zubrachten. Es ist eine wahre Einsiedlerey, in der 6 alte Mönche es sich, Gott zu dienen, recht sauer werden ließen. In einem kaum hundert Schritte breiten Thal steht eine kleine steinerne Kirche mit Paar Faden hohen hölzernen kleinen Häusern. Alles ist mit dicken Buchengehölze umgeben. Die Gegend ist hier so hoch, daß der Barometer nur auf 23 $\frac{1}{2}$ Zoll rheinl. stand und nur im Junii und Julii ist kein Schnee, der in allen übrigen 10 Monathen nicht fehlt. Zu Ende des Aprils ragen nur noch die Schor[n]steine der Häuser aus dem Schnee. *Sorbus aucuparia*, *Ilex aquifolium*, *Viburnum lantana*, *Azalea pontica* und *Vaccinium arctostaphylon* blüheten jezo erst; *Crataegus aria* und *Prunus caucasica* hatten Früchte. Hier wuchs auch *Buxus sempervirens* und *Rhamnus alpinus*; letzterer hatte ungemein große, nämlich einer Spanne lang und 3 Querfinger breite Blätter.

¹ Der Plan ist von—Bei dieser Gelegenheit <P. ² Es ward, P.

³ Tschiora, G.] Tsora, P.

⁴ Swaneti, P.] Sonetti, G.

თათბირე მას რაქის იმ ადგილებს ზემოვლის შესახებ, რომლებიც ჯერ კიდევ არ მენახა. გეგმა იყო—სხარტალიდან მომეგლო ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი რაქისა და შემდეგ ხიმშისკენ წავსულიყავი და იქ, ხიდზე გასვლით, რიონის ჩრდილო-დასავლეთისკენ მემოგზაურა ლეჩხუმის საზღვრებამდე. ამ გარემოების გამო¹ მაჩვენეს შხამიანი კოლჩედანი ჭიორიდან, რომელზედაც, რადგან ის ბრჭყვიალაა, დიდ იმედებს ამყარებდნენ. მე მითხრეს, რომ სვანეთში, ძალაღ მთებში, ტყვიას აღნობდნენ, მაგრამ მეფემ დაუბატა, რომ საფრთხის გამო იგი მე იქ ვერ გამიშვებდა.

სხარტალს აქვს საკმაოდ მაღალი მდებარეობა, ასე რომ ცაცხვი, რომელიც ჩრდილოეთ მთისწინეთზე მაისში ყვავის, აქ მხოლოდ ახლა იწყებდა ყვავილობას. აქ გვხვდებოდა ჩვეულებრივი ფიჭვი, სოჭი, ურთხმელი, ბაძგი (ანუ ჭყორი), საკმელა, ცირცელი და თამელი, აღმოსავლური კრაზანა, ნალველა ჯვარელა და სხვა ზემოთ დასახელებული მცენარეები.

მეფემ გამყოლად მომცა სამი [თავადი, რომლებთან ერთადაც ნასადილევს დაეტოვე სხარტალი. ჩვენ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ ოდნავ ჩრდილო გადახრით და სხარტალიდან ახლოს ჩრდილოეთით გავიარეთ სოფელი ველევი, $\frac{1}{2}$ საათში კი—სოფელი ბეთლემი²; შემდეგ გადავიარეთ კრიხულის პატარა შენაკადი და $\frac{1}{2}$ საათში მივედით სოფელ ჩხივანაში³. უკანასკნელ საათს გზა სულ აღმართით ზიდიოდა, ხან გვხვდებოდა კირქვიანი კლდეები, ხან ჩაშლილი მერგელი. აქ სოფლებთან იყო კაკლის ხეები, ღვინისათვის (ე. ი. ურჩინისთვის—გ. გ.) კი ადგილი უკვე საკმაოდ მაღალი იყო.

ჩვენ კვლავ მივდიოდით აღმოსავლეთისკენ აღმართით, ხშირი წიფელის და ნაძვის ტყით და რიონსა და ყვირილას შორის გავედით მდელოსმაგვარ ვაკეზე, საიდანაც ჩანს იმერეთის დაბლობი, რომელზეც მიედინება ყვირილა.

აქედან 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით უდაბნოებზე (განდვილთა საყუდელი), სადაც ჩვენ გავათიეთ წვიმიან ღამეში. ეს არის ნამდვილი უდაბნო, სადაც 6 მოხუცი ბერი, რათა ღმერთს ემსახურონ. ნამდვილად მკაცრ ცხოვრებას ეწევა. დაახლოებით 100 ნაბიჯის სიგანის დაბლობზე დგას ქვიტვირის პატარა ეკლესია, რამდენიმე საფენი სიმაღლის ხის პატარა სახლებით. გარშემო სულ ხშირი წიფელის ტყეებია. ადგილი ისეთი მაღალია, რომ ბარომეტრი იდგა $23 \frac{1}{2}$ ღუიშზე და მხოლოდ ივნის-ივლისში არ არის [იქ] თოვლი, დანარჩენ 10 თვეს კი სულ დევს. აპრილის ბოლოს საკვამლე მიწები ჯერ კიდევ თოვლიდან არის ამოყოფილი. ცირცელი, ბაძგი (ჭყორი), უზანი, იელი და კავკასიური მოცვი მხოლოდ ახლა ყვაოდნენ. კუნელსა და კავკასიურ ტყემალს ჰქონდა ნაყოფი. აქ იზრდება აგრეთვე ბზა (და ხეჭრელი. უკანასკნელს ჰქონდა არაჩვეულებრივად დიდი, სახელდობრ ერთი მტკაველი სიგრძის და სამი თითის სიგანის ფოთლები.

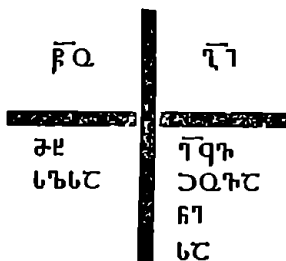
¹ გეგმა იყო—გარემოების გამო < პა ლ.

² ალბათ, ბეთლემი.

³ ალბათ, შხივანა.

Den 20 Julii, des Mittags, ritten wir von Udobna in ONO. auf höher Ebene oder Waldung und hatten nach einer halben Stunde den Ursprung des Baches Barula¹, der bey Muchla in den Rion fällt und an welchem uns die Dörfer Semo Bori² und Kwemo Bori³ links blieben. Nach 1 Stunde hatten wir das Dorf Braualsali am Bache Murechana. Alle 3 Dörfer gehören dem Patriarchen, dem Bruder des Zaars. Unter Braualsali stehen noch am Murechana, der hier entspringt, Tschibrowi und Baracheti, an der Mündung in den Rion aber, wo ich ihn vor etlichen Tagen durchritte, Tschardometi. Die Häuser sind hier von Holz, mit doppelten Wänden und des Schnees wegen hoch und gedeckt. Nur Gersten bauet man hier und der wird oft kaum reif.

Bey Braualsali ist eine dem heiligen Georg gewidmete (Ziminda Georgi) kleine steinerne Kirche, die den Ort wider alle feindliche Anfälle sichern soll. An den Wänden ist der heilige Ritter sehr vielfach mit Farben und auch in Meßing und Silberblech getrieben, abgebildet. Sie hat einen mit Edelgesteinen besetzten Säbel, einige Pfeile, eine Pike, einen silbernen Leuchter und 2 mit Silber eingefasste Ochsenhörner, zum Weintrinken, welches alles hier einem persischen oder türkischen Feldherrn abgenommen sein soll. Ueber den Eingang ist in Stein ein Kreuz gehauen, an dessen beiden Seiten folgende Lettern stehen⁴:

Den 21sten Jul. Des Morgens um 7 Uhr brach ich⁵ von Braualsali. Wir ritten wieder in ONO. Und hatten in anderthalb Stunden den Bach Tschetschora und den Ursprung des Bachs Cheori, an welchem das Dorf Tschkmeri [steht] und von hier ist einige 100 Schritte niedriger das Dorf Uscholta gelegen⁶. Die Gegend war wie gestern hoch; theils offen, theils mit Gebüsch und hatte auch die schon genannten Pflanzenarten, Eichen, Buchen, Erlen, Azalea, Prunus caucasi, Rhamnus alpinus, Ribes rubra u. s. f. auch Betula alba und Salix caprea. Baumarten waren überall nur Strauch-

¹ Barula, G.] Balma, P.

² Semo Bori, G.] Semo Bari, P.

³ Kwemo Bori, G.] Kwemo Bari, P.

⁴ Ueber den Eingang—stehen (წარწერის ჩათვლით) < P.

⁵ Des Morgens um 7 Uhr brach ich < P.

⁶ von hier ist einige—Uscholta gelegen, G.] Uscholta stehen, P.

20 ივლისს ნაშუადღევს გავემართეთ უდაბნოდან აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მაღალ ზეგანზე ან ქალატყეში და 1/2 საათში მივედით მდ. ბარულის სათავესთან, რომელიც მუხლასთან ერთვის რიონს და რომელზედაც მდებარე სოფლები, ზემო ბარი და ქვემო ბარი, მარცხნივ დაგვრჩნენ. 1 საათში ვიყავით სოფ. ბრაულასალში¹ მდ. მურეხანაზე. ყველა 3 სოფელი ეკუთვნის პატრიარქს, მეფის ძმას. ბრავალდალის ქვემოთ მდებარეობენ, ასევე მურეხანაზე, რომელიც აქ იწყება, კიბრევი და ფარახეთი; ხოლო იმ ადგილას, სადაც ის რიონს ერთვის და მე რამდენიმე დღის წინ გავიარე,—შარდომეთი. სახლები აქ ხისაა, ორმაგი კედლებით და თოვლის გამო მაღალი და შელესილი. მხოლოდ ქერს სთესენ აქ და ისიც ხშირად ძლივს ესწრება.

ბრავალდალში არის ქვის პატარა ეკლესია მიძღვნილი წმინდა გიორგისადმი, რომელმაც ეს სოფელი უნდა დაიკვას მტრის ყველა შემოსევისაგან. კედლებზე ხატია წმინდა მხედარი მრავალნაირი ფერებით შეღებილი და სპილენიზზე და ვერცხლზე ამოტვიფრული. მას (ეკლესიას) აქვს ძვირფასი ქვებით მოჭედილი ხმალი, რამდენიმე ისარი, შუბი, ვერცხლის შანდალი და ორი, ვერცხლით მოვარაყებული, ხარის რქა (ყანწი—გ. გ.) ღვინის დასალევადა. ყველაფერი ეს თურქი ან სპარსი მხედართმთავრისათვის უნდა ჰქონდეთ ჩამორთმეული. შესასვლელის თავზე, ქვაზე, ჯვარი არის გამოკვეთილი, რომლის ორივე მხარეს არის შემდეგი ასოები²:

წო	გ
მხ	ეყვ
სლსა	აოვა
	ნე
	სა ³

21 ივლისი. დილის 7 საათზე გავედი⁴ ბრავალდალიდან. ჩვენ კვლავ მივდიოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და 1 1/2 საათში ვიყავით მდ. ჯეჯორაზე და მდ. ხეორის სათავესთან, რომელზეც სოფელი შქმერი მდებარეობს; აქედან რამდენიმე 100 ნაბიჯით დაბლა არის სოფელი უშოლთა⁵. ეს ადგილი ისევე მაღალია, როგორც გუშინ გავლილი; ხან ტიტველი, ხან ბუჩქნარით დაფარული და შეიცავს აგრეთვე უკვე დასახელებულ მცენარეთა სახეებს, მუხას, წიფელს, მურყანს, იელს, ტყემალს, ხეჭრელს, წითელ მოცხარას და ა. შ. აგრეთვე არყს და მდგნალს. ხეები ყველგან ბუჩქად იყვნენ წარმოდგენილი.

¹ ბრავალდალი. ² შესასვლელის თავზე—ასოები (წარწერის ჩათვლით) < პ ა ლ.

³ წმიდაო გიორგი მეფე ყყვ სულა აოვანეს[ს].

⁴ ამ წარწერას იცნობენ ბროსე (Voyages arch. XII, 78) და გ. ბოტკოროძე (საქ. მუხ. მობზე VIII, 30 3), ხოლო არ ახსენებენ გიულდენშტედტს, რადგან Reisen-ის პალასისეულ გამოცემაში ეს ადგილი გამოტოვებულია. იხ. შენიშვნა გერმანულ და ქართულ ტექსტებთან.

⁵ დილის 7 საათზე გავედი < პ ა ლ.

⁶ აქედან რამდენიმე—უშოლთა, გიულ. უშოლთა, პ ა ლ.

Von Tschkmeri ritten wir weiter in NNO. und kamen nach einer halben Stunde auf eine Höhe. Auf dieser Höhe ritten wir 1 Stunde in ONO. und darauf 1 Stunde bergab bis zu der Kluft des Baches Bordġani, an welcher das unter seinem Ursprung liegende Dorf Badschichewi noch ansehnlich hoch liegt. In gerader Linie möchte der Weg nur 3 Werst in ONO. betragen haben. Die Höhe, von der wir uns nach Badschichewi herunter gelassen, scheint mir höher, als alle bisherige von Krzchinwal an, welches ich aus den Pflanzen schließe. Denn *Rhododendron ponticum* und *Sorbus aucuparia* waren die einzigen Baumarten, die mit *Junipero communi* vorkommen, *Oxalis acetosella* war verblühet, *Ophrys cordata* blühet und mehr Alpenpflanzen. *Spiraea aruncus* blühet am Abfall des Gebürgs, *Saxifraga rotundifolia*, *Cerintbe major*, *Rhinantus elephas* var. *B. Orchis pyramidata*, *alba* et *coryophora* waren auf den hohen Wiesen häufig.

Badschichewi liegt selbst sehr hoch und verträgt keine Weinstöcke, doch kommen Wallnüsse vor¹. Die Bergart ist hier überall ein grauer, von Feldspath und Quarz fleckiger Hornstein oder Porphyrit.

Von hier sieht man deutlich über den Dschedscho des Rion Zedis in ONO. weiter westlich Kwedi fast in gleicher Höhe, noch westlicher niedrig Pipeleti und noch westlicher Onschedi, hierauf die Festung von Oni. Bey Badschichewi wird schon, doch nur etwas² Waizen, meist Gersten gebaut, daher wir auch meistens nur Gerstenbrodt antrafen. Man bauet in diesen hohen Dörfern auch Haber zu Grütze. Diese, nebst Gerstenbrod, Milch, Käse und allenfalls auch türkische Bohnen sind die beständige Nahrung dieser armen Leute.

Den 22sten Julii. Ich hatte in Badschichewi übernachtet und brach des Morgens zeitig von da auf³. Wir ritten von Badschichewi am Bache Bordġani hinab und hatten nach $\frac{3}{4}$ Stunden das Dorf Psori.

Wir sahen hier gegenüber an der andern Seite in einer weiten Kluft Tschordi und von da etwas weiter in NO⁴ Zedis gegenüber Iri. Nach einer halben Stunde kamen wir nach Tschmori, ritten denn durch den Bach Bordġani und durch das Dorf Dschaschkwa, darüber eine Stunde vergieng. Der Bach fällt gegen Pipeleti über in den Dschedscho. Hier war wieder Kalkstein unter Thon. Der Bach Bordġani ist klein, aber reißend, nimmt viele Quellen auf und führt bey der Schneefluth große Steinstücke mit fort.

Von Dschaschkwa wandten wir uns in WSW. dem Lauf⁵ des Dschedscho parallel und kamen⁶ nach einer halben Stunde durch das Dorf Somizo, an dessen kleinen Bache höher Christesi steht; dann in dieser Richtung durch einen kleinen Bach, der nahe über der Vereinigung des Dschedscho

¹ vor corr.] fort *P.* ² etwas, *G.*] wenig, *P.*

³ Ich hatte in Badschichewi—von da auf < *P.*

⁴ NO, *G.*] O, *P.*

⁵ Lauf, *P.*] Gang, *G.*

⁶ kamen, *P.*] ritten, *G.*

შემერიდან განვაგრძეთ გზა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და $1/2$ საათში ავედით ერთ ზაღობზე. მასზე 1 საათი მივდიოდით აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და კიდევ 1 საათი აღმართ, მდ. ბორჯანის ხეობამდე, რომელზეც მის სათავის ქვემოთ ნდებარე სოფელი ბაჯინევი კვლევ უფრო მალა მდებარეობს. პირდაპირი ხაზით გზა ალბათ 3 ვერსს უდრის აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. მწვერვალი, რომელიც ჩვენ ბაჯინევისკენ გზაზე უკან დაგვრჩა, მგზვნება უფრო მალად, ვიდრე ყველა აქამდე შეხვედრილი, მოკიდებული ქრცხინვალისა, რასაც მე მცენარეთა მიხედვით ვასკვნი. შქერი და ცირცელი იყვნენ ერთად-ერთი სახე ხეებისა, რომლებიც ღვიასთან ერთად გვხვდებოდა, მგაველა ნაყვავილევი იყო, ყვაოდა ფუტკრის-დედა და სხვა ბევრი ალბური მცენარეებიც. გრაკალი ყვაოდა მთის ფერდზე, მრგვალოფოთლიანი ფხიჯა, ქანბრაკაული (დიდი), ხრიალა ვარ. ბ. ჯადვარი ხშირად გვხვდებოდა მაღალ საძოვრებზე (მდელოებზე).

თვით ბაჯინევი მდებარეობს ძალიან მალა და იქ ვაზი არ ხარობს, მაგრამ გვხვდებოდა კაკლის ხეები. მთის ქანი აქ ყველგან ნაცრისფერი (რუხი), მინდვრის შპატისა და კვარცისაგან დაწინწკლული, რქაქვა ანუ პორფირიტია.

აქედან აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ, რიონის შენაკად ჯეჯოს ზემოთ, გარკვევით ჩანს წედისი, მოშორებით დასავლეთით—ქვედი, თითქმის იმავე სიმაღლეზე, კიდევ დასავლეთით, დაბლა პიპილეთი და კიდევ უფრო დასავლეთით—ონჭედი¹, შენდეგ ონის ცისე. ბაჯინევიდან უკვე იყო (მხოლოდ ცოტა) ხორბალი, უნეტესად ქერია დათესილი, აპიტომ ჩვენ უმთავრესად ქერის პურს ვმოულობდით. ამ მაღლობ სოფლებში მოჰყავთ აგრეთვე შვრია ფაფისთვის, ეს, ქერის პურთან ერთად, რძე, ყველი და, რა თქმა უნდა, ლობიო, არის მუდმივი საკვები აჭაური ღარიბი ხალხისა.

22 ივლისი. ნე გავათენე ბაჯინევი და დილით ადრე დავეტოვეთ ის². ბაჯინევიდან წავედით მდ. ბორჯანის დაყოლებით და $3/4$ საათში მივედით სოფ. ფსორში.

აქედან პირდაპირ, ნეორე მხარეს, ფართო ხეობაში დავინახეთ ჩორდი და მისგან ცოტა მოშორებით ჩრდილო-აღმოსავლეთით³, წესის მოპირდაპირე მხარეს, ირი. $1/2$ საათში მივედით ცხმორში, გავედით მდ. ბორჯანზე და გავიარეთ სოფ. ესაშქვა, ამას შოუნდა 1 საათი. ეს მდინარე პიპილეთის პირდაპირ, ზევით ერთვის ჯეჯოს. აქ კვლავ კირქვა ჩანდა თისის ქვეშ. მდ. ბორჯანი პატარაა, მაგრამ ჩქარი; იერთებს ბევრ წყაროს და თოვლის დნობისას დიდ ქეებს მოაგორებს.

ესაშქვიდან გადავუხვიეთ დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ ჯეჯოს დინების პარალელურად და $1/2$ საათში გავიარეთ სოფ. სომიწო, რომლის პატარა მდინარეზეც ზევით დგას ქრისტესი; შემდეგ ამ მიმართულებით პატარა მდინარე [გავიარეთ], რომელიც უერთდება ჯეჯოს, რიონთან მისი შერ-

¹ ახლა ეწოდება „ონჭევი“.

² მე გავათენე—დავეტოვეთ ის < პ ა ლ.

³ ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გ ი უ ლ. ადმოსავლეთით, პ ა ლ.

mit dem Rion in den erstern fällt. Hier die Dörfer Komandeli über dem¹ und S-chieri unter diesem Bache. Ueber die schon vor 14 Tagen paßirte Brücke nach Oni, über Dschedscho².

Ich fand hier *Limax niger* häufig.

Den 23-sten Jul. Ich hatte in Oni übernachtet, in dem Haus, das die Patres Antonius und Dyonisius, deren letzterer auf der Reise in Ossetien in Dschankom umgebracht, vordem sich erbauet und zwar in einem kl. Gemach, das ihm zur Apotheke gedient hatte, als ein meinem Stande ganz angemessenes und [...] höchst seltenes Nachtquartier³.

Von Oni gieng ich am Rion hinauf, mit dem Vorsatz seinen Lauf so weit als möglich und wohl bis zum Ursprunge zu folgen. Wir ritten an der Ost- oder linken Seite hinauf und hatten das Dorf Artwana und den Fluß Gorula. Er fällt hier in den Rion, kömmt aus ONO. und ist kleiner als der Dschedscho. Ueber denselben ist hier eine Brücke. Ich folgte ihm eine kurze Strecke hinauf und kehrte dann wieder zum Rion.

Einige hundert Schritte über dem Gorula fällt der Bach Sakula in die rechte Seite des Rion. Er kömmt aus NW. von einem Berge, der noch jezo Schnee hatte. An diesem Bache steht etwas über der Mündung Langwanta und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist⁴.

Weiter hinauf war das linke Ufer des Rion, dem wir folgten, niedrig, das rechte aber sehr hoch. Auf demselben steht das große Dorf Seglewi. Nach einigen Wersten höher wird das linke Ufer wieder steil, daher wir auf einer Brücke nach dem rechten gingen und hatten an einem kleinen Bach Tschala⁵ das Dorf Tschala. Ihm gegenüber stand am linken Ufer Nakieti. Unser Weg gieng in gerader Linie gerechnet in NO. Von Tschala musten wir wieder an der Westseite des Rions⁶ [reiten].

Weiter gieng der Weg am rechten Ufer wieder stark bergan. Wir sahen einen in die linke des Rion fallenden Bach, an der Mündung Utsera und höher an demselben⁷ Gomi und Dschintschwisch liegen. Eine Stunde am linken niedrigern Ufer hinauf. Auf diesem Wege eine Tufmachende Quelle, ein kleiner reißender Bach und am Ende eine kleine, jetzo wüste Kirche. Der Weg gieng in NO., denn in NNW. und mochte in gerader Linie nur 3 Werst betragen. Dieser kurze Weg brachte mich aus dem Kalkstein ins Schiefergebürge.

Im Gebiet von Utsera sind auch verschiedene Mineralquellen, theils alkalische, theils martialische, völlig wie am Terek bey Sioni und Kobi. Besonders ist eine alkalische und ihr ganz nahe, martialische in der Nähe

¹ dem < P.

² über Dschedscho < P.

³ Ich hatte in Oni übernachtet—Nachtquartier < P.

⁴ Und höher an der Ostseite Sakaw gelegen ist < P.

⁵ an einem kleinen Bach Tschala < P.

⁶ Von Tschala musten—des Rions < P.

⁷ an demselben < P.

თვის ადგილის ახლოს, ზემოთ. აქ მდებარეობენ სოფ. კომანდელი, მის ზემოთ, და სხიერი ამ მდინარის ქვემოთ. გადავედით იმ ხიდზე, რომელიც 14 დღის წინ გავიარეთ და, ჯეჯოზე გავლით¹, გავემართეთ ონისკენ.

აქ ხშირია *Limax niger*.

23 ივლისი. ღამე გავათიე ონში, ერთ სახლში, რომელიც მამებმა ანტონიუსმა და დიონისიუსმა (რომელთაგან უკანასკნელი ოსეთში მგზავრობისას მოკლეს ჯაუჟომში) აიშენეს ადრე, სახელდობრ, ერთ პატარა სადგომში, რომელიც ამ ბერ[ებ]ს აფთიაქად ჰქონდა[თ] გამოყენებული, სადაც მე ვიპოვე უაღრესად იშვიათი და ჩემი ძდგომარეობის შესაფერისი ღამის გასათევი ბინა².

ონიდან წავედი რიონზე ზევით იმ განზრახვით, რომ, რამდენადაც და როგორც შეიძლებოდა, გავყოლოდი მის დინებას სათავემდე. ჩვენ მივიღოდით აღმოსავლეთ ანუ მარცხენა ნაპირით ზევით და გავიარეთ სოფ. არტენა და მდ. ღარულა³. ის აქ ერთგის რიონს, მოედინება აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და ჯეჯოზე პატარაა. მასზე აქ ხილია გადებული. მე მას ავეყევი მცირე მანძილზე და შოვეხვიე კვლავ რიონისაკენ.

ღარულის ზევით, რაზდენიძე 100 ნაბიჯზე, რიონს მარჯვენა მხრიდან ერთგის მდ. საკულა. ის გაშოდის ჩრდილო-დასავლეთის მხრივ მთიდან, რომელიც ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ მდინარეზე, შესართავს ოდნავ ზევით, არის ლანგვანთა და უფრო მაღლა აღმოსავლეთ მხარეს, მდებარეობს საკაო⁴.

უფრო ზევით რიონის მარცხენა ნაპირი, რომელსაც ჩვენ მივეყებოდით, იყო დაბალი, მარჯვენა კი ძალზე მაღალი. მასზე დგას დიდი სოფელი ჯეჯევი. კიდევ რამდენივე ვერსით ზევით მარცხენა ნაპირი კვლავ ციცაბო ხდენა, ამიტომ ხილით გავედით მარჯვენა ნაპირზე და მივედით პატარა მდ. ჰალაზე მდებარე⁵ სოფელ ჰალაში. მის პირდაპირ, მარცხენა ნაპირზე, იყო სოფელი ნაკიეთი. ჩვენი გზა, პირდაპირი ხაზით აღებული, მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ჰალიდან ჩვენ კვლავ რიონის დასავლეთ ნაპირზე უნდა [გავსულიყავით]⁶.

შემდეგ გზა კვლავ მარჯვენა ნაპირით მიდიოდა, ძალიან დიდი აღმართით. ჩვენ დავინახეთ რიონში მარცხნიდან ჩამავალი მდინარე, რომლის შესართავთან მდებარეობს უწერა და უფრო მაღლა მასზე⁷—გომი და ჯინჭვისი. 1 საათი [მივიღოდით] მარცხენა, უფრო დაბალ, ნაპირზე ზევით. ამ გზაზე შეგვხვდა ტუფის წარმომქნელი წყარო, პატარა, სწრაფი მდინარე და ბოლოს—პატარა, ამეამად დანგრეული ეკლესია. გზა მიდიოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით, შემდეგ ჩრდილო—ჩრდილო-დასავლეთით; ის პირდაპირი ხაზით 3 ვერსი უნდა ყოფილიყო. ამ მოკლე გზამ კირქვიდან გამიყვანა ფიქალიან მთებში.

უწერის მიდამოებში არის აგრეთვე სხვადასხვა მინერალური წყაროები, ნაწილობრივ ტუტიანი, ნაწილობრივ მარტიალური, მთლად ისეთი, როგორც

¹ ჯეჯოზე გავლით < პ ა ლ. ² ღამე გავათიე—გასათევი ბინა < პ ა ლ. ³ ღარულას-ვევი (გ ა ხ უ შ ტ ი 160). ⁴ და უფრო მაღლა—საკაო < პ ა ლ. ⁵ პატარა მდ. ჰალაზე მდებარე < პ ა ლ. ⁶ ჰალიდან ჩვენ—[გავსულიყავით] < პ ა ლ. ⁷ მასზე < პ ა ლ.

der Kirche vorzüglich. Beide haben viel Aether. Es ist merkwürdig, daß diese heilsamen Quellen sich so nahe sind, denn in chronischen Krankheiten sind beide wesentlich nöthig; der Gebrauch der martialischen muß auf den Gebrauch der alkalischen folgen.

Das alkalische Wasser gebrauchen die Einwohner zum ordinären Getränke. Sie säuren damit Brod ein, welches davon hoch aufgeht, und ohne Salz angenehm schmeckt.

Bey diesen Quellen spürt man, wie bey Oni, einen Veilchengeruch, in neuen Gruben am stärksten. Auch hier wird der Dunst von gichterischen Kranken mittelst in die Erde gestochenen Rohrhalmes eingesogen.

Anguis fragilis, *Vespertilio alpinus* und *Meloe electrica nigra, pectore aurantiaco* wurden mir hier zu Theil.

Bey Utsera waren Wallnüsse und kleine -blaue Pflaumen (georg. Gognoscha) häufig.

Man war hier noch mit der Waizenerndte beschäftigt. Hier ward, wie in ganz Georgien, meist *Triticum aestivum* (georg. Kulago)¹ noch weniger, aber *Triticum monococcum* (georg. Sonderi)² gebauet. Letztere soll das weißeste Brod geben. Man hängt die Waizengarben auf Stangen, damit die Luft rundum spiele, und ihre Trocknung bewirkte. Mais, türkische Bohnen und Erbsen bauet man hier häufig. *Clematis flamula*, *Paeonia officinalis* und *Hedera helix* wuchsen hier.

Den 24sten Jul. Von Utsera weiter am Flusse Rion hinauf, hatten wir Dschidro, Belladom und Glolas, wo eine Brücke über den Rion ist und wo in der Nähe der Tschrialis und Bokwa einfallen, und der Berg Kedela nicht weit ist. Fast gegenüber steht Tschiora, mit seinen Feldern. Denn kamen wir nach Chebi. Hier stand das Barometer auf 24 Zoll. Der Ursprung des Rion von hier in NNO. Der Weg von Chebi nach Dugor geht in NO., nach Balkar in NW. Unser Weg hieher ging überhaupt in NNW. Bey Chebi endigte ich meine Gebürgreise am Fuße des Schneegebürgs, gegenüber Stardugor am nördlichen Fuß des Schneegebürgs, wo ich in vorigen Jahr um diese Zeit war.

Den 25sten Jul. traten wir die Rückreise an, und ritten von Chebi in SO. und OSO.

In 3 $\frac{1}{2}$ Stunden hatten wir 8 größere und kleinere Bäche und an einem der letztern eine Kirche. Der Weg gieng besonders über zwey sehr hohe Berge.

Den 26sten Jul. hatten wir wieder eine Tufwasserquelle, und denn eine martialische, die nach Schwefelleber riecht und mit starkem Gemurmel sprudelt. Wir kamen nach Tschala.

Den 27sten, des Morgens, begab ich mich nach der Höhe von Seglewi, wo das Barometer auf 22 $\frac{1}{2}$ Zoll stand.

¹ ქვემოთ (იხ. „იმერეთი“) გიულდენშტედტი ასახელებს Chuluga-ს.

² Sonderij უნდა ყოფილიყო Sanduri.

თერგზეა სიონთან და კობთან. ტუტნიანი და ნისგან სულ ახლოს მონდინარე მარტიალური წყაროები უმთავრესად არის ეკლესიის ბოლოს. ორივე შეიცავს ბევრ ეთერს. საკვირველია, რომ ეს სამკურნალო წყაროები ერთმანეთისგან ასე ახლოს არიან; ქრონიკულ დაავადებათათვის ორივეს არსებითი მნიშვნელობა აქვს და მარტიალურის ხმარება უნდა მისდევდეს ტუტნიანსას.

ტუტნიან წყალს მოსახლეობა ხმარობს სასმელად. ისინი ამით ამყავებენ პურის ცომს, რომელიც მისგან მალა იწევეს და უმარილოდაც მშვენიერი გემო აქვს.

ამ წყაროებთან, როგორც ონთან, იგრინობა იის სუნი და ახალ ორმოებში უფრო შეტად. აქაც მიწაში ჩარჭობილი ლერწმის ძილების საშუალებით ამოსწოვენ ხოლმე ნიკრისიანი ავადმყოფები ორთქლს.

აქ მე შემხვდა ძყიფი ბოხმეჭა, ალპური ღორჯო და *Meloë electrica* (წავი), ოქროსფერი მკერდით.

უწერასთან ხშირი იყო კაკლის ხეები და პატარა ლურჯი ქლიავი (ქართულად ღოღნოშო).

აქ ახლა პურს მკიდნენ. აქაც, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, უმთავრესად მოჰყავთ *Triticum aestivum* (ქართულად კულაგო [?]), უფრო ცოტა კი *Triticum monococcum* (ქართულად ზანდური). უკანასკნელი უნდა იძლეოდეს თეთრ პურს. ბულულს სდგამენ სარებზე, რათა ნიავი გარშემო უვლიდეს და გაშრობას ხელი შეეწყოს. სინინდს, ლობიოს და მუხუდოს ბევრს თესენ. აქ ხარობს კატაბარდა, *Paeonia officinalis* და ჩვეულებრივი სურო.

24 ივლისი. უწერის შემდეგ მდ. რიონზე ზემოთ გავიარეთ ჭიდრო (იქნებ ციდრო?), ბელადომი და გლოლა, სადაც არის ხიდი რიონზე და სადაც, ახლოს, ერთიან [მას] ჭრიალისი [და ბოყვა და საიდანაც არც ისე შორსაა მთა კედელა. თითქმის პირდაპირ დგას ჭიორა, თავისი მინდვრებით. შემდეგ მივედით ღებში. აქ ბარომეტრი უჩვენებდა 24 ლუისს. რიონის სათავე აქედან არის ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით. გზა ღებიდან ღუგორში ნიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მალყარისკენ—ჩრდილო-დასავლეთით. ჩვენი გზა აქ საერთოდ მიდიოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით.

თოვლიანი ქედის ძირას; ღებთან დავამთავრე ჩემი მოგზაურობა მთებში, სტარდუგორის პირდაპირ, [რომელიც მდებარეობს] იმავე თოვლიანი მთის ჩრდილოეთის ძირას; იქ მე გასულ წელს ამავე დროს ვიყავი.

25 ივლისს წამოვედით უკან და გამოვეშურეთ ღებიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

3 1/2 საათში გავიარეთ მ დიდი და პატარა მდინარე და ერთ-ერთ უკანასკნელზე [შეგვხვდა] ეკლესია. გზა ძირითადად მიდიოდა ორ ძალიან ხალალ მთაზე.

26 ივლისს კვლავ შეგვხვდა ტუფიანი წყარო, და შემდეგ მარტიალური, რომელსაც გოგირდის [ღვიცლის] სუნი ჰქონდა და დიდი ჩხრალით გადმოდიოდა. ჩვენ ძივედით ქალაში.

27 ივლისს დილით გავმძარეთ ძეგლევის მწვერვალისკენ, სადაც ბარომეტრი იღვა 22 1/2 ლუისზე.

Hier wachsen *Hypericum orientale*, *Cymbalaria*, *Rhododendron ponticum* und am Schneeberge *Pyrola magna*, *Swertia perennis*, *Pedicularis rostrata* 5 Fuß hoch, *Caltha palustris*, *Azalea*, *Ruscus* u. dergl.

Den 28sten Jul. kamen wir nach Oni und Wertelli¹ zurück.

Den 29sten Jul. waren wir wieder in Zeßi.

Den 30sten Jul. Von der Brücke hatten wir auf dem Ritt von drey viertel Stunden in W. und NNW. 2 Bäche, dann in NNW. nach einer Stunde das Fließchen Kitzeaudi² und nach einer viertel Stunde in N. Sardmeli. Von hier 1 Stunde in W. den Fluß Tsordschi und nach drei viertel Stunden Kwantsch-chara.

Den 31sten Jul. Nach einer halben Werst [...] einem kleinen Bach und nach anderthalb W. über das Fließchen Gele. Von demselben wieder anderthalb W. Tola und denn das Fließchen Aski. Wir giengen nach Zeßi zurück.

Den 1sten August. Ich hatte bei Zessi übernachtet und brach des Morgens von da³ auf meinem schon den 18ten Jul. gemachten Wege nach S-chartali auf⁴. Dasselbst ich nach 3 St. ankam⁵. Ich merke noch auf demselben an, daß das Dorf Abralauli nahe am linken Ufer des Rions, an der rechten des daselbst einfallenden Bachs Krichura steht. Ueber Abralauli stehen die Dörfer Gori und Iza höher, südlicher und an dem sich erhebenden Gebürge. Achalsopeli liegt Abralauli gegenüber. Auch Semokrichi und Kwemokrichi stehen am Krichura. Nach 3 Stunden kamen wir bey S-chartali ins Sommerhoflager des Zaars, in welchem sich jezo die ganze zari-sche Familie befand.

Als ich dem Zaar gegen Abend die Aufwartung machte, zeigte er mir eine gelbe thonigte, mit Glimmer vermischte Erde und einige Stücken Schwefelkies. Beide hatten durch ihren goldfarbnen Glanz Aufmerksamkeit erregt. Der Kies ist in drusiger Form im Kalksteingebürge bey S-chartali nicht selten und macht oft an den Wänden der Klüften martialische Salzbeschlüge.

Den 2-ten und 3-ten August brachte ich, der Ruhe meiner Begleiter und Pferde wegen, im Hoflager zu, schrieb für die Keyserl. Akademie der Wissenschaften einen Bericht, den ich an den rußischen Chargé des Affaires Lwow nach Krzechinwal, wo er mit dem Zaar Heraklius seyn sollte, schickte und erhielt einige Nachrichten zur Kenntniß dieses Landes.

Im Hoflager waren jezo auch der Metropolit Maxim und der Saltuchs David, Bruder aus der fürstlichen Familie Abaschisi, deren Vetter Koichosro mit der Tochter des Zaaren Dareschan verlobt war. Der Metro-

¹ und Wertelli < P.

² Kitzeaudi, G.] Kizeardi, P.

³ Ich hatte bei Zessi—Morgens von da, G.] traten wir die Reise von Zeßi, P.

⁴ auf, G.] an, P.

⁵ Dasselbst ich nach 3 St. ankam < P.

აქ იზრდებოდა აღმოსავლური კრაზანა, კიმბალარია, შქერი და თოვლიან მთაში—*Pyrola magna*, მუდმივი გაბლუარა, 5 ფუტის სიმაღლის ნისკარტა სატილია, დიდბაია, იელი, თავისარა და მისთ.

28 ივლისს დაებრუნდით ონში და ველთეთრში¹.

29 ივლისს ვიყავით კვლავ წესში.

30 ივლისი. ხიდიდან $\frac{3}{4}$ საათის მგზავრობის შემდეგ დასავლეთისკენ და ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთისკენ გავიარეთ 2 მდინარე, შემდეგ ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით [კიდე] 1 საათში მდინარე კიციეაული (რიციეული?) და [კვლავ] $\frac{1}{4}$ საათში ჩრდილოეთით სადმელი. აქედან 1 საათის სავალზე დასავლეთით [გავიარეთ] მდინარე ჩორჯი (?) და $\frac{3}{4}$ საათში—ხვანჭკარა.

31 ივლისი. ნახევარ ვერსზე პატარა მდინარეზე [გადავედით] და $1\frac{1}{2}$ ვერსის შემდეგ მდ. ლელეზე [გავედით]. აქედან კიდე $1\frac{1}{2}$ ვერსზე იყო ტოლა და შემდეგ მდ. ასკი. ჩვენ დაებრუნდით წესში.

1 აგვისტო. ღამე გავათიე წესში და დილით გავედით იქიდან², ჯერ კიდე 18 ივლისს გავლილი გზით, სხარტალისკენ. იქ მე მივედი სამ საათში³. მის შესახებ მე აღვნიშნავ კიდე, რომ სოფ. ამბრალაური ჭიონის მარცხენა ნაპირის ახლოს, მის შენაკად კრიხულის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობს. ამბრალაურს ზემოთ, მალა არის სოფლები გორი და იწა უფრო სამხრეთით და ამალლებულ მთაზე. ახალსოფელი მდებარეობს ამბრალაურის პირდაპირ. ასევე ზემო კრიხი და ქვემო კრიხი არიან კრიხულაზე. 3 საათში მივედით სხარტალში—მეფის საზაფხულო ბანაკში, სადაც ახლა მეფის მთელი ოჯახი იმყოფებოდა.

როცა მე სალამოს ვინახულე მეფე, მან მე მაჩვენა ყვითელი თიხიანი, ქარსნარევი მიწა და რამდენიმე რკინის კოლჩედანის ნაჭერი. ორივე თავისი ოქროსფერი ბრჭყვიალით იპყრობდა ყურადღებას. რკინიანი კოლჩედანი დრუზის (მტეენის) ფორმით სხარტალის კირქვიან მთებში არც თუ იშვიათად გვხვდება და ხშირად ხევების კედლებზე სტოვებს მარტიალურ მარილის ნალექს.

2 და 3 აგვისტო, ჩემი გამყოლებისა და ცხენების დასვენების მიზნით, გავატარე სამეფო ბანაკში, საიმპერატორო შეცნიერებათა აკადემიისათვის დაწერიე რაპორტი, რომელიც მე გაუუგზავნე ქრცხინვალში რუსეთის საქმეთა რწმუნებულს ლვოგს, სადაც ის უნდა ყოფილიყო მეფე ერეკლესთან ერთად, და შევაგროვე ცნობები ამ ქვეყნის შესასწავლად.

სამეფო ბანაკში ახლა იყვნენ აგრეთვე მიტროპოლიტი მაქსიმე და მისი ცმა სალთხუცესი (სახლთუხუცესი) დავითი,—თავად აბაშიძეთა გვარიდან, რომლის ბიძაშვილს, ქაიხოსროს, დანიშნული ჰყავს მეფის ასული დარეჯანი. მიტროპოლიტი 3 წლის წინ იყო სანქტ-პეტერბურგში, რათა ეთხოვა დახმარება

¹ და ველთეთრში < პ ა ლ .

² ღამე—იქიდან, გ ი უ ლ .] განვაგრძეთ ვზა წესიდან, პ ა ლ .

³ იქ მე მივედი სამ საათში < პ ა ლ .

polit war vor 3 Jahren in St. Petersburg gewesen, um Beystand wider die Unterdrückungen der Türken zu erbitten, den der Zaar auch bald darauf mit dem glücklichsten Erfolge erfahren. Die Eparchie des Metropolitens ist um Kutais, daher er auch Kutateli genannt wird. Beyde Brüder schienen nicht vierzigjährig und vernünftige, wohlthätige Männer zu sein.

Nächst der Familie Abaschisi, die die ansehnlichste dieses Staates ist, ist es die Familie Zulukisi, in deren Distrikt S-chartali liegt, welches zu Radscha gerechnet wird. Er reicht vom linken Ufer des Krichura, an der linken des Rion hinab, bis an den Distrikt Letschkum und Okriba, und enthält 30 Dörfer. Ich habe schon erzählt, daß es der alte Vetter Pata mit dem Radschis Eristaw hielt und bey dessen Fall zum Dadian flohe, darüber ist er Dadians Schwiegervater geworden. Die beyden Brüder Pata und Georgi sind Lieblinge des Zaars Solomon, scheinen aber, ob sie gleich im besten Alter sind, schwach und unentschlossen.

Auch aus der fürstlichen Familie Lordkipanisi¹, die dem Zaar verwandt ist, lernte ich einen etwan 30 jährigen sehr wakern Mann kennen, der ein Vetter des Zaren ist, indem sein Vater und des Zaren Mutter Geschwister waren².

Aus der fürstl. Familie Guriel war der Bischof aus Guriel der in Schamokmed seinen Sitz hat und Schamokmedeli genannt wird, am Hofe. Der Zaar stand mit der Familie Guriel in Unterhandlung und hatte von derselben Geißel genommen. Diese Unterhandlung betrieb der Bischof, ein 70 jähriger Greis. Er besuchte mich und sagte mir von Guriel das Folgende: Ausser dem Kloster Schamokmed sind auch Tschumali und Chino ansehnliche Oerter in Guriel. In dieser Provinz wird georgianisch im imeretischen Dialect, gegen Trapezunt zu aber mingrelisch geredet. In Guriel sind viele, theils ansehnliche christliche³ Kirchen, die mehresten aber stehen wüst, weil die Einwohner wegen türkischer Bedrückungen zu einem großen Theil Muhamedaner geworden. Sonst erhielt Guriel Salz aus der Krim, jezo aber litte man daran Noth.

In S-chartali erhielt ich eine Melone, aus Imeretien, 2 engl. Fuß lang und 8 Zoll im größesten Durchmesser dik; die Schale war grün, das Fleisch gelb.

Vom Lolio temulento im Brodte wurden alle meine Begleiter mit einem Schwindel, Kopfweh und phantastischen Träumen geplagt.

Den 4ten August. Auch diese Nacht war noch bei S-chartali vergangen⁴. Gegen Mittag trat ich von S-chartali die Reise nach Okriba und tiefer in Imereti an. Der Zaar ließ mich durch die Fürsten David Meschi, Taimuras Lordkipanisi und Nikola Zereteli begleiten; letzterer ist zaarischer Dolmetscher.

¹ Lordkipanisi, corr.] Bardkwenisi, P.

² der ein Vetter des Zaren—Geschwister waren <P.

³ christliche <P.

⁴ auch diese Nacht—vergangen <P.

თურქთა [ჩაგვრის] წინააღმდეგ, რაც მეფეს მალე აღმოუჩინეს და ამას კეთილი შედეგიც მოჰყვა. მიტროპოლიტის ეპარქია არის ქუთაისის გარშემო, ამიტომ მას ქუთათელს უწოდებენ. ორივე ძმები უნდა იყვნენ 40 წელზე ნაკლები ხნისა, ჭკვიანი და საღად მოაზროვნე ადამიანები.

აბაშიძეების [გვარის] გვერდით, რომლებიც ყველაზე მალე დგანან ამ სამეფოში, დიდი წონა აქვთ წულუკიძეებსაც; მათ მხარეში არის სხარტალი, რომელიც რაჭას ეკუთვნის. ეს [მხარე] რიონის მარცხენა მხარეზე, ქვევით, კრიხულის მარცხენა ნაპირიდან აღწევს ლეჩხუმამდე და ოკრიბამდე და მასში შედის 30 სოფელი. მე უკვე ვთქვი, რომ მოხუცი ბიძაშვილი პაატა კაეშირში იყო რაჭის ერისთავთან, მის დაცემისთანავე გაიქცა დადიანთან და გახდა დადიანის სიმამრი. ორივე ძმა, პაატა და გიორგი, სოლომონ მეფეს ძალიან უყვარს; ისინი, მიუხედავად იმისა რომ საუკეთესო ასაკში არიან, სუსტები და გაუბედავები ჩანან.

აგრეთვე ლორთქიფანიძეთა თავადური გვარიდან, რომელიც მეფის ნათესავია, გავიციანი ერთი, დაახლოებით 30 წლის, ძალიან საქმიანი კაცი, მეფის ბიძაშვილი; მისი მამა და მეფის დედა და-ძმები არიან¹.

გურიელთა თავადური გვარიდან კარზე იყო ეპისკოპოსი გურიისა, რომელსაც აქვს საჯდომი შამოქმედში და მას ჰქვია შამოქმედელი. მეფეს გურიელთან ურთიერთობა ჰქონდა და ძძველები ჰყავდა მისგან აყვანილი. ამ ურთიერთობას აწარმოებდა ეპისკოპოსი, 70 წლის მოხუცი. მან შინახულა მე და გურიაზე² მითხრა შემდეგი: შამოქმედის მონასტრის გარდა მნიშვნელოვანი ადგილები გურიაში არის ჯუმალი³ და ხინო. ამ პროვინციაში ლაპარაკობენ ქართულად იმერულ დიალექტზე, ტრაპეზუნდისკენ კი მეგრულად [ლაპარაკობენ]. გურიაში არის ბევრი დიდი ქრისტიანული⁴ ეკლესია, რომელთა უმრავლესობა დანგრეულია, რადგან მოსახლეობა თურქთაგან ტანჯვის გამო უმეტესწილად გამაჰმადიანდა. საერთოდ გურია იღებდა მარილს ყირიმიდან, ახლა კი ამ მხრივ უქირდა.

სხარტალში მე მივიღე ნესვი იმერეთიდან, 2 ინგლისური ფუტის სიგრძისა და 8 ლუმი სისქისა, ყველაზე დიდ განიკვეთში; ქერქი იყო მწვანე, ხორცი კი ყვითელი.

პურში შერეული ღვარძლისაგან ყველა ჩემ თანმხლებს თავბრუ დაეხვა, თავი ასტკივდა და ფანტასტიურ ბოდვაში გადავარდა.

4 აგვისტო. ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ⁵. ნაშუადღევს სხარტალიდან გავემგზავრე ოკრიბაში და იმერეთის სიღრმეში. მეფემ გამაყოლა თავადები დავით მესხი, თეიმურაზ ლორთქიფანიძე და ნიკოლოზ წერეთელი; უკანასკნელი არის მეფის თარჯიმანი.

¹ მეფის ბიძაშვილი—და-ძმები არიან < პ ა ლ.

² გიულდ. აქ ყველგან გურიას ეძახის „გურიელი“.

³ ჯუმათი.

⁴ ქრისტიანული < პ ა ლ.

⁵ ეს ღამეც სხარტალში გავატარეთ < პ ა ლ.

Bis Chotewi hatte ich einen schon gereiseten Weg, der, da es bergab gieng, nur eine halbe Stunde kostete. Von Chotewi, an dem Bach, an welchem das Dorf steht, hinauf bis Agara, bey welchem ein kleiner, aber sehr tiefer (3 Faden)¹ See ist, der einige 100 Schritte im Umfang hat², und deswegen nur an den Ufern *Nymphaea lutea* verbrug. In dem Morast um diesen See ist *Betula alnus*, *Rhamnus frangula*, *Lythrum salicaria*, *Alisma plantago*, *Ranunculus lingua*, *Menyanthes trifoliata*, die ich bisher im Kaukasus noch nicht gehabt.

Von Agara noch drey viertel Stunden das Dorf und Kloster Nikorziminda, der Siz des Bischofs Nikor Zimindeli, auf der Höhe des Kalksteingebürgs, von S-chartali in gerader Linie nur 5 Werst in W. Es hat eine ans Werkstücken erbaute Kreuzkirche, 20 Schritte lang und 15³ breit. Die bischöfl. Wohnung ist von Holz erbauet, aber vielleicht das größte und regelmäßigste Gebäude Imeretiens 35 Schritte lang und⁴ 25 Schritte breit. In der Kirche waren viele Georgienritter und andere Heilige mit griechisch beygeschriebenen Namen gehauen, aber nirgends Inschriften. Vor wenig Jahren waren Türken hier, die viel ruinirt und die Kirche ihres Schmucks beraubt haben⁵.

Hier kam ich nach einem 4-wöchentlichen Herumziehen im Distrikt Radscha, aus demselben⁶. Es sind überhaupt 112 Dörfer und Festungen an dem Distrikt Radscha und man kann an 5600 streitbare Manne hiezu rechnen⁷.

Den 5 August 1772. Ich brach heute Morgens von Nikorziminda auf. Der Weg gieng $\frac{1}{2}$ St. nach SW. längst dem jetzt trocknen Flußbette des Baches Cherga⁸. Dieser ist im Frühlinge ein Bäume fortreibender Fluß, der überschwemmt. Sein weniges Wasser verliert sich in den Kluften des Kalkfelsens völlig, in welchen es mit Geräusch fortläuft und von hier 1 Stunde in NNW. wieder aus dem Felsen hervorbricht. Ich besuche diesen Ort. In einer 200 Schritte breiten, tiefen Kalkfelsen-Kluft floß an 2 Stellen Wasser hervor, aber weit mehr als der verschlungene im Bach hatte. Es sollen mehr Wasser auf gleiche Weise verschwinden. In diesen Höhlen hatte Tropfwasser Salactitzapfen gebildet und mürben weißlichen Tuf in Gestalt einer weißlichen Erde abgesetzt.

In dieser Höhle saß ein Julus, der mir vom Linneischen verschieden scheint. Ich nannte ihn *Julus rupestris**.

¹ 3 Faden < P. ² der einige 100 Schritte im Umfang hat < P. ³ 15, G.] 14, P.

⁴ 35 Schritte lang und < P. ⁵ Vor wenig Jahren—beraubt haben < P.

⁶ ამას გიჟლდენშტედტის დედანში მოსდევს რაკის სოფლებისა და ციხეების ჩამოთვლა და ამ მხარის ზოგადი აღწერა, რაც პალასთან გვხვდება შემდეგ; ამიტომ აქ მას არ მოვიყვანო.

⁷ Es sind überhaupt—hiezu rechnen < P.

⁸ 1772. Ich brach—Cherga, G.] verließen wir Nikor Ziminda früh. Wir folgten dem trocknen Flußbette des Baches Cherga eine halbe Stunde, P.

* *J. bipollicaris*, *pennae anserinae crassitie*; *caput breve, depressum nigrum*; *antennae 5 articulatae, nigrae*; *corpus cylindricum, rigidum, livide nitens, segmentis an-*

ხოტევაძე მივდიოდით უკვე გავლილი გზით, რომელსაც, რადგან დაღმართ მიდიოდა, $\frac{1}{2}$ საათს მოეუნდით. ხოტევიდან, მდინარეზე, რომელზეც სოფელი დგას, ზევით [გაეიარეთ], აგარაძე, რომლის ახლოსაც პატარა, მაგრამ ძალიან ღრმა (3 საყენი)¹ ტბა არის, რომლის წრეწირიც 100 ნაბიჯს შეადგენს² და რომლის ნაპირზეც მხოლოდ ქაობის ლოტოსი იზრდებოდა. ქაობში (?) ამ ტბის გარშემო არის არყის ხე, ხეჭრელი, ცოცხმაგარა, წყლის მრავალძარღვა, ბაია, წყლის სამყურა, რომლებიც მე აქამდე კავკასიაში ჯერ არ შემხვედრია.

აგარიდან კიდევ $\frac{3}{4}$ საათის სავალზე იყო სოფელი და მონასტერი ნიკორწმინდა. ნიკორწმინდელი ეპისკოპოსის საჯდომი; [ის მდებარეობს] კირქვიანი მთის მწვერვალზე, სხარტალიდან პირდაპირი ხაზით დასავლეთისკენ მხოლოდ 5 ვერსზე. მას აქვს თლილი ქვისაგან ნაშენი ჯვარის ტიპის ეკლესია, 20 ნაბიჯი სიგრძისა და 15 სიგანისა. ეპისკოპოსის საცხოვრებელი ხისგანაა აშენებული, მაგრამ ის, ალბათ, უდიდესი და ყველაზე წესიერად აგებული შენობაა იმერეთში. მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და სიგანე 25 ნაბიჯი. ეკლესიაში ბევრი იყო წმინდა გიორგი და სხვა წმინდანები ამოკვეთილი, ბერძნულად დაწერილი სახელებით, მაგრამ სხვაგან არსად არ იყო წარწერები. ცოტა ხნის წინათ აქ იყვნენ თურქები, რომლებმაც ბევრი რამ დაანგრიეს და ეკლესია გაძარცვეს⁴.

4 კვირას ვიმოგზაურე რაჭაში, და შემდეგ გავედი აქედან (ან:—აქ მოვედი რაჭაში 4 კვირის მოგზაურობის შემდეგ—გ. გ.). საერთოდ რაჭაში არის 112 სოფელი და ციხე და შეუძლიათ 5600 მეომრის გამოყვანა⁵.

5 აგვისტო 1772 წ. დღეს დილით გავედი ნიკორწმინდიდან. გზა $\frac{1}{2}$ საათი მიდიოდა სამხრეთ-დასავლეთისკენ ამგამად დამშრალ მდ. ხერგის კალაპოტის გაყოლებით⁶. ეს მდინარე გაზაფხულზე აღილდება ხოლმე და მოაქვს ხეები. მისი ისედაც ცოტა წყალი მთლიანად იკარგება კირქვიანი კლდეების ხეობაში, რომელშიც ის ხმაურით მიედინება; აქედან 1 საათში ჩრდილოეთით—ჩრდილო-დასავლეთით კვლავ გამოდის კლდეებიდან. მე ვინახულე ეს ადგილი. 200 ნაბიჯი სიგანის ღრმა, კირქვიანი კლდეების ხევიში ორ ადგილას წყალი ამოდოდა, მაგრამ გაცილებით მეტი, ვიდრე ჰქონდა ნაკადულს, რომელიც იკარგებოდა. ამგვარადვე უნდა იკარგებოდეს უფრო მეტი წყალი. ამ ღრმულებში წვეთ-წვეთ ვარდნილმა წყალმა სტალაქტიტები გააკეთა და ფხვიერი მოთეთრო ტუფი დაილექა მოთეთრო მიწის სახით.

ამ გამოქვაბულში იჯდა ქაღა, რომელიც ლინეისეულისაგან განსხვავებული მეჩვენება. მე მას დავარქვი კლდის იულუსი.

¹ 3 საყენი < პალ. ² რომლის წრეწირიც—შეადგენს < პალ. ³ მისი სიგრძე 35 ნაბიჯია და < პალ. ⁴ ცოტა ხნის წინათ—ეკლესია გაძარცვეს < პალ. ⁵ საერთოდ რაჭაში—გამოყვანა < პალ.

⁶ 1772.—გაყოლებით, გ. ი. უ. ლ.] დავტოვეთ ნიკორწმინდა ადრე. ჩვენ $\frac{1}{2}$ საათი მივეყვებოდით მდ. ხერგის გამშრალ კალაპოტს, პალ.

nularibus 58, extremitate obtusa; linea fusca spinali continua, punctis nigricantibus, ad latera in singulo segmento solitariis. Pedes breves cursorii, acuminati, utrinque 108, e singulo segmento 2, procedentes, sed segmenta 4 et 5, quae processus 4 brevissimos obtusos, foramen obtegentes emittunt, et 2 ultima pedibus carent.

Es giebt dieser Julus einen sehr flüchtigen, Nase und Augen reizenden Geruch, mit welchem die ganze Höhle angefüllt war.

An der steilen ostlichen Wand dieser Kluft ist neben dem hervorbrechenden Wasser, welches unter dem Namen des Bachs Schaurula zwischen Barenula und Badschi¹ zum Rion fließt, eine Einsiedeley (Udobna) angebracht, in welcher 10 Mönche sich aufhalten².

Rothbuchen, *Buxus sempervirens* und *Prunus lusitanica* sind in dieser Kluft häufig.

Wir kehrten nach dem Ort, wo sich der Cherga verliert, zurück, und hatten von da, nach 1 Stunde in SW., einen See von etlichen hundert Schritten Umfang³, der sehr tief war. Wir ritten noch eine Stunde in W. und immer etwas bergan. Die Oberfläche war Thon. Von hier ging es bergab, gegen den steilen Abfall des Jugi subalpini. Der Kalkfelsen lag hier blos und hatte einen gemachten Weg, der als ein schmaler Steig den Pferden sehr sauer ward. Da es den ganzen Tag geregnet hatte, konnten weder Menschen noch Pferde auf den bloßen Kalkstein an einigen(?) und auf dem Thon an andern Stellen festen Fuß fassen. Weiter hinab hatten wir das Dorf Sugnuri. Es liegt von Nikor Ziminda in gerader Linie in SW. etwan 10 Werst, unser Weg aber war wenigstens 18 Werst.

Die Höhe des Jugi ist unbewohnt, und über derselben gehen verschiedene Wege aus Radscha nach Imereti; noch einige Werste westlicher von unserem gemachten Wege gehet ein noch steilerer Weg über dem Berg Ziminda Georgi genannt, auf dem eine berühmte, wüste Kirche stehet; der dritte Weg gehet ostlicher von S-chartali, nach dem Dorfe Muchura und der Festung Schaupawari; der vierte ist noch ostlicher von Tschkmeri nach Sazeretlo und dieser ist der beste, indem sich hier das Gebürge sanft zur Kwirila senket⁴.

Die Höhe wird von ungeheuren Buchenwaldung bedeckt; auf unsern Wege aber hatten wir vorzüglich *Fagus castanea*, *Azalea pontica* und *Rhododendron caucasicum* (Flora ross. 1 t. 31), die ich hier zuerst sahe, *Vaccinium arctostaphylos* und *Betula alnus*.

Den 6 August. An diesem Tage erholten sich Menschen und Pferde von der gestrigen sehr grossen Abmattung, in Sugnuri. Dies ist ein Dorf des Distriktes Okriba, der sich an der Südseite des iugi subalpini erstreckt⁵.

Den 7ten August. Diese Nacht war noch in Sugnuri vergangen⁶. Von Sugnuri hatten wir nach dreyviertel Stunden die Festung Sazeri am Tscha-

¹ zwischen Bar. und Badschi <P. ² sich aufhalten, G.] waren, P. ³ Umfang <P.

⁴ Die Höhe des Jugi—zur Kwirila senket, G.] Es gehen mehrere Wege über dieses Gebürge nach Muchura und der Festung Schaupawari, nach Sazeretlo, u. a. m. einer geht über den steilen Berg, der nach einer wüsten Kirche Ziminda Georgi heißt, P.

⁵ Den 6 August—erstreckt, G.] Sugnuri, wo wir den 6-ten August blieben, liegt schon im Distrikt Okriba, P. გიულდუშტედის დედანში ამას მოსდევს ოკრიბის სოფლებისა და სახლებების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შემდეგაა გვ. 401-ზე.

⁶ Diese Nacht war noch in Sugnuri vergangen <P.

ეს Julius-ი უშვებს ძალიან მკროლავ, ცხვირის და თვალის გამაღიზიანებელ სუნს, რომლითაც საესეა მთელი გამოქვაბული.

ამ ხეობის აღმოსავლეთ ციცაბო კედელზე, აქ გამომდინარე წყალზე, რომელიც მდ. შაურულას¹ სახელით მიედინება რიონისკენ ბარენულასა და ბაჯს შორის², არის განდევილთა სადგომი (უდაბნო), რომელშიც 10 ბერი ცხოვრობს.

წითელი წითელი, ბზა და ტყემალი ბევრია ამ ხევში.

ჩვენ დავბრუნდით უკან იმ ადგილამდე, სადაც ხერგა იკარგება და იქიდან 1 საათში სამხრეთ-დასავლეთით მივედით ტბასთან, რომლის წრეწირიც რამდენიმე 100 ნაბიჯს უღრის და ძალიან ღრმა არის. ჩვენ კიდევ 1 საათი მივდიოდით დასავლეთისკენ და სულ აღმართ. ზედაპირი იყო თიხა. აქედან გზა დაეშვა ალპური ქედის ციცაბო ფერდის პირდაპირ. კირქვის კლდე აქ ტიტველი იყო და მასზე გადიოდა აქ გაყვანილი გზა, რომელიც ვიწრო ბილიკს წარმოადგენდა და ცხენებისთვის ძნელსავე იყო. რადგან მთელი დღე წვიმდა, არც ხალხს და არც ცხენებს არ შეეძლოთ ფეხი მტკიცედ მოეკიდებინათ ზოგ ადგილას ტიტველ კირქვაზე და ზოგანაც თიხაზე. შემდეგ ქვევით გავიარეთ სოფ. ძუყნური. ის მდებარეობს ნიკორწმინდიდან პირდაპირი ხაზით სამხრეთ-დასავლეთისკენ დაახლოებით 10 ვერსზე, ჩვენი გზა კი შეადგენდა სულ ცოტა 18 ვერსს.

ქედის თხემი დაუსახლებელია და მასზე გადის სხვადასხვა გზა რაჭიდან იმერეთისკენ; ჩვენ მიერ გავლილი გზიდან კიდევ რამდენიმე ვერსზე დასავლეთით გადის უფრო ციცაბო გზა მთაზე, რომელსაც წმინდა გიორგი ეწოდება; მასზე დგას ცნობილი, დანგრეული ეკლესია; მესამე გზა მიდის სხარტალიდან აღმოსავლეთისკენ სოფ. მუხურასა და ციხე შაუპოვარისკენ; მეოთხე არის კიდევ უფრო აღმოსავლეთით შქმერიდან საწერეთლოსკენ და ეს არის საუკეთესო, რადგან აქ მთა ყვირილამდე ძალიან დამრეცად ეშვება³.

თხემი დაფარულია წითელის უღრანი ტყით; გზაზე კი ჩვენ უმეტესად გვხვდებოდა წაბლა წითელი, იელი და დეკა, რაც აქ პირველად ენახე, კავკასიური მოცვი და არყის ხე.

6 აგვისტო. დღეს ხალხმა და ცხენებმა დაისვენეს წუყნურში გუშინდელი დიდი მოქანცვის შემდეგ. ეს არის ოკრიბის სოფელი, რომელიც გადაჭიმულია ალპური ქედის სახრეთ მხარეზე⁴.

7 აგვისტო. ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ⁵ ძუყნურიდან $\frac{3}{4}$ საათში გავიარეთ ციხე საწირე მდ. ჭალაზე. ის ეკუთვნის თავად ხეიძეს, და აქვს სწორ-

¹ შარეულა.

² ბარენულასა და ბაჯს შორის < პალ.

³ ქედის თხემი — დამრეცად ეშვება, გიულ. ამ მთაზე გადის რამდენიმე გზა მუხურისაკენ და ციხე შაუპოვარისკენ, საწერეთლოსკენ და ა. შ. ერთ-ერთი მიდის ციცაბო მთაზე, რომელსაც დანგრეული ეკლესიის მიხედვით ჰქვია წმინდა გიორგის (მთა), პალ.

⁴ 6. აგვისტო — მხარეზე, გიულ. სუგნური [ძუყნური] სადაც ჩვენ 6 აგვისტოს დავრჩით, მდებარეობს ოკრიბის მხარეში, პალ.

⁵ ეს ღამეც ძუყნურში გავათიეთ < პალ.

1a. Sie gehört der fürstl. Familie Cheidsi und hat durch eine Ringmauer¹ die Form eines Vierecks, jede Seite ist 50 Schritte lang und in jeder Ecke ein Schiesthurm. Sie liegt zwischen den Submontanis, Ebene und ein[em] Gebüsch². Hier ritten wir durch den 30 Schritte breiten, 2 Fuß tief³, trägen, trüben Tschala, der in Rion unter Kutais sich ergießt⁴, 8 Werst unter seinem Ursprunge. An seinem linken Ufer hinab hatten wir nach 1 Stunde das Dorf Chresili. Dasselbst wir Halte machten⁵. Dieser Ort ist hier wegen eines vor 10 Jahren, zwischen den Türken und dem Zaar Solomon gelieferten Treffens berühmt.

Nach dem wir hier Mittag gehalten⁶, ritten wir von hier noch zweymahl durch den Tschala und entfernten uns von dessen Westseite⁷. Nach 1 Stunde von Chresili hatten wir das Dorf Zichia an einem kleinen Bach, neben einer wüsten Festung.

Nach wieder einer Stunde kamen wir in NN-Westlicher Richtung nach Antoria an dem großen Bache Gwawana. Es wird von 50 jüdischen Familien, die vor einigen Jahren aus mehrern Dörfern, in welchen sie zerstreut wohnten, hier zusammengebracht wurden, bewohnt. Sie wohnen in Hütten von Strauch geflochten mit Gomisstroh bedeckt, in engen Gassen, welches auffällt, da sonst die Georgianer in Okriba gern weit auseinander und im Gebüsch zerstreuet wohnen. Es ist in Antoria alle Freytag Markt.

Von diesem Dorf kamen wir heute noch nach $\frac{1}{2}$ St. nach NW⁸ dem 3 Werst entfernten Dorfe Gurna. Dasselbst wir Halte machten⁹.

In der südlichen und niedrigern Gegend von Radscha und hier ist *Diospyros lotus* georg. Churma in Obstgärten häufig und von Größe der Birnbäume. Nicht weniger häufig sind Wallnüsse, Feigen, Kirschen, Pflaumen, Aepfel, Birnen, Quitten und Pfirsichen. In den Weingärten stehen türkische Bohnen neben den Reben, und Flaschenkürbiße klettern an denselben und umschlingen sie.

Bienen sind überhaupt im Distrikt Okriba häufig. Die Stöcke sind ausgeholte Klötze, 3 Fuß lang, 1 Fuß weit. Man stellt sie ohne Nachsicht und Reinigung in den Weingärten. Ich kaufte einen Stock für 50 Kop., fand aber den Honig von *Azalea* schwarzbraun, von bitterhaften Geschmack und für mich ungeniesbar. Gegenwärtig blühet *Lamium album*, *Leonurus cardiaca*, *Polygonum persicaria*, *Arctium* (*Lappa*)—aus welcher die Bienen Honig sammlen.

¹ Ringmauer, G.] Mauer, P.

² sie liegt zwischen—Gebüsch <P.

³ 2 Fuß tief. <P.

⁴ der in Rion unter Kutais sich ergießt <P.

⁵ Dasselbst wir Halte machten <P.

⁶ Nachdem wir hier Mittag gehalten <P.

⁷ Westseite, G.] linken Ufer, P.

⁸ $\frac{1}{2}$ St. nach NW <P.

⁹ Gurna. Dasselbst wir Halte machten, G.] Gema. P.

კუთხა გალავანი, ყოველი მხრიდან 50 ნაბიჯის სიგრძისა და ყოველ კუთხეში კოშკით. ის შდებარეობს მთის ძირსა, დაბლობსა და ჯაგნარს შორის¹. აქ ჩვენ გავიარეთ 30 ნაბიჯი სიგანის და 2 ფუტი სიღრმის² მღორე, ამღვრეული ქალა, რომელიც რიონს ერთვის ქუთაისს ქვემოთ³. 8 ვერსზე ქვემოთ მისი სათავიდან, მის მარცხენა ნაპირზე, ქვემოთ 1 საათის სავალზე გავიარეთ სოფ. ხრესილი. აქ ჩვენ შევჩერდით⁴. ეს ადგილი განთქმულია 10 წლის წინათ მომხდარი ბრძოლით თურქებსა და სოლომონ მეფეს შორის.

სადილის შემდეგ⁵ აქედან კიდევ ორჯერ გავედით ქალაზე და დავშორდით მის დასავლეთ ნაპირს. ხრესილიდან 1 საათში გავიარეთ პატარა მდინარეზე მდებარე სოფელი ციხია, დანგრეული ციხის ახლოს.

კიდევ ერთი საათის შემდეგ, ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით მივედით ანტორიაში, რომელიც მდებარეობს დიდ მდინარე გვანაზე. ის დასახლებულია 50 ებრაული ოჯახით, რომლებიც აქ ერთად გადმოსახლეს რამდენიმე წლის წინათ სხვადასხვა სოფლებიდან, რომლებშიც ისინი გაფანტული ცხოვრობდნენ დაწული წნელის ქოხებში (რომლებიც გადახურულია ღომის ლერწმით), ვიწრო ქუჩებში, რაც თვალში ეცემა ადამიანს, იმიტომ რომ ოკრიბაში ქართველები ერთმანეთისაგან საკმაოდ მოშორებით და (ჯაგნარში) გაბნეულად ცხოვრობენ. ანტორიაში ყველა პარასკევს ბაზრობა იცის.

დღესვე $\frac{1}{2}$ საათში⁶ მივედით სოფელ გურნაში, რომელიც ამ სოფლიდან ჩრდილო-დასავლეთით⁷ მდებარეობს 3 ვერსის მოშორებით. აქ ჩვენ შევჩერდით⁸.

რაჭის სამხრეთის და უფრო დაბალ მდამოებში და აქ ხარობს *Diospyros lotus* ქართულად ხურმა, რომელიც ხშირია ხილის ბაღებში და სიდიდით მსხლის ხის ოდენაა. არა ნაკლებ ხშირია კაკალი, ლეღვი, ალუბალი, ქლიავი, ვაშლი, მსხალი, კომში და ატამი. ვენახებში ვაზის გვერდით იზრდება ლობიო და მასზე შემოხვეულია გოგრა.

საერთოდ ოკრიბაში ფუტკარი ბევრია. სკა წარმოადგენს 3 ფუტი სიგრძისა და 1 ფუტი სიგანის გამოფულურულ მორს. მას სდგამენ ვენახებში ყოველივე მოვლისა და გაწმენდის გარეშე. მე ვიყიდე ერთი სკა (?) 50 კაპიკად, მაგრამ თაფლი იელისგან იყო მუქი ყავისფერი, მომწარო გემოსი და მე ვერ შეეკვამე. ამგვამად ყვაოდა ჯინქრის-დედა, შავბალახა, ბოსტნის წალი-კა და ოროვანდი, რომლიდანაც ფუტკრები თაფლს იღებდნენ.

¹ ის მდებარეობს—შორის < პ ა ლ.

² ორი ფუტი სიღრმის < პ ა ლ.

³ რომელიც რიონს—ქვემოთ < პ ა ლ.

⁴ აქ ჩვენ შევჩერდით < პ ა ლ.

⁵ სადილის შემდეგ < პ ა ლ.

⁶ დასავლეთ, გ ი უ ლ.] მარცხენა, პ ა ლ.

⁷ $\frac{1}{2}$ საათში < პ ა ლ.

⁸ ჩრდილო-დასავლეთით < პ ა ლ.

⁹ აქ ჩვენ შევჩერდით < პ ა ლ.

Den 8-ten August. Von Gurna ritten wir 2 Stunden in W. durch das Dorf Dschwarisa und kamen nach Odschola. Dasselbst wir Halte machten¹.

Von hier sieht man die Festung Tgnorisa in etwa 12 W. nördlicher Entfernung² am Fluße Lechadari, der aus dem Nebengebürge (Jugum subalpinum) dem Tschala zur rechten parallel fließt und 3 Stunden über Kutais in die linke des Rion fällt. Er macht die Gränze zwischen Okriba und Letschkum³. Von Odschola in SW. sieht man die etwa 3 Stunden entfernte Kirche von Gelati; von da bis Kutais nur noch anderthalb Stunden sind.

Den 9-ten August hatten in Odschola übernachtet und brachten des Mittags von da auf und⁴ ritten von Odschola in SW. und hatten nach 2 1/2⁵ Stunden das Dorf Sarati am linken Ufer des Rion. Vorher hatten wir einen Bach des Tschala in einer Kluft, in welcher er aus dem Gebürge in die Ebene gelangt. Der Weg gieng noch immer auf dem niedrigen, sich gegen die Ebene senkenden Gebürge.

Clathrus cancellatus kam mir heute zuerst vor.

Pteris aquilina L. Cincinalis, Gled. bedeckt das sich senkende Gebürge in ganz Okriba und ist im ganzen Kaukasus nirgends so häufig als hier. Es unterdrückt oft den Gomi (Panicum Ital.) und die Hirse und muß mit Fleiß ausgewietet^{6a} werden.

Panicum viride, filiforme und crus-galli sind hier alle häufig und sehr hoch, auch Juncus vulgaris ist häufig und überhaupt sind Pflanzen des mittlern Europa, die Schatten und feuchten Boden lieben, gemein.

Man hält hier kleine Boote aus ausgehöhlten Bäumen, mit den man über dem Rion fährt, der hier in SSW. sein[en] Lauf hat, welche Direction er sich der Aufnahme des Flusses Ladschanuri scheint angenommen zu haben, nachdem er von der Mündung des Flusses Aski bis dahin nach W. geflossen ist⁶.

Den 10-ten August. Wir hatten in Sarati übernachtet⁷. Sehr starken Regens wegen verließen wir Sarati erst Nachmittag. Wir folgten dem Ufer des Rion in SW. 2 Stunden hinab und hatten die Dörfer Rioni und Noga, und passirten⁸ auch 6 ansehnliche, aus O. laufende Rionbäche. Nun hatten wir weiter am Fluß hinab eine halbe Stunde einen schmalen Weg, auf dem sich steil gegen den Fluß senkenden Fuß des Kalkfelsegebürgs und denn

¹ Dasselbst wir Halte machten <P.

² etwa 12 W. nördlicher Entfernung, P.] N. 2 Stunden weit, G.

³ ამას მოხდევს ლეჩხუმის სოფლების ჩამოთვლა, რაც პალასთან შემდეგაა, გვ. 401-ზე.

⁴ hatten in Odschola—von da auf und <P.

⁵ 2 1/2, G.] anderthalb, P. ^{6a} ხომ არ არის ausgeietet (ე. ი. ausgejätet)?

⁶ Man hält hier—geflos sein ist, G.] Man hatte hier im Gebrauch, den Rion auf Booten von ausgehöhlten Bäumen zu passiren. Dieser Fluß läuft von der Aufnahme des Dschedscho bis zum Aski in WSW. und vom Aski in SW., P.

⁷ Wir hatten in Sarati übernachtet <P.

⁸ und passirten <P.

8 აგვისტო. გურნიდან 2 საათი მივიდოდით დასავლეთით, გავიარეთ შოფ. ჯვარისა და მივედით ოჯოლაში. აქ გავჩერდით¹.

აქედან ციხე დღნორისა ჩანს დაახლოებით 12 ვერსზე ჩრდილოეთით² მდ. ლეხადარზე³, რომელიც გვერდითი ქედიდან გამოდის, მიედინება ქალის მარჯვენა მხარეზე, მის პარალელურად და 3 საათის სავალზე ქუთაისის ზემოთ ერთვის რიონს მარცხენა მხრიდან. ის შეადგენს საზღვარს ოკრიბასა და ლეჩხუმს შორის. ოჯოლიდან სამხრეთ-დასავლეთით ჩანს 3 საათის სავალზე მოშორებული გელათის ეკლესია; იქიდან ქუთაისამდე არის მხოლოდ 1 $\frac{1}{2}$ საათის გზა.

9 აგვისტოს ღამე გავათიეთ ოჯოლაში და გავედით იქიდან დღისით⁴; ოჯოლიდან გავემართეთ სამხრეთ-დასავლეთით და 2 $\frac{1}{2}$ საათში⁵ ვიყავით რიონის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფ. ზარათში. მანამდე ჩვენ გავიარეთ ქალის შენაკადი ერთ ხევში, რომლითაც ის მთიდან დაბლობზე გამოდის. გზა ისევ და ისევ მიდიოდა დაბალ, დაბლობისკენ დაშვებულ მთაზე.

Clathrus cancellatus დღეს პირველად შემხვდა.

Pteris aquilina L. Cincilis, Gled. ფარავს დაქანებულ ქედს მთელ ოკრიბაში, და მთელ კავკასიაში არსად ისე ხშირი არ არის, როგორც აქ. ის ხშირად ჩაგრავს ღომსა და შერიას და ამიტომ გულმოდგინედ უნდა გაიმარგლოს.

Panicum viride, filiforme და ბურჩხა—ყველა ეს ხშირია აქ და ძალიან მაღალი, აგრეთვე ქილიც ბევრია და, საერთოდ, გავრცელებულია შუა ევროპის მცენარეები, რომლებსაც უყვართ ჩრდილი და ნესტიანი ნიადაგი.

აქ აქვთ ამოფულურული ხეებისგან დამზადებული ნავეები, რომლებითაც გადადიან რიონზე; ის აქ სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთისკენ მიედინება; ეს მიმართულება მას აქვს ალბათ მდ. ლაჯანურის შეერთებამდე, შემდეგ ის მდ. ასკის შესართავიდან იმ ადგილამდე დასავლეთისკენ მიედინება⁶.

10 აგვისტო. ღამე გავათიეთ ზარათში⁷. მაგარი წვიმის გამო მხოლოდ ნასადილევს დავტოვეთ ზარათი. ჩვენ მივდევდით რიონის ნაპირს სამხრეთ-დასავლეთისკენ, [გვიარეთ] 2 საათი ქვევით და გავიარეთ სოფლები რიონი, ნოლა და 6 მოზრდილი, აღმოსავლეთიდან მომდინარე რიონის შენაკადი. შემდეგ, ქვევით მდინარეზე, $\frac{1}{2}$ საათში გავიარეთ ვიწრო ბილიკი, მდინარეზე ციცაბოდ დაშვებულ კირქვიანი მთის ძირას და მერე დანგრეული მონასტერი მწვანე-ყვავილა; აქ გავედით დაბლობში, რომელიც ჰყოფს გვერდით ქედს მთისწინეთიდან. ამ დაბლობში, მხოლოდ 1 ვერსზე⁸ მონასტრის ქვემოთ,

¹ აქ გავჩერდით < 3 ალ.

² დაახლოებით—ჩრდილოეთით, 3 ალ.] ჩრდილოეთით 2 საათის სავალზე. გ ი უ ლ.

³ ალბათ, ლახიდარი.

⁴ ღამე გავათიეთ—ღღისით < 3 ალ.

⁵ 2 $\frac{1}{2}$ საათში, გ ი უ ლ.] საათნახევარში, 3 ალ.

⁶ აქ აქვთ—მიედინება, გ ი უ ლ.] აქ ჩვეულებად აქვთ გადაცურონ რიონი ამოფულურული ხეებისგან დამზადებული ნავეებით. ეს მდინარე ჯუჯოს შეერთებიდან ასკამდე მიედინება დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით და ასკიდან—სამხრეთ-დასავლეთისკენ, 3 ალ.

⁷ ღამე გავათიეთ ზარათში < 3 ალ.

⁸ 1 ვერსზე, 3 ალ.] $\frac{1}{4}$ საათის სავალზე ნაკლებ. გ ი უ ლ.

das wüste Kloster Zwane Kwawila; hier erreichten wir die Ebene, welche das Nebengebürge (Jugum subalpinum) vom Vorgebürge (jugum promontoriale) scheidet. In dieser Ebene, nur etwan 1 Werst¹ unter dem Kloster, steht die Imeretische Hauptstadt Kutais, wo wir übernachteten. Ich kam in ein im vorigen Winter von dem russischen Obersten Alexei Andreewitsch² Wolkow bewohntes und von ihm mit Thüren, Fenstern, Kaminen u. s. w. versehenes Haus.

Den 11-ten^{2a} August. Ich sahe mich heute in Kutais um. Neben dieser dringt der Rion aus dem iugo subalpino calcareo in die Ebene; in einer kleiner Krümung ist sein Gang unter der Stadt von NO. nach SW³. Die mit Mauern umgebene Stadt liegt an dem nordwestl. Ufer des Rions, auf der Höhe und an der schiefliegenden Fläche desselben, die an 30 Faden hoch ist. Das Flußbette des Rions ist hier ein weißer, fester, glatter Kalkstein, der sich am nordwestl. Ufer an 30 Faden erhebt. An dem Südostl. Ufer aber nur einige Fuß hervorsteht und hierauf in die weite Ebene sich verliert. Das hohe Ufer ist mit Ton und Gestrauch bedeckt. Aus Nordwest fließt ein kleiner Bach ins nordwestl. Ufer des Rions, der Rua genant wird, und an dem Winkel, den dieser Bach mit dem Rion macht, ist Kutais gelegen⁴. Die Stadt ist mit einer Ringmauer umgeben gewesen, die aus 3 Seite[n] besteht, deren eine dem Ufer des Rions auf der Höhe parallel läuft und deren Enden mit Mauern, die zum Rion sich senken und an dessen Wasser anstossen, verbunden werden⁵. Jede ist an 500 Schritte lang, so auch das von ihn[en] eingeschlossene Ufer des Rions. In den westl. auf der Höhe ist ein grosses Tor und niedriger näher zum Ufer des Rions ein[e] zweite kleine Thüre⁶. Innerhalb dieser Mauer sind die Ueberbleibsel der steinernen Wohnungen der Einwohner, und in dem nordöstlichen Winkel derselben ist die Citadelle gewesen, mit hohen und dicken Ringmauer in Vierecke eingeschlossen⁷, von 100 Schritten in Durchmesser. Mitten in der Festung stand ehemed eine georgianische christliche Kirche, an deren statt die Türken eine Metsched erbauet haben, deren noch stehende Mauer ein

¹ etwan 1 Werst, P.] 1 kleiner $\frac{1}{4}$ St., G.

² Alexei Andreewitsch <P.

^{2a} 11ten G.] 11ten und 12. P.

³ Ich sahe mich heute—NO. nach SW. <P.

⁴ Die mit Mauern—ist Kutais gelegen, G.] Kutais steht am rechten Ufer des Rion auf dem schrägen Abfall der Höhe gegen den Fluß, in einem Winkel vom Einfall des Bachs Rua, P.

⁵ Die Stadt ist mit—verbunden werden <P.

⁶ Jede ist an 500—kleine Thür, G.] Sie hat auch an der Flußseite eine Mauer, die einen Platz von 500 Schritten im Quadrat umgab, aber jezo verfallen ist. In dieser Mauer war ein großes Thor und eine Pforte, P.

⁷ Innerhalb dieser Mauer—eingeschlossen, G.] Auf dem eingeschlossenen Plaze sind Ueberbleibsel steinerner Wohnungen, und in einer Ecke war die Citadelle, als ein Viereck von 100 Schritten im Durchmesser, mit einer sehr dicken Mauer, P.

მდებარეობს იმერეთის დედაქალაქი ქუთაისი, სადაც ჩვენ ღამე გავათიეთ. მე. მივედი იმ სახლში, რომელშიც ვასულ ზამთარს იღვა რუსი პოლკოვნიკი ალექსეი ანდრეისძე¹ ვოლკოვი და რომელსაც მან შეაბა კარები, ფანჯრები; [გააკეთებინა] ბუხარი და ა. შ.

11 აგვისტო². დღეს მე დავათვალიერე ქუთაისი. მის გვერდით რიონი გამოდის კირქვიანი გვერდითი ქედიდან დაბლობზე, ქალაქის ქვემოთ აკეთებს პატარა მუხლს [და მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ³. კედლებით გარშემორტყმული ქალაქი მდებარეობს რიონის ჩრდილო-დასავლეთ ნაპირზე, მაღლობზე და მის დაქანებულ ვაკეზე, რომელიც (?) 30 საუენი სიმაღლისაა. რიონის კალაპოტი აქ არის თეთრი, მაგარი, ბრტყელი-კირქვა, რომელიც ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირისკენ 30 საენამდე მაღლდება. სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე კი რამდენიმე ფუტს აღწევს და აქედან ვრცელ დაბლობში იკარგება. მაღალი ნაპირი დაფარულია თიხით და ბუჩქნარით. ჩრდილო-დასავლეთიდან რიონში ჩრდილო-დასავლეთის ნაპირიდან ჩედინება პატარა მდინარე, რომელსაც ჰქვია რუა, და იმ მუხლში, [რომელსაც ეს მდინარე ჰქმნის რიონთან, მდებარეობს ქუთაისი⁴. ქალაქი გარშემორტყმული იყო გალავან-ზღუდით, რომელიც შესდგება 3 მხარისგან, რომელთაგან ერთი ძვეს მაღლობზე, რიონის ნაპირის პარალელურად, ხოლო მისი (ამ კედლის) ბოლოები უერთდება იმ კედლებს, რომლებიც რიონისკენ ვშევიბიან და [რომელთაც] წყალი ეხეთქება⁵. თითოეული (კედელი—გ. გ.) არის 500 ნაბიჯი სიგრძისა, ასევე მათში მოქცეული რიონის ნაპირიც. დასავლეთით, მაღლობზე არის დიდი კარი და უფრო დაბლა რიონის ნაპირისკენ—მეორე, უფრო პატარა კარი⁶. ამ კედლის შიგნით არის ქვიტკირის საცხოვრებელ სახლთა ნანგრევები, ხოლო მის ჩრდილო-აღმოსავლეთის კუთხეში იყო ციხე-კოშკი (ციტადელი) მაღალი და სქელი სწორკუთხა კედლით გარშემორტყმული, 100 ნაბიჯის განივკვეთისა⁷. ციხის შუაში ძველად იღვა ქართული ქრისტიანული ეკლესია; მის მაგივრად თურქებმა ააშენეს მეჩეთი, რომლის კედლები დღესაც დგანან და სწორკუთხედს ქნინან. კარიბჭის თავზე, ჩრდილოეთის კედელში, თათრული წარწერაა ქვაში ამოკვეთილი.

¹ ალექსეი ანდრეისძე < პალ.

² 11 აგვისტო. გ. ი. უ. ლ.] 11 და 12 აგვისტოს, პალ.

³ დღეს მე დავათვალიერე—სამხრეთ-დასავლეთისკენ < პალ.

⁴ კედლებით გარშემორტყმული—ქუთაისი, გ. ი. უ. ლ.] ქუთაისი მდებარეობს რიონის მარჯვენა ნაპირზე, მდინარისკენ დაშვებულ მაღლობის დაქანებულ კალთაზე, იმ მუხლთან, სადაც რიონს ერთვის მდინარე რუა, პალ.

⁵ ქალაქი გარშემორტყმული იყო—ეხეთქება < პალ.

⁶ თითოეული—კარი, გ. ი. უ. ლ.] მას მდინარის მხარესაც აქვს კედელი, რომელიც 500 ნაბიჯის სიგრძის გვერდების მქონე კვადრატულ ადგილს მოიცავს, მაგრამ ახლა დანგრეულია. ამ კედელში იყო დიდი კარი და ბეე, პალ.

⁷ ამ კედლის—განივკვეთისა, გ. ი. უ. ლ.] გარშემოვლებულ ადგილზე არის ქვიტკირის სახლების ნანგრევები, და ერთ კუთხეში ციხე-კოშკი (ციტადელი), სწორკუთხა 100 ნაბიჯის სიგრძის განივკვეთისა, ძალიან სქელი კედლით, პალ.

Viereck bildet. Ueber der Thüre in der nordlichen Mauer ist eine tatarische Inschrift in Stein gehauen¹.

Innerhalb der Ringmauer der Stadt, über der westl. Mauer der Citadelle² steht eine georgianisch-christliche Kirche verwüstet, die an Größe der in Mzcheta gleicht, nemlich 45 Schritte lang, wovon der Sacristey 15 gehören, die ein Amphitheater vorstellt³ und 30 Schritt breit ist. Innerhalb der Hauptmauer ist sie 20 Schritte breit, aber in der Mitte derselben sind sie noch oval an 5 Schritt an jeder Seite gerückt⁴, dadurch die Kirche kreuzförmig wird. In diesen Ausrückungen sind kleine Eingänge und an diese, noch 10 Schritte weiter, Vorhöfe gemauert, dergleichen sich auch vor dem westlichen Haupteingange befinden. Neben jeder langen Seitenmauer sind 5 Pfeiler, von 3 Faden im Umfange, die wohl das Gewölbe getragen haben. Von den Pfeilern steht noch der untere Teil, das Dach aber ist völlig eingefallen. Die 6 Faden hohen Mauern sind von Ziegeln und Flußsteinen aufgeführt und aussen und innen mit gehauenen grauen Sandsteinen bekleidet. Um die Hauptthüre sind einige Kreuze sauber in Stein gehauen, in der Kirche aber weder Bilder noch Inschriften.

In dieser Kirche liegen Stücke von zwey Marmorsäulen. Der Marmor ist im Bruch glimmerig, grün und weiß schattirt mit faustgroßen schwarzen Nieren; eine nicht gemeine Mischung. Neben der Kirche steht ein kleiner Glockenthurm. Die Türken sollen, als sie die Stadt eroberten, diese Kirche zerstöhret haben. Als der Graf Totleben Kutais den 6ten August 1770 von Türken durch Sturm entriß, und sie dem Zaaren Solomon wieder gab, ließ der Zaar alle Mauern, besonders die Festung völlig umwerfen. Die Türken besaßen Kutais an 120 Jahre, wovon noch jezo alles wüst ist. An der Nord- und auch Westseite der Mauer, siehet man Ueberbleibsel einer Vorstadt mit den Spuren zweyer Kirchen. Von der Hauptkirche siehet man die an 9 Werste entfernte Kirche des Klosters Gelati in O.

Etwan 100 Schritte von der westlichen Mauer am Ufer, ist eine Badstube von etwan 20 Schritten im Durchmesser. Unter dieser ist eine Brücke über den Rion, 80 Schritte lang, 8 Schritte breit. An jedem Ufer sind zwey Gewölbe, die 25 Schritte in den Fluß reichen, und durch eine 30 Schritte lange hölzerne Brücke verbunden sind. Auch auf der Ebene am linken Flußufer ist eine Vorstadt gewesen, von der noch 6 kleine steinerne Kirchen, an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber⁵, stehen. Die erste ostliche Kirche stehet dichte am Ufer des Rions, der Haupt-

¹ გიულდენშტედტს დედანში აქვს ეს თათრული წარწერა გადმოხატული.

² über der westl. Mauer der Citadelle <P.

³ die ein Amphitheater vorstellt <P.

⁴ Innerhalb der Hauptmauer— an jeder Seite gerückt, G.] An jeder Seite ist sie 5 Schritt oval ausgerückt, P.

⁵ an der Südseite des Rions, der Festung Kutais gegenüber <P.

ქალაქის კედლის შიგნით, კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ¹, დგას დანგრეული ქართული ქრისტიანული ეკლესია, რომელიც სიდიდით მცხეთის ეკლესიის ტოლია, სახელდობრ 45 ნაბიჯის სიგრძისა (საიდანაც 15 ნაბიჯი უჭირავს სამკვეთლო-სალაროს², რომელსაც ამფითეატრის სახე აქვს³, და 30 ნაბიჯი სიგანისა. მთავარი კედლის შიგნით ის არის 20 ნაბიჯი სიგანისა, ხოლო შუაში ოვალურია და 5 ნაბიჯითაა შეწყველილ ყოველ მხარეს⁴, ამით ეკლესიას ჯვარის ფორმა აქვს. ამ გამოწვეულ ადგილებში არის პატარა შესასვლელები და ამათთან, კიდევ 10 ნაბიჯის მოშორებით კარაბჭეებიც ამოყვანილი, რომელთა მსგავსიც დასავლეთის კარის წინაც არის. ყოველი გრძელი გვერდის კედელთან არის 5 სვეტი, 3 საყენის ჯვარწირისა, რომლებსაც ალბათ თალი ეჭირათ. სვეტებისაგან მხოლოდ ქვედა ნაწილებიღა დგას, სახურავი მთლიანად ჩამოქცეულია. 6 საყენის იმიშალის კედლები ნაშენია აგურით და რიყის ქვით, ხოლო გარედან და შიგნიდან მათ თლილი ქვის პერანგი აქვთ. მთავარი კარის გარშემო არის რამდენიმე, ქვაში შესუფთად ამოკვეთილი, ჯვარი; ეკლესიაში კი არც სურათებია და არც წარწერები.

ამ ეკლესიაში დევს ორი მარმარილოს სვეტის ნაშთი. მარმარილო ვადატეხის ადგილას არის ბრჭყვიალა, მომწვანო და მოთეთრო ელფერით და მუშტისოდენა შავი ლაქებით; ეს არ არის ჩვეულებრივი ნარევი. ეკლესიის მახლობლად დგას პატარა სამრეკლო. თურქებმა, ჩანს, ეს ეკლესია დაანგრეს, როცა ეს ქალაქი დაიპყრეს. როცა გრაფმა ტოტლკებენმა 1770 წლის 6 აგვისტოს იერიშით გამოგლიჯა ქუთაისი თურქებს და სოლომონ მეფეს დაუბრუნა, მეფემ ყველა კედელი, განსაკუთრებით კი ციხე, მთლიანად დააქცევინა. თურქები ქუთაისში ისხდნენ 120 წელი, რის გამო ახლაც ყველაფერი დანგრეულია. კედლის ჩრდილო და აგრეთვე დასავლეთ მხარეზე ჩანს წინაქალაქის ნანგრევები ორი ეკლესიის ნაშთებით. მთავარი ეკლესიიდან 9 ვერსის მოშორებით აღმოსავლეთით ჩანს გელათის მონასტერი.

დასავლეთის კედლიდან 100 ნაბიჯის მოშორებით, ნაპირზე, არის 20 ნაბიჯის განივკვეთის აბანო. ამის ქვემოთ რიონზე არის 80 ნაბიჯი სიგრძისა და 8 ნაბიჯი სიგანის ხიდი. ორივე ნაპირზე არის 2 თალი, რომლებიც მდინარეში აღწევენ 25 ნაბიჯამდე და შეერთებული არიან 30 ნაბიჯის სიგრძის ხის ხიდით. დაბლობში, მდინარის მარცხენა ნაპირზედაც ყოფილა წინაქალაქი, რომლის 6 პატარა ქვიტკირის ეკლესია დგას (რიონის სამხრეთ მხარეზე, ქუთაისის ციხის პირდაპირ⁵). პირველი, აღმოსავლეთის ეკლესია დგას ზედ რიონის ნაპირას, მთავარი ეკლესია კი ციხის პირდაპირ; ოთხი შემდგომი ეკლეს-

¹ კოშკის დასავლეთის კედლის ზემოთ < პ ა ლ.

² აქ გიულდენშტედტი „საკურთხეველს“ უნდა გულისხმობდეს.

³ რომელსაც—აქვს < პ ა ლ.

⁴ მთავარი კედლის შიგნით—მხარეს, გ ი უ ლ.] ყოველ მხარეს ის ოვალურადაა შეწყველილი 5 ნაბიჯზე, პ ა ლ.

⁵ რიონის სამხრეთ—პირდაპირ < პ ა ლ.

Kirche der Festung gegenüber; die vier folgenden stehen in ein[...?] einige 100 Schritte unter sich und vom Ufer des Rions abstehend. Die 6te, die die letzte und westlichste ist, steht wieder dicht am Ufer des Rions, am 400¹ Schritte unter der ersten, und ist mit einer an 300 Schr. im Umfange haltenden Ringmauer an dem Ufer des Rions eingeschlossen. Innerhalb dieser Ringmauer stehen auch noch 2 grosse steinerne Wohngebäude², von welchen das eine auf 3 in den Rion gebaueten Gewölben ruhet. Ueber dem Thor der Mauer ist ein kleiner Glockenthurm. Mitten auf dem eingeschlossenen Platze steht ein Tisch von feinen, festen, weißen marmorartigen Kalkstein, 14 Fuß lang, 6 Fuß breit, 10 Zoll dick, am Rande mit einer georgianischen Aufschrift. Dieser Ort wird Okro Tschardaki³ d. i. die goldene Gallerie, genennet und scheint mir das eigentliche Hoflager des Zaaren gewesen zu seyn. Zwischen diesen Kirchen stand das rußische Corps vom Jun. 1770 bis April 1772, wovon die Erdwälle der Verschanzung noch da sind. Hier haben sich auch einige Armenianer, die einen kleinen Handel treiben, Hütten erbauet. In allen sind in und um Kutais an beiden Flußseiten nicht über 50 theils armenische, theils georgische Familien wohnhaft.

Den 12 Aug. 1772. Auch dieser Tag war bei Kutais vergangen, in dem unaufhörlich stark regnete⁴.

Zwischen den² Kalkfelsen boy Kutais sind kleine Granaten- und Feigenbäume häufig und jezo voller, fast reifen Früchte. Das Gebüsch am hohen Ufer bestand aus Quercus, Carpinus, Cratargus oxyacantha, Ligustrum ilex und auch aus dem kleinen Ruscus aculeatus, der mir bisher nicht im Kaukasus vorgekommen und hier häufig war. Hier ist auch ausser mehrgenannten Pflanzen auf den Stadtplätzen Solanum nigrum, Urtica dioica, Sida, Abutilon, Ballote nigra, Siegesbeckia orientalis, Mentha sylvestris, Oxalis corniculata, die mir hier zuerst vorkam, Cyperus fuscus u. a. Hedera helix und Cucurbita lagenaria, beide blühend, krochen an den alten Mauern häufig hernm.

Man bauete hier wenig Baumwolle, die auch jetzt blühete.

Etwan 5 Werst unter Kutais steht am linken Ufer des Rion die kleine wüste Festung Kachenaui, die ein Siz eines Zarowitzch gewesen.

Den 13ten August. Während meines Aufenthaltes in Kutais regnete es heftig und der Rion schwoll an; heute war es trocken und der Fluß fiel auch 2 Fuß, daher ich glaubte durch die Gewässer bis Gelati durchkommen zu können. Wir verließen also Kutais und ritten in O. anderthalb Stunden auf dem Kalkgebürg, durch das Gebiet des Kloster[s] Zwanekwawila

¹ 400 პირობითია. პირველი ციფრი დედანში წაშლილია და არ იკითხება.

² Die erste ostliche Kirche—steinerne Wohngebäude, G.] Von diesen steht die westlichste nahe am Fluß, an den die an 300 Schritte lange Mauer schließt. Innerhalb dieser Mauer stehen noch 2 steinerne Wohngebäude, P.

³ Tschardaki < P.

⁴ Den 12 Aug. 1772.—stark regnete. < P.

სია დგას (?) რამდენინე ასეულ ნაბიჯზე ერთმანეთის ქვემოთ და რიონის ნაპირიდან მოშორებით. მე-6, უკანასკნელი და ყველაზე დასავლეთით მდებარე, კვლავ ზედ რიონის პირას დგას, პირველისგან ოთხასი ნაბიჯით ქვემოთ, და გარშემორტყმულია 300 ნაბიჯის სიგრძის მრგვალი კედლით, რიონის ნაპირზე. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტკირის 2 დიდი საცხოვრებელი შენობა¹, რომელთაგან ერთი დგას რიონში ამოყვანილ სამ თაღზე. გალანის კარებზე არის პატარა სამრეკლო კოშკი. შემოღობილი შოედნის შუაში დგას ნატიფი, მაგარი, თეთრი მარმარილოს მსგავსი კირქვის მაგიდა 14 ფუტი სიგრძისა, 6 ფუტი სიგანისა და 10 დუიმი სისქისა, კიდებზე ქართული წარწერით. ამ ადგილს ეძახიან ოქროს ჩარდახს², ე. ი. ოქროს გალერეას, და მგონია, რომ ის უნდა ყოფილიყო სამეფო კარის ბანაკი (სადგომი). ამ ეკლესიებს შორის 1770 წლის ივნისიდან 1772 წლის აპრილამდე იღვა რუსული კორპუსი, რის გამოც ჯერ კიდევ ჩანს ჯარის მიერ გათხრილი სანგრები. აქ ააშენეს ქოხები სომხებმაც, რომლებიც მცირე ვაჭრობას ეწევიან. საერთოდ, ქუთაისს შიგნით და გარეთ, მდინარის ორივე ნაპირას, ცხოვრობს 50-მდე, ნაწილობრივ სომხების, ნაწილობრივ ქართული, ოჯახი.

12 აგვისტო 1772 წლისა. ეს დღეც ქუთაისში გაეატარეთ, რადგან მაგრად და გადაუღებლად წვიმდა³.

ქუთაისთან, კირქვიან კლდეებს შორის, არის ბროწეულის და ლეღვის ბევრი პატარა ხეები, ახლა სავსე თითქმის მწიფე ნაყოფით. მალეობ ნაპირზე ჯაგნარს შეადგენენ მუხა, რცხილა, ყამბრო, კვილო, ბაძგი და აგრეთვე პატარა თავისარა, რომელიც აქამდე კავკასიაში არ შემხვედრია და აქ ბევრი იყო. გარდა იმ მცენარეებისა, რომლებიც რამდენჯერმე დასახლებული, ქალაქის მოედნებზე არის ძალუყურძენა, ჭინჭარი, სიდა, შვია, ძაღლის პიტნა შავი, ბირკალუა, ტყის პიტნა, მჟაველა, რომელიც მე აქ პირველად შემხვდა, *Cyperus fuscus* და სხვ.; ჩვეულებრივი სურო და გოგრა *lagenaria* ორივე ყვაოდა, ძველ კედლებზე ბევრგან აცოცებული.

აქ აშენებენ ცოტა ბამბას, რომელიც აგრეთვე ახლა ჰყვაოდა.

ქუთაისს ქვემოთ დაახლოებით 5 ვერსზე, რიონის მარცხენა ნაპირზე, დგას პატარა დანგრეული ციხე კახნიაური, რომელიც იყო უფლისწულის საჯდომი.

13 აგვისტო. ქუთაისში ჩემი ყოფნისას ძალიან წვიმდა და რიონი აღიღდა; დღეს მშრალი დარი იყო და წყალმა 2 ფუტზე დაიწია, ამდენად მე ვფიქრობდი, რომ შევძლებდით წყლის ნაკადებზე გასვლას და გელათში გამგზავრებას. ამრიგად, ჩვენ დავტოვეთ ქუთაისი და გავემართეთ აღმოსავლეთისკენ; 1 1/2 საათი მივდიოდით კირიან მთებში; მწვანეყვავილას მონასტრისა და სოფელ მოწამეთას მიდამოების გავლით [მივედი] წყალწითელას (ე. ი. წი-

¹ პირველი აღმოსავლეთის—შენობა, გიულ. ამათგან ყველაზე დასავლეთისა დგას მდინარის ახლოს, რომელსაც 300 ნაბიჯი სიგრძის კედელი აკრავს. ამ კედლის შიგნით დგას კიდევ ქვიტკირის 2 საცხოვრებელი სახლი, პაღ.

² ჩარდახს < პაღ.

³ 12 აგვისტო—წვიმდა < პაღ.

und des Dorfes Mozameta bis zum rechten Ufer des Flusses Ts-chalzitela d. i. Rothwasser. Er entsteht aus Vereinigung der Tschala, den ich bey Antoria¹ hatte, und mehrerer Bäche und kömmt aus dem Kalkgebürge, worauf er in der Ebene in die rechte Seite des Kwirila fällt. Er fließt sanft, hat von Thon rothgetrübttes Wasser und war, wo wir 8 Werst unter seinem Anfange durchritten, 30 Schritte breit und 3 Fuß tief. Von seinem linken Ufer hatten wir $\frac{1}{2}$ Stunde das Dorf Gelati und denn das Kloster Gelati.

Das Kloster steht auf der Kalkfelsenhöhe, die² daselbst stellenweise bloß oder ohne Erddecke ist. Eine schlechte, 500 Schritte lange Ringmauer umgiebt drey Kreuzkirchen, einen Glockenthurm und drey Wohngebäude. Alle Mauern sind in- und auswendig mit gehauenen grauen Sandstein bekleidet. Die Hauptkirche ist 40 Schritte lang, von welchen die Sakristey 10 einnimmt, und 25 Schritte breit. An der westlichen Hauptthüre und an den Thüren beyder Seiten sind große Vorhöfe. Die zweite Kirche ist halb so groß und die dritte nur eine Kapelle. Der Hauptkirche nordlich sind Mönchszellen und an der Westseite ist eine lange Gallerie, vermuthlich zum Speisen der Mönche. Die Kuppeln sollen ehemals mit Kupfer bedeckt gewesen seyn, jezo thaten es Bretter. Die innern Wände waren mit vielen Heiligen und georgischen Inschriften bemahlt. Ausserdem hangen auch in der Hauptkirche 8 Bilder. Das erste derselben stellt den Zaar David, Erbauer dieses und mehrerer Klöster vor. In der georgianischen Chronik ist er der 56ste Zaar und scheint im eilften Jahrhundert regiert zu haben. Nebst diesem David hängt Abchasetis Katolicos Evdemon, d. i. Abchasischer Patriarch Evdemon. Neben diesem hängt Mepe oder Zaar Bagrad, neben ihm Helena seine Gemahlin, hierauf Mepe Georgi, denn Bagrad, ein Jüngling und Sohn der neben ihm hangenden Zaarin Rusudan, die eine Tochter der Zaarin Tamar gewesen. An einem Pfeiler ist auch das Bildniß eines Patriarchen mit der Inschrift: Gmerto tschaiskale didisa Sagdarisa, Genatisa Metropolit, dals(?) Abchasetisa, da Kartwelisa didisa Bitschwintisa Katolikosi, Sakaria Kwariani, d. i. Zacharias, Metropolit der (dieser) großen Kirche in Genati und Patriarch zur großen Bitschwinta (Kloster in Abchaseti) in Abchaseti und Kartweli (oder ganz Georgien). Dieses kann zu Erläuterungen der Geschichte dienen. In einer Nebenkapelle steht ein aus Kalkstein gehauener zur Verreichung des Abendmahls bestimmter Tisch, mit der Inschrift, daß Mepe Bagrad (Zaar Pancratius) diesen Kommuniontisch georg. Trapezi geschenkt habe. Dieses soll der letzte Zaar über das ganze oder ungetheilte Georgien gewesen seyn. In allen diesen Kirchen wird noch Gottesdienst gehalten.

Dieses Kloster ist der Siz des Patriarchen von Imeretien. Der jezige heißt Joseph und ist der leibliche Bruder des Zaaren Solomon, auch bey ihm in S-chartali. Hier soll die Zaarin Tamar und verschiedene Zaaren begraben liegen.

¹ Antoria, G.] Antona, P. ² die corr.] der P.

თელი წყალი) მარჯვენა ნაპირამდე. წყალწითელა წარმოიქმნება ქალისა (რომელიც მე ანტორიასთან შეხვდა) და სხვა მდინარეების შეერთებით. ის გამოდის კირიანი მთებიდან, სადაც დაბლობზე ერთვის ყვირილას მარჯვენა მხრიდან. ის მოედინება მდორედ, აქვს თიხისგან წითლად შეღებილი წყალი და იქ, სადაც ჩვენ ვავედით, 8 ვერსზე სათავეს ქვემოთ, ის არის 30 ნაბიჯის სიგანის და 3 ფუტი სიღრმის. მისი მარცხენა ნაპირიდან $\frac{1}{2}$ საათში ვიყავით სოფელ გელათში და შეიძღვ გელათის მონასტერში.

მონასტერი დგას კირიანი კლდეების მწვერვალზე, რომელიც ალაგ-ალაგ თითქმის ან საცვებითი შიშველია (შიწის საფარის გარეშეა). 500 ნაბიჯი სიგრძის ცუდი, მრგვალი კედელი არტყია სამ ჯვარის საყდარს, სამრეკლოსა და სამ საცხოვრებელ შენობას. ყველა კედელი როგორც გარედან, ისე შიგნიდან, მოპირკეთებულია ნათალი რუხი ქვიშაქვით (რიყის ქვით). მთავარი ეკლესია არის სიგრძით 40 ნაბიჯი (რომელთაგან საკურთხეველს 10 უჭირავს) და სიგანით 25 ნაბიჯი. დასავლეთის მთავარ [კარებთან] და ორივე მხარის კარებთან არის დიდი ეკედერები (Vorhöfe). მეორე ეკლესია სიდიდით არის პირველის ნახევარი და მესამე — მხოლოდ სამლოცველოა. მთავარი ეკლესიის ჩრდილოეთით არის ბერების ოთახები, დასავლეთ მხარეზე კი — გრძელი გალერეა, უმთავრესად ბერების სატრაპეზო. გუმბათები ძველად უნდა ყოფილიყო სპილენძით დახურული, ახლა კი არის ყავარი. შიდა კედლები მოხატულია მრავალი წმინდანით და ზედ არის ქართული წარწერები. ამათ გარდა მთავარ ეკლესიაში არის 8 სურათი. პირველი მათგანი წარმოადგენს მეფე დავითს, ამის და სხვა ბევრი მონასტრის ამშენებელს. ქართულ ქრონიკაში ის არის 56-ე მეფე და უნდა ემეფა მე-11 საუკუნეში. ამ დავითის გვერდით ხატია აფხაზეთის კათალიკოსი ევდემონი, ე. ი. აფხაზეთის პატრიარქი ევდემონი. ამის გვერდით არის მეფე ბაგრათი, მას მოსდევს მისი ცოლი ელენე, შემდეგ მეფე გიორგი, შემდეგ ბაგრათი, ყმაწვილი, ვაჟი მის გვერდით დახატულ დედოფალ რუსუდანისა, რომელიც იყო თამარ მეფის ქალიშვილი. ერთ სვეტზეც არის პატრიარქის სურათი წარწერით: ღმერთო შეიწყალე დიდისა საყდრისა გენათისა მეტროპოლიტი და აფხაზეთისა და ქართლისა დიდისა ბიჭვინთისა კათალიკოსი ზაქარია ქვარიანი, ე. ი. ზაქარია, მიტროპოლიტი გელათის ამ დიდი ეკლესიისა და პატრიარქი დიდი ბიჭვინთისა (მონასტერია აფხაზეთში), აფხაზეთისა და ქართლისა (ანუ მთელი საქართველოსი). ეს გამოდგება ისტორიის ასახსნელად. ეკედერში (სამლოცველოში) დგას კირქვისაგან გამოთლილი ზიარების შესამზადებლად განკუთვნილი მაგიდა, წარწერით, რომ მეფე ბაგრატმა აჩუქა ეს ზიარების მაგიდა, ქართულად ტრაპეზი. ეს უნდა ყოფილიყო უკანასკნელი მეფე ერთიანი ან განუყოფელი საქართველოსი. ყველა ამ ეკლესიაში ახლაც წარმოებს ღვთისმსახურება.

ეს მონასტერი არის იმერეთის პატრიარქის საჯდომი. ახლანდელს ჰქვია იოსები და არის მეფე სოლომონის მკვიდრი ძმა, ისიც მასთან [იყო] სხარტალში. ამბობენ, რომ აქ არიან დასაფლავებული მეფე თამარი და სხვა მეფეები.

Dem Kloster Gelati nahe in SO. steht eine einzel[n]e Kirche auf der größten Kalkfelsenhöhe, die Sochasteri heißt, und auf einigen Karten steht. Bey derselben finden sich nur an gewissen Festen Mönche zur Verrichtung des Gottesdienstes ein.

Aus dem Kloster Gelati und Mzcheta nahm Zaar Wachtang die Nachrichten zur georgischen Kronik; jezo sind bey keinem dieser Klöster Archive.

Wir kehrten des Abends nach Kutais zurück.

Den 14ten August. Ich habe noch bei Kutais übernachtet. Seit vorgestern war das Wasser des Rions nach dem Regen 5 Fuß gefallen¹. Gegen Mittag verließen wir Kutais und ritten erst über die Brücke des Rion und denn auf der Höhe des Kalksteingebürges bey einer kleinen Kirche vorbei, die der Zaar, als er hier im vorigen Winter im Lager stand, etwan 1 Werst von der zerstörten Festung² Kutais erbaute. Nach einer starken³ halben Stunde hatten wir einen aus N. kommenden⁴ Bach, von dem man nicht zu sagen wuste, ob er zum Rion oder Ts-cheni ts-chali fließe⁵, und noch anderthalb Stunde über die Felder von Chomuri bis zum Ursprunge des Baches S-chaltuba, der aus einer horizontalen Spalte des Kalkfelsens hervorbricht und gleich 10 Schritte breit und 2 Fuß tief ist.

Etwan 1 Werst davon in W. sprudelt in einer Thongrube von 4 Faden im Durchmesser ein laues Wasser mit Blasen, welches trübe und ohne Geschmack und Geruch ist, und also nicht zu den Heilwässern gehört. Es läuft in den S-chaltuba, an welchen wir nach einer halben Stunde nach dem Dorfe S-chaltuba kamen. Dasselbst wir Halte machten⁶. Der Weg bis hier gieng in WNW. auf der ebenen Kalksteinhöhe, die sich hier in der Nähe südlich ganz endigt und nordlich zu den Alpen aufsteigt. Die steile Lage macht die Gegend trocken, in der Quellen fast ganz mangeln, die in Okriba so häufig sind⁷, daher hier auch Pflanzen feuchten Bodens fehlen. Die Waldung hat hier Weis- und Rothbuchen, und nur selten Kastanien und Erlen.

Dieser niedere Theil des Nebengebürges, welchen in O. der Rion und in W. der Fluß Ts-cheni Ts-chali einschließt, macht den Distrikt Salordkipaniso aus, weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist⁸. In diesem Distrikt hat auch der Zaar Solomon 2 Dörfer und die Festung Gwaschtibe

¹ Ich habe noch bei Kutais—5 Fuß gefallen<P.

² der zerstörten Festung<P.

³ starken<P.

⁴ aus N. kommenden<P.

⁵ von dem man nicht zu sagen—fließe<P.

⁶ Dasselbst wir Halte machten<P.

⁷ in der Quellen fast ganz mangeln, die in Okriba so häufig sind<P.

⁸ weil dies das Erbteil der fürstl. Familie Lordkipanisi ist<P. ეს წინადადება და

ამის შემდეგნო სოფლების ჩამოთვლა პალასი გადატანილი აქვს შემდეგ, გვ. 405-ზე, სალოროთ-ქიფანძოს დახასიათებისას.

გელათის მონასტრის ახლოს, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, კირიანი კლდის ყველაზე მაღალ მწვერვალზე, დგას განმარტოებული ეკლესია, რომელსაც ჰქვია სოხასტერი და რომელიც ზოგ რუკაზეა აღნიშნული. ბერები აქ მხოლოდ გარკვეულ დღესასწაულებზე მოდიან ღვთისმსახურების ჩასატარებლად.

გელათის და მცხეთის მონასტრებიდან აიღო ვახტანგ მეფემ ცნობები ქართული ქრონიკისთვის¹; ამჟამად არც ერთ ამ მონასტრთან აღარ არის არქივები.

სალამოთი დაებრუნდით ქუთაისში.

14 აგვისტო. მე კვლავ ქუთაისში გავათიე ღამე. გუშინწინდელს მერე, წვიმის შემდეგ რიონის წყალი 5 ფუტით დაეცა². ნაშუადღევს დაეტოვეთ ქუთაისი და გავედით ჯერ რიონის ხიდზე და შემდეგ [გავუარეთ] კირქვიან მთის წვერზე მდგომ პატარა ეკლესიას, რომელიც ააშენა მეფემ, როცა ის შარშან ზამთარში აქ ბანაკად იდგა, ქუთაისის დანგრეული ციხიდან³ დაახლოებით 1 ვერსზე. კარგი $1\frac{1}{2}$ საათის შემდეგ გადავიარეთ ჩრდილოეთიდან მომავალი⁴ მდინარე, რომლის შესახებაც ვერაფერი მითხრეს, ჩადიოდა ის რიონში, თუ ცხენისწყალში⁵; კიდევ $1\frac{1}{2}$ საათში ხომურის ველებზე ვიარეთ მდ. წყალტუბოს სათავემდე, რომელიც გამოდის კირქვიანი კლდის ჰორიზონტალური ნაპირიდან და არის 10 ნაბიჯი სიგანისა და 2 ფუტი სიღრმისა.

იქიდან დაახლოებით 1 ვერსზე დასავლეთით 4 საჩენის განივკვეთის თხიან ორმოში ამოდის თბილი, ბუშტებიანი წყალი, რომელიც მღვრიე, უსუნო და უგემო არის და ამდენად არ ეკუთვნის სამკურნალო წყლებს. ის ჩაედინება წყალტუბოში, რომლის გასწვრივაც ჩვენ ვიარეთ და $1\frac{1}{2}$ საათში სოფელ წყალტუბოში მივედით. იქ შევისვენეთ⁶. გზა იქამდე მიდიოდა დასავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით კირქვიან მოვაკებულ მაღლობზე, რომელიც იქ ახლოს სამხრეთით მთლიანად თავდება და ჩრდილოეთით აღიმართება ალპებისკენ. ციცაბო მდებარეობის გამო ეს მიდამო მშრალია, აქ წყაროები თითქმის არ არის; რაც ოკრიბაში ასე ხშირია⁷, ამიტომ აქ ნესტიანი მიწის მცენარეებიც არ არის. აქაური ტყე შეიცავს თეთრ და წითელ წიფელს, იშვიათად წაბლსა და მურყანს.

გვერდითი ქედის ეს დაბლობი ადგილი, რომელიც აღმოსავლეთიდან რიონით და დასავლეთიდან ცხენისწყლითაა შემოსაზღვრული, შეადგენს [იმ] მხარეს, [რომელსაც ჰქვია] სალორთქიფანიძო, რადგან ეს არის თავად ლორთქიფანიძეთა გვარის სამკვიდრო⁸. ამ მხარეში სოლომონ მეფესაც აქვს 2 სოფელი და ციხე გვიშტიბი⁹ მდ. ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე; ეს არის მეფის კუთვნილ სოფელთაგან უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთით [მდებარე].

¹ „ქართლის ცხოვრებისთვის“, გ. გ.

² მე კვლავ—დაეცა < პ ა ლ.

³ დანგრეული ციხე < პ ა ლ.

⁴ ჩრდილოეთიდან მომავალი < პ ა ლ.

⁵ ჩადიოდა ის—ცხენისწყალში < პ ა ლ.

⁶ იქ შევისვენეთ < პ ა ლ.

⁷ აქ წყაროები—ასე ხშირია < პ ა ლ.

⁸ რადგან ეს არის—სამკვიდრო < პ ა ლ.

⁹ გვიშტიბი—ვახუშტის აქვს გ ო ს ტ ი ბ ე-დ.

an der Ostseite des Flußes Ts-cheni Ts-chali, welches der äusserste Ort des Zaaren in NW. ist, dahin ich gegangen seyn würde, wenn mich nicht der üble, bis 18 Werst lange, felsige Weg abgeschreckt hätte.

Der 15te August. Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet. Hierselbst hat im vorigen Winter das Lazarett des russischen Corps gestanden. Der Horizont war heute bei Sonnenaufgange sehr heiter; eine seltene Erscheinung in hiesigen Gegenden, die ich mir zu Nutze machte¹.

Man hat von dieser Höhe eine freie Aussicht in die vom Fuße des Gebürges bis zum Vorgebürge sich ausdehnende Ebene, in der der Rion und Ts-cheni Ts-chali in W. und der Kwirila in O. fließen. Die ganze Ebene ist mit dikem Walde bedeckt.

Von S-chaltuba in SSW. ist dies jugum so hoch, daß es noch jetzt mit Schnee bedeckt ist. Am nordl. Fusse dieses Schneegebürges sind die Imeretenische Festung Satschino und westlicher Sapaitschawa gelegen. Am westlichen Fusse zum Schwarzen Meer hier ist die Provinz Guria; am südl. Fusse soll die Festung Achalziche gelegen seyn; in der Linie von S-chaltuba und Satschino in SSW und eben daselbst fließt der Kur oder Mtkwari, der hier teils durch verschiedene von der Südseite dieses iugi promontoralis caucasici australis, teils durch andere von der Nordseite des nordl. iugi promontoralis araratici kommende Bäche, sich oberhalb achalziche in ein Strom ansammelt, an dessen Nordseite am Fuß des Gebürges Achalziche gelegen. Von Achalziche fließt der Kur noch an 30 Werste nach O. längst dem südl. Fusse des iugi, nimmt einen aus S. an dem araratischen Vorgebürge kommenden Fluß auf, wendet sich hierauf nach NO. und setzt in dieser Direktion durch das iugum promontoriale caucas., bis in die Gegend von Suram². Von S-chaltuba ist Choni und Poti in WSW. Die Kluft des Bagdad in SSO.

Von S-chaltuba ritten wir auf dem äussersten Fuße des Gebürges eine Stunde in W., im Gebiete des Dorfes Guschtibi. Von hier sahe man an der rechten Seite des Flusses Ts-cheni Ts-chali die Mingrelische Hauptfestung und Episkopalkirche Martwili am Fuße des gegen diesen Fluß sich senkenden Gebürgs, in etwan 3 Werst Entfernung, in WNW., aber noch auf dem Gebürge die mingrelische Festung Gordi. Dieser gegenüber steht am linken Flußufer, die uns nicht sichtliche, zum Distrikt Salordkipaniso gehörige Festung Gwaschtibi. Ein hohes, steiles Kalksteinufer verbarg sie.

Das Gebürge senkt sich in N. steil und macht ein 6 Werste breites Thal, in welchem die Gebürgbäche Guba und Kucha laufen. Ich kam in dieses Thal und auf westlicher Richtung nach 1 Stunde an den Bach Guba, der hier an 20 Schritte breit war³, der über Thon und kleine gerundete

¹ Ich hatte bei S-chaltuba übernachtet.—zu Nutze machte, G.] War ein heiterer Tag, den ich mir auf der Höhe von S-chaltuba, wo wir die Nacht zubrachten, zu Nutze machte, P.

² Von S-chaltuba in SSW. ist—in die Gegend von Suram <P.

³ der hier an 20 Schritte breit war <P.

მე იქ უნდა წავსულიყავი, რომ არ შემშინებოდა 18 ვერსის სიგრძის კლდინი გზისა.

15 ავგისტო. ღამე გავათიე წყალტუბოში. გასულ ჭამთარში იქ იყო ჩრუსული კორპუსის ლაზარეთი. დღეს, მზის ამოსვლისას, ჰორიზონტი მოწმენდილი იყო; ასეთი [ამინდი] იშვიათი მოვლენაა აქაურ მხარეში, და მე ეს [სასარგებლოდ] გამოვიყენე¹.

ამ მწვერვალდანი ნათლად ჩანს დაბლობი, რომელიც გადაჭიმულია ქედის ძირიდან მთისწინეთამდე და რომელზეც დასავლეთით მიედინებიან რიონი და ცხენისწყალი, აღმოსავლეთით კი—ყვირილა. მთელი დაბლობი ხშირი ტყითაა დაფარული.

წყალტუბოდან სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით ეს ქედი ისე მაღალია, რომ ის ახლაც თოვლითაა დაფარული. ამ თოვლიანი მთის ჩრდილოეთ ძირას არის იმერული ციხე საჩინო და დასავლეთით კი საპაიჭაო. დასავლეთის ძირას, შავი ზღვისკენ არის პროვინცია გურია; სამხრეთ ძირას უნდა მდებარეობდეს ახალციხე; წყალტუბოსა და საჩინოს ხაზზე სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, და სწორედ იქვე, მიედინება კურ-ი ანუ მტკვარი, რომელიც იქ, ახალციხის ზემოთ, ერთ ნაკადად აერთებს სხვადასხვა ნაწილობრივ ამ ქედის სამხრეთ მხრიდან, ნაწილობრივ კი სხვა, არარატის მთიანეთის ჩრდილოეთ მხარიდან მომდინარე მდინარეებს და რომლის ჩრდილოეთ მხარეზე, მთის ძირას, მდებარეობს ახალციხე. ახალციხიდან მტკვარი კიდევ 30 ვერსზე მიედინება აღმოსავლეთით, ქედის სამხრეთი ძირის გაყოლებით, იერთებს სამხრეთიდან არარატის მთიანეთიდან მომავალ მდინარეს, იქიდან უხვევს ჩრდილო-აღმოსავლეთით და განაგრძობს დინებას ამ მიმართულებით, კავკასიის მთიანეთის გავლით, სურამის მიდამოებისკენ². წყალტუბოდან ხონი და ფოთი არის დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით. ბაღდადის ხეობა არის სამხრეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით.

წყალტუბოდან 1 საათი მივიდიოდით დასავლეთით, მთის განაპირა ძირზე, სოფ. გვიშტიბის მიწებზე. აქედან, ცხენისწყლის მარჯვენა მხარეზე, ჩანს სამეგრელოს მთავარი ციხე და საეპისკოპოსო ეკლესია მარტვილი [რომელიც მდებარეობს] ამ მდინარისკენ დაქანებულ მთის ძირას; დაახლ. 3 ვერსის მოშორებით, დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით, მაგრამ კვლავ მთაზე, არის მეგრული ციხე გორდი. ამის პირდაპირ, მდინარის მარცხენა ნაპირზე, დგას სალორთქეთანძმოს კუთვნილი ციხე გვიშტიბი, რომელსაც ჩვენ ვერ ვხედავდით; მაღალი, ციცაბო კირქვიანი ნაპირი ფარავს მას.

ჩრდილოეთისაკენ მთა ციცაბოდ ეშვება და ქმნის 6 ვერსი სიგანის დაბლობს, რომელზეც მიედინებიან მთის მდინარეები გუბა³ და კუხა. მე მივედი ამ დაბლობზე და დასავლეთის მიმართულებით 1 საათში ვიყავი მდ. გუბაზე, რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო⁴, მიედინება თიხაზე და წერილ რიყის ქვაზე; ამ დაბლობზე დასავლეთ—სამხრეთ-დასავლეთით 1 საათში შეგვხვდა

¹ ღამე გავათიე—გამოვიყენე, გ. ი. უ. ლ.] იყო მოწმენდილი დღე, რითაც მე წყალტუბოს მაღლობზე, სადაც ჩვენ ღამე გავათიეთ, ვისარგებლე, პ. ა. ლ.

² წყალტუბოდან სამხრეთით—სურამის მიდამოებისკენ < პ. ა. ლ.

³ გუბის წყალი, გ. გ.

⁴ რომელიც აქ 20 ნაბიჯი სიგანის იყო < პ. ა. ლ.

Kalksteine fließt, und wo wir in dieser Ebene in WSW. nach 1 Stunde den Bach Kucha, der in den Guba fällt, welches auch der gestern durchrittene S-chaltuba thut; der Guba aber fällt in den Rion. Vom Kucha hatten wir noch in WSW. nach einer halben Stunde, das Dorf Choni, wo wir die Nacht blieben.

Den 16ten August. Choni ist ein großes Dorf mit etwa 200 Familien, die wider die hiesige Gewohnheit in Kreisen und Gassen, aber doch auch weitläufig wohnen, weil jede Familie ihre Gärten und Pflanzungen bey der Wohnung hat. Der Weingarten meines Wirthes war 400 Schritte lang und 300 Schritte breit.

Die hiesigen Gärten enthalten Wein, welsche Nüsse, schwarze und weiße Maulbeerbäume häufig, ander Obst sparsam. Man bauet auch in den Gärten türkische Bohnen, Hanf, Tabak, Rettige, Gurken, Flaschenkürbisse. Ferner Phytolacca zum Weinfärben, Carthamus tinctorius zum Seidenfärben, Impatiens balsamina zum Färben der Hände. Der Seidenbau ist hier ziemlich beträchtlich; dieses Jahr aber verlohrt er, weil der Frost das erste Maulbeerlaub verdorben hatte.

Hier ist der Siz eines Tawar Episkoposi, d. i. Erzbischof von Imeteti. Die Kirche, mitten im Dorfe, ist von Steinen, nur 15 Schritte lang und 10 breit, ohne Kuppel. Der kleine Glockenthurm steht auf der Mauer des Kirchhofs.

Um Mittagszeit erhob sich ein kläglich Geheul von allen Enden des Dorfs; es waren die Klaglieder, unter deren Anstimmung sich die Einwohner in Haufen zu 10 bis 20 im Sterbhause eines ihren Mitbürgers versammelten. Die Mannsleute sangen eigene Lieder und das Frauenzimmer stimmte mit einem kläglichem Wai! wai! heulend ein. Ein jeder erschien in seiner gewöhnlichen besten Kleidung, die Mannsleute mit Waffen, das Weibsvolk in langen, bis auf die Erde hangenden Fuchspelzen, mit blauen oder roten europäischen Laken überzogen und um ihren Puz in den Hundstagen noch auffalender zu machen, giengen sie barfuß.

Die Leiche, die nach dem Verscheiden erst mit Wasser, denn mit Wein gewaschen worden, lag im Wohnzimmer auf einer Strohmatte und diese auf einer schlechten Baare. Sie war in Leinewand, die man in Wachs getaucht hatte, wie ein Wickelkind so gehüllet, daß die Hände auf der Brust gefalten blos lagen. Den Kopf deckte eine Kappe von solcher Leinewand. Sie lag auch unter einer bunten Decke und ein kleiner Thronhimmel war über der Baare. Im Zimmer standen einige Geistliche mit Kreuzen und Kerzen, und oben neben der Leiche die Wittwe. Im Vorzimmer lag auf einer Bettlecke der Pelz und Gürtel der Wittwe und die Waffen des Verstorbenen; darneben stand eine heulende Magd.

Von den Trauerleuten ward ein Haufe nach dem andern zur Leiche geführt, die immer zur Absingung ihrer Trauerlieder unter dem Geheul der Weiber etwa eine viertel Stunde verwandten. Nicht kürzer war die

მღ. კუხა, რომელიც გუბაში ჩადის, რასაც აგრეთვე წყალტუბოც აკეთებს¹, გუშინ რომ გავიარეთ; გუბა კი ჩადის რიონში. კუხიდან დასავლეთით—საიხრეთ-დასავლეთით $\frac{1}{3}$ საათში მივედით სოფ. ხონში, სადაც ღამე დავრჩი.

16 აგვისტო. ხონი არის დიდი სოფელი, დაახლოებით 200 ოჯახით; იგი აქაური ჩვეულების საწინააღმდეგოდ წრეებად და ქუჩებადაა [დაყოფილი], მაგრამ ხალხი შორიშორს ცხოვრობს, რადგან ყოველ ოჯახს თავისი ბაღები და ნათესები თავის სახლებთან აქვთ. ჩემი სახლის პატრონის ვენახი იყო 400 ნაბიჯი სიგრძისა და 300 ნაბიჯი სიგანის.

აქაური ბაღები შეიცავენ ყურძენს, კაკალს, შავი და თეთრი თუთის ხეებს, სხვა ხილი ნაკლებადაა. ბაღებში აგრეთვე სთესენ ლობიოს, კანაფს, თანბაქოს, ბოლოკს, კიტრს, ბოთლისებრ კვახს. შემდეგ—ჭიაფერას, ღვინის შესაღებად, ალსარჩულს—აბრეშუმის შესაღებად, უკადრისა ინას—ხელების შესაღებად. მებაბრეშუმეობა აქ საკმაოდ მნიშვნელოვანია, მაგრამ ამ წელს ჩავარდა, რადგან ყინვამ გააფუჭა თუთის პირველი ფოთლები.

აქ არის იმერეთის მთავარეპისკოპოსის საჯდომი. ქვიტკირის უგუმბათო ეკლესია, სოფლის შუაში, არის მხოლოდ 15 ნაბიჯი სიგრძისა და 10 [ნაბიჯი] სიგანისა. პატარა სამრეკლო კოშკი დგას სასაფლაოს კედელზე.

შუადღეზე სოფლის ყველა ბოლოდან საცოდავი კივილი გაისმა; ეს იყო სამგლოვარო მოთქმა, რომლის დამღერებთაც მცხოვრებლები 10—20-კაციან ჯგუფებად იკრიბებოდნენ თავისი გარდაცვლილი თანასოფელის სახლთან. კაცები მოსთქვამდნენ (მღეროდნენ) თავის საკუთარ სიმღერებს და ქალები გაჰკიოდნენ სამგლოვარო ვაი, ვაი-ს. ყველა იყო თავის ჩვეულებრივ, საუკეთესო ტანსაცმელში; კაცები იყვნენ იარაღით, ქალებს ეცვათ გრძელი, მიწამდე დაკიდული მელიის ქურქები, მოსხმული ჰქონდათ ცისფერი ან წითელი ევროპული თავშალი. რათა თავისი მორთულობა ამ პაპანაქებაში უფრო თვალში საცემი გაეხადათ, მიდიოდნენ ფეხშიშველა.

სიკვდილის შემდეგ ჯერ წყლით და შემდეგ ღვინით განბანილი მიცვალებული იწვა საცხოვრებელ ოთახში ტილოფზე, რაც დაგებული იყო ცუდ საკაცეზე. ის აკვნის ბავშვივით იყო გახვეული ტილოში. ტილო ცვილში იყო ამოვლებული, ხელები კი გარედან ჰქონდა გულზე დაკრეფილი. თავზე ეფარა ამნაირივე ტილოს ჩაჩი. ის იწვა აგრეთვე ჭრელი საბნის ქვეშ, ხოლო პატარა ბალახინი იყო საკაცის ზემოდან. ოთახში იყო რამდენიმე სასულიერო პირი ჯერებით და სანთლებით, ხოლო თავით, მცვალებულის გვერდით იდგა ქვრივი. წინოთახში, საწოლის გადასაფარებელზე იდო ქვრივის ქურქი და სარტყელი და მიცვალებულის იარაღი; ახლოს იდგა მტირალი გოგო.

მნახველები ჯგუფ-ჯგუფად შეჰყავდათ მიცვალებულთან, რასაც მათი სამგლოვარო სიმღერის სათქმელად, ქალთა მოთქმის აყოლებით, სჭირდებოდა 15 წუთი. არა ნაკლები ხანი სჭირდებოდა იგივეს გამეორებას ან გაგრძე-

¹ ე. ი. გუბას უერთდება, გ. გ.

Wiederholung oder vielmehr Fortsetzung bey den Waffen und Kleidern im Vorzimmer, und dieses geschieht auch wenn der Todte ein schön Pferd hinterlassen hat, bey diesem. Jede Gesellschaft pflegt einen Anverwandten mit sich zu nehmen, diese raufen sich die Haare aus, schlagen sich mit den Händen vor die Stirn und Brust, winden und beugen den Körper wunderbarlich und schreien unaufhörlich Wai! Männer und Weiber betragen sich gleich. Nach diesem Auftritte lagerten sich die Trauerleute auf dem Hofe und wurden mit Wein und Hirsegrütze bewirtet; Fleisch ist bey Trauer unanständig, so daß sich die Verwandten desselben ein halbes bis ein ganz Jahr und manche Wittwen zeitlebens enthalten.

Nach Endigung aller Klagelieder brach die ganze Gesellschaft mit der Leiche nach der Kirche auf. Die Mannsleute giengen voran, denn folgten die Geistlichen mit Kreuzen und Kerzen, hernach die Todtenbare und die Weibsleute schlossen. Auf dem ganzen Wege wurden Klaglieder geheult und am Kirchhofe geendigt. Beim Grabe verrichteten die Geistlichen die Gebräuche der griechischen Kirche, worauf die Leiche ohne Sarg und ohne die Strohmatten, auf der sie lag, ins Grab gelegt und mit Erde überschüttet ward. Der Kopf war nach Abend und die Füße jen Norden gekehrt. Nun ward zum Beschluß noch einmahl allgemein geheulet. Nachher pflegen zum Andenken des Todten verschiedene Bewirthungen angestellt zu werden. Ein schöner Walnußbaum neben dem Trauerhause war rundum durch die Rinde eingehauen, damit er mit dem Hausherrn sterben möchte.

Den 17ten August. Wir hatten noch in Choni zugebracht¹. Neben der Kirche in Choni ist ein großer mit Linden und Platanus orientalis (dessen Bäume bis 3 Faden im Umfange hielten) besetzter Platz, der an 2. Werst im Umfang hat², auf welchem heute (im Schatten dieser Bäume versammelte sich³), wie alle Freytage, ein von Verkäufern und Käufern beyder Geschlechter lebhafter Markt war. Die Waaren dieses Marktes waren:

Graue und schwarze grobe Tuchröcke und Filzmäntel, die aus Basi-ani und Dugor, über Oni kommen.

Grobe baumwollene, roth und blau gefärbte Zeuge, zu Hosen, Hemden und Oberrücken der Weiber und gedruckte baumwollene Zeuge zu Unterrücken aus Teflisischen Fabriken.

Weises, grobes, baumwollenes $\frac{3}{4}$ Arschin breites Zeug, die rußische Elle zu 8 Kop.

Schlechter $\frac{3}{4}$ Ellen breiter, mit Saflor gefärbter Taft, die Elle 25 Kop. Er wird hier gemacht und dient zu Hemden und Hosen.

Bunte Eggen oder Ränder von europäischen Laken, die Elle zu 5 Kop. Sie dienen zu Strümpfbändern.

Einheimische graue Tuchmützen, zu 20 Kop.

¹ Wir hatten noch in Choni zugebracht <P..

² der an 2 Werst im Umfang hat <P.

³ im Schatten dieser Bäume versammelte sich <P.

ლებას იარაღთან და ჩასაცმელთან წინოთახში, აგრეთვე, თუ მიცვალებულს ჰყავდა კარგი ცხენი, იმასთანაც იგივე ხდებოდა. ყოველი ჯგუფი ცდილობდა ერთ-ერთი ნათესავი თავისთან წაეყვანა, ესენი კი იგლეჯდნენ თმებს, იშენდნენ ხელებს შუბლსა და გულში, იგრიხებოდნენ და იხრებოდნენ საოცრად და განუწყვეტლად კიოდნენ „ვაი“-ს. კაცები და ქალები ერთნაირად იქცეოდნენ. ამის შემდეგ ჭირისუფლები ეზოში მოთავსდნენ და მათ ღვინით და ფეტვის ფაფით გაუმასპინძლდნენ; ხორცი გლოვის დროს არაა მიღებული; ასე რომ ნათესავები მისგან თავს იკავებდნენ ნახევარი ან მთელი წლის განმავლობაში, ხოლო ზოგი ქვრივი კი მთელი სიცოცხლის განმავლობაშიც.

სამგლოვიარო მოქმდის დამთავრების შემდეგ მთელი ხალხი მიცვალებულით გაემართა ეკლესიისკენ. წინ მიდიოდნენ კაცები, შემდეგ სასულიერო პირნი ჯვრებით და სანთლებით, შემდეგ მიცვალებულის საკაცე და ბოლოს ქალები. მთელ გზაზე გაკიოდნენ სატირალ სიმღერებს, რაც დაასრულეს სასაფლაოზე. საფლავთან სასულიერო პირებმა შეასრულეს ბერძნული ეკლესიის მღვდელმსახურება, რის შემდეგაც მიცვალებული უკუბოდ და იმ ჭილოფის გარეშე, რაზედაც იწვა, ჩაუშვეს საფლავში და [საფლავი] მიწით ამოავსეს. იგი მოათავსეს თავით დასაველეთისკენ და ფეხებით ჩრდილოეთისკენ. შემდეგ მიცვალებული უქანასქენლად იქნა დატირებული ყველას მიერ ერთად. შემდეგ მკვდრის სულის მოსახსენებლად ჩვეულებრივ აწყობენ სხვადასხვა გამასპინძლებას. მიცვალებულის სახლის ახლოს მშენიერი კაკლის ხე მრგვლად იყო შემოჭრილი ქერქზე, რათა ის პატრონთან ერთად მომკვდარიყო.

17 აგვისტო. ჩვენ ღამე კვლავ ხონში გავათიეთ¹. ხონში ეკლესიის გვერდით არის დიდი მოედანი ცაცხვით და აღმოსავლური ჭადრით (რომლის ხეები სიმსხოთი 3 საეენია); ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს²; როგორც ყოველ პარასკევს, დღესაც ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ³ ორივე სქესის მკიდველ-გამყიდველნი [და გაეჩაღებინათ] ბაზრობა. იყიდებოდა შემდეგი საქონელი:

რუხი და შავი უხეში მაუდის ჩოხები და ნაბღები, რომლებიც შემოაქვთ ბასიანიდან და დუგორიდან, ონის გზით.

ბამბის, წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისთვის, პერანგებისა და ქალთა ზედატანისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედატანისათვის თბილისის ფაბრიკებიდან.

თეთრი, უხეში, $\frac{3}{4}$ არშინის სიგანის ბამბის ქსოვილი, რუსული წყრთა 8 კაპიკად.

ცული, $\frac{3}{4}$ წყრთის სიგანის, ალისარჩულით შედგებილი თავთა, წყრთა 25 კაპ.. ის აქ მზადდება პერანგებისა და შარვლებისთვის.

ჭრელი არშიები ევროპული ტილოსი, წყრთა 5 კაპ. მათ იყენებენ წინდების მოსაჭერად.

ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდები, 20 კაპიკად.

¹ ჩვენ ღამე კვლავ ხონში გავათიეთ < კ ა ლ .

² ეს მოედანი 2 ვერსის ფართობს მოიცავს < კ ა ლ .

³ ამ ხეების ჩრდილში შეკრებილიყვნენ < კ ა ლ .

Einen Eymmer haltende, kupferne Kessel, das Stück 3 Rubl.

Kupferne Sprachröhre, eines 4 Rubl.

Seesalz von der Krim über Poti gebracht, das Pfund 2 Kop.

Gesalzene Sewrugenrüken, die sonst von Poti, jezo von Sallian und Teflis kommen, das Stück 40 Kop.

Schaafe mit kleinen Schwänzen ohne Hörner, das Stück 1 Rubl. 20 Kop.

Hanfstrike und hölzerne Schüsseln, ferner auch hiesige Pferde, eins zu 30 bis 40 Rubl. und wenig andere Sachen.

Die hiesigen Pferde sind klein, im Kreuz und der Brust breit und haben kurze Hälse; meistens sind sie braun oder Schimmel. Unter den Markleuten waren auch Mingrelier. Von diesen zog ich von dieser Provinz, so wie von den übrigen des Dadians, Odischi und Letschkum Nachrichten, die sie mir mittheilen konnten, ein, da ich¹ diese Länder der Gesinnungen des regierenden Herrn und der Nachbarschaft der Türken wegen zu bereisen nicht wagen durfte.

Den 18ten August. Von Choni ritten wir in W. und kamen nach 4 Werst an den Fluß Ts-cheni Ts-chali, der nachdem er das Gebürge verlassen, in der Ebene die Grenze zwischen Imereti und Mingrelia macht. Dieser Fluß ist hier, noch dem Gebürge nahe, sehr reißend, und weicht an Größe dem Rion wenig. Sein Grund ist mit Backsteinen von Kalkfels und Jaspis bedeckt. Man konnte ihn bey jezigen niedrigen Wasser kaum durchreiten. Seine Ufer sind thonigt, niedrig, daher er bey hohem Wasser austritt und breite Ueberschwemmungen macht. Er ist denn sehr trübe und setzt einen häufigen Gries von zerfallenem Schiefer ab. Vor 2 Jahren hat er viele Dörfer seines östlichen Ufers Kolobani, Gulucheti u. m. a. zerstört. An vielen Stellen fließt er in getheilten Armen. An seinen Ufern stehen *Salix alba*, *Betula alnus*, *Populus alba*, *Hippophaë rhamnoides* u. a.

Nach 2 ¹/₂ Stunden kamen wir nach dem großen Dorfe Dschicheisi.

Den 19ten August. In Dschicheisi hatten wir übernachtet². Von Dschicheisi ritten wir in SSW. und hatten die Rionbäche Gia, Tschereka, Schuristawis und Logobe auch die Gebiete der Dörfer Dschiktubani und Tschakani.

Nach anderthalb Stunden kamen wir nach dem Dorfe Kulaschi am Logobe.

Die Einwohner trinken hier, so wie in Chobe, übel schmeckendes Wasser aus Ziehbrunnen und sind häufig mit Kröpfen beschwert, die sonst im Kaukasus so selten, als Ziehbrunnen sind.

In Kulaschi wohnen viele Juden, die, die Geistlichen nicht ausgenommen, ihr hebräisches sehr vergessen haben und unter sich georgisch reden. Um eine kleine steinerne Kirche stand auch hier *Platanus orientalis*, von Stärke der allergrößten Eichen.

¹ აქ გიულდენშტედტი იძლევა ცნობებს სამეგრელოს შესახებ, მისი სოფლების ჩამოთვლას, რაც პალასის მოთავსებული აქვს კვემით, 413—416 გვერდებზე.

² In Dschicheisi hatten wir übernachtet <P.

ერთვედრიანი სპილენძის ქვაბი, თითო 3 მანეთად.

სპილენძის საყვირები, თითო 4 მანეთად.

ზღვის მარილი ყირიმიდან—ფოთზე გამოვლით, ფუთი 2 კაპ.

დამარილებული ზურგიელი ფოროჯისა (ადრე ფოთიდან, ახლა სალიანი-დან და თბილისიდან), ცალი 40 კაპ.

ცხვრები პატარა კუდებით, ურქებოდ; თითო 1 მან. 20 კაპ.

ჯანაფის თოკი და ხის ჯამები, ამას გარდა აქაური ცხენები, თითო 30-დან 40 მანეთამდე და ზოგი სხვა საგნებიც.

აქაური ცხენები პატარებია, გავა და მკერდი განიერი აქვთ, კისერი მოკლე; უმეტესად ისინი ყავისფერებია ან ლურჯა. ბაზარში მყოფ ხალხში იყვნენ მეგრელებიც. ამ პროვინციის შესახებ ამათგან მივიღე ცნობები ისევე, როგორც დადიანის სხვა მხარეთა, ოდიშისა და ლეჩხუმის შესახებაც, რაც მათ შეეძლოთ ჩემთვის ეთქვათ, რადგან ეს ქვეყნები ვერ მოვიარე მათი ბატონების განწყობილების და თურქების მეზობლობის გამო.

18 აგვისტო. ხონიდან გავემართეთ დასავლეთით და 4 ვერსის შემდეგ მივედი მდ. ცხენისწყალზე, რომელიც, მთიდან გამოსვლის შემდეგ, დაბლობზე ქმნის საზღვარს იმერეთსა და სამეგრელოს შორის. ეს მდინარე აქ ჯერ კიდევ ახლოსაა მთასთან, ძალიან ჩქარია და სიგრძით რიონს მცირედ ჩამორჩება. მისი ძირი მოფენილია კირის კლდეების (თუ რიყის ქვით) და იასპის ქვებით. ახლაც, როცა ასე დაბალი წყალი იყო, მასში ძნელად შეიძლებოდა გასვლა: მისი ნაპირები თიხიანია, დაბალი; ამიტომ ის წყალდიდობისას გადმოდის და დიდ ფართობს წალექავს ხოლმე. ამის გამო ის ძალიან მღვრიეა და ჩაშლილი ფიქალისგან ლექავს ხშირ სილას. 2 წლის წინათ მან ბევრი სოფელი წალექა თავის აღმოსავლეთ ნაპირზე—ქოლობანი, გულუხეთი და სხვა მრ. ბევრ ადგილას ის ტოტებად მიედინება. მის ნაპირზე იზრდება წნორი, არყი, თეთრი ხვალო, ქაყვი და ა. შ.

2 1/2 საათში მივედი დიდ სოფელ ჯიხანსში.

19 აგვისტო. ღამე ჯიხანსში გავათიეთ¹. ჯიხანსიდან გავემართეთ სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და გავიარეთ რიონის შენაკადები: გია, ჩერეკა, შურისთავი და ლოგობე, აგრეთვე სოფლების—ჯიქთუბანის და ჭავანის მიდამოები.

1 1/2 საათში მივედი სოფ. კულაშში [რომელიც მდებარეობს] ლოგობეზე.

მოსახლეობა აქ, როგორც ხობში (თუ ხონი?), სვამს ცუდი გემოს ჭის წყალს და ხშირად ავადდებიან ჩიყვით, რაც კავკასიაში საერთოდ ისევე იშვიათია, როგორც ქები.

კულაშში ბევრი ებრაელი ცხოვრობს, რომლებსაც, გარდა სასულიერო პირებისა, თავისი ებრაული ძალიან დავიწყებული აქვთ და ერთმანეთში ქართულად ლაპარაკობენ. ქვის პატარა ეკლესიის გარშემო აქაც იდგა აღმოსავლური ჭადარი (ძალიან დიდი მუხის სისქისა).

¹ ღამე ჯიხანსში გავათიეთ < 3 ალ.

Von Kulaschi ritten wir am Logobe hinab in SSO. und kamen beym Dorfe Sanawardo an dessen Einfall in die NW. Seite des Rion. Die gestrigen und heutigen Dörfer gehören der fürstl. Familie Mikelasi, die hier mehr Dörfer hat: daher der, die Ebene zwischen den Flüssen Ts-cheni Ts-challi, Guba und Rion einnehmende Distrikt mit 19 Dörfern Samikelaso genannt¹.

Um Sanawardo sind viele kleine Gehölze in Form der Lustwälder, aus Wallnußbäumen mit Weinreben umschlungen, Maulbeerbäumen, Feigen, Granaten, Pfirsichen, Diospyros lotus, Aepfel-, Birn- und Pflaumbäume[n], Quitten und Kastanien. Nirgends habe ich Obstbäume so häufig und so natürlich gemengt, als hier angetroffen. An Feldfrüchten ist dagegen Mangel; denn in den Distrikten Okriba, Salordkipaniso, Samikelaso und Wake säet man ausser Gomi (*Panicum italicum*) und Hirse nichts. Man entschuldigt dieses mit dem Mangel der Mühlen, da man doch auf dem Rion sehr gut Schiffmühlen anlegen könnte.

Baumwolle bauet man hier nur wenig, Seide aber häufig. Man hält die Würmer in Körbchen von Weidenreisern von 1 Elle ins Gevierte und eine Querhand hoch gerandet. Diese stellet man in größere auch von Weidenreisern geflochtene und bedeckte Schränke oder große Körbe.

Auf dem ganzen Wege von Choni bis Sanawardo ist die Erle (*Betula alnus*) die einzige und allgemeine wilde Baumart. Man läßt, des Schattens wegen, auf den Hirseäckern immer einige Erlen stehen und wenn man sie nach 3 oder 4 Jahren verläßt und neue bauet, so überwuchert das ganze Feld von den Saamen dieses geschwinde wachsenden Baumes sehr bald.

Auch hier pflügt man mit dem kleinen in Radscha beschriebenen Schaufelpfluge. Die Furchen werden nur etwan 4 querfinger tief und sind nicht dicht, daher man das gepflügte Land zum 2ten mahl querüber, also ins Kreuz pflügt. Hirse und Gomi werden im Jun. gesäet und im September geerntet. Man bricht die reifen Saamenkolben mit der Hand ab. Das Stroh dient zum Decken der Häuser.

Im Erlenholze sind *Daucus carota*, *Sambucus ebulus*, *Xanthium spinosum*, *Verbena offic.*, *Origanum vulgare* u. a. Pflanzen gemein. Die Brach oder verlassene Hirsefelder sind von *Panicum viride* (Sulza) und *crus-galli* (Buratsch) ganz bedeckt und die vorzüglichste, obgleich nicht beste Nahrung der Pferde, weil sie darnach laxiren. Klette und andere Fütterkräuter sind hier gar nicht, auch weis man nichts von Heu. Die Viehzucht ist hier auch ganz unbedeutend. Ein Hausvater hält ein oder ein Paar Pferde zum Reiten und ein Paar Stück Hornvieh zum Pflügen, gar keine Schaafe. Man machet daher auch keine Butter und nur wenig und schlechten Käse. Unter dem Rindvieh sieht man einzeln Büffel, auch mit dem Fischfange weis man nicht unzugehen und nur selten fängt man mit Haken (Russ. Samolowi) Sewrugen, Störe und Welse.

¹ აქ გიულდენშტედტი ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასს მოცემული აქვს ქვემოთ, 83. 406-ზე.

ქულაშიდან დავეყვით ლოგობეს სამხრეთ—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და მივედით სოფ. სანავარდოში, იქ, სადაც ლოგობე ერთვის რიონს ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე. გუშინდელი და დღევანდელი სოფლები ეკუთვნიან თავად მიქელაიეს, რომელსაც აქ ბევრი სოფლები აქვს; ამიტომ მხარეს, რომელიც მოიცავს დაბლობს 19 სოფლით ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის, სამიქელაძეო ეწოდება.

სანავარდოსთან არის პატარა ტყეების მსგავსი ბევრი პატარა ჭალა კაკლის ხეებით, რომლებზეც ვაზია დახვეული, თუთის ხეებით, ჯღლევით, ბროწეულით, ატმით, ჩვეულებრივი ხურმით, ვაშლით, მსხლით, ქლიავით, კობშით და წაბლით; არსად შემხვედრია ისე ბევრი და ისე ბუნებრივად შერეული ხეხილი, როგორც აქ. ამასთან შედარებით მინდვრის მცენარეები აქ ცოტაა; რადგან მხარეებში—ოკრიბაში, სალორთქიფანიძეოსა, სამიქელაძეოსა და ვაკეში, არაფერს თესენ ღომისა და ფეტვის გარდა. ამას აბრალებენ წისკვილეების ნაკლებობას, თუმცა რიონზე შეიძლებაოდა ძალიან კარგი წყლის წისკვილების აგება.

ბამბას აქ ცოტას თესენ, აბრეშუმი კი ბევრი მოჰყავთ. ქიები ჰყავთ პატარა კალათებში, რომლებიც გაკეთებულია ტირიფის ტოტებისაგან 1 წყრთის სიგრძის გვერდებით. სახელურიც მაღლა აქვს. ამას დგამენ ტირიფის ტოტებისგანვე ქდაწუნულ და გადახურულ უფრო დიდ კარადებში, ან დიდ კალათებში.

ხონიდან სანავარდომდე მთელ გზაზე მურყანი ერთადერთი და საერთოდ გავრცელებული გარეული ხეა. მას, მისი ჩრდილის გამო, სტოვებენ ფეტვის ყანებში და როცა 3 ან 4 წლის მერე ამ სახნავს მიატოვებენ და ახალს ამუშავენ, მთელი მინდორი კვლავ უცებ იფარება ამ სწრაფად მზარდი ხის თესლით.

აქაც ხნავენ იმნაირი პატარა კავით, რაქაში რომ აღეწერე. კვლები არის დაახლოებით 4 თითისდადება სიღრმისა და არ არის სქელი, ამიტომ მოხნულ მიწას ხელმეორედ ხნავენ განივად, ე. ი. ჯვარისებურად. ფეტვი და ღომი ივნისში ითესება და იღებენ სექტემბერში. შემოსულ თავთავს ხელით ტეხენ. ბზეს ხმარობენ სახლების გადასახურავად.

მურყნარში არის ფერისცვალა, ანწლი, ცეცხლკალა, ცოცხანა, თავშანა და საერთოდ სხვა მცენარეები. ყამირო ან დასვენებული ფეტვის მინდვრები მთლიანად იფარება *Panicum viride*-თი (სულცა¹) და *crus-galli*-ით (ბურჩხა), რაც წარძოადგენს ცხენებისთვის უმთავრეს, თუმცა არა საუკეთესო, საკვებს, რადგან ისინი იწვევენ კუჭის აშლას. ბირკავა და სხვა საჭმელი ბალახი აქ სულ არ არის, არ იციან აგრეთვე თივა. მესაქონლეობა აქ უმნიშვნელოა. სახლის პატრონს ერთი ან ორი ცხენი ჰყავს ხოლმე სასიარულოდ და უღელი რქოსანი—სახნავად; [მას ჩვეულებრივ არ ჰყავს] არავითარი ცხვარი. ამიტომ აქ არ აკეთებენ კარაქს, [აკეთებენ] მხოლოდ ცოტა ყველს, ისიც ცუდს. რქოსანი საქონლიდან გვხვდება ცოტა კამეჩები; მაინც და მაინც არც თევზაობენ, იშვიათად კი ანკესით იჭერენ (რუსულად—სამოლოვი) ტარაღანას, ზუთხს და ლოქოს.

¹ Sulza—ხომ არ არის ეს ძურწა?

Der Rion war bey Sanawardo 200 Schritte breit, 4 Faden tief, träge, zwischen 2 Faden hohen Thonufeln. Die Ueberfahrt geschieht hier in Kühnen aus Rüstern gehauen. Pferde aber läßt man durchschwimmen. An den Ufern stehen große Erlen und Nußbäume durch einander, oft mit Weinreben umschlungen, deren einige schon große, reife Trauben hatten. *Xanthium spinosum* bedeckt hier fast alles, auch ist *Mentha pulegium* (Imeret. *Ombulo*) sehr häufig. Man isset sie an Fischen. Unsere Pferde, die sich mit denselben aus Noth sättigen mußten, bekamen alle von dessen Schärfe einen starken Speichelfluß.

Den 20sten August. Wir hatten bei Sanawardo übernachtet¹. Um 10 Uhr brachten wir von dem südl. Ufer des Rions auf und² ritten wir 1 Stunde in WSW. und erreichten das Dorf Bari Sadschawacho³ (Nieder-Sadschawacho) zum Unterschiede des 8 Werst höher am Gebürgfluß liegenden Dorfs Ptis Sadschawacho⁴ (Ober-Sadschawacho). Bey Sadschawacho und eben so an andern der Uberschwemmung ausgesetzten Orten, steht *Laurus nobilis*. Die Blätter sind von keinem ökonomischen Gebrauch, den Absud derselben aber gebraucht man wider die Kräzo. Dieses sind die äussersten südwestlichen Dörfer Imeretiens. Weiter in W. zwischen dem linken Ufer des Rions und nordl. Fuß des südlichen kaukasischen Vorgebürgs liegt die georgianische Provinz Guria, deren Regent Gurieli genant wird⁵.

Den 21sten August. Ich habe bei Sadschawacho übernachtet. Des Morgens brach ich von da auf⁶. Von Sadschawacho hatten wir 1 Werst in N. die Mündung des Baches Okamina in die linke des Rion, der nur klein ist, aber wegen des gestrigen Regens das Durchreiten nicht erlaubte, sondern eine Ueberfahrt erforderte. Sein Wasser war von Thon sehr trübe. Von hier in S. hatten wir nach 2 Werst den Fuß des Vorgebürges, an welchem wir 2 Werst bergan ritten und nach dem Oberrn (Ptis-Sadschawacho) kamen.

Von hier gieng es wieder vom Gebürge und an dessen Fuße in O. abermahl durch den Bach Okamina und nun auf der Höhe des Fußes des Vorgebürges in O. nach der zerstörhten Festung Tschuanta, die auf selbigem liegt. Von hier hat man eine freie Aussicht in die etwan 30 Werst breite imeretische und mingrelische Ebene zwischen dem kaukasischen Alpen- und Vorgebürge. In dieser Ebene fließt der Rion von Kutais bis Sadschawacho in SW. und von hier am Fuße des Vorgebürges, mit weniger nordlichen Abweichung, die das Gebürge selbst macht, in W. bis zum Meer.

Etwan 4 Werst von Tschuanta liegt die kleine Festung Sapaitschao auf der Mittelhöhe des Vorgebürgs. Neben Tschuanta ist ein Dorf und ein zaarisch Hoflager, welches aus einigen scheureartigen Gebäuden besteht.

¹ Wir hatten bei Sanawardo übernachtet <P.

² Um 10 Uhr—auf und, G.] von Sanawardo, P. 3-4 Sadschawacho <P.

³ deren Regent Gurieli genant wird <P; ამას მოსდევს გურიის აღწერა, რაც პალასს

აქვს 410—411 გვერდებზე.

⁵ Ich habe bei Sadschawacho—von da auf <P.

რიონი სანავარდოსთან იყო 200 ნაბიჯის სიგანისა, 4 საეწინი სიღრმისა, მღორე, [მიედინებოდა] 2 საეწინი სიმაღლის თიხიან ნაპირებს შორის. გადასვლა აქ ხდება თელის ამოღარული ნაეწებით. ცხენებს კი შეაცურებენ ხოლმე. ნაპირებზე დგას ერთმანეთში შერეული დიდი მურყნები და კაკლის ხეები, ხშირად ზედშემოხვეული ვაზით, რომელთაგან ზოგს უკვე დიდი მწიფე მტევნები ჰქონდა. ცეცხლკაღა აქ თითქმის მთელ მიღამოს ფარავდა, აგრეთვე ხშირია *Mentha pulegium* (იმერულად ომბალო). მას ჰამენ თევზთან ერთად. რადგან ჩვენი ცხენები გაპირებების გამო იძულებული იყვნენ ის ექამათ, მისი სიმწარის გამო ყველას გამოსდიოდათ ღუჯი.

20 აგვისტო. ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში¹. 10 საათზე გავედით რიონის სამხრეთ ნაპირიდან და² 1 საათი მივიდიოდით დასავლეთით—სამხრეთ-დასავლეთით და მივედით სოფ. ბარი-საჯავახოში³ (ქვემო საჯავახო), განსხვავებით 8 ვერსზე მთაში მდებარე სოფ. მთის საჯავახოსგან⁴ (ზემო საჯავახო). საჯავახოსთან და ასევე იმ სოფლებში, სადაც წყალდიდობა იცის ხოლმე, არის დაფნა. ფოთლებს არ აქვს სამეურნეო გამოყენება, ნახარშს კი ხმარობენ ქავილის წინააღმდეგ. ესენი არიან იმერეთის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის სოფლები. შემდეგ დასავლეთით, რიონის მარცხენა ნაპირსა და სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთის ძირს შორის, მდებარეობს ქართული პროვინცია გურია, რომლის მმართველსაც გურიელი ჰქვია.

21 აგვისტო. მე ღამე გავათიე საჯავახოში. დილით გავედი იქიდან⁵. საჯავახოდან 1 ვერსზე ჩრდილოეთით რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის მდ. ოკამინა. ის პატარაა, მაგრამ გუშინდელი წვიმისგან მასზე გასვლა არ შეიძლებოდა, საქირო იყო გადაკურვა. მისი წყალი თიხისაგან ცალზე მღვრიე იყო. იქიდან სამხრეთით 2 ვერსზე არის მთის ძირი, რომელსაც 2 ვერსზე აუყვით მალა და ზემო (მთის) საჯავახოში მივედით.

იქიდან გზა მიდიოდა ისევ მთიდან და მის ძირას აღმოსავლეთით და კვლავ მდ. ოკამინაზე, შემდეგ კი—მთის ძირის თხემზე აღმოსავლეთით დანგრეული ციხე ჩუანთისკენ (იქნებ შუამთა?), რომელიც მასზე დგას. აქედან ნათლად ჩანს 30 ვერსის სიგანის იმერეთის და სამეგრელოს დაბლობი, რომელიც მდებარეობს კავკასიის ალპებსა და მთისწინეთს შორის. ამ დაბლობზე მიედინება რიონი—ქუთაისიდან საჯავახომდე სამხრეთ-დასავლეთით და აქედან მთის ძირის გაყოლებით მცირედ ჩრდილოეთის გადახრით, რასაც თვით ქედი აკეთებს, [შემდეგ] დასავლეთისკენ ზღვამდე.

ჩუანთიდან 4 ვერსის მოშორებით დგას პატარა ციხე, საპაიჭარო, ქედის შუა მწვერვალზე. ჩუანთის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი, რომელიც შედგება რამდენიმე ფარდულის მსგავსი შენობისაგან.

¹ ჩვენ ღამე გავათიეთ სანავარდოში < პ ა ლ.

² 10 საათზე—ნაპირიდან და, გ ი უ ლ.] სანავარდოდან, პ ა ლ.

³— საჯავახო < პ ა ლ.

⁴ მე ღამე—იქიდან < პ ა ლ.

Vom Tschuanta hatten wir auf der Ebene, längst dem Fuße des Vorgebürges, nach einer Stunde die wüste Festung Sabeka, die auf der Höhe des Fußes des Vorgebürges am Bach Sulori steht. Dieser und ein vorher paßirter Bach kommen aus SO. und fließen zum Rion. Der Sulori ist wasserreich und klar, weil ihn der Schnee auf der Höhe des Vorgebürges, den wir bey Sadschawacho sahen, reichlich ernährt.

Es ward hier ein Eichhörnehen geschossen, welches durch die Farbe, den fehlenden Haarbüschel der Ohren und die Daummängel vom gemeinen verschieden ist. Ich beschrieb es unter dem Namen *Sciurus anomalus**. Auch *Fulica aterrima* erhielt ich hier.

Auf dem Vorgebürge ist in der Buchenwaldung *Azalea* und *Rhododendron ponticum*, *Prunus lusitanica*, dessen schwarze, Kirschen ähnlichen Früchte, von schönem Geschmack waren. *Ruscus hypophyllum*, dessen Blätter die Kälber fett machen sollen, und *R. aculeatus*, welches an die Häuser gepflanzt Krankheiten abhalten soll; *Smilax excelsus*, dessen Sprossen (*turionones*) im Frühlinge gegessen werden, *Vaccinium arctostaphylos*, welches das ganze Jahr hindurch blüht und schmackhafte Beeren trägt; *Philadelphus coronaria*, *Colchicum autumnale*, welches jetzt blühet, *Buxus sempervirens* mit eines Beines dickem, 3 Faden hohem Stamm, *Taxus baccata*. In der Eichenwaldung ist vorzüglich *Sorbus torminalis* und *Mespilus vulgaris*.

Das Vorgebürge besteht auch hier aus Sandstein. Tschuanta sowohl als auch Sabeka gehören zu dem Distrikte Satschino, der von hier am Fuße desselben zum Rion seine Lage hat¹. Bey Sabeka war *Datisca cannabina* häufig.

Den 22sten August. Wir hatten am Sulori unter Sabeka übernachtet². Von Sabeka am Sulori ritten wir am Fuße des Gebürges in O. und hatten nach 2 $\frac{1}{4}$ Stunden den Bach Kuni. An demselben steht oben auf dem Fuße des Gebürges eine wüste Kirche und das Dorf Amagleba³. An diesem Bache ist der Distrikt Seristo, der Familie des Radgis Eristawi.

Der tägliche starke Schweiß hatte die Wäßrigkeiten meines Geblütes zerstreuet und es mit Anlage zur *acrimonia phlogistica* hinterlassen. Entstandene Salzflüsse und Geschwüre zwungen mich den 23sten August zu einem Ruhetage. Den hielt ich unter einem von mir nie gesehenen Baume, der hier Selkwa heißt und am Fuße der Alpen bey Kutais und am Fuße des Vorgebürges in Satschino und Seristo häufig ist. Ich beschrieb ihn unter dem Namen *Rhamnus ulmoides*.

Den 24sten August. Von Amagleba ritten wir längst dem Fuße des Gebürges in O. und hatten in einer Stunde 3 Bäche. Denn wandten wir uns nach N. bis Warziche, dahin wir nach anderthalb Stunden kamen. Es

* Es ist Pennants Bombay Squirrel (Hist. of quadr. p., 409) eine bis in Indien ausgebreitete Gattung von Eichhorn. P.

¹ ანას გოულდენსტედტის დედანში მოსდევს საჩინოს მზარის სოფლების ჩამოთვლა, რაც კალასთან ქვემოთაა, გვ. 404—405-ზე. ² Wir hatten am Sulori—übernachtet <P.

³ აქ დედანში ჩამოთვლილია საერისთაოს სოფლები. კალასთან ის არის 405 გვერდზე.

ჩუანთიდან დაბლობზე, მთისწინეთის ძირის გაყოლებით, 1 საათში შეგვხვდა დანგრეული ციხე სებეკა, რომელიც დგას მდ. სულორზე¹, მთისწინეთის იორის თხემზე. ეს და ამის წინ გავლილი მდინარე მოედინებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან და ჩადიან რიოხში. სულორი წყალუხვია და გამჭვირვალე, რადგან მას კვებავს მთის თოვლი, რომელიც ჩვენ საჯავახოსთან დავინახეთ.

აქ მოკლეს ციყვი, რომელიც განსხვავდება ჩვეულებრივისგან თავისი ფერით, ყურებზე ბალნის უქონლობით და ჯდიდი თითის ბრჭყალოთ. მე ის აღვწერე *Sciurus anomalus*-ის სახელით². აქ მივიღე აგრეთვე მელოტა.

მთაზე, წიფლის ტყეში, არის იელი და შქერი, ტყემალი, რომლის შავი, აღუბლის მსგავსი ნაყოფი მშვენიერი გემოსია; მძერხლი, რომლის ფოთლებისგან ხბოები სუქდებიან, და თავისიარა, რომელიც ითესება სახლებთან, რათა დაიცვას ის ავადმყოფობებისაგან; ეკალიჭი, რომლის კვირტებსაც გაზაფხულზე ჭაბენ; კავკასიური მოცივი, რომელიც მთელი წელი ყვავის და გემრიელი კენკრა აქვს; *Philadelphus coronaria*, *Colchicum autumnale*, რომელიც ახლა ყვავოდა; ბზა მუხლის სიმსხო, 3 საყენი სიმალისა; ურთხმელი; მუხნარში უმთავრესად არის თამელი და ზღმარტლი.

მთისწინეთი აქაც შედგება ქვიშაქვისაგან. ჩუანთა, ისევე როგორც სებეკა, ეკუთვნის საჩინოს მხარეს, რომელიც გადაჭიმულია აქედან, მის ძირას, რიონისკენ.

სებეკასთან ბევრი იყო დათვის კანაფი.

22 აგვისტო. დამე გავათიეთ სულორზე, სებეკას ქვემოთ³. სულორზე მდებარე სებეკიდან გავემართეთ მთის ძირის გასწვრივ აღმოსავლეთით და 2 1/4 საათში მივედით მდ. კუნიზე. მასზე, ზევით მთის ძირას, დგას დანგრეული ეკლესია და სოფელი ამაღლება. ამ მდინარეზე არის რაჭის ერისთავთა გვარის კუთვნილი მხარე საერისთაო.

დღის განმავლობაში დიდმა ოფლიანობამ დაარღვია ჩემი სისხლის წყლიანობა და დატოვა ნალექი (*acrimonia phlogistica*); მარილიანმა მუწუქებმა მაიძულეს 23 აგვისტოს შესვენების დღე მქონოდა. აქ ენახე ხე, რომელიც არასდროს არ მენახა და რომელსაც აქ ძელქვას უწოდებენ; ის ხშირად იზრდება ალპების ძირას ქუთაისთან და მთისწინეთის ძირას, საჩინოსა და სარისთაოში. მე ის აღვწერე *Rhamnus ulmoides* სახელით.

24 აგვისტო. ამაღლებიდან გავემართეთ მთის ძირის გაყოლებით აღმოსავლეთისკენ და ერთ საათში გავიარეთ 3 მდინარე. შეძლებ გადავუხვიეთ ჩრდილოეთისკენ ვარციხემდე, სადაც 1 1/2 საათში ვიყავით. ეს არის დანგრეული ციხე. მის ახლოს არის სოფელი და მეფის ბანაკი. აქ რიონს მარ-

¹ მდინარე სულარი ვანის რაიონში.

² ეს არის პენანტის ბომბეური ციყვი (*Hist. f. quadr. P.*), ინდოეთამდე გავრცელებული სახე ციყვისა, პ.

³ დამე—ქვემოთ < პ ა ლ.

ist eine zerstörte Festung und neben derselben ein Dorf und zaarisches Hoflager. Hier fällt die aus ONO. kommende Kwirila in die linke des Rion. Ich hatte seinen Ursprung gut bey Zona gesehen.

Das Flußbette des Rion ist hier breit und voller gerundeter Steine; er ist zwischen Thonufeln, an hundert Schritte breit und zum Durchreiten zu tief. Der Rion fließt hier geschwinde, der Kwirila träge. Beide haben leimigt trübes Wasser. Kaum 1 Werst über der Mündung nimmt der Kwirila den Fluß Chani an der linken auf, der in flachen Ufern über Steine fließt und klar Wasser hat. Er nimmt gegenüber Achalziche, im hohen, mit Schnee bedeckten Theil des Vorgebürges seinen Anfang und ist bey hohen Wasser schwer zu paßiren. Hier ward *Gobius niger*, *Cyprinus orsus* und *Gobio* mit Angeln gefangen. Da diese Gegend Fischfang, Rothwild und der Chani gutes Wasser hat, so will der Zaar Solomon hier seine Residenz erbauen. Es wurden hier Skorpionen und Taranteln, auch *Anguis fragilis* gefunden. Man hatte nicht bemerkt, daß der Biß der beyden Insekten merklich giftig sey.

Ich fand, und häufig *Fragaria vesca*, *origanum heracleoticum* u. vulgare, *Panicum viride* u. *filiforme*, *Prenanthes muralis*, *Sida*, *Abutilon*, *Alcea ficifolia*, *Erigeron acre*, *Teucrium hyroanicum*, *Thalictrum flavum*, *Ophrys spiralis*, *Boletus flabellum*.

Den 25sten August. Wir hatten bei Warziche übernachtet. Des Morgens brachten wir von da auf und¹ ritten wir am linken Ufer des Chaui in SO. und kamen nach 3 Stunden zu der Kluft, in welcher er aus dem Vorgebürge kömmt, und in welcher die zerstörte Festung Bagdad an diesem linken Ufer steht. Der Weg war eben breit und ist selbst in den Wäldern, die nicht mit Weinreben und *Smilax* verflochten sind, der beste in ganz Imereti. Ein Theil des Weges gieng durch das Gebiet des Dorfs Kogiti, wo die Einwohner mit Einsamlen der Kolben des Mais und *Gomi* (*Panicum italicum*) beschäftigt waren. Man bauet hier und auch in den Distrikten Satschino und Seristo etwas Waizen.

Bagdad besaßen die Türken, wie Kutais, bis sie der Graf Tottleben 1770 heraus trieb. Die Befestigung besteht bloß in einer viereckigen Mauer von Feldsteinen, an jeder Seite 80 Schritte lang. Jezo war hier alles wüst.

Folgt man von Bagdad nach der Kluft des Chani noch weiter hinauf, so kommt ein Weg über die Höhe des Gebürges, bis Achalziche, wohin von hier 2 Tagereisen sind. Auf diesem Wege machten die Türken ihre Einfälle in Imereti.

Der Chani ist hier reißend und hat ein Kalksteinbette, auf welchem auch der Sandstein der Höhe ruhet. Unter dem Geschieben fand ich abgerundete Stücke einer festen, mit groben Schörl eingesprengten, schwärzlichen Lava. Bey Bagdad standen einige Oelbäume mit Früchten, die die Türken, welche sie bey Achalziche häufig ziehen, gepflanzt haben sollen. *Ophrys spiralis* blühet.

¹ Wir hatten bei Warziche—von da auf und, G.] Von Warziche, P.

ცხენა მხრიდან უერთდება აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მომდინარე ყვირილა. მისი სათავე მე კარგად დავათვალიერე წონასთან.

როინის კალაპოტი აქ განიერია და სავესა მრგვალი ქვებით; ის მოედინება თიხიან ნაპირებს შორის. სიგანე 100-მდე ნაბიჯია და გასასვლელად ღრმაა. როინის დინება აქ სწრაფია, ყვირილასი კი მდორე. ორივეს აქვს თიხიანი მღვრიე წყალი. შესართავიდან დაახლოებით 1 ვერსზე ზევით ყვირილა მარცხნიდან იერთებს მდ. ხანს, რომელიც დაბლობ ნაპირებში ქვებზე მოედინება და აქვს გამჟღავნებელი წყალი. ის სათავეს იღებს ახალციხესთან, მაღალ თოვლიან მთებში და ღრმა წყლის გამო იხელია გასასვლელად. აქ ანკესებით დაიჭირეს *Gobius niger*, *Cyprinus orsus* და *Gobio*. სოლომონ მეფეს სურს აქ ააშენოს რეზიდენცია, რადგან ეს მიდამო კარგია სათევზაოდ, სანადიროდ და ხანს კარგი წყალი აქვს. აქ იპოვეს შორიელი და ტარანტულა, აგრეთვე მყიფე ბოხმეჭა. აქ არ შეუძინევიათ, რომ ამ ორი მწერის ნაკბენი საკმაოდ შხამიანია.

აქ ხშირია მარწყვი, თავშავა *Panicum viride* და *filiforme*, *Prenanthes muralis*, *Sida*, შუია, *Alcea ficofolia*, *Erigeron acre*, *Teucrium hyrcanicum*, *Thalictrum flavum*, *Orphys spiralis*, *Boletus flabellum*.

25 ავგისტო. ღამე გავათიეთ ვარციხეში. დილით გავედით იქიდან და¹ გავემართეთ ხანის მარცხენა ნაპირით სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ და 3 საათში მივედით ხეობაში, რომლითაც ის გამოდის მთიანეთიდან და რომელშიც არის დანგრეული ციხე ბაღდადი მის მარცხენა ნაპირზე. გზა ისევ განიერი იყო და მიდის ტყეში, სადაც არ არის ვაზი და ეკალი და ეს გზა საუკეთესოა იმერეთში. გზის ერთი ნაწილი მიდიოდა სოფ. კოგიტის (იქნებ როკითი?—გ. გ.) მიწებზე, სადაც მცხოვრებლები სიმინდის ტაროს ტეხით და ღომის აღებით იყვნენ დაკავებულნი. აქ, საჩინოსა და საერისთაოს მხარეებში, მოკყავთ ხორბალიც.

ბაღდადში, ისევე როგორც ქუთაისში, ისხდნენ თურქები, სანამ გრაფმა ტოტლებენმა 1770 წ. არ გარეკა ისინი. სიმაგრე შედგება რიყის ქვით ნაგებოთხკუთხა კედლისგან, რომელიც ყოველ მხარეს 80 ნაბიჯი სიგრძისაა. ამჟამად აქ ყველაფერი დანგრეულია.

თუ კაცი ბაღდადიდან ხანის ხეობას ზევით გაყვება, გზა გადადის ქედზე ახალციხემდე, სადამდეც აქედან 2 დღის სავალია. ამ გზით ესხმიან თავს თურქები იმერეთს.

ხანი აქ ჩქარია და კირქვის კალაპოტზე რიყის ქვაა მოფენილი. დანალექის ქვეშ იყო მაგარი მოშავო ლავის დამრგვალებული ნაჭრები უხეში „შერლით“ ჩაწინწყლული.

ბაღდადთან იღვა მსხმოიარე ზეთისხილის ხეები, რომლებიც, ჩანს თურქებს უნდა დაერგოთ, რადგან მათ ახალციხეში ის ბევრი მოჰყავთ. *Orphys spiralis* ყვალდა.

¹ ღამე—იქიდან და, გ ი უ ლ.] ვარციხიდან, 3 ა ლ.

In der Kluft des Chani, über Bagdad hinauf, liegen folgende georgianische, alle dem Zaar Solomon gehörige Dörfer: Nergeti, Zabluanachewi, Alismereti, Sekari, daselbst Thermae¹, Cholaskuri und Chani über² Bagdad $\frac{1}{2}$ Tagereise und von Achalziche eine Tagereise.

Am Fuße des Vorgebürges zwischen dem Distrikt Seristo und dem Fluße Chani liegen folgende Dörfer: Sakobatso, Kogiti, Schuba, Etseri und Persati.

An der rechten Seite des Chani liegen im Vorgebürge Kiknaweleti, Segani und Korischi und am Fuße des Vorgebürges nach NO. Dimi, Obtscha, Swiri, Kwaleti und Losietchewi. Sie gehören alle dem Zaaren³.

Ich erhielt einen Expressen vom Zaar Solomon, mit der Nachricht, daß er in der Ebene am Kwirila stehe und mich zu sprechen verlange. Daher ich Morgen zu ihm auf[b]rechen werde⁴.

Den 26sten August. Bey Bagdad ward mir Falco milvus und 4 Pelecani carbones⁵ zu Theil.

Wir ritten durch den Chani von der linken nach der rechten Seite und denn in NO, über die Höhe des Vorgebürges, durch das Gebiet der Dörfer Dimi und Obtscha bis zum Luchuta der Kwirila, da wir zu Mittage Halte machten⁶. Von derselben ritten wir in ONO durch das Gebiet des Dorfs Swiri und Kwaleti, bis zum linken Ufer der Kwirila, wo weiter in O. hinauf die Dörfer des Distrikts Losietchewi stehen. Wir ritten aber durch die Kwirila, die hier 100 Schritte breit, 3 Fuß tief, steinig, von sanften Fluß ist, dabey klar Wasser und niedrige thonigte Ufer hat. Sie hat hier am linken Ufer den nordlichen Fuß des kaukasischen südlichen Vorgebürges und an der rechten Seite den Abhang des Quergebürges, welches das Haupt- und Vorgebürge zusammen hängt.

Am Nordseite der Kwirila⁷ kamen wir auf eine kleine freye Ebene, die jedoch die größte in ganz Imeretien ist und Burgnali genennet wird. Von den Russen aber Petrowskoi Lager genant wird, weil hier einige Zeit die Pferde des Corps geweidet worden⁸. Auf derselben steht von einem ehemaligen Dorfe noch die Kirche.

Den 27sten August. Von Burgnali am Kwirila ritten wir in NO. und nach 1 Stunde durch den Fluß Schambura des Kwirila; denn aber nach $\frac{1}{4}$

¹ daselbst Thermae, G.] wo heiße Quellen, P.

² Chani über, P.] über Chani, G.

³ Sie gehören alle dem Zaaren.<P.

⁴ daher ich Morgen zu ihm aufrechen werde<P.

Ich erhielt heute einen Brief von Müller aus Moskau vom 18 Mai, in dem er mir meldet, daß er am 27 April einen akademischen Brief an mich abgelassen habe, den ich aber bisher noch nicht empfangen, G. (ეს წარმოადგენს ჩამატებას)

⁵ 4 Pelecani carbones, G.] Pelecanus carbo, P.

⁶ da wir zu Mittage Halte machten<P.

⁷ Nordseite der Kwirila, G.] linken Ufer, P.

⁸ Von den Russen—geweidet worden<P.

ხანის ხეობაში, ბალდადს ზემოთ, მდებარეობენ სოლომონ მეფის კუთვნილი შემდეგი სოფლები: ნერგეთი, წაბლნარისხევი, ალისმერეთი, ზეკარი, აქვეა თბილი აბანო. ხოლასკური¹ და ხანზე ზემოთ ბალდადი (თუ—ხანი ბალდადს ზემოთ?—გ. გ.) $\frac{1}{2}$, დღის სავალზე და ახალციხიდან 1 დღის სავალზე.

საერისთაოსა და მდ. ხანს შორის, მთისწინეთის ძირას, არის შემდეგი სოფლები: საკოპაძეო, კოგიტი, შუბა, ეწერა და ფერსათი.

ხანის მარჯვენა ნაპირზე მთაში არის კიკნაველეთი, ზეგანი და კორიში, ხოლო მთისწინეთის ძირას ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ—დიმი, ობჩა, სვირი, კვალეთი და ლოსიეთხევი. ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს².

ჩემთან მოვიდა სოლომონ მეფის შიკრიკი და მაცნობა, რომ მეფე იდგა ყვირილის დაბლობზე და სურდა ჩემთან საუბარი. ამიტომ მე ხვალ მასთან უნდა მივსულიყავი³.

26 აგვისტო. ბალდადში მომცეს შევარდენი და 4 ვარხვი.

ჩვენ გავედით ხანის მარცხენა ნაპირიდან მარჯვენაზე და შემდეგ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ქედის გადავლით, სოფლების დიმის და ობჩის მიწებზე ყვირილის შენაკად ლუხუტამდე, სადაც შევისვენეთ პურის საქმელად⁴. იქიდან გავემართეთ აღმოსავლეთით—ჩრდილო-დასავლეთით, სოფლების სვირის და კვალეთის მიწებზე, ყვირილის მარცხენა ნაპირამდე, სადაც შემდეგ აღმოსავლეთით, ზევით, ლოსიეთხევის ნხარის სოფლები იყო.

ჩვენ გავედით ყვირილაზე, რომლის სიგანე აქ 100 ნაბიჯია, სიღრმე 3 ფუტი; ის ქვიანია, მდორეა და აქვს გამჭვირვალე წყალი და დაბალი თიხიანი ნაპირი. მარცხენა ნაპირზე ეშვება კავკასიის სამხრეთ მთიანეთის ჩრდილოეთი ძირი და მარჯვენაზე იმ გამკვეთი ქედის კალთები, რომელიც მთავარ ქედსა და მთისწინეთს აერთებს.

ყვირილის ჩრდილო მხარეზე⁵ გავედით გაშლილ მინდორში, რომელიც პატარაა, მაგრამ ყველაზე დიდია მთელ იმერეთში და მას უწოდებენ ბურგნალს. რუსებმა კი დაარქვეს პეტროვსკოი ლაგერი, რადგან აქ რამდენიმე ხანი კორპუსის ცხენები სძოვდნენ⁶. აქ ძველი სოფლისგან მხოლოდ ეკლესია დგას ჯერაც.

27 აგვისტო. ყვირილაზე მდებარე ბურგნალიდან გავემართეთ ჩრდილო-აღმოსავლეთით და 1 საათში გავედით ყვირილის შენაკად შამბურაზე; ამის

¹ იხ. ხ ა ლ ა ს კ უ რ ი მ ი ა კ ო ვ ს კ ი ს რ ა ი ო ნ შ ი .

² ყველა ეს ეკუთვნის მეფეს < პ ა ლ .

³ ამიტომ მე ხვალ მასთან უნდა მივსულიყავი < პ ა ლ . აქვე გიულდენშტედტის დღიურში დაცულია შემდეგი ჩამატება: „დღეს მივიღე მიულერის წერილი, მოსკოვიდან 18 მაისს გამოგზავნილი, რომელშიც მაცნობებს, რომ 27 აპრილს მან მე გამომიგზავნა აკადემიური წერილი, რომელიც მე აქამდე არ მიმიღია“.

⁴ სადაც შევისვენეთ პურის საქმელად < პ ა ლ .

⁵ ჩრდილო მხარეზე, გ ი უ ლ .] მარცხენა ნაპირზე, პ ა ლ .

⁶ რუსებმა კი—სძოვდნენ < პ ა ლ .

Stunde über eine steinerne Brücke desselben, durch die Gebiete der Dörfer Sakara und Schalatche und nach einer viertel Stunde über eine hölzerne Brücke über¹ den Bach Budscha, der sich weiter hinab mit dem Susa² vereinigt und denn den Fluß Schalabura ausmacht. Beide kommen aus dem Kalksteingebürge der Alpen. Diesem Fluße fließt die Sewrula in 10 Werst Entfernung in W. und diesem die Tschischura auch 10 Werst westlich parallel, die alle im Kalkgebürge entspringen und in die rechte Seite des Kwirila fallen. Dem Tschischura 10 Werst westlich parallel fließt der Ts'chal-Ts'chitela, der in die linke des Rion fällt und dessen schon gedacht ist. Gegenwärtig waren alle diese Flüsse sanft und klein, bey hohem Wasser sind sie aber, wegen enger hoher Ufer, reißend und tief.

Vom Budscha ritten wir nach 2 Stunden in NNO., auch über einen Bach und kamen nach dem Dorfe Sasano, wo der Prinz Artschil, jüngster Bruder des Zaars Solomon und Schwiegersohn des Zaars Erekle seinen Wohnsitz³ hat. Alles bestand hier aus einigen Scheunen ähnlichen, schlechten Gebäuden. Seine Domainen sind die Dörfer an der Susa, Budğa und der Westseite der Kwirila. Nach anderthalb Stunde in N. hatten wir die Kluft des Susa, durch den wir ritten und nach anderthalb Stunde in W. das Dorf Tauasa erreicht. Hier erwartete der Zaar mich und den Chargé des affaires Lwow, der $\frac{1}{2}$ St⁴. nach mir aus Kartuli über Radscha ankam.

Der heutige Weg gieng vom nordl. Fuße des Vorgebürgs bis zum südlichen Fuß des Nebengebürgs (jug. subalpinum) längst dem westlichen Fuße des Quergebürgs (jug. transversale).

Die Gegend von Schalatche bis Tauasa ist ziemlich frey und nur mit einzelnen Eichen und Weisbuchen bestreuet. Sie wird zu Feldern für Gomi, Hirse, Mays, Dschikura (*Holcus sorghum* auch stellenweise für Waizen und Baumwolle angewendet. Letztere war auch *Rhamnus zyziphus* (georg. Unabi).

Ich hatte des Abends einen heftigen Fieberanfall.

Den 28sten August machte ich dem Zaar Solomon die Aufwartung. Er zeigte mir Erze, die er von Laschcheti aus Swaneti an der Ursprunge⁵ des Ts'cheni-Ts'chali, der daselbst Laschchuri heißt, brechen, bey welcher Gelegenheit ich einige Nachrichten von den Soni oder Swani selbst erhalten konnte⁶.

Den 29sten August. Bei Tauasa war auch diese Nacht vergangen. Der Kaiserl. Chargé d'affaires H. Lwow brach heute frühe mit dem Zaren, zu dem beide Brüder desselben, der Patriarche und Artschil, auf um einige

¹ eine hölzerne Brücke über<P.

² Susa, G.] Sudscha, P.

³ Erekle seinen Wohnsitz, G.] Heraklius seinen Siz, P.

⁴ $\frac{1}{2}$ St., G.] bald, P.

⁵ Erze, die er von—an der Ursprunge, G.] einige Bley-und Kupfererze aus Swaneti, wo sie am Ursprunge, P.

⁶ ამას მოხსენებს სვანეთის აღწერა, რაც პალასს აქვს თავისი გამოცემის 417—418 გვ-ზე

შემდეგ $\frac{1}{4}$, საათში გავედით მასზე გადებულ ქვის ხიდზე და სოფლების საქარისა და ქალატყის მიდამოები გავიარეთ; $\frac{1}{4}$ საათში გადავედით მდ. ბუჯის ხის ხიდზე¹, რომელიც ქვევით ზუსას უერთდება და ქმნის მდ. შალაბურას². ორივე შოედინება ალაპების კირქვიანი მთებიდან. ამ მდინარიდან 10 ვერსის შოშორებით დასავლეთისკენ მიედინება მდ. ძეგრულა და ამის დასავლეთით (ასევე) 10 ვერსზე პარალელურად—მდ. ჭიშურა (თუ ჩიხურა?), რომლებიც სათავეს იღებენ კირქვიან მთებში და ყვირილას მარჯვნიდან ერთვიან. ჭიშურის პარალელურად დასავლეთით 10 ვერსზე მიედინება წყალწითელა, რომელიც რიონს მარჯვნიდან ერთვის და რომელიც უკვე ვახსენეთ. ახლა ყველა მდინარე მდორეა და პატარა, წყალდიდობისას კი, ვიწრო და მაღალნაპირის გამო, სწრაფი და ღრმაა.

ბუჯიდან 2 საათი შიგდიოდით ჩრდილო—ჩრდილო-აღმოსავლეთით, გავედით მდინარეზე და მივედით სოფ. საზანოში, სადაც ცხოვრობდა ბატონი-შვილი არჩილი [ის არის] სოლომონ მეფის უმცროსი ძმა და ერეკლე მეფის სიძე. აქ მხოლოდ ფარდულის მსგავსი ცუდი შენობები იყო. მას [არჩილს] ეკუთვნის სოფლები ზუსაზე, ბუჯაზე და ყვირილის დასავლეთ მხარეზე. 1 $\frac{1}{2}$ საათში ჩრდილოეთით ვიყავით ზუსის ხეობაში, რომელიც გავიარეთ და კვლავ 1 $\frac{1}{2}$ საათში დასავლეთით მივედით სოფ. თავასამდე. აქ მიცდიდა მეფე და საქმეთა რწმუნებული ლვოვიც ჩემს შემდეგ $\frac{1}{4}$ საათში³ მოვიდა აქ ქართლიდან რაჭის გავლით.

დღევანდელი გზა მიდიოდა მთისწინეთის ჩრდილო ძირიდან გვერდითი ქედის სამხრეთ ძირამდე, გამკვეთი ქედის დასავლეთი ძირის გაყოლებით.

ქალატყის მიდამო თავასამდე თითქმის ტიტველია; მხოლოდ აქა იქ არის მუხა და თეთრი წიფელი. ის გაშოიყენება ღომის, ფეტვის, სიმინდის, ჯიქურის (*Holcus sorghum*), ზოგან ხორბლისა და ბამბის მოსაყვანად. იყო აგრეთვე *Rhamnus zyziphus* (ქართულად უნაბი).

სალამოთი მაგრად შემამკვივნა.

28 აგვისტოს ვინახულე სოლომონ მეფე. მან მიჩვენა მადანი, რომელსაც ტებენ სვანეთში, ლაშხეთთან, ცხენისწყლის სათავესთან⁴, რომელსაც იქ ლაშხური ჰქვია; ამ შემთხვევით ვისარგებლე და ზოგი ცნობაც მივიღე სონის ანუ სვანეთის შესახებ.

29 აგვისტო. ეს ღამეც თავასაში გვატარეთ. იმპერატორის რწმუნებული ბ-ნი ლვოვი დღეს დილით ადრე გავიდა მეფესთან ერთად, რომელთანაც იყვნენ აგრეთვე მისი ორივე ძმა, პატრიარქი და არჩილი; ისინი მიდიოდნენ, რათა ზოგიერთი გვარის ოჯახების შფოთი დაეშოშმინებინათ. მე მივედიოდი ზუსის გასწვრივ სამხრეთით⁵ ქვევით და 3 საათში გავიარე მდინარის შესარ-

¹ ხის ხიდზე < პ ა ლ.

² ჩოლაბური.

³ $\frac{1}{2}$ საათში, გ ი უ ლ.] მაღე, პ ა ლ.

⁴ მადანი—სათავესთან, გ ი უ ლ.] ტყვიის და სპილენის ზოგიერთი მადანი სვანეთიდან, სადაც მას ტებენ ცხენისწყლის სათავესთან, პ ა ლ.

⁵ ეს ღამეც—სამხრეთით, გ ი უ ლ.] გავემართე თავაზადან სამხრეთით ზუსაზე, პ ა ლ.

Familien Streitigkeiten zu [verhandeln?]. Ich ritt nach S. längst der Susa¹ hinab und hatte nach 3 Stunden eine Bachmündung, bey welcher ich auf meinem vorigen Weg kam und ihm drey viertel Stunden bis zur Brücke über den Budscha folgte. Hier ließen wir den vorigen Weg westlich und ritten gerade in S., da wir nach einer Stunde an den Kwirila kamen. Wir ritten durch dieselbe und an ihrer linken auf das Vorgebürge, auf welchem wir nach drey viertel Stunden das Dorf Ts'chra'skaro hatten, wo ein zaarisch Hoflager ist, wo wir Halte machten². Die heutigen mineralogischen Beobachtungen bestätigten die vorgestrigen in allen.

Den 30. August. Wir hatten bei Ts'chraskaro übernachtet³. Ts'chraskaro gehört zum Distrikt Losietchewi⁴ am Fuße des Vorgebürges längst dem Kwirila und Serula.

Man hatte hier an dem heutigen Tage einen großen Horizont besonders auch über das Quergebürge.

Die westliche, zu Imereti gehörige Hälfte] dieses Quergebürges, nimmt der Distrikt Semokwekana⁵ (d. i. die höhere Gegend) ein.

Die an dem nordl. Fusse des Vorgebürges von Sadschawacho bis Losietchewi gelegene Gegend, wird der Distrikt Ptis Zachli genant, d. i. die am Anberge gelegene Wohnungen, der in verschiedene schon angeführte kleine Distrikte geteilt wird⁶.

Von Ts'chraskaro sieht man auch in NNW. die Kirche von Tsch'chari⁷, wo der Zaar Solomon vor 4 Jahren mit seinen ihm getreuen Ineretiern, Zereteli Leuten⁸ und etlichen gedungenen Lesgiern, die Türken und den von ihnen eingesetzten Zaar Taimuras, einen Vetter Solomons, nemlich den Sohn von Mamuka des Zaarens Alexanders und Bruder des noch lebenden Georgi, schlug. Mit diesen hatten der Dadian, der Guriel und der Radschis Eristaw ihre Truppen vereinigt und bekamen also auch Schlage. Der genannte Georgi sitzt in der Festung Kwara in Radscha gefangen.

Etwas ostlicher sieht man auch am Fuße des Neben- oder Kalkgebürges die kleine zerstörte Festung Skaude und auf der Höhe Zichori, einen ehemals berühmten, besonders von Armenianern bewohnten Ort, noch ostlicher aber die Festung Schanpawara und das Dorf Muchura.

Von hier in S. in diesem iugo promont. sollen Bäder seyn, so wie auch onweit Isrizza oder Isreti in Satschino und onweit Padalauri in Seris-

¹ Bei Tauasa war auch—längst der Susa, G.] ritte ich von Tauasa in S. an der Susa, P.

² wo wir Halte machten <P.

³ Der 30. August—übernachtet <P.

⁴ აქ გიულდენბურგის ჩამოთვლის სოფლებს, რაც პალასთან მოცემულია ქვემოთ, 83. 402-ზე.

⁵ Semokwekana, G.] Semukwakana, P.

⁶ Die an dem nordl. Fusse—geteilt wird <P.

⁷ Tsch'chari, G.] Tschari, P.

⁸ Zereteli Leuten <P.

თავი (აქ მე ჩემი აღრე მგზავრობისასაც ვიყავი). მას მივუყვებოდი $\frac{3}{4}$ საათი ბუჯაზე მდებარე ხიდამდე. აქ დავტოვეთ ჩვენი ძველი გზა დასავლეთით და გავუხვიეთ პირდაპირ სამხრეთით; ერთ საათში ყვირილაზე ვიყავით. გავედით მასზე და მის მარცხენა მხარეზე მდებარე მთისწინი ავიარეთ, რომელზეც $\frac{3}{4}$ საათში სოფელი ცხრაწყარო შეგვხვდა, სადაც არის მეფის ბანაკი; აქ ჩვენ შეეჩრდიოთ¹. დღევანდელმა მინერალოგიურმა დაკვირვებამ მთლიანად დაადასტურა გუშინწინდელი [დაკვირვებანი].

30 აგვისტო. ჩვენ გავათიეთ ცხრაწყაროში². ცხრაწყარო ეკუთვნის ლოსიეთხევის მხარეს, რომელიც მდებარეობს მთის ძირას, ყვირილისა და ძირულის გაყოლებაზე.

დღეს დილით აქედან შეიძლებოდა დიდი მანძილის დათვალიერება, განსაკუთრებით გადამკვეთ ქედს გადაღმა.

იმერეთის კუთვნილი ამ გამკვეთი ქედის დასავლეთი ნაწილი უჭირავს ზემოქვეყანას, ე. ი. უფრო მაღალ მხარეს.

მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას! საჯავახოდან ლოსიეთხევამდე მდებარე მხარეს ჰქვია მთის სახლი (Ptis Zachli), ე. ი. მთაზე მდებარე სახლები, რომელიც იყოფა რამდენიმე, უკვე ნათქვამ, პატარა მხარეებად³.

ცხრაწყაროდან ჩრდილოეთ—ჩრდილო-დასავლეთით ჩანს ჩხარის ეკლესია სადაც 4 წლის წინათ სოლომონ მეფემ თავისი ერთგული იმერლებით, წყრეთლის ხალხით⁴ და დაქირავებული ლეკებით დაამარცხა თურქები და მათ მიერ მეფედ დაყენებული თეიმურაზი, სოლომონის ბიძაშვილი, სახელდობრ, მეფე ალექსანდრეს ვაჟის მამუკას ვაჟი და ძმა ჯერ კიდევ ცოცხალი გიორგისა. მათვე შეუერთეს თავისი რაზმები დადიანმა, გურიელმა და რაჭის ერისთავმა, მაგრამ ასევე დამარცხებულ იქმნენ. დასახლებული გიორგი ზის პატიმრად რაჭაში, კვარას ციხეში.

ცოტა აღმოსავლეთით, გვერდითი ანუ კირქვიანი მთის ძირას, ჩანს პატარა დანგრეული ციხე სკანდე, ხოლო მაღლობზე—ჩიხორი, ძველად განთქმული, განსაკუთრებით სომეხებით დასახლებული ადგილი, კიდევ უფრო აღმოსავლეთით—ციხე შაუპოვარი და სოფელი მუხურა.

აქედან სამხრეთით, ამ ქედზე, უნდა იყოს აბანოები, ისე როგორც ისარიწას ანუ ისრეთის ახლოს საჩინოში. და პადალაურის ახლოს საერისთაოში. ნავთობი შეინიშნება მხოლოდ ამ მთის დასავლეთის ძირას გურიაში, ხოლო მარბილი არსად შემიმჩნევია ამ მთაზე⁵.

¹ აქ ჩვენ შეეჩრდიოთ < პ ა ლ.

² 30 აგვისტო—ცხრაწყაროში < პ ა ლ.

³ მთისწინეთის ჩრდილოეთ—პატარა მხარეებად < პ ა ლ.

⁴ წყრეთლის ხალხით < პ ა ლ.

⁵ აქედან სამხრეთით—ამ მთაზე < პ ა ლ.

31 აგვისტო. ეს ღამეც გავათიეთ ცხრაწყაროში. მეფე და ბ.ნი ლვოვი დღეს დაბრუნდნენ აქ. მეფესთან და მიტროპოლიტთან საუბარში გავიგე ზოგიერთი¹ ცნობა სამეგრელოსა და აფხაზეთის შესახებ, 17 აგვისტოს გაგებულ ცნობების გასაზრდელად და შესავსებად.

[ფოთს თურქები უწოდებენ ფაში-ს, ეს ნიშნავს ნავთსადგურს ან საერთოდ ნავმისადგომს, რიონს კი აქაც ასევე ეძახიან და არა ფაზისს. ფოთი მდებარეობს რიონის შესართავის სამხრეთ ნხარეზე. ქართველების სამეგრელოს თვით მოსახლეობა ეძახის ქაცარიას (ქაცარი—კი ნიშნავს მეგრულად „თხას“) და ალბათ იგივეა, რაც კონსტანტინეს ხაზარია, რომელიც ბაიერმა ყუბანისა და დონის შესართავებს შორის მოათავსა. ქაცარიას ჩრდილოეთით მოსდევს ოდიში სანაპიროზე და არა ბაიერის აფსილი, რომლის შესახებაც არაფერი იციან; ოდიშს მოსდევს აფხაზეთი; აქ ბეღიაში, მოგვი ანუ მოქვეში და დრანდაში 3 ეპისკოპოსი იყო—ეპისკოპოსი ბედიელი, მოგველი და დრანდელი; ეპისკოპოსი იყო აგრეთვე ბიჭვინთაშიც. ჩვენ უკვე ვნახეთ საჯდომი ქართლისა და აფხაზეთის პატრიარქისა; წიგნში ნიკოფსისი ჰქვია აფხაზეთის მთავარ ქალაქს, რომელსაც ..[?]ში ანაკოფია ჰქვია²].

ყვირილა სათავეს იღებს ალპების სამხრეთ ფიქალიან მთებში, ოსეთის სოფელ წონასთან და იერთებს შემდეგ მდინარეებს ქვემოთკენ მიყოლებით, მარჯვენა მხრიდან: 1. კაცხურა 2. ჭიათურა 3. ჯრუჭულა 4. ჩიხურა 5. შუშა. მარცხნივ, ზემოდან მოყოლებული, იერთებს გამკვეთი ქედიდან სამხრეთისკენ [მიმავალ] მდინარეებს: 1. ისვარა 2. საწლახისხევი³ 3. ძირულა და 4. დუმალა 5. ჩხერიძელა, რომელიც აღმოსავლეთიდან მოდის და ძირულას ერთვის მარცხნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ხრამი. 6. ნარაზა და შემდეგ ქვევით სხვა პატარა წყლები.

მხარეს ზემოქვეყანას ეკუთვნიან სოფლები, რომლებიც მდებარეობენ ყვირილაზე და მასში ჩამავალ მდინარეებზე, ძირულის შესართავის ზემოთ.

დღეს შემხვდა *Falco haliaetus* ქართულად ძერა.

ამგვარად, იმერეთის გეოგრაფიული და ფიზიკური შესწავლის მიზნით ამ თვეში ძალიან გადავსერე რაქა სვანეთის საზღვრებამდე ალპებში და ლეჩხუმამდე, და თითქმის ასევე მოვიარე მხარე ოკრიბა და სამეგრელოს და გუ-

¹ 31 აგვისტო—ზოგიერთი, გ ი უ ლ.] 31 აგვისტოს მეფე და მიტროპოლიტიც მოვიდნენ ცხრაწყაროში. მათთან საუბარში მივიღე მე ზოგიერთი, პ ა ლ.

² ფოთს თურქები—ანაკოფია ჰქვია, გ ი უ ლ.]—ეს ცნობები პალასს შემდეგ აქვს დაღებული თავთავის ადგილზე. აქ კი მოყვანილი არ აქვს.

³ საძალისხევი.

Distrikt Okriba sehr durchkreuzt und die Gränze von Mingrelia und Guria bereiset, doch durfte ich, wie schon angezeigt, diese Provinzen selbst, wegen der Gesinnungen ihrer Beherrscher, des Dadian und Guriel, und wegen der Nachbarschaft der Türken zu bereisen nicht wagen, sondern mußte mich auf die Kenntnisse und Nachrichten, die ich an den Grenzen erhalten konnte einschränken. Nach meiner Absicht wäre ich aus Mingrelien durch Abchaseti u. s. w. über die kaukasischen Gebürge nach Mosdok zurück gereißt*.

Den 1sten bis 9ten Sept. Wiederholte heftige Anfälle eines den ganzen August hindurch mich begleitenden Wechselfiebers, mehrere Drüsen und Flechten an vielen Stellen der Haut, machten mir die leztern Tage meiner Wanderschaft in Imereti sehr sauer, um so mehr, da die beständig nasse und zugleich heiße Luft meine Begleitung mit Wechselfiebern, Kopfschmerzen und krätzartigen unausstehlich jukkenden Ausschlägen und nicht sehr schmerzhaften Blutgeschwüren so angrif, daß von allen den unsrigen nur 6 ziemlich gesund blieben. Die thonigt-kothigen und felsigen Gebürge- wege und der Mangel guter Weiden und alles Heues machten mehrere Expeditionspferde zur Fortsetzung der Reise völlig unbrauchbar und mattete alle äusserst ab.

Nach ein Paar Ruhetagen beurlaubte ich mich bey dem imeretischen Zaar Salomon, im Hoflager bey Ts'chraskaro am Kwirila, zur Rückreise und ward von ihm und von seinem Vornehmen, mit welchen ich bekannt geworden, so gütig entlassen, als mir während meines ganzen Aufenthalts begegnet worden.

Durch theils neue, theils schon bereiste Wege erreichte ich den 9ten September die imeretische Gränzfestung Tschecheri, am Tscherimela der linken der Sirula, wo ich auch den 10ten Septemb. zubrachte.

Der Zaar Salomon hatte hier 200 Mann seiner Truppen zusammen gezogen, die mich, nebst dem rußischen Chargè des affaires dem Hrn. von Lwow, der auch heute aus dem zaarischen Hoflager in Ts'chraskaro, um nach Teflis zu reisen, hier eintraf, bis Suram bedecken sollten. Die engen Wege von hier über die Gebürge sind fast immer mit Lesgiern besetzt, die von hier einen nahen Weg nach Achalziche haben, wo sie ihre in Menschen und Gütern bestehende Beute gut verkaufen können.

Von Achalziche, einer berühmten georgischen Stadt, in deren Besiz die Türken seit vielen Jahren sind, und die oben am linken des Kur oder Mtkari, von Teflis in WSW. von Kutais fast in S. liegt, ward mir versichert, daß sie etwas kleiner als Teflis sey und jezo eine schöne muhamedanische Metsched und auch eine katholische Kirche habe; daß aber auch noch griechisch-georgische Kirchen da stünden; daß man daselbst die geor-

* Hier ist im Tagebuch unsers Verfassers vom 1-sten bis 18-ten Septemb. eine Lücke, die um desto unangenehmer kömmt, weil der Rest der Reise in Imerete und der Abschied vom Zaaren Salomon völlig fehlen. P.

რიის საზღვრები, მაგრამ, როგორც უკვე ვთქვი, მაინც არ შემეძლო თვითონ ამ პროვინციების მოვლა, მათ იმართველებს, დადიანსა და გურიელს შორის უთანხმოების გამო და თურქების მეზობლობის გამოისობით; ამიტომ მე უნდა შემოვფარგლულიყავი იმ ცოდნითა და ცნობებით, რაც საზღვრებზე შეეცვლილი შემეყრება. ჩემი გეგმით კი მოზღოკში დაბრუნებას ვაპირებდი სამეგრელოდან აფხაზეთის და ა. შ. გავლით, კავკასიის ქედის გადავლით¹.

1-დან 9 სექტემბრამდე. გამიმეორდა მძიმე შეტევები ციებისა, რომელიც მთელი აგვისტოს განმავლობაში დამყვებოდა, მაწუხებდნენ ჯირკვლები და სირსველი კანზე; ყველაფერი ეს აძნელებდა ჩემი მოგზაურობის უკანასკნელ დღეებს იმერეთში და კიდევ მეტი, — გაშუღმებით ნოტიო და ამასთან ცხელი ჰაერისგან ჩემს თანამგზავრებს დასჩემდათ ციება, თავის ტკივილი, ტანზე გამოაყარათ და აუტანელი ნერვული ქავილი აუტყდათ, ძირძაგრებ იც (თუმცა არც თუ ძალიან მტკივნეული) გამოუვიდათ ისე, რომ ჩვენთანაგან მხოლოდ 6-ლა დარჩა ჯანმრთელი. თიხიან-ტალახიანი და კლდიანი მთის გზები და კარგი საძოვრების და თივის სიმცირე მთლად უვარგისს ხდიდა ექსპედიციის ზოგ ცხენს და ყველას ძალზე გვეპნცავდა.

რამდენიმე დღის დასვენების შემდეგ იმერეთის მეფე სოლომონი ვინახულე ცხრაწყაროს ბანაკში ყვირილაზე და გამოვეთხოვე უკან დასაბრუნებლად. ის და მისი წარჩინებულები, რომლებიც მე გავიცანი, ისევე თავაზიანად გამომემშვიდობნენ, როგორადაც ჩემი აქ ყოფნისას ყოველთვის მხედებოდნენ.

ნაწილობრივ ახალი, ნაწილობრივ უკვე გავლილი გზით 9 სექტემბერს მივალწიეთ იმერეთის სასაზღვრო ციხეს, ჩხერს, ძირულის მარცხენა შენაკადზე — ჩხერიმელაზე, სადაც მე 10 სექტემბერსაც დავრჩი.

სოლომონ მეფემ აქ თავი მოუყარა 200 კაცს თავისი რაზმებიდან, რომლებიც სურამამდე უნდა გამყოლოდნენ მცველებად, რუსეთის საქმეთა რწმუნებულ ბ-ნ ლვოვთან ერთად, რომელიც დღეს ჩამოვიდა აქ მეფის ბანაკიდან ცხრაწყაროში, რათა თბილისში გამგზავრებულიყო. მთის ვიწრო გზები აქ თითქმის ყოველთვის შეკრულია ლეკებისაგან, რომლებსაც აქედან ახალციხისკენ მოკლე გზა აქვთ, სადაც მათ ხალხი და ნადავლი კარგ ფასად შეუძლიათ გაჰყიდონ.

ცნობილი ქართული ქალაქის ახალციხის შესახებ, სადაც თურქები უკვე დიდი ხანია სხედან და რომელიც მდებარეობს კურის ან მტკვრის მარცხენა ნაპირას, თბილისიდან დასავლეთ — სამხრეთ-დასავლეთით, ქუთაისიდან თითქმის სამხრეთით, მარწმუნებდნენ, რომ ის თბილისზე ოდნავ პატარაა და იქ ახლა მშვენიერი მაჰმადიანური მეჩეთი და აგრეთვე კათოლიკური ეკლესია არის; რომ იქ ჯერ კიდევ არსებობს ბერძნულ-ქართული ეკლესიები, რომ იქ უფრო მეტად ქართულ ენაზე ლაპარაკობენ, ვიდრე თათრულად და რომ

¹ აქ ჩენი ავტორის დღიურში 1-დან 18 სექტემბრამდე არის ცარიელი ადგილი დატოვებული, რაც მით უფრო საწყენია, რადგან მთლიანად აკლია მოგზაურობის დასასრული და სოლომონ მეფესთან გამოთხოვება. პ ა ლ.

gianische Sprache mehr als die tatarische rede, und daß unter ihren Einwohnern noch viele griechische Christen wären. Es sey daselbst eine gute steinerne Brücke über den Kur.

Ich hatte hier die Studenten Belajew und Zriakowski, den Zeichner Beloi und 9 Kasaken an schon angezeigten Uebeln krank und gab ihnen erst Salpeter, denn Laxiersalz mit Rhabarber und hierauf Chinarinde; da sie denn wie alle vorigen Kranken, und ich selbst ziemlich bald wieder hergestellt wurden.

Den 11ten September brachen wir mit Tagesanbruch¹ von Tschcheri² auf und hatten in meist südöstlicher Richtung die Kluft des Bachs Tschcherimela 3 Stunden, in welcher Strecke wir 18-mahl durch denselben ritten, welches im Frühlinge bey hohen Wasser nicht möglich ist, daher alsdenn auf der Höhe neben der Kluft ein weit üblerer Weg ist. Als wir den Tschcherimela verließen, hatten wir nach einer Stunde einen aus NO. und einen andern aus SO. kommenden Bach, die sich beyde vereinigen und in den Tschcherimela fallen. Am ersten steht die Festung Wachani und das Dorf Setubani, am 2ten aber das Dorf Kwabi, durch welches wir nach anderthalb Stunde kamen und den Bach auf einer Brücke paßirten. Wir folgten diesem Bache anfänglich in NO. und hatten denn zwey aus N. kommende Bäche und am letzten nach anderthalb Stunden von Kwabi das Dorf Zipa, von welchem nur noch eine steinerne Kirche übrig war. bey welcher im vorigen Herbst ein Trupp von 20 Kasaken, auf dem Wege von Suram nach Kntais, von den Lesgiern überfallen und theils umgebracht, theils zu Gefangenen gemacht wurden.

Vom Zipa in ONO. hatten wir nach 1 Stunde den Ursprung des Baches Kwabi und auf der Höhe daselbst die erste Aussicht nach Kartuli. Gori lag von hier in OSO. Auf dieser Höhe ward vor 2 Jahren der russische Oberstlieutenant Tutschew mit seiner Convoy überfallen und gefangen genommen worden. Von dieser Höhe ließen wir uns in die Kluft eines Baches, in welcher wir in meist Süd-östlicher Richtung die Festung Suram, an der linken dieses Baches, der auch Suram heißt und sich 2 Werst von hier in die linke des Kur ergießt, erreichten.

Die Kluft oder Niedrigung des Flusses Tschcherimela, der in die linke der Sirula und dadurch in die linke der Kwirila fällt, ist auswärts am Flusse über der inneretischen Festung Tschcheri sehr ausgebreitet, fruchtbar und wird von dem Distrikt Chrami, d. i. Kluft eingenommen, der sonst zu Imereti gehörte, jetzo aber zu Kartuli der obern Theil³ gerechnet wird⁴.

Die Gegend des Tschcherimela und des ganzen Distrikts Chrami ist

¹ Tagesanbruch, P.] Sonnenaufgang, G.

² Tschcheri, G.] Tschcheri, P.

³ zu Kartuli der obern Theil, G.] zu Kartuli, P.

⁴ გოულდენშტედტის ხელნაწერში ამაჲს მოსდევს ხრამის სოფლების ჩამოთვლა, რაც მალასთან 406 გვ-ზეა.

მის მოსახლეობას შორის ჯერ კიდევ ბევრი მართლმადიდებელია. იქ არის ქარგი ქვიტკირის ხიდი მტკვარზე.

ზემოდასახლებული ავადმყოფობით აქ ავად იყვნენ სტუდენტები—ბელაი-ვეი და კრიაკოვსკი, მხატვარი ბელოი და 9 კაზაკი. მე მათ ჯერ გვარჯილა მივეცი, შემდეგ სასაქმებელი მარილი რევანდით და შემდეგ ქინის ქერქი; ამით ისინი თითქმის უცებ მორჩნენ, ისევე, როგორც ყველა წინა ავადმყოფები და მეც.

11 სექტემბერს გათენებისთანავე¹ გავედით ჩხერიდან და 3 საათის განმავლობაში, უმათვრესად საძხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, ვიარეთ ჩხერიმელის ხეობაში. მასზედ ამ გზაზე ჩვენ 18-ჯერ გადავედით; ის გზაფ-ხულზე წყალდიდობისას არ გაისვლება, ამიტომ ხევის ახლოს თხემზე უფრო ცუდი გზაც გადის. ჩხერიმელის გასვლის შემდეგ ერთ საათში გავიარეთ ერთი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან და მეორე სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მომავალი მდინარე, რომლებიც ერთდებიან და ჩხერიმელაში ჩადიან; პირველზე დგას ვახანის ციხე და სოფელი ზეთუბანი, მეორეზე კი—სოფელს ქვაბი, რომელიც ჩვენ 1 1/2 საათში გავიარეთ, და შემდეგ ხილით გავედით მდინარეზე. ჩვენ ამ მდინარეს მივდევდით ჯერ ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ და შეგვხვდა ორი ჩრდილოეთიდან მომავალი მდინარე; უკანასკნელზე, 1 1/2 საათში ქვაბიდან, მდებარეობს სოფელი წიფა, რომლისგანაც მხოლოდ ქვიტკირის ეკლესია იყო დარჩენილი; აქ გასულ შემოდგომაზე ლეკები თავს დაესხნენ სურამიდან ქუთაისში მიმავალ 20 კაზაკისგან შემდგარ რაზმს, ნაწილობრივ ამოხოცეს, ნაწილობრივ კი დაატყვევეს.

წიფიდან აღმოსავლეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1 საათში გავიარეთ მდ. ქვაბის სათავე და იქვე მწვერვალიდან პირველად გამოჩნდა ქართლი. გორი აქედან ძდებარეობს აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ამ მწვერვალზე 2 წლის წინ რუს უფროს ლეიტენანტს ტუტჩევს და მის რაზმს თავს დაესხნენ და დაიჭირეს. ამ მალეობიდან დავეშვიტ მდინარის ხეობაში, რომლითაც, უმეტესად სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით, მივედით სურამში, იმ მდინარის მარცხენა ნაპირზე, რომელსაც აგრეთვე სურამი ჰქვია და რომელიც 2 ვერსის მოშორებით ერთვის მტკვარს მარცხნიდან.

ხეობა ან დაბლობი ჩხერიმელისა (რომელიც ძირულას ერთვის მარცხნიდან და ეს კი ყვირილაში ჩაედინება მარცხენა მხრიდან) ძალიან ფართოვდება მდინარიდან იმერეთის ციხე ჩხერისკენ, ნაყოფიერია და ეკუთვნის ხრამის, ე. ი. ხეობის, მხარეს; თუმცა იმერეთის კუთვნილებაა, მაგრამ ახლა მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის².

ჩხერიმელის მიდამო და მთელი მხარე ხრამი უმეტესად ტყითაა დაფარული. ხეები შემდეგი მიმდევრობითაა გავრცელებული: რცხილა, წიფელი, წაბლი, თეთრი ვერხვი, არყი, თხილი და მხოლოდ იშვიათად ფიჭვი და ნაძვი. არის აგრეთვე ურთხმელი, ბაძგი, შქერი და იელი.

¹ გათენებისთანავე, პაღ-] მზის ამოსვლისთანავე, გ ი უ ლ.

² მისი ზედა ნაწილი ქართლში შედის, გ ი უ ლ.] ქართლში შედის, პაღ.

auch zu einem großen Theil bewaldet. Die Bäume sind in folgender Ordnung häufig: *Carpinus betulus*, *Fagus sylvatica* et *castanea*, *Populus tremula* et *alba*, *Betula alnus*, *Corylus avellana* und nur sparsam *Pinus sylvestris* et *Picea*. *Taxus baccata*, *Ilex aquifolium*, *Rhododendron ponticum* und *Azalea pontica* sind auch in Menge.

Wallnußbäume und Weinreben sind selbst bey den wüsten Dörfern sehr häufig.

In Suram hatte ich nun das Quergebürg (Jugum transversale) dessen Breite ich von Schalatche in O. bis Suram 80 Werst schätze, völlig paßiret.

Jenseit des Kurs von Kareli aufwärts: Sami, Gwedsineti, Samserisi, Chzisi, Kisichewi, Karta, Schwillichuri, Tangueti, Burbona, dies Suram in S. noch höher: Boržomi, Achaldaba, Kimeriti, Nedswi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibisi, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Kwerbili, Petreziche, Tschorbiche¹. Von Suram liegen Itria in SW. Tschumateleti und Bitschnisi in NW. Odsisi und Utcha in NW.

Den 13ten September machte ich von Suram an einem Tage den Weg bis Krzchinwal am Didi Liachwi, also überhaupt in NO. Auf diesem Wege hatte ich theils am Wege selbst, theils zu beiden Seiten desselben die Oerter Dirbi, Kwemo Chiti, Semo Chiti, eine kleine Festung; Semo Nikosi auch mit einer Festung, und 2 Kirchen; Zinwal, von da man in NO. eine ansehnliche Schneekoppe Bruzabseli sieht, an deren Ostseite der Didi Liachwi, im Distrikte Kuka entspringt; Magrandoli; Machisi und Satiwi, beide Festungen; Abis und mehr schon vorhin genannte Oerter. Endlich Krzchinwal.

Den 14ten September setzte ich die Reise von Krzchinwali am Didi Liachwi nach dem Kloster Largwi oben am Ksani, fast ganz auf einem schon bereisten Wege, der dem Bestimmungsorte nach überhaupt in NO. ging, fort, und hatten nach 1 1/2 Stunden in O. die Festung Prisi, von da 1/2 Stunde in ONO. Batara Eredwi; denn die Festung Eredwi. Von da in N. nach 1 Stunde Nawati und 3/4 Stunden hernach Sazcheneti. Hier blieben wir heute.

Den 15ten September. In 3/4 Stunden hatten wir erst Ertula, dann Bellote und hierauf nach 3/4 Stunden das Flüßchen Potrisa.

Von demselben war in 5/4 Stunden nach der Reihe Somkari, Zinubani und Adseriskewi am Wege. Nach 1/2 Stunde war es das Flüßchen Kobais und 1/4 Stunde weiter der Fluß Batara Liachwi. Der heutige Weg ging in NNO.

Von diesem Fluß ging der Weg in O. bergan und erreichte nach 1 Stunde Zipport.

Den 16ten September. Von Zipport 3/4 Stunden in O. bis Dgowachta und dann 1 Stunde bis zur Durchfahrt durch den Fluß Medžud. Von demselben in O. bergan und nach 1 Stunde Kolchion; von demselben nach 1/2

¹ Jenseit des Kurs von—Tschorbiche < P.

კაკლის ხე და ვენახი გაუდაბურებულ სოფლებთანაც კი ხშირია.

სურამთან მთლიანად გადავიარე გადაშვეთი ქედი, რომლის სიგანე ქალაქიდან აღმოსავლეთით სურამამდე, ჩემი გაშთვლით, 80 ვერსია.

მტკვრის იქითა მხარეს ქარელიდან ზევით არის: სამი (წრომი?), გვე[რ]-ძინეთი¹, სამწევრისი, ხცისი, კისისხევი², კართა, შელისყური, ტანგვეთი³, ბურბონა. ეს⁴ სურამის სამხრეთით; კიდევ უფრო მაღლა არის: ბორჯომი, ახალდაბა, ქინერთი, ნეცვი, კორტანეთი, ზანავი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკთუბანი, ქალა, ნუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრე[ს]ციხე, ჭობისხევი⁵. სურამიდან სამხრეთ-დასავლეთით იდებარეობს იტრია; ჩუმათელეთი და ბიჯნისი—ჩრდილო-დასავლეთით, ოძისი და უთხვა—ჩრდილო-დასავლეთით.

13 სექტემბერს დღისით გავიარეთ გზა სურამიდან ქრცხინვალამდე [რომელიც მდებარეობს] დიდ ლიახვზე, უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ. ამ გზაზე, ნაწილობრივ მასზე და ნაწილობრივ მის ორივე მხარეს, შემხვდა სოფლები: დირბი, ქვემო ხითი⁶, ზემო ხითი⁷—პატარა ციხე; ზემო ნიქოზი ასევე ციხით და 2 ეკლესიით; ცინვალი (?), იქიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით ჩანს თოვლიანი მწვერვალი ბრუტსაბეღელი, რომლის აღმოსავლეთ მხარეზე, კუქაში, იღებს სათავეს დიდი ლიახვი. [შემდეგ არის] მალრანდოლი; მოხისი და სატივე; ორივე ციხეები; აბისი და სხვა ადრე დასახლებული სოფლები. ბოლოს [არის] ქრცხინვალი.

14 სექტემბერს განუგარძე გზა დიდ ლიახვზე [მდებარე] ქრცხინვალიდან ლარგვისის მონასტრისკენ, ზევით ქსანზე, თითქმის მთლად უკვე გავლილი გზით, რომელიც დანიშნულების ადგილისკენ უმეტესად ჩრდილო-აღმოსავლეთისკენ მიდის, და 1¹/₂ საათში აღმოსავლეთით შეგვხვდა ციხე ფრისი, იქიდან 1/2 საათში აღმოსავლეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით [არის] პატარა ერედვი, შემდეგ კი ერედვის ციხე. იქიდან ჩრდილოეთით 1 საათში [შეგვხვდა] ნავათი და 3/4 საათში—საცხენეთი. დღევანდელი დღე აქ გავატარეთ.

15 სექტემბერი. 3/4 საათში გავიარეთ ჯერ ელტურა, შემდეგ ბელოთი და იქიდან 3/4 საათში—პატარა მდინარე ფოტნისა.

მისგან 5/4 საათში გზაზე რიგ-რიგობით შეგვხვდა ზონკარი, წინუბანი და აწერისხევი; 1/2 საათში მდინარე კობაისი და 1/4 საათში კი მდ. პატარა ლიახვი [გავიარეთ]. დღევანდელი გზა მიდიოდა ჩრდილოეთ—ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

ამ მდინარიდან გზა წავიდა აღმოსავლეთით აღმართ და 1 საათში ვიყავით წიფორში.

16 სექტემბერი. წიფორიდან [ვიარეთ] აღმოსავლეთით [და] 3/4 საათში [მივედით] ჯოჯახთამდე და შემდეგ 1 საათში მდ. მეჯუდის ფონამდე. იქიდან აღმოსავლეთით აღმართ 1 საათში [შეგვხვდა] კოლხიონი; მისგან 1/2 საათში [მივედით] ცხრაწყაროს წყარობამდე და ამავე სახელის სოფელში. შემ-

¹ გვეძღვითი (!) ² კრისისხევი. ³ თაგოეთი (!). ⁴ ტექსტში სიტყვა „ეს“ შეიძლება ეკუთვნოდეს ბურბონასაც და სურამის სამხრეთსაც.

⁵ მტკვრის იქითა მხარეს—ჭობისხევი < პალ.

⁶—⁷ ხე-თი.

Stunde die Quellen des Zchraskaro und das Dorf dieses Namens. Von demselben weiter in O. nach 1 Stunde nach Koro. Von hier kam nach $\frac{1}{2}$ Stunde die Kluft des Tschurtaflüßchens, der wir folgten und erst Upeti und andere Dörfer und nach mehr als einer Stunde meinen dermaligen Bestimmungsort, das Kloster Largwi an der Mündung des Tschurta in die rechte Seite des Ksani, glücklich wieder erreichten.

Hier fand ich den hinterlassenen Studenten Krascheninikow, mit denen bey ihm gebliebenen Leuten und hinterlassenen Sachen, und nur die ausgestopften Thiere hatten in einem feuchten Zimmer etwas gelitten, auch waren die krank hinterlassenen Pferde zur fernern Reise ganz unbranchbar. Ich, meine Begleiter und besonders die Pferde erforderten zur Fortsetzung der Reise durch die Alpen einige Erholungszeit, die ich auf den Rest dieses Monats einschränkte.

Die hiesige trockne Alpenluft und die gesunde und hinreichende Nahrung für Menschen und Vieh, die der oft gelobte Ksnis Eristaw Dawid besorgte, machten diese Zeit dazu hinreichend.

Den 1sten October trat ich mit allen meinen Begleitern und Sam[m]lungen den Rü[c]kweg nach Rußland vom Kloster und der Festung Largwi über die kaukasischen Alpen mit guter Hofnung an. Wir gingen über den Ksani nach seiner linken bis Zalkaki 3 $\frac{1}{2}$ Stunde und von ihm nordlich nach Lomisa in 3 Stunden über den Aragi.

Den 2ten Octob. Von Lomisa nach Mlete 1 Stunde, wo wir blieben.

Den 3ten October, von Mlete nach Noakuar 3 Stunden, nach Gopta 1 $\frac{1}{2}$ Stunden, bis Kobi 1 $\frac{1}{2}$ Stunden.

Den 4ten October, von Kobi nach Sioni 2 Stunden, Alichoti $\frac{1}{2}$ Stunde; hier das erste mahl durch den Terek und dann bis zu dem letzten georgianischen Dorf Stepan-Ziminda, welches der Siz eines grusinischen Edelmanns ist, der die Aufsicht über die Gränzdörfer führet und vom Zaar den Titul eines Kasbek erhalten hat.

Man muste von hier bis zu dem in Tagebuch vorigen Jahres mehr gepannten Tschim, einem ossetischen Dorfe des Distrikts Tagato oder Tagaur, fünf mahl über den Terek, und keiner dieser Uebergänge hatte jetzo eine Brücke. Die drey obern besorgen die Grusiner des Distriktes Kewi, und die beyden niedern die Osetiner des Distriktes Tagata. Mit den Grusinern ward ich wegen des Schlagens dieser drey Brücken auf 60 Rubl. eins, die ich deponiren muste; sie erfüllten aber auch ihren Vergleich schon am folgende Tage. Zu den Osetinern schickte ich einem Boten zu Fuße, mit dem Antrage, daß auch sie die beyden untern Brücken jede für 20 Rubl. schlagen möchten. Es kamen hierauf von ihnen Deputirte zu mir, welche sagten, daß sie schon an den beyden Brücken baueten, daß sie aber für beyde 80 Rubl. haben wolten, die ich gleich auszahlen mögte. Mir blieb nichts übrig, als nach fruchtlosen Vorstellungen ihrer Unbilligkeit, ihnen ihre Forderung zu bewilligen; ich verlangte aber, daß sie, nach

დღე აღმოსავლეთით 1 საათში [მივალწიეთ] კორას. იქიდან $\frac{1}{2}$ საათში მდ. ქურთას-ხევი შეგვხვდა, რომელსაც გავყევით და ჯერ უპეთი და სხვა სოფლები [გავიარეთ] და 1 საათზე მეტ ხანში მშვიდობით მივედი ჩემს დანიშნულების ადგილზე, ლარგვისის მონასტერში, [რომელიც მდებარეობს] ქურთას შესართავზე, ქსნის მარჯვენა ნაპირზე.

აქ დამხვდა დატოვებული სტუდენტი კრაშენინიკოვი მასთან დარჩენილი ხალხით და ნივთებით; მხოლოდ ცხოველთა ფიტულები ცოტა დაზიანებულიყო ნესტიან ოთახში და ასევე მთლად გამოუყენებელი აღმოჩნდნენ შემდგომი მგზავრობისათვის იქ დატოვებული ავადმყოფი ცხენები. მე, ჩემი თანმხლებნი და განსაკუთრებით ცხენები ვსაპირივრებდით დასვენებას, რათა ალპებზე შემდგომი გზა გაგვეგრძელებინა, რისთვისაც მე გამოვიყენე თვის დარჩენილი დღეები.

აქაური მშრალი ალპური ჰაერისა და სალი და მძძარი საქმლის გამოისობით, რომელზეც ზრუნავდა ხშირად ნაქები ქსნის ერისთავი დავითი, ეს დრო საქმარისი აღმოჩნდა ხალხისა და პირუტყვის დასვენებისათვის.

1 ოქტომბერს, მთელი ჩემი თანმხლებებითა და კოლექციებით, კარგი იმედებით გავემართე უკან რუსეთისაკენ ლარგვისის მონასტრიდან კავკასიის ალპებზე გადასვლით. გავედით ქსნის მარცხენა ნაპირზე და ცალკეამდე 3 $\frac{1}{2}$ საათი მოვუნდით, იქიდან ჩრდილოეთით, ლომისისკენ, 3 საათში გადავედით არაგვზე.

2 ოქტომბერი. ლომისიდან 1 საათში გადავედით მღეთაში, სადაც დავჩიით.

3 ოქტომბერი. მღეთიდან ნოაკუარამდე [მოვუნდით] 3 საათი, გუფთამდე კი $\frac{1}{2}$ საათი, ხოლო კობამდე—1 $\frac{1}{2}$ საათი.

4 ოქტომბერს კობიდან სიონამდე [ვთარეთ] 2 საათი, ალიხოტამდე¹ კი— $\frac{1}{2}$ საათი. აქ პირველად [გავედით] თერგზე და შემდეგ გავემართეთ სტეფანწმინდისკენ, რომელიც უკანასკნელი ქართული სოფელია და არის საჯდომი ქართველი აზნაურისა, რომელიც თვალყურს ადევნებს სასაზღვრო სოფლებს და მეფის მიერ მიღებული აქვს ყაზბეგის ტიტული.

აქედან ოსურ სოფელ ჩიმაძე (ტაგატას ან თაგაურის მხარეში), რომელიც გასული წლის დღიურში ბევრჯერაა ნახსენები, ხუთ ადგილას უნდა გავსულიყავით თერგზე; არც ერთ ამ გადასასვლელს ახლა ხიდი არ ჰქონდა. სამ ზედა გადასასვლელს დარაჯობენ ამ მხარის, ხევის, ქართველები, ხოლო ორივე ქვემო—თაგაურის ოსები. ქართველებს შეეუთანხმდი, რომ ამ სამივე ხიდს გასდებდნენ 60 მანეთად, რაც მე უნდა გადამეხადა; მათ უკვე მეორე დღესვე შეასრულეს ეს ხელშეკრულება. ოსებს გავუგზავნე შიკრიკი წინადადებით, რომ მათაც გაედოთ ორი დანარჩენი ხიდი, თითო 20 მანეთად. ჩემთან ამოვიდნენ მათი წარმოგზავნილები, რომლებმაც მითხრეს, რომ ისინი უკვე ორივე ხიდს სდებდნენ და რომ ორივეში 80 მანეთი სურდათ, რაც ახლავე უნდა გადამეხადა. მათთან ლაპარაკი უნაყოფო გამოდგა მათი ჯიუტობის გამო და მე სხვა არაფერი დამრჩენოდა და მათი მოთხოვნა უნდა შემესრულებინა; მხოლოდ, აქაური ჩვეულების მიხედვით, ვთხოვე მოეცათ წარჩინებული პირი

¹ ალბათ, ა ჩ ხ ო ტ ა მ დ ე (იხ. სოფელი ყაზბეგის რაიონში).

Landesgebrauch, mir eine ansehnliche Person als Geiseln übergeben möchten, die ich bis zur Paßirung ihrer Brücken und ihres Distriktes, hier unter der Bewachung meiner Kosaken beim Kasbek laßen könne. Dieses schlugen sie ab, dadurch ich, auf eine mir gesteckte Nachricht, daß sie böses mit mir im Sinne hätten, aufmerksam und auch beym Nachforschen davon vergewissert ward. Nach dieser Nachricht hatten sich an 300 Ossetiner des Distrikts Tagata bey den Brücken, in der Absicht mich auszuplündern, versamlet. Da die Geiseln dieses Distriktes in Kislar gestorben und alle rußischen Truppen aus Georgien und ihrem Distrikt zurückgezogen; so glaubten sie zu den Räubereyen, die sie zu Anfange des Krieges an so vielen rußischen Kommanden ausgeübt hatten, wieder freie Hände zu haben.

Um wo möglich bald und sicher aus dieser gefährlichen Lage zu kommen, fertigte ich den 9ten October durch verschiedene Umwege Boten über Augusch oder Jugusch zu den dortigen rußischen Mißionarien, um ihnen weiter fort zu helfen, an den Kommandanten in Mosdok und Kislar, mit dem Gesuch, mich durch Truppen befreyen und sichern zu laßen, ab. In Erwartung eines guten Schicksals will ich auf der Gränze und ehe ich Georgien völlig verlaße, noch, was ich von diesem merkwürdigen Lande, außer dem im Tagebuch bereits angeführten, selbst bemerken können, oder als mir wahrscheinlich im Lande selbst vernommen, mit Ausschluß der die Gebürge und angränzenden Völker betreffenden Nachrichten, hier noch mittheilen.

მძველად, რომელიც ჩემი კაზაკების მეთვალყურეობის ქვეშ დარჩებოდა ყაზბეგთან, სანამ გავიდოდი ხიდებს და მათ მხარეს. ამაზე მათ უარი მითხრეს, რითაც მე გავფრთხილდი და შემოწმების შემდეგ დავრწმუნდი იმ მიღებული ცნობის სიმართლეში, რომ მათ ჰქონდათ ბოროტი განზრახვა. მართლაც, 300-ამდე თავაშურელი ოსი ჩასაფრებულები ხიდებთან იმ განზრახვით, რომ მე გავეცარცვით. რაკილა ამ ნხარის მძველები ყიზლარში გარდაცვლილიყვნენ და მთელი რუსული რაზმები საქართველოდან და მათი მხარიდან უკან გასულიყვნენ, ისინი ფიქრობდნენ, რომ ხელფეხი გახსნილი აქვთ ყაჩაღობისთვის, რაც მათ ომის დაწყების წინ მოაწყეს მრავალი რუსული რაზმების მიმართ.

ამ საშიში მდგომარეობიდან რაც შეიძლება სწრაფად და უხიფათოდ გამოსვლის მიზნით 9 ოქტომბერს მოვამზადე ელჩები, რომლებიც შემოვლითი გზით უნდა გასულიყვნენ ანგუშზე ანუ ინგუშზე და მიემართათ იქაური რუსი მისიონერებისათვის, რათა ისინი დახმარებოდნენ მათ შემდგომში მოზღოქისა და ყიზლარის კომენდანტებთან და გამოეთხოვათ რაზმები ჩვენ გასათავისუფლებლად და დასაცავად. საზღვარზე უკეთესი ბედის მოლოდინში, და მანამ ჯერ კიდევ მთლიანად არ დაინტოვებია საქართველო, მოგიტხოვრებთ ამ ღირსშესანიშნავი ქვეყნის შესახებ, იმის გარდა, რაც აქამდე ჩავეწერე დღიურში, იმასაც, რაც თვით შევნიშნე, ანდა რაც გავიგე ამ ქვეყანაში და სარწიუნოდ მივიჩნე; გამოვტოვებ მხოლოდ იმ ცნობებს, რომლებიც ეხება მთიანეთს და მეზობელ ხალხებს.

Zur politischen und geographischen Kenntnis Georgiens

Das heutige Georgien oder Grusien der Russen ist bekanntlich das Iberien und theils Albanien der ältern Erdbeschreiber. Die Persianer nennen das Land überhaupt, besonders aber den ostlichen Theil Gurgestan, die Türken Gurtschi, die Georgianer haben für die Provinzen besondere Namen, der allgemeinste aber, der oft das ganze Land bezeichnet ist Kartweli, auch Kartuli.

Ganz Georgien nimmt die Südseite des kaukasischen Gebürges zwischen beyden Meeren, dem ostlichen kaspischen und westlichen schwarzen Meere ein; nordlich wird es von dem hohen Alpenrücken begränzt, südlich reicht es bis an das Vorgebürge des Ararat. Dadurch gränzt es in Norden von O. in W. mit Lesgien oder Lesgistan, Kistetien, Osetien, Basiania und Abchasia, in W. hat es das schwarze Meer, in Südwesten türkische und ostlich persische Distrikte; in W. sonst die kaspische See, jezt die dessen Küste bewohnenden Tataren.

In den ältesten Zeiten hatte ganz Georgien einen einzigen Beherrscher; in der Folge verschiedene Provinzen eigene. Auch rißten die Türken Ober-Karteli ab, und Swaneti ward frey. Auch ist dieses durch Klima und Lage glückliche Land von Türken, Persern und theils von Kaukasern so oft heimgesucht, von den beiden erstern unterjocht, von allen verheeret worden, daß es jezo durch die getheilten Oberherren und durch die zahllosen Spuren der Verwüstungen zu den wenig angebaueten, entvölkerten und ohnmächtigsten christlichen Staaten gehört.

Die Provinzen Georgiens sind:

1. Semo Kartweli, Ober-Kartweli, oben um den Kur.
2. Kwemo-Kartweli, Unter-Kartweli, an der rechten Seite des untern Kurflusses.
3. Somchiti, auch an der rechten Seite des untern Kur, Unter-

[მასაღები]

საქართველოს პოლიტიკური და გეოგრაფიული შესწავლისათვის

დღევანდელი საქართველო, ანდა რუსულად გრუზია, როგორც ცნობილია, არის ძველი გეოგრაფების მიერ აღწერილი იბერია და ნაწილობრივ ალბანია. სპარსელები ქვეყანას საერთოდ, და განსაკუთრებით მის აღმოსავლეთ ნაწილს, უწოდებენ გურგესტანს; თურქები—გურჯის; ქართველებს კი პროვინციებისათვის აქვთ საგანგებო სახელები, რომელთაგან ყველაზე საერთოა „ქართველი“, აგრეთვე „ქართული“, რომელსაც მთელ ქვეყანასაც უწოდებენ.

მთელი საქართველო მდებარეობს კავკასიონის სამხრეთით, ორივე ზღვას შორის (აღმოსავლეთით კასპიის ზღვა, დასავლეთით შავი ზღვა); ჩრდილოეთით საზღვრავს მაღალი ალპები, სამხრეთით კი გადაქიშულია არარატის მთიანეთამდე. ჩრდილოეთით—აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ—ესაზღვრებიან ლეკები, ანუ ლეკეთი, ქისტეთი, ოსეთი, ბასიანია და აფხაზეთი; დასავლეთით—შავი ზღვა, სამხრეთ-დასავლეთით—თურქეთი და აღმოსავლეთით—სპარსული მხარეები. დასავლეთით¹ საერთოდ კასპიის ზღვა, და ამჟამად მის ნაპირებზე მცხოვრები თათრები.

წინათ მთელ საქართველოს განაგებდა ერთი მმართველი; შემდეგში—სხვადასხვა პროვინციას თავისი საკუთარი [მმართველი ჰყავდა]. აგრეთვე წაგლიჯეს თურქებმა ზემო ქართლი; ხოლო სვანეთი იყო თავისუფალი. ახლა ეს ქვეყანა, რომელსაც აქვს შესანიშნავი მდებარეობა და ბუნება, თურქებისგან, სპარსელებისა და ნაწილობრივ კავკასიელთაგან ისე ხშირად განიცდის შემოსევებს და, განსაკუთრებით პირველი ორისაგან, ისეა დაჩაგრული და ყველასაგან გაუდაბურებული, რომ, დაქუცმაცებული მმართველობისა და მრავალრიცხოვანი გამანადგურებელი თავდასხმების გამო, იგი ეკუთვნის ნაკლებ გაშენებულ, მცირედ დასახლებულ და ყველაზე სუსტ ქრისტიანულ სახელმწიფოთა რიცხვს.

საქართველოს პროვინციები არიან:

1. ზ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, [მდებარეობს] მტკვარზე ზემოთ.
2. ქ ვ ე მ ო ქ ა რ თ ლ ი, მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეზე.
3. ს ო მ ხ ი თ ი, აგრეთვე მტკვრის ქვემო წელის მარჯვენა მხარეს, ქვემო

¹ შეცდომით სწერია „დასავლეთით“ უნდა იყოს „აღმოსავლეთით“.

Kartweli ostlich. Sie gehörte vor Alters nicht zu Georgien, sondern war ein Theil Armeniens, ist aber jezo noch den kartalinschen Zaaren unterworfen.

4. Kacheti oder Kachetien, die ostlichste Provinz Georgiens zwischen den Alpen und dem Kur.

5. Tschina Kartweli, das innere Kartweli, oder Mittel-Kartweli, von Kacheti und Imereti ostlich und westlich und von den Alpen und dem Kur nordlich und südlich bestimmt.

6. Imereti oder Imeretien, ostlich von Kartweli, westlich von Mingreli und Guria, nordlich von den Alpen, südlich von kaukasischen Vorgebürge umgeben.

7. Guria hat in O. Imereti, in S. den Tscharuch, in W. das schwarze Meer, in N. Mingreli.

8. Mingreli, Mingrelien, hat in O. Imereti, in S. Guria, westlich türkische Distrikte am schwarzen Meere und nordlich Swaneti, und andere Gebürg-Distrikte.

9. Swaneti, im hohen Alpengebürge oben um den Ts'cheni-Ts'chali, Mingrelien in NW.

Diese Provinzen werden noch jezo, Somchiti (3) ausgenommen, dem bey weiten größten Theile nach, von Georgianern bewohnt.

Ausser Georgien sind noch Georgianer in Peria, bey Ispahan in Persien, die der Schach Abas aus Kartuli als Kolonisten hieher versetzte, und in Masanderan.

In dieser persischen Provinz sind mehrere Kolonien, die noch, wie die in Persien, Sprache und Sitten beybehalten, die christliche Religion aber meistens mit der muhamedanischen verwechselt haben.

Unter den kaukasischen Gebürgvölkern, besonders unter Lesgiern und Obeten, sind viele Georgianer, die meistens mit der Religion auch ihre Sprache verlohren haben.

Eine geringere Menge dieser Nazion hält sich in Rußland, vorzüglich am Terek und in Astrachan auf, die meistens noch mit ihrem Vaterland in Verbindung stehen.

Dagegen wohnen und leben mit und unter Georgianern in georgischen Provinzen:

1. Tataren, vorzüglich terekemenische oder turkomanische; besonders in der Provinz Somchiti (3), deren meiste Einwohner sie ausmachen. Auch in Ober-Karteli (1) und Guria (7); sparsamer und nur zerstreuet in andern Provinzen, doch sind in Kacheti 5 ganz tatarische Dörfer. Sie reden den türkischen Dialekt der tatarischen Sprache und sind Muhamedaner.

2. Armenier, Georg. Somachi, sind durch ganz Georgien theils in eigenen Dörfern theils unter Georgier vermischet sehr häufig. Sie reden unter sich in ihrer Sprache, die zerstreueten aber mit Georgiern georgisch. Sie stehen völlig auf den Fuß des georgischen gemeinen Volks und sind

ქართლის აღმოსავლეთით. ძველად ის ეკუთვნოდა არა საქართველოს, არამედ იყო სომხეთის ნაწილი; ახლა კი ემორჩილება ქართლის მეფეს.

4. **ქ ა ხ ე თ ი**, საქართველოს ყველაზე აღმოსავლეთი პროვინცია, ალპებსა და მტკვარს შორის.

5. **შ ი დ ა ქ ა რ თ ლ ი**, შიგნითა, ანუ შუა ქართლი, კახეთიდან დასავლეთით, იმერეთიდან აღმოსავლეთით, ჩრდილოეთიდან ალპებით, ხოლო სამხრეთიდან მტკვრითაა შემოსაზღვრული.

6. **ი მ ე რ ე თ ი**, აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება ქართლი, დასავლეთიდან სამეგრელო და გურია, ჩრდილოეთით ალპები, სამხრეთით კი კავკასიის მთისწინეთის განშტოება.

7. **გ უ რ ი ა ს** აღმოსავლეთით აკრავს იმერეთი, სამხრეთით—ქოროხი, დასავლეთით—შავი ზღვა, ჩრდილოეთით—სამეგრელო.

8. **ს ა მ ე გ რ ე ლ**—აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთით—გურია, დასავლეთით—შავი ზღვის პირას მდებარე თურქული ოლქები, ხოლო ჩრდილოეთით—სვანეთი და მთის სხვა ოლქები.

9. **ს ე ა ნ ე თ ი** [მდებარეობს] მაღლა მთებში, ზევით ცხენის-წყალზე, სამეგრელოს ჩრდილო-დასავლეთით.

ეს პროვინციები ახლაც, სომხეთის (3) გამოკლებით, დასახლებულია უმეტეს წილად ქართველებით.

საქართველოს გარეთ ქართველები არიან აგრეთვე სპარსეთში ფერიაში, ისპაჰანთან, რომლებიც შაჰ-აბასმა გადაასახლა ქართლიდან, როგორც კოლონისტები, და მაზანდერანში.

ამ სპარსულ პროვინციაში არის კოლონიები, რომლებსაც ჯერ კიდევ, იმათ მსგავსად, რომლებიც სპარსეთში არიან, შემოუნახავთ ენა და ჩვევები, მაგრამ ქრისტიანული რელიგია უმეტესად შეუცვლიათ მაჰმადიანურით.

კავკასიელ მთიელთა შორის, განსაკუთრებით ლეკებსა და ოსებში, არიან ბევრი ქართველები, რომელთაც, რელიგიასთან ერთად, ენაც დაივიწყეს.

მცირე რაოდენობა ამ ხალხისა (ქართველებისა—გ. გ.) ცხოვრობს რუსეთში, უმთავრესად თერგზე და ასტრახანში; მათ ჯერ კიდევ კავშირი აქვთ სამშობლოსთან.

ამავე დროს საქართველოს პროვინციებში ქართველებთან ერთად ცხოვრობენ:

1. **თ ა თ რ ე ბ ი**, უმთავრესად თურქმანები, ანუ თარაქამა [თათრები]; განსაკუთრებით სომხეთში (3), რომლის მოსახლეობის უმეტეს ნაწილსაც შეადგენენ. [ცხოვრობენ] აგრეთვე ზემო ქართლში (1) და გურიაში (7); უფრო ცოტა და გაბნეულნი არიან სხვა პროვინციებში; ამასთან კახეთში არის ხუთი მთლად თათრული სოფელი. ისინი ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები.

2. **არმენიელები**, ქართულად სომეხი. ცხოვრობენ მთელ საქართველოში, ნაწილობრივ საკუთარ სოფლებში, ნაწილობრივ ქართველებთან შერეულნი არიან. ერთმანეთს თავიანთ ენაზე ელაპარაკებიან, ხოლო რომლებიც დაფანტულნი არიან, ქართველებთან—ქართულად. ისინი მთლად იგვე უფლებებით სარგებლობენ, როგორცაც საერთოდ (ჩვეულებრივი) ქართველი ხალხი;

in Absicht der Religion meist armenische, theils auch römische Christen.

3. Oseten oder Oßi, in den vielen osetischen Distrikten, die im Gebürge den georgischen Zaaren oder Fürsten unterthan sind, und für sich, nicht unter Georgianern wohnen.

4. Juden, Georg. Uria, bewohnen eigene Dörfer, meist sind sie im georgischen, armenischen und tatarischen, nicht in osetischen Dörfern zerstreuet. Sie sind zahlreich, doch in Vergleich vorgenannter Nationen die mindest zahlreiche. Sie ernähren sich völlig wie Georgianer, werden gar nicht besonders gedru[c]kt, müssen aber auch wie Georgianer alles geben und übernehmen.

Alle 4 Nationen möchten wohl die Georgianer an Seelenzahl etwas, doch wenig übertreffen.

ZUR GESCHICHTE GEORGIENS

Es ward mir eine geschriebene Georgische Chronika 650 Folioseiten stark, die der Zaar Wachtang, der 5te Sohn Leon und Vetter des Georgi, der vor wenig Jahren in Rußland starb, aus den Archiven der beyden Hauptklöster des Reichs Gelati Imeretiens, etwan 10 Werst von Kutais, und Zcheta, Kartulis, etwan 10 Worst von Teflis, verfassen lassen. Diese Chronik enthält in 70 Kapiteln oder Artikeln die Ueberlieferungen von dem Ursprunge der Nation und Ueberlieferungen und Nachrichten von der Folge ihrer Beherrscher, aus der ich doch das folgende anführen will.

1792 Jahre nach Adam lebte Targamos, Tse Taraschissa, tsissa Awananisissa, tsissa Jepetissa, Tsissa Noissa¹. Er lebte auf dem Ararat 600 Jahre, in einer erbauten Festung. Targamos hatte 8 Sö[h]ne²: Aos, Kartelos, Bardos, Moakan, Lekos, Eros, Kaukas und Egros, die die Stammväter der Samaechita oder Armenier, Kartuelta (Kartulier), Raanta oder Schirwaner, Mokawnelta oder jezigen Eriwaner, Lecta oder Lesgier und Dagestaner, Migrelta, d. i. der Mingrelier, Kaukasianta oder Kaukasier, Kachetier und Imeretier wurden, die alle verbrüderet sind.

Unter seinen Söhnen war Kartelos der berühmteste. Zchetos, Gardabos, Kachos, Kuchos, Gatschios, waren die 5 Sö[h]ne des Kartelos. Dem Kartelos gab Targamos den Gegend des Aragy bis zum (Kur) Mtkuary. Mzchetos erbaute nach des Vaters Tode an der Mündung des Aragy die Festung Mzcheta. Mzchetos³ hatte 3 Söhne: Uplos, Odserokos, Dschawachos⁴, die regierende Herren oder Zaaren (Mepe auch Mephe) wurden.

¹ Tse Taraschissa—tsissa Noissa. Er lebte G.] der Vater von 8 Söhnen P.

² Targamos h. 8 Söhne G.] dem P.

³ Zchetos, Gardabos, Kachos—Mzchetos <P.

⁴ Uplos, Odserokos, Dschawachos <P.

და რელიგიის მიხედვით ეკუთვნიან ნაწილი სომეხ, ნაწილი რომაელ ქრისტიანებს.

3. ოსები ცხოვრობენ ბევრ ოსურ მხარეებში, რომლებიც არიან მთებში, და ემორჩილებიან ქართველ მეფეს ან თავადებს და [ცხოვრობენ] თავისთვის და არა ქართველებს შორის.

4. ებრაელები, ქართულად „ურია“, ცხოვრობენ საკუთარ სოფლებში; უმეტეს წილად გაბნეულნი არიან ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში და არა ოსურ სოფლებში. ისინი მრავალრიცხოვანი არიან, მაგრამ, ზემოთდასახელებულ ხალხებთან შედარებით, ყველაზე ცოტანი. ისინი სულ ისევ იკვებებიან, როგორც ქართველები, არ განიცდიან განსაკუთრებულ ჩაგვრას, არამედ როგორც ქართველები, ისინიც ყველაფერს აძლევენ და იღებენ¹.

რაოდენობით ეს ოთხივე ხალხი [ერთად] ქართველობას ცოტათი აღემატება.

საქართველოს ისტორიისათვის

მე მაჩვენეს 650 გვერდიანი დაწერილი ქართული ქრონიკა, რომელიც ცოტა ხნის წინათ რუსეთში გარდაცვლილმა ვახტანგ მეფემ, ლეონის მე-5 ვაჟმა² და გიორგის ძმისშვილმა შეადგენინა სახელმწიფოს ორივე მთავარი ეკლესიის (გელათის—იმერეთშია, ქუთაისიდან დაახლოებით 10 ვერსის მანძილზე,—და მცხეთის—ქართლშია, თბილისიდან დაახლოებით 10 ვერსზე) არქივებიდან. ეს ქრონიკა თავის 70 თავში შეიცავს გადმოცემებს ხალხის წარმოშობისა და გადმოცემებსა და ცნობებს მათი მმართველების რიგის (გენეალოგიის) შესახებ, საიდანაც მე გეტყვით შემდეგს.

1792 წელს შემდგომად აღამისა ცხოვრობდა თარგამოსი, ძე თარაშისა, ძისა ავანანისა, ძისა იაფეტისა, ძისა ნოესა³, მამა 8 ვაჟისა, არარატზე, 600 წელი, ერთ გამაგრებულ ციხეში. ეს ვაჟები არიან: აოს, ქართლოს, ბარდოს, მოაკან, ლეკოს, ეროს, კავკას და ეგროს, რომლებიც გახდნენ მამამთავრები სომეხთა ანუ არმენიელთა, ქართველთა, რაანთა ანუ შირვანელთა, მოვაკანელთა ანუ ახლანდელ ერივანელთა, ლეკთა ანუ ლეზგიელთა და დაღისტნელთა, მიგრელთა, ე. ი. მეგრელთა, კავკასიანთა ანუ კავკასიელთა, კახთა და იმერელთა, რომლებიც ყველანი დამშობილებულნი არიან.

მათ შვილთა შორის ყველაზე სახელგანთქმული იყო ქართლოსი. მცხეთოსი, გარდაბოსი, კახოსი, კუხოსი, გაჩიოსი იყვნენ ქართლოსის 5 ვაჟი. თარგამოსმა ქართლოსს მისცა არაგვის მიდამოები მტკვრამდე. მამის სიკვდილის შემდეგ, მცხეთოსმა არაგვის შესართავთან ააშენა ციხე მცხეთა. მცხეთოსს⁴ ჰყავდა სამი ვაჟი: უფლოსი, ოძრხოსი, ჯაეახოსი⁵, რომლებიც გახდნენ მმეფობელნი უფალნი ანუ მეფენი.

¹ ე. ი. არიან ქართველი გლეხების მდგომარეობაში—გ. გ.

² როგორც შესავალშიც აღვნიშნავდით, აქ უნდა იყოს „მეფე ვახტანგ V, ლეონის ვაჟი“ და არა ვახტანგი, ლეონის მე-5 ვაჟი.

³ ძე თარაშისა—ძისა ნოესა < პ ა ლ.

⁴ მცხეთოსი, გარდაბოსი—მცხეთოსს < პ ა ლ.

⁵ უფლოსი, ოძრხოსი, ჯაეახოსი < პ ა ლ.

Dem Odserokos gab er die Gegend von Thasis Kari bis zum schwarzen Meer, das jezigen Imeretio und Mingrelien. Dem Dschawachos gab er die Gegend von Parwanidgan bis zum Mtkuari (dies scheint das jezige Trialetti und Dschawacheti zu seyn). Dem Uplos gab er die Gegend des Aragy Fluses und Zcheta und Tbilisgan (d. i. Tiflis) bis Thasiskari (d. i. also das jezige Kartuli).

Casarta sparsta besas alles vom Swgis Kari Darubandi bis Aragis Kari Dariella (d. i. vom See Tor Derbent bis zum Aragis Tor Dariella)¹.

Alexander Makedonaeli (der makedonische) kam aus Stioletti (Norden) nach Kartuli. Damahls war das Laster aufs höchste im Gange, man trieb Schande unter Geschwistern und Rindvieh.

Er kam zuerst vor Chartis und nahm denn die Städte Odsrekal, Tscharochi, Uplisziche eine sehr große Stadt, Sarkine, Samschilde, Zcheta, Urbnisi, Kaspi, Zichedidi, Aspaubani, wo Juden wohnten, Rustawi, Daedaziche², Mtkurisziche³ genennt Chunani⁴ und alle kachetische Städte (Kachetis kalakni) ein, hinterlies überall Garnisonen und blieb selbst in Zcheta, darnach hielt er sich am Ksani in Nastakisi. In Sarkinetti ward alles, was über 15 Jahr alt war, umgebracht. Er ließ 100 000⁵ Mann daselbst.

Nach der Erbauung Roms im Jahr nach Adam 3233 waren nach der Reihe:

1. Parnawas pirweli⁶ Mepe (Zaar) in Kartelisa.
2. Surmak 2 Mepe tse Parnauas⁷.
3. Mepe Mirwanos Nebrotiani⁸.
4. Mepe Parnadschon Nebrotiani.
5. Mepe Arschakniani.
6. Mepe Aratak Arschakniani.
7. Mepe Barton Arschakniani.
8. Mepe Araschake tse Mirwan Mepissa⁹ Nebrotiani.
9. Mepe Adrewy tse Bartonissi Artschakniany.
- 10-11. Mepe Barto und¹⁰ Akartam tsoni¹¹ Adrewis Arschakniaü.

¹ Dem Odserokos gab er die Gegend—Aragis Tor Dariella, G.] Odserokos über die Gegend Thasiskari bis zum schwarzen Meer, das jezige Imeretien und Mingrelien. Der Dschawachos über die Gegend von Parwanidschon bis zum Mtkuari, welches die jezige Gegend von Trialetti zu sein scheint.

Der Uplos über die Gegend des Aragiflusses oder von Zcheta und Tbilisgau (Tiflis) bis Thasiskari, also das jezige Kartuli.

Charsarti herrschte über die Gegend von Derbent bis zum Aragis.—P.

² Daedaziche, G.] Daldoziche, P.

³ Mtkurisziche, G.] Btkurisziche, P.

⁴ genennt Chunani <P.

⁵ 100 000, G.] 10 000, P.

⁶ pirweli <P.

⁷ 2 Mepe tse Parnauas <P.

⁸ ნუშერაცია პალას არ აქვს, მხოლოდ დედანშია.

⁹ Mepissa, G.] Merussa, P. ¹⁰ Barto und <P. ¹¹ tseni, G.] tse, P.

ოდრხოსს მან მისცა მხარე ტაშისკარიდან შავ ზღვამდე, რაც ახლანდელ იმერეთს და სამეგრელოს [შეადგენს]. ჯავახოსს მისცა მხარე ფარვანიდან მტკვრამდე (ეს უნდა იყოს ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი). უფლოსს მისცა მდ. არაგვის და მცხეთის მიდამოები და თბილისიდან ტაშისკარამდე (ე. ი. ახლანდელი ქართლი).

ხაზარნი [და] სპარსნი ფლობდნენ ყვლაფერს ზღვის კარ დარუბანდიდან არაგვის კარ დარიელამდე (ე. ი. ზღვის კარ; დერბენტიდან არაგვის კარ დარიელამდე)¹.

ალექსანდრე მაკედონელი ქართლში ჩრდილოეთიდან მოვიდა. მაშინ უარესად იყო მოდებული გარყვნილება, სირცხვილეულობდნენ და-ძმა შორის და პირუტყვებთან.

ალექსანდრე მოვიდა ჯერ ხერთვისთან (Chartis) და აიღო ქალაქები ოძრხე (Odsrekal), ჩაროხი, უფლისციხე—ძალიან დიდი ქალაქი, სარკინე, სამშვილდე, მცხეთა, ურბნისი, კასპი, ციხე-დიდი, ურიათუბანი (Aspaubani), სადაც ებრაელები (იუდეელები) ცხოვრობდნენ, რუსთაყი, დედა-ციხე², მტკვრის ციხე ხუნანად წოდებული³ და კახეთის ყველა ქალაქი (კახეთის ქალაქნი); ყველგან ჩააყენა გარნიზონები და თვითონ გაჩერდა მცხეთაში; შემდეგ შეჩერდა ქსანზე ნასტაქისში. სარკინეთში გაწყვიტა ყველანი, ვინც კი 15 წელზე მეტისა იყო. იქ დასტოვა ასი ათასი⁴ კაცი.

რომის დაარსების შემდეგ, ადაძის შემდეგ 3233 წელს, რიგის მიხედვით მეფობდნენ შემდეგი პირები:

1. ფარნავაზ პირველი⁵, მეფე ქართლისა.
2. სურმაკ მეორე მეფე, ძე ფარნავაზისა⁶.
3. მეფე მირვანოზ, ნებროთიანი.
4. მეფე ფარნაჯომ, ნებროთიანი.
5. მეფე არშაკუნიანი.
6. მეფე არატაკ, არშაკუნ იანი.
7. მეფე ბარტომ, არშაკუნიანი.
8. მეფე არშაკ, ძე მირვან მეფისა, ნებროთიანი.
9. მეფე აღრევი, ძე ბარტომისი, არშაკუნიანი.
- 10—11. მეფე ბარტომ [მ] და⁷ აქართამი, აღრევის ძენი⁸, არშაკუნიანი.

¹ ოძრხოსს მან მისცა—დარიელამდე, გ ი უ ლ.] ოძრუხოსი [ფლობდა] ტაშისკარის მხარეს. ვიდრე შავ ზღვამდე, დღევანდელ იმერეთს და სამეგრელოს. ჯავახოსი—ფარვანიდან მტკვრამდე, რომელიც უნდა უდრიდეს დღევანდელ თრიალეთს.

უფლოსი [განაგებდა] ქვეყანას მდ. არაგვზე, კანუ მცხეთიდან და თბილისიდან ტაშისკარამდე, ე. ი. დღევანდელ ქართლს.

ხარსარტი ბატონობდა დარუბანდიდან არაგვამდე [არსებულ] ქვეყანაზე. პ ა ლ.

² დედა-ციხე, გ ი უ ლ.] დაღდოციხე, პ ა ლ.

³ ხუნანად წოდებული < პ ა ლ.

⁴ 100.000, გ ი უ ლ.] 10.000, პ ა ლ.

⁵ პირველი < პ ა ლ.

⁶ მეორე—ფარნავაზისა < პ ა ლ.

⁷ ბარტომ და < პ ა ლ.

⁸ ძენი, გ ი უ ლ.] ძე, პ ა ლ.

12. Mepe lknes Schülly Matny Armas.

Mepeni¹ Parsaman et Kaos, tseni Bartossi et Akartamissi Arschakniani.

13. Mepeni Asork et Armasel, tseni Parsamanissa et² Kaosiassa Arschakaniani.

14. Mepeni Amasas et Daerook tseni Asork et Armaselisni Arschakaniani.

15. Mepeni Parsaman Qweli et Miradat, tseni Amasaspisa et Derokissi Arschakaniani³.

16. Mepe Adami, tse Parsaman Qwuelisi Arschakaniani.

17. Mepe Parsman, tse Adamisi Arschakaniani⁴.

18. Mepe Amasapi, tse Parsamanissi⁵ Arschakaniani.

19. Mepe Rew Arschakaniani.

20. Mepe Watsche, tse Rewissi Arschak⁶.

21. Mepe Bakwar, tse Watschesi Arschak.

22. Mepe Miradat, tse Bakwarissi Arsch.

23. Mepe Aspakur, tse Miradatissi Arsch.

24. Mepe Mirian, tse Sparsta Mepissa Chosroiani.

Unter seiner Regierung kam Nino nach Cartli 338 Jahr nach Christi Himmelfahrt; mit ihr war der heil. Abiatar und die heil. Sidonia, die Stifter der Christ. Religion⁷.

25. Mepe Bakas, tse Miranissi Chosroiani.

26. Mepe Miradat, tse Bakarißi Chosroiani.

27. Mepe Waras Bakar, tse Miradatißi Chosroiani.

28. Mepe Taradat, Simamri (der Schwiegervater) Bakarisi Chosroiani⁸.

29. Mepe Parsaman, tse Waras Bakarissi Chosro(n)iani.

30. Mepe Miradat, Sma (i. e⁹. Bruder) des Parsaman Mepiss¹⁰.

31. Mepe Artschil, tse Miradat Mepissa Chosroiani.

32. Mepe Miradat, tse Artschil Mepissa Chosroiani.

33. Mepe Wachtang, tse Miradatissi.

34. Mepe Datschy, tse Wachtang Gorgaalissa Chosroiani.

35. Mepe Bakwar, tse Datschy Mepissa Chosroiani.

36. Mepe Parsaman, tse Bakwar Mepissa Chosroiani.

37. Mepe Parsaman, tsmisuli¹¹ (Vetter), Parsman Mepissa¹².

38. Mepe Bakwar, tse Parsaman Mepissa Chosroiani.

39. Kartelissa kwarat Balati Guaram Bagrationi.

40. Eristaut Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Guaram Kwarat Balatissa¹³ Bagrationi.

¹ Mepeni, G.] Mepe, P. ² et, G.] und, P. ³ Arschakaniani, G.] Arschakani, P.

⁴ 16. Mepe Adami—tse Adamisi Arschakaniani <P.

⁵ Parsamanissi, G.] Parsamissi, P. ⁶ Arschak, G.] Aschae, P.

⁷ Unter seiner—Religion, G.] Unter der Regierung dieses Zaaren 338 Jahre nach Christi Himmelfahrt kam die heilige Nino und mit ihr der heilige Abrata, und die heilige Sidonia, die die christliche Religion hier stifteten, P. ⁸ Simamri—Chosroiani <P. ⁹ Sma i. e. <P. ¹⁰ Mepiss <P. ¹¹ tsmisuli <P. ¹² Parsman Mepissa, G.] des vorigen, P.

¹³ Kwarat Balatissa, G.] Kwardt Batallissa, P.

12. მეფე იყენეს (Iknes) შვილი (Schully) მათნი არმაზს მეფენი¹ ფარსმან და კაოს, ძენი ბარტომისი და აქართამისი, არშაკუნიანი.

13. მეფენი აზოროკ და არმაზელ, ძენი ფარსმანისა და კაოსისა, არშაკუნიანი.

14. მეფენი ამაზას[პ] და დეროკ, ძენი აზოროკ და არმაზელისნი, არშაკუნიანი.

15. მეფენი ფარსმან ქველი და მირდატ, ძენი ამაზასპისა და დეროკისი, არშაკუნიანი.

16. მეფე ადამი, ძე ფარსმან ქველისა, არშაკუნიანი.

17. მეფე ფარსმან, ძე ადამისი, არშაკუნიანი².

18. მეფე ამაზასპი, ძე ფარსმანისი, არშაკუნიანი.

19. მეფე რევე, არშაკუნიანი.

20. მეფე ვაჩე, ძე რევისი, არშაკუნიანი.

21. მეფე ბაქვარ, ძე ვაჩესი, არშაკუნიანი.

22. მეფე მირადატ, ძე ბაქვარისი, არშაკუნიანი.

23. მეფე ასპაკურ, ძე მირდატისი, არშაკუნიანი.

24. მეფე მირიან, ძე სპარსთა მეფისა, ხოსროიანი.

მის მეფობაში, 338 წელს ქრისტეს მიცვალების შემდეგ, მოვიდა წმინდანინო ქართლში. მას გვერდში ამოუდგნენ წმინდა აბიათარი და წმინდა სილონია, ქრისტიანული სარწმუნოების დამფუძნებელნი³.

25. მეფე ბაქარი, ძე მირიანისი, ხოსროიანი.

26. მეფე მირდატი, ძე ბაქარისი, ხოსროიანი.

27. მეფე ვარაზ ბაქარი, ძე მირდატისი, ხოსროიანი.

28. მეფე ტარადატი, სიმამრი ბაქარისი, ხოსროიანი⁴.

29. მეფე ფარსმანი, ძე ვარაზ ბაქარისი, ხოსროიანი.

30. მეფე მირდატი, ძმა⁵ (Sma) ფარსმან მეფისა⁶.

31. მეფე არჩილ, ძე მირადატ მეფისა, ხოსროიანი.

32. მეფე მირადატი, ძე არჩილ მეფისა, ხოსროიანი.

33. მეფე ვახტანგ, ძე მირადატისი.

34. მეფე დაჩი, ძე ვახტანგ გორგასალისა, ხოსროიანი.

35. მეფე ბაქვარ, ძე დაჩი მეფისა, ხოსროიანი.

36. მეფე ფარსმან, ძე ბაქვარ მეფისა, ხოსროიანი.

37. მეფე ფარსმან, ძმისწული⁷ (tsmisuli) ფარსმან მეფისა⁸.

38. მეფე ბაქვარ, ძე ფარსმან მეფისა, ხოსროიანი.

[39]. ქართლისა კურაპალატი [kwarat Balati] გუარამ ბაგრატიონი.

40. ერისთავთ-მთავარი ქართლისა სტეფანოს, ძე გუარამ კურაპალატისა, ბაგრატიონი.

¹ მეფენი. გ ი უ ლ.] მეფე, პ ა ლ.

² 16. მეფე ადამი—ადამისი, არშაკუნიანი < პ ა ლ.

³ მის მეფობაში—დამფუძნებელნი, გ ი უ ლ.] ამ მეფის მეფობაში, ქრისტეს მიცვალების შემდეგ 338 წელს მოვიდა წმ. ნინო და ამასთან ერთად წმ. აბრათა და წმ. სილონია, რომლებმაც აქ საფუძველი ჩაუყარეს ქრისტიანულ რელიგიას, პ ა ლ.

⁴ სიმამრი—ხოსროიანი < პ ა ლ. ⁵ ძმა < პ ა ლ. ⁶ მეფისა < პ ა ლ. ⁷ ძმისწული < პ ა ლ. ⁸ ფარსმან მეფისა, გ ი უ ლ.] წინასი, პ ა ლ.

41. Mtauari Kartelissa Adranasse, tse mesame Bakwar Mepissa Chosroiani.
42. Mtauari Kartelissa Stepanos, tse Adranasse mtauarissa Chosroiani.
43. Mepe Mir da Sma misi (i. e. sein Bruder¹) Artschil, tseni Stepanos mtauarissa Chosroiani.
44. Mepe Artschil, tse Stepanos Mepissa Da sma Mepissa Mirissa² Chosroiani.
45. Mtauari kartelissa Ioanne et Kwanscher, tseni Zimindissa motsamissa (des heil. Martyrers) Atschil mepissani.
46. Kwarat balati kartelissa Aschot, tse Adranasessi Bagrationi.
47. Kwarat Balati Bagrad, tse Aschot kwarat balatissi und (die) Bruder³ Adranasessi und Guramissi Bagrationi.
48. Kwarat Balati Dawid, tse Bagrad kwarat Balatissi.
49. Mepe Adranasse, tse David Mepe kwarat balatissa Bagrationi.
50. Mepe kartelissa Konstantine, tse Abchast⁴ mepissa (Konstantin, Zaar Karteliens).
51. Mepe Bagrad, tse Gurgen Mepetmepissa Bagrationi.
52. Mepe Georgi, tse Bagrad Abchast da kartuelt mepissa Bagrationi.
53. Mepe kartelissa da Abchasetissa Bagrad, tse Giorgi Mepissa Bagrationi.
54. Mepe Kartelisa da Abchasetissa Georgi, tse Bagratissi Bagrationi⁵.
55. Mepe Kartelisa da Abchasetissa David Achmaschenebaeli⁶.
56. Mepe Demitri, Mepissa Davidi tsissa.
57. Mepe David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.
58. Mepe Georgi, tse Demitri Mepissa Da Sma (Bruder) David Mepissa Bagrationis.
59. Zaar Tamar im Jahr der Welt 6686 im Jahr Christi 1156.
60. Mepe Lascha Georgi, tse Tamar Mepet Mepissa Bagrationi.
61. Mepe Rusudan, tse Tamar Mepet Mepissa, da Lascha Georgisa Mepissa Bagrationi.
62. Mepeni David, tse Mepissa Lascha Georgissa, da David, tse Mepis Rusudanissa Bagrationi.
63. Mepe Kartelissa Demitri, tse David Mepissa Bagrationi.
64. Mepe Kartelissa Wachtang, tse David Imeret Mepissa Bagrationi.
65. Mepe Kartelissa David, tse Demitri Mepissa Bagrationi.
66. Mepe Kartelissa Georgi, tse Demitri Mepissa da⁷ sma David Mepissa Bagrationi.

¹ da Sma misi (i. e. <P.

² Mirissa, G.] minso, P.

³ Bruder, P.] frater, G.

⁴ Abchast, G.] Achros, P.

⁵ 54. Mepe Kartelissa da—Bagrationi <P.

⁶ 55. Mepe—Achmaschenebaeli, G.] David Zaar Karteliens und Abchasiens Achmaschenebaeli, P. ⁷ Mepissa da, G.] Mepissa David da, P.

41. მთავარი ქართლისა აღრანასე, ძე მესამე ბაქვარ მეფისა, ხოსრო-
იანი.

42. მთავარი ქართლისა სტეფანოს, ძე აღრანასე მთავრისა, ხოსროიანი.

43. მეფე მირ და ძმა მისი¹ (da sma misi) არჩილ, ძენი სტეფანოს
მთავრისა, ხოსროიანი.

44. მეფე არჩილ, ძე სტეფანოს მეფისა და ძმა (da sma) მეფისა მირისა,
ხოსროიანი.

45. მთავარი ქართლისა იოანე და ჯვანშერ, ძენი წმინდისა მოწამისა
(Zimindissa motsamissa) არჩილ მეფისანი.

46. კურაპალატი ქართლისა აშოტ, ძე აღრანასესი, ბაგრატიონი.

47. კურაპალატი ბაგრატ, ძე აშოტ კურაპალატისა და ძმა აღრანასესი
და გურამისი ბაგრატიონი.

48. კურაპალატი დავით, ძე ბაგრატ კურაპალატისა.

49. მეფე აღრანასე, ძე დავით მეფე-კურაპალატისა, ბაგრატიონი.

50. მეფე ქართლისა კონსტანტინე, ძე აფხაზთ მეფისა (კონსტანტინე,
მეფე ქართლისა).

51. მეფე ბაგრატ, ძე გურგენ მეფეთ-მეფისა, ბაგრატიონი.

52. მეფე გიორგი, ძე ბაგრატ აფხაზთ და ქართველთ მეფისა, ბაგრა-
ტიონი.

53. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა ბაგრატ, ძე გიორგი მეფისა, ბაგ-
რატიონი.

54. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა გიორგი, ძე ბაგრატისი, ბაგრა-
ტიონი².

55. მეფე ქართლისა და აფხაზეთისა, დავით, აღმაშენებელი³.

56. მეფე დიმიტრი, მეფისა დავითისა ძე.

57. მეფე დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.

58. მეფე გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა და ძმა (da sma) დავით მეფისა,
ბაგრატიონის.

59. მეფე თამარ, დასაბამიდან ქვეყნისა 6686, ქრისტესით 1156. (?)

60. მეფე ლაშა გიორგი, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა ბაგრატიონი.

61. მეფე რუსუდან, ძე თამარ მეფეთ-მეფისა, და ლაშა გიორგისა მეფი-
სა, ბაგრატიონი.

62. მეფენი დავით, ძე მეფისა ლაშა გიორგისა, და დავით, ძე მეფისა
რუსუდანისა, ბაგრატიონი.

63. მეფე ქართლისა დიმიტრი, ძე დავით მეფისა, ბაგრატიონი.

64. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე დავით იმერთა მეფისა, ბაგრატიონი.

65. მეფე ქართლისა დავით, ძე დიმიტრი მეფისა, ბაგრატიონი.

66. მეფე ქართლისა გიორგი, ძე დიმიტრი მეფისა და⁴ ძმა (Sma) დავით
მეფისა, ბაგრატიონი.

¹ და ძმა მისი < პ ა ლ.

² 54. მეფე ქართლისა — ბაგრატიონი < პ ა ლ.

³ 55. მეფე — აღმაშენებელი, გ ი უ ლ.] დავით, მეფე ქართველთა და აფხაზთა, აღმაშენე-
ბელი, პ ა ლ.

⁴ მეფისა და, გ ი უ ლ.] მეფისა დავით და, პ ა ლ.

67. Mepe Kartelissa Wachtang, tse Demitri Mepissa da sma David Mepissa da Georgi Mepissa.

68. Mepe Georgi, tse Demitri Bagrationi.

69. Mepe Bagrad, tse Georgissa Da sma Mepis Alexandres, dessen Gemahlin die Zaarin (dedopali)¹ Helene.

70. Mepe Alexander, tse Demitri Mepissa.

ANMERKUNGEN

Zur Genealogie der Zarischen Familie Bagrationi, der Kachetischer sowohl als Kardwelischen Linien², vom 17-ten Jahrhundert, bis 1773³.

I. Kachetische Linie

1. Alexander.

2. Teimuras.

3. Erekle oder Nikola (Nicolaus, P.). Er war ein geborner Christ und hieß Konstantin, nahm aber die mahomedanische Religion und mit derselben den Namen Erekle an.

4. Mahomet Kuli Chan. Er war ein natürlicher Sohn des Zaars Erekle und regierte nach seines Vaters Tode in Kacheti erst unter persischen und nachher unter türkischen⁴ Schuze. Seine Gemahlin war die Tochter des Schamchal in Tarku. Er ward 1724 im türkischen Lager am Jör in Kacheti unter Sagaretscho meuchelmörderisch umgebracht. Von seinen beiden Söhnen Mahomet Mursa und Ali Chan starb einer vor ihm in Persien und der andere gleich nach ihm in Kacheti.

5. Imam Kuli Chan⁵. Er starb noch vor Mahomet Kuli Chan⁶ in Kacheti, ohne Söhne nachzulassen.

6. Teimuras. Bruder des vorigen. Er ward 1740 von Thamas Chan oder dem persischen⁷ Schach Nadir zum Zaar von Kacheti und auch Kardweli ernannt, nachdem sein Bruder, der in Kacheti regiert, gestorben und Wachtang Zar in Kardweli, den die Türken unterdrückten, mit seinen ganzen Familie nach Rußland geflüchtet war, und die Türken durch Nadir Schah aus diesen Provinzen vertrieben waren.

Er gieng nach Rußland, um gegen die Lesgier und Türken, die ihn nach Schah Nadirs Tode wieder zu drücken suchten, Beistand und Schuzze zu bitten. Er starb in Petersburg in den letzten Tagen 1761⁸.

¹ dedopali < P. ² der Kachetischer—Linien < P. ³ გიულდენშტედტი ცალკე იძლევა მმართველთა სიას (გენეალოგიას), შემდეგ მათს მოკლე ვინაობას: პალასმა კი ეს ერთად მოგვცა, როგორც ჰენ ტექსტშია. ⁴ türkischen, G.) rußischen, P. ⁵ პალასთან ჯერ Imam Kuli Chan არის, შემდეგ Mahomet Kuli Chan. ⁶ noch vor Mahomet Kuli Chan, G.) als Chan, P. ⁷ dem persischen < G. ⁸ nachdem—1761, G.) In der ersten Stelle folgte erst seinem Bruder und die kartelische Zaarenwürde erhielt er, weil der kartelische Zaar Wachtang von den Türken unterdrückt, mit seiner ganzen Familie nach Rußland geflohen war und der Nadir Schach nun die Türken aus Kartuli vertrieben und entsezt hatte.

Nach Schach Nadirs Tode konnte er sich der neuen Bedrückungen der Lesgier und Türken nicht erwehren und gieng um rußischen Beystand zu suchen, nach St. Petersburg, wo er zu Ende des Jahres 1761. verstarb, P.

67. მეფე ქართლისა ვახტანგ, ძე ღიმიტრი მეფისა და ძმა (Sina) დავით მეფისა და გიორგი მეფისა.

68. მეფე გიორგი, ძე ღიმიტრი [მეფისა], ბაგრატიონი.

69. მეფე ბაგრატ, ძე გიორგისა და ძმა მეფის ალექსანდრესი, მისი მეუღლეა დედოფალი ელენე.

70. მეფე ალექსანდრე, ძე ღიმიტრი მეფისა.

ცნობები

ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულოს (როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს¹) გენეალოგიის შესახებ მე-17 საუკუნიდან 1773 წლამდე.

I. კახეთის შტო

1. ალექსანდრე.

2. თეიმურაზი.

3. ერეკლე ანუ ნიკოლა[ოსი]. ის იყო დაბადებით ქრისტიანი და ერეკლე კონსტანტინე, მიიღო მაჰმადიანობა და მასთან ერთად სახელიც—ერეკლე.

4. მაჰომეტ ყული ხანი. ის იყო მეფე ერეკლეს ნაძდვილი ვაჟი და განაგებდა მამის სიკვდილის შემდეგ კახეთს, ჯერ სპარსეთის, ხოლო შემდეგ თურქეთის² მფარველობის ქვეშ. მისი ცოლი იყო ქალი ტარკუს შანხლისა. ის 1724 წ. მუხანათურად იქნა მოკლული თურქულ ბანაკში იორზე, კახეთში, საგარეჯოს ქვემოთ. მისი ორი ვაჟიდან—მაჰმეტ მურზა (მირზა—გ. გ.) და ალი ხან,—ერთი გარდაიცვალა მის სიკვდილამდე სპარსეთში, მეორე კი—კახეთში, მალე მისი სიკვდილის შემდეგ.

5. იმამ ყული ხანი. ის გარდაიცვალა კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე³ უძეოდ.

6. თეიმურაზი. წინა [მეფის] ძმა. 1740 წ. ის დანიშნა თამაზ ხანმა, ანუ სპარსეთის⁴ შაჰმა ნადირმა კახეთის და აგრეთვე ქართლის მეფედ, მას შემდეგ, რაც მისი ძმა, რომელიც კახეთს მართავდა, გარდაიცვალა და ქართლის მეფე ვახტანგი, რომელსაც თურქები ჩაგრავენდნენ, მთელი თავისი ოჯახით რუსეთში გაიქცა, ხოლო თურქები ნადირ შაჰმა გარეჯა ამ პროვინციებიდან.

ის გაემგზავრა რუსეთში, რათა ეთხოვა დახმარება და მფარველობა ლეკებისა და თურქების წინააღმდეგ, რომლებმაც შაჰ ნადირის სიკვდილის შემდეგ კვლავ დაიწყეს მისი ჩაგვრა. ის გარდაიცვალა პეტერბურგში 1761 წლის უკანასკნელ დღეებში (მიწურულში)⁵.

¹ როგორც კახეთის, ისე ქართლის შტოს < პ ა ლ .

² თურქეთის, გ ი უ ლ დ.] რუსეთის, პ ა ლ ა ს ი.

³ კახეთის მმართველ მაჰომეტ ყული ხანამდე, გ ი უ ლ დ.] როგორც ხანი კახეთისა, პ ა ლ .

⁴ სპარსეთის < პ ა ლ .

⁵ მას შემდეგ—მიწურულში, გ ი უ ლ დ.] პირველ რიგში მან ძმის მსგავსად მიიღო ქართლის მეფობა, რადგან ქართლის მეფე ვახტანგი, თურქთაგან დაჩაგრული, მთელ თავის ოჯახთან ერთად რუსეთში გადავიდა და ნადირშაჰმა კი შესძლო თურქების ქართლიდან განდევნა.

ნადირ შაჰის სიკვდილის შემდეგ მან ვერ გაუძლო ლეკების და თურქების დაწოლას და წავიდა დახმარების სამებნელად რუსეთში, სტ.-პეტერბურგში, სადაც ის მოკვდა 1761 წლის ბოლოს, პ ა ლ .

7. Helene hieß die Tochter des Erekle und Schwester des Teimuras, die den tatarischen Titel Beguna führte¹; Beguna ist nur ein Titel aus der tatarischen Sprache, der so viel als Fürstin oder Prinzessin bedeutet, von Beg, ein Prinz oder Fürst². Sie ward die Gemahlin des Jasse, des 11ten in der kardwelischen Linie.

8. Mahamet Mursa³ } die schon genannten verstorbenen

9. Ali Chan } Söhne Mahomet Kuli Chans. Nr. 5.

10. Erekle, der jetzt (1772 und 1785)⁴ regierende Zaar von Kardweli und Kacheti. Er regierte schon bey Teimuras Lebzeiten, während seiner Entfernung aus Georgien nach Rußland, eine Reise, die er sehr angerathen hatte. Seine Mutter war Tamar, Tochter des aus Kartuli vertriebenen und in Rußland gestorbenen Zaars Wachtang⁵. Er hatte 1772 die 2te Gemahlin, und mit beiden 8 Zaarewitsche und 6 Prinzessinen (s. weiterh.)⁶.

II. Kardwelische Linie.

1. Zaar Luarsab.

2. Zaar Simon der erste, Luarsabs Sohn.

3. Zaar Simon der 2te, Simons des ersten Sohn.

4. Rustan Chan, ein adoptirter Sohn des Zaars Simon des 2ten. Er ward aus Kacheti.

5. Schanawas, Rustans (Nr. 4) Sohn.

6. Artschil, Schanawas Sohn.

7. Soliman, Schanawas 2-ter Sohn.

8. Lewan, Schanawas 3-ter Sohn.

9. Georgi, Schanawas 4-ter Sohn.

Eine Tochter Schanawas⁷.

10. Chosro Chan, nicht⁸ Chusref Chan, Lewans (Nr. 8) Sohn. Er ward als Prinz vom persischen⁹ Schach nach Kandahar, gegen die Awganen geschickt und kam daselbst um.

Von ihm blieb eine Tochter¹⁰ Anna¹¹ nach, die noch 1772¹² in Moskau ledig lebte¹³.

11. Jasse, Lewans (Nr. 8.) 2-ter Sohn, der kurze Zeit unter den Türken der Regierung in Kartweli vorgestanden, starb in Tiflis als Mahometa-

¹ die den tatarischen Titel Beguna führte < G. ² Beguna ist nur — Prinz oder Fürst < P. ³ Mursa, G.] Bursa, P. ⁴ und 1785 პალასის ჩამატება, რადგან ამ წელს გიულდენ-შტედტი აღარ იყო ცოცხალი. ⁵ 10. Erekle—Wachtang, P.] Erekle izzige Zar in Kardweli und Kacheti ward nach seines Vaters Tode Zar, nachdem er schon während dessen Gegenwart in Rußland die Regierung in Händen gehat, welches er schon vorzeitig durch Anrathung der russischen Reise seines Vaters, zu erhalten gesucht. Seine Mutter war Tamar, des Zaren Wachtang in Kartweli Tochter.— Von dessen ersten Ehe ein Son Georgi und eine Tochter, Gemalin des Zarewitsch Artschil, des Imeretischen Zaren Solomon Bruders. G. ⁶ ამას მოსდევს ვრეკლეს შვილების ჩამოთვლა, რაც პალასთან ცოტა ქვე-მოთაა. ⁷ ნუმერაციაში გიულდენშტედტს ეს ქალიშვილი ჰყავს მე-10 ნომრად და ა. შ. ⁸ Chosro Chan, nicht, G.] Choras Chan, mit, P. ⁹ persischen < G. ¹⁰ Tochter, G.] Prinzessin. P. ¹¹ Anna გიულდენშტედტთან არის მე-17 ნომრად, პალასთან ცალკე არ არის. ¹² 1772, P.] jetzt, G. ¹³ in—lebte, P.] im ledige Stande in Moskau lebt, G.

7. ელენე, რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბეგუნა¹, იყო ასული ერეკლესი და თეიმურაზის და. ბეგუნა არის მხოლოდ ტიტული თათრულ ენაზე, რაც ნიშნავს თავად ქალს ან პრინცესას [სიტყვიდან] ბეგ-ი—პრინცი, ანუ თავადი². ის იყო ცოლი იასესი, ქართლის შტოს რიგით მე-11-სი.

8. მაჰამეტ მურზა } უკვე დასახელებული გარდაცვლილი ვაჟები
9. ალი ხანი } მაჰამეტ ყული ხანისა (№ 4).

10. ერეკლე, ეხლაც (1772 და 1785 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა. ის მართავდა ჯერ კიდევ თეიმურაზის სიცოცხლეში, მისი საქართველოდან რუსეთში წასვლის განმავლობაში, რაც [წასვლა—გ. გ.] მან ძალიან ურჩია. მისი დედა იყო თამარი, ასული საქართველოდან გადახვეწილი და რუსეთში გარდაცვლილი მეფის ვახტანგისა³. 1772 წელს მას ჰყავდა მეორე ცოლი და ორივესგან 8 უფლისწული და 6 პრინცესა (იხ. შემდეგ).]

II. ქართლის შტო

1. მეფე ლუარსაბი.

2. მეფე სიმონ I, ლუარსაბის ძე.

3. მეფე სიმონ (?) II, სიმონ I-ის ძე.

4. როსტომ ხანი, მეფე სიმონ II-ის ნაშვილები. ის იყო კახეთიდან.

5. შაჰნავაზი, როსტომის (№ 4) ძე.

6. არჩილი, შაჰნავაზის ძე.

7. სოლიმანი, შაჰნავაზის მეორე ვაჟი.

8. ლევანი, შაჰნავაზის მესამე ვაჟი.

9. გიორგი, შაჰნავაზის მეოთხე ვაჟი.

შაჰნავაზის ქალიშვილი.

10. ხოსრო ხანი. არა ხუსრუე ხანი⁴, ლევანის (№ 8) ძე. ის, როგორც პრინცი სპარსეთის⁵ შაჰმა გაგზავნა ყანდაარში ავღანთა წინააღმდეგ და იქ დაიღუპა.

მას დარჩა ქალიშვილი⁶ ანა. რომელიც 1772 წ. ცხოვრობდა მოსკოვში ჯერ კიდევ გაუთხოვარი⁷.

11. იასე, ლევანის (№ 8) მეორე ძე, რომელსაც მცირე ხანს თურქთა ხელქვეით ეკავა ქართლის მმართველობა, გარდაიცვალა თბილისში მაჰმადიანად და დაკრძალულია გარეთუბანში. ის დიდხანს ცხოვრობდა ისპაჰანში და ცოლის ელენესაგან — კახეთის მეფის ერეკლეს ანუ ნიკოლაოსის ქალისაგან, და ხარკულებსაგან აქ შეძენილი ვაჟები ამდენად მაჰმადიანები იყვნენ

¹ რომელიც ატარებდა თათრულ ტიტულს ბეგუნა < გ ი უ ლ.

² ბეგუნა არის—თავადი < პ ა ლ.

³ 10. ერეკლე—ვახტანგისა, პ ა ლ.] ერეკლე, ქართლისა და კახეთის ახლანდელი მეფე, გამეფდა თავისი მამის სიკვდილის შემდეგ, მას შემდეგ, რაც ჯერ კიდევ მისი რუსეთში ყოფნის დროს მმართველობა ხელში აიღო, რაც მან ადრე რუსეთში მამის გამგზავრების რჩევისას დააპირა (სცადა). მისი დედა იყო თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალი.—პირველი ქორწინებიდან [ჰყავდა] ვაჟი გიორგი და ერთი ქალიშვილი, ცოლი მეფისწულ არჩილისა, იმერეთის. მეფის სოლომონის ძმისა, გ ი უ ლ დ.

⁴ ხოსრო ხანი, არა ხუსრუე ხანი, გ ი უ ლ.] ხორას ხანი, [ხუსრუე ხანთან ერთად, პ ა ლ.

⁵ სპარსეთის < პ ა ლ. ⁶ ქალიშვილი, გ ი უ ლ.] პრინცესა, პ ა ლ: ⁷ 1772 წ., პ ა ლ.] ამჟამად, გ ი უ ლ.

⁸ ცხოვრობდა—გაუთხოვარი, პ ა ლ.] გაუთხოვარია⁸ და ცხოვრობს მოსკოვში, გ ი უ ლ.

ner und liegt in Garetubani. Er lebte lange zu Ispahan und zeugete daselbst mit einer Gemalin Helene, des kachetisch. Zaren Erekle oder Nikola Tochter und mit eine[r] Keksweibe seine Sö[h]ne, die daher als Mahometaner waren und nachher gróstenteils getauft wurden, daher gemeiniglich zwei Namen haben¹. (s. Weiterh. Nr. 16).

12. Teimuras, Lewans (Nr. 8) 3-ter Sohn starb unverheiratet in Kartweli unter 30. Jahre, als Prinz².

13. Wachtang, 4-ter Sohn Lewans (Nr. 8) ward Zaar in Kartweli, die Türken aber beraubten ihn seines Landes, darauf er mit seiner ganzen Familie nach Rußland flohe³. (s. vorh. Nr. 6). Er starb in Astrachan und hinterließ 3 Söhne Bakar, Georgi und Wachushti⁴ und eine Tochter Tamar, erste Gemahlin des Zaars Heraklius.

14. Der Zaarewitsch Simon, Lewans (Nr. 8) 5-ter Sohn starb in Rußland. und seine beyden jungen Söhne starben⁵ auf Reisen in Europa.

15. Dometi, 6-ter Sohn Lewans (Nr. 8) starb als Patriarch von Kartweli und Kacheti, als ein 70 jähriger Greis.

16. Artschil, Jasses (Nr. 11) ältester Sohn, hieß als junger Muhamedaner Abdullah. Er regierte in Kartweli eine kurze Zeit und kam bey Schach Nadirs Heor ohne nachgebliebene Kinder um.

17. Alexander, 2-ter Sohn des Jasse (Nr. 11) vorher⁶ Schanawas. Er hieß als Kind Isaak-beg und nach der Taufe Alexander; natürlicher Sohn vom Jasse⁷. Er lebte noch 1772. in Kislar mit einer rußischen Pension im Range eines Oberlieutenants⁸. Von seinen Söhnen ist einer Archimandrit in Kislar; einer Lieutenant bey der Russische Armee und der dritte [?] lebt als Privatperson in Kislar und hat einen Sohn⁹.

18. Lewan, und

19. Huseinbeg¹⁰, beyde Söhne Jasse (Nr. 11) starben in Kartweli ohne Kinder¹¹.

¹ der kurze—haben, G.] Er regierte unter dem Schuze der Türken etwan im Jahr 1750 eine kurze Zeit in Kartweli, als Zaar (Mepe), ward muhamedanisch, lebte lange in Ispahan und starb in Teflis, seine Leiche liegt in Garetubani. Seine Gemahlin war Helene, Tochter des kachetischen Zaars Erakli (s. vorh. Nr. 3). Mit derselben und Keksweibern hatte er mehrere Söhne, die beschnitten, aber nachher getauft wurden. P.

² unverheiratet—als Prinz, G.] als ein junger Mann in Kartweli unvermählt, P.

³ Wachtang—flohe, P.] Wachtang, Lewans Sohn, war Zar in Kartweli von da er mit seiner ganzen Familie nach Rußland flohe, da die Türken sich des Landes bemächtigten und ihn der Regierung entsetzten, G.

⁴ Bakar, Georgi und Wachushti, G.] (S. weiterh. Nr. 21, 22, 23), P.

⁵ starben<P. * vorher, G.] denn, P.

⁷ natürlicher Sohn vom Jasse<P.

⁸ Er—Oberlieutenants, P.], lebt izt als Privatperson mit einem Kaiserlichen Pension und Oberlieutenants Range in Kislar, G.

⁹ Von seinen Söhnen—hat einen Sohn, G.] Von seinen Söhnen sind 2 in rußischen Kriegsdienst, P.

¹⁰ Huseinbeg, G.] Husambeg, P. ¹¹ ohne Kinder, G.] unvermählt, P.

და შემდეგში უმეტესნი მონათლნენ, ამის გამო ორი სახელი აქვთ¹ (იხ. შემდეგ № 16).

12. თეიმურაზი, ლევანის (№ 8) მესამე ვაჟი, მოკვდა 30-ოდე წლისა უცოლოდ, ქართლში, პრინცად².

13. ვახტანგი, ლევანის (№ 8) მეოთხე ძე, იყო მეფედ ქართლში, მაგრამ თურქებმა წაართვეს მას ქვეყანა და ამიტომ ის თავისი ოჯახით წავიდა რუსეთში³. (იხ. ზემოთ № 6). ის გარდაიცვალა ასტრახანში და დასტოვა სამი ვაჟი—ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი⁴ და ერთი ქალი, თამარი, მეფე ერეკლეს. პირველი ცოლი. (?)

14. მეფისწული სიმონი, ლევანის (№ 8) მე-5 ძე, მოკვდა რუსეთში და მისი ორივე ახალგაზრდა ვაჟი გარდაიცვალნენ⁵ ევროპაში მოგზაურობისას.

15. დომენტი, ლევანის (№ 8) მე-6 ვაჟი, მოკვდა როგორც ქართლის და კახეთის პატრიარქი, 70 წლის მოხუცი.

16. არჩილი, იასეს (№ 11) უფროსი ვაჟი, ახალგაზრდობაში ერქვა აბდულა, როგორც მაჰმადიანს. ის მართავდა ქართლს ცოტა ხანს და მოკვდა შაჰ ნადირის ჯარში მყოფი, უშვილოდ.

17. ალექსანდრე, იასეს (№ 11) მეორე ძე, მანამდე შაჰნავაზი. ბავშვობაში ერქვა ისაკ ბეგ, ხოლო მონათელის შემდეგ—ალექსანდრე; [იყო] იასეს ნამდვილი ვაჟი⁶. ის ცხოვრობდა ჯერ კიდევ 1772 წ. ყიზლარში რუსეთის პენსიით, უფროსი ლეიტენანტის ჩინით⁷. მისი ვაჟებიდან ერთი არის არქიმანდრიტი ყიზლარში; ერთიც რუსეთის არმიის ლეიტენანტია, ხოლო მესამე ცხოვრობს ყიზლარში, როგორც მოქალაქე (კერძო პირი) და ჰყავს ერთი ვაჟი⁸.

18 ლევანი და

19. ჰუსეინბეგი, ორივე იასეს (№ 11) ვაჟები, გარდაიცვალნენ ქართლში უშვილოდ⁹.

¹ რომელსაც—სახელი აქვთ. გ ი უ ლ დ.] ის თურქთა მხარდაჭერით ცოტახანს მმართველობდა ქართლში 1750 წელს, როგორც მეფე; იყო მაჰმადიანი; ის ცხოვრობდა დიდხანს ისპაჰანში და მოკვდა თბილისში. ის დამარბულია გარეთუბანში. მისი ცოლი იყო ელენე, კახეთის მეფის ერეკლეს (№ 3) ქალი. მასთან და საყვარლებთან ჰყავდა რამდენიმე ვაჟი, რომლებიც იყვნენ წინადაცვეთილნი, მაგრამ შემდეგ მონათლულნი, პ ა ლ ა ს ი.

² 30-ოდე—პრინცად, გ ი უ ლ დ.] ახალგაზრდა. უცოლოდ, ქართლში, პ ა ლ.

³ ვახტანგი—რუსეთში, პ ა ლ ა ს ი.] ვახტანგი, ლევანის ვაჟი, იყო მეფე ქართლისა, საიდანაც ის მთელი თავისი ოჯახით გაიქცა რუსეთში, რადგან თურქებმა ქვეყანა დაიპყრეს და მას მმართველობა ჩამოართვეს, გ ი უ ლ დ.

⁴ ბაქარი, გიორგი და ვახუშტი, გ ი უ ლ დ.] (იხ. ქვემოთ №№ 21, 22, 23), პ ა ლ ა ს ი.

⁵ გარდაიცვალნენ < პ ა ლ.

⁶ იყო იასეს ნამდვილი ვაჟი < პ ა ლ.

⁷ ის ცხოვრობდა—ჩინით, პ ა ლ ა ს ი.] ცხოვრობს ახლა როგორც უბრალო მოქალაქე. იმპერატორის პენსიით და უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში, გ ი უ ლ დ.

⁸ მისი ვაჟებიდან—ერთი ვაჟი, გ ი უ ლ დ.] მისი ვაჟებიდან ორნი რუსეთის არმიაში მსახურობდნენ, პ ა ლ.

⁹ უშვილოდ, გ ი უ ლ დ.] უცოლოდ, პ ა ლ.

20. **Antoni**, 5-ter Sohn des Jasse Nr. 11. hies vorher¹ Toimuras und jezige² Patriarch in Kartweli und Kacheti.

21. **Bakar**, Wachtangs So[h]n, ward, nach der durch die Türken geschehen[en] Entsezzung seines Vaters des Zaren, ein Mahometaner mit dem Namen Schanawas, um Pascha von Kartweli zu werden. Er war es auch kurze zeit; entsagte aber balde dieser F[h]re und den Mahometanischen Glauben und gieng mit seinem Vater der ize in Oseti sich aufgehalton nach Rusland. Er ist in Rusland als General en Chef gestorben und hat 2 Sö[h]ne: Lewan und Alexanedr hinterlassen. Beide waren Gvarde Officier; der erste ist in P-burge gestorben; der zweite ist izt in Persien bei dem Kerim Chan in Schiras. Er ist mit dem verstep[e]kten Vorsazze hingegangen, um sich gegen den Zaren Erekle eine Partie zu machen und die ihm nicht eigentlich zuständige Regierung in Kartweli zu erhalten. Er scheint aber nicht glücklich zu sei(e)n³.

22. **Georgi**, 2-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er lebte 1773 als Verabschiedeter General en Chef ohne Söhne in Moskau.

23. **Wachuscht**, 3-ter Sohn des Zaaren Wachtang (Nr. 13). Er starb als Privatperson in Moskau und hinterlies 2 Söhne: Nikolai und Iwan⁴; der erste lebt als Privatperson in Moskau, der zweite dient izt als⁵ Generalmajor bey der russischen Armee.

Die Prinzessin Tamar⁶ Wachtangs Tochter war die Gemahlin des Teimuras und Mutter des jezigen Zaren Erekle⁷.

24. **Lewan, Alexander.**

Der jezt (1772) regierende Zaar Kartuliens und Kachetiens (Mepo Kartalissa da Kachetissa) Erakles, Sohn des Zaaren Teimuras (s. vorhin bey der kachetischen Linie Nr. 10) war einige 60 Jahr alt.

Unter den mannigfaltigen Unfällen, Vorfällen und Abendtheuren seiner Regierung hat er doch weder sein Reich, noch auch nur eine seiner Provinzen ganz verlohren. sondern sich ununterbrochen, bisweilen freylich mit genauer Noth, auf seinem Stuhl regierend erhalten.

Seine Gemahlin war Tamar, des kartulischen Zaaren Wachtangs Tochter. Die jezige Taredschan⁸, Tochter des vorigen Dadians und Schwester des jezt regierenden Dadians in Mingrelien (seines bitteren Feindes).

¹ vorher, G.) vordem, P. ² jezige, G.) war 1773, P. ³ Bakar—zu seien, G.) Bakar, ältester Sohn des Zaaren Wachtang Nr. 13. Er ward ein Muhamedaner und gieng zu den Türken, um seines Vaters Thron zu erhalten; den erhielt er auch unter den Namen Schanawas. Er entsagte aber bald seiner Würde und seinen neuen Glauben und begab sich zu seinem Vater, der sich damahls noch bey den Osetinern aufhielt, und mit ihm von diesen nach Rußland. Dasselbst ist er als General en Chef gestorben und hat 2 Söhne Lewan und Alexander hinterlassen. Beyde wurden Officiers unter der russischen Garde, einer starb und der andere gieng nach Krim, um von da aus auf seines Großvaters Thron zu lauschen, P. ⁴ Nikolai და Iwan გოულდენშტედტს აკეს ცალკე №№ 28, 29-ად. ⁵ Er starb—dient izt als, G.) Er privatisirte in Moskau und so starb er. Von zweyen Söhnen privatisirt Nikolai ebenfalls und Iwan war 1773 schon, P. ⁶ Tamar გოულდენშტედტთან არის № 26. ⁷ war die Gemahlin—Erekle, G.) und Heraklii Gemahlin ist schon zweymahl gedacht, P. ⁸ Taredchan, P.

20. ანტონი, იასეს (№ 11) მეხუთე ვაჟი, აღრე ერქვა თეიმურაზი; ამჟამად¹ [არის] ქართლ-კახეთის პატრიარქი.

21. ბაქარი, ვახტანგის ვაჟი. მას შემდეგ რაც მისი მამა, მეფე, თურქებმა ჩამოაგდეს, გამაჰმადიანდა [და ნილო] სახელი შაჰნავაზი, რათა გამხდარიყო ქართლის ფაშა. ის ამ თანამდებობაზე ცოტა ხანს იყო; მაგრამ მალე უარი თქვა ამ პატივსა და მაჰმადიანობაზე და თავის მამასთან ერთად, რომელიც ამ დროს ოსეთში იყო, წავიდა რუსეთში. ის მოკვდა რუსეთში გენერალ ან-შეფის ჩინში და დარჩა ორი ვაჟი: ლევანი და ალექსანდრე. ორივე იყვნენ გვარდიის ოფიცრები; პირველი მოკვდა სანკტ. პეტერბურგში; მეორე ამჟამად არის სპარსეთში ქერიმ ხანთან შირაზში. ის წავიდა ფარული განზრახვით, რათა მეფე ერეკლეს წინააღმდეგ შეადგინოს დასი და მიიღოს მისთვის არა კუთვნილი მმართველობა ქართლისა. მაგრამ ჩანს არ არის ბედნიერი².

22. გიორგი, ვახტანგის (№ 13) მე-2 ვაჟი. 1773 წ. ის ცხოვრობდა მოსკოვში უძეოდ, როგორც სანსახურს თავდანებებული გენერალ ან-შეფი (სარდალი).

23. ვახუშტი, მეფე ვახტანგის (№ 13) მესამე ვაჟი. ის გარდაიცვალა მოსკოვში როგორც კერძო პირი და დასტოვა ორი ვაჟი: ნიკოლაი და ივანე. პირველი ცხოვრობს როგორც კერძო პირი მოსკოვში. მეორე ამჟამად მსახურობს³ გენერალ-მაიორად რუსეთის არმიასში.

პრინცესა თამარი, ვახტანგის ქალი, იყო მეუღლე თეიმურაზისა და ახლანდელი მეფის ერეკლეს დედა⁴.

24. ლევან, ალექსანდრე (?)

ამჟამად (1772 წ.) მმართველი მეფე ქართლისა და კახეთისა, ერეკლე ვაჟი მეფე თეიმურაზისა (იხ. ზევით, კახეთის შტო. № 10), იყო დაახლოებით 60 წლისა.

სხვადასხვა უბედური შემთხვევებისა და გაჭირვების მიუხედავად, თავის მმართველობის დროს, მან არა თუ არც საშფლობლო და არცერთი პროვინცია არ დაკარგა, არამედ ხელიდან გაუშვებლად, თუმცა ხანდახან საკმაო გაჭირვებით, შეინარჩუნა ტახტი.

მისი ცოლი იყო (?) თამარი, ქართლის მეფის ვახტანგის ქალიშვილი.

ახლანდელი—დარეჯანი, არის ქალი წინა [მმართველი] დადიანისა და სამეგრელოს ახლანდელი მმართველის დადიანის (მისი მოსისხლე მტრის) და.

¹ ამჟამად, გ ი უ ლ დ.] 1773 წელს, პ ა ლ ა ს ი.

² 21. ბაქარი—ბედნიერი, გ ი უ ლ დ.] ბაქარი, ვახტანგის (№ 13) უფროსი ვაჟი. ის იყო მაჰმადიანი და წავიდა თურქებთან, რათა მიეღო მამის ტახტი. მან მიიღო აგრეთვე სახელი შაჰნავაზი, მაგრამ მან მალე უარი თქვა თავის თანამდებობაზე და ახალ ხარწმუნეობაზე და წავიდა მამასთან. რომელიც მაშინ ჯერ კიდევ ოსებში იყო, და მასთან ერთად კი რუსეთში. ის გარდაიცვალა გენერალ ან-შეფის ჩინში და დასტოვა ორი ვაჟი—ლ ე ვ ა ნ ი და ა ლ ე ქ ს ა ნ დ რ ე. ორივენი გახდნენ რუსეთის გვარდიის ოფიცრები. ერთი მოკვდა, მეორე კი წავიდა ყირიმში, რათა იქიდან თავის პაპის ტახტს თვალყური ადევნოს, პ ა ლ.

³ ის გარდაიცვალა—მსახურობს, გ ი უ ლ დ.] ის დასახლდა მოსკოვში (გახდა მოსკოვის მოქალაქე—გ. გ.) და ასევე მოკვდა. მისი ორი ვაჟიდან ნიკოლაი კერძო პირია, ხოლო ივანე 1773 წელს იყო უკვე, პ ა ლ.

⁴ იყო მეუღლე—დედა, გ ი უ ლ დ.] და ერეკლეს ცოლი უკვე ორჯერ მოვიხსენიეთ, პ ა ლ ა ს ი.

Seine Zaarewitsche oder Prinzen sind;

1. Georgi, er war 1772. 28 Jahre alt. Vermählt mit Ketauan, Tochter des Kisichi Mauros, Fürsten Papua Endronika Schillo. Sein Sohn David 4 Jahr, Joanne¹ 2 Jahr; und zwey Töchter.
2. Leon oder Lewan 20 Jahr. Vermählt mit der Tochter des Dianbeks (Obersten Richter) Fürsten Koichosro Endronika Schillo.
3. Julon 12 Jahr.
4. Wachtang 10 Jahr.
5. Teimuras 8 Jahr.
6. Mirian 7 Jahr.
7. Alexander 2 Jahr und
8. Loarsab ein halb Jahr².

Prinzessinen;

1. Tamar vermählt an den Fürsten und Saltuchseß (General) Orbelischillo.
2. Helene, vermählt an den Fürsten Artschil, Bruder des imeretischen Zaars Solomon.
3. Maria, ihr Gemahl der Kalakis Maura Fürst David Zizischillo.
4. Ketuan, verheyrathet an den Fürsten Muchran Batoni.
5. Choroschan 4 Jahre und
6. Anastasia 3 Jahre.

Die noch lebende Stiefmutter des Zaaren Heraklius, Wittve des Zaars Teimuras, heißt Anachanum Takaltowiani. Ihre Tochter starb als Gemahlin des Dadians von Mingrelia.

Des Zaaren Heraklius Schwester Anna ist Wittve des Eskagabasch, Kammerherrn und Fürsten Demetre Orbelischillo. Sie ist 1722 geboren.

Aus der fürstl. Familie Bagrationi stammt auch der jetzt (1772) regierende imeretische Zaar Salomon und überhaupt sind die beyden georgischen Zaaren, der Dadian und Guriel nahe verwandt und verschwägert. Sie und ihre Söhne heirathen wechselseitig ihre Töchter und Schwestern. Das geschieht auch unter den regierenden und den die Landstände ausmachenden vornehmen Fürsten.

ZUR GESCHICHTE IMERETIENS

Dieser Theil Georgiens hat wegen der Verheerungen und Unterjochungen durch die Türken und durch innere Zwiste mit benachbarten und unter eigenen Fürsten, auch durch die Räubereyen und Ueberfälle der Lesgier und anderer Gebürgvölker gleiche Schicksale gehabt; nur litte Imereti öfter und mehr durch die Türken, dagegen Kartuli von den Persiern öfter

¹ David და Joanne გიულდენშტედტს აქვს ცალკე, №№ 19 და 20-ად.

² ამათ გიულდენშტედტთან მოხდევინ №19—David და № 20-ად Ioanne.

მისი უფლისწულები ანუ პრინციები არიან:

1. გიორგი, 1772 წ. იყო '28 წლისა, მეუღლედ ჰყავს ქეთევანი, ქიზიყის-მოურავის, თავად პაპუ[ნ]ა ანდრონიკაშვილის ქალიშვილი. მისი ძე დავითი [არის] 5 წლისა, იოანე—2 წლისა; და [კიდევ] ორი ქალიშვილი.
2. ლეონი ანუ ლქვანი—20 წლისა. ცოლად ჰყავს მდივანბეგის (უზენა-ესი მსაჯულის) თავად ქაიხოსრო ანდრონიკაშვილის ქალი.
3. იულონი 12 წლისა.
4. ვახტანგი 10 წლისა.
5. თეიმურაზი 8 წლისა.
6. მირიანი 7 წლისა.
7. ალექსანდრე 2 წლისა და
8. ლუარსაბი $\frac{1}{2}$ წლისა.

პრინციები:

1. თამარი—გათხოვილი სახლთუხუცეს (გენერალ) თავად ორბელიშვილზე.
2. ელენე—გათხოვილი თავად არჩილზე, იმერეთის ჰეფის სოლომონის ძმაზე.
3. მარიამი—მისი ქმარია ქალაქის მოურავი (kalakis maura), თავადი დავით ციციშვილი.
4. ქეთევანი—გათხოვილი თავად მუხრან-ბატონზე.
5. ხორეშანი—4 წლისა და
6. ანასტასია—3 წლისა.

ერეკლეს ჯერ კიდევ ცოცხალ დედინაცვალს, თეიმურაზის ქვრივს, ჰქვია ანახანუმ თავალთ(ოგი)იანი. მისი ქალი გარდაიცვალა როგორც სანეგრელოს დადიანის მეუღლე.

მეფე ერეკლეს და—ანნა—არის ქვრივი ეშიკალაბაშის (Eskagalabashi), კამერპერის და თავადის დემეტრე ორბელიშვილის. ანნა დაიბადა 1722 წელს.

ბაგრატიონთა სათავადო გვარის შთამომავალია აგრეთვე იმერეთის ახლანდელი (1772) მეფე სოლომონი და, საერთოდ, ორივე ქართველი მეფე, დადიანი და გურიელი ერთმანეთთან დანათესავებული და დაშოყვრებული არიან. ისინი და მათი ვაჟები თხოულობენ ურთიერთ მათ ქალიშვილებს და დებს. ეს ხდება აგრეთვე მმართველ და შოხელე წარჩინებულ თავადებს შორისაც.

იმერეთის ისტორიისათვის

საქართველოს ამ ნაწილს ისეთივე ბედი ხვდა [როგორც ქართლს] იმის გამო, რომ თურქები აოხრებდნენ მას და იძონებდნენ; მეზობლებთანაც შინაური დავა და თვით საკუთარ თავადებსაც ერთმანეთში კინკლაობა ჰქონდათ ხოლმე; აგრეთვე ლეკები და სხვა მთიელები ყაჩაღურად თავს ესხმოდნენ; ამასთან იმერეთი უფრო ხშირად და უფრო მეტად თურქებისაგან იძალდებოდა. ქართლი კი უმეტესად სპარსელებისაგან. ახლაც ორივე სამეფოს მდგომარე-

gedruckt ward. Noch jezo sind die Verhältnisse beider Staaten, in Absicht der Räubereyen der Nachbaren und großer Unsicherheit, gleich.

Die jezige zaarische Haus¹ stammt, wie die kartuelische, aus dem kartuelischen Fürstengeschlecht Bagrationi².

Im Jahre 1772 lebten von dieser Familie:

1. Des lezt verstorbenen imeretischen Zaars Alexander Bruder **Georgi**. Er lebt als ein imeretischer Fürst von seine Unterthanen.

2. **Tainuras** oder **Temuras**, ein Brudersohn des Zaaren Alexander, von Mamuka.

Die Söhne des Zaaren Alexander 3. Salomon 4. Josep 5. Bagrad und 6. Artschil.

Von diesen ist:

3. **Salomon** regierender Zaar 37 Jahre alt³ von Imereti, ein vernünftiger, wohlthätiger Herr. Er ward 1735 geboren und kam jung zur Regierung. Den Türken misfiel er so, daß sie ihm sein Land nahmen und der Regierung entsetzten. Statt seiner ernannten sie den Fürsten Temuras, dessen bey Nr. 2. gedacht, zum Zaar Imeretiens. Der Zaar aber schlug mit Hülfe der ihm treugebliebenen Fürsten, den Temur und die Türken und eroberte damit Land und Thron wieder. Als sich bald nachher rußischen Truppen unter dem Grafen Tottleben in Georgien zu dessen Befreyung einfanden, reinigten sie auch Imereti bald von den Türken. Der Zaar vergrößerte bey dieser Gelegenheit seine Distrikte mit dem ansehnlichen Distrikt Radschis, des zu seinen Feinden, besonders zur Parthey des Dadianans von Mingrelien, getretenen Radschis Eristawi. Gegenwärtig regierte der Zaar Salomon in Friede, das Land aber war äusserst verwüstet, und kann sich auch bey der Imeretischen und überhaupt georgischen Staatsverwaltung nicht wohl erholen.

4. **Josep**, Bruder des Zaars Salomon ist Patriarch (Katholikos) Imeretiens, auch über Mingrelia und Guria (s. weiterh.).

5. **Bagrad** und 6. **Artschil** leben als Imeretische Fürsten von und auf ihren Dörfern. Artschil ist mit der Prinzeßin Helena, Tochter des kartulischen Zaars Erakli vermählt.

7. **Alexander**, einziger Zaarewitsch Salomons, geboren 1760⁴, ein schöner gutmüthiger Jüngling(*).

8. Ein Sohn des Fürsten Artschil.

Religion:

Die herrschende Religion ganz Georgiens ist die christlich-griechische und folglich nach Lehre, Verfassung, Liturgie bekannt.

¹ Haus, G.] Familie, P. ² dem kartuelischen—Bagrationi, P.] der griechischen Zaarischen Familie der Bagrationi, G. ³ 37 Jahre alt <P. ⁴ geboren 1760, P.] 12 Jahre alt, G. (*) Der vor dem Zaaren Salomon starb.

ობა ერთნაირია, თუ მხედველობაში მივიღებთ მეზობელთა თავდასხმებს და დიდ საშიშროებას.

ახლანდელი სამეფო სახლი¹ წარმომდგარია, ისევე როგორც ქართლისა, ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან².

1772 წელს ამ გვარის შექმდეგი პირები იყვნენ ცოცხალი:

1. ახლახან გარდაცვლილი იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა გიორგის ცხოვრობს, როგორც იმერელი თავადი თავისი ქვეშევრდომებისა.

2. თეიმურაზი, ალექსანდრე მეფის ძმისშვილი, მამუკას [შვილი].

ალექსანდრე მეფის ვაჟები: 3. სოლომონი, 4. იოსები, 5. ბაგრატი და 6. არჩილი.

ამათგან:

3. სოლომონი, 37 წლისა³, ახლანდელი მეფე იმერეთისა, გონიერი და ქვეყანი მმართველი. ის დაიბადა 1735 წელს და ახალგაზრდა ავიდა ტახტზე-თურქებს ის არ შოეწონათ და ქვეყანაც მოსტაცეს და ტახტიდანაც ჩამოაგდეს. მის ნაცვლად იმერეთის მეფედ დაასახელეს თავადი თეიმურაზი (№ 2)-სოლომონ მეფემ კი თავისი ერთგული თავადების დახმარებით დაამარცხა თეიმურაზი და თურქებიც, და ქვეყანაც და ტახტიც კვლავ დაიბრუნა. როდესაც, მალე ამის შედეგ, საქართველოში მის განსათავისუფლებლად შემოვიდარუსის ჯარი გრაფ ტოტლებენის სარდლობით, მათ მალე იმერეთიც გაწმინდეს თურქებისაგან. მეფემ, ამ შემთხვევის წყალობით, გაზარდა თავისი სამფლობელო რაჭის საგარეო მხარეების მიწაწყალის შემოერთებით, იმ რაჭისა, რომლის ერისთავიც მის მტრებს—სამეგრელოს დადიანის პარტიას მიემხრო. ამგვამად სოლომონი მეფობს მშვიდობიანად, ქვეყანა კი ძალზე მოოხრებული იყო და იმერული და, საერთოდ, ქართული სახელმწიფო მმართველობის პირობებში გაუჭირდება მოსულიერება.

4. იოსები, სოლომონ მეფის ძმა, არის პატრიარქი (კათალიკოსი) იმერეთისა, აგრეთვე სამეგრელოსი და გურიისა. იხ. შემდეგ.

5. ბაგრატი და 6. არჩილი ცხოვრობენ როგორც იმერელი თავადები თავიანთ მამულებში. არჩილს ცოლად ჰყავს ქართლის მეფის ერეკლეს ასული, პრინცესა ელენე.

7. ალექსანდრე, სოლომონის ერთადერთი მემკვიდრე ბატონიშვილი, დაბადებულია 1760 წელს⁴, [არის] მშვენიერი გულისხმიერი ახალგაზრდა⁵.

8. თავად არჩილის ვაჟი.

* * *

რ ე ლ ი გ ი ა

მთელ საქართველოში გაბატონებული რელიგია არის ქრისტიანულ-ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური—გ. გ.) და, მაშასადამე, ცნობილია თავისი მოძღვრებით, წყობითა და წირვა-ლოცვით.

¹ სახლი, გი უ ლ., გვარი, პ ა ლ.

² ბაგრატიონთა ქართული თავადური გვარიდან, პ ა ლ.] ბაგრატიონთა ბერძნული (ე. ი. მართლმადიდებლური—გ. გ.) სამეფო გვარიდან, გ ი უ ლ.

³ 37 წლისა < პ ა ლ.

⁴ დაბადებულია 1760 წელს, პ ა ლ.] 12 წლისა, გ ი უ ლ.

⁵ ის სოლომონ მეფეზე ადრე გარდაიცვალა (ეს შენიშვნა გვიანდელი ჩამატებაა—გ. გ.)

Geistliche Würden und Aemter.

Der Patriarch, georg. Katolikosi.

Erzbischöfe georg. Tawar Episkoposi.

Bischöfe, georg. Episkoposi.

Archimandriten, georg. Archimandriti.

Erzpriester oder Protopopen, georg. Dekanosi.

Priester, Mugdaeli.

Diaken, georg. Diakoni und Oberdiaken, georg. Tawar-Diakoni.

Mönche, georg. Beri.

Kartulische und kachetische Bischöfe:

Der Patriarch über Karteli und Kacheti, georg. Katholikos auch Patriarchi kartelissa da kachetissa, hat im Kloster Mzcheta seinen Siz.

Kartulische Bischöfe:

Der Erzbischof (Tawar Episkoposi) hat seinen Siz in Gori.

1. Der Bischof in Teflis, georg. Episkoposi Tbilaeli.
2. — — in Zirken, Ep. Zirknoeli.
3. — — in Samtawisi. Ep. Samtawnaeli.
4. — — in Urbnisi. Ep. Urbnaeli.
5. — — in Rustwa. Ep. Rustwaeli und
6. — — in Nikosa. Ep. Didi Nikosi.

Kachetische Bischöfe:

7. Der Bischof in Kwaraeli. Ep. Nekresaeli.
8. — — in Nino¹ Ziminda. Ep. Bodbaeli.
9. — — in Alawerda. Ep. Alawerdaeli.
10. — — in Achmeta und Tianetti. Episkoposi Charschaschweli.
11. — — in Nino¹ Ziminda. Ep. Ninozimindaeli.
12. — — in Manglisi im Distrikt Somchiti. Episkoposi Mangleli.

Die georgischen Christen sind im Gebrauch der Sakramente, Beobachtung der Feiertage, Besuchung der Messen und Haltung der Fasten und allen äussern, äußerst pünktlich und streng. Ihre beiden wöchentlichen Fasttage sind der Mittwoch und Freytag. In der stillen Woche genießen sie nicht nur blos Gewächsspeisen, sondern schränken sich auch täglich auf eine Mahlzeit ein. Man findet hie und wo, an den abgelegensten und wüstesten Oertern, Einsiedlereyen (georg. Udobna), die den Namen mit dem größten Rechte führen, und in welchem sich kleine Mönchgesellschaften ihren Gottesdienst ungemein sauer machen.

Unter ihren Heiligen werden Georgi, Dmitri und Estati iuner zu Pferde vorgestellt.

Imereti hat seinen eigenen Patriarchen (Katolikosi) den jezigen Joseph, Bruder des Zaaren Salomons.

¹ კალას უწყობა Niko Ziminda.

სასულიერო თანამდებობანი და მოხელენი:

პატრიარქი, ქართულად კათალიკოსი.

მთავარეპისკოპოსები.

ეპისკოპოსები.

არქიმანდრიტები.

დეკანოზები.

მღვდლები.

დიაკვნები (ქართ. დიაკონი) და მთავარდიაკვნები (ქართ. მთავარ-დიაკონი).
ბერები.

ქართლისა და კახეთის ეპისკოპოსები:

ქართლისა და კახეთის პატრიარქს, ქართულად კათალიკოსი (ასევე პატრიარქი) ქართლისა და კახეთისა, საჯდომი აქვს მცხეთის მონასტერში.

ქართლის ეპისკოპოსები:

მთავარეპისკოპოსი იმყოფება გორში.

1. ეპისკოპოსი თბილისში, ქართულად ეპისკოპოსი თბილელი.
2. — „ — წილკანში (Zirken), ეპისკოპოსი წილკნელი (Zirknoeli).
3. — „ — სამთავისში, ეპისკოპოსი სამთავნელი.
4. — „ — ურბნისში, ეპისკ. ურბნელი.
5. — „ — რუსთავეში (Rustwa), ეპისკ. რუსთველი და
6. — „ — ნიქოზში, ეპისკ. დიდი ნიქოზელი.

კახეთის ეპისკოპოსები:

7. ეპისკოპოსი ყვარელში, ეპისკოპოსი ნეკრესელი. (?)
8. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ბოდბელი. (?)
9. ეპისკოპოსი ალავერდში, ეპისკოპოსი ალავერდელი.
10. ეპისკოპოსი ახმეტაში და თიანეთში, ეპისკოპოსი ხარჭაშველი.
11. ეპისკოპოსი ნინოწმინდაში, ეპისკოპოსი ნინოწმინდელი.
12. ეპისკოპოსი მანგლისში, სოცხითის მხარეში—ეპისკ. მანგლელი.

ქართველი ქრისტიანები არაჩვეულებრივად ზედმიწევნით და მკაცრად იცავენ ზიარების, დღესასწაულების, წირვაზე დასწრების, მარხვის შენახვისა და [ღვთისმსახურების] ყველა წესებს. მათი მარხვის დღეებია ოთხშაბათი და პარასკევი. ვნების კვირის დღეებში ისინი არათუ მარტო ბოსტნეულს ქამენ, არამედ დღეში მხოლოდ ერთი ჯერით კმაყოფილდებიან. აქა-იქ, მოშორებულ და მიყრუებულ ადგილებში გვხვდება დაყუდებულთა სადგომები (ქართულად უდაბნო), რომლებიც სახელს დიდი სიამაყით ატარებენ და რომლებშიც ბერების პატარა ძმობანი ღვთისმსახურებას არაჩვეულებრივად მკაცრად ეწევიან.

მათ (ქართველთა—გ. გ.) წმინდანთა შორის ყოველთვის ცხენებზე არიან წარმოდგენილი—გიორგი, დიმიტრი და ესტატე.

იმერეთს ჰყავს თავისი საკუთარი პატრიარქი (კათალიკოსი); ამჟამად, იოსები, სოლომონ მეფის ძმა.

¹ შდრ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 91.

Einen Metropolitan in Kutais (Metropoliti Kutateli), zu dessen Eparchie der Teil Imereti gehört, der an der Südost-Seite des Rions gelegen¹.

Einen Erzbischof (Tawar Episkoposi) in Choni, Eparchie zwischen Rion und Ts'cheni Ts'chali gelegene Teil Imeretiens².

Einen Bischof in Nikor Ziminda (Episkoposi Nikorzimindeli) Eparchie Radğa³.

Mingreli, hat in neuern Zeiten und bey Gelegenheit der Streitigkeiten seines jezigen Dadian, mit dem jezigen imeretischen Zaar, einen Patriarchen erhalten. Denn vorher standen die 3 mingrelische Bischöfe in Mingreli, Letschkum und Odishi, unter dem imeretischen Patriarchen, der auch in Mingreli Domainen hatte.

Guria hat 2 Bischöfe, die unter dem imeretischen Patriarchen stehen.

Regierung und Geistlichkeit sind gegen die armenische, katholische, muhamedanische und jüdische Religion der Einwohner, die nicht zur griechischen Kirche gehören völlig, und ohne alle Zurückse[t]zung derselben duldend. Eben so ungestört bleibt jeder Fremdling bey seinem Glauben.

Die georgianische ist eine ganz eigene Sprache, die die Georgianer in den verschiedenen Provinzen und Herrschaften in nicht sehr abweichenden Dialekten, so daß sie sich unter einander verstehen reden. In den georgischen Provinzen, Kacheti, Ober-, Mittel- und Unter-Karduel, in Imereti und Guria wird die georgische Sprache in einem gleichförmigen, aber doch ein wenig abweichenden Dialekt geredet; in Mingreli und Swaneti aber sind sehr abweichende Mundarten, die mingrelische weniger, die swanetische stärker, doch so, daß man die Grundsprache nicht verkennen kann.

Sie ist jedoch bey weitem nicht die allgemeine Landesprache, denn die Armenianer reden armenisch, die Tataren verschiedene tatarische Dialekte, die Ossetiner Gebürgssprachen.—Die Juden sind hierin die gefälligsten, und sprechen nicht nur alle georgisch, sondern nicht wenige haben darüber ihre eigene Sprache zu erlernen versäumt oder wieder verlernt.

Allgemein hat das Land nirgends Schulen, sondern jedem ist der Unterricht seiner Kinder selbst zu besorgen überlassen, daher es bey eigener Unwissenheit der Alten und dem Mangel der Gelegenheit und Vermögens damit äusserst elend hergeht und dieselbe beym gemeinen Mann völlig wegleibt, so daß sich die Kinder blos nach den Aeltern zu bilden und zu formiren Gelegenheit haben.

Sich selbst nennen die Georgianer und ihre Sprache, Kartuli Ena. Den türkischen Kayser nennen sie Chuntka.

¹ zu dessen Eparchie—des Rions gelegen <P.

² Eparchie zwischen—Imeretiens <P.

³ Eparchie Radğa <P.

მიტროპოლიტი ქუთაისისა, (ქუთათელი მიტროპოლიტი); მის ეპარქიას ეკუთვნის იმერეთის ის ნაწილი, რომელიც რიონის საიხრეთ-აღმოსავლეთითაა¹.

მთავარეპისკოპოსი ხონისა. [მისი] ეპარქია რიონსა და ცხენისწყალს შუა მდებარე იმერეთის ნაწილია².

ეპისკოპოსი ნიკორწმინდისა (ეპისკოპოსი ნიკორწმინდელი). ეპარქია რაჭისა³.

სამეგრელომ უკანასკნელ ხანებში მიიღო საკუთარი პატრიარქი იმის გამო, რომ მის ახლანდელ დადიანს გაუთავებელი დავა აქვს იმერეთის ახლანდელ მეფესთან. წინათ იმერეთის პატრიარქს, რომელსაც სამეგრელოში დომენები ჰქონდა, ექვემდებარებოდა სამი მეგრელი ეპისკოპოსი: სათეგრელოსი, ლეჩხუმისა და ოდიშისა.

გურიას ჰყავს ორი ეპისკოპოსი, რომლებიც იმერეთის პატრიარქს ექვემდებარებიან.

მმართველობა და სამღვდლეობა ამჟამად სრულ რჯულშემწყნარებლობას სომხების, კათოლიკეების, მამადიანი და ებრაელი მოსახლეობის რელიგიის მიმართ, რომლებიც სრულებით არ ეკუთვნიან ბერძნულ ეკლესიას, და არ სდევნიან მათ.

ქართული არის სრულიად თავისებური ენა, რომელზედაც ლაპარაკობენ ვართველები სხვადასხვა პროვინციებში და სამფლობელოებში ოდნავ განსხვავებული დიალექტებით, ისე რომ ერთმანეთისა ესძიო. ქართულ პროვინციებში—კახეთში, ზემო, შუა და ქვემო ქართლში, იმერეთსა და გურიაში საუბრობენ ერთ, მხოლოდ სულ ოდნავ განსხვავებულ, დიალექტზე; ხოლო სამეგრელოსა და სვანეთში იხმარება ძალიან განსხვავებული კილოკავები (Mundarten)—მეგრული უფრო ნაკლებ, სვანური უფრო მეტად, მაგრამ ისეთი, რომ ფუძე-ენის გამოცნობა შეიძლება მათში.

მაგრამ ის (ქართული—გ. გ.) სრულიადაც არ არის საერთო ენა ქვეყნისა, რადგან სომხები ლაპარაკობენ სომხურად, თათრები—სხვადასხვა თათრულ დიალექტებზე, ოსები—მოიელთა ენაზე. ებრაელები ამ მხრივ ძალიან დამყოლნი არიან და ყველანი არა მარტო ლაპარაკობენ ქართულს, არამედ ამის გამო ბევრმა საკუთარი ენა დაივიწყა.

საერთოდ ქვეყანაში არსადაა სკოლები, არამედ ყველას მინდობილი აქვს, რომ თავის ბავშვებს თვით ასწავლონ, ამიტომ, ხნიერთა საკუთარი უცოდინარობისა და შემთხვევისა და შესაძლებლობის ნაკლებობის გამო, ეს საქმე სავალალო მდგომარეობაშია და იგივე (სწავლა—გ. გ.) უბრალო ხალხთან სრულიად გამორიცხულია; ასე რომ, ბავშვებს აქვთ შესაძლებლობა მიიღონ ცოდნა მხოლოდ მშობლებისგან.

თავის თავს და ენას ქართველები უწოდებენ—„ქართული ენა-ს“.

თურქეთის მმართველს ჰქვია ხონქარი⁴.

¹ მის ეპარქიას—სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა < 3 ალ.

² ეპარქია—ნაწილია < 3 ალ.

³ ეპარქია რაჭისა < 3 ალ.

⁴ ამ სიტყვების ტრანსლიტერაცია გერმანული ასოებით იხ. გერმანულ ტექსტში.

Den persischen Schach, Keni.
 Das kaukásische Gebürge, Temi.
 Die kaspische See, Tetri Swga, ä. i. Weißes Meer.
 Das schwarze Meer, Schawi Swga.
 Die Perser, Kysilbasch.
 Die Russen, Ruseti.
 Die Deutschen, Saprangetti.
 Die Armenier, Somachi.
 Die Juden, Uria.
 Die Griechen, Bersemi.
 Persien, Sparsta.

Ich sammelte von den georgischen, so wie von allen mir vorgekommenen Sprachen der Vergleichung wegen Wörter, die am Ende dieser Reise beysammen mitgetheilt werden sollen. Hier sind noch einige in dem Vergleichungs-Wörterbuch nicht vorkommende Worte:

1. Besitzer, Patroni.	28. Baummoose, Chis muschki.
2. Die Bank, Scamni.	29. Erdmoos, Mizis muschki.
3. Das Loth, Sartelli.	30. Galläpfel, Gunda.
4. Wein, Gwuno.	31. Aprikosen, Tscherami.
5. Das Bad, Abanno.	32. Pfirsichen, Atami.
6. Der Bischof, Episkoposi.	33. Zitronen, Limoni.
7. Der Patriarch, Katholikosi.	34. Pomeranzen, Narindschi.
8. Tinte, Melani.	35. Birnen, 'Ts'chali.
9. Die Kirche, Ekklesia.	36. Mespeln, S'chmardeli.
10. Die Schreibfeder, Calami.	37. Pflaumen, Kliawi.
11. Pech, Pici.	38. Pistazien, Pista.
12. Bergther, Maltha.	39. Perlen, Sadapi.
13. Das Schiff, Navi.	40. Flachs, Saeli.
14. Der Fußsteig, Ponti.	41. Bohnen, Schylli tsertsi.
15. Der Altartisch, Trapezi.	42. Linsen, Ospi.
16. Seife, Saponi.	43. Türksche Bohnen, Lobio.
17. Naptha, Napti.	44. Große Erbsen, Tetri lobio.
18. Die geile Seuche, Attesaki.	45. Kleine Erbsen, Tetri barda.
19. Die Pocken, Guawili i Olunen.	46. Rüben, Talakmi.
20. Die Pest, Zin auch Dschani.	47. Rettig, Poloki.
21. Der große Herr, Didi Batoni.	48. Spinath, Ispanach.
22. Die Dißenterie, Muzela.	49. Kardemon, Hil.
23. Salpeter, Gordschila.	50. Weißer Bolus, Chil Dagestun.
24. Zink, Tutia.	51. Koffe, Kaffa.
25. Hanf, Pari Spira.	52. Alaun, Schabi.
26. Gras, Kapoery balachy.	53. Salmiak, Mischatir.
27. Moonsamen, Papaw	54. Schwefel, Kukurl.
Chasch-Chasch.	55. Mandeln, Kagas badam.

სპარსეთის შაჰს—ყენი.
 კაეკასიის მთიანეთს—თემი.
 კასპიის ზღვას—თეთრი ზღვა.
 შავ ზღვას—შავი ზღვა.
 სპარსელებს—ყიზილბაში.
 რუსებს—რუსეთი.
 გერმანელებს—ხაფრანგეთი.
 არმენიელებს—სომეხი.
 ებრაელებს—ურია.
 ბერძნებს—ბერზემი. (?)
 სპარსეთს—სპარსთა. (?)

ქართულიდან, ისე როგორც სხვა ყველა ენიდან, რომლებიც შემხვდა, შედარების გულისთვის შევავროვე სიტყვები, რაც მოცემული იქნება ამ მოგზაურობის ბოლოში. აქ მხოლოდ ზოგ სიტყვას მოვიყვან, რომლებიც შედარებით-ლექსიკონში არ გვხვდება:

1. პატრონი	29. მიწის მუშკი
2. სკამ(ნი)	30. გუნდა
3. სარტელი (სარწყული?)	31. ჭერამი
4. ღვინო	32. ატამი
5. აბანო	33. ლიმონი
6. ეპისკოპოსი	34. ნარინჯი
7. კათოლიკოსი	35. [მ]სხალი
8. მელანი	36. სხმარტლი
9. ეკლესია	37. ქლიავი
10. კალამი	38. ფისტა (ფსტა)
11. ფისი	39. სადაფი
12. შალთო (იხ. საბა)	40. სელი
13. ნავი	41. სხილი ცერცვი
14. ბონდი (?)	42. ოსპი
15. ტრაპეზი	43. ლობიო
16. საპონი	44. თეთრი ლობიო
17. ნაფთი	45. თეთრი ბარდა
18. ათაშანგი (Attesaki)	46. თალგამი
19. ყვავილი	47. ბოლოკი
20. ჭირი (Zin), აგრეთვე ჯამი.	48. ისპანახი
21. დიდი ბატონი	49. პილი
22. მუცელა	50. ხილ დაგესტუნ (?)
23. გორჯილა	51. ყავა
24. თუთია	52. შაბი
25. ბარისპირა (?)	53. ნიშადური
26. კაპერი (?) ბალახი	54. კუქურლ (?) (გოგირდი)
27. ხაშხაში (ყაყაჩორა)	55. ქალაზ ბაღამი (ბადემ თურქ.
“ნუში“)
28. ხის მუშკი (ხავსი)	

56. Bernstein, Karwe.	81. Gurken, Kitri.
57. Tischleim, Zeba.	82. Salat, Salata.
58. Braunstein, Surmoe.	83. Zwiebeln, Prosa.
59. Sternaniß, Badion.	84. Lauch, Kareanli Prosa auch Nion.
60. Kawiär, Chisalalla.	85. Senf, Togy.
61. Ein Haus, Zachly.	86. Pfeffer, Zizaka.
62. Stube, Darbasi.	87. Gewürznelken, Kalam puri.
63. Stube mit Kamin, Otachi.	88. Kardemon, Ili.
64. Der Hofraam, Esau.	89. Lavendel, Sumbul.
65. Ein Fürst, Tauati.	90. Der Marder, Daedopala.
66. Bey Seite, Kabarda.	91. Esel, Wiri.
67. Weiß, Tetri.	92. Pferd, Ts'chenni.
68. Meer, Swga.	93. Der Hahn, Mamlaebi.
69. Die Sprache, Ena.	94. Das Huhn, Katami.
70. Mark (Medulla), Tini.	95. Granatäpfeln, Brod Seauli.
71. Harn, Scharði.	96. Kirschen, Bali.
72. Waizen, Chorwali.	97. Aepfel, Waschli.
73. Mays, Zimindi.	98. Ingber, Unabi.
74. Gerste, Keri.	99. Mandeln, Nuschi.
75. Haber, Tschruwi.	100. Welsche Nüsse, Nikosi.
76. Reiß, Pründschi.	101. Feigen, Legawu.
77. Hirse, Petwi.	102. Schwein, Gori.
78. Kohl, Kombosto.	103. Bienen, Putkari.
79. Beten, Tschawi.	104. Ziege, Tha ¹ .
80. Kürbis, Wasi.	

¹ ნუმერაცია ჰვენ მიერაა დართული.

56. ქარვა	81. კიტრი
57. წებო	82. სალათა
58. სურმა	83. პრასა
59. ბადიანი ¹	84. ქარ[თუ]ლი პრასა, აგრეთვე
ნიორი
60. ხიზილალა	
61. სახლი	85. [მ]დოგვი
62. დარბაზი	86. წიწაქა
63. ოთახი (დარბაზი ბუხარით)	87. ყარამფილი
64. ეზო	88. ილი
65. თავადი	89. სუმბული
66. ხაბარდა	90. დედოფალა
67. თეთრი	91. ვირი
68. ზღვა	92. ცხენი
69. ენა	93. მამლები
70. ტვინი	94. ქათამი
71. შარდი	95. ბროწეული
72. ხორბალი	96. ბალი
73. სიმინდი	97. ვაშლი
74. ქერი	98. უნაბი
75. შვრია	99. ნუში
76. ბრინჯი	100. ნიგოზი
77. ფეტვი	101. ლელვი
78. კომბოსტო	102. ლორი
79. ქავე (ქარხალი ?)	103. ფუტკარი
80. გაზი ²	104. თხა ³ .

¹ იხ. ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი S. V. ბადიანი.

² ნუმერაცია ჩვენ დავურთეთ.

1. Ober Kartweli. Semo Kartweli

Diese Georgische Provinz liegt um den obern Kur und die oben an beiden Seiten einfallenden Flüsse, an der Südseite des südlichen kaukasischen und dem nordlichen araratischen Vorgebürge.

Sie ist seit 200 Jahren beständig in türkischen Händen gewesen. Der türkische Pascha, den die Pforte gewöhnlich aus einem der alten fürstlichen Familien dieser Provinz wählt, hat seinen Siz in der Haupt- oder Gouvernementsstadt Achalziche oben am Kur oder Mtkwari (s. Tageb.). Er ist auch Statthalter über die von Guria genommene jezo türkische Distrikte am Flusse Tscharuch des schwarzen Meeres.

Die Einwohner sind, der großen Zahl nach, Georgianer, und diese, da ihnen die Türken die Kirchen gelassen, meistens noch Christen. Eine kleine Zahl ist muhamedanisch geworden und unter diesen sind alle Fürsten und der meiste Adel. Unter den Georgianern sind viele Türken, daher georgisch und tatarisch, meistens aber die erst genannte Sprache, geredet wird. Ausser Tataren sind auch hier viele Armenianer und unter diesen viele katholisch. Diese üben ebenfalls ihre Religion ohne Hinderniß, und nur der Gebrauch der Glocken ist allen christlichen Glaubensverwandten untersagt. Auch Juden sind hier.

Der Distrikt Dschawacheti

Dğawacheti (Джавачети) nicht Gakaweti, ist ein georgischer Distrikt, der jetzt ganz in den Händen der Türken ist und zu dem Gouvernement von Achalziche gehört, zu dem 5 Provinzialstädte gerechnet werden, nämlich¹:

1. Achalkalaki, die Türken Achalkelek nennen, an ein[em] von O. nach W. zwischen den jugis promontorialibus caucasico und araratico fliessende[n] Fluß²; dazu die großen Dörfer—Watschiani und Chulgumo (nicht Chuturdo),

¹ Dğawacheti—nämlich, G.] Er wird unrecht Gawacheti genannt. Er liegt oben an der linken des Kur. Zu diesem Distrikte werden folgende 5 Kreisstädte gerechnet: P-

² Achalkalaki—fliessende Fluß, G.] Achalkalaki, türkisch Achalkelek, an einem Kurbach. P.

1. ზემო ქართლი

ეს ქართული პროვინცია მდებარეობს მტკვრის ზემო წელში (um den obern Kur) და ორივე მხარეს შენაკად მდინარეებზე, კავკასიონის სამხრეთსა და არარატის ჩრდილოეთ მთისწინეთს შორის.

200 წლის განმავლობაში ის იყო თურქთა ხელში. თურქ ფაშას, რომელსაც პორტა ჩვეულებრივ ირჩევს ამ პროვინციის ერთ-ერთი დიდებული გვარიდან, საჯდომი აქვს მთავარ ანუ საგუბერნიო ქალაქში—ახალციხეში, რომელიც მდებარეობს ზემოთ მტკვარზე. ისევ (ფაშა—გ. გ.) არის ნაცვალნი (გამგე) გურიის იმ ოლქებისა, რომლებიც ახლა თურქებს აქვთ მიტაცებული და მდებარეობენ შავ ზღვაში ჩამავალ მდინარე კოროხზე.

მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქართველებია და, რადგან თურქებმა მათ დაუტოვეს ეკლესიები, უმეტესობა ჯერ კიდევ ქრისტიანებია. მცირე რაოდენობა გამაჰმადიანდა და ყველა ესენი არიან თავადები და უმთავრესად აზნაურები. ქართველთა შორის ბევრნი არიან თათრები, ამიტომ ქართული და თათრული, უმეტესად კი პირველი ენა, იხმარება სალაპარაკოდ. თათრებს გარდა ბევრი სომხებიც არიან, ამათგან კი ბევრია კათოლიკე. ესენი თავის რელიგიას ადგანან, ყოველგვარი ხელის შეშლის გარეშე, და მხოლოდ ზარების რეკვაა აკრძალული ყველა ქრისტიანისათვის. აქ არიან აგრეთვე ებრაელებიც.

მხარე ჯავახეთი

ჯავახეთი, არა გაკავეთი, არის ქართული მხარე, რომელიც ამჟამად მთლიანად თურქების ხელშია და ეკუთვნის ახალციხის გუბერნიას. მას მიაკუთვნებენ 5 სახხარეო ქალაქს, სახელდობრ¹:

1. ახალქალაქი, თურქები უწოდებენ ახალქელექს, მდებარეობს კავკასიის მთისწინეთსა და არარატის მთიანეთს შორის მომავალ მდინარეზე; მას ეკუთვნის დიდი სოფლები—ვაჩიანი და ხულგუმო (არა ხუტურდო), აგრეთვე გო-

¹ ჯავახეთი—სახელდობრ, გ ი უ ლ.] მას არასწორად ჯავახეთს ეძახიან. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე, მის ზემო წელში. ამ მხარეს მიაკუთვნებენ შემდეგ 5 სახხარეო ქალაქს: პ ა ლ.

auch Gogia (nicht Gogua), welches eine ausenliche aber jetzt wüste Festung,—gehören.¹

2. Gole, nicht Kola.

3. Ardahani (nicht Atrahi), dazu der gute und bewohnte Ort Zkarostawi gerechnet wird².

4. Schildiri, nicht Cherdili, daselbst ein See gleiches Namens, dazu die ansehnliche Festung Nakalakchewi gehört; an ein[em] aus S. nach N. aus dem jugo promont. araratico fließende[n] Fluß und dessen Seitebächen, der sich mit dem vom Achalkalaki kommenden Fluß verbindet, zwischen deren Vereinigungs-Winkel die 5-te Provinzialstadt Chertwis gelegen; von da, dieser aus den Vereinigungsfluß etwan noch 4 Stunde nach NNO. fließ und in den aus N. kommende[n] Kur fällt. In der Nähe von Chertwis sind folgende Dörfer gelegen³:

1. Tolosch 2. Kuket 3. Adsgwita⁴ 4. Kunza⁵ 5. Tadeschi 6. Bnela.
7. Irkota 8. Chisabara 9. Nidschgor⁶ 10. Saro 11. Zerakunta 12. Schwid-
erewanta 13. Toki⁷ 14. Warewani 15. Chando 16. Kotelia 17. Zinzcha
18. Murdğichani⁸ 19. Ptena⁹ 20. Tschunschcha¹⁰ 21. Alğoa 22. Kwarscha
23. Kilda 24. Pia 25. Sedatmogli 26. Gelsunda 27. Orchopia¹¹ 28. Zchek-
nela¹² 29. Danieti¹³ 30. Scholo 31. Wani 32. Dawitasubani¹⁴ 33. Gundi
34. Schaloscheti 35. Tolerta und¹⁵ 36. Alansi.

Der Distrikt Samzche.

Samzche, nicht Somskae, ist ein georgischer Distrikt, der sich den Kur aufwärts erstreckt von Suram und Kareli bis in die Gegend

¹ Dazu die großen—gehören, G.] Zu ihr gehören die Dörfer Watschiani, Chulgumo, nicht Chaturdo und Gogia. P.

² Ardahani—wird, G.] Ardahana, nicht Artahit, zu ihr gehört der gut bewohnte Ort Zkarostani. P.

³ Schildiri—Dörfer gelegen, G.] Schildiri, nicht Cherdili. Bey derselben ist der See dieses Namens. Hieber gehört auch die ansehnliche Festung Nakalakchewi an einem Kurbache. 5. Chertwis, an einem Kurfluß etliche 20 Werst über der Mündung. Kreis-dörfer: P. სოფლების ჩამოთვლისას პალასს აქვს ნუმერაცია, რაც გიულდენშტედტთან არ არის.

⁴ Adsgwita, G.] Adgewita, P.

⁵ Kunza, G.] Kundsa, P.

⁶ Nidschgor, G.] Nidschgo, P.

⁷ Toki, G.] Toxn, P.

⁸ Murdğichani, G.] Murdschigani, P. (მურჯახეთი).

⁹ Ptena, G.] Ptenu, P.

¹⁰ Tschunschcha, G.] Tschunscha, P.

¹¹ Orchopia, G.] Archopia, P.

¹² Zcheknela. G.] Zochnelo, P.

¹³ Danieti, G.] Dameti, P.

¹⁴ Dawitasubani, G.] Dawita, P.

¹⁵ und <G.

გია (არა გოგუა), რომელიც [იყუ] მნიშვნელოვანი ციხე, ახლა კი განადგურებულია¹.

2. გოლე, არა კოლა.

3. არდაჰანი (არა არტაჰი), მას ეკუთვნის და კარგი დასახლებული პუნქტი წყაროსთავი².

4. ჩილდირი, არა ხერდილი; იქვე არის იმავე სახელის ტბა; მასვე ეკუთვნის მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი; არარატის მთიანეთიდან, სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ მომავალ მდინარეზე და მის შენაკადებზე მდებარეობს, რომელიც (მდინარე, გ. გ.) უერთდება ახალქალაქიდან მომავალ მდინარეს და მათი შერთვის კუთხეში ძვეს მეხუთე სამხარეო ქალაქი ხერთვისი; აქედან ეს [მდინარე] კიდევ 4 საათი მიედინება ჩრდილოეთით—ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთიდან მომავალ მტკვარს ერთვის. ხერთვისის ახლოს არის შემდეგი სოფლები³: 1. ტოლოში 2. კუქეთი 3. აძგვიტა 4. ქუნცა 5. დაღეში 6. ბნელა 7. ერკოტა 8. ხიზაბავრა 9. ნიშგორა 10. სარო 11. წერაყინთა 12. შადრევანთა 13. თოკი 14. ვარევანი 15. ხანდო 16. კოთელია 17. ჩუნჩხა (?) (Zinzcha) 18. მურჯიხანი 19. ფრთენა (პტენა) 20. ჩუნჩხა 21. ალჯუა 22. კვარშა 23. ქილდა 24. ფია 25. ზედათმოგვი 26. გელსუნდა 27. ორხობია 28. ცხეკნელა 29. დანიეთი 30. შოლა 31. ვანი 32. დავითასუბანი 33. გუნდა 34. შალოშეთი 35. თოლერთა და 36. ალანძია.

მ ხ ა რ ე ს ა მ ც ხ ე

სამცხე, არა სომსკე, არის ქართული მხარე. რომელიც გადაჭიმულია მტკვარს აყოლებით სურამიდან და ქარელიდან მის (მტკვრის—გ. გ.) სათავეებთან მდებარე მხარემდე. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები: ქარელიდან ზევით⁴: 1. წრომი 2. გვეძინეთი 3. სამწერისი და 4. ხცისი—ყველა ციხეები⁵; 5. კრისისხევი 6. ლართა 7. შვლისყური 8. თაგოეთი 9. ბრბონა⁶.

სურამიდან ზევით (მტკვრის მარცხენა მხარეზე) ბორჯომი, ახალ-

¹ ახალქალაქი—განადგურებულია, გ ი უ ლ.] ახალქალაქი, თურქულად ახალქელქევი მტკვრის შენაკადზე [ძვეს]. მას ეკუთვნის სოფლები: ვაჩიანი, ხულგუმო, არა ხუტურდო, და გოგია, პ ა ლ.

² არდაჰანი—წყაროსთავი, გ ი უ ლ.] არდაჰანი, არა არტაჰიტი; მასვე ეკუთვნის კარგად, დასახლებული სოფელი წყაროსთავი, პ ა ლ.

³ ჩილდირი—სოფლები, გ ი უ ლ.] ჩილდირი, არა ხერდილი. მასთან არის ტბა იმავე სახელისა. იქვე შედის აგრეთვე მნიშვნელოვანი ციხე ნაქალაქევი, მტკვრის შენაკადზე. 5. ხერთვისი, მტკვრის შენაკადზე, დაახლ. 20 ვერსზე შესართავს ზემოთ. ამ მხარის სოფლებია..., პ ა ლ.

⁴ სამცხე—ზევით, გ ი უ ლ.] მას ჰქვია არა სომსკას. ეს მხარე მდებარეობს მტკვრის სათავეებთან არარატის მთიანეთში. მას ეკუთვნიან შემდეგი სოფლები, ქარელიდან—მდინარის აყოლებით:..., პ ა ლ.

⁵ ყველა ციხეები < პ ა ლ.

⁶ გიულდენშტედტი უშვებს შეცდომას: ეს ჩამოთვლილი ცხრავე პუნქტი შედის შიდა ქართლში და არა სამცხეში.

des Ursprungs desselben. Dazu gehören folgende Oerter: von Kareli aufwärts¹: 1. Sami 2. Gwedsineti 3. Samserisi und² 4. Chzisi alle Festungen³; 5. Kisichewi 6. Karta 7. Schwilichuri 8. Tangueti 9. Burbona. Von Suram⁴ aufwärts (an der linken des Kur) Borgomi⁵, Achaldaba (Festung)⁶, Kimeriti, Nedswi, Kurtaneti, Sanawi, Kwibisi, Tori, Eschmaktubani, Tschala, Nua, Papa, Likani, Kwerbili, Petroziche, Tschorbiche. Alle diese Oerter sind wüste und machen gleichsam die Scheidung zwischen den Georgien und Türken⁷. Darauf folgen an beiden Seiten des Kur die in Türkischen Hände[n] befindene bewohnte Festungen Atzkwer, Aspinsa, Dgeğerek, Kwablian, Achalziche, Abastubani und Pozcho, die alle Provinzialstädte sind der Gouvernamentstadt Achalziche und sie wie diese an den aus WNW. von der Südseite des iugi promontorialis caucasici kommende[n] Kurfluß gelegen⁸.

Der Distrikt Satarecho

An der rechten Seite des Kur, zwischen ihm und der linken des obern Ksia. Er hat, wie die vorigen, von Georgianern bewohnte, den Türken gehörige Dörfer.

Der Distrikt Saziziano.

Ueber dem vorigen an der rechten Seite des Kur.

Er gleicht dem vorigen in allen und hat einige von Georgianer[n] bewohnte, aber sehr vielmehr wüste Dörfer und ist einer verheerten Wüsteney sehr ähnlich.

Ich will vom Kur, weil er hier entspringt und der Hauptfluß Karteliens ist, bey dieser Gelegenheit das Allgemeinere anführen.

Alle Gewässer der Kartelischen Provinzen Kacheti, Karteli, Somchiti⁹ gehören zum System des Kur der kaspischen See.

¹ Samzche, nicht—aufwärts, G.] Er heißt nicht Somskas. Dieser Distrikt liegt um den Ursprung des Kur im araratischen Vorgebürge. Zu demselben gehören vom Karali-Strom an: P გიულდუნშტედტს არ აქვს აგრეთვე ნუმერაცია.

² und <G.

³ alle Festungen <G, სამაგიეროდ, ამ ორივე პუნქტის სახელებს შემდეგ მოხატული აქვს კვარატები. ციხის აღმნიშვნელი □.

⁴ Suram, G.] Suam, P.

⁵ Borgomi, G.] Borgoni, P. პალასთან ის მე-10 ნომრითაა.

⁶ (Festung), ამის მაგიერად გიულდუნშტედტს აქვს სიმაგრის აღმნიშვნელი კვარატო დახატული.

⁷ Achaldaba, Kimeriti—Türken, G.] und noch 14 Oerter, die jezo alle verwüstet und Jeer stehen und gleichsam die Scheidung zwischen der georgischen und türkischen Herrschaft machen, P.

⁸ Darauf folgen—gelegen, G.] Hierauf folgen weiter hinauf an beiden Seiten des Kur bewohnte Oerter und Festungen, alle unter der Gouvernementsstadt Achalziche: 1. Akwei 2. Aspinso 3. Dachescherek 4. Kwabliani 5. Achalziche 6. Abartubani und 7. Pozo, P.

⁹ Somchiti, G.] Semgiti, P.

დაბა (ციხე), ქიშერიითი, ნეძვი, კორტანეთი, ზანაფი, ყვიბისი, თორი, ეშმაკთ-
უბანი, ჭაღა, ნუა, ფაფა, ლიკანი, ყვერბილი, პეტრესციხე, ჭობიხევი. ყველა-
ეს სოფლები განადგურებულია და ამასთან კმნიან საზღვარს საქართველოსა
და თურქებს შორის. შემდეგ, მტკვრის ორივე მხარეზე, არიან თურქეთის ხელ-
ში მყოფი დასახლებული ციხეები: აწყური, ასპინძა, ჭეჭერეკი, ქვაბლიანი,
ახალციხე, აბასთუმანი და ფოცხოვი; ყველა ეს სამხარეო ქალაქები. [ეკუთენი-
ან] საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს და, როგორც ეს, ისინიც მდებარეობენ და-
სავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ მხრიდან მომ-
დინარე მტკვარზე¹.

მ ხ ა რ ე ს ა თ ა რ ხ ნ ო

[მდებარეობს] მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მასა და ქციას ზედა წელის-
მარცხენა მხარეს შორის. მასაც ეკუთენის ქართველებით დასახლებული, მაგ-
რამ თურქეთის მფლობელობაში მოქცეული სოფლები.

მ ხ ა რ ე ს ა ც ი ც ი ა ნ ო

სათარხნოს ზემოთ და მტკვრის მარჯვენა მხარეს [მდებარეობს]. ის ძალიან
ჰგავს სათარხნოს ყველაფერში და აქვს ქართველებით დასახლებული სოფ-
ლები, უმთავრესად კი გაპარტახებული სოფლები და ძალიან წააგავს განადგუ-
რებულ უდაბნო ადგილებს.

მე დავიწყებ ცნობების მოცემას მტკვრიდან, რადგან ის აქ გამოდის და
არის ქართლის მთავარი მდინარე.

ქართული პროვინციების — კახეთის, ქართლის, სომხეთის—ყველა მდი-
ნარეები ეკუთენის კასპიის ზღვაში ჩამავალ მტკვრის სისტემას.

ეს არის კიროსი ძველი გეოგრაფებისა. ქართველები ენახიან მას „კურ“-ს,
ასევე „კურა“-ს და განსაკუთრებით მის ზედა ნაწილს—„მტკვარ“-ს.

¹ ახალდაბა—მტკვარზე, გიულ. და კიდევ 14 პუნქტი, რომლებიც ახლა დანგრეული
და ცარიელები დგანან და ამასთან შეადგენენ ქართული და თურქული სამფლობელოების
საზღვარს. აქედან, შემდეგ ზევით, მტკვრის ორივე მხარეზე არიან დასახლებული პუნქტები
და ციხეები; ყველა ემორჩილებიან საგუბერნიო ქალაქ ახალციხეს: 1. აკვეი 2. ასპინძო 3. ჯე-
შერეკი 4. ქვაბლიანი 5. ახალციხე 6. აბართუბანი და 7. პოცო, პაღ.

Es ist der Cyrus der alten Geographie. Die Georgianer nennen ihn Kur, auch wohl Kura und besonders seinen obern Theil Mtkwari. Er entspringt am araratischen Vorgebürge in der Nähe der Bäche des Tscharuk des Schwarzen Meeres, der die alte Gränze von Georgien machte und hat also seinen ganzen Lauf in Georgien nach seiner alten völligen Ausdehnung. Gegenwärtig aber fließt er vom Ursprunge in seiner ganzen nordöstlichen Richtung, bis unter Achaldabo und Borgomi, in dem den Türken unterworfenen und von Georgien abgerissenen Ober-Kartweli.

Unter Achaldabo am rechten oder über Suram am linken Ufer wendet sich der Kur in der Thalebene zwischen dem südlichen kaukasischen und nordlichen araratischen Vorgebürge in O. und denn unter dem Aragi in OSO. und stellenweise in SO. bis zum Aras oder Arasi, wo er in dieser Richtung auf Gebürge, die das jezige Georgien an den persischen Freystaaten Schirwan begränzen, trifft, die ihn denn zu einem südlichen Lauf zwingen, in welcher Richtung er, ausser oder unter Georgien, bey Salian mit mehreren Mündungsarmen in die Westseite der kaspischen See fällt. Aber die Lage und Richtung dieses Hauptflusses zeigt die Karte und was ich von seinem sanften Lauf ohne alle Fälle, seichten Stellen, trüben Wasser, Fischen, Ufern—da wo ich ihn hatte angemerkt, ist im Tagebuch angeführt. Hier will ich nur seine Zuflüsse beyder Seiten mit denen an denselben und am Kur selbst liegenden georgischen Distrikte und Oertern anführen und dem Flusse von unten hinauf folgen, theils weil ich so reiste und denn auch weil mich dieses an die imeretischen Gränzen bringt. wo ich am Rion hinab u. f. ebenfalls von NO. in W. bis Mingrelien vorrückte (*P*: fortrückte).

Alle Kurflüsse haben wegen des Gebürges ihren Lauf in tiefen, theils breiten, theils engen, steilen oder sanften Klüften, die theils fruchtbare Felder enthalten, theils überschwemmt werden, daher viele Uferörter in den Klüften, doch mehrere an und auf dem hohen Ufer stehen.

Der Aras, der in der Nähe des Ursprungs des Kur und des Tscharuk des schwarzen Meers im araratischen Gebürge entspringt und theils in und an diesem Gebürge und neben allen georgischen Gränzen hinfließt, weicht an Größe dem Kur nicht, in dessen rechte Seite er, wo er aus dem Gebürge kömmt, fällt. Er ist jezt ganz ausser georgischem Gebiete, unbewohnt und von mir nicht gesehen.

Der Alasan entspringt in südlichen kaukasischen Schiefer-Gebürge und fließt durch die georgische Provinz Kacheti oben am Kalkgebürge; denn durch das Thal zwischen diesem und dem Vorgebürge, im Vorgebürge selbst in SSW., und fällt im südlichen Theil des Vorgebürges über dem Aras in die linke des Kur. Seine vorzüglichsten Zuflüsse sind von oben hinab der Ilto, Kistauri, Orwili, Pscha, Chadascheri, Turdi, Stori und Telawi. Er und seine Flößchen sind von Georgiern und an der Ostseite auch von Lesgiern ziemlich bewohnt.

ის სათავეს იღებს არარატის მთიანეთში, შავი ზღვის შენაკად ქოროხის სათავეების ახლოს, რომელიც წარმოადგენდა საქართველოს იველ საზღვარს, და მთელი დინება აქვს საქართველოზე, მისი ძველი სრული განზომილებით. ამჟამად ის მიედინება (სათავიდან) ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით თურქეთის მ.იერ დამორჩილებულ და საქართველოსგან მოწყვეტილ ზემო ქართლში ახალდაბა-ბორჯომამდე.

ახალდაბის ქვევით მარჯვნივ, ანდა სურამს ზევით—მარცხენა ნაპირზე—მტკვარი უხვევს აღმოსავლეთით დაბლობზე, რომელიც მოთავსებულია კავკასიონის სამხრეთ კალთებსა და არარატის მთიანეთის ჩრდილო კალთებს შორის, და არაგვს ქვევით [ძიედინება] აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ადგილ-ადგილ სამხრეთ-აღმოსავლეთით არაქსამდე, სადაც ის ამ მიმართულებით ხედება მთისწინეთს, რომელიც ახლანდელ საქართველოს საზღვრავს სპარსული თავისუფალი სახელმწიფოსაგან, შირვანიდან, და რომელიც მას აბრუნებს სამხრეთის მიმართულებით, საითქენაც ის, საქართველოს გარეთ, ანუ ქვევით—სალიანთან, რამდენიმე ტოტით ჩადის დასავლეთიდან კასპიის ზღვაში. ამ მთავარი მდინარის მდებარეობა და მიმართულება ნაჩვენებია რუკაზე და, რაც მე შეენიშნე მისი წყნარი დინების—წყალვარდნილების გარეშე, თხელი ადგილების, მღვრიე წყლის, თევზების, ნაპირების შესახებ, სადაც და რაც კი შენიშნული მაქვს, —შეტანილია დღიურში. ახლა მე ვიტყვი მხოლოდ მისი ორივე მხრის შენაკადების შესახებ, მათზე და მტკვარზე მდებარე მხარეების შესახებ; ამასთან, ავყვები მდინარეს ქვევიდან ზევით, რადგან, ჯერ ერთი, ასე ემოგზაურობდი, მეორეც, ამ გზას მიყვარა იმერეთის საზღვრებთან, სადაც მე რიონს დაყოლებით და შემდეგ ასევე ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ სამეგრელომდე მივედი.

მტკვრის ყველა შენაკადს, ადგილის მთავორიანობის გამო, დინება აქვთ ღრმა, ხან განიერ, ხან ვიწრო, ციცაბო, ან დამრეც ხეობებში, რომლებიც ზოგჯერ შეიცავენ ნაყოფიერ ველებს, ზოგჯერ დიდდებიან და ნაპირიდან გადმოდიან, ამიტომ ბევრი სანაპირო სოფლები ხეობებში მაღალ ნაპირებზე დგანან.

არაქსი, რომელიც იწყება არარატის მთიანეთში, მტკვრისა და ქოროხის სათავეების ახლოს, მიედინება ამ მთიანეთზე და საქართველოს მთელი საზღვრის მეზობლად. თავისი სიდიდით მტკვარს არ ჩამოუვარდება და ერთვის მას მარჯვენა მხრიდან, იქ, სადაც ის მთიანეთიდან გამოდის. ახლა ის მთლიანად ქართული მხარეების გარეთ მიედინება, [ადგილები] დაუსახლებელია და მე არ მინახავს.

ალაზანი გამოდის კავკასიის მთიანეთის სამხრეთ კალთებიდან და მიედინება ქართულ პროვინცია კახეთში, კირიან მთებში; შემდეგ დაბლობზე, მას და მთისწინეთს შორის, სამხრეთით—სამხრეთ-დასავლეთისკენ და არაქსის ზემოთ ჩადის მტკვარში მარცხენა მხრიდან. მისი მთავარი შენაკადები ზევითკენ არიან—ილტო, ქისტაური, ორვილი, ფშა, ხოდაშენი, თურლო, სტორი და თელავი. ის და მისი შენაკადები დასახლებულია ქართველებით; ხოლო აღმოსავლეთისკენ კი აგრეთვე საკმაოდაა ლეკებით.

Der Jör fließt dem Alasan westlich in keinem großen Abstände parallel und gleicht ihm an Ursprung, Lauf, Mündung völlig, nur nimmt er wenige Zuflüsse auf, und ist, ob er gleich ganz in Kacheti fließt, wenig bewohnt.

Der Achistafa der linken, ein Flüßchen des araratischen Vorgebürgs in Somchiti, welches im NO. läuft und in die rechte des Kur fällt.

Der Ksia oder Nachätir entspringt im südlichen kaukasischen Vorgebürge und fällt in OSO. Läuft über dem Achistafa in die rechte Seite des Kur, zu dessen größern Flüssen er gehört. Er nimmt unten das Flüßchen Tebete an der rechten Seite, welches am araratischen Vorgebürge entspringt und in Somchiti läuft. Höher erhält er auch an der rechten den großen Fluß Maschewere, der den Dambulatiskew, Kasaret, Poladauri und mehr Bäche aufnimmt aber wenig Anwohner hat. Der Ksia und seine Bäche haben ihren Lauf in Klüften des araratischen Vorgebürgs, welches viele Kupfer- und Eisenerzanbrüche hat.

Der Aragi entspringt, dem Jör ähnlich, am hohem Gebürge und fließt südlich zum Kur, den er über Teflis erreicht. Sein ganzer Lauf ist im Mittel-Kartweli (Tschin[a] Kartweli). Seine stärksten Bäche sind Gudamakari, Pschawi, Nareskewi. An ihm sind oben osetisch-georgische, unten georgische Distrikte.

Seine Gegend ist, wie des ganzen Kachetiens und Innern- oder Mittlern-Karteli, meist die hohen mehr oder weniger offenen oder bewaldeten Flächen des Kalkgebürgs, die Klüfte seines und seiner Zuflüsse und die niedrige Kurfläche.

Der Ksani oder Xani ist größer, als der Aragi, übrigens ihm aber in allen völlig gleich. Er und seine Bäche haben oben ebenfalls kartelisch-osetische und weiter hinab kartelische Distrikte.

Der Lechura fließt dem Ksani, so wie dieser dem Aragi, vom Hauptgebürge westlich, parallel in S. zur linken des Kur. Er gleicht dem Ksani bis auf die geringere Größe in allen.

Der Liachwi besteht aus 2 ziemlichen dem ostlichen kleinen (Batara Liachwi) und den westlichen großen (Dido Liachwi), die beide im Schiefergebürge in der Nähe des Aredon des Terek und des Ksani des Kur entspringen und sich mit parallelen südlichen Lauf über ihren Einfall in die Linke des Kur vereinigen. Ihre Gegend und sie selbst gleichen den vorigen in allen, eben so sind auch sie und ihre Bäche oben mit osetischen, unten mit kartelischen Distrikten umgeben. Die stärksten Zuflüsse des Batara Liachwi sind von oben hinab: der Tschambiani und Potnisi. Des Didi Liachwi: der Bjrtoaul, Keliel, Dschomach und Paza. Unter der Vereinigung nimmt der Liachwi den Medğuda an der linken auf.

Das Flüßchen Pnone oder Prona entspringt nur im Kalkgebürge und fließt dem Liachwi westlich parallel, zur linken des Kur. An ihm standen jezo 6 zerstörte und 4 bewohnte kartelische, theils mit Mauern versehene Dörfer.

იორი მიედინება ალაზნის დასავლეთით, არც ისე შორს, პარალელურად და მთლად მას ჰგავს სათავეში, დინებაში, შესართავში; მხოლოდ იერთებს ნაკლებ შენაკადებს და, რადგან ის მთლიანად კახეთში მიედინება, ნაკლებ დასახლებულია.

ახსტაფა, მარცხენა [შენაკადია (?)]; არარატის მთიანეთიდან სომხეთში მიედინება ჩრდილო-აღმოსავლეთით და მტკვარში მარჯვნიდან ჩადის.

ქცია ანუ ნახატირი¹ სათავეს იღებს სამხრეთ კავკასიის მთებში და მიედინება აღმოსავლეთით—სამხრეთ-აღმოსავლეთით; ახსტაფის ზევით ერთვის მტკვარს მარჯვნიდან და განეკუთვნება მის უდიდეს შენაკადებს. ქვემოთ ის მარჯვნიდან იერთებს მდ. დებედას, რომელიც იწყება არარატის მთისწინეთში და მიედინება სომხეთში. უფრო ზევით ის მარჯვნიდან აგრეთვე იღებს დიდ მდინარეს მაშავერას, რომელიც თვით იერთებს დამბულატის ხევს, კაზარეთს, ფოლადაურს და ბევრ წყლებს, მაგრამ მცირეა და დასახლებული. ქცია და მისი შენაკადები მიედინებიან არარატის მთიანეთის ხეობებში, სადაც მოიპოვება სპილენძისა და რკინის ბევრი საბადოები.

არაგვი, იორის მსგავსად, მალა მთებში იწყება და მიედინება სამხრეთით მტკვრისკენ, რომელსაც თბილისის ზემოთ აღწევს. მთელი მისი დინება არის შიდა ქართლში; მისი ყველაზე დიდი შენაკადებია—გულამაყარი, ფშავი, ნარეკავი. მასზე ზემოთ არიან ოსურ-ქართული, ქვემოთ—ქართული მხარეები.

ქსანი არაგვზე დიდია, მაგრამ სხვა ყველაფერში მისი მსგავსია; მასზე და მის შენაკადებზე ზემოთ არიან ქართულ-ოსური, ქვევით—ქართული მხარეები.

ლესურა მიედინება ქსანისაგან, როგორც ეს უკანასკნელი არაგვისგან, მთავარი ქედის დასავლეთით, ქსნის პარალელურად, მტკვრის მარცხენა ნაპირისაკენ. გარდა შედარებით პატარა სიგრძისა, ყველაფერში ჰგავს ქსანს.

ლიახვი შედგება ორი მოზრდილი მდინარისაგან—აღმოსავლეთის პატარა (პატარა ლიახვი) და დასავლეთის დიდი (დიდი ლიახვი) მდინარეებისაგან. ორივენი სათავეს იღებენ ფიქალიან მთებში, თერგის შენაკად არეღონის და მტკვრის შენაკად ქსნის სათავეებთან ახლოს და, მიედინებიან რა პარალელურად სამხრეთისაკენ, მტკვართან მარცხენა მხრიდან შერთვის ადგილიდან ახლოს ერთდებიან. მათი მიდამოები და თვითაც ყველაფერში ჰგვანან ამის წინ აღწერილ მდინარეებს. ასევე მათზეც და მათ შენაკადებზეც მდებარეობენ ზევით ოსური, ქვევით—ქართული მხარეები. პატარა ლიახვის შენაკადებია ზევიდან ქვევით: შამბიანი და პოტნისი² (?); დიდი ლიახვისა: ბირტოაული (?), კელიელი (?), ჯომახი და ფაწა. მას შემდეგ რაც ერთდებიან, ლიახვი მარცხნიდან იღებს მეჯუდას.

პატარა მდინარე ფრონე, ანუ ფრონა, იწყება მხოლოდ კირიან მთებში და მიედინება ლიახვის პარალელურად და მის დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა მხარეზე. ამჟამად მასზე დგანან 6 დანგრეული და 4 დასახლებული ქართული, ნაწილობრივ კედლებით გამაგრებული სოფლები.

¹ Nachätir ნახეტირი—ეს უნდა იყოს „ნახიდური“.

² შდრ. ვახუშტი, აღწერა გვ. 70: ფოტრისის-ქვეი.

Das Flößchen Suramula entspringt auch im Kalkgebürge und fließt der linken des Kur parallel bis es unten, durch eine südliche Richtung, in den Kur fällt. An und um den Suramula liegt der kartelische Distrikt Sazeretlo.

DER KARTELISCHE ODER KARTULISCHE STAAT

Die folgenden Provinzen Ober- und Mittel-Karteli, Kacheti und Somchiti haben gegenwärtig an dem Zaar Heraklius (G. Mepe Erakli) einen gemeinschaftlichen unabhängigen Oberherrn oder Souverain. Seiner Familie ist schon vorher gedacht; hier nur etwas von der Verfaßung dieses, der Größe und Güte der Länder nach nicht unbeträchtlichen, der Bevölkerung, der Kultur, Einrichtung und Verwaltung nach aber jezo nur sehr ohnmächtigen Staates, der sich der verwüstenden Plakereyen theils unbedeutender Nachbarn nicht zu erwehren vermag, seine Bergwerke nicht gehörig zu bauen wagt, keine Schulen, keine Kultur, Künste oder gemeine Industrie befördert, dem fremder und besonders rußischer Schuz zur Aufnahme, fast zur Erhaltung der Existenz nothwendig ist.

Der kartulische Zaar ist indessen, wie die übrigen georgischen Beherrscher, wenig oder nicht eingeschränkter Herr über Geseze, Leben, Tod und Vermögen seiner Unterthanen, doch ist ihm vor allen die Freundschaft der mächtigen seiner Fürsten nöthig, ohne welche sein Siz leicht wankt, besonders wenn diese die Partey der Pforte nehmen. Seine Fürsten nicht nur, sondern auch seine gemeinen Unterthanen, zeigen in ihrem Betragen nichts von dem Aengstlichen, welches seine Macht über sie veranlassen könnte. Er mißbraucht aber auch seine Macht, schwere Kontributionen und viele Kriegszüge ausgenommen, die beyde oft unvermeidlich sind, nicht leicht. Die leztern gewöhnen das Volk an den ungezwungenen Umgang mit ihrem Herrscher(n).

Der Titul des Zaaren ist Mepe Kartulißi, Kacheti d. i. Zaar oder König von Karteli und Kacheti, der Zaarin: Dedopali und der Prinzen oder Söhne Zarewitsch. Ausser dem Titul Mepe wird der kartulische, so wie die übrigen Beherrscher, auch Kemsie welches dem rußischen Gossudar gleich; Gebietender Herr! bedeutet genannt.

Die Stände des Landes sind:

Fürsten, G. Schili, Schilli, auch Schwili und Tauati, und Adel G. Asnauri.

Die Fürsten stehen zwar in Absicht der Geseze und Kriegszüge unter dem Zaar, führen vor ihm Prozeße u. s. w., contribuiren ihm aber nicht. Einige führen den Titul Eristav d. i. Völkeroberhaupt oder auch unabhängiger, von gewissen Distrikten erblich; z. B. Ksnis Eristaw, Aragi Eristaw u. s. f.

Die Edelleute (Asnauri) sind dem Zaaren nicht nur sondern in den

პატარა მდინარე სურამულა იწყება კირიან მთებში და მტკვრის მარცხენა ნააირის პარალელურად მიედინება სამხრეთის მიმართულებით და ჩადის მტკვარში. მასზე და მის გარშემო არის ქართული მხარე საწერეთლო.

პართლის სამეფო

ზემო და შუა ქართლს, კახეთს და სომხეთს ამჟამად ერეკლე მეფის სახით ჰყავთ საერთო დამოუკიდებელი მბრძანებელი ან სუვერენი. მის ოჯახზე უკვე ზემოთ ვილაპარაკეთ. ახლა მოკლედ [ვილაპარაკებთ] სიდიდითა და ძიწის ხარისხით არც თუ ისე უმნიშვნელო, მოსახლეობის, კულტურის და მართვაგებების მხრივ ამჟამად უკიდურესად სუსტი სახელმწიფოს წყობილებაზე ამ სახელმწიფოს არ ძალუის თავი დაიცვას ნაწილობრივ უმნიშვნელო მეზობლების გამანადგურებელი თავდასხმებისაგან. ეს სახელმწიფო ვერ ახერხებს განავითაროს, როგორც საქირა, თავისი სამთამადნო საქმე, ვერ უწყობს ხელს სკოლების, კულტურის, ხელოვნების ანდა მრეწველობის საერთო განვითარებას; უცხო, და განსაკუთრებით რუსეთის მფარველობა გახდა აუცილებელი მისი არსებობის შენარჩუნებისათვის.

ამასთანავე ქართლის მეფე, როგორც საქართველოს სხვა მბრძანებლები, არის მცირედ შეზღუდული, ანდა სრულიად შეუზღუდველი ბატონი კანონებზე, თავისი ხელქვეითების სიცოცხლეზე, სიკვდილსა და ქონებაზე, ჰაგრამ, უპირველესად ყოვლისა, მას სჭირდება თავისი ძლიერი თავადების მეგობრობა, ურომლისოდაც მისი ტახტი ადვილად ირყევა, განსაკუთრებით, თუ ესენი (თავადები)—დაიჭერენ პორტის (თურქეთის—გ. გ.) მხარს. მაგრამ, არა მარტო თავისი თავადები, არამედ მისი რიგითი ქვეშევრდომებიც კი თავიანთ მოქმედებაში არ გამოხატავენ იმ შიშს, რომელიც გამოწვეული უნდა ყოფილიყო მეფის ძალა-უფლებით. მაგრამ მეფე ბოროტად არ იყენებს თავის ძალა-უფლებას, თუ გამოერიცხავთ მძიმე გადასახადებს და უამრავ ლაშქრობებს, რომლებიც (ორივე) ხშირად გარდუვალაია. ეს უკანასკნელი აჩვენებს ხალხს თავისი მბრძანებლისადმი შედარებით თავისუფალ ურთიერთობას.

მეფის ტიტული არის „მეფე ქართლისი, კახეთი“, ე. ი. მეფე ანუ ხელმწიფე ქართლისა და კახეთისა; [ტიტული] მეფის მეუღლისა [არის]—„ღვდოფალი“, ხოლო პრინციებისა, ანუ მეფის ვაჟებისა,—„ცარევიჩი“. ტიტულ „მეფე“-ს გარდა ქართლის მბრძანებელს, ისე როგორც სხვა მბრძანებლებს, აგრეთვე „ხელმწიფე“ (Kemsie) ეწოდებათ, რაც უღრის რუსულ „გოსუდარ“-ს, „მბრძანებელ ბატონს“.

ქვეყნის გაბატონებული ფენები არიან

თავადები, ქართულად „შილი“, „შილილი“, აგრეთვე „შილილი“ და „ტაუ-ატი“ (თავადი) და „აზნაური“¹.

თავადები კანონითა და სამხედრო ლაშქრობის წესით თუმცა ემორჩილებიან მეფეს, მის წინაშე (?) აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს და ა. შ., მაგრამ გადასახადს მას არ უხდიან. ზოგიერთები ატარებენ „ერისთავის“ ტიტულს, რაც ნიშნავს ხალხის მთავარს ან დამოუკიდებელს, და გარკვეულ მხარეებს მემკვიდრეობით ფლობენ. (მაგ.: „ქსნის ერისთავი“, „არაგვის ერისთავი“).

¹ რაც შეეხება სიტყვებს: Schilli, Schilli, Schwili ესენი შეცდომით გაუგია გიულდენ-შტედტს, როგორც თავადობის აღმნიშვნელი ტერმინები, და ამიტომაცაა, რომ როგორც ქვე-15. გიულდენ-შტედტის მოგახურობა საქართველოში

Gebieten der Fürsten auch diesen unterthan und wollen wenig sagen, doch sind einige durch Reichtum im Ansehen.

Fürsten (Tauati) Kachetiens.

1. Die Familie Tcholaka Schili, in Markopi.
2. Tschekäsi Schili, in Wedschin.
3. Endronika Schili oder Schili.
4. Tuschi Schili in Achmeta.
5. Tamiti Schili.
6. Nadari Schili in Sabueti.
7. Maka Schili in Ruispuri.
8. Tschoka Schili auch in Achmeta.
9. Kortschi Baschiani Schwilli in Telawi.
10. Tscholakiani Schwili in Matani.

Fürstliche Familien der Provinz Kartueli¹

11. Aragis Eristawiani am Aragi.
12. Ksnis Eristaviani am Ksani.
13. Muchran Batoni oder richtiger Bagrationi, aus welcher die karte-
lische und imeretische zaarische Familie ist.
14. Amilachoari in Tschala.
15. Avali Schili in Breti.
16. Chitribagis Schili.
17. Matschabali am Dido Liachwi.
18. Palawandiomi Schwilli.
19. Taktaki Schwilli in Krzinwal.
20. Zizi Schili oder Ziziani Schwilli.
21. Tarchuan Schili.
22. Dschawacha Schili.
23. Kaplana Schili in Somchiti.
24. Barata Schili oder Baratiani Schili im Somchita.
25. Solaga Schili in Somchita.
26. Ameretschili.
27. Abaschitse.
28. David Schili.
29. Orbeli Schilli.
30. Gaurari Schwilli in Saguram.
31. Chimsia Schilli in Balatschaurt.

Alle Fürsten von Nr. 11 bis und mit Nr. 19 haben ihre Kreise und Dörfer von der linken oder nördlichen, und die von Nr. 20—21 an der rechten oder südlichen Seite des Kur.

¹ თავადთა ნომრებით დალაგება პალასს არეული აქვს. ჩვენ ისინი რიგზე დავაწყვეთ.

აზნაურები არა მარტო მეფეს, არამედ თავადთა სამფლობელოებში თავადებსაც ემორჩილებიან და დიდ არაფერს წარმოადგენენ, თუმცა ზოგიერთმა თავანს, თავისი სიმდიდრის გამო, დიდი წონა აქვს.

ქ ა ხ ე თ ი ს თ ა ვ ა დ ე ბ ი :

1. ჩოლოყაშვილის გვარეულობა, მარტყოფში.
2. ჩერქეზიშვილი, ვეჯინში.
3. ანდრონიკაშვილი.
4. თუშიშვილი, ახმეტაში.
5. ტამიტიშვილი. (?)
6. ნადარიშვილი, საბუეთში.
7. მაყაშვილი, რუისპირში.
8. ჩოკა შვილი (?) აგრეთვე ახმეტაში.
9. ყორჩიბაშიანიშვილი, თელავში.
10. ჩოლაყიანიშვილი, მატანში.

ქ ა რ თ ლ ი ს თ ა ვ ა დ თ ა გ ვ ა რ ე ბ ი :

11. არაგვის ერისთავი(ანი), არაგვზე.
12. ქსნის ერისთავი(ანი), ქსანზე.
13. მუხრან ბატონი, ან უფრო სწორად, ბაგრატიონი, რომლიდანაც ქართლისა და იმერეთის მეფეების გვარები არიან.
14. ამილახვარი, ქალაში.
15. ავალიშვილი, ბრეთში.
16. ხიდირბეგიშვილი.
17. მაჩაბელი, დიდ ლიახვზე.
18. ფალავანიშვილი.
19. თაქთაქიშვილი, ქრცხინვალში.
20. ციციშვილი ანდა ციციანიშვილი.
21. თარხნიშვილი.
22. ჯავახიშვილი.
23. ყაფლანიშვილი, სომხითში.
24. ბარათაშვილი ან ბარათიანიშვილი, სომხითში.
25. სოლალაშვილი, სომხითში. 26. ამირჯები.
27. აბაშიძე. 28. დავითაშვილი. 29. ორბელიშვილი. 30. გურამიშვილი, საგურამოში 31. ხიმშიაშვილი, ბულაჩაურში.

თავადებს № 11-დან № 19-ის ჩათვლით თავიანთი სამფლობელოები და სოფლები აქვთ მტკვრის მარცხნივ ან ჩრდილოეთით, ხოლო თავადებს № 20—21-დან—მტკვრის მარჯვნივ ან სამხრეთით.

ვით დავინახავთ, ყველა თავადის გვარში, სადაც „შვილი“ შედის, მეტწილად ეს „შვილი“ გამოყოფილია ცალკე და დიდი ასოთია აღნიშნული. მას ჰქონია, რომ მაგ.: ციციშვილი ნიშნავს—„თავად ციცის“, ჯავახიშვილი—„თავად ჯავახის“, ბარათაშვილი—„თავად ბარათას“ და ა. შ. ეს ალბათ იმიტომ მოხდა, რომ მას გარშემო ხშირად ესმოდა თავადთა გვარები, რომელთა უმეტესობაც „შვილზე“ თავდება (გ. გ.).³ ეს ადგილი შეიძლება გაგებულ იქნას შემდეგნაირადაც, რომ თავადები მეფის ჩაურევლად, სანამ მეფემდე მივა საქმე, მანამ აწარმოებენ სასამართლო პროცესებს (გ. გ.).

Das Volk ist ohne Ausnahme der Nation oder des Glaubens vom Bauernstande und leibeigen. Bürgerstand giebt es gar nicht. Es hat eigentlich kein Eigentum, muß geben und thun was die Herrschaften fordern, sich selbst versetzen, verkaufen, verschenken und mit sich nach Willkühr handeln lassen, doch ist diese Behandlung nicht hart.

Die gangbarsten Gewerbe in Karteli und ganz Georgien sind ländlicher Weinbau, Obstbau, Feldbau, Baumwollpflanzungen, und eine geringe Viehzucht, auch an sehr vielen Orten einiger Seidenbau. Alle diese Gewerbe werden in geringer Maas und mit wenig Thätigkeit, nur so, weil es eigene Bedürfnisse und Steuern erfordern, betrieben.

In Teflis und wenig andern Orten sind einige kleine, schlechte und in jeden Betracht unbedeutende Fabriken. Auch die gemeinsten Handwerke werden unvollkommen und unzureichend betrieben. Der Handel, den vorzüglich Armenier betrieben, ist für Ein- und Ausfuhr völlig unbedeutend.

Der Zaar hat auch einigen Bergbau mit Schmelzanstalten, auf Eisen, Kupfer, Bley und Silber im Umgange, der Betrieb ist aber so geringe und das Verfahren so mangelhaft, daß alles keine Anzeige verdient, ob sich gleich in diesem Gewerbe durch gehörige Maasregeln viel machen und gewinnen ließe.

Die Beamten des Karduelischen Zaars.

Jeder Unterthan männlichen Geschlechts, nur die Juden ausgenommen, ist Soldat und muß sich auf den ersten Befehl, wohin er soll, unverzüglich und gekleidet, bewafnet und beritten stellen, dabey die Vorsteher der Kreise und Edelleute die Anführer sind. Bey einem Aufgeboth aber bestimmt der Zaar die Zahl derer, die erscheinen sollen, damit auf den Dörfern Einfälle abgehalten und die Kontribuzionen entrichtet werden können. Eben so bringen oder schicken die Fürsten eine gewisse Zahl Hülfsstruppen, die meistens von ihren Söhnen angeführt werden. Alle Truppen mit ihren Anführern stehen denn unter einem oder mehr Kriegsoffizianten, die einem General gleichen und Saltuchseßi genannt werden. Es sind fürstliche, bleibende Aemter; z. B:

Karteli Saltuchseßi, General der Provinz Kartuli.

Kacheti Saltuchseßi, General der Provinz Kacheti. Jeder bekommt von der gemeinen Bauern oder Unterthanen den Zehnten.

Nasis, Siegelbewahrer. Deren sind zwey. Jeder bekömmt von den Einkünften den Zwanzigsten.

Eskagobasch, Kammerherr, deren der Zaar und die Zaarin einen hat.

Diwanbek, Oberster Richter. Im kartelischen Staat sind 4 Diwanbeki.

მთელი ხალხი, მიუხედავად ეროვნებისა და სარწმუნოებისა, წარმოადგენს ყმა გლეხობას. ქალაქის წოდება (Bürgerstand) სრულებით არ არის. ხალხს ჩვეულებრივ ქონება არ აქვს, მან უნდა მისცეს და აკეთოს ის, რასაც მისგან მოითხოვენ ბატონები. შეიძლება გლეხის დაგირავება, გაყიდვა, გაჩუქება და მას შეიძლება მოექცე სურვილის მიხედვით, მაგრამ ეს მოპყრობა არ არის სასტიკი.

მეურნეობის ყველაზე გავრცელებული დარგები ქართლში და მთელ საქართველოში არის — მევენახეობა, მებაღეობა, მემინდვრეობა, მებაძმეობა, უმნიშვნელოდ მეცხოველეობა და ბევრ ადგილებში მებაბრეშუმეობა. მეურნეობის ამ დარგებს ეწვეიან მცირე რაოდენობით, მხოლოდ იმდენად, რამდენიც საჭიროა საკუთარი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად და გადასახადთა დასაფარავად.

თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ადგილებში არის მცირე რაოდენობა პატარა, ცუდი, ყოველმხრივ უმნიშვნელო ფაბრიკებისა. ასევე წვრილი (gemeinsten) ხელოსნობა სუსტია და არასაკმარისი. ვაჭრობა, რომელსაც უმთავრესად სომხები მისდევენ, უმნიშვნელოა შემოტანა-გატანის მხრივ.

მეფეს აქვს რამდენიმე საბადო და რკინის, სპილენძის, ტყვიისა და ვერცხლის სადნობი ქარხნები; მაგრამ ეს წარმოება იმდენად სუსტია და დამუშავების წესი ისე არაადაკმაყოფილებელი, რომ ყველაფერი ეს მოხსენების ღირსიც არ არის, თუმცა შესაფერისი ღონისძიებების ჩატარებისას ამ დარგში შეიძლებოდა ბევრის გაკეთება და მიღება.

ქართლის მეფის მოხელეები.

ყოველი ხელქვეითი მამაკაცი, ებრაელთა გამოკლებით, არის ჯარისკაცი და პირველ დამახებისთანავე დაუყოვნებლივ უნდა გამოცხადდეს იქ, სადაც საჭიროა, ჩაცმული, შეიარაღებული და ცხენზე; ამასთან მხარეთა უფროსები და აზნაურები არიან წინამძღოლები. მაგრამ ასეთი გაწვევისას მეფე განსაზღვრავს იმათ რიცხვს, ვინც უნდა გამოცხადდეს, რათა სოფლები დაცულ იქნან მტრის თავდასხმებისაგან და რათა უზრუნველყოფილ იქნას გადასახადთა გადახდა. თავადებსაც მოჰყავთ აგრეთვე, ან აგზავნიან დამხმარე რაზმების გარკვეულ რაოდენობას, რომელთაც, უმეტეს შემთხვევაში, მეთაურობენ მათი ვაჟები. ყველა რაზმი და მათი მეთაური ემორჩილება ერთს, ან რამდენიმე მხედართმთავარს, რომლებიც გენერალს უტოლდებიან და „სახლთუხუცესად“ იწოდებიან.

არის თავადთა [შემდეგი] მუდმივი თანამდებობანი, მაგ.:

ქართლის სახლთუცესი, ქართლის პროვინციის გენერალი.

კახეთის სახლთუცესი, კახეთის პროვინციის გენერალი. თითო ამათგანი გლეხთა, და საერთოდ ხელქვეითების, გადასახადთაგან იღებს მეთედ ნაწილს.

ნაზარ — ბეჭდის შემნახველი. ესენი არიან ორნი. თითო მათგანი იღებს შემოსავლის მეოცედს.

ეშიკაღაბაში — კამერჰერი; მეფესა და დედოფალს ერთი ჰყავს.

მდივანბეგი — უმაღლესი მოსამართლე, ქართლის სამეფოში ოთხი მდინებეგი არის.

Sechs Sekretairs.

Eristaw auch Eristawi, d. i. Völkerhaupt auch Unabhängiger. Er ist Gouverneur über einen ansehnlichen oder mehrere kleinere Distrikte, so hat man z. B. Xnis oder Ksnis Eristaw, Aragis Eristaw. Nicht alle haben Erista, die mehresten nur einen Maurow.

Maurow, Gouverneur oder Amtmann eines Kreises, der besonders die Steuerhebung besorgt, z. B. Steuer-Direktor von Kisichi, Aragi Mauros u. s. f. Der Maurow erhält den Zehnten seiner Einhebung der beständigen Steuern.

Xyri, ein Exekutor, der dem Maurow die Steuern eintreibt.

Kasbek, der Dorfrichter oder Vorgesetzte eines großen oder kleinern Dorfs oder Ortes.

Maitar, Kammerdiener des Zaaren.

Kabitschbasch, Aufseher der Bedienten der Zaarin (Daedopali).

Korobasch Jessaul, Aufseher und Befehlshaber der Kammerherrn (Eskagobasch).

Jareschebi, Aufseher der Teppiche und alles Tafelgeräthes.

Pesareuli, der Küchenmeister.

Kuluchtschi, der Mundschenk.

Mescharbati, der Tee- und Kaffeeschenk.

Koliwan Chortschi, der Tobacksbewahrer.

Baschma Chortschi, der Schubbewahrer.

Milachoari der Stallmeister.

Medschenibe, Stall- und Reitknechte.

Molaredchatseßi, der Schatzmeister.

Basieri, der Jägermeister.

Nerikipe, Tafelmarschall.

Geseze und Rechtspflege.

Jeder der vier Staaten hat Geseze von vorigen allgemeinen und besondern Regenten, die sich sehr angehäuft haben. Sie sind aber theils sonderbar, theils widersprechend; theils ist der regierende Fürst Despot und sein Wille Gesez; theils unterwerfen sich die Fürsten weder ältern Gesezen noch neuern Entscheidungen, so daß in allen vier Staaten die Rechtsgelehrsamkeit und Rechtspflege wohl nicht leicht unvollkommener, unbilliger und partheyischer oder schlafender und theils auch härter seyn kann, als in ganz Georgien.

Nach ihrem Erbtheilgesez erben die Söhne alles, und wo die fehlen, erben die männlichen Verwandten, und wenn auch die nicht da sind, so erbt der Zaar oder Landesherr. In allen Erbschaften gehen Wittwen und Töchter leer aus.

Die Urtheilssprüche erfolgen übrigens meist zur Stunde und oft vor

ექვსი მდივანი.

ერისთავი—ეს არის ხალხის მეთაური, აგრეთვე დამოუკიდებელი. ის არის გუბერნატორი ერთი რომელიმე მნიშვნელოვანი, ან რამდენიმე მცირე მხარისა; ასე მაგ.: ქსნის ერისთავი, არაგვის ერისთავი. ყველა [მხარეებს] არ ჰყავთ ერისთავები, უმეტესობას მხოლოდ მოურავი [ჰყავს].

მოურავი—გუბერნატორი, ანდა მოხელე რომელიმე მხარისა. მისი მთავარი საზრუნავია გადასახადთა აკრეფა; მაგ.: გადასახადთა გამგე ქიზიყში, არაგვის მოურავი და ა. შ. მოურავი იღებს მის მიერ აკრეფილ მუდმივ გადასახადთა ერთ მეათედს.

გზირი—ექვშეტორი, რომელიც მოურავს გადასახადებს უკრეფს.

კაზბეკი (ყაზბეგი—გ. გ.)—სოფლის მოსამართლე, ანდა დიდი ან პატარა სოფლის ან ადგილის მეთაური.

მეთარი—მეფის კამერდინერი (სასახლის მსახური—გ. გ.).

ყაფიჩბაში—დედოფლის მსახურთა ზედამხედველი.

ყორიასაულბაში—კამერჰერთა (ეშოკალაბაშთა) ზედამხედველი და მბრძანებელი.

ფარეშები—ხალიჩებისა და სუფრის მოწყობილობის ზედამხედველი.

მზარეული—სამზარეულოს უფროსი.

ყულუხჩი—მელვინეთუხუცესი (der Mundschenk).

მეშარბათე—ჩაისა და ყავის მიმწოდებელი.

ყალიონყორჩი—თამბაქოს მცველი (შემნახველი).

ბაშმაყორჩი—ფეხსაცმლის შექნახველი (დამცველი).

ამილახვარი—საჯინიბოს უფროსი.

მეჯინიბე—(Stall- und Reitknechte).

მოლარეთუხუცესი—განძის, სალაროს უფროსი.

ბაზიერი—მონადირეთა უფროსი.

მერიქიფე (Nerikipe)—მაგიდის უფროსი (Tafelmarschall—მეტაბლე—გ. გ.).

კანონები და სამართლის წარმოება

თითოეულს ოთხ სამეფოთაგანს წინანდელი საერთო და ცალკეული მმართველებისაგან აქვს კანონები, რომლებიც (კანონები—გ. გ.) ბევრი დავროვდნენ. ისინი ნაწილობრივ თავისებურნი, ნაწილობრივ ერთმანეთის საწინააღმდეგონი არიან; ხან მმართველი არის დესპოტი და მისი სურვილი კანონია, ხან თავადები არ ემორჩილებიან არც ძველ კანონებს, არც უფრო ახალ დადგენილებებს; ასე რომ ოთხივე სამეფოში კანონდებულება (Rechtsgelahrtheit) და სამართლის წარმოება არ შეიძლება იყოს უფრო არასრულყოფილი, უფრო უსამართლო და მიკერძოებითი, ან გულგრილი და ნაწილობრივ აგრეთვე უფრო მკაცრი, ვიდრე მთელს (მთლიან) საქართველოში.

იქაური მემკვიდრეობითი კანონის მიხედვით, ყველაფერი რჩებათ ვაჟი-შვილებს, ხოლო, როცა ისინი არ არსებობენ,—მემკვიდრეობა გადადის მამრობითი სქესის ნათესავებზე, და თუ არც ესენი არიან,—მაშინ მემკვიდრეობის უფლებას იღებს მეფე, ამ შემთხვევაზე. ხოლო ქვრივებსა და ქალიშვილებს არაფერი არ ერგებათ.

განაჩენი გამოაქვთ, უმეტეს შემთხვევაში, მაშინვე და ხშირად ყოველგვარ

aller Untersuchung. Eben so übereilt erfolgt auch die Vollstreckung der Urtheile, so oft die Klienten ausser Stande sich zu widersezen sind.

Die Einkünfte [des karduelischen Zaars.

Die vorzüglichste Hebung besteht in dem Tribut der Unterthanen seiner eigenen Oerter, der in dem fünften des jährlichen Ertrags ihres Wein- Feld- Garten- und Seidenbaues und aller ihrer Gewerbe, Pflanzungen, wie sie Namen haben, besteht.

Ausser dieser werden ordentliche Steuern, die zusammen der großen nicht viel weichen und sie nach Umständen wohl auch übertreffen, ohne alle Schonung gehoben.

Dieses beurtheilen und betreiben die Maurows und unter ihnen die Kasbeke und Xyri.

Der Zoll beträgt in Teflis und überall 10 von Hundert.

Salz wird aus Eriwan 2 Tagereise von der Gränze gebracht und dem Zaarn das Batman für 10 Kop. geliefert; es wird aber zu 20 Kop. wieder verkauft.

Die Fischer in Teflis geben für die Freyheit im Kur zu fischen jährlich 13 bis 1400 Rubl. und den dritten Theil des Fanges in Natura.

So schlecht die Berg- und Hüttenwerke auch verwaltet werden, bringen sie doch, da nichts an sie gewendet wird und die meiste Arbeit unentgeltlich geschieht, dem Schaze etwas ein.

Viele Vergehungen werden mit Konfiscationen des Vermögens bestraft, welches jährlich nicht wenig austrägt.

Münzen des karduelischen Staates.¹

Der Zaar läßt kupferne und silberne Landesmünze schlagen, wozu ihm eigene Bergwerke die Matalle liefern. Ausser der Landesmünze kursieren aber auch türkische, persische und rußische Münzen.

1. Puli ist eine kupferne Scheidemünze, theils rund, theils ekgit $2\frac{1}{2}$ Drachmen schwer. Das Gepräge ist an einer Seite eine Wagschale zwischen welcher eine Weltkugel mit einem Kreuz, oben eine Krone und derselben zur linken ein Säbel und zur rechten ein Scepter. Auf der andern Seite ist mit arabischer Schrift der Prägeort und die Jahrzahl angezeigt. Ihr Werth gleicht einem rußischen Denuschka oder $\frac{1}{3}$ Kopeken.

2. Tschauri eine Silbermünze, an Werthe 10 georgische Puli oder 5 Kop. rußisch und die $12\frac{1}{2}$ Gran wiegt. Auf einer Seite mit arabischen Buchstaben Geokerin, auf der andern Sarbi Teflis, d. i. geschlagen in Teflis.

3. Usaltuni eine Silbermünze 25 Gr. schwer vom Werthe 2 Tschauri oder 10 Kop. und vom Gepräge der vorigen.

4. Abasi oder Abas, eine Silbermünze 50 Gr. schwer, 4 Tschauri

¹ გიულდენშტედტს დედანში ერთად აქვს მოცემული როგორც ქართლ-კახეთში, ისე იმერეთში გაერთელებული და ხმარებაში მყოფი ფულები. პალასმა კი იმერეთისა ქვემოთ, იმერეთთან მოათავსა. ჩვენს პალასის გეგმა ვარჩიეთ.

არი გამოძიების გარეშე. ასევე სწრაფად ხდება განაჩენის სისრულეში მოყვანა, ისე რომ მსჯავრდადებულებს ხშირად არ ძალუძთ წინააღმდეგობა გაუწიონ.

ქართლის მეფის შემოსავალი

უმთავრეს შემოსავალს (გამოსაღებს—Hebunde) შეადგენენ გადასახადები, რომელთაც იხდიან მეფის საკუთარ მიწაზე მსხდომი ხელქვეითნი, რომლებიც იხდიან მეღვინეობის, მემინდვრეობის, მებაღეობის, მებაბრეშუმეობისა და მთელი თავისი მეურნეობის (და როგორც ისინი იქ იწოდებიან) წლიური შემოსავლის ერთ მეხუთედს. ამ გადასახადთა გარდა, ყოველგვარი შეღავათების გარეშე (შეუწყალებლად) იხდიან ჩვეულებრივ გადასახადებს, რომლებიც, ერთად აღებული, ბევრად არ ჩამოუვარდებიან დიდ [გადასახადს], ხოლო გარკვეულ პირობებში, კიდევ აღემატებიან მას.

გადასახადებს საზღვრავენ და ჰკრეფენ მოურავები და მისი ხელქვეითი კაზბეკები (თუ ყაზბეგები?—გ. გ.) და გზირები.

ბაჟები თბილისში და ყველგან შეადგენენ 10 პროცენტს.

მარილი შემოაქვთ ერევნიდან—საზღვრიდან ორი დღის სავალზეა—და მეფეს აძლევენ, ბათმანს 10 კაპიკად, ხოლო შემდეგ იყიდება 20 კაპიკად.

თბილისელი მეთევზეები, მტკვარში თევზის ჰერის უფლებისთვის, მეფეს ყოველწლიურად უხდიან ათას სამას, ან ათას ოთხას შანეთს, ხოლო ნატურით—დაჭერილი თევზის ერთ მესამედს.

საბადოებსა და მეტალურგიულ ქარხნებსაც, როგორადაც ცუდები ისინი არ უნდა იყვნენ, მოაქვთ აგრეთვე გარკვეული შემოსავალი, რადგან მათზე არათფერი იხარჯება და სამუშაოს მეტი წილი სრულდება აუნაზღაურებლად.

ბევრი დანაშაულება ისჯება ქონების კონფისკაციით, რაც წლიურად არც თუ ისე მცირე შემოსავალს იძლევა.

ქართლის სამეფოს ფულები.

მეფე აჭრევინებს სპილენძის და ვერცხლის სახელმწიფო ფულებს, რისთვისაც მას საკუთარი საბადოები უგზავნიან მეტალს. საკუთრივ სახელმწიფო ფულებს გარდა, მოძრაობაში იმყოფებიან თურქული, სპარსული და რუსული ფულებიც.

1. ფული არის სპილენძის ხურდა-ფული, ნაწილობრივ მრგვალი, ნაწილობრივ კუთხოვანი, 2 $\frac{1}{2}$ დრაქმის სიმძიმის. ერთ მხარეს ამოკვეთილია სასწორი, რომლის [თევზებს—გ. გ.] შორის არის მოთავსებული დედამიწის სფერო ჯვრით, ზემოთ—გვირგვინი და მის მარცხენა მხარეს ხმალი, მარჯვნივ კი—სკიპტრა. მეორე მხარეს არაბულად აწერია მოჭრის ადგილი და თარიღი. მისი ფასი უდრის რუსულ „დენეშუკა“-ს ანუ $\frac{1}{2}$ კაპიკს.

2. შაურსი—ვერცხლის ფულია, უდრის 10 ქართულ ფულს, ან 5 რუსულ კაპიკს და იწონის 12 $\frac{1}{3}$ გრანს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია „გეოკერინ“, მიორეზე „სარბი ტეფლის“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში.

3. უზალთუნა—ვერცხლის ფულია, 25 გრანი სიმძიმის, უდრის 2 შაურსს, ან 10 კაპიკს და მოჭრილია ისევე, როგორც ზემოთ მოხსენებული [მონეტები].

4. აბაზი—ვერცხლის ფულია, 50 გრანი წონით, უდრის 4 შაურსს, ან 20 კაპიკს; აქვს არაბული წარწერა: „ალაჰანმუ ლილლოჰუ რაბბილ აღემინ“,

oder 20 Kop. an Werth mit der arabischen Inschrift: Alhamdu Lillohü rabbil alemin, d. i. der göttlichen Majestät, die Welt schuf, und auf der andern Seite: Sarbi Teflis; 1183 Sena, d. i. geschlagen in Teflis, im Jahr (der Hegira) 1183 oder unserer Rechnung 1770. Diese ist die häufigste und fast einzige Münze im Gebiete des Zaars Heraklius. Ihr eigentlicher Werth gegen Kupfermünze ist nur 20 Kop., man erhält aber für einen Katharineurubel $5 \frac{1}{2}$ Abas und für einen Elisabeth- oder Annenrubel $6 \frac{1}{2}$ Abas.

5. Samy Abasebi, eine Silbermünze $2 \frac{1}{2}$ Drachmen schwer, vom Werthe 3 Abas oder 60 Kop. Die Inschrift wie auf dem Abasy (Nr. 4). Alle angeführten Silbermünzen läßt der Zaar Heraklius von sehr guten, löthigen Silber schlagen.

6. Georgianische Tschauri oder 5 Kopekenstücke von feinem Silber, unter der türkischen Regierung geschlagen; haben mit arabischen Buchstaben an einer Seite den Namenszug: Machmut Chan und auf der andern: Sarbi Teflis 1132 Sena d. i. Geprägt in Teflis im Jahr (der Hegira 1143) oder unserm 1730.

7. Georgianische Usaltung oder 10 Kopekenstücke von feinem Silber, unter persischer Regierung geschlagen. An einer Seite eine persische unleserliche Inschrift, an der andern Sarbi Teflis, Sena 1132. d. i. Geprägt in Teflis 1718.

8. Georgianische Abasy unter persischer Regierung, von feinem Silber, 1 Drachme und 14 Gran schwer, mit persischer Inschrift auf einer Seite: Lailala Illala Mahame Derra Sulula¹, Ali sun Ueli julah, d. i. Außer den jezigen Gott kein Gott, Mahamed sein Prophet und Ali sein Bevollmächtigter. Auf der andern Seite: Serbi Teflis, Sena 1143 (1729). Das übrige ist unleserlich. Diese alten Abasy gelten $1 \frac{1}{2}$ neue und sind sehr selten.

Persische, in Georgien nur seltene Münzen:

1. Von feinem Silber $2 \frac{1}{2}$ Abas oder 50 Kop. 3 Drachmen und 6 Gran schwer, mit der persischen Inschrift an einer Seite: Hasti Sultan Bersalatin Dschihan Schahan Nadir Sahipkeran, d. i. Es ist der mächtigste Herr der Welt, des Königs König, Nadir der Held. Auf der andern Seite: Sarbi Nadir Abad. Sena 1152, welches unsers 1739-stes ist.

2. Von sehr feinem Silber 52 Gran schwer, $1 \frac{1}{2}$ Abas oder 30 Kop. mit der persischen Inschrift: Nadir Sultan und auf der andern Challa dallahu Mülkaha, Tebris, d. i. Von Gottes Gnade habe ich die Gewalt zu Tebris.

3. Ein halber Abas von feinem Silber mit der persischen Inschrift wie auf Nr. 8. und auf der andern Seite: Seke Berses Kerdinam Salianat Rader Schihan Tablehak Hasari Adalet Sani Sahi bkrak. Sarbe Eriwan Sena 1141. Das erste ist unverständlich, das letzte heißt: Geprägt in Eriwan 1141 oder 1737.

¹ Lailala—Sulula, G.] Bailala Illaha Mahameden Kasulalla, P.

ე. ი. „ღვთაებრივი უდიდებულესობა, რომელმაც შექმნა სამყარო“, და მეორე მხარეს: „სარბი ტეფლის; 1183 სენა“, ე. ი. „მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1183 წელს“, ანუ ჩვენებურად 1770 წელს. ეს არის ყველაზე გავრცელებული და თითქმის ერთადერთი ფული ერეკლე მეფის სამფლობელოში. მისი ნამდვილი (საკუთარი) ფასი, სპილენძის ფულთან შედარებით, არის მხოლოდ 20 კაპიკი; ეკატერინეს მანეთში იღებენ 5 1/2 აბაზს, ხოლო ელისაბედის ან ანნას მანეთში—6 1/2 აბაზს.

5. სამი აბაზები (Samy Abesebi), ვერცხლის ფულია 2 1/2 დრაქმის სიმძიმისა, უდრის 3 აბაზს, ანუ 60 კაპიკს. წარწერა იგივე [აქვს], რაც აბაზს (№ 4). ყველა ნახსენები ვერცხლის ფულები იჭრება ერეკლეს ბრძანებით ძალიან კარგი ჭედადი ვერცხლიდან.

6. ქართული შაური, ანუ 5 კაპიკიანი, კარგი (წმინდა) ვერცხლიდანაა, თურქეთის ბატონობის დროს მოჭრილი; ერთ მხარეს არაბულად [აწერია] სახელი „მაჰმუდ ხანი“, მეორე მხარეს „სარბი ტეფლის 1132 სენა“, ე. ი. მოჭრილი თბილისში ჰიჯრით 1143 წ. (?), ე. ი. ჩვენებურად 1730 წ.

7. ქართული უხალთუნი, ანუ 10 კაპიკიანი, სპარსეთის ბატონობის დროსაა მოჭრილი კარგი ვერცხლიდან. ერთ მხარეს აქვს გაურკვეველი (არ იკითხება) სპარსული წარწერა, მეორეზე კი—„სარბი ტეფლის, სენა 1132“, ე. ი. მოჭრილია თბილისში 1718 წელს.

8. ქართული აბაზი სპარსეთის ბატონობის დროსაა [მოჭრილი] კარგი (წმინდა) ვერცხლისგან, 1 დრაქმა და 14 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით ერთ მხარეს: „ლაილა ილლა მამამე დერა სულულა, ალი სუნ უელი იულახ“, ე. ი. „ერთი ღმერთის გარდა არცერთი ღმერთი, მუჰამედი მისი წინასწარმეტყველი და ალი მისი რწმუნებული“. მეორე მხარეს: „სერბი ტეფლის, სენა 1143“ (1729). დანარჩენი ბუნდოვანია (არ იკითხება). ეს ძველი აბაზი უდრის 1, 1/2 აბაზს და ძალიან იშვიათია.

სპარსული, ოლონდსაქართველოში იშვიათად
[გავრცელებული] ფულები

1. წმინდა (კარგი) ვერცხლისა, 2 1/2 აბაზი ანუ 50 კაპ. [ღირებულების], წონით 3 დრაქმა და 6 გრანი, სპარსული წარწერით—ერთ მხარეს: „ჰასტი სულტან ბერსალატინ ჯიხან შახან ნადირ საჰიპკერან“, ე. ი. „ეს არის ყველაზე ძლიერი მბრძანებელი, ბატონი მსოფლიოსი, მეფეთა მეფე, ნადირი—გმირი“. მეორე მხარეს: „სარბი ნადირ აბად სენა 1152“, რაც ჩვენს 1739 წელს უდრის.

2. ძალიან წმინდა ვერცხლისგან; 52 გრანი სიმძიმის, [უდრის] 1 1/2 აბაზს, ანუ 30 კაპიკს, სპარსული წარწერით: „ნადირ სულტან“ და მეორე [მხარეზე]—„ხალა დალაჰუ მიულკაჰა, ტებრის“, ე. ი. „ღმერთის წყალობით მაქვს მე მბრძანებლობა თებრისზე“.

3. ნახევარი აბაზი [ს ტოლი] კარგი ვერცხლისგან, სპარსული წარწერით, როგორც № 8-ზეა, ხოლო მეორე მხარეს: „სეკე ბერსეს კერდინამ სალიანატ რადერ შიპან ტაბლეჰაკ ჰასარი ადალეტ სანი საჰი ბკრაჰ. სარბე ერივან სენა 1141“. პირველი გაუგებარია; ბოლო ნიშნავს—„მოჭრილი ერივანში 1141“, ანუ 1737 წელს.

4. Ein länglicher, viereckiger Abas von feinem Silber, 50 Gran schwer, mit unleserlicher Schrift vom Jahr 1120, d. i. 1714.

5. Ein persischer runder Abas von feinem Silber 1 Drachme 15 Gran schwer, mit unleserlicher Inschrift von 1141, d. i. 1730.

6. Ein persischer Abas von feinem Silber 1 Drachme schwer, nach muchamedanischer Zeitrechnung 1183, nach unserer 1769. in Gandscha geschlagen.

7. Ein persischer Abas von feinem Silber 1 Drachma 25 Gran schwer mit der persischen Inschrift: Lailaha u. s. f. wie Nr. 8. und auf der andern Seite: Sarbi Ispahan Sena 1114. Geschlagen in Ispahan 1114 oder 1700.

Die Perser und Georgianer wissen noch nicht edle Metalle gehörig zu legiren, und münzen sie daher fein aus. Sie haben auch nicht die Vortheile des Münzens, sondern wiegen jedes Stück ab und schneiden soviel davon ab als nöthig ist es zu rechter Schwere zubringen. Die Türken haben ihre Münzen in diesem Jahre europäisch eingerichtet. Para gelten in Kartulien nicht.

Rußische Imperiale, geor. Tumani werden gern genommen.
Dukaten, georg. Okra.

Karduelische Gewichte sind:

1 Kot wiegt 10 Litra.

1 Litra wiegt 4 Tschareki, nach Rußischem Gewicht $8 \frac{3}{4}$ Pfund.

1 Batman ist mit Litra gleich.

1 Tschareki wiegt 5 Stiel.

1 Stili 36 Misgal oder $5 \frac{1}{4}$ Unzen.

1 Misgal 70 Gran oder 1 Drachma und 10 Gran.

1 Pina ist 2 Litra.

Das Längen-Maaß

1 Adeli ist 3 Fuß 4 Zoll engl. Maaß.

Das Maaß der Flüssigkeiten.

1 Tuni beträgt nach Gewicht 1 Litra.

4. წაგრძელებული, ოთხკუთხა, აბაზი[ს ღირებულების], კარგი ვერცხლისაა, 50 გრანი სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1120 წლისა, ე. ი. 1714 წლისა.

5. სპარსული მრგვალი აბაზი[ს ტოლფასოვანი], კარგი ვერცხლისგანაა, 1 დრაქმა და 15 გრანის სიმძიმის, ამოუკითხავი წარწერით 1141 წ., ე. ი. 1730 წლისა.

6. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლის, 1 დრაქმა სიმძიმის, მაჰმადიანური წელთაღრიცხვით 1183 წლის, ჩვენებურად 1769 წლისა, მოჭრილი განჯაში.

7. სპარსული აბაზი, კარგი ვერცხლისა, 1 დრაქმა და 25 გრანი სიმძიმით, სპარსული წარწერით: „ლაილაპა“ და ა. შ., როგორც № 8 და მეორე მხარეს: „სარბი ისპაჰან სენა 1114“; მოჭრილი ისპაჰანში 1114, ანუ 1700 წელს.

სპარსელებმა და ქართველებმა ჯერ კიდევ არ იციან, თუ როგორ უნდა გადაადნონ კეთილშობილი მეტალები; ამიტომაც ისინი თხლად (წმინდად) კრიან. მათ არც კრაში აქვთ უპირატესობა, რადგან ისინი სწონიან ყოველ ნაქერს და იმდენს აჭრიან, სანამ არ დაიყვანენ საჭირო წონამდე. თურქებმა ამ წელს თავიანთი ფული ევროპულად დაამზადეს. ფარა ქართლის სამეფოში ხმარებაში არ არის.

რუსულ იმპერიას, ქართულად „თუმანი“, ხალისით იღებენ. დუკატები, ქართულად ოქრო (Okra).

ქართლში წონის ერთეულებია

კოდი, იწონის 10 ლიტრას.

ლიტრა, იწონის 4 ჩარექს, რუსული წონის ერთეულებით— $8\frac{3}{4}$ ფუნტს. ბათმანი უდრის ლიტრას.

ჩარექი = 5 სტილს.

სტილი = 36 მისხალს, ანუ $5\frac{1}{4}$ უნციას.

მისხალი = 70 გრანს, ანუ 1 დრაქმას და 10 გრანს.

პინა = 2 ლიტრას.

ზომის ერთეულები

1 ადლი არის 3 ფუტი და 4 დუიმი ინგლისური საზომით.

სითხის საზომი ერთეულები

1 თუნგი (Tuni) წონით შეადგენს 1 ლიტრას.

2. Die provinz Unter-Kartweli oder Georgien; Kweno-Kartweli

Sie liegt an der rechten Seite des Kur, unter Semo oder Ober-Kartweli, von der Mündung des Aragi (der linken des Kur) weiter ostlich hinab, und recht in S. Bis an den Nachatir der rechten des Kur, südostlich hat sie türkisch Gebiet, westlich die Georgische Provinz Somchiti und nordlich den Kur mit den daranstoßenden Innern Kartweli.

Sie hat öfters türkische und persische Verheerungen erlitten und ist davon noch jezo einer Wüste mit Ruinen vieler Wohnsitze mehr als einem bewohnten Lande ähnlich. Indessen besitzt sie Teflis, die Hauptstadt des kartelischen Staates nicht nur, sondern des ganzen Georgiens.

Der Distrikt Trialeti, liegt um den Oberrn Ksia und hat norlich den Distrikt Satarchino. Er ist ganz auf dem südlichsten Vorgebürge in einer guten Gegend, aber äusserst verwüstet. Man siehet die Trümmer(n) von Zalkan, Wedsane, Parwonidschan, u. d. m. georgische Festungen. Die Einwohner seiner wenigen Wohnsize sind Georgianer.

Sadschawacho liegt zwischen dem Kur und der linken des Algeti, Trialeti in allem gleich.

Sabarato, an der rechten Seite des Kur gegen den Nachatir und Algete hin. In diesem Distrikte sind: Teflis die Residenz, Kumisi, Birtwisi, G[o]jubani, Waschlonani, alles Festungen; Asureti, Enageti, Monasteri, Kochschori, ehemals zaarische Residenz und wenig andere Dörfer, denn es ist, der Residenz ungeachtet, äusserst wüst.

Im Distrikte sind die Beiden nicht großen Seen Sambasi und Tschala.

3. Die provinz Somchiti

Sie hat ihre Lage auf dem araratischen Vorgebürge, ihrem Namen von Somäch ein Armenier, wegen ihrer vorigen Einwohner, der Armenier, und enthält nur wenig Georgianer. Wahren und historischen Umständen nach ist sie ehemals ein Theil von Armenien gewesen, aber seit ein Paar Jahrhunderten ein Erbtheil der georgiaschen Zaaren und auch jezo dem Zaaren Karteliens unterthan, wiewohl die kartelisch fürstliche Familie Orbelianow fast nicht weniger Eigenthum, als der Zaar selbst, an derselben hat.

2. პროვინცია ქვემო ქართლი

ის მდებარეობს მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ზემო ქართლის ქვემოთ, არაგვის შესართავიდან (მტკვრის მარცხენა შენაკადია) აღმოსავლეთით ქვევით, და მარჯვნივ—სამხრეთით—მტკვრის მარჯვენა შენაკად ნახატირაშდე; სამხრეთ-აღმოსავლეთით მას აკრავს თურქული ოლქი, დასავლეთით—ქართული პროვინცია სომხითი და ჩრდილოეთით—მტკვარი, მასზე მომდგარი შიდა ქართლით.

მას ხშირად განუცდია თურქთა და სპარსთა გამანადგურებელი თავდასხმები და ამიტომ ის ახლაც საცხოვრებელთა ნანგრევებით სავსე უდაბნოს (ნაოხარს) უფრო ჰგავს, ვიდრე დასახლებულ მხარეს. ამასთან აქ არის თბილისი, დედაქალაქი არა მარტო ქართლის სამეფოსი, არამედ მთელი საქართველოსიც.

თ რ ი ა ლ ე თ ის მხარე მდებარეობს ზედა ქციაზე და ჩრდილოეთით აქვს მხარე ს ა თ ა რ ხ ნ ო. ის მთლიანად სამხრეთ მთისწინეთშია, აქვს კარგი მდებარეობა, მაგრამ ძალზე გაპარტახებულია. ჩანან ნანგრევები წალკის, ვედზანის (?), ფარვანიდშანის (?), და სხვა ბევრი ქართული ციხეებისა. მოსახლეობა მისი მცირეოდენი დასახლებული პუნქტებისა ქართველებია.

ს ა ჯ ა ვ ა ხ ო მდებარეობს მტკვარსა და ალგეთის მარცხენა ნაპირს შორის და მთლიანად ჰგავს თრიალეთს.

ს ა ბ ა რ ა თ ო [ძვეს] მტკვრის მარჯვენა მხარეზე, ნახატირის პირდაპირ და ალგეთის იქით. ამ მხარეში არიან: თბილისი—რეზიდენცია, კუმისი, ბირთვისი, ლოუბანი, ვაშლოვანი—ყველა ესენი ციხეებია; ასურეთი, ენაგეთი, მონასტერი, კოჭორი—წინათ მეფის რეზიდენცია, და *ილივე სხვა სოფლები; მიუხედავად იმისა, რომ ეს რეზიდენციაა, ძალზე გაუქაცრიელებულია.

ამ მხარეში არის ორი პატარა ტბა—სამბასი (?) და ჭალა (?).

3. პროვინცია სომხითი

ის მდებარეობს არარატის მთისწინეთში, სახელი წარმომდგარია სომეხიდან, თავისი ძველი მცხოვრებლებიდან: იქ ცხოვრობენ ცოტა ქართველები. ნამდვილი და ისტორიული გარემოების მიხედვით წინათ ის იყო სომხეთის ნაწილი, მაგრამ რამდენიმე საუკუნეა, რაც ის ქართველი მეფის სამკვიდროა და ახლაც ემორჩილება ქართლის მეფეს, თუმცა ორბელიანთა ქართულ თავადურ გვარს მეფეზე არც თუ ბევრად მცირე საკუთრების უფლება აქვს მასზე.

Sie nimmt den nordlichen Theil des araratischen Vorgebürges, zwischen den Kurfüssen Ksia oder Nachatir und Achistafa ein.

Sie hat in O. den terekemenischen tatarischen Distrikt Ganscha.

In SW. gränzt sie mit dem terekemenisch-türkischen Distrikten Kars und Eriwan.

In W. mit Ober- und Unter Kardueli und in N. mit Unter Kardnel und dem Kurfluß, der sie von Kacheti scheidet.

Auch diese Provinz ist sehr verwüstet, vorzüglich ist es der westliche oder obere Theil; dennoch ist sie so gut als eine der besten georgischen Provinzen bevölkert.

Der bey weiten größte Theil ihrer Einwohner besteht aus terekemenischen oder türkmenischen Tataren, die die tatarische Sprache in türkischer Mundart sprechen und Muhamedaner sind. Ihrem Lande fehlt weder guter Boden noch Waldung; aber die Tataren legen sich meistens bloß auf die Viehzucht und die mehresten wohnen nur des Winters in ihren Dörfern, des Sommers aber stehen sie gewöhnlich im freyen in Jurten oder Erdhütten, die sie gemeinlich jährlich ein paar mahl verändern. Sie haben doch Obstgärten, auch kleine Korn- besonders Reißfelder.

Ob sie gleich wirkliche Unterthanen des kartelischen Zaars sind, Steuer geben, in Kriegen Mannschaft stellen, so macht sie doch Religion, Sprache, Lage des Landes und leichte, gleichsam halb nomadische Verfassung zu sehr zweydeutigen Unterthanen, dagegen türkische Parteygänger sie sehr leicht abwendig machen.

Unter den terekemenischen Tataren sind auch noch viele armenische Dörfer unter den tatarischen. Sie haben sich bey ihrem Glauben und ihrer Sprache erhalten, wohnen und leben aber völlig wie die Tataren.

Der Distrikt Kasachi liegt an der rechten des Kur, vom Indscha hinab bis an den Distrikt Bortschalo und theils bis an Gandscha; südlich hat er den Distrikt Bampek. In diesem Distrikt sind Kupfer- Eisen- und Bleyerzanbrüche. Man rechnet hier 6000 Familien und unter diesen $\frac{2}{3}$ für Tataren und $\frac{1}{3}$ für Armenier, welches Verhältniß für ganz Sonchiti seyn möchte. Dörfer dieses Distrikts sind: 1. Wekil Amadaga, das oberste am Kur, wo der Aelteste oder das Oberhaupt des Distriktes seinen Siz hat. 2. Kaweli Kasaman, das unterste Dorf am Kur. Am Indschaflußchen: 3. Schichalo 4. Sahafalo 5. Kosacheli 6. Pekalo 7. Pirula und 8. Chalpalo. Am Achistafa und dessen Bächen nemlich: 9. Chilchina 10. Kaiahansano 11. Tachkasaman 12. Karukoilni 13. Dileboslo 14. Dschosarlu 15. Usumtula, armen. 16. Saldach 17. Schalabagi 18. Altschatschu 19. Seikara das oberste am Achistafa, 20. Kasanisch 23. Akipara, beyde armenisch, 24. Kuneni 25. Kilkachi 26. Gawasano 27. Urkmalo 28. Demurtschulas armenisch und 29. Taschsolahlu.

მას უჭირავს არარატის მთისწინეთის ჩრდილო ნაწილი, მტკვრის შენაკადებს ქციასა, ანუ ნახატირსა და ახსტაფას შორის.

აღმოსავლეთით მას ემეზობლება თურქმანულ-თათრული მხარე განჯა.

სამხრეთ-დასავლეთით მას ესაზღვრება თურქმანულ-თურქული მხარეები ყარსი და ერივანი.

დასავლეთით ესაზღვრება ზემო და ქვემო ქართლს, ხოლო ჩრდილოეთით—ქვემო ქართლსა და შტკვარს, რომელიც მას კახეთისგან ჰყოფს.

ეს პროვინცია ძალიან გაჩანავებულია, უმთავრესად ეს არის დასავლეთი, ან ზემო ნაწილი; მაინც ის არის ისევე კარგად დასახლებული, როგორც ყველაზე უკეთესი ქართული პროვინცია.

მისი მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს შეადგენენ თარაქამა, ანუ თურქმანი თათრები, რომლებიც ლაპარაკობენ თათრული ენის თურქულ დიალექტზე და არიან მაჰმადიანები. მათ ქვეყანას არ აკლია არც კარგი ნიადაგი და არც ტყე; მაგრამ თათრები უმეტესად მისდევენ მესაქონლეობას და ზეტი წილი თავის სოფლებში მხოლოდ ზამთრობით ცხოვრობს, ზაფხულობით კი ჩვეულებრივ დვანან იურტებში ან მიწურებში, რომელთაც, საერთოდ, წელიწადში ორჯერ იცვლიან. ამასთან მათ აქვთ ხეხილის ბაღები, აგრეთვე ხორბლის, უმთავრესად ბრინჯის პატარა ყანები.

მიუხედავად იმისა, რომ ისინი არიან ქართლის მეფის ნამდვილი ქვეშევრდომები, უხდიან [მას] გადასახადს, გამოჰყავთ ომში მემორები, მაინც მათი რელიგია, ენა, მღებარეობა ქვეყნისა და მსუბუქი, ნახევრად მომთაბარული კანონმდებლობა ხდის მათ ძალიან მერყევე ქვეშევრდომებად; სამაგიეროდ თურქეთის პარტიის მომხრეებს შეუძლიათ ისინი იოლად გადაიბირონ.

თურქმან (თარაქამა) თათართა შორის აგრეთვე ბევრია სომხური სოფლები. მათ შენარჩუნებული აქვთ თავისი რელიგია და ენა, მაგრამ მთლად ისევე ცხოვრობენ, როგორც თათრები.

მხარე ყ ა ზ ა ხ ი მღებარეობს მტკვრის მარჯვნივ, ინჯიდან ქვევით ბორჩალოს მხარემდე და ნაწილობრივ განჯამდე; სამხრეთით აკრავს მხარე ბამბაკი. ამ მხარეში არის სპილენძის, რკინის და ტყვიის მადნები. აქ ითვლიან 6000 ოჯახს, რომელთაგან $\frac{2}{3}$ თათრებია, $\frac{1}{3}$ —სომხები; ეს შეფარდება მთელი სომხითისთვისაცაა. ამ მხარის სოფლებია: 1. ვეჟილ ამადაგა (?), ყველაზე ზემოთა მტკვარზე, სადაც მხარის მმართველს, ანუ უხუცესს თავისი საჯდომი აქვს; 2. ჩაილი ქესამანი (?), ყველაზე ქვემო სოფელი მტკვარზე, მდინარე ინჯაზე; 3. შიხილი 4. საჰაფალო (საფარლო?—გ. გ.) 5. ყაზახლი 6. ფეიქანლი (Pekalo) 7. ფირილი და 8. ხალფალი. ახსტაფასა და მის შენაკადებზე, სახელდობრ: 9. ხილხინა 10. ყარაჰასანლო 11. დღაქესამანი 12. ყარაყოინლო 13. დილებოსლო (?) 14. დშოსარლო (?) 15. უზუნთალა სომხური; 16. სალდახი 17. შალალბაგი (ჩალ-დაგი?) 18. აღჩაჩუ (?) 19. სეიკარა (?) ყველაზე ზევითა ახსტაფაზე. 20. კაზანიშ (ყაზანიჩი—გ. გ.) 21. აქსიბარა (?), ორივე სომხური 24. კუნენი 25. კილკახი (?) 26. გავაზანო (გეოვაზანი?—გ. გ.) 27. ურკმაზლი 28. დეშურჩილარი სომხური და 29. დაშალალოლი.

16. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

Der Distrikt Bortschalo.

Er nimmt die untere Gegend des Tobete der rechten des Ksia und reicht am Ksia bis zum Einfall in die rechte des Kur und an demselben bis an den Indscha des Kur hinab. Nordlich hat er also den Ksia und Kur, ostlich den Distrikt Kasachi, südlich den Distrikt Bampox und westlich den Distrikt Taschiri.

Seine äussere Beschaffenheit ist die allgemein angezeigte und seine innere dem Distrikt Kasachi gleich. Auch derselbe ist äusserst verwüstet, und wird von muhamedanischen Tataren und nächst diesen von Armenier[n] bewohnt. Dessen Dörfer und Ortschaften sind; 1. Bosane 2. Achschasle 3. Karahosau 4. Takele 5. Achmenmete 6. Katschagan 7. Ulaschte 8. Arawle oder Araply ward unter Schach Nadir mit 50 tatar. Familien angelegt. 9. Saraly 10. Mamai Kirichly, ward unter dem Schach Nadir für 10 Familien aus Ispahan erbauet. 11. Lalalu 12. Achtschalkala eine sogenannte Festung. Alle genannte werden von Tataren bewohnt. Armenische Dörfer aber sind: 13. Schnagi 14. Tisgangi, dessen Einwohner aus Lore hieher versetzt sind. 15. Sadachle oder eigentlich Sangana. Sadachle ward 1771 mit Einwohnern aus Aktschekal angelegt und hat 40 tatarische und 20 armenische Häuser; 16. Terkeum am Tebete, 1767 mit 30 tatarischen Familien aus Aktschekala angelegt. 17. Schamali am Tebete aus Karaklyse angelegt, es hatte 1772 15 Häuser. 18. Kajagodschali, ward 1768 am Tebete angelegt, und erhielt 20 tatarische Familien aus Eriwan und Kacheti. 19. Sakal am Tebete, ward unter der Herrschaft des persischen Schach Nadir erbauet und enthielt 1772. 20 tatarische Familien.

In tatarischen Dörfern sind bisweilen auch Armenier und umgekehrt. Man rechnet die Einwohner dieses Kreises an 2000 Familien.

Was von den Kasachi gesagt ist, gilt auch von diesen, daß sie nemlich zwar jezo zaarische Unterthanen sind, es aber nach den Umständen aber bald mit den Türken in Kars, bald mit dem Chan von Eriwan halten.

Der tatarische Distrikt Bampok oder Bampox.

Er liegt von Teflis in S. in der Provinz Somchiti, oben um den Tebete des Ksia, im araratischen Vorgebürge zwischen dem ihm westlichen Distrikt Bartschalo und dem südwestl. türkischen Distrikt Airumli, in welchem Kars die Hauptstadt ist.

Die Bewohner desselben sind, wie in Bortschalo und Kasachi, terekemenische Tataren, und unter diesen Armenianer.

Sie bewohnen ein eben so zerstörtes, wüstes Land und sind eben so unsichere Unterthanen des kartuelischen Zaaren Heraklius als die von Bortschalo und Kasachi.

Die Namen ihrer Dörfer sind mir nicht bekannt geworden.

მას უკავია ქციის მარჯვენა შენაკადის—ღებედას ქვედა მიდამოები და აღწევს ქციას და მის შესართავს მტკერის მარჯვენა ნაპირზე და მასზე კი მტკერის შენაკად ინჯამდე ქვევით. ამრიგად, ჩრდილოეთიდან მას აქვს ქცია და მტკვარი, აღმოსავლეთით—ყაზახის მხარე, სამხრეთით—ბანბაქის მხარე, ხოლო დასავლეთით—ტაშირის მხარე.

მისი გარეგნული ვითარება საყოველთაოა, ხოლო შინა ვითარება—ყაზახისას ჰგავს. ესეც უაღრესად გაჩანაგებულია და დასახლებულია მაჰმადიანი თათრებით და მათ გარდა სომხებითაც. მათი სოფლები და სადგომი ადგილებია: 1. ბონსანე (?) 2. ახშასლე (?) 3. ყარაპასან (?) 4. ტაქელე (თაქიალო) 5. ახმენმეტე (ახმამადლო) 6. ქაჩაგანი 7. ულაშტე (ულაშლო) 8. არავლე, ან არაპლი (არაფლო) შაპ ნადირმა შეადგინა 50 თათრული ოჯახით. 9. სარალი 10. მამაი კირიხლი¹. ნადირშაჰის მიერ ისპაპანიდან გადმოყვანილი 10 ოჯახით იქნა შედგენილი. 11. ლალალო 12. აღჯაყალა, ეგრეთ წოდებული ციხე. ყველა ჩამოთვლილნი დასახლებულნი არიან თათრებით. სომხური სოფლებია: 13. შნაგი (აშაგა?) 14. ტისგანგი (თაზაქენდი?), რომლის მცხოვრებნი ლორიდან არიან გადმოყვანილნი, 15. სადახლე, ანდა, ჩვეულებრივ, სანგანა. სადახლე 1771 წ. შეიქმნა აღჯაყალას მცხოვრებთაგან და შეიცავს 40 თათრულ და 20 სომხურ სახლს; 16. ტერკეუნ (?) ღებედაზე, 1767 წ. შედგა აღჯაყალიდან [გადმოყვანილი] 30 თათრული ოჯახიდან. 17. შუმალი ღებედაზეა, შედგა ყარაქლისიდან; 1772 წ. მას ჰქონდა 15 სახლი. 18. კაიყოჯალო შეიქმნა 1768 წ. ღებედაზე და შეიცავს 20 თათრულ ოჯახს ერივანიდან და კახეთიდან [გადმოყვანილს]. 19. საკალ (სარალი?) ღებედაზე, აშენდა სპარსეთის შაჰის ნადირის ბატონობისას და 1772 წ. შეიცავდა 20 თათრულ ოჯახს.

თათრულ სოფლებში ზოგჯერ არიან სომხებიც და პირიქით.

ამ მხარის მოსახლეობას ითვლიან 2000 ოჯახით.

რაც ითქვა ყაზახის შესახებ, ეკუთვნის ამასაც, რადგან ისინი მეფის ქვეშევრდომობაში არიან; მაგრამ გარემოებათა გამო ხან ყარსის თურქების, ხან ერევნის ხანის მხარეზე დგებიან.

თათრული მხარე ბამბეკი ანუ ბამბაკი

ის მდებარეობს თბილისის სამხრეთით, სომხეთის პროვინციაში, ზევით ქციის შენაკად ღებედაზე, არარატის მთისწინეთში, მის დასავლეთით მდებარე ბორჩალოსა და სამხრეთ-დასავლეთით თურქულ მხარეს—აირუმლის შორის, რომლის (აირუმლის—გ. გ.) მთავარი ქალაქია ყარსი.

მისი მოსახლეობა, როგორც ბორჩალოსა და ყაზახში, არიან თურქმანი (თარაქამა) თათრები, მათ შორის არიან სომხებიც.

ისინი ცხოვრობენ ისევე გაჩანაგებულ, გაუდაბურებულ ქვეყანაში და არიან ისევე არასაიმედო ქვეშევრდომები ქართლის მეფისა—ერეკლესი,--როგორც ბორჩალოელები და ყაზახელები.

მათი სოფლების სახელები მე ვერ გავიგე.

¹ ეს არის მამაი და კირიხლო.

Der armenische Distrikt Taschiri.

Er liegt in Somchiti, von Teflis in SSW. oben am Poladauri des Maschawer und gränzt südlich mit dem türkischen Distrikt Airumli oder Kars, ostlich mit Bampek.

Der persische Schach Nadir hat ihn äusserst verheeret. Seine mehresten Einwohner sind Armenier und hiernächst terekemenische Tataren.

Er hat übrigens die Lage im araratischen Gebürge, die wüste Beschaffenheit, die Unsicherheit der Oberherrschaft des kartuelischen Zaares, kurz alles physische, politische und ökonomische mit dem vorherigen Somchetischen Distrikt gemein. Vom Hauptdorf desselben bis Achatala rechnet man eine Tagereise.

Dieser Kreis scheint auf den Karten mit Tauri, Taschirisi gemeint zu sein.

Von seinen Dörfern gehören folgende dem Zaar: Achtasch, Urul, Ardarbeg, Dulbandelu, Balukaia, wo Kupfergruben; Telu und Mischana, wo gleichfalls Kupfergruben.

Die übrigen, so wie die Familienzahl, kann ich nicht sicher angeben.

In oder neben diesem Distrikt, im türkischen Gebiet, ist der See Palakazio.

Der Somchitisch-Armenische Distrikt Kaikur, liegt im araratischen Vorgebürge von Teflis in SW. oben am Maschaweri und gränzt südlich und westlich mit türkischen Gebiet.

Er gleicht Taschiri in allem auch in den durch Schach-Nadir erlittenen Verwüstungen völlig.

Der Distrikt Temirchohasante.

Die Tataren desselben werden gewöhnlich Temirsch-Jaussaule genannt und 500 Familien geschätzt. Sie wohnten 10000 Familien stark am Jör, in Kachetien, wo ihre Gegend Karaga hies und wo sie vorzüglich Reis bauten, weil die Ueberschwemmungen der Reisfelder aus dem Jör leicht waren. Schach Nadir aber zerstörte ihre Wohnsitze und zerstreute sie. Von den wieder gesammelten wurden 5 Dörfer bey Telawy in Kachet erbaut, und die meisten versetzte der Zaar nach Sameluchi, wo sie, wieder den Kreis Temirche ausmachen. Dörfer desselben sind: 1. Kasalo 2. Kapanak 3. Keschaly 4. Ilimarlu 5. Nasarlu und 6. Sarwani.

Der tatarisch-georgische Distrikt Baidur.

Er liegt in Somchiti, zwischen dem südlichen Ksia oder Nachatir und nordlichen Algeti der linken des Kur, an beiden Flüssen über dem Distrikt Temirschehasante, dem er in Lage in dem Thal, zwischen dem Haupt- und Vorgebürge in dem wüsten Zustande, in der Zahl und Beschaffenheit der Einwohner, in der Zaarischen Oberherrschaft, kurz in allem gleicht, nur daß er seit längst seinen Ort behauptet. Unter dessen Dörfern ward Snarneuti am Algete von Teflis etwan 35 W. 1768 mit 40 armeni-

სომხური მხარე ტაშირი

ის მდებარეობს სომხეთში, თბილისიდან სამხრეთ—სამხრეთ-დასავლეთით, მაშავერას შენაკადის—ფოლადაურის ზემოთ და სამხრეთით ესაზღვრება თურქულ მხარეს აირუმლის ანუ ყარსს, აღმოსავლეთით—ბაშბეკს.

სპარსეთის შაჰმა ნადირმა ის სასტიკად გაანადგურა. მისი მოსახლეობის უმრავლესობას სომხები შეადგენენ, შემდეგ—თურქმანი (თარაქამა) თათრები.

ის, სხვათა შორის, მდებარეობს არარატის მთიანეთში, გაზანაგებულ მდგომარეობაშია, ქართლის მეფის მფლობელობა მასზე არამტკიცეა, მოკლედ, ყველაფრით—ფიზიკური, პოლიტიკური და ეკონომიური [პირობებით]—ეისგავსება სომხეთის მხარეს. მისი მთავარი სოფლიდან ახტალამდე ერთი დღის სავალია.

რუკებზე ამ მხარეში გულისხმობენ თაურს, ტაშირისს.

მისი სოფლებიდან შემდეგი ეკუთვნის მეფეს: ალტაში, ურუტი, აიდარბეგი, დოლბანდლუ, ბალახური, სადაც სპილენძის საბადოებია; თელუ და მისხანა, სადაც აგრეთვე სპილენძის მადნებია.

სხვა რამის თქმა, ისევე როგორც ოჯახების რაოდენობისა, დანამდევილებით არ შემოიძლია.

აქ, თუ ამ მხარის მეზობლად, თურქულ მხარეში, არის ტბა პალაკაციო.

სომხეთურ-სომხური მხარე ყაიყული მდებარეობს არარატის მთისწინეთზე, თბილისიდან სამხრეთ-დასავლეთით, ზემოთ მაშავერაზე და სამხრეთით და დასავლეთით ესაზღვრება თურქულ ოლქებს.

ის ყველაფერში ტაშირს ჰგავს, ნადირ-შაჰის მიერ ჩადენილ განადგურებაშიც კი.

მხარე დემურჩი-ჰასანლუ

მისი თათრები საერთოდ იწოდებიან დემირჩი-აიუსაულად და შეადგენენ 500 ოჯახს. მათი 10000 ოჯახი ცხოვრობდა იორზე, კახეთში, სადაც მათ მხარეს ერქვა ყარალა და სადაც უმთავრესად მოჰყავდათ ბრინჯი, რადგან წყალდიდობისას იორიდან ბრინჯის ველებზე წყალი იოლად გადმოდიოდა. ნადირ-შაჰმა კი დაარბია მათი საცხოვრებლები და დაფანტა ისინი. ხელახლა თავმოყრილათაგან დაასახლეს 5 სოფელი თელავთან, კახეთში, ხოლო უმეტესობა მეფემ სამელუხში (ალბათ სომხეთში, გ. გ.) გადაასახლა, სადა მათ კვლავ შექმნეს მხარე დემურჩი. მათი სოფლებია: 1. ქესალო 2. ყაფანახჩი 3. ქეშალო 4. ილიმარლუ (ილმაზლო?) 5. ნაზარლუ და 6. სარვანი.

თურქულ-ქართული მხარე ბაიდურთი

ის მდებარეობს სომხეთში, სამხრეთით ქციასა, ანუ ნახატირსა და ჩრდილოეთით მტკვრის მარცხენა შენაკად ალგეთს შორის, ორივე მდინარეზე თემირ-შე-ჰასანლუს მხარის ზემოთ, რომელსაც ის ჰგავს მდებარეობით დაბლობში, მთავარ მთასა და მთისწინეთს შუა, გაუდაბურებული მდგომარეობით, მცხოვრებთა რაოდენობით და ხასიათით (მდგომარეობით), მეფის ბატონობის აღიარებით; მოკლედ ჰგავს ყველაფრით, იმ განსხვავებით, რომ დიდი ხანია ინარჩუნებს თავის ადგილს. მის სოფლებს შორის სნარნეუთი (მარნეული?)—

schen und 30 tatarischen Familien, die ersten aus einem verwüsteten Dorfe dieses Namens, letztere aus dem ebenfalls ausgeplünderten Dorfe Genscha.

Das Dorf Gjararch ward ebenfalls 1768. von den Einwohnern des verwüsteten Ortes Akbahali angelegt. Es hatte 1772. 60 tatarische und 15 armenische Familien.

In den Distrikten Kasachi, Bartschalo, und Baidar wird, wie in Gandscha, Eriwan, Erzerum und Kars und auch in Schirwan und Schamahi türkisch oder tatarisch im türkischen Dialekt gesprochen; der türkische und gemeine tatarische Dialekt aber sind so verschieden, als lateinisch und italienisch. Persisch ist davon ganz verschieden.

Die Gurti, Kurti oder Kurden, sind ein zahlreich und sehr verbreitetes terekemenisch tatarisches Volk, von welchem eine Horde von etwan 6000 Familien, in araratischen Gebürge, an der südlichen Gränze Somchetiens, des Winters in Dörfern wohnt, des Sommers im Gebürge zieht. Sie haben mit den Tataren der Somchetischen Kreise gleiche Verfassung, Sprache und Religion und unterscheiden sich blos darin, daß sie bald frey, bald türkische, nie aber georgische Unterthanen sind. In unruhigen Zeiten vereinigen sie sich bisweilen mit den somchetischen Tataren, die dadurch dem kartelischen Zaar sehr gefährlich werden. Auch unter ihnen sind viele Armenianer.

Der persische Distrikt Eriwan gränzt südlich mit dem somchetischen Distrikte Bampox und gleicht demselben in allen. Seine Einwohner sind von eben den terekemenischen Tataren. Der Distrikt gehörte sonst auch zu Somchiti, die Perser aber haben ihn davon abgerissen und behalten.

In diesem Distrikt ist der große See Goktscha und auf einer Insel desselben das armenische Kloster Sewani.

Der Distrikt Airumlo gränzt westlicher in S. an Somcheti und ward von den Türken, eben so wie Eriwan von den Persern, abgerissen und behalten. Er gleicht in seiner Lage im araratischen Vorgebürge nemlich, nach seinen Einwohnern, welches terekemenische Tataren sind, also auch nach Glauben, Sprache und Verfassung, jenem somchetischen Kreise, nur unterscheidet er sich durch eine Stadt Kars die in diesen Gegenden zu den ansehnlichsten gehöret.

Der Distrikt Ganscha liegt Somchiti ostlich, in dem Winkel, den der Aras mit dem Kur macht.

Dieser von terekemenischen Tataren bewohnte, ehemalige Somchetische Distrikt hat sich unter den persischen Unruhen abgerissen, frey gemacht und einen eigenen Chan, über den sich jedoch der kartelische Zaar einige Oberherrschaft anmaßt. Gegenwärtig (1772) standen Zaar und Chan in gutem Vernehmen, wie sich denn der letztere im vorigen Winter einige Zeit in Teflis, zum Besuch, bey dem Zaaren Heraklius aufhielte.

Der vorzüglichste Ort dieses Distriktes ist die Stadt Ganscha, alle übrigen sind Dörfer.

აღკვეთზე მდებარე, თბილისიდან 35 ვერსზე, — 1768 წ. შეიქმნა 40 სომხური და 30 თათრული ოჯახისგან; პირველნი არიან ამავე სახელობის გაჩანაგებული სოფლიდან, მეორენი ასევე გაძარცულ სოფელ გენშადან (?).

სოფელი გიაურარხი ასევე 1768 წელს შესდგა განადგურებული სოფლის აკბაპალის (?) ძეგოვრებთაგან. 1772 წ. აქ იყვნენ 60 თათრული და 15 სომხური ოჯახი.

მხარეებში—ყაზახში, ბორჩალოში და ბაიდარში, ისევე როგორც განჯაში, ერევანში, ერზერუმში და ყარსში და აგრეთვე შირვანსა და შამახიაში, ლაპარაკობენ თურქულად; ან თათრულად, თურქულ დიალექტზე; თურქული და ჩვეულებრივი თათრული დიალექტი ისე განსხვავდებიან [ერთმანეთისაგან], როგორც ლათინური და იტალიური. სპარსული სრულიად განსხვავებულია.

გ უ რ თ ი, ქურთი ანუ კურდები, არის მრავალრიცხოვანი და ძალიან გავრცელებული თურქმან (თარაქამა)-თათრული ხალხი, რომელთაგან 6000 ოჯახისგან შემდგარი ერთი ურდო ცხოვრობს არარატის მთიანეთში, სომხეთის სამხრეთ საზღვართან; ზამთრობით ბინადრობენ სოფლებში, ზაფხულობით—მთაში. მათ აქვთ იგივე წყობა, ენა და რელიგია, რაც სომხეთის თათრებს, და მხოლოდ იმით განსხვავდებიან, რომ ისინი ხან თავისუფალნი არიან, ხან თურქთა ქვეშევრდომნი, ქართველთა კი—არასდროს. შფოთიანობისას ისინი ხანდახან უერთდებიან სომხეთის თათრებს და ამით ძალიან საშიშნი ხდებიან ქართლის მეფისთვის. მათ შორისაც ბევრი არიან სომხები.

სპარსული მხარე ერთიანი ესაზღვრება სამხრეთით სომხეთის მხარეს ბამბაკს და ესაგავსება მას ყველაფერში. ძისი მცხოვრებლები სწორედ თურქმანული (თარაქამა) თათრები არიან. თუმცა ეს მხარე ეკუთვნოდა სომხითს, მაგრამ სპარსელებმა მოგლიჯეს მას და დაიკავეს.

ამ მხარეში არის დიდი ტბა გოქჩა, ხოლო მის ერთ-ერთ კუნძულზე არის სომხური მონასტერი სევანი.

ა ი რ უ მ ლ ო ს მ ხ ა რ ე უფრო დასავლეთით სამხრეთიდან ესაზღვრება სომხეთს და, როგორც ერთიანი სპარსელების მიერ, ისე [აირუმლო] თურქების მიერ იყო მიტაცებული და დაკავებული. ის თავისი მდებარეობით, სახელდობრ, არარატის მთისწინეთზე, თავის მცხოვრებლებით, რომლებიც თურქმანული (თარაქამა) თათრები არიან, აგრეთვე თავისი რწმენით, ენით და წყობილებით ემსგავსება სომხეთის იმ მხარეებს, განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ აქვს ქალაქი ყარსი, რომელიც ამ მხარეებში არის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი.

გ ა ნ ჯ ი ს მ ხ ა რ ე მდებარეობს სომხეთის აღმოსავლეთით, იმ კუთხეში, რომელსაც ქინის არეზი მტკვართან.

ეს მხარე დასახლებულია თურქმანი (თარაქამა) თათრებით; წინათ ის სომხეთის მხარეში შედიოდა, ჩამოშორდა სპარსეთში ამტყდარი არევედარევის დროს, განთავისუფლდა და საკუთარი ხანი გაიჩინა, თუმცა ქართლის მეფე თავის ბატონობას ავრცელებს მასზე. ამჟამად (1772) მეფე და ხანი კარგ დამოკიდებულებაში არიან; ასე მაგალითად, გასულ ზამთარში უკანასკნელი (ხანი—გ. გ.) ცოტა ხნით ესტუმრა ერეკლეს თბილისში.

ყველაზე საუკეთესო პუნქტი ამ მხარისა არის ქალაქი განჯა, ყველა დანარჩენი სოფლებია.

4. Die Georgische Provinz Kacheti oder Kachetien

Sie macht den ostlichen Theil Georgiens, zwischen den kaukasischen Alpen und dem Kur aus. Nordlich bestimmt also das hohe Gebürge mit den kistischen und lesigischen Distrikten, Dido, Kabutsch und Anzug ihre Gränze, ostlich hat sie den lesigischen Distrikt Dschari oder Tschar, der wie die eben genannten zu Kacheti gehörte, sich aber wie dieselben frey gemacht hat; in SW. ist der türkememische Distrikt Schak Kaballah des Hussein Chan, in S. der gleichfalls türkememische Distrikt Ganscha des Chans von Ganscha und ein Theil von Somchiti; in W. hat Kacheti das innere Karduel (Tschina Kartweli).

Die Flüsse Alasan und Jör wässern mit ihren Zuflüssen dieses Land, welches nordlich das höhere Gebürge, südlich das Thal zwischen dem Haupt- und Vorgebürge und einen Theil des Vorgebürgs selbst, mit den Klüften der Flüsse einnimmt. Die höhern und niedrigern Flächen haben eine ziemlich fruchtbare thonigte Oberfläche und besonders die Anhöhen gute Waldung.

Da ich in dieser Provinz gereiset habe, beziehe ich mich derselben wegen auf mein Tagebuch von 1772.

Kacheti hat seit etwan 300 Jahren seine eigene Beherrscher oder Zaaren gehabt und nur in den neuesten Zeiten hat es mit Karteli einen gemeinschaftlichen Zaar. Es hat übrigens mit Karteli, in Absicht der persischen und türkischen, auch lesigischen Ueberfälle, Unterjochungen, Verwüstungen u.s.w., gleiche Schicksale gehabt und besitzt noch jezo eine eben so zahlreiche Menge der Ruinen verheerter Städte und Dörfer, ist eben so entvölkert, eben so wenig angebauet.

Wenigstens $\frac{3}{4}$ aller Einwohner Kachetiens sind Georgianer und griechische Christen, die übrigen meistens Armenianer und auch ein Theil Juden.

Die Kachetischen fürstlichen Familien sind schon vorher mit angeführt.

Die Dörfer Kachetiens sind, da jedes Geschäfte seine Wein- und Obstgärten, auch seine Felder um sich hat, sehr weitläufig und eines reicht oft nahe ans andere. Aber meist hat jedes Dorf einen oder mehrere von Bak- und Geschiebsteinen mit Kalk gemengt aufgemauerte, 3 bis 4 Fa-

4. პატიული პროვინცია კახეთი

ის შეადგენს საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილს, კავკასიის ქედსა და მტკვარს შორის. ჩრდილოეთით ესაზღვრება მაღალი მთიანეთი ქისტური და ლეკური მხარეებით—დიდო, ყაბუჩი და ანწუხი; აღმოსავლეთით მას აკრავს ლეკური მხარე ქარი, რომელიც, როგორც ამის წინ დასახლებული მხარეები, კახეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ, როგორც ისინი, განთავისუფლდა; სამხრეთ-დასავლეთით არის თურქმანული მხარე შაქ-ყაბალახი, რომელსაც მართავს ქუსუენი ხანი. სამხრეთით ასევე თურქმანული მხარე განჯა—განჯის ხანისა და ნაწილი სომხითისა; დასავლეთით კახეთს აკრავს შიდა ქართლი.

მდინარეები ალაზანი და იორი თავიანთი შენაკადებით რწყავენ ამ ქვეყანას, რომელიც მოიცავს: ჩრდილოეთით მაღალ მთიანეთს, სამხრეთით კი—მთავარ ქედსა და მთისწინეთს შორის მოთავსებულ დაბლობს და თვით ამ მთისწინეთის ნაწილს მდინარეთა ხეობებით. შედარებით მაღალსა და დაბალ ვაკეებზე არის საკმაოდ ნაყოფიერი თიხიანი მიწის ზედაპირი და, განსაკუთრებით, გორაკები [დაფარული] ქარგი ტყით.

რადგან შე ამ პროვინციაში ვიმოგზაურე, ამის გამო მიეუთითებ ჩემს დღიურზე—1772 წლისაზე.

კახეთს დაახლოებით 300 წლის განმავლობაში ჰყავდა თავისი საკუთარი მბრძანებლები ანუ მეფეები და მხოლოდ უკანასკნელ ხანებში ჰყავს ქართლთან ერთად საერთო მეფე. უნდა ითქვას, რომ მას იგივე ბედი ეწია, როგორიც ქართლს, სპარსელებისგან, თურქებისგან, აგრეთვე ლეკთაგან თავდასხმების, ჩაგვრის, გაუღაბურების და ა. შ. მხრით და ახლაც დიდი რაოდენობით აქვს განადგურებული ქალაქებისა და სოფლების ნანგრევები, არის ასევე ნაქლები დასახლებული და ასევე მცირედ გაშენებული.

კახეთის მთელი მოსახლეობის სულ მცირე $\frac{3}{4}$ არიან ქართველები და ბერძნული ქრისტიანები (ე. ი. მართლმადიდებლები—გ. გ.), დანარჩენი უმეტესობა—სომხებია და აგრეთვე ერთი ნაწილი ებრაელები.

კახეთის თავადთა გვარები უკვე ზემოთ არის მოხსენებული¹.

კახეთის სოფლები, რადგან ყველას მეურნეობა თავისი ვენახებისა და ხილის ბაღების, აგრეთვე ყანები გარშემო აქვთ, არიან ძალიან გაშლილი და ხშირად ერთმანეთს უახლოვდებიან (ერთმანეთს ეკვრიან). მაგრამ უმეტესად ყოველ სოფელს აქვს ერთი ან რამდენიმე, დადუღაბებული აგურითა და რიყის ქვით ნაშენი, 3—4 საფენი სიმაღლის და ქრილში 3 საფენი სიგანის, ორ-

¹ იხ. ზემოთ, გვ. 226—227.

den hohe und im Durchmesser bis 3 Faden weite, aus 2 Stockwerken bestehende runde Thürme. In dem untern Stockwerke retten sich, bey Ueberfällen, Weiber und Kinder, im obern versammeln sich die bewafneten Männer und schießen auf die Räuber. Viele Dörfer haben einen mit einer bis 2 Faden hohen Mauer eingeschlossenen, vierscitigen Plaz von 30 bis 100 Faden im Durchmesser, mit Thoren und Schiesthürmen. In solchen Oertern, die Festungen heißen, wohnen keine oder wenige Familien; bey Ueberfällen sucht sich alles mit Vieh und Habe in dieselben zu retten; aber das Land ist, wie ich vielfältig angeführt habe, voller zerstörten Festungen dieser Art, die oft von den Räuberbanden sich zu verbergen und zu schützen, genutzt werden.

Die kachetische Bauart der Wohnhäuser ist von der kartelischen sehr verschieden; erstere ist über, letztere in der Erde. Die kachetischen Häuser sind nemlich von leichtem Fachwerk, mit Wänden von Strauch geflochten und mit einem Gemeng aus Thon Kulfladen beworfen. Die Dächer sind geringes Sparrwerk mit Schilf bedeckt. Das Wohnzimmer ist meistens 5 Faden lang und 4 Faden breit, der Fußboden die Erde, die Stelle auf welcher Krapp, Baumwolle—getroknet wird. Licht fällt bloß durch die geöffnete Thür und Zimmer. In der Mitte ist eine flache Grube für Feuer und über derselben eine Kette, an welche der kupferne Kochkessel gehangen wird. Der Rauch geht durch die Decke und den Dachgiebel, auch zur (?) Stubenthür hinaus. Diese schlechte Bauart hat doch vor der kartelischen in der Erde, für Gemächlichkeit und Gesundheit viel voraus. In einigen Dörfern siehet man auch von Steinen aufgeführte Wohnhäuser mit hohen, konischen Schornsteinen. Meistens stehen um hölzerne und steinerne Häuser einige kleine, in die Erde gegrabene kartelische Hütten.

Die Kesselketten bringen die Imeretiner aus der türkischen Stadt Poti, an der Mündung des Rion, nach Teflis. Die kupfernen Kessel und die allgemein gebräuchlichen kupfernen Schüsseln und Teller kommen, die eigenen Kupfererze Georgiens ungeachtet, auch aus der Turkey, besonders von Erzerum. Erdenes Geschirr macht jeder selbst. Zur Aufbewahrung des Weins und zum Brodbacken gebrauchen sie ungeheure Töpfe; auch ist in jedem Hause ein großer Topf neben dem Feuer für Weineißig eingegraben und in einem andern steht Wasser über der Erde.

An den E[c]ksäulen der Stuben sind Hirschschädel mit den Geweißen befestigt, um etwas darauf zu hangen. Man kann hieraus auf die Menge der Hirsche schließen. In jedem Hause in Kacheti und Karteli sind Küssen oder Polster von Federn oder Baumwolle, auch baumwollene Bettdecken; Bettstellen aber sind nicht gebräuchlich. Die in beiden Provinzen üblichen Wiegen sind einem Kästchen ähnlich. Man umschnüret nicht das Kind, sondern die ganze Wiege, dem Kinde legt man eine thönerne, einer kurzen Tobakspfeife ähnliche Röhre zwischen die Beine, durch die der Harn am Boden der Wiege abgeführt wird. Flöhe sind das einzige Ungeziefer

სართულიანი მრგვალი კოშკები. თავდასხმის დროს ქვედა სართულზე თავს აფარებენ ქალები და ბავშვები, ზედა სართულზე კი იკრიბებიან შეიარაღებული კაცები და ესერიან ყაჩაღებს. ბევრ სოფელს აქვს 1—2 საეწი სიმაღლის კედლით გარშემორტყმული; 30—100 საეწი განივკვეთის ოთხკუთხა მოედანი კარებებით და სასროლი კოშკებით. ასეთ ადგილებში, რომლებსაც ციხეები ჰქვიათ, ან არ ცხოვრობენ, ან ცხოვრობენ ცოტანი; თავდასხმების დროს ყველანი ცდილობენ ამ ციხეებში გადაირჩინონ თავი საქონლითა და ქონებით. მაგრამ ქვეყანა, როგორც მე ბევრჯერ მითქვამს, საესეა ამ სახის დანგრეული ციხეებით, რომლებსაც ყაჩაღთა ბანდები ხშირად იყენებენ დასამალად და თავდასაცავად.

ქახეთის საცხოვრებელი სახლების არქიტექტურა ძალიან განსხვავდება ქართლურისაგან; პირველი არის მიწის ზემოთ, უკანასკნელი კი მიწაში. ქახეთის სახლები, სახელდობრ, ნაგები არიან მსუბუქად, ტოტებისაგან დაწნული და თიხისა და ნაკელის ნარევით შეღესილი კედლებით. სახურავები არის მარტივი ნივნივისაგან გაკეთებული და ლერწმით გადახურული. საცხოვრებელი ოთახი უმეტესად არის 5 საეწი სიგრძისა და 4 საეწი სიგანისა, იატაკად არის მიწა, [ეს არის] ადგილი, რომელზედაც შრება ენდრო და ბამბა. სინათლე შემოდის მხოლოდ ღია კარებიდან და ოთახიდან (?). შუაში არის სწორი ორშო ცეცხლისთვის, ხოლო მის ზემოთ [ჰქვია] ჯაჭვი, რომელზედაც ჰკიდებენ სპილენძის ქვებს. კვამლი გადის ქერიდან და სახურავით, აგრეთვე ოთახის კარით გარეთ. ამ ცუდ საამშენებლო სისტემას, ქართლის „ნიწურთან“ შედარებით, ბევრი უპირატესობა აქვს სიყუდროვის (მოხერხებულობის) და ჯანმრთელობის მხრივ. ზოგ სოფლებში გვხვდება ქვით ნაშენი საცხოვრებელი სახლები მაღალი, კონუსური საკვამლე მილებით. უმეტესად ხისა და ქვის სახლების გარშემო დგანან პატარა, მიწაში ამოთხრილი ქართლური ქოხები.

რიონის შესართავთან მდებარე თურქულ ქალაქ ფოთიდან იმერლებს თბილისში მოაქვთ ქვების ჯაჭვები. სპილენძის ქვაბები და საერთო სახნარი სპილენძის ჯამ-ჭურჭელი, მიუხედავად საკუთრივ საქართველოში არსებული სპილენძის საბადოსი, შემოაქვთ აგრეთვე თურქეთიდან, განსაკუთრებით არზრუმიდან. თიხის ჭურჭელს ყველა თვითონ აკეთებს. ღვინის შესანახად და ბურის გამოსაცხობად იყენებენ უზარმაზარ ქილებს (ე. ი. ქვევრი და თონე—გ. გ.). აგრეთვე ყველა სახლში ცეცხლის გვერდით დიდი ქოთანია მიწაში ჩაფლული ღვინის იწრისათვის და მეორე კი, წყლით საესე, დგას მიწის ზემოთ.

ოთახის კუთხის სვეტებთან მიმაგრებულია ირმის თავები რქებით, რათა მასზე რაიმე დაჰკიდონ. ამის მიხედვით შეიძლება ვინსჯელოთ ირმების სიმრავლეზე. ქახეთის და ქართლის ყოველ სახლში ბალიშები ანუ მუთაქები არის ბუმბულის ან ბამბის; ბამბისაა აგრეთვე საბნები; საწოლებს კი არ ხმარობენ. ორივე პროვინციაში ხმარებული აკვნები ჰგვანან პატარა ზოდის ყუთს. ბავშვს კი არ ჰკრავენ არტახებით; არამედ მთელ აკვანს; ბავშვს ფეხებს შორის უდებენ თიხის, მოკლე, ჩიბუხის მსგავს, მილაქს, რომლითაც შარდი აკვნის ძირზე გადმოიღვრება. ქართული საცხოვრებელი სახლების ერთადერთი

georgischer Wohnungen. Die Hufe der Hirschen werden als Salzfässer genutzt.

In ganz Kacheti und Karteli speiset man gegohren Waizenbrod, sehr selten Hirsebrod. Sie baken das Brod in großen, 4 und mehr Eymen haltenden erdenen Töpfen. Einen solchen Topf graben sie in die Erde oder umgeben ihn über derselben mit Thon und zünden Feuer in demselben an, wovon er bald glühend wird. Denn hängen sie die eines Fingers, höchstens eines Daumens dicke Brodkuchen an die innern Seiten über die Kolenglut, da denn das Brod geschwinde gar wird. Butter macht man in Kacheti in einem ausgehöhlten hölzernen Zylinder, etwan 6 Spannen lang und 2 Spannen weit, an der Seite mit einem Spundloche. Wenn man den Zylinder mit Sa[h]ne etwan zur Hälfte gefüllet hat, hängt man ihn horizontal auf und schaukelt ihn mittelst einer Schnur; durch diese, einem Kinde nicht zu schwere Arbeit wird geschwinde Butter erhalten.

Das vornehmste Gewerbe Kachetiens und Karteliens ist wohl der Weinbau, besonders wenn man den Obstbau mit zu demselben rechnet. Der Feldbau und die Viehzucht haben wechselsweise den Vorzug, und werden gewöhlich nur zur Befriedigung eigener Bedürfnisse getrieben.

Wein- und Obstgärten sind gewöhnlich zusammen und werden mit geflochtenen Strauchzäunen oder über einander gelegten Dornen eingehegt.

In Kacheti mehr als in Karteli pflanzt man die Reben an der Südseite der Höhen und weil man sie nicht wässern kann, so ungiebt man jede Rebe im Frühling mit etwas Mist. Man bekömmt denn im Herbst zwar weniger Most, dieser aber giebt feurigern Wein, daher der kachetische vor dem in der Ebene am Kur in Karteli sehr viel voraus hat. Man bringt die Reben des Herbstes nicht unter die Erde, beschneidet sie aber nach der Weinlese, so daß sie nur 4 bis 6 Augen behalten, und da der neue Trieb nicht stark ist, bindet man die Reben an Stöcke. Man hat nur rothe Trauben.

Die reifen Trauben werden in einen über der Erde von Ziegeln und Feldsteinen mit Kalk aufgemauerten Behältniß beliebiger Größe geworfen und durch Menschen zertreten oder gekältert. An einer Stelle des Behälters ist ein Loch, und vor demselben ein von Ruthen geflochtenes Gitter. Durch dasselbe fließt der Most in einer Rinne, die ihn in 4 bis 5 Fuß tiefe, bis 4 Fuß weite, ganz in die Erde gegrabene Töpfe leitet. Auf die Töpfe legt man einen Brodfladen und auf diesen Thon, und so wartet man die Gährung ab, und der Boden wird so mit Erde geebnet, daß man von dem verborgenen Schatze nichts erkennt. Beim Gebrauch schöpft man den Wein klar ab. Das Versenden geschieht in Schläuchen von Ziegen- oder Ochsenhäuten, inwendig mit Bergtheer überstrichen. Aus den Häfen distillirt man den Brantwein und macht denn die leeren Töpfe mit Fleiß rein. Ein Citra (etwan 7 Maaß) kachetischer Wein gilt aus der ersten Hand von 10 bis 15 Kop. und ist in ganz Georgien beliebt. Den Kelter- und Auf-

[დამახასიათებელი] მწერი არის რწყილი. ირწის ჩლიქები გამოიყენება, როგორც სამარინე.

მთელს კახეთსა და ქართლში სკამენ ვალეივებულ ხორბლის პურს, ძალიან იშვიათად კი—ფეტვის პურს. პურს აცობენ დიდ, 4 ან მეტ „ვედრო“ ტევადობის თიხის ქვევრში (თონეში—გ. გ.). ასეთ თონეს ჩაადგებენ მიწაში. ან შეძოლესავენ თიხით (ძიწაზე დადგმულს) და შიგ ცეცხლს ანთებენ, რისგანაც ის უცებ ვარვარდება. რადგანაც თითის ან ცერის სისქის პურის ცომს მიაკრავენ ხოლმე შიგნითა კედელზე ნაკვერჩხალის სიცხეში, ამიტომ პური მალე ცხვება. კახეთში კარაქს აკეთებენ დაახლოებით 6 მტკაველის სიგრძის და 2 მტკაველი სიგანის გამოფულრულ ხის ცილინდრში, რომელსაც გვერდზე აქვს ნახვრეტი მილაკისთვის. როცა ამ ცილინდრს ნაღებით ნახევრამდე აავსებენ, მას ჰორიზონტალურად ჰკიდებენ და არწევვენ ბაწრის საშუალებით; ასეთი, ბავშვისთვისაც არა საძნელო მუშაობით მალე იღებენ კარაქს.

ყველაზე საპატიო მეურნეობის დარგი კახეთში და ქართლში არის მეფენახეობა, განსაკუთრებით, როცა მასთან ერთად ჩავთვლით მეხილეობასაც. მეძინდერეობას, ნარგავენსა და მეცხოველეობას აქვთ გარდამავალი უპირატესობა და მათ ჩვეულებრივ მხოლოდ საკუთარი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად მისდევენ.

ვენახები და ხილის ბაღები საერთოდ ერთადაა და შემოღობილია დაწნული ღობით, ან ერთმანეთზე დალაგებული ეკლებით.

კახეთში უფრო მეტად, ვიდრე ქართლში, ვაზს რგავენ ბორცვების სამხრეთ კალთებზე და, რადგან მისი მორწყვა არ შეიძლება, ამიტომ გაზაფხულზე ყოველ ძირს ნაკელს შემოაყრიან. მართალია, შემოდგომაზე შედარებით მცირე ტბილს იღებენ, მაგრამ ეს იძლევა მაგარ [ცეცხლივით] ღვინოს, ამიტომ კახურს უპირატესობა აქვს იმასთან, რაც მტკერის დაბლობზეა ქართლში. შემოდგომის ვაზს მიწაში კი არ ფლავენ, არამედ, ყურძნის კრეფის შემდეგ ისე შეჭრიან, რომ სტოვებენ მხოლოდ 4 ან 6 კვირტს და, რადგან ახალი ნაზარდი მაგარი არ არის, ამიტომ ვაზს ჯოხზე ამაგრებენ. აქვთ მხოლოდ წითელი ყურძენი.

მწიფე ყურძენს ყრიან კირით შელესილი აგურითა და ქვით გაკეთებულ, მიწაზე დადგმულ ნებისმიერი სიღიღის ჭურჭელში, ხოლო კაცები ქვლიტენ ან წურავენ. ამ ჭურჭელს ერთ ადგილას აქვს ხვრელი, მის წინ კი [მოთავსებულია] წნელებით დაწნული ბაღე. ამის საშუალებით ყურძნის წვენი ჩადის ღარში, საიდანაც ის 4—5 ფუტი სიღრმის და 4 ფუტი სიგანის, მთლიანად მიწაში ჩადგმულ ქვევრში ჩაისხმება. ქვევრზე ადებენ პურის ლავაშს, ამაზე კი თიხას, და ასე უცდიან დადუღებას; მიწას კი ისე ასწორებენ, რომ ვერც კი გაიგებთ დამალული განძის შესახებ. ხმარებისას ანკარა ღვინოს ამოხაფავენ ხოლმე. ამის გადაგზავნა ხდება თხის ან ხარის ტყავის ტიკით, რომელსაც შიგნით წასმული აქვს კუბრი. თხლიდან ხდიან არაყს, ხოლო ცარიელ ქვევრებს გულმოდგინედ წმენდენ. ერთი ციტრა (დაახლოებით შვიდი ზომა) კახური ღვინო, უშუალოდ პატრონისაგან თუ იყიდი, ღირს 10—15 კაპიკი და განთქმულია მთელ საქართველოში. საწხახელი და საცავი [მარა-

bewahrungsplatz umgeben sie mit einer Mauer und versehen dieselbe mit einem leichten Dache. In diesem Weinhofe vergraben sie auch ihre Vorräthe an Getreide und Gartenwerk.

Das Keltern des Weines ist unreinlich und dem Wein wegen des Kalkes eben so, als die nachlässige Aufbewahrung schädlich, das Verwerfen der Träger unökonomisch und der ganze Weinbau fehlerhaft, daher sich dieser Wein, der der schönste und beste seyn könnte, nicht wohl über ein Jahr hält.

Feigen, Granaten, Aepfel, Birnen, Pflaumen, Kirschen und Kornelkirschen, Quitten, Mespeln, Mandeln, Pfirsichen, Aprikosen und Haselnüsse werden in Kacheti und Karteli in Gärten in Menge und mit der Leichtigkeit einheimischer Bäume gezogen, auch fallen alle diese Früchte sehr gut. Kastanien sind nicht in Kacheti, wohl aber an der Ostseite des Alasans.

In Kachetien bauet man für Menschen häufig Weizen und wenig Hirse, und für Pferde häufig Gersten und Haber wenig. Ein Batman Weizen galt 1772. 6, und Gersten 4 Kop.

Man bauet hier auch viel Baumwolle, von welcher ein Batman 1 Rbl. 40 bis 50 Kop. galt.

Reis bauet man in Kacheti gar nicht, die Lesgier aus dem Distrikt Dschari führen ihn zu und nehmen für ein Citra 15 bis 18 Kop.

Seide wird nur zum eigenen Gebrauch erzielt.

Krapp ist in Kacheti sehr häufig und wird, wie am Terek im Frühlinge, ehe das Kraut treibt, zur Hausfärberey und zum Verkauf in Menge gegraben, aber nicht, wie dort in Erdgruben, sondern an der Luft unterm Dach, über den Stuben getrocknet. Ein Citra frischer Wurzeln galt 1772. ein, und trocken 1 Rubl. 40 bis 50 Kop.

Die Viehzucht ist nur geringe, doch hält ein jeder vorzüglich Pferde, die in ganz Georgien sehr schön fallen, einige Kühe, Ochsen zum Pfluge und Schaaf mit Fettschwänzen, die hier aber nur die Größe gemeiner Schaaf haben, jedoch sehr gute Wolle tragen. Stallpferde füttert man mit Gersten und rechnet auf jedes in 24 Stunden 16 Pfund, darüber giebt man ihm, damit es den Magen fülle, ohne dickbauchig zu werden, Stroh so viel es will und um den dritten Tag ein Loth Kochsalz. Heu ist, weil es dicke Bäuche macht, nur an einzelnen Orten üblich. Völlig so werden die wegen ihrer Schönheit berühmten persischen Hengste gehalten.

Die Bienenzucht ist in Kacheti ziemlich beträchtlich. Die Stöcke sind ausgehölte bis 6 Spannen lange, runde Klöße, aus 2 passenden Hälften, an einem Ende mit dem Flugloch. Sie werden auf 2 Fuß hohe Gestelle unter einem leichten Dache gelegt. Wachs und Honig finden in Teflis Absatz; Meth ist hier unbekannt. Man kocht den Honig stark ein und taucht Schnüre an einander gereihter Walnüsse in denselben, die strangweise verkauft werden.

ნი—გ. გ.] შემორტყმულია კედლით და გადახურულია მსუბუქი სახურავით. ამ მარანში—ფლავენ აგრეთვე თავიანთ ხორბლისა და ხილის მარაგს.

ყურძინის წურვა არ მიმდინარეობს სუფთად. ღვინოს ვენებს ერთი მხრით კირი, აგრეთვე დაუდევარი შენახვა; ქაჭის გადაყრაც არ არის ეკონომიური და მთელი მელვინეობა მკდარად წარმოადგენს.

ამიტომ ეს ღვინო, რომელსაც შეეძლო ყოფილიყო უმშვენიერესი და საუკეთესო, ერთ წელზე მეტს ვერ ძლებს.

ლედვი, ბროწული, ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ალუბალი და ბალი, კომში, Mespeln(?), ნუში, ატამი, გარგარი და კაკალი კახეთისა და ქართლის ბაღებში უამრავია და მოდის ადვილად მოსაველეად ადგილობრივ ხეებზე; ყველა ეს ხილი ძალიან კარგად ხარობს. წაბლი არ არის კახეთში, გარდა ალაზნის აღმოსავლეთ ნაპირისა.

კახეთში ადამიანის საკვებად ხშირად მოჰყავთ ხორბალი, ხოლო ფეტვი ცოტა, ცხენებისათვის კი უმეტესად ქერი და ცოტა შვრია. ბათმანი ხორბალი 1772 წელს ღირდა 6 კაპიკი, ხოლო ქერი—4 კაპიკი.

აქ მოჰყავთ აგრეთვე ბევრი ბამბა, რომელიც ერთი ბათმანი ღირდა 1 მან. 40 კაპ-დან—1 მან. 50 კაპ-მდე.

ბრინჯს კახეთში სულ არ სთესენ, ის ქარელ ლეკებს შემოაქვთ და ჰყიდიან ციტრას 15—18 კაპიკად.

აბრეშუმს აზადებენ მხოლოდ საკუთარი მოხმარებისათვის.

ენდრო კახეთში ძალიან გავრცელებულია და გააზფხულობით, ვიდრე ბალახი ამოვა, ისევე როგორც თერგზე, ამოთხრიან ხოლმე დიდი რაოდენობით, მაგრამ მიწის ორმოებში კი არ ახმობენ, როგორც იქ, არანედ ჰაერზე—სახურავის ქვეშ. ოთახის თავზე. ერთი ციტრა ახალი (ნედლი) ფესვები 1772 წ. ღირდა ერთი მანეთი, ხოლო გამხმარი—მანეთი და 40 კაპ.—მანეთნახევარი.

მეცხოველეობა მხოლოდ უმნიშვნელოა; ამასთან ყველას ჰყავს საუკეთესო ცხენი, რომლებიც მთელ საქართველოში განთქმულია, რამდენიმე ძროხა, ხარები გუთნისთვის და ღუმიანი ცხვრები, რომლებიც აქ ნხოლოდ ჩვეულებრივი ცხვრის სიდიდისა არიან, ამასთან კარგი მატყლი აქვთ. ცხენებს, რომლებიც საჯინიბოში ჰყავთ, კვებავენ ქერით და თითოზე 24 საათში მოდის 16 ფუნტი (გირვანქა), ამასთან ცხენს აძლევენ ჩალას რამდენიც სურთ, რათა კუჭი გაეფოს, ხოლო მუცელი არ გაებეროს; მესამე დღეს კი [აძლევენ] ერთ ლოტ სუფრის მარილს. თივა, რადგან ის მუცელს უზრდის, მხოლოდ ზოგ ადგილებშია გამოყენებული. მთლად ასევე ინახავენ თავის სიმშვენიერით განთქმულ სპარსულ კვიცებს.

მეფუტკრეობა კახეთში საკმაოდ მნიშვნელოვანია. სკები გაკეთებულია გამოფულრული, 6 მტკაველი სიგრძის მრგვალი ნამორიდან, ორი შესატყვისი ნახევრებით, ერთ ბოლოში ჩასათურენი ხვრელით. ისინი მოთავსებულია ორი ფუტის სიმაღლის დანადგარზე მსუბუქი სახურავის ქვეშ. სანთელი და თაფლი სალდება თბილისში; აქ არ იციან მეტი*. თაფლს ძალიან ხარშავენ და მასში ამოაველებენ კანაფზე აგებულ ნიგოზს და ასე ასხმობით ჰყიდიან.

* Meth არის თაფლისაგან გაკეთებული სასმელი (Mёд — напиток).

Wo sich in Kacheti und Karteli die Gebürghöhen gegen Klüfte oder Niedrigungen senken, sind sie gewöhnlich mit Waldung aus Eichen, Roth- und Weisbuchen, Rüstern, Erlen, wilden Obstbäumen, Haseln, Weiß- und Schwarzdorn bedeckt und dienen Hirschen, Rehen, wilden Schweinen, Schakallen, Füchsen und Haasen zum sehr gedeyllichen Aufenthalt.

Kacheti ist, nach der allgemeinen Einrichtung Georgiens, in Distrikte, und diese bisweilen in Kreise getheilt, zu deren jedem eine ungleiche Anzahl so genannter Städte, Festungen, größere Dörfer oder Flecken und kleinere Dörfer und Wohnsitze, auch meistens einige Klöster gehören. Es ist schon angemerkt, daß der Vorgesetzte eines Fleckens oder mehrerer kleinerer Dörfer ein selbst erwählter, aber vom Zaar bestätigter Kamcha und der eines Distriktes ein Amtmann (Maurof) ist, der den Namen vom Distrikt z. B. der Amtm an des Distriktes Kisichi, Kisichi Maurof, führt und aus einer fürstl. Familie zu seyn pflegt und daß große oder mehr kleine einen Gouverneur (Eristaw), dergleichen aber in Kacheti keiner ist, haben.

Der kachetische Distrikt Kisichi (S. im Tagebuch vom Februar 1772).

Er ist an der linken Seite des Kur der äusserste ostliche Kachetiens und ganz Georgiens, gränzt in Osten mit Lesgistan oder dem Lande der Lesgier, hat in N. das Gebürge, in S. den Kur und in W. den kachetischen Distrikt Twalsagaretscho. Er nimt die untere Gegend des Alasan an beiden Seiten und damit einen Theil des Vorgebürges und des Neben- oder Kalkgebürges, auf der Fläche zwischen beiden ein. Seine Dörfer liegen meist an den Gehängen dieser Gebürge, gegen die Ebenen und Flußklüfte. Die Breite des Distriktes beträgt von O. in W. etwan 20 W.

Die Oerter dieses Distriktes, deren meistens, da ich sie selbst besucht, schon im Tagebuch gedacht ist, sind:

1. Madschani
2. Mirsani
3. Prasiani
4. Arboschiki
5. Dschugani
6. Tibani
7. Bodbistamri
8. Sakobo
9. Maschnari

10. Wagiri. Dieser Ort hat eine große Kirche mit georgischen Inschriften. Von Wagir sind über das Schneegebürge 6 Tagereise. Der Weg geht durch den Alasan, denn durch das äußerste kachetische Dorf Gauar. An der Nordseite des Schneegebürgs ist Chetschoruk das erste Dorf.

11. Anago

სადაც კახეთსა და ქართლში მაღალი მთები ხევებისაქენ და დაბლობებისაქენ ეშვებიაან, იქ ისინი ჩვეულებრივ დაფარული არიან მუხისა, წითელი და თეთრი წიფელის, თელის, თხმელის, გარეული ხეხილის, თხილის, თეთრი და შავი ეკლის ტყეებით; ეს ტყეები ძალიან მოხერხებულ თავშესაფარად აქვთ ირემს, ქურციკს, გარეულ ღორს, ტურას, მელას და კურდღელს.

კახეთი, საერთო ქართული წყობილების მიხედვით, იყოფა მხარეებად (Distrikt), რომლებიც ზოგჯერ რაიონებადაა (Kreise), დაყოფილი თითო მათგანს ეკუთვნის არაერთნაირი რაოდენობა ე. წ. ქალაქებისა, ციხე-სიმაგრეებისა, ისხელი სოფლებისა ან ადგილებისა (Flecken), პატარა სოფლებისა და დასახლებული ადგილებისა, აგრეთვე უმეტესად ზოგი მონასტრებისა. უკვე აღნიშნული იყო, რომ მმართველი ადგილისა ან რამდენიმე პატარა სოფლისა, თვით არჩეული მოსახლეობის მიერ და დამტკიცებული მეფის მიერ—„კ ა მ ხ ა“ არის, ხოლო მხარის მმართველი მოხელეა (მოურავი), რომელიც მხარის მიხედვით ატარებს სახელს, მაგ. ქიზიყის მხარის მოხელეა—ქიზიყის მოურავი და საერთოდ ის არის თავადთა გვარიდან; ხოლო დიდსა თუ რამდენიმე მცირეს ჰყავს გუბერნატორი (ერისთავი); თუმცა კახეთში ასეთი სრულებით არ არის.

კახეთის მხარე ქიზიყე^რ (იხ. 1772 წ. თებერვლის დღიურში)

ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეს, არის უკიდურესი აღმოსავლეთი [მხარე] კახეთისა და მთელი საქართველოსი; აღმოსავლეთით ესაზღვრება ლეკეთი, ანუ ლეკების ქვეყანა, ჩრდილოეთიდან აქვს ქედი (მთიანეთი), სამხრეთით—მტკვარი, დასავლეთით—კახეთის მხარე თვალსაგარეჯო. ის მოიცავს ალაზნის ქვედა დინების ორივე მხარეს და ამასთან მთისწინეთის და გვერდითი ანუ კირიანი მთის ერთ ნაწილს და ზეგანს მათ შორის. მისი სოფლები უმეტესად ამ მთების კალთებზე მდებარეობენ, დაბლობებისა და მდინარის ხეობების პირდაპირ. მხარის სიგანე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ არის დაახლოებით 20 ვერსი.

ამ მხარის დასახლებული ადგილები, რომელთაგან უმრავლესობა მე თვით მოვიარე და უკვე დღიურშია აღნიშნული, შემდეგია:

1. მაჩხაანი
2. მირზაანი
3. პრასიანი
4. არბოშიკი
5. ჯუგაანი
6. ტიბაანი
7. ბოდბისხევი
8. საქობო
9. მაშნაარი

10. ვაქირი—ამ დაბას აქვს დიდი მონასტერი ქართული წარწერებით. ვაქირიდან თოვლიან მთებამდე არის 6 დღის სავალი. გზა მიდის ალაზანზე, შემდეგ კახეთის განაპირა სოფელ გაუარზე (გაგაზზე?). თოვლიანი ქედის ჩრდილოეთით არის პირველი სოფელი ხეტშორუკი (?).

11. ანაგა

12. Magaro
13. Assamuri
14. Nukreani
15. Assanuri
16. Bodbe
17. Tschotori .

18. Kotori; auch die ausser dem Distrikt westlichen zaarischen Dörfer.

19. Dschimiti
20. Melawi
21. Pichueli und
22. Siari. Noch sind die beyden Klöster.

23. Nino Ziminda: dessen ich am 26-sten Nov. 1772 erwähnt und

24. Ziminda Stepani Chirsäli oder kurz Stepan Ziminda, im Distrikte.

In beiden sind nur wenig Mönche.

25. Karagasch, auch Topkaragatsch (S. beim Gerber in Samml. Rußischer Geschichte Tapkaragan) am rechten Ufer des Alasan, wo er das Durchreiten verträgt, welches sich die lesgischen Räuberbanden zu Nuze machen, war die Residenz des Mahomet Kulichan, ist aber von den Lesgiern verheeret und öde. Noch sind Mauern und Schiesthürme, daselbst. Wenn die lesgischen Räuberhaufen nur erst durch den Alasan sind, so schleichen sie von einer Kluft, Gebüsch, zerstörter Wohnung zum andern bis Imereti und selbst bis Achalziche der Türken, wo ihre Beute Absatz findet.

26. Signach ist jezo die einzige Festung des Distriktes. Sie liegt am nordlichen Abhange des südlichen Vorgebürgs, gegen das Kalkgebürge in der Nähe der Dörfer Sakobo Nr. 8. und Maschnari Nr. 9. Ihre bis 10 Fuß hohe, 4 Fuß dicke von Sand- und Kalksteingeschieben, mit Kalk aufgeführte Mauer giebt ihr die Gestalt eines Quadrates von 80 Faden im Durchmesser und an drey Seiten ein Thor. Ihre Defension besteht in fünf 6 pfündigen Kanonen, die sie bey wachender Garnison für die hiesigen leichten Feinde unüberwindlich macht, so gebrechlich auch die Mauer ist. Ihre Einwohner bestanden 1772. aus 84 armenischen Familien, die sie auch vertheidigen, ob sie gleich meistens ausser der Mauer wohnen. Hieher flieht in Nothfällen alles und jeder männliche Flüchtling verstärkt die Garnison. Nach Teflis und Gori, die beide am Kur liegen, ist sie die größte und stärkste Festung in ganz Georgien.

Der jezige Maurof Kisichis war der Fürst Sirwan Androniko Schilo, Bruder der Gemablin des Zaarewitsch Georgi.

Nach den Zaarischen Kriegestat kann dieser Distrikt 3000 berittene und bewaffnete Mann stellen.

Unter der Natural-Lieferungen des Distriktes sind auch blaue Veilchen, von welchen für den Hof Wasser bereitet werden.

- 12. მალარო
- 13. ასანური
- 14. ნუკრიანი
- 15. ასანური
- 16. ბოდბე
- 17. კოტორი
- 18. კოტორი (კოტაანი); ასევე, მხარის გარეთ, დასავლეთით მდებარე მეფის [კუთვნილი] სოფლები
- 19. ჯიმითი
- 20. მელაანი
- 21. ფხოველი და
- 22. ზიარი. ამასთან, მხარეში კიდევ არის ორი მონასტერი:
- 23. ნინო წმინდა, რომელიც მე 1772 წ. 26 ნოემბ. მოვიხსენიე და
- 24. წმინდა სტეფანე ხირსელი ან მოკლედ სტეფან-წმინდა. ორივეში მხოლოდ რამდენიმე ბერი არის.

25. ყარალაჯი, აგრეთვე თოფყარალაჯი (იხ. გერბერის „რუსეთის ისტორიის“ კრებულში: ტაპკარაგან), ალაზნის მარჯვენა ნაპირზე, სადაც შეიძლება მისი გადასვლა ცხენით; ის ლეკთა ყაჩაღურმა ბანდებმა გამოიყენეს: იყო რეზიდენცია მაჰომედ ყული ხანისა, მაგრამ არის ლეკთა მიერ განადგურებული და გაუდაბურებული. ჯერ კიდევ არის იქ კედლები და კოშკები შერჩენილი. როგორც კი ლეკების ყაჩაღთა ბრბოები ალაზანზე გავლენ, ისინი მიცოცავენ ერთი ხევიდან, ბუჩქიდან, დანგრეული ბინიდან მეორეზე, ასე მიდიან იმერეთამდე და თვით თურქთა ახალციხემდე, სადაც თავიანთ ნადავლს ასალებენ.

26. სიღნაღი ამჟამად არის ამ მხარის ერთადერთი სიმაგრე. ის მდებარეობს სამხრეთის მთისწინეთის ჩრდილო ფერდობზე, კირიანი მთის პირდაპირ, სოფლების საქობოს (№ 8) და მაშნარის (№ 9) ახლოს. მისი, 10 ფუტი სიმაღლის, 4 ფუტი სისქის ქვიშაქვის და კირქვის (Kalksteingeschieben), კირით ამოყვანილი კედელი აძლევს მას 80 საეენის დიამეტრის კვადრატის ფორმას და [აქვს] სამი მხრიდან კარები. მისი თავდაცვა შედგება 5 ექვსფუნტიანი ქვემეხისაგან, რომლებიც მოდარაჯე გარნიზონის ხელში მას აქაური იოლი მტრისთვის აულბელს ხდის, ისე კი კედელი სუსტია. 1772 წ. მისი მცხოვრებლები შესდგებოდნენ 84 სომხური კომლისაგან, რომლებიც აგრეთვე იცავენ მას, თუმცა უნეტესად კედლის გარეთ ცხოვრობენ. გაპირვების შემთხვევაში აქ მოედინება ყველაფერი, და ყველა გამოქცეული მამაკაცი აძლიერებს გარნიზონს. თბილისის და გორის შემდეგ, რომლებიც მტკვარზე მდებარეობენ, ის [სიღნაღი] არის უდიდესი და უძლიერესი სიმაგრე მთელ საქართველოში.

ქიზიყის ახლანდელი მოურავი იყო თავადი სირვან (?) [= რევაზ¹] ანდრონიკაშვილი, ბატონიშვილ გიორგის ცოლისძმა.

მეფის საომარი საჭიროებისთვის ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 3000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი.

ნატურალურ გადასახადად ამ მხარეს შეწერილი აქვს ცისფერი ია, რომლიდანაც სამეფო კარისათვის მზადდება სითხეები [სურნელოვანი?].

¹ შტრ. შედგვი კახეთის ცხოვრებისა: საქართველოს ცხოვრება, თბ. 1913, გვ. 288.

Der kachetische Distrikt Kachmankari liegt über dem Distrikt Kischi am Alasan.

Der Distrikt Tianeti nimt die höhere Gegend des Flusses Jör ein.

Ich kann die zu beiden gehörigen Oerter nicht sicher angeben. Zu dem letztern gehört die Festung Tianeti.

Der Kachetische Distrikt Twalsa Goredscho (S. Tageb. 1772. Febr.) nimt die untere Gegend des Jörflusses und also des Vorgebürgs und der Flächen desselben ein.

Zu demselben gehören die mit Mauern und Festungen versehenen Oerter:

1. Manuani, der äusserste ostliche Ort, 2. Natlugi 3. Markogi, welches für eine Stadt gerechnet wird, 4. Noria 5. Lhoschini 6. Batoro 7. Seoli 8. Das Kloster Nino Ziminda 9. Nanani und 10. Sagaretscho, welches auch eine Stadt heißt.

Der Distrikt Katareti und Tschulawerdi liegen an und zwischen dem Alasan und Jör, deren Oerter ich nicht angeben kann. Folgende kartelische Oerter aber, meist am Alasan und Jör, theils auch an Jörbächen, gehören zu einem oder dem andern dieser Kreise:

Bachtriani, am linken Ufer des Alasan, wird für eine Stadt geachtet; Uto, Ubolso, Kistauro, Achaldaba, Alawerdi, Bajako, Alewane, Magrani, Tachtiziche, Schaschewi, Uplisziche, Artosani, Ruispiri gilt für eine Stadt; Telawi, Mugonle, mit terekenzischen Tataren; Tschitschakwa, Choncheli, Bajokos, Gurgula, Artosano, Artana, Wardi Sobani, Kisilhadschili mit terekenzischen Tataren; Kopenatschi, Karatschelai mit terekemenschen Tataren; Muganti, Kurtgelaure ebenfalls; Nasomkawi, Kondoli mit Tataren; Kisiskawi, Zinandal, Grem, Gumseli, Sabuetti, Tschilde, Wepchezichi, Lamiziche, Akura, Kalauri, Schasiani, Kwareli, Uria Tubani, Tscherine, Gweliziche, Aasche, Dschumlaki, Tschikani, Ganiar, Achtulo, Gurtschani, Wedschin Festung; Kolaki, Bakurziche, Kardaruch, Baidar, Anaga, Tschotori, Nukreani, Magaro, Bodbiskawi, Bodbe, Kedeli, Anaga, Nikoziminda, Asanuri, Tschugani, Tibani, Bosiani, Prosiani, Kadeli, Arbeschike, Mirsani, Madschegani, Belean, Katech, Tschar, Talak. Alle am Alasan und dessen Bächen. Ferner am Jör. Seguran eine Festung, Orwi Festung, Batara Seoli Festung, Ninoziminda Kloster, Monawi Festung.

Ueberhaupt rechnet man, daß die Provinz Kacheti reichlich 13000 berittene und bewaffnete Männer stellen könne; der Vertheidigung der Wohnsitz und der fortgehenden Steuer wegen kann jedoch der Zaar für seine marschirende Armee nicht über 5000 Mann aus derselben ziehen.

In den fünf tatarischen Dörfern rechnet man 250 Familien.

Diese ziemliche Bevölkerung ist am Alasan und seinen Bächen, dahingegen am Jör fast alles öde und wüst ist.

კახეთის მხარე გაღმამხარი მდებარეობს ქიზიყის ზემოთ ალაზანზე. მხარე თიანეთი მოიცავს მდ. იორის ზემო უფრო მაღალ მხარეს.

მე არ შემოდლა ამ ორ მხარეზე დაბეჯითებითი ცნობების მოცემა. უკანასკნელს ეკუთვნის თიანეთის ციხე.

კახეთის მხარეს თვალსაგარეჯოს (იხ. 1772 წ. თებერვლის დღიური) უჭირავს იორის ქვედა დინება და მთისწინეთის ქვემო ნაწილი და მისი ვაკეები.

მასვე ეკუთვნის კედლებით და ციხეებით აღჭურვილი ადგილები: 1. მანავი (Manuani), ყველაზე განაპირა აღმოსავლეთი ადგილი 2. ნათლული 3. მარტყოფი, რომელსაც თელიან ქალაქად. 4. ნორია 5. ლოქინი 6. ბატორო 7. სეოლი¹ 8. მონასტერი ნინოწმინდა 9. ნანიანი და 10. საგარეჯო, რომელსაც აგრეთვე ქალაქი ჰქვია.

მხარე კატარეთი (იქნებ—კაჭრეთი?—გ. გ.) და ჩულავერდი (შულავერი?) მდებარეობენ ალაზანსა და იორზე და მათ შორის; მათ დასახლებულ პუნქტებს ვერ დაგისახელებთ. შემდეგი ქართული (თუ ქართლური?—kartelische) პუნქტები კი, უმეტესად ალაზანზე და იორზე, ნაწილობრივ კი იორის შენაკადებზე მდებარენი, ეკუთვნიან ერთს ან მეორე ამ მხარეთაგანს.

ბახტრიონი, ალაზნის მარცხენა ნაპირზე; ითვლება ქალაქად.

უთო, უბოლსო, ქისტაური, ახალდაბა, ალავერდი, ბაიხო, ალვანი, მაგრაანი (ან მალრანი—გ. გ.), ტახტიციხე, შაშვი, უფლისციხე, არტაზანი, რუისპირი, ითვლება ქალაქად. თელავი, მუქოელი—თარაქამა თათრებით, ჩიჩაყვა, ხორხელი, ბაიხო, გულგულა, არტაზანი, არტანი, ვარდისუბანი, კიზილბადშილი (Kisilhadschili—ყიზილპაჯლო?) თარაქამა თათრებით; ყაფანახჩი, ყარაჯალა (Karatschelai)—თარაქამა (თურქმანი) თათრებით; მულანლო, კურდღელაური, ასევე ნასომხარი, კონდოლი თათრებით; კისისხევი, წინანდალი, გრემი, გუმსელი, საბუეთი, შილდა, ვეფხისციხე, ლომისციხე, აკურა, კალაური, შასიანი, ყვარელი, ურიათ-უბანი, ჭერემი, ველისციხე, ახაშენი, ჩუმლაყი, ჭიკიანი, განიარი, ახტულო, გურჯაანი, ვეჯინის ციხე; კოლაკი, ბაკურციხე, კარდანახი, ბაიდარი, ანავა, ჭოტორი, ნუკრენი, მალარო, ბოდბისხევი, ბოდბე, ქედელი, ანავა, ნინოწმინდა, ასანური, ჯუგაანი, ტიბაანი, ბოსიანი (ოზაანი?), პრასიანი, ქოდალო, არბოშიკი, მირზაანი, მაჩხაანი, ბელაქანი, კატეხი, ჭარი, თალა.

ყველა [მდებარეობენ] ალაზანზე და მის შენაკადებზე. შემდგომნი—იორზე: სეგურანი—ციხე, ორივის ციხე, პატარძეულის ციხე, ნინოწმინდას მონასტერი, მანავის ციხე.

საერთოდ ფიქრობენ, რომ კახეთს შეუძლია გამოიყვანოს 13000 ცხენოსანი და შეიარაღებული კაცი; საცხოვრებელი ადგილების დაცვისა და გადასახადთა გადახდის [უზრუნველსაყოფად] მეფეს მოქმედი არმიისთვის შეუძლია გამოიყვანოს არა უმეტეს 5000 კაცისა.

ხუთ თათრულ სოფელში ითვლიან 250 ოჯახს.

ეს საკმაო მოსახლეობა არის ალაზანზე და მის შენაკადებზე; იორზე კი, პირიქით, თითქმის ყველაფერი უდაბური და განადგურებულია.

¹ 6 და 7 ერთად „ბატორო სეოლი“, უთუოდ არის „პატარძეული“.

Distrikt und Volk Tuschi oder Tuscheti

Den Stori Fluß aufwärts 1 Tagereise nach N. sollen an seiner Westlichen eine südend heiße Quelle sein, die am Geruch den Tiflisser gleicht¹.

Oben am Flusse Stori der linken des obern Alasan und über dem Dokon (großen) Argun des Sundscha, im Gebürge, ist der von dem Volke Tuschi oder den Tuscheten bewohnte Kreis Tuschi, 1 1/2 Tagereisen vom Fuß des Hauptgebürges, in dem kachetischen Distrikte Kisichi am Stori hinauf. Er nimt die Höhe des südlichen Schiefergebürgs (Jugum alpinum schistosum) an Quellen und Bächen, die theils südlich zum Alasan, theils nordlich zum Argun oder Aksai fließen; daher daselbst der Steinbok häufig ist.

Die Dörfer des Distriktes Tuschi heißen:

Zoa, Sagirta, Eelta, Imdurt, Wercho, Todguare, Bodgornare², Schenako, Tikloare, Tartloare, Tanoare³, Tscheschoare, Parsnuare, Giroare, Tschuntiare, Gogultare, Wakidsiriare, Buchurtuare⁴, Kumelanteare, Dschorboseliare, Godoniare, Homoloare.

Alle sollen bis 500 wehrhafte Männer Stellen können.

Die Tuschi sind, wie die Sprache, die ein georgianischer Dialekt mit vielen kistischen Wörtern ist, zeigt, gewiß Georgianer mit Kisten vermischt und der Zaar Heraklius sieht sie wie seine Unterthanen an, und setzt ihnen auch einen Manrow (Tuschetis Maurow) der aber nicht im Distrikt, sondern in Baliskur seinen Siz hat und 1772 von der fürstl. Familie Tscherkesiani war. Sie geben auch dem Zaar zu gewissen Zeiten des Jahres Schloßwachen und stellen im Kriege Mannschaft; alles aber ist wenig mehr, als Schatten von Oberherrschaft, da sie weder Steuern entrichten noch Befehlen gehorchen.

Sie geben dagegen an den Iesgischen Auar Chan oder Nuzal einen jährlichen Tribut von 10 Maulthieren oder vergüten jedes mit 60 Schaafen, wovon jedes mit russischem Gelde verglichen 80 Kop. angeschlagen ist.

In den 4 erstgenannten Dörfern wird kistisch mit georgischen untermengt gesprochen. Die Einwohner können auch leicht mehr als die übrigen von Kisten gern abstammen.

Die Namen sind mehr vermischt, doch mehr georgische Manusnamen z. B. Mamuka, Uti, Ziskar, Zika, Epche, Naderent, Darkis, Iwane, Kaptar, Otar, Dai, Schanki, Tscherkes, Georgi, Antau, Kautar, Gabriel, Theodor, Chuzes, Buko, Sage, Ito, Miki, Scha, Asi, Obolo, Sultan, Gali, Dawid, Sagil, Gulo, Suro, Zoe, Sagirta.

¹ Den Stori—gleicht < P.

² Bodgornare, G.] Boagornare, P.

³ Tanoare, G.] Tashare, P.

⁴ Buchurtuare, G.] Buchartnare, P.

თუშის ანუ თუშეთის მხარე და ხალხი

მდ. სტორს ზემოთ, 1 დღის სავალზე ჩრდილოეთისკენ, ამბობენ, რომ მის დასავლეთ მხარეზე სამხრეთისკენ, არის ცხელი წყაროები, რომლებიც სუნით თბილისისას წააგვანან¹.

ზემო ალაზნის მარცხენა მხარეს, მდინარე სტორზე ზემოთ და სუნჯის დოკონ (დიდ)-არღუნზე, მთაში, არის თუშების მიერ დასახლებული მხარე თუში (თუშეთი), მთავარი ქედის ძირიდან 1 1/2 დღის სავალზე, კახეთის მხარეში, ქიზიყში, სტორზე, ზემოთ. მას უჭირავს სამხრეთის ფიქალიანი მთის მწვერვალები, წყაროებთან და მდინარეებთან, რომლებიც ნაწილობრივ სამხრეთით ალაზნისკენ მიედინებიან, ნაწილობრივ ჩრდილოეთით—არღუნისკენ, ან აქსაისკენ; ამიტომ აქ ხშირია ჯეირანი.

თუშეთის სოფლებია:

წოვა, საგირთა, ეტელთა, ინდურთა, ვერხოვანი, დოქოარე², ბოქორმარე, შენაქო, დიკლოარე, დართლოარე, დანოარე, ქეშოარე, ფარსმა-არე, გირევი-არე, ქონთიოარე, გოგლურთარე, ვაქიძირიარე, ბუხურთაარე, ქუმელაურთ-არე, ჯვარბოსელიარე, გუდანთაარე, ომალოარე.

ყველა ამათ უნდა შეეძლოთ 500-მდე შეიარაღებული კაცის გამოყვანა.

თუშები, როგორც ამას მათი ენა მოწმობს, რომელიც ქართული დიალექტია მრავალი ქისტური სიტყვით შენარევი, რასაკვირველია, არიან ქართველები, ქისტებთან შერეულნი, და ერეკლე მეფე მათ უყურებს როგორც თავის ქვეშევრდომებს, და ჩაყენებული ჰყავს მათთან მოურავი (თუშეთის მოურავი), რომელიც ზის არა მხარეში, არამედ ბალისყურში³; 1772 წელს [თუშეთის მოურავი] ჩერქეზიანთა თავადური გვარიდან იყო. წლის გარკვეულ დროს ისინი მეფეს აძლევენ სასახლის მცველებს, ხოლო ომში გამოჰყავთ ჯარი. მაგრამ ყველაფერი ეს მხოლოდ აჩრდილია ბატონობისა (მორჩილებისა), რადგან ისინი არც გადასახადს უხდიან, არც ბრძანებებს ემორჩილებიან.

პირიქით, ლეკების ავარ-ხანს ანუ ნუცალს ისინი ყოველწლიურ ხარკად უხდიან 10 ჯორს, ან თითოეული ჯორის მაგიერ უნაზღაურებენ 60 ცხვარს; თითო (ცხვარი) კი რუსულ ფულზე 80 კაპიკად ფასდება.

პირველ ოთხ სოფელში ლაპარაკობენ ქართულ-ნარეკ ქისტურად. მცხოვრებლები შესაძლებელია, უფრო მეტად ვიდრე სხვაგან, ქისტური შთამომავლობისა იყვნენ.

¹ პირთა სახელები უფრო შერეულია, უფრო მეტად ქართული მამაკაცთა სახელებია, მაგალითად: მამუკა, უტი, ცისკარა, ციკა, ებზე (ვეფხია?—გ. გ.), ნადერენტი, დარკის, ივანე, ქაფთარი, ოთარი, დაი, შანკი, ჩერქეზი, გიორგი, ანტაუ, ქაფთარი, გაბრიელი, თედორე, ხუცესნი, ბუკო, ზაგე, იტო, მიკი, შა, აზი, ობოლო, სულტანა, გალი, დავითი, საგილი, გულო. სურო, ცოე, საგირთა.

¹ მდ. სტორს ზემოთ—წააგვანან < პალ.

² - ა რ ე (rn) თუშურში ბრუნვითი ფორმის მაწარმოებელია: დოქო-ა რ ე (დოქურიენ), ე. ი. დოქო დ ა ნ.

³ შესაძლებელია ეს იყოს „ლალისყური“.

Weibliche Namen: Tamar, Bai, Sabra, Simo, Nana, Merzche, Maria, Anna, Matao, Soi.

Die Männer kleiden sich georgisch und auch die Weiber tragen nicht die kistischen hornförmigen Hauben, sondern hangen nach georgischer Art Tücher über den Kopf.

Die Männer tragen einon Stutzbart und scheeren den Kopf wie die Tscherkessen.

Die mehresten halten die großen Fasten, aber nur wenige werden von einem sehr dummen Priester getauft. Sie halten keine Schweine, essen aber Schweinefleisch. Im Distrikt sind mehrere steinerne Kirchen, die aber nicht mehr besucht werden.

ქალთა სახელები: თამარი, ბაი, საბრო, სიმო, ნანა, მერცხე, მარია, ანნა, მათაო, სოი.

მამაკაცები ქართულად იცვამენ; ქალებიც ქისტურ რქისმაგვარ ჩაფხუტს კი არ იხურავენ, არამედ, ქართული წესით, თავშალი აქვთ მოხვეული თავზე.

კაცები ატარებენ წვერს და იპარსავენ თავს როგორც ჩერქეზები.

უმეტესი ნაწილი იცავს დიდმარხვას, მაგრამ მხოლოდ მცირეოდენი ინათლება სულელი მღვდლების მიერ. არ აშენებენ ღორს, მაგრამ ღორის ხორცს კი ჭამენ. ამ მხარეში რამდენიმე ქვიტკირის ეკლესიაა, მაგრამ ხალხი იქ უკვე აღარ დადის.

5. Mittel—oder das innere Kartweli (Tschina Kartweli)

Diese Provinz wird als der Haupttheil von Karduel gewöhnlich schlechthin Kartweli, Kartali oder europäisch Karduel genennet.

Sie liegt, wie Kacheti, zwischen dem nördlichen kaukasischen Alpengebürge, neben Osetien und dem südlichen Kur, an dessen rechten Seite Ober- und theils Unterkartweli liegen.

Ostlich ist Kacheti und westlich das Queergebürg, welches das kaukasische Hauptgebürge mit seinen Vorgebürgen zusammen hängt, und jenseits Imereti.

Diese Provinz wird von dem Gebürgflüssen der linken des Kur, Aragi, Ksani, Lichura, Batara und Didi Liachwi und Suramula mit ihren Zuflüssen gewässert, und ist in äusserer Beschaffenheit der Gebürglage, des Bodens, Klimats, kurz in allem Kacheti ganz gleich. Die Bauart der Häuser ist in Karteli anders als in Kacheti; in erstgenannter Provinz sind die Wohnungen der Landleute Erdbütten. Doch auch dieses ist schon zuvor angeführt.

In Absicht der Einwohner und ihrer zu geringer Menge, der vielen Spuren der Verwüstungen und des zu geringen Anbaues gleicht sie Kacheti auch völlig. Ihre vornehmsten Oerter sind Gori, Krzchinvali und Suram¹.

Den nordlichsten Theil dieser Provinz nehmen von Osetiern bewohnte Distrikte ein. Distrikte dieser Provinz sind: Der osetische Distrikt Guda. Oben am Aragi, mit 7 Dörfern. Diese Oseten sind, wie alle in den folgenden osetischen Distrikten, gute und ruhige Unterthanen des kartelischen Zaares, haben ihre selbst gewählten Aeltesten und werden völlig auf den Fuß der von Georgianern bewohnten Distrikte, behandelt. Einige der folgenden osetischen Distrikte, sind nicht dem Zaar selbst, sondern kartelischen Fürsten unterthan. Die osetischen Distrikte werde ich auch bey der osetischen Provinz nennen.

Der Distrikt Kade, auch Kiule

Oben am Aragi, am Schiefergebürge, unter Guda. Oerter desselben: 1. Sakatkari 2. Kaischaurtkari 3. Zichrani 4. Tzere. 5. Migereti 6. Dschagumieni 7. Seburtkari 8. Tschonscho und 9. Melete, die alle von Georgianern bewohnt werden. In 10. Achalsopelo und 11. Tschonscho aber sind die Einwohner Oseten.

¹ P: Saram.

5. შუა ანუ შიდა ქართლი

ეს პროვინცია, როგორც მთავარი ნაწილი ქართლისა, საერთოდ იწოდება „ქართლი“, ანუ ევროპულად „ქარდუელ“.

ის, როგორც კახეთი, მდებარეობს ჩრდილოეთით კავკასიის ალპურ ქედსა, ოსების მეზობლად, და სამხრეთით მტკვარს შორის, რომლის მარჯვენა მხარეზეც ზემო და ნაწილობრივ ქვემო ქართლი მდებარეობენ.

აღმოსავლეთით არის კახეთი, ხოლო დასავლეთით გამკვეთი ქედი, რომელიც კავკასიის მთავარ ქედს აერთებს მის სამხრეთ მთისწინეთთან და რომლის მეორე მხარეს იმერეთია.

ეს პროვინცია ირწყვება ქედიდან ჩამომავალი მდინარეებით—მტკვრის მარცხენა შენაკადებით—არაგვით, ქსნით, ლეხურათი, პატარა და დიდი ლიახვებით და სურამულათი და ყველა მათი შენაკადებით. ის გარეგნულად—მთების მდებარეობით, ნიადაგით, ჰავით, მოკლედ ყველაფრით, კახეთს წააგავს. სახლების მშენებლობის სისტემა ქართლში სხვაა კახეთთან შედარებით; ქართლში გლახთა სახლები წარმოადგენენ მიწურებს. მათ შესახებ ჯერ კიდევ აღწერე იყო აღნიშნული.

რაც შეეხება მოსახლეობას და მის მცირერიცხოვნობას, განადგურებათა მრავალ კვალს და მცირედ მოშენებულობას, ამაშიც მთლიანად კახეთს ემსგავსება. მისი ყველაზე მნიშვნელოვანი ადგილებია—გორი, ქრცხინვალი და სურამი.

ამ პროვინციის ჩრდილოეთი ნაწილი უკავიათ ოსებით დასახლებულ მხარეებს. ამ პროვინციის მხარეებია: ოსური მხარე გუ და, არაგვს ზემოთ, 7 სოფლით. ეს ოსები, ისევე როგორც სხვა ოსურ რაიონებში მცხოვრებნი, არიან ქართლის მეფის კარგი და წყნარი ქვეშევრდომები, ჰყავთ თავიანთი არჩეული უფროსი და მთლიანად სარგებლობენ ქართველებით დასახლებული მხარეების უფლებებით. ზოგიერთი მომღვენო ოსური მხარეები ემორჩილებიან არა პირადად მეფეს, არამედ ქართლის თავადებს. ოსეთის მხარეებს მე აგრეთვე დავასახელებ ოსეთის პროვინციის მოხსენების დროს.

მხარე ხა და ანუ კიულე.

[მდებარეობს] ზემოთ არაგვზე, ფიქალიან მთებში, გუდას ქვევით. მისი სოფლებია: 1. ზაქათკარი 2. კაიშაურთკარი 3. ციხიანი 4. წყერე 5. მილურე 6. ჯალუმიანი 7. სეთურთკარი 8. ჩონჩო და 9. მღეთე—ყველა დასახლებულია ქართველებით. 10. ახალსოფელისა და 11. ჩონჩოს მოსახლეობა ოსებია.

Der Distrikt Kewi Saretei

Dieser Distrikt im hohen Gebirge, noch über dem Aragi, ist ganz von Obetinern bewohnt, die aber nur sehr zweydeutige Unterthanen des kartulischen Zaars sind, daher ich auch nichts genaues von ihnen erfahren konnte.

Der Distrikt Gudamakari

Er nimmt die Gegend des Flößchens dieses Namens, der linken des Aragi im hohen Schiefer- und dem anliegenden Kalkgebürge ein.

Die Dörfer desselben sind von oben hinab:

1. Bakurkewi 2. Tzbourta 3. Batara Guda 4. Panchidschi
5. Tschart Schochi 6. Kitochi 7. Makarta 8. Goganurta 9. Tschala
10. Lidä 11. Tschochi 12. Atenoki 13. Dumatschan. Die Einwohner sind Georgianer und bestehen nur aus 80 Familien.

Der Distrikt Gareschamo, am Aragi unter dem Guda Makari. Die Einwohner, deren Dörfer und Zahl ich nicht anzugeben weiß, sind Georgianer.

Der Distrikt Mfemli, am Aragi unter Gareschamo, dessen Oerter:

1. Nadibani 2. Tschochelin 3. Kekiani 4. Ogbani 5. Kokneuri.

Der Distrikt Tzchasti oder Tzchaoti. Am Aragi unter dem Distrikt Gareschamo.

Oerter am Aragi selbst:

1. Kawtarani, 2. Dschigrani, 3. Tsmiani, 4. Tschikani, 5. Kobani,
6. Tschiriki, 7. Kewscha und 8. Zipori.

Dem Aragi zur rechten in der Nähe:

9. Amirni, 10. Tschochelni, 11. Charcheti, woselbst eine große Kirche ist.

Am Bache Garettschamo:

12. Kimbarikni, 13. Araketi.

Dem Aragi ostlich oder zur linken:

14. Karo,
15. Lakatrewi
16. Mikarami
17. Arganani und
18. Bekiani

მხარე ხევისურეთი

ეს მხარე არის მაღალ მთიანეთში კიდევ უფრო ზევით არაგვზე; მთლიანად ოსებითაა დასახლებული, მაგრამ ისინი არიან ქართლის მეფის არასაიმედო ქვეშევრდომები, ამიტომ მე ვერ შეეძელი მიმელო მათზე ზუსტი ცნობები.

მხარე გუდამაყარი

მას უჭირავს ამავე სახელის მდინარის, არაგვის მარცხენა შენაკადის, მიდამოები მაღალ ფიქალიან და მასთან ახლოს მდებარე კირიან მთებში.

მისი სოფლები ზევიდან ქვევით არიან:

1. ბაკურხევი 2. წბაურთა¹ 3. პატარა გულა ~~4~~ ფახვიჯა 5. კოჭოხი 6. კიტოხი 7. მაქართა 8. გოგანაურთა 9. ჭალა 10. ლიდა 11. ჩოხი 12. ათნოხი 13. დუმაცხო. მოსახლეობა ქართველებია და შეადგენენ 80 ოჯახს.

მხარე გარე შეშე, არაგვზე, გუდამაყარის ქვემოთ. მისი მოსახლეობა, რომლის სოფლებს და რიცხვს ვერ გეტყვით, არის ქართული.

მხარე მრეველი, არაგვზე, გარეშემოს ქვემოთ, რომლის სოფლებია: 1. ნადიბაანი 2. ჩოხელიანი 3. კეკიანი (?) 4. ოგბანი (?) 5. გოგნაური.

მხარე ცხაოტი, მხარე გარეშემოს ქვემოთ, არაგვზე.

სოფლები თვით არაგვზე შემდეგია:

1. ქავთარაანი 2. ჯიგრაანი 3. იმიანი 4. ჭიკიანი 5. კობაანი 6. ჩირიკი 7. ხეეშა და 8. წიფორი.

არაგვის მარჯვნივ და ახლოს:

9. ამირნი (ამირთქარი?) 10. ჩოხელი 11. ხარხეთი, სადღეც დიდი ეკლესიაა.

მდინარე გარეშემოზე:

12. ქიმბარიანი 13. არახვეთი.

არაგვის აღმოსავლეთით, ანუ მარცხნივ:

14. კარა (თუ კორა—?)
15. ლაკათხევი
16. მიქარამი (?)

¹ იქნებ ჩობაური?

19. Kando
20. Tschartali
21. Menesari
22. Pauleuri.

Die Einwohner sind Georgianer.

Der Distrikt Pschawi, oben am Pschawflüßchen der linken des Aragi, am und im hohen Gebürge, dem Distrikt Tuschi in W. und Kewsureti in O. Seine Einwohner sind zwar Georgianer, aber unsichere Unterthanen des kartulischen Zaares; daher ich auch nichts näheres von ihnen mittheilen kann.

Der Distrikt Seristo. Am Aragi unter dem Pshawi. Dessen Oerter: 1. Die Festung Ananur am rechten Ufer des Aragi. Man zählt sie zu den Städten. Sie hat eine ansehnliche Kirche von Ziegeln, aussen von Werkstücken von Sandstein bekleidet, mit einer ansehnlichen Kuppel. Das Gebäude ist 28 Schritte lang und 23 Schritte breit. In derselben ist an einer Wand eine lange georgische Inschrift¹. In dieser Kirche ist auch das Begräbniß des vor 15 Jahren verstorbenen Aragis Eristaws und Tuschetis Maurows Tschimschere Tscholakischillo, auch das Grab des Eristaws Georgi, beide mit 'georgischen Inschriften². Ausser dieser großen Kirche ist noch eine alte, in der man auch eine georgische Inschrift siehet³.

¹ ქ: ზ: წაყვეის დამაკასნელო და ადამა პირველის მამისა ჩვენისა კვალადა სამოახედვე შეგმევანებელო ასულო ადამისაო და მამისა უთესლო-ოთ შობილო მალთისა კაცათა მომართ გარდამოსავალისა მი-ზეხო კაცთა ბუნების ქვეყანით ზეცადა ამაყვანებელო ყოვალა-და წმინდაო მარიაჲ მამუნებელო ევამანვეოლისაო რომენმან ნე-ბითა შეეწვეანითა შეენითა კელყო არაგვის ერისთვისა შვილმან მადაი-ვან ბეგვამან პატრონმან ბარძიმ სასაფალაოსა ამის ანანურისა მალ-თის მამობლისა საფუძველითურთ შეენებადა მარავალც არიან წელნი ცხოვარებისა მისაისანი და მეე წინამადგამაელი თ-ვისი ბალასარას შვილი ბოქოულთხუცესი ქაიხოსრო [დამადაგინა] წმინდასა ამას მონასტერსა ზედა სარქარადა უწყის ღმრმან რაც შემქალება მაქონდა [დღიე] და ღამ მოუხვენებლადა ვაშვარებოდი [არ ვეც ძილი] თავალთა ვიდარემადის

განასარულებადენ მონასტერსა ამას ანანურის მალთის მამობელო უფლათ ცხოვარებით და სინანულითა და საუკუნოსა ასმინე კ-მა იგი საწადაელი ვითარმედა მათვედაით კაურთხეულრო მამისა ჩაემისანო და დაიმკავიდარე შეენთვის გამაზდაებული სასუფეველი და ღირს მყვა მე ცოდაელი ნაწილს მას მართალთასა საუკ-უნოს მას წამინდანთას ვინცა წაიკითხოს შენდაობას ბაძანებ-დაეთ თაქვენცა ღ-თნ თაქვენცა შეგინდანესთ

ქკს ტოზ.

(P. I, stn. 100, № 20, st. 51).

² ქ: უწინარესთა განსახლებითთა: აღთქმულთა ნაწესთა: მიწისა: მიწადავეობათათვის ისიზ-

გაგრძელება იხ. 271 გვერდზე

17. არკანი
18. ბეჭიანი
19. ხანდო
20. ქართალი
21. მანასური
22. პაელეური;

მოსახლეობა ქართველებია.

მხარე ფ შ ა ვ ი, [მდებარეობს] არაგვის მარცხენა შენაკად ფშავის მდინარეზე, ზემოთ, მაღალ მთებში, თუშეთის დასავლეთით და ხევსურეთის აღმოსავლეთით. თუშცა მისი მოსახლეობა ქართველებია, მაგრამ არასაიმედო ქვეშევრდომებია ქართლის მეფისა; ამიტომ მე არ შემძლია რაიმე ვთქვა დაბეჯითებით მათ შესახებ.

მხარე ს ა ე რ ი ს თ ა ო [არის] არაგვზე, ფშავის ქვემოთ. მისი სოფლებია: 1. ანანურის ციხე არაგვის მარჯვენა ნაპირზე. მას მიაკუთვნებენ ქალაქთა რიცხვს. იქ არის აგურიით ნაშენები დიდი ეკლესია, გარედან ქვიშაქვის ფილაქნებით [და] დიდი გუმბათით. შენობა სიგრძით არის 28 ნაბიჯი, სიგანით—23. მასში, ერთ კედელზე, არის გრძელი ქართული წარწერა. ამ ეკლესიაში ამასთანავე არის 15 წლის წინათ გარდაცვლილი არაგვის ერისთავისა და თუშეთის მოურავის ჯიმშერ ჩოლოყაშვილის საფლავი; [არის] აგრეთვე გიორგი ერისთავის საფლავიც, ორივეს აქვს ქართული წარწერები. ამ დიდი ეკლესიის გარდა არის კიდევ ერთი ძველი ეკლესია, რომელშიც ასევე არის ქართული წარწერა.

რძნა სურვან თავით საიბრძნემან: და იგავანი: წინამისხნა: ორთა ველსა: მაცოფათა ერთისა/ წარტაცება და ერთისა დატება ესერა იგი ნამაცნი მოიწია და მე—რომელი ველ/სა საღოთთა სათნოებით და კეთილ-სამუშაოთა გარეგან ვიყოფოდაი ეამისა ამისგან ერთი წარიტაცა და კელთა შემოქმედანისათა მოვიდა და არა უწყაი რაჲ ყოფადა არს ხო/ლო მაცორე ესე უამო და უსულო მიწისა მიწამნეჲ ამიწვიჲ აწ შეეკამენ/ ლოდი ესე საცნობელადა ჩემადა რათა მახილელნი ჩემნი სასაოგებანი: საშინელთა/ მახხერაპლთა შეწირვასა ზედა მომიხსენებდაეთ ხოლო თანა მოძმენი ჩემანი/ წმინდათა ლოცვათა შინა იესოს შემაგედარებდაეთ ოდაესმაჲ მაეფეთა ერთაგუ/ლსა ხოლო აწ მატვერსა და აველქამნილსა არაგვის ერისთავასა და თუშეთის მოურავას ჩოლოყას შეილსა ჯიმაშერსა.

ქკს უნა.

(P. I, ოპ. 100, № 20, x. 51b).

ქ. მოიხსენე უფალო საფლავესა ამას შინა მადებარე ერისთავი გიორგი ვინცა წაიკაითხ/ვიდაეთ შენდაობას გავიბძნებდაეთ.

(P. I, ოპ. 100, № 20, x. 52).

³ ქ. უძეო ვიყავით არ გაჯელირსა ძაჲ აღვეაშენე საყადარი ესე ქკს ტნიბ/ თვეს სავეკადენბერსა ია.

ამ წარწერათაგან პირველი რამდენჯერმე არის გამოცემული, უკანასკნელად პ. ხაქაბაიას მიერ (ანანურის ხუროთმოძღვრული ანსამბლი, თბ. 1953, გვ. 10—11 და ტაბ. 3). ნეორე წარწერა გამოქვეყნებული აქვს გ. საძაგელოვი ვეროიელს (Материалы по Археологии Кавказа, вып. VII, 1898 გვ. 78); ჩამოთვლების ცნობით წარწერას თარიღი არ უხის. გიულდენშტედტის აზრით დატული ტექსტები ამ წარწერებისა ამეტობით არის გადმოწერილი.

2. Arweniso, 3. Kasiskewi, 4. Arkala, 5. Uarguni, 6. Die Festung Apuni, 7. Dschinwani, 8. Abgawi, 9. Pschudawi, 10. Festung Aranisi, 11. Aschi, 12. Etwutise, 13. Labaurtkawi, 14. Jöre, 15. Potekowili, 16. Kanantkari, 17. Kamlidok, 18. die Festung Duschet, oben an einem Bach der rechten, 19. Batara Duschet (klein Duschet) an eben dem Bach, 20. Zinduscher, 21. Bođawi, 22. Tschilurd, ein wüstes Dorf, 23. Tschinti, 24. Bodoma, 25. Sakuakora, wüst, 26. Sa[s]chaburo, 27. Schadis-tschari, Festung, 28. Basaleti ein wüst Dorf, 29. Pulatschari, 30. Tschniti wüst, 31. Mlasche, 32. Sakramuli, 33. Naosa, eine verstörte Festung, 34. Saguram.

Am Narekawi der rechten des Aragi: 35. Lordsobani Kloster, 36. Mschadidschwari, Klösterdorf(er) 37. Tontsch, 38. Gremiskowa, 39. Kodmani, wüste Festung, 40. Izria, 41. Zinduschet, 42. Tschiturdi, 43. Tschaltuko, 44. Zichesire, ehemals berühmt, jezt wüst, 45. Kanda bey Zichesire, 46. Saguram gegen den Mund des Narekowi.

Unter dem Narekowi am rechten Ufer: 47. Gartiskari, 48. Nazichwari, 49. Ponschela, und 50. Tomtauri, drey wüste Festungen und im westl. Winkel vom Einfall des Aragi in die Linke des Kur, 51. Mzcheta, eine Festung.

Die Einwohner sind meistens Georgianer und unter diesen nicht wenig Armenianer. Unter den vielen Oertern sind manche zerstörte.

Die Stadt Duschet Nr. 18. liegt am gewöhnlichen Wege von Mosdok nach Teflis.

Der Distrikt Kartweli auch Gachmankari, d. i. jenseits dem Flusse, von Teflis nemlich. Er liegt an der linken des Kur zwischen den Jör und Aragi, ist meist von Georgianern und hiernächst von Armeniern bewohnt, und hat folgende Oerter:

1. Gomi Dschuart, 2. Teladgor 1 W(su). von Teflis, 3. Kauti Chaewi 3 W. von Teflis, 4. Achalkalaki, 5. Chandag, 6. Karagadsch, 7. Dues 8. Chachurel, 9. Grakal, 10. Metechi, 11. Sasilel, 12. Gomi, 13. Nitschpis, 14. Tschosetti, 15. Saziziako, 16. Tscharacheti, 17. Kardanach, 18. Gireliziche (Schlangenburg), am Bache Tschेरimkowi. Der Ort ist durch eine Mauer als ein Viereck, an jeder Seite 100 Schritte lang und ein Tafelgut der Gamablin des Zaars (Daedopali). Die Häuser sind von kartelischer Bauart nemlich Erdhütten, und da neben demselben das Vieh steht, so möchte man für Geruch in demselben unkommen. Als Abas Schah die 3 Werst entfernte Stadt Tscherin zerstörte, legte die damalige Zaarin (Daedopali) Tamar für deren Einwohner diesen Ort an. 19. Bakurziche, 20. Gundschani, wüst, 21. Kolaki, 22. Wedschin, mit Mauer und einer Kanone, 23. Sarkine, 24. Zalaskuri und 25. Kumisi.

Der öbetische Distrikt Waneti. Oben am Ksia und Dschamur oder Tschamuri oder Lomisa, alle oben am Ksani, sind Unterthanen des kartelischen Zaars und kartelischer Fürsten. Von diesen Distrikten bey den Öbeten.

2. ავენისი 3. ქაისხევი 4. არხალი 5. არღუნი 6. ციხე აპუნი (?) 7. ეინ-
ვანი 8. აფხავი 8. პხუნდავი 10. ციხე არანისი 11. აში 12. ეთვალისი 13. ლა-
ფაურთკარი 14. იორი 15. პოტეყვაილი¹ 16. კობიანთკარი 17. კამლიდოკ (?)
18. დუშეთის ციხე, ზევით მარჯვენა შენაკადზე (?) 19. პატარა დუშეთი,
იმავე ძდინარეზე. 20. წინდუშეთი 21. ბოდავი 22. ჩილურტი, გაპარტახებული
სოფელი 23. ჩინთი 24. ბოდორნა 25. ზიგნაკორა, გაჩანაგებული [სოფელი].
26. საშაბურო 27. მჭადისჯვრის ციხე 28. განადგურებული სოფელი ბაზალე-
თი 29. ბულაჩაური 30. ჩინტი (ალბათ ჩინთი—გ. გ.), გავერანებული, 31. მლა-
შე 32. საკრამული 33. ნაოზა, დანგრეული ციხე 34. საგურამო.

არაგვის მარჯვენა შენაკად ნარეკევეზე: 35. ლორდსუბანის მონასტერი²
36. მჭადისჯვარი, მონასტრიანი სოფელი 37. ტონჩა 38. გრემის-
ხევი 39. კოდმანი, დანგრეული ციხე. 40. იწრია 41. წინდუშეთი 42. ჩილურ-
ტი 43. ჩალტუკო³ 44. ციხისძირი, წინათ განთქმული, ამჟამად დანგრეული.
45. ქანდა, ციხისძირთან 46. საგურამო, ნარეკევის შესართავის პირდაპირ.

ნარეკევის ქვემოთ, მარჯვენა ნაპირზე: 47. ღართისკარი 48. ნაციხვარი
49. პონშელა (იქნებ ფონთხელა—გ. გ.) და 50. ტომთაური (?), სამი განად-
გურებული ციხე. არაგვისა და მტკვრის შესართავის დასავლეთის კუთხეში—
51. მარცხენა მხარეს მცხეთა, სიმაგრე.

მოსახლეობა უმთავრესად ქართველებია, არიან ცოტა სომხებიც. ამ
მრავალრიცხოვან სოფელთაგან ზოგი დარბეულია.

ქალაქი დუშეთი (№ 18)—მდებარეობს გზაზე მოზდოკიდან თბილისისკენ.
მხარე ქართლი, ანუ გაღმამხარო არის მდინარის იქითა მხა-
რეს, სახელდობრ თბილისიდან. ის მდებარეობს მტკვრის მარცხენა მხარეზე,
იორსა და არაგვს შორის, დასახლებულია ქართველებით, აქა-იქ სომხებით
და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. გომიჯვარი 2. თელადგორი, 1 ვერსზე თბილისიდან⁴, 3. კავთხევი,
თბილისიდან 3 ვერსზე⁵. 4. ახალქალაქი 5. ხანდაკი 6. ყარადაჯი 7. დოესი
8. ქვახერელი 9. გრაკალი 10. მეტეხი 11. სასირეთი 12. გომი. 13. ნიჩბისი
14. ჩოჩეთი 15. საციციანო 16. ქარახეთი 17. კარდანახი 18. გირელიციხე.
(=გველიციხე) მდ. ქერემხევეზე. ეს პუნქტი დაცულია ოთხკუთხა კედლით,
რომლის ოთხივე მხარე 100 ნაბიჯის სიგრძისაა და არის მეფის ძეულ-
ლის, დედოფლის, მამული. სახლები ქართლურად არის ნაშენი, სახელ-
დობრ, მიწურებია და მათთან ახლოს დაყენებულია საქონელი, ასე რომ კაცი
შეიძლება მოკედეს მისი სუნისგან. როცა შაჰ-აბასმა აქედან 3 ვერსზე მდებარე
ქალაქი ქერემი დაანგრია, მაშინდელმა დედოფალმა თამარმა მისი მცხოვ-
რებლებისაგან შეადგინა ეს სოფელი. 19. ბაკურციხე 20. გურჯაანი, განადგუ-
რებული 21. კოლაქი 22. ვეჯინი, კედლით და ქვემეხით 23. სარკინე 24. წა-
ლისყური (წალასყური—გ. გ.) და 25. კუმისი⁶.

ოსური მხარე ვანათი. ქციას⁷, ეამურსა და ლომისას ზევით, ყვე-
ლა ქსანს ზემოთ, ემორჩილებიან ქართლის მეფეს და ქართლის თავადებს. ამ

¹ ეს არის ორი სოფელი—ფიტაქი და ყვაილი. ² ალბათ—ლოწობანი. ³ ესაა კალატყვ.

⁴ არ არის ზუსტი მანძილი. ეს პუნქტები გაცილებით შორსაა.

⁵ გიულდენშტედტს აქ აუთოვია კახეთისა და ქართლის სოფლები: №№ 17—22 კახეთ-
შია, №№ 23—25 კი არიან ქვემო ქართლში. ⁷ ქციის მაგივრად „ქსანი“ უნდა იყოს.

Ts'chrasma, Tz'chrasma oder Ts'chrasmula.

Am Ksanibache dieses Namens unter Lomisa, wird von Georgiern bewohnt. Oerter: 1. Dadianeti, 2. Sodeche, 3. Abutkari, 4. Toхта, 5. Machiareti, 6. Tabaknewi, 7. Ukanamitkari, 8. Tschansche, 9. Tschitriantkari und 10. Zinubari.

Tschurta oder Tschimur. Am Ksanibache Tschurta. Oerter desselben: 1. Dalakan, 2. Ngosche, 3. Chamatatkan, 4. Tschagol, 5. Kuppekan, 6. Tschimetikan, 7. Bagin, 8. Midakukan, 9. Gorga, 10. Sagoi, 11. Tagoitkan, 12. Masikekan, 13. Dschauatka, 14. Sigt, 15. Kuzgad, 16. Welis, 17. Masikziche, 18. Sabarklikti, 19. Kalak, 20. Skatte, 21. Tschorti, 22. Skunel 23. Tschangat, 24. Koro, 25. Zalkaki, 26. Schnori, 27. Kareli, 28. Bulchawi, 29. Schatakni, 30. Beguantkari, 31. Kweldaba, 32. Cbnibali, 33. Saboeti, 34. Ipeeti, 35. Modschalieti, 36. Joretkari, 37. Gaumusi, 38. Hurtkari, 39. Putschiantkari, 40. Meger.

Dieses sind georgische und ossetische Dörfer durch einander, die sich sehr wohl vertragen.

Der ossetische Distrikt Saperschel. Oben am Ksani. Ganz ossetisch und ganz dem Zaar unterthan.

Noch sind am Ksani von oben hinab die Oerter: 1. Largwi, ein Kloster, 2. Lugosche, 3. Sakoreti, 4. Kweni, Festung, 5. Ipne, 6. Ikole, 7. Zirkoli, Festung, 8. Iretwa, 9. Kanscheweti, 10. Achalgori, Festung, 11. Boli, 12. Seglewi, 13. Achmei, 14. Osisi, Festung, 15. Irtosa, 16. Lamiskana, Festung, 17. Ksauri, oder Xaurisi, Festung, 18. Zichesire, 19. Schaltkba 20. Muchran, Festung, 21. Gartiskari, wüst, 22. Korinta, 23. Alewi 24. Sadsseguri, 25. Tschuati, 26. Ts'chrasma, 27. Kartschoki, 28. Konscheweti, 29. Kurta, 30. Nakib, 31. Sakoreti, 32. Scheliseti, 33. Karbali, 34. Golgoleti, 35. Kekatkari, 36. Midelatkari, 37. Chosoeti, 38. Kwerileti, 39. Tinikantkari.

Diese Oerter stehen alle unter dem Ksanis Eristaw, dem auch die meisten gehören. Der griechische Kayser Justinian verlieh die Gegend dem Rostom, einem Ossetier, erklärte ihn zum Fürsten und Eristaw, versah ihn mit einem Siegel und schenkte ihm Ehrenkleider. Die Zahl der ihm verliehenen Oerter war 38, Zirolj, Achaldabaeli, Bulali u. s. f., die theils nachher zerstört, theils versetzt, theils anders benamnet sind. Der jezige Ksanis Eristaw David ist von Rostom an, in einen Zeitraum von Jahren, schon der 275-te.

An der Lechura stehen die theils wüste Oerter 1. Beselta, 2. Kaloti, 3. Tschako, wüst, 4. Ziri, wüst. 5. Kwanti, 6. Beschokti, wüst, 7. Tzchelo, 8. Tschala, Festung, 9. Samtaisi Festung und 10. Kaspi, eine wüste Festung.

Die Distrikte und Oerter an den Liachwifläßen sind, um in meiner Anzeige von O. in W. fortzurücken. Am und um den Medguda: 1. Zechlebi, 2. Borseli, 3. Sklebi, 4. Dschawachkari, 5. Kaloti Festung, 6. Ikorti,

მხარეებიდან ოსთაგან [დასახლებულია]: ცხრაზმა ანდა ცხრაზმულა.

ამავე სახელის ქსნის შენაკადზე, ლომისას ქვევით, ქართველებით დასახლებული სოფლებია: 1. დადიანეთი 2. ზოდები 3. აბუთქარი 4. თოხთა 5. მახიარეთი 6. დაბაქნეთი 7. უქანაზხარი 8. ჩანშე (?) 9. ჩიტანთქარი და 10. წინუბანი.

ქურთა ანუ ქაშური. ქსნის შენაკად ქურთაზე. მისი სოფლებია: 1. დელკანი 2. ნგოშე (?) 3. ხამატატკან (?) 4. ჩაგოლ (?) 5. კუპპეკან (?) 6. ჩიმეტიკან (?) 7. ბაგინი 8. მიდაქუქან (?) 9. გორგა 10. ძეგოიანი 11. თოგოიანი 12. მასიკეკან (?) 13. ჯავათქარი 14. სიდა 15. კუცხოეთი 16. ველისი 7. მასიკიხე (?) 18. საბარკლეთი 19. ქალაქა 20. სკატე (?) 21. ქურთა 22. ცქუნეთი 23. ჯანგანთქარი 24. კორა 25. ცალკაი (?) 26. შმორი 27. ქარელთქარი 28. ბულხაი (?) 29. შატაკიანთქარი 30. ბეგოთქარი, 31. ყველდაბა 32. ხნიბალი (?) 33. ძაბოეთი 34. იპეეთი (იკეთი?) 35. მოჭალი(ი)ეთი 36. დორეთქარი 37. გავაზი (Gavuzi) 38. ილურთქარი 39. ფუქიანთქარი 40. ზეწყერი.

ესენი არიან ერთმანეთში არეული ქართული და ოსური სოფლები, რომლებიც კარგად ეთვისებიან ერთმანეთს.

ოსური მხარე საფერშეთი ქსანს ზემოთ, მთლიანად ოსურია და შეფეს ექვემდებარება.

ქსანზე ზევიდან ქვევით კიდევ არის სოფლები: 1. ლარგვი, მონასტერი 2. ლევაშენი 3. საქორეთი 4. ქვენი, ციხე 5. იპნევი¹ 6. იკოთი 7. წირქოლი, ციხე 8. ირეტვა (ერელა?) 9. ყანჩავეთი 10. ახალგორი, ციხე 11. ბოლი 12. ძეგლვეი 13. ახმაჯი 14. ოძისი, ციხე 15. ილიტოზა 16. ლამისყანა, ციხე 17. ქსოვრისი, ციხე 18. ციხისძირი 19. სხალტბა 20. მუხრანი, ციხე 21. ლართისკარი, განადგურებული² 22. კორინთა 23. ალვეი 24. საძეგური 25. ცხავატი 26. ცხრაზმა 27. ქარჩოხი 28. ყანჩავეთი 29. ქურთა 30. ნახილი 31. საქორეთი 31. შეელიეთი 33. ხარბალი 34. გოლგოლეთი 35. ქენქათქარი 36. მიდელათქარი 37. ხოზოეთი 38. კვერიეთი 39. თინიქაანთქარი.

ყველა ეს სოფლები ემორჩილებიან ქსნის ერისთავს, რომელსაც მათი უმეტესობა ეკუთვნის. ბერძენმა კეისარმა იუსტინიანემ ეს მხარე გადასცა როსტომს, ოსს, გამოაცხადა ის თავადად და ერისთავად, მისცა მას ბეჭედი და აჩუქა ძვირფასი საპატიო სამოსელი. ნაჩუქარი სოფლების რიცხვი იყო 38: წირქოლი, ახალდაბა, ბურული და ა. შ., რომელთაგან შემდგომ ზოგი განადგურდა, ზოგი გადატანილ იქნა, ზოგსაც სახელი შეეცვალა. ახლანდელი ქსნის ერისთავი დავითი, როსტომიდან მოყოლებული, ამ ხნის განმავლობაში, არის 275-ტე.

ლახურაზე არის ნაწილობრივ განადგურებული სოფლები: 1. ბოსელთა 2. ქოლოთი, ციხე 3. ჩაკო (?), დანგრეული 4. წირი, დანგრეული 5. კვანტი (?) 6. ბერშუეთი, დანგრეული 7. ცხალო (Tchalo, იქნებ ცხელიოსი ?—გ. გ.) 8. ქალა, ციხე 9. სამთავისი, ციხე 10. კასპი, განადგურებული ციხე.

მხარეები და სოფლები დიდ და პატარა ლიახზე, თუ ჩემი შენიშვნების მიხედვით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ ვივლით. ბეჯუდის მიდამოებში:

1. ციხილები 2. ბოსელთა 3. სხლები 4. ჯავახთქარი 5. ქოლოთი, ციხე

¹ ქვენი და იპნევი ერთად უნდა იყოს—ქვენიფნევი. ² ლართისკარი არაგვზეა.

7. die Festung Kulbiti, 8. Schachadgori, 9. Achasubani, 10. die Festung Medschuni, 11. Kwen Medschunskewi, 12. Salemo, 13. Festung Achrisi, 14. Serti, 15. Festung Tortosa, 16. Kwarchili, 17. Festung Swenete 18. Medschurnkewi.

Ikorte Nr. 6. ist ein berühmtes, befestigtes Kloster, in welchem die Eristawischen Begräbnisse.

Am Batara (kleinen) Liachwi sind von oben herab.

Der osetische Distrikt Gungo, um den Ursprung. Von ihm bey den Oseten.

Der osetische Distrikt Patschur, an einem obern Bach der linken des Batara. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Tkupta an der linken des Batara Liachwi. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Gnasur, an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Kobais, an der rechten Seite des Batara Liachwi. S. Oseten.

Der osetische Distrikt Gria, an der rechten des Batara Liachwi unter Kobais. Von demselben bey den Oseten.

Unter diesen osetischen Distrikten sind folgende von Georgianern theils mit untermischten Armenianern bewohnte Oerter.

1. Salzchenisi, 2. Satikuri, 3. Karbi, 4. Satemo, 5. Kitznisi, 6. Kulbiti, 7. Sewara, 8. Plawi, 9. Tschertuli, 10. Medschunekewi, Festung, 11. Kwemo Mechschnekewi, 12. Achrise, Festung, 13. Kwarchiti 14. Tortisa, Festung, 15. Sobisi, 16. Saweneti, Festung, 17. Berbuki, Festung, 18. Urba, 19. Tkujawi, 20. Mereti, 21. Xaisi, 22. Kurbiti, 23. Plawisi, 24. Arzewi, 25. Schachodchon, 26. Adsi, 27. Achalobani, 28. Serti, 29. Belote, Festung, 30. Sabolok, 31. Ertula, 32. Dalula, 33. Chadunskewi, Festung, 34. Tksuisi, 35. Prisi, 36. Arkkwisi, 37. Eredwi, 38. Tbenisi, 39. Arbu, 40. Brodsetleti, 41. Tergwisi, 42. Mararni, Festung, 43. Tschertali, Festung, 44. Tkiawi.

Nur wenige von allen stehen am linken Ufer. Abwärts am rechten Ufer: 45. Wanati, 46. Pawlenisziche, 47. Kanbi 48. Torsnisi, 49. Geretwi, Festung, 50. Sguderi, 51. Tkwiawi, 52. Tizi, 53. Megurekisi, 54. Matschabliani, Festung, 55. Schambiani, 56. Zipo, 57. Baghai, 58. Sonkari, 59. Lekuari.

Am Didi (großen) Liachwi ist von oben hinab:

Der osetische Distrikt Urtswalad, oben am Didi Liachwi im Schiefergebürge. S. Oseten.

Der georgisch-ösetische Distrikt Spa, oben an der linken des Didi, dem vorigen gegenüber. S. Oseten.

Der georgisch-ösetische Distrikt Dschonach am Bache des Namens, der oben in die rechte Seite des Didi Liachwi fällt. S. Oseten.

6. იკორთა 7. კულბითი, ციხე 8. შატათგორი 9. ახალუბანი 10. ციხე მეჯ-
ერი 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. სათემო 13. ციხე ახრისი 14. ზერტი 15. თორ-
ტიზა, ციხე 16. კვარხითი 17. სვენეთი, ციხე 18. მეჯვრისხევი.

იკორთა (№ 6) განთქმული, გამაგრებული მონასტერია, სადაც არის
ერისთავების სამარხები.

პატარა ლიახვზე ზემოდან ქვევით არის:

ოსური მხარე გუნგო (?), სათავესთან. მის შესახებ იხ. ოსებთან.

ოსური მხარე პაჩურ (?), პატარა ლიახვის ზემო შენაკადზე. იხ. ოსები.

ოსური მხარე გუფთა, პატარა ლიახვის მარცხნივ. იხ. ოსები.

ოსური მხარე განასური, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს. იხ. ოსები.

ოსური მხარე კობაისი, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს. იხ.
ოსები.

ოსური მხარე გრია, პატარა ლიახვის მარჯვენა მხარეს, კობაისის ქვევით.
მის შესახებ იხ. ოსებთან.

ამ ოსური მხარეებიდან შემდეგნი არიან ქართველებით დასახლებული
ადგილები, ნაწილობრივ სომეხებთან შერევით: 1. საცხენისი 2. სათიხარა (თუ
სათივარი?—გ. გ.) 3. კარბი 4. სათემო 5. ქიწინისი 6. კულბითი 7. ძვეერა
8. ფლავი 9. შერთული 10. მეჯვრისხევი, ციხე 11. ქვემო მეჯვრისხევი 12. ახრი-
სი, ციხე 13. კვარხითი 14. თორტიზა, ციხე 15. სობისი 16. სველნეთი, ციხე
17. ბერბუჯი, ციხე 18. არბო 19. ტყვიავი 20. შეტეფი 21. ქსუისი 22. კულ-
ბითი 23. ფლავისი 24. არცევი 25. შახოლხონ¹ 26. აძვი 27. ახალუბანი
28. ზერტი 29. ბელოთი, ციხე 30. საბოლოკე 31. ელტურა 32. დვალურა (?)
33. ხაღუნსხევი, ციხე (?) 34. ტკსუისი² 35. ფრისი 36. არკევისი (?)
37. ერედვი 38. ტბეთი 39. არბო 40. ბროწლეთი 41. თერგვისი 42. მარანა,
ციხე 43. შერთული, ციხე 44. ტყვიავი.

მხოლოდ მცირე ნაწილი არის მარცხენა ნაპირზე. ზემოთკენ მარჯვენა
ნაპირზე: 45. ვანათი 46. ფავლენისციხე 47. კარბი 48. ტირინისი (Torsnisi?)
49. ერედვი, ციხე 50. ზღუდერი 51. ტყვიავი 52. დიცი 53. მელვრეკისი 54. მა-
ჩაბლიანი, ციხე 55. შანბიანი 56. წიფორი 57. ბალები (თუ აბახი?—გ. გ.)
58. ზონკარი 59. ლეკოანი.

დიდი ლიახვზე ზემოდან ქვემოთ არის:

ოსური მხარე ურტსვალად (?), დიდი ლიახვზე, ზევიით, ფიქალიან მთებ-
იხ. ოსეთი.

ქართულ-ოსური მხარე სპა, დიდი ლიახვის ზემოთ და მარცხნივ, წინას
საპირისპიროდ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯონახი, ამავე სახელის მდინარეზე, რომელიც
ზემოთ, ლიახვს მარჯვენა მხრიდან ერთვის. იხ. ოსები.

¹ ალბათ შატათგორა.

² თხვისი ან ქსუისი.

Der georgisch-ösetische Distrikt Gudis, oben an der linken des Didi unter dem Distrikt Spa. S. Öseten.

Der georgisch-ösetische Distrikt D z c h i w a t s k a r, an der linken des Didi liachwi, unter dem Distrikt Gudis. S. Öseten.

Der georgisch-ösetische Distrikt Dschaukom, am Flüßchen Paza der rechten des Didi Liachwi.

Die georgische Distrikte Magran-Dwaleti und Medschunskewi, d. i. am Fuß der Gebürge, zu welchem die folgenden, doch nicht alle von Georgianern bewohnte Dörfer am untern Didi Liachwi gehören, die ich aber nicht sicher eintheilen kann.

1. Taman Tscheni, 2. Taktakiani, beyde Festungen, 3. Kwemo Taktakiani, 4. Sweri, 5. Atschabeti, 6. Kurta, eine wüste Festung, 7. Kechwiziche, eine wüste Festung, 8. Krzchinwal, ösetisch Kreba, die für eine Stadt gerechnet wird, 9. Semon Nikosi, 10. Kremo Nikosi, 11. Kurta, eine wüste Festung, 12. Pschenisi, 13. Achaldabo, 14. Tschindisi, 15. Wariani, 16. Sakascheti, 17. Araschenda, eine wüste Festung, 18. Ruisi, 19. Urbnisi, 20. Tiniskiti.

Alle an der rechten Seite des Flusses.

21. Megnrekisi, 22. Medschuris Kewi.

Noch an der rechten Seite:

23. Kechwi, 24. Aschabeti, Festung, 25. Tamaraschewi, 26. Taktakiani, 27. Udoneti, Festung, 28. Grisi, 29. Semochiti, Festung, 30. Kwemochiti, Festung, 31. Semochiti, Festung, 32. Sakascheti, 33. Araschenda, Festung und 34. Tiniskiti, eine wüste Festung an der rechten der Mündung in den Kur.

Am linken Flußufer:

35. Anakari, 36. Gusala, 37. Gubta, 38. Sweri, 39. Tschiriwi, 40. Sarzeni, 41. Cheiti, 42. Megnerekisi, 43. Ergeneti, 44. Karaleti, Festung, 45. Keltubani, Festung und sogenannte Stadt, und Gori, öset. Guri, etwas abwärts von der linken der Mündung. Sie wird für eine kartuelische Stadt gerechnet.

Die Gegend des Saramucha nimmt der kartulisch-georgische Distrikt Sazaretlo ein.

Er gehört dem imeretischen Fürsten Zireteli, und in so fern schon zu Imereti, doch liegt er in Karteli. Nordwestlich gränzt er mit dem imeretischen Distr. Raßcha. In diesem Distrikt sind am angezeigten Flüßchen:

1. Die Festung Suram, 2. Itria, 3. Festung Aseauri, 4. Festung Satiwi, 5. Die wüste Festung Mochisi, 6. Sagina, wo Erzanbrüche sind. 7. Die Festung Abisi und 8. Samserisi.

Die übrigen Distriktörter kann ich nicht sicher angeben.

Die Bewohner sind imeretinische Georgianer und unter diesen viele Armenianer.

ქართულ-ოსური მხარე გუდა, ზემოთ, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, სპის მხარის ქვემოთ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯავათკარი, დიდი ლიახვის მარცხენა მხარეს, გულის ქვემოთ. იხ. ოსები.

ქართულ-ოსური მხარე ჯაუკომი, მდ. თაწაზე, დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკადზე.

ქართული მხარე მალრან-დვალეთი და მეჯვრისხევი მთიანეთის ძირში, რომლებსაც ეკუთვნის შემდეგი, არა ყველა ქართველებით დასახლებული სოფლები ლიახვის ქვემო დინებაზე, რომელთაც მეზუსტად ვერ გადმოგცემთ: 1. თამარაშენი 2. თაქთაქიანი, ორივე ციხეებია. 3. ქვემო თაქთაქიანი 4. სვერი 5. აჩაბეთი 6. ქურთა, დანგრეული ციხე 7. კეხვისციხე, დანგრეული 8. ქრცხინვალი, ოსურად კრება, რომელსაც ქალაქად სთვლიან 9. ზემო ნიქოზი 10. ქვემო ნიქოზი 11. ქურთა, დანგრეული ციხე 12. ფხვენისი 13. ახალდაბა 14. შინდისი 15. ვარიანი 16. საქაშეთი 17. არაშენდა, დანგრეული ციხე 18. რუისი 19. ურბნისი 20. ტინისხილი.

ყელა მდინარის მარჯვენა მხარეზე.

21. მელვრეკისი 22. მეჯვრისხევი.

ასევე მარჯვენა მხარეზე:

23. კეხვი 24. აჩაბეთი, ციხე 25. თამარაშენი 26. თაქთაქიანი 27. უღონეთი, ციხე 28. დგვრისი 29. ზემოხვითი, ციხე 30. ქვემო ხვითი, ციხე 32. საქაშეთი 33. არაშენდა, ციხე და 34. ტინისხილი, დანგრეული ციხე მტკვართან შერთვის ადგილას, მარჯვენა ნაპირზე.

მდინარის მარცხენა ნაპირზე:

35. ანაკარი (?) 36. გუსალა 37. გუფთა 38. სვერი 39. ჩირივი (?) 40. ძარცემი 41. ხვითი 42. მელვრეკისი 43. ერგნეთი 44. კარალეთი, ციხე 45. ხელთუბანი, ციხე და ე. წ. ქალაქი და გორი, ოსურად გური, ცოტა განზე შესართავთან. ის ითვლება ქართლის ქალაქად.

სურამულას მხარე მოიცავს ქართულ მხარე საწერეთლოს.

ის ეკუთვნის იმერეთის თავადს წერეთელს და, მაშასადამე, ამდენად იმერეთს, თუმცა მდებარეობს ქართლში. ჩრდილო-აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთის მხარე რაჭა. ამ მხარეში, ზემოხსენებულ მდინარეზე არიან:

1. სურამის ციხე 2. იტრია 3. ციხე ოსიაური 4. ციხე სატივე 5. დანგრეული ციხე მოხისი 6. ძალინა¹, სადაც სპილენძის მადნებია. 7. ციხე აბისი და 8. სამწერისი.

დანარჩენი ადგილების შესახებ დანამდვილებით ვერას გეტყვით. მოსახლეობა არის იმერელი ქართველები და მათ შორის ბევრია სომეხი.

¹ ვახუშტი (აღწერა 80): «ძალინა... აქა არს ლითონი ვერცხლრსა»

6. Die Georgische Provinz Imereti und die Herrschaft Imereti oder Imeretien

Die imeretische Herrschaft schränkt sich auf die georgische Provinz Imereti ein. Diese hat in O. das Quergebürg und Karteli, in S. den nördlichen Fus des südlichen kaukasischen Vorgebürgs und türkische Wüstenen und Distrikte, in SW. Guria, im W. Mingreli und in N. das kaukasische Alpengebürg mit Swaneti und Basiania.

Der obere Rion mit seinen Flüssen bis zum Ts'cheni Ts'chali, der 30 W. unter die Kwirila in den Rion fällt und theils Imereti begränzt, wässert dieses Land.

Imereti hat zwar mit Karteli einerley nordliche Breite und einerley Lage, nemlich am südlichen Abhange des kaukasischen Gebürgs, mit der Höhe des Schiefergebürgs, den hohen Flächen des Kalkgebürgs, den Klüften der Flüsse und der niedrigen Fläche zwischen dem Haupt- und Vorgebürg, auch thonigten Boden und Waldung; das Land weicht aber doch Karteli sehr. Die Berge und die ganze Lage ist höher, also die Witterung kälter und für mancherley Kulturen zu kalt; auch fehlt es manchen Flächen an freien Windstrich und Abzuge des Wassers, davon viel kothiger, nasser Boden und feuchte Luft beyde dem Anbau und letztere besonders den Gedejen der Menschen und des Viehes nachtheilig. Uebrigens hat Imereti nicht weniger Spuren der Verwüstung; ist eben so wenig angebauet und eben so unzureichend bevölkert.

Imereti, ist übrigens von allen georgischen Provinzen unabhängig und ein eigener kleiner Staat unter einem eigenen erblichen Zaaren (Mepe). Von dessen Familie schon vorher.

Fürstliche Familien in Imeretien (Tauatischwilli) 15, nemlich¹:

1. Radschis Eristaw(an)², die vom jezigen Zaar Salomon sehr herunter gebracht ist.

2. Dschaparisi 3. Zulukisi³ 4. Jaschwilli und 5. Kipiani. Diese haben ihre Güter im Distrikt Radschis.

¹ (Tauatischwilli) 15, nemlich <P.

² Eristawani, G.) Eristaw, P.

³ Zulukisi, G.) Zalukisi, P. პალასთან ჯაფარიძე მესამე ნომრადაა, წულუკიძე—მეორე.

6. ქართული პროვინცია იმერეთი და იმერეთის სამეფო

იმერეთის სამეფო მოიცავს ქართულ პროვინციას იმერეთს. აღმოსავლეთით მას ესაზღვრება გადამკვეთი ქედი და ქართლი, სამხრეთით—სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილოეთი კალთები, თურქული ნასახლარები (ნაოხარები) და მხარეები, სამხრეთ-დასავლეთით — გურია, დასავლეთით — სამეგრელო, ხოლო ჩრდილოეთით—კავკასიის ალპური ქედი სვანეთითა და ბასიანით.

ამ მხარეს რწყავს რიონი ზემო დინებით, თავისი შენაკადებით ვიდრე ცხენისწყლამდე, რომელიც ერთვის რიონს ყვირილის შესართავიდან 30 ვერსის მოშორებით და ნაწილობრივ შეადგენს იმერეთის საზღვარს.

მართალია, იმერეთი მდებარეობს იმავე ჩრდილოეთ განედზე და აქვს იგივე მდებარეობა, როგორც ქართლს, სახელდობრ—იგი მდებარეობს კავკასიის ქედის სამხრეთ ფერდობზე; აქვს ფიქალიანი მთები, კირქვიანი თხემები. მდინარეების ხეობები და დაბლობები მთავარ და გვერდით ქედებს შორის, აგრეთვე თიხნარი ნიადაგი და მცენარეული საფარი (ტყეები): მაგრამ ეს ქვეყანა მაინც ძლიერ განსხვავდება ქართლისაგან. მთები და საერთო მდებარეობა უფრო მაღალია; ჰავა უფრო ცივი და ზოგიერთი კულტურებისათვის ძალიან ცივი. ზოგ დაბლობს აკლია ქარის ნიაგი და წყალსაც სადინარი არა აქვს. ამიტომ ბევრია ტალახი; სველი ნიადაგი და ნესტიანი ჰაერი ხელს უშლის ნიადაგის დაშუშაებას და განსაკუთრებით მეორე პირობა მავნეა ადამიანის ჯანმრთელობისა და პირუტყვის მოშენებისათვის. სხვა მხრივ იმერეთს განადგურების ნაკლები კვალი არ აქვს, ისიც ასევე ნაკლებაა გაშენებული და დასახლებული.

იმერეთი დამოუკიდებელია სხვა ქართული პროვინციებისაგან. ამ პატარა სამეფოს ჰყავს თავისი საკუთარი მემკვიდრეობითი მეფე; მის ოჯახზე უკვე ზემოთ იყო ნათქვამი.

იმერეთის თავადთა გვარები (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ¹:

1. რაჭის ერისთავი, რომელიც ახლანდელი მეფის სოლომონის მიერ ძალიან არის დაქვეითებული.

2. ჯაფარიძე, 3. წულუკიძე, 4. იაშვილი და 5. ყიფიანი. ამათ თავიანთი მამულები აქვთ რაჭაში.

¹ (თავადიშვილები) 15-ია, სახელდობრ < პ ა ლ.

6. Zireteli 7. Lordkipanisi und 8. Mikolasi sind sehr ausgebreitet und zählen jede bis 50 Namens-Vettern. 9. Abaschisi 10. Tscheidsi 11. Cheidsi 12. Agtaschwilli 13. Gabuaschwilli¹ 14. Pinesischwilli² und 15. Džigewase. Die fünf letztern sind nicht reich.

Der Adel Imeretiens (Asnauri)³ sind fast so viel als der Bauer⁴, doch sind die Familien Mesche und Kwinechisi durch Reichthum in Ansehen.

Die ganze statistische und politische Verfassung des imeretischen Staates ist von der kartulischen nicht verschieden. Eben die Stände und Nazonen, nur hat Imeretien wenig Tataren und Osbeten. Eben solche Verhältnisse der Stände, solche militairische und schlechte Justizverfassung, solche Hof- und Landesämter, aber weniger unbesezte und Titul, solche Steuern und eine gleiche Art der Hebung, nur hat Imereti keine Bergwerke. Es fehlt ihm auch, wie Kartulien, eigen Salz. Die Klasse der Unterthanen ist eben so leibeigen und schränkt sich auch auf ländische Gewerbe ein, der Wein- und Kornbau aber und auch die Viehzucht ist geringer, und das Volk überhaupt ärmer, woran zum Theil die gebürgigte Lage und das sich darauf beziehende Klima schuld ist.

Die imeretische Sprache ist eine nicht sehr abweichende Mundart der kartelischen. Auch hier fehlt aller Unterricht in den gemeinen Kenntnissen.

Die in Imeretien, Mingrelien und Guria gangbare Münzen sind, weil der imeretische Zaar, der Dadian und Guriel kein Geld prägen lassen, folgende türkische Münzsorten.

1. Pary, eine kleine Münze 8 Gran schwer von schlechtem Silber, mit arabischer Inschrift: an einer Seite Sultan Mustafa; auf der andern Seite Sarbisi Islambul, Sena 1171, d. i. geschlagen zu Islambul im Jahr der Hegera 1171 (im Jahr Christi 1757). Diese Münze ist so wie die kleinste, denn Kupferne Scheidemünze ist nicht, also auch die gemeinste und gangbarste. Ihr einzelner Werth im Handel gleicht 1 $\frac{1}{2}$ Kopeken.

Islambul, d. i. die rechtgläubige (islan) Menge oder Vielheit (bul), woraus die Europäer durch Verstümmelung Stambul gemacht haben. Es versteht sich, daß man Pary von andern Jahren und Sultanen hat. Besonders sahe ich sie von:

2. Sultan Mahamet Chan von 1143. oder 1732, auf welchem Sarbisi Kustantinia, d. i. geschlagen in Konstantinopel. Auch von Mustafa Chan 1171 (1757) in Misser (in Aegypten) geschlagen.

3. Pary von Sultan Soleiman, 1103 (1689) in Konstantinopel (Kustantinia) geprägt.

¹ 12. Agtaschwilli 13. Gabuaschwilli, G.] 12. Gubilta oder Gubnaschwilli. 13. Aroschwilli, P.

² Pinesischwilli, G.] Pinesi Schwilli, P.

³ Asnauri < P.

⁴ sind fast so viel als der Bauer, G.] ist sehr zahlreich, P.

6. წერეთელი, 7. ლორთქიფანიძე და 8. მიქელაძე ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან და თითოეულ მათგანს ჰყავს დაახლოებით 50 მოგვარე. 9. აბაშიძე, 10. ჩხეიძე, 11. (მ)ხეიძე, 12. აგთაშვილი (ალბათ აგიაშვილი), 13. გაბ(უ)აშვილი¹, 14. ფინეზიშვილი, 15. ჯიჯავაძე. ხუთი უკანასკნელი [გვარის თავადები] არ არიან მდიდრები.

იმერეთში აზნაურები თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი², ამასთან მესხები და კვინიხიძეები გამოირჩევიან სიმდიდრით.

იმერეთის სამეფოს სახელმწიფოებრივი და პოლიტიკური წყობა არ განირჩევა ქართლის წყობისაგან. იგივე წოდებებია და ხალხები, მხოლოდ იმერეთში ცოტაა თათრები და ოსები. ისეთივე წოდებრივი ურთიერთობაა: ისეთივე სამხედრო [წყობა] და ცუდი მართლმსაჯულება, იგივე კარის და ქვეყნის მოხელეები [ჰყავთ] (მხოლოდ უფრო ცოტაა დაუჟავებელი თანამდებობა) და ისეთივე საპატიო წოდებანი მოეპოვებათ, ისეთივეა გადასახადები და მათი აკრფვის სახეები, მხოლოდ იმერეთში არაერთი საბადოები არ არის. ისევე როგორც ქართლს, მასაც არ აქვს საკუთარი მარილი. ქვეშევრდომთა კლასი ისევე ყმები არიან და ეწვევიან მხოლოდ სამიწათმოქმედო მუშაობას; მევენახეობა და ხორბლის მოყვანა, აგრეთვე მესაქონლეობაც მცირეა და მოსახლეობა საერთოდ უფრო ღარიბია, რისი მიზეზიც არის მთიანი მდეზარეობა და ამის შესაფერისი ჰავა.

იმერული ენა დიდად არ განსხვავდება ქართლურისაგან. აქაც ვერ აცლებენ ზოგად-საგანმანათლებლო ცოდნას.

რადგან იმერეთის მეფე, დადიანი და გურიელი არ ქრიან ფულს, ამიტომ იმერეთში, სამეგრელოსა და გურიაში შემდეგი თურქული მონეტები ტრიალებს:

1. ფ ა რ ი, პატარა, 8 გრანის სიმძიმის, ცუდი ვერცხლისაგან დამზადებული ფული, არაბული წარწერით: ერთ მხარეზე აწერია „სულტანი მუსტაფა“; მეორე მხარეზე—„სარბისი ისლამბულ, სენა 1171“, ე. ი. მოჭრილია ისლამბულში ჰიჯრის 1171 წელს (ქრისტიანულით 1757 წ.). ეს ფული, როგორც ყველაზე მცირე, რადგან სპილენძის ხურდა არ არსებობს, ყველაზე გავრცელებულია და საერთო. აღებ-მიცემობაში ის უდრის 1 1/2 კაპიკს.

„ისლამბული“ ნიშნავს მართლმორწმუნე (ისლან) მასას ან სიმრავლეს (ბულ), საიდაიაც ვეროპელებმა დამახინჯების გზით მიიღეს სტამბული³. გასაგებია, რომ აქ ტრიალებდა სხვადასხვა წლებისა და სხვადასხვა სულთნების ფარი. მე უმთავრესად ვნახე შემდეგი სულთნებისა:

2. სულთან მაჰამედ ხანისა, 1143, ანუ 1732 წლისა, რომელზეც აწერია „სარბისი კუსტანტინია“, ე. ი. „მოჭრილია კონსტანტინოპოლში“. აგრეთვე მუსტათა ხანისა 1171 (1757) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოჭრილი.

3. სულთან სოლეიმანის ფარი, 1103 (1689) წელს კონსტანტინოპოლში (კუსტანტინია) მოჭრილი.

¹ 12. აგთაშვილი 13. გაბუაშვილი, გიულ. 12. გუბილტა ანუ გუბნაშვილი 13. არაშვილი, პალ. ² თითქმის ისევე ბევრია, როგორც გლეხი, გიულ. ძალიან მრავალრიცხოვანი არიან, პალ. ³ გიულდენშტედტის ეს განმარტება მცდარია: დღეს უკვე დადგენილად ჩველებმა, რომ სიტყვა „სტამბოლი“ შეიცავს თურქების მიერ დამახინჯებულ ბიზანტიურ გამოქმას—„სტიმბოლინ“. შდრ. ვ. დონდუას განოკვლევა: „სტამბოლი“ სახელის განმარტებისათვის (საქ. მ. აკ. საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილება „მოამბე“ 1961, № 2. გვ. 91—99).

4. Auch von Ebrahim Chan von 1140 (1726) geschlagen in Misser (in Egypten).

5. Pary von Mahamet Chan 1143 (1732) auch in Misser geprägt.

6. Chutpariany ist die georgische Benennung von Fünfparystücken. Sie sind auch von schlechtem Silber, wiegen 52 Gran und gelten 10 Kopeken gleich. Von ihrer arabischen Aufschrift steht auf einer Seite: Sultan albarein und Hakan Albacharein al Sultan ibny Sultan, d. i. Sultan der Erden, statt Hakani, Sultan der Meere, eines Sultans Sohn. Auf der andern Seite: Machmut Chan; Serbisi Kustantinia, Sena 1143. d. i. Machmut Chan, geschlagen zu Konstantinopel 1143 (1729).

7. Chutpariany von Sultan Mustafa 1171 (1757) in Konstantinopel (Islambul) geprägt.

8. Atpariany, georgisch oder zehn Parystücke. Sie sind von schlechtem Silber, wiegen $1 \frac{1}{2}$ Drachmen und gleichen im Werth 20 Kopeken. Auf denselben steht in arabischer Sprache an einer Seite: Sultan Mustafa ibey Mahamet Chan Sarbisi Kustantinia 1143, d. i. Sultan Mustafa, Sohn des Mahamet Chan geschlagen in Konstantinopel 1729. und auf der andern Seite die Aufschrift der vorigen Münze.

9. Atpariany von Sultan Mustafa in Konstantinopel 1171 türkischer, 1757. unserer Zeitrechnung geschlagen.

10. Man hat auch türkische Otspary oder 20 Parystücke und auch

11. Kumschi oder 39 Parystücke und

12. Martschil oder 52 Parystücke, die am Werth einen Rubel gleichen, sie sind aber überhaupt und besonders in Imereti selten und mir nicht zu Händen gekommen. Nicht so selten sollen sie in Mingrelien und Guria sein.

13. Sarmamidy ist eine türkische Goldmünze mit der arabischen Aufschrift an einer Seite: Sultan albareni u. s. f. wie auf Nr. 6. und auf der andern Seite: Al Sultan Mustafa Chan, Sarbi si Misser 1171 Sena, d. i. Sultan Mustafa Chan. Geschlagen in Misser 1757. Sie wiegt 42 Gran und gilt 2 Martschil Nr. 12. oder 104 Pary.

Sehr selten ist:

14. Ein Abas von feinem Silber 1 Drachme 24 Gran schwer, mit der arabischen Aufschrift Sultan Mahamet Chan, Sarbi si Kustantinina sena 1107. d. i. Sultan Mahamet Chan. Geschlagen in Konstantinopel 1659.

15. Eine in Turkey und Krim sehr gangbare Münze von schlechtem Silber, 5 Drachmen 5 Gran schwer mit der Aufschrift: Sultan Mustafa in einem Zuge und auf der andern Sarbi Islambul 1171 (1757) Sie gilt 40 Pary.

16. Eine Münze von schlechtem Silber 7 Drachma 50 Gran schwer, mit arabischer Inschrift an der einen Seite: Sultan albarein u. s. f. wie bey Nr. 6 und auf der andern Al Sultan Mustafa. Oben Achmet Chan Dame Milkeh Serbi si Islambul Sena 1171, d. i. Sultan Mustafi, Sohn des Achmet Chan, der immer befiehlt. Geschlagen in Konstantinopel 1766. Ihr Werth 60 Pary.

4. აგრეთვე ებრაჰიმ ხანისა, 1140 (1726) წელს მისერში (ეგვიპტეში) მოკრილი.

5. მაჰამედ ხანის ფარი, 1143 (1732) წელს აგრეთვე მისერში მოკრილი.

6. „ხუთფარიანი“ არის ქართული სახელი ხუთფარიანი მონეტისა. ისიც ცუდი ვერცხლისაგანაა, იწონის 52 გრანს და უდრის 10 კაპიკს. ერთ მხარეზე არაბულად აწერია: „სულტან ალბარეინ და ჰაკან ალბახარეინ ალ სულტან იბნი სულტან“, ე. ი. სულტანი მიწისა, ჰაკანის მაგიერ, სულტანი ზღვათა, სულტანის ვაჟი. მეორე მხარეზე: „მაჰმუტ ხან; სერბისი კუსტანტინია, სენა 1143“, ე. ი. მაჰმუდ ხანი, მოკრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს.

7. სულტან მუსტაფას ხუთფარიანი, 1171 (1757) წელს კონსტანტინოპოლში (ისლამბული) მოკრილი.

8. ათფარიანი, ქართულად, ათი ფარის შემცველი მონეტა; ცუდი ვერცხლიდანაა [დამზადებული], იწონის 1 1/2 დრაქმას და უდრის 20 კაპიკს. მას აქვს არაბული წარწერა, ერთ მხარეზე: „სულტან მუსტაფა იბეი მაჰამეტ ხან სარბისი კუსტანტინია 1143“, ეს ნიშნავს: სულტანი მუსტაფა, შვილი მაჰამეტ ხანისა, მოკრილი კონსტანტინოპოლში 1143 (1729) წელს, მეორე მხარეზე კი იგივე აწერია, რაც წინა მონეტას.

9. სულტან მუსტაფას ათფარიანი, კონსტანტინოპოლში მოკრილი 1171 წელს თურქული წელთაღრიცხვითა, ხოლო ჩვენით—1757 წ.

10. არის აგრეთვე თურქული ოცფარი და აგრეთვე

11. კუმში, ანუ 39 ფარის შემცველი, და

12. მარჩილი, ანუ 52 ფარი, რომელიც უდრის 1 მანეთს, მაგრამ ისინი საერთოდ იშვიათია და განსაკუთრებით კი იმერეთში და მე არ შემხვედრია. არც ისე იშვიათი უნდა იყოს ის სამეგრელოსა და გურიაში.

13. სარმაშიდი არის თურქული ოქროს ფული არაბული წარწერით; ერთ მხარეს აწერია „სულტანი მიწისა“ და ა. შ., როგორც № 6-ზეა, და მეორე მხარეზე—„ალ სულტან მუსტაფა ხან, სარბი სი მისერა 1171 სენა“, ე. ი. სულტან მუსტაფა ხანი. მოკრილია მისერში 1757 წ. ის იწონის 42 გრანს და უდრის 2 მარჩილს (№ 12) ანუ 104 ფარის.

ძალიან იშვიათია:

14. აბაზი. წმინდა ვერცხლისა, 1 დრაქმისა და 24 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით: „სულტან მაჰამეტ ხან, სარბისი კუსტანტინია სენა 1107“, ე. ი. სულტან მაჰამედ ხანი, მოკრილია კონსტანტინოპოლში 1659 წელს.

15. თურქეთსა და ყირიმში ძალზე გავრცელებული მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 5 დრაქმის და 5 გრანის სიმძიმის; შემდეგი წარწერით: (მიყოლებით) სულტანი მუსტაფა, და მეორე მხარეზე: მოკრილია ისლამბულში 1171 (1757) წელს. უდრის 40 ფარის.

16. მონეტა ცუდი ვერცხლისა, 7 დრაქმისა და 50 გრანის სიმძიმის, არაბული წარწერით. ერთ მხარეზე: სულტანი მიწისა და ა. შ., როგორც № 6-ზე, და მეორე მხარეზე: „ალ სულტან მუსტაფა. ზემოთ—ახმეტ ხან დამე მილქეან სერბი სი ისლამბულ სენა 1171“, ე. ი. სულტანი მუსტაფა, ვაჟი ახმეტ ხანისა, რომელიც ყოველთვის მბრძანებლობს. მოკრილია კონსტანტინოპოლში 1766 წელს. ის უდრის 60 ფარის.

17. Ein türkischer Dukaten von feinem Golde ein Drachma schwer, an einer Seite mit dem Namenszuge Machmut Chan und an der andern Serbi Islambul 1110, d. i. Geschlagen in Konstantinopel 1696. Er gilt 120 Pary.

18. Krimmische Pary.

19. Teflisische Abas oder 16 Pary und

20. Tschauri oder 4 Pary.

. Rußische Münzen, besonders Imperiale, sind, obgleich die Truppen von 1770 bis 1772. viel brachten, jezt schon ziemlich unsichtbar. Man sagte daß die Georgianer die rußischen Imperiale zu Schmuk verarbeiten lassen.

Gewichte in Imereti sind:

Ein Ksani wiegt ein rußisch halbes Pfund.

Ein Tscharek 4 Ksani oder 2 Pfund = 1 Litra¹.

Ein Litra 4 Tscharek oder 8 Pfund.

Ein Batman ist 9 Tscharek oder 18 Pfund.

Das Maaß für Flüssigkeiten:

Ein Doki hält 4 Maas oder $\frac{1}{2}$ rußischen Eimer; 1 rußischer Wedro aber ist etwan 8 Pfund.

Ein Koka hält 6 Doki oder 3 Eimer.

Das Längenmaas:

Ein Adeli hält 3 Fuß 4 Zoll engl. Maas.

*

So viele Plagen auch die Provinz Imereti seit etwan 200 Jahren von den Türken erlitten, ist sie doch gemeiniglich der imeretischen Linie oder der alten Bagrationischen Familie, aus welchen auch der jezige (1772) Zaar Salomon ist. Ihn stellten besonders die rußischen Waffon wieder her; nur der Distrikt Letschkum blieb verlohren. Aller Verwüstungen ohngeachtet ist noch Imereti unter den georgischen Provinzen eine der bevölkertesten.

Alle Gewässer d[ies]er georgischen Provinz oder Herrschaft gehören zum System des Rion, der in den kaukasischen Alpen entspringt und sich ins schwarze Meer stürzt.

Der Rion, der Phasis der alten Erdbeschreiber, entspringt im hohen kaukasischen Alpen- oder Schneegebürge, fließt in demselben erst von W. in O. über den Quellen der Terekflüsse hin. wendet sich denn südöstlich, hierauf südlich und kömmt so aus dem hohen Schiefergebürge ins Kalkgebürge und aus diesem mit südwestlichen denn südlichen Lauf unter Kutais in die Fläche am Gebürgefuß, in welcher er sich westlich wendet und ausser Imereti in gedachter Fläche und Richtung bey Poti das schwarze

¹ = 1 Litra < P (?)

17. თურქული დუკატი წმინდა ოქროსი, 1 დრაქმის სიმძიმის: ერთ მხარეზე მახმუტ ხანის სახელით; მეორეზე: „სერბი ისლამბულ 1110“, ე. ი. „მოქრილია კონსტანტინოპოლში 1696 წელს“. შისი ღირებულებაა 120 ფარი.

18. ყირიმული ფარი.

19. თბილისური აბაჯი, ანუ 16 ფარი და

20. შაური, ანუ 4 ფარი.

რუსულ მონეტებს, განსაკუთრებით იმპერიალებს, რომლებიც რუსული ჯარის ნაწილებმა 1770—1772 წლებში თუმცა ბევრი მოიტანეს, ახლა უკვე იშვიათად შეხვდებით. ამბობენ, რომ ქართველებმა რუსული იმპერიალები გადაამუშავებინეს სამკაულებად.

წონის ერთეულები იმერეთში შემდეგია:

[ერთი] ქსანი უდრის რუსულ ნახევარ ფუნტს (ნახევარ გირანქას).

[ერთი] ჩარეკი უდრის 4 ქსანს ანუ 2 ფუნტს, უდრის 1 ლიტრას¹.

[ერთი] ლიტრა უდრის 4 ჩარეკს ანუ 8 ფუნტს.

[ერთი] ბათმანი არის 9 ჩარეკი ანუ 18 ფუნტი.

სითხის საწყაოს ერთეულებია:

[ერთი] დოქი იტევს 4 „ზომას“ ანუ $\frac{1}{2}$ რუსულ ვედროს; 1 რუსული ვედრო კი არის დაახლოებით 8 ფუნტი.

[ერთი] კოკა იტევს 6 დოქს, ანუ 3 ვედროს.

სიგრძის საზომი ერთეულია

ადლი; უდრის 3 ფუტს 4 დუიმს ინგლისური ერთეულებით.

*

მიუხედავად ბევრი ტანჯვისა, რაც იმერეთმა 200 წლის განაგლო-ბაში განიცადა თურქებისაგან, მან ძირითადად მაინც შეინარჩუნა [სიწმინდე] იმერეთის ხაზისა ანუ ბაგრატიონთა ძველი გვარისა, რომელსაც ეკუთვნის ახლანდელი (1772) მეფე სოლომონი. ის [თავის უფლებებში] უმთავრესად რუსულმა იარაღმა აღადგინა, მხოლოდ ლეჩხუმის მხარე დარჩა შემოუერთებელი. ყოველგვარი განადგურების მიუხედავად, იმერეთი ქართულ პროვინციებს შორის ერთი ყველაზე დასახლებულთაგანია.

ამ ქართული პროვინციის ანუ სამეფოს მთელი წყლები ეკუთვნის რიონის სისტემას, რომელიც იწყება კავკასიის ალპებში და შავ ზღვაში ჩადის.

რიონი, ძველი გეოგრაფების ფაზისი, სათავეს იღებს კავკასიონის მაღალ ალპებში ანუ თოვლიან მთებში, მოედინება იქიდან—პირველად დასავლეთიდან აღმოსავლეთისკენ, თერგის სათავეების გადაღმა, შემდეგ უხვევს სამხრეთ აღმოსავლეთით, აქედან—სამხრეთით და მაღალი ფიქალის მთებიდან შედის კირქვიან მთიანეთში ხოლო აქედან, ჯერ სამხრეთ-დასავლეთის და მკრე—სამხრეთი დინებით, ქუთაისს ქვემოთ გამოდის დაბლობზე, რომელიც ეკვრის მთიანეთს; ამ დაბლობზე ის უხვევს დასავლეთით და იმერეთის გარეთ

¹ უდრის 1 ლიტრას < პალ.

Meer erreicht. Der Rion und seine Flüsse kommen in meinem Tagebuch und Gebürgsbemerkungen so häufig vor, daß ich hier um die Folge der einfallenden Flüsse und Fließchen, wogen der Verständlichkeit der Lage der imeretischen Distrikte und Ortschaften, nennen will.

Der Tscheschuri ist sein oberster Alpenbach der rechten Seite, an dessen Mündung Chebi der oberste imeretische Ort steht.

Das Fließchen Dschedscho der linken, an demselben der osetische Distrikt Kwalen. Er nimmt den Bach Bortschana an der linken auf.

Der Bach Gori oder Cheori an der linken des Rion.

Der Bach Murechana der linken.

Der Bach Barula der linken.

Der Bach Lochuni der rechten Seite.

Der Bach Krichura der linken.

Drey namenlose Bäche der linken.

Das Fließchen Kizkali der rechten Seite.

Der Bach Sakezura der linken.

Das Fließchen Tschortscha der rechten.

An allen Fließchen der rechten Flußseite der Distrikt Radscha.

Das Fließchen Schamla der linken.

Das Fließchen Aski der rechten.

Der Bach Lechaduri der linken.

Der Bach Ladschanuri der rechten. Um denselben der imeretische Distrikt Letschkum.

Der Ts'chalts'chitela der linken mit dem Bache Tschalo. Oben an demselben ist der imeretische Distrikt Okriba.

Der Kwirila der linken, der größte Fluß des Rion entspringt am hohen Schiefergebürge, fließt bis zur Aufnahme des Tschirimela in SSW. und denn bis zum Rion in W. der selbst unter dem Kwirila mit einer westl. Richtung Imereti verläßt.

Die Zuflüsse des Kwirila sind von oben:

Der Bach Tschechura an der rechten.

Der Bach Tschiatura und Kazenura an der rechten Seite.

Die Bäche Gargumela und Szalchiskewi der linken.

Der Dumala-Fluß fließt der Kwirila ostl. völlig parallel und weicht ihr an Größe wenig. An ihm der Distrikt Kama um seinen Ursprung und weiter hinab der Distrikt Semukwae.

Er erhält das Fließchen Sirula an der linken. An ihm der Distrikt Losietchewi.

Unter dem Sirula der Bach Odaura an der linken.

An der Mündung vereint sich die südlich fließende Dumala mit dem westlich fließenden und beyde fließen nun in W. zur linken Seite des Kwirila, der von dieser Mündung auch in W. fließt.

იმავე დაბლობზე და იმავე მიმართულებით ფოთთან უერთდება შავ ზღვას. რიონს და მის შენაკადებს ჩემს დღიურში ისე ხშირად ვახსენებ, რომ აქ მათ დავასახელებ მხოლოდ შერთვის მიძღვერობის მიხედვით, რათა იმერული მხარეებისა და ადგილების მდებარეობა გასაგები იყოს.

ჩო შუ რ ი არის ყველაზე მაღალმთიანი [შენაკადი], მარჯვენა მხარისა; მის შესართავთან მდებარეობს ლე ბ ი, იმერეთის ყველაზე ზემო ადგილი.

პატარა მდ. ჯეჯო, მარცხენა [შენაკადი], მასზე მდებარეობს ოსური მხარე კვალენი (დვალეთი?). მას ერთვის მდ. ბორჩანა (?) მარცხენა მხრიდან.

მდ. გორი ანუ ხეორი, მარცხენა შენაკადი რიონისა.

მდ. შურეხანა—მარცხნიდან [ერთვის].

მდ. ბარულა—მარცხნიდან [ერთვის].

მდ. ლუხუნი, [ერთვის] მარჯვენა მხრიდან.

მდ. კრიხურა, მარცხენა [შენაკადია].

სამი უსახელო მდინარე, [ერთვიან] მარცხენა მხრიდან.

პატარა მდინარე კიკაული—მარჯვენა მხრიდან.

პატარა მდ. საკეცურა—მარცხნიდან.

პატარა მდ. ჩორჩა—მარჯვნიდან.

ყველა მდინარეზე, რომლებიც მარჯვნიდან ერთვიან, მდებარეობს რაქა.

პატარა მდ. შამლა, [ერთვის] მარცხნიდან.

პატარა მდ. ასკი (ასკის-წყალი)—მარჯვნიდან.

მდ. ლეხადური—მარცხნიდან.

მდ. ლაჯანური—მარჯვნიდან. მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ლეჩხუმი.

მდ. წყალწითელა [ერთვის] მარცხნიდან, მდ. ქალით. ზევით მასზე მდებარეობს იმერული მხარე ოკრიბა.

ყვირილა მარცხნიდან [უერთდება]. რიონის [ეს] უდიდესი შენაკადი სათავეს იღებს ფიქალიან მთებში, ჩხერიმელის შეერთებამდე მიედინება სამხრეთ-დასავლეთით და შემდეგ დასავლეთით—რიონამდე, რომელიც ყვირილის შეერთების ადგილის ქვევით თვითაც დასავლეთის მიმართულებით სტოვებს იმერეთს-ყვირილის შენაკადები ზემოდან არიან:

მდ. ჩეხურა (ჩიხურა), მარჯვნივ.

მდ. ჭიათურა და კაცენურა (კაცხურა), მარჯვენა მხარეს.

მდინარეები გარგუშელა და საძალისხევი მარცხნივ.

მდ. დუშალა მიედინება ყვირილის პარალელურად აღმოსავლეთით და მასზე ოდნავ მოკლეა. დუშალაზე არის მხარე კამა (ყანა—გ. გ.) მის სათავესთან, ხოლო ქვევით მხარე ზემოქვე (?)¹.

ის (ყვირილა—გ. გ.) იერთებს მდ. ძირულას მარცხნიდან. მასზე არის მხარე ლოსიეთხევი.

ძირულის ქვევით არის მდ. ოდაურა, მარცხნიდან.

შესართავთან ერთდებიან სამხრეთიდან მომდინარე დუშალა და დასავლეთიდან მომდინარე და შემდეგ ორივე მიედინებიან დასავლეთით, ყვირი-

¹ კამა და ზემოქვე არის ზემოქვეყანა—გ. გ.

Auf dieser Richtung erhält der Kwirila:

Den Bach Narala an der linken.

Der Sewrula der rechten. An ihm der Distr. Okriba.

Der Tsischura der rechten der Kwirila.

Ueber alle untere Fließchen der rechten der Kwirila reicht der imeretische Distr. Argweti.

Der Chani der linken. Der Distrikt Ptiszachle liegt über dem Chain Seite und der hohen Bäche der linken des Kwirila.

Unter dem Kwirila fällt der Ts'chenni Ts'chali in die rechte des Rion. An ihm der Distrikt Salordkipani.

Der Kumi der linken des Rion. An ihm der Imeretische Distrikt Seristo.

Der Sulafluß der linken.

Das Gubaflüßchen der rechten Seite des Rion.

Der imeretische Distrikt Radscha.

Dieser Distrikt gränzt in N. mit den kaukasischen Alpen und den Dugoren und westlicher mit den Basianen in NO. am Dschedscho dem östlichen Distr. Dwaleti und nördlicher dem Distrikt oder der Provinz Swaneti, in O. und SO. mit dem Distr. Sazeretlo in SW. mit Okriba, westl. mit dem Distrikt Letschkum des mingrelischen Dadians.

Durch diese Lage nimmt er die ganze obere Gegend des Rion ein und ist so wie der nördlichste, also auch der größte Imeretiens.

Die Oerter dieses Distrikts sind:

Am Rion über dem Dschedscho; am linken Ufer:

1. Chebi, welches das oberste ist, 2. Tschiora 3. Glola 4. Metrewi 5. Dschintschewis, Festung 6. Gomi 7. Utsera 8. Nakieti 9. Gari 10. Artwana 11. Zola 12. Zumedauri 13. Oni, Festung und Dorf. Alle stehen am linken Ufer.

Am untern Dschedscho der linken des Rion am rechten Ufer, von oben hinab.

Am rechten Ufer von oben hinab:

14. Die Festung Dschidro 15. Utsera 16. Nigausebo 17. Paraunisch 18. Tschala 19. Seglewi 20. Sakawi 21. Langwanta 22. Tschauhan 23. Churuta 24. Zedis 25. Kwedi. 26. Pipeleti 27. Arschobi.

Am rechten Ufer des Dschedscho und dessen Bächen.

28. Badschikewi 29. Tschordi 30. Iri 31. Sorgeti 32. Gunda 33. Tzchmon 34. Dschaschkwa 35. Cristeßi 36. Sanizo 37. Skieri 38. Lomadeli.

An der rechten des Rion unter Oni:

39. Sori 40. Licheti und 41. Arawi, alle 3 am Bache Sataruli. 42. Minda, eine bloße Festung, 43. Zeßi 44. Kwats'chuti 45. Sardmeli 46. Kwanschgara 47. Keldisziche und 48. Tola, die 4 letztern sind Festungen mit großen und weitläufigen Dörfern.

ლის მარცხენა მხრისაკენ, რომელიც (ყვირილა—გ. გ.) ამ შეერთების შემდეგ ასევე დასავლეთით მიედინება.

ამ მიმართულებით ყვირილა იერთებს:

მდ. ნ ა რ ა ლ ა ს (ნარაზა?), მარცხნიდან.

მდ. ძ ე ვ რ უ ლ ა ს, მარჯვნიდან; მასზე მდებარეობს მხარე ოკრიბა.

ჩ ი შ უ რ ა ერთვის ყვირილას მარჯვნიდან.

ყვირილის ყველა ქვემო მარჯვენა შენაკადებზე მდებარეობს იმერეთის მხარე არგვეთი.

ხ ა ნ ი—მარცხნიდან. მხარე ფთისცახლი მდებარეობს ხანზე და ყვირილის ზემო მარცხენა შენაკადებზე.

ყვირილის შემდეგ, რიონს მარჯვენა მხრიდან უერთდება ც ხ ე ნ ი ს წ ყ ა - ლ ი. მასზე სალოთქიფანიძეო მდებარეობს.

ქ უ მ ი [ერთვის] რიონს მარცხნიდან. მასზეა იმერეთის მხარე საერისთაო.

მდ. ს უ ლ ა, მარცხნიდან [ერთვის].

გ უ ბ ი ს წ ყ ა ლ ი კ ი—მარჯვნიდან ერთვის რიონს.

იმერეთის მხარე რაქა

ამ მხარეს ჩრდილოეთით ესაზღვრება კავკასიის ალპები და დუგორები, უფრო დასავლეთით—ბასიანები, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. ჯეჯოზე—ოსური მხარე დვალეთი და უფრო ჩრდილოეთისკენ—მხარე ან პროვინცია სეანეთი; აღმოსავლეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთლო, სამხრეთ-დასავლეთით—ოკრიბა, დასავლეთით—ლეჩხუმი, რომელიც სამეგრელოს დადიანს ეკუთვნის.

ამ მდებარეობით ის მოიცავს მდ. რიონის მთელ ზემო დინებას და არის როგორც ყველაზე ჩრდილოეთით [მდებარე] მხარე, ისე ყველაზე დიდიც იმერეთში.

ამ მხარის დასახლებული ადგილებია:

რიონზე, ჯეჯოს ზემოთ, მარცხენა მხარეზე:

1. ლები, ყველაზე ზედა,
2. ქიორა
3. გოლა
4. მეტრევი
5. ჯინქვისი,
6. ციხე
7. გომი
8. უწერა
9. ნაკიეთი
10. ღარი
10. ართვანა (?)
11. წოლა
12. წმინდაური
13. ონი, ციხე და სოფელი. ყველა მარცხენა ნაპირზე მდებარეობს. ქვემო ჯეჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე, მარჯვენა ნაპირზე ზემოდან ქვემოთ [არიათ]:
14. ციხე ჯიდრო¹
15. უწერა
16. ნიგვზები
17. ფარავ-ნეში,
18. ქალა
19. ძეგლევი
20. საკალი (საკაო)
21. ლანგვანთა
22. შეუბანი
23. ხურუთი
24. წედისი
25. ქვედი
26. პიპილეთი
27. არშობი(?)

ჯეჯოს მარჯვენა ნაპირზე და მის შენაკადებზე:

28. ბაჯიხევი
29. ჩორდი
30. ირი
31. სორგითი
32. ღუნდა
33. ცხმორი.
34. გაშქვა
35. ქრისტესი
36. სომიწო
37. სხიერი
38. კომანდელი.

ონს ქვემოთ, რიონის მარჯვენა მხარეს:

39. სორი
40. ლიხეთი და
41. ურავი, სამივე მდ. სონტარულზე.
42. მინდა, მხოლოდ ციხე,
43. წესი
45. კვაცხუთი
45. სადმელი
46. ხვანჭკარა
47. კელდისციხე და
48. ტოლა. ოთხი უკანასკნელი არის ციხეები, დიდი და გაშლილი სოფლებით.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი: კიდროთა. იხ. ზემოთ, გვ. 107, შენ. 4.

An der linken des Rion unter dem Dschedscho.

49. Wertetli 50. Kwaschigeti 51. Kirchonisi 52. Sware 53. Korta 54. Bakwa 55. Kicholta 56. Dschorisobani 57. Soreti 58. Uscholta 59. Tschkmeri. Alle am Bache Cheori, von unten hinauf. 60. Sundul 61. Paracheti und 62. Sewa, am Bache Tschetschora, 63. Tschardometi 64. Tschoribtewi und 65. Braualsali, am Bache Marechana.

Am Barula der linken des Rion.

66. Muchla 67. Samtisi 68. Tschauwa 69. Tschonisi 70. Putieti 71. Senobari 72. Kwemobari.

An der linken des Rion selbst:

73. Chidikari 74. Chimschi.

Am Krichura der linken des Rion:

75. Abralauti 76. Gori 77. Iza 78. Kwora, Festung 79. Achalsopeli 80. Semo Krichi 81. Kwemo Krichi.

Am Krichurabächen:

82. Kerikezimindo 83. Festung Chotewi 84. Skadisi 85. S'chartali 86. Welwi 87. Betlemi 88. Tschichiwana 89. Agara 90. Tlochi 91. Bacheschi.

Am Rion unter der Krichura:

92. Sakezi 93. Festung u. Dorf Bugrauli 94. Schaura 95. Badschi 96. Tbeti-

Auf der Höhe des Gebürge:

97. Nikoziminda 98. Nagarewi 99. Snakwa 100. Schawiva 101. Dschwarisa 102. Gorisobani 103. Chonschiori 104. Namarnewi 105. Gwardi 106. Oni 107. Zachi 108. Gudis.

Der ansehnliche Distrikt Radscha hatte in dem Eristaw von Radscha (Radschis Eristaw) seinen eigenen Herrn. Als sich derselbe aber, ob er gleich ein imeretischer Fürst war, zur Partey der Feinde des imeretischen Zaaren Salomon schlug und wie diese, 1769, überwunden ward, entsetzte ihn der Zaar und sahe Radscha als eine gültige Eroberung an, die ihm auch nicht streitig gemacht ist (S. das Tagebuch vom 9-ten Jul. 1772).

Die Einwohner dieses Kreises sind ächte Georgianer und griechische Christen. Sie reden wie ganz Imereti die georgische Sprache in den vom kartelischen abweichenden imeretischen Dialekt. Unter den Georgianern sind viele Armenier und ein gut Theil Juden. Man rechnet auf diesen Distrikt 5600 streitbare Männer.

Die Dörfer sind im Gebürge dicht, auf den Flächen weitläufig bebauet und oft durch Felder abgesondert. Meistens hat jedes Dorf, wie in Karteli, einen, auch oft mehrere gemauerte Schiesthürme.

Das Wohngebäude einer Familie ist gros, im Gebürge mit geflochtenen und beworfenen Strauchwänden, in den Flächen von starken Planken. Es besteht aus einem Zimmer. Die Feuerstelle ist auf der flachen Diele in der Mitte. Eine Abtheilung, bisweilen nur von Stangen, ist fast immer für das Vieh. Auch haben sie ihren Getreidevorrath in geflochtenen Kör-

რიონის მარცხენა მხარეზე, ჯეჯოს ქვემოთ:

49. ველთეთრი 50. კვაშხიეთი 51. ხირხონისი 52. ზვარე[თი] 53. ქორთა 54. ბოყვა 55. კიხოლთა (თუ უშოლთა?) 56. ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი) 57. სორეთი 58. უშოლთა 59. შქმერი. ყველანი მდ. ხეორზე¹, ქვემოლან ზე-
ვითკენ. 60. ზუდალი 61. ფარახეთი და 62. წევა, მდ. ჯეჯორაზე² 63. შარ-
დომეთი 63. ჩორიბტევი (ალბათ, ჭიბრევი) და 65. ბრაუალდალი³, მდ. მურე-
ხანაზე.

რიონის მარცხენა შენაკად ბარულაზე: 66. მუხლი 67. სამთისი 68. სხვაეა 69. ჩონისი 70. ფუტიეთი 71. ზემო ბარი 72. ქვემო ბარი.

თვით რიონზე მარცხენა მხრიდან: 73. ხიდისკარი 74. ხიმში.

რიონის მარცხენა შენაკად კრიხურაზე: 75. აზბროლაური (?) 76. გორი 77. იწა 78. კვარას ციხე 79. ახალსოფელი 80. ზემო კრიხი 81. ქვემო კრიხი. კრიხურას შენაკადებზე: 82. კვირიკეწმინდა 83. ციხე ხოტევი 84. წყადისი 85. სხარტალი 86. ველევი 87. ბეთლეგი 88. შხივანა 89. აგარა 90. თლული 91. ბახეში.

რიონზე, კრიხურას ქვემოთ: 92. საკეცია, 93. ციხე და სოფელი ბუგეული 94. შაორა 95. ბაჯი 95. ტბეთი.

მთის თხემზე: 97. ნიკორწმინდა 98. ნაგარევი 99. ზნაკვა 100. შავრა 101. ჯვარისა 102. გორისუბანი 103. ხონჭიორი 104. ნამანევი 105. ღვარდი[ა] 106. ონი 107. ცახი 108. ღადიში.

ამ მნიშვნელოვან მხარეს, რაქას, ჰყავს თავისი საკუთარი მმართველი რაქის ერისთავის სახით. მაგრამ, როცა ის, თუმცა იმერეთის თავადი იყო, მიემბრო იმერეთის მეფის სოლომონის მოწინააღმდეგე (მტრულ) პარტიას, რომელიც 1769 წ. დამარცხდა, ის გადაყენებულ იქნა მეფის მიერ. ამის შემდეგ მეფე ამ მხარეს უყურებდა როგორც კანონიერად დაპყრობილს, რომელსაც აღარავინ ეცილებოდა (იხილე 1772 წ. 9 ივლისის დღიური).

ამ მხარის მოსახლენი არიან ნამდვილი ქართველები და ბერძენი ქრისტიანები (მართლმადიდებლები—გ. გ.). ისინი, როგორც საერთოდ მთელ იმერეთში, ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე, ქართლისაგან ოდნავ განსხვავებულ იმერულ დიალექტზე. ქართველთა შორის ბევრია სომეხი და საკმაო რაოდენობით არიან ებრაელებიც. ამ მხარეს შეუძლია გამოიყვანოს 5600 შეომარი.

სოფლები მთაში უფრო მჭიდროდაა დასახლებული, დაბლობში კი სახლები უფრო დაშორებულია ერთმანეთისაგან და ხშირად ყანებით არის გამოყოფილი. უმეტესად ყოველ სოფელს, ისე როგორც ქართლში, აქვს ერთი, აგრეთვე ხშირად რამდენიმე გალავნიანი კოშკი.

საცხოვრებელი სახლები არის დიდი; მთაში—დაწული და შელესილი წნელის კედლებით, ხოლო ბარში—მაგარი ფიცრებით. სახლი შედგება ერთი ოთახისაგან. ცეცხლის კერა მოთავსებულია სწორი იატაკის შუა ადგილას. ოთახის ერთი ნაწილი, ხანდახან მხოლოდ ძელებით გამოყოფილი, თითქმის ყოველთვის საქონლისთვისაა განკუთვნილი. მარცვლეულის მარავს ინახავენ

¹ ვახუშტი (159,41): კვი კორი. ² ვახუშტი (160,9): ჯეჯორის მდინარე.
³ ვახუშტი (159,21): მრავალძალი.

ben, mit Thon beworfen im Zimmer, so daß es Wohnung, Küche, Stall und Magazin zugleich ist.

Die auf der Höhe, das ist besonders nördlich, belegenen Dörfer, leben armseelig, weil sie ausser zweyzeiliger Gerste, Sommerweizen und Haber nichts bauen können. Die Dörfer der niedern Gegenden befinden sich wohl, denn sie bauen über ihre Bedürfnisse Sommerweizen (*Triticum aestivum aristatum*, Imer. Dika auch Achalteßi, d. i. Neue Saat); Winterweizen (*Triticum hybernum muticum* Im. Chuluga), Sechszeilige Gerste (*Hordeum hexastichon* Im. Kedschirikeri), Zweyzeilige Gerste (*Hordeum distichum*. Imer. Ktékli-Keri). Sparsamer säen sie *Triticum monococcon*, Imer. Sorduri, der schönes, weißes Brod geben soll. *Secale orientale*, Imer. Sobisi, wird noch seltener gebaut; er wächst aber selbst häufig unter dem Weizen und macht schwarzes Brod.

Haber, Imer. Schruwa wird in den Niedrigungen in geringerer Menge, als im Gebürge gebaut.

Mays und auch Hirse, Im. Essesum ist in den niedern Dörfern häufig; *Holcus sorgum*, Im. Dschikura, das kleine *Panicum*, Im. Krimma, das große *Panicum italicum*, Imer. Gomi säen nur die niedrigsten Gegenden und in geringer Menge.

Wein wird am Rion unter Utsera häufig gewonnen. Man keltert ihn in hölzernen Trögen und bewahret ihn in großen in die Erde gegrabenen Töpfen.

Die Weingärten sind zugleich Obstgärten.

Wallnüsse, große und kleine blaue Pflaumen, Kirschen, Aepfel, Birnen und Quitten sind häufig, Pfirsichen und Maulbeeren sparsamer. Die Küchenreviere enthalten Gurken, Melonen, Arbusen, Kürbisse, Flaschenkürbisse, windende und stehende türksche Bohnen, Erbsen, Moorrüben, Rettig, Weiskohl, Zwiebeln und Beten.

Für die Färberey säen sie Saflor und Balsaminen und des Zwirns wegen etwas Hanf.

Die Viehzucht ist im ganzen Distrikt unbedeutend. Man hat wenig Pferde, keine Esel, wenig gemeines europäisches Rindvieh, keine Büffel, auch weder viel Schaaf noch Ziegen, aber viele Schweine und von Geflügel nur Hühner. Man bereitet viel schlechten Käse, aber gar keine Butter.

Wölfe, Haasen, Bären und Dachse sind sehr häufig, Füchse, Jakhalse oder Schakalle, Marder und Luchse seltener, Tiger sehr sparsam. Hirsche und Rehe sind das Wild der Niedrigungen und Gamsen und Steinböcke der Höhen.

Das hiesige Frachtfuhrwerk ist besonders. Eine bewegliche Achse hat zwey unbewegliche Räder, aus einer Scheibe von 2 Fuß im Durchmesser. Auf der Achse liegen 2 Stauden, die mit dem hintern Ende auf der Erde

დაწნულ კალათებში, რომლებიც თიხითაა შელესილი და ოთახშია მოთავსებული; ასე რომ, ოთახი ერთსა და იმავე დროს წარმოადგენს საცხოვრებელს, სამზარეულოს, ბოსელსა და საწყობს.

მაღალ ადგილებში, განსაკუთრებით ჩრდილოეთით მდებარე სოფლებში, ცხოვრობენ ღარიბად, რადგან მათ ორმწკრივიანი ქერის, გაზაფხულის ხორბლისა და შერიის გარდა ვერაფერი ვერ მოჰყავთ. ბარის სოფლები უკეთეს პირობებში არიან, რადგან ისინი თესავენ იმაზე მეტ გაზაფხულის ხორბალს (*Triticum aestivum aristatum*, იმერულად დიკა, აგრეთვე ახალთესლი), საშემოდგომო ხორბალს (*Triticum hybernum muticum*, იმერულად ხულუგა¹), მრავალმწკრივიან ქერს (იმერულად კეჯირი ქერი²), ორმწკრივიან ქერს (*Hordeum distictum*, იმერულად კტეკლი ქერი³), უფრო ტუნწად სთესენ *Tr. monococcum*-ს (იმერულად ზორდური⁴), რომელიც იძლევა ნშეენიერ თეთრ პურს. *Secale orientale* (იმერულად ზობის⁵) კიდევ უფრო იშვიათად ითესება; მაგრამ ხშირად თვითონ იზრდება ხორბალთან ერთად და იძლევა შავ პურს.

შვრი და დაბლობში უფრო ნაკლებ ითესება, ვიდრე მთებში.

სიბინდი და ფეტვი, იმერულად ესესუმი, დაბლობ სოფლებში ხშირია; *Holcus sorgum*—იმერულად ჯიქურა, პატარა *panicum*—იმერულად ქერიმა, დიდი *panicum italicum*—იმერულად ღომი, ითესება ყველაზე დაბლობ ადგილებში, ისიც იშვიათად.

ღვინოს რიონზე, უწერას ქვემოთ, ხშირად აყენებენ. მას სწურავენ ხის ქურჭელში და ინახავენ დიდ ქვევრებში, რომლებიც მიწაშია ჩადგმული.

ვენახები ამავე დროს ხილის ბაღებიცაა.

კაკალი, მსხვილი და წვრილი ლურჯი ქლიავი, ალუბალი, ვაშლი, მსხალი და კომში გავრცელებულია, ატამი და თუთა ნაკლებადაა. ბოსტნეულიდან [გვხვდება] კიტრი, ნესვი, საზამთრო, ბოთლისებური კვახი, სარის ლობიო და სწორი თურქული ლობიო, მუხუდო (ბარდა), სტაფილო, ბოლოკი, კომპოსტო, ხახვი და ქარხალი.

საღებავებისათვის თესენ ნარშავს (*Safflor*) და სურნელს, ხოლო ძაფებისათვის—ცოტა კანაფს.

მესაქონლეობა მთელ მხარეში მეტად სუსტად არის განვითარებული; ჰყავთ ცოტა ცხენები, არ ჰყავთ ვირები; ჩვეულებრივი ევროპული მსხვილფეხა რქიანი საქონელი ცოტაა; არ ჰყავთ კამეჩები, არც ბევრი ცხვარი და თხა, მაგრამ ბევრია ღორი; ფრინველიდან კი—მხოლოდ ქათამი. ამზადებენ ბევრ ცუდ ყველს; სულ არ აკეთებენ კარაქს. (?)

მგლები, კურდღლები, დათვები და მაჩვიები ხშირია; მელიები, ტურები, კვერნა და ფოცხვერი უფრო იშვიათია; ვეფხვი ძალიან ცოტაა. ირმები და არჩვები დაბლობებში ბინადრობენ, ხოლო ქურციკი და ჯიხვი—მაღალ ადგილებში.

აქაური სატვირთო ტრანსპორტი განსაკუთრებულია. მოძრავ ლერძს აქვს ორი უძრავი თვალი, გაკეთებული მთლიანი შრიული ხისაგან, რომლის დია-

¹ ხულუგა. ² რაქაში მას ჰქვია კობერი ქერი, „კვევრა ქერი“ ეწოდება ორმწკრივიან ქერს. ³ ეს უნდა იყოს „ბრტყელი ქერი“. ⁴ მას ეხლა ჰქვია „ზანდური“. ⁵ აღბათ „ზოფხი“, რაც ჰვავის (*secale*) ერთ-ერთი ჯიშია და მთიან რაქაშია ცნობილი.

schleifen; auf diesen Stauden liegt die Ladung, die zwey Ochsen an einem Joch um den Hals ziehen.

Was ich von Radscha gesagt habe, gilt mit weniger Veränderung von allen Kreisen Imeretiens, daher ich bey denselben in meiner Anzeige kurz seyu kann.

Der Distrikt Okriba.

An der südlichen Seite des Schiefer- und Kalkgebürges, gränzt in N. mit Radscha, in S. reicht er an die Ebene von Imeroti, in O. gränzt er mit dem Distrikt Sazeretlo, in W. mit dem Distrikt Letschkum und Salordkipaniso. Er liegt besonders am Flusse Tschala und dessen Bächen.

Man nannte mir folgende zu Okriba gehörige Oerter: 1. Sugnuri 2. Die Festung Sazeri 3. Kursebi 4. Chreseli 5. Bueti 6. Koka 7. Gurna 8. Boboti 9. Kitchisi 10. Dsmuisi 11. Tzelmori 12. Sotschcheti¹ 13. Dschwarisa² 14. Odschola 15. Laschia 16. Tschucheti 17. Tgulguli 18. Gagni 19. Achalsopeli 20. Zichia 21. Antoria, ein Judendorf, 22. Mozameta 23. Sormoni 24. Rioni 25. Sarati 26. Mamaziminda³ 27. Dscholewi 28. Gelati, ein berühmtes Kloster und dabey die berühmte Kirche Sochasteri 29. Noga, die alle am Flusse Ts'chalzitela und seinen Bächen liegen, aber 24—27 am Rion liegen⁴.

Zum Distrikt Okriba gehören auch die Dörfer am Lechadari, der über Kutais in die linke des Rion fällt.

Wonscheseisi, an der Verbindungswinkel, Tschäschletli höher, daselbst eine berühmte Kirche, Tschortisa⁵, Satschcheauri und Tgnorisa⁶, beide Festungen; sich nahe⁷ Derschi und Worchi, deren sich aber der Dadian bemestert hat, daher sie auch zum Letschkumschen Distr. gerechnet werden.

Die Dörfer am rechten Ufer des Rion, Twischi, Chronischi⁸, Mekwena und Wani, müssen zu Okriba gerechnet werden, gehörten aber 1772. dem Dadian.

Man bauet hier fast nur Gomi (*Panicum italicum*) und selten und wenig Hirse (*Milium effusum*). Auf einem zur Aussaat schicklichen Plaz hauet man die Erlen, Kastanien u. f. um, bis auf einzelne Bäume, die man hie und da zur Beschattung stehen läßt. Die Stämme nuzet man als Bauholz und das Gesträuch wird verbrannt, denn aber das Land mit dem kleinen bey Radscha beschriebenen Pfluge umgerissen und im März besät. Ist ein Stück Land einige Jahr besät, so überläßt man es der Ruhe, da es denn

¹ Sotschcheti, G.] Sotscheti, P.

² Dschwarisa, G.] Dscharisa, P.

³ Mamaziminda. G.] Manoziminda, P.

⁴ am Flusse—Rion liegen, G.] am Flusse Tschala oder Tschalzitela und seinen Bächen liegen, P.

⁵ Wonscheseisi—Tschortisa, G.] Wonsche Seisi, Tschorlisi, Tschäschletli, P.

⁶ Tgnorisa, G.] Tignotisa, P.

⁷ beide Festungen; sich nahe, G.] beide sich nahe Festungen, P.

⁸ Chronischi, G.] Thoromischi, P.

მეტრი 2 ფუტს უდრის. ღეროზე გადებულია 2 სარი, რომლებიც უკანა ბოლოებით მიწაზე ეთრევა; ამ სარებზე დევს ტვირთი, რომელსაც უღელში შებმული ორი ხარი სწევს.

რაც რაჭის შესახებ ვთქვი, მცირეოდენი ცვლილებებით ეხება იმერეთის ყველა მხარესაც, აძიტომ მათი აღწერის დროს ამ საკითხებს მოკლედ შევებნი.

მ ხ ა რ ე ო კ რ ი ბ ა

[მდებარეობს] ფიქალიანი და კირქვიანი მთების სამხრეთ კალთებზე; ჩრდილოეთით რაჭას ესაზღვრება, სამხრეთით აღწევს იმერეთის დაბლობამდე, აღმოსავლეთით ესაზღვრება საწერეთლოს, დასავლეთით ლეჩხუმს და სალორთქიფანიძეს. ის უმთავრესად მდებარეობს მდ. ქალაზე და მის შენაკადებზე.

მე დამისახელეს ოკრიბის შემდეგი ადგილები: 1. სუგნური¹ 2. ციხე საცერი² 3. კურსები 4. ხრესილი 5. ბუეთი 6. კოკა 7. გურნა 8. ბობოთი 9. კითხისი³ 10. იშუისი 11. წყნორი 12. სოჩხეთი 13. ჯვარისი 14. ოჯოლა 15. ლაშია 16. ჩუხეთი 17. ტყირგული (ე. ი. ტყიბული) 18. გოდოგანი 19. ახალსოფელი 20. ციხია 21. ანტორია, ებრაელთა სოფელი, 22. მოწამეთა 23. სორმონი 24. რიონი 25. ზარათი 26. შამაწიონდა 27. ქოლვეი 28. გელათი, განთქმული მონასტერი და იქვე ცნობილი ეკლესია სოხასტერი 29. ნოლა; ყველა [ეს სოფლები] მდინარე წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, ხოლო 24—27 კი—მდ. რიონზე⁴.

ოკრიბას ეკუთვნის სოფლები აგრეთვე მდ. ლეხადარზე⁵, რომელიც ქუთაისის ზემოთ რიონს მარცხენა მხრიდან ერთვის.

ვონშესეისი⁶ შესართავის მუხლთან, ქაშლეთი უფრო ზევით, იქვეა ცნობილი ეკლესია, ჩართისა⁷ საჩხუერი და დღნორისა⁸, ორივე ციხეებია, მათგან ახლოს⁹ დერჩი და ვორხი¹⁰, რომლებიც დადიანმა დაისაკუთრა და ამდენად ისინი ლეჩხუმს მიეკუთვნება.

რიონის მარჯვენა ნაპირის სოფლები—ტეიში, ხორონიში¹¹, მექვენა და ვანი უნდა ეკუთვნოდეს ოკრიბას, მაგრამ ისინი 1772 წელს დადიანისა იყო.

აქ უმთავრესად თესენ ღომს, შვრიას უფრო იშვიათად და ცოტას. თესვისთვის ვარგის მინდორზე კაფავენ მურყანს, წაბლს და ა. შ. გარდა რამდენიმე ხისა, რომლებსაც საჩრდილობლად სტოვებენ. ხის ტანს იყენებენ საამშენებლო მასალად, ტოტებს სწვავენ, რის შემდეგაც მიწას ხნავენ რაჭაში აღწერილი პატარა გუთნით და მარტში თესენ. რამდენიმე წლის თესვის შემდეგ მიწას ასვენებენ, რათა ეს ადგილი კვლავ ბუჩქნარით დაიფაროს. და იმგვარ

¹ ძუენური. ² საწირე. ³ კითხიჯი ⁴ მდინარე წყალწითელასა—მდ. რიონზე. გ ი უ ლ.] მდ. ქალასა ანუ წყალწითელასა და მის შენაკადებზე მდებარეობენ, პ ა ლ.

⁵ ლეიხიდარი.

⁶ ონჭეიში.

⁷ ვონშესეისი—ჩართისა, გ ი უ ლ.] ვონშე სეისი, ჩორტისი, ჩეშლეთი, პ ა ლ.

⁸ დღნორისა, გ ი უ ლ.] ტიგნორისა, პ ა ლ.

⁹ ორივე ციხეებია; მათგან ახლოს, გ ი უ ლ.] ორივე, ერთმანეთის ახლოს [მდებარე] ციხეები, პ ა ლ. ¹⁰ ორხვი. ¹¹ ქორენიში.

wieder mit Gehölz überwuchert und verfähret mit einem neuen Platz eben so. Dieser Akerbau hat mit den liefländischen Neubruch Aehnlichkeit¹.

Der imeretisch-öbetische Distrikt Twalda.

auch Dwala, oben am Dschedscho der linken des obern Rion. (S. Öbeten).

Der Distrikt Losietchewi.

Am Fuße des Vorgebürgs an Sirula und der nächsten Gegend der Virula. Seine Einwohner sind Imeretiner und bewohnen folgende Oerter: 1. Tschraskaro ist ein Dorf, bey welchem der zaarische Hof im Lager steht. 2. Slauri² 3. Tabakini 4. Kinoti 5. Uardse 6. Zalaporeti 7. Chidari 8. Kinzechi 9. Gormachwili 10. Ilemi 11. Bori 12. Zewa 13. Puti 14. Koreti 15. Tuini³ und 16. die kleine Festung Scherapan, jezt wust, zwischen der Kwirila und Sirula⁴.

Der Distrikt Semakwakana.

Er nimmt die Gegend des obern Kwirila und ihrer obern Bäche und Flüßchen Dumula, Sazlichiskewi, und Ismani der linken, und der Tschikura, Drutschula, Dschiatura und Kazgura der rechten der Kwirila, bis zur Mündung der Sirula ein, welches der größte Theil des imeretischen Abfalles oder Gehänges des von den Alpen in S. streichenden Quorgebürges (Jugum transversale) ist. Der östlichste oder gegen Karteli und [auf] der Höhe dieses Gebürge[s] liegende Theil dieses großen Distriktes wird der Kreis Sabatschio genennet. Die Einwohner sind Imeretiner, die hieher gehörigen Ortschaften sind: 1. Die Festung Kazchi, am Kazchura⁵, 2. Dschrutsch⁶ berühmtes Kloster, 3. Dunta und 4. Sareki, Satschere 5. Bağiti; diese

¹ Man bauet hier—Neubruch Aehnlichkeit, P.] Von dem Akkerbau in Okriba musich noch folgendes einholen. Man bauet nichts anders als Gomi, oder Panicum ital. und selten Hirse. Die Akker bereitet man auf folgender Art. Man wält einen bequemen Platz (das) darauf stehende Erlen und Kastanien-Gebüsche hauet man um; die Hauptstämme samlet man zu Bau-Holz. Die Aste verbrennet man auf dem Akker und einige Faden von einander läst man einzelne Bäume stehen, die die Saat beschatten. Nachdem das Gehölze verbrent, wird das tonigte frische Land mit dem kleinen bei Radscha beschriebenen Pfluge aufgerissen und hierauf im März besäet mit Gomi, den man nach Monate erndtet. Wenn ein Stück Land einige Sommer auf diese Art genuzzet, so wird es wieder verlassen und erwächset wird mit dem neml. Gehölze. Hier ähnliche Wirtschaft treibt man zum Theil in Liefland, daselbst der Bauer auch auf ähnliche Art in einzeln Familien abgesondert wont. G. (P. I, on. 100, №7, 1, 85.)

² Slauri, G.] Nauri, P.

³ Tuini, G.] Treim, P.

⁴ jezt wust, zwischen der Kwirila und Sirula < P.

⁵ Die Festung Kazchi, am Kazchura, P.] Kazchi eine Festung und gutes Kloster an der Ursprung des Kazchura, Artschil gehörig, G.

⁶ Dschrutschⁱ, G.] Dschuntschi, P.

რადვე იქცევიან სხვა ადგილის მიმართაც. მიწის ასეთი დამუშავება მოგვაგონებს ლიფლანდურ ყამირს¹.

იმერულ-ოსური მხარე თვალდა

აგრეთვე დვალა, [ძევს] ზევით ჯეჯოზე, რიონის მარცხენა შენაკადზე. (იხილე ოსებთან).

მხარე ლომსიათხევი

[მდებარეობს] ძირულაზე მთისწინეთის ძირას და ძირულის ახლობელ მიდამოებში. მისი მცხოვრებნი არიან იმერლები და სახლობენ შემდეგ სოფლებში: 1. ცხრაწყარო არის სოფელი, სადაც ნეფის კარია დაბანაკებული. 2. სლაური² 3. ტაბაკინი 4. კინოთი 5. უარჩე³ 6. წყალაფორეთი 7. ხიდარი 8. კიციხი 9. გორმახვილი 10. ილემი 11. ბორი 12. წვეა 13. ფუთი 14. ქორეთი 15. ტვინი⁴ და 16. პატარა ციხე შორაპანი. ამჟამად დარბეული, ყვირილასა და ძირულას შუა⁵.

მხარე ზემოქვეყანა

მას უჭირავს ზემო ყვირილის და მისი ზედა შენაკადების მიდამოები, აგრეთვე მდ. დუმალის, საძალისხევისა და მარცხენა შენაკადის ისმანის(?) ნაპირები, ასევე ჯიქურის, ჯრუჭულის, კიათურისა და კაცხურის მიდამოები. ეს უკანასკნელი არის ყვირილის მარჯვენა შენაკადი; ეს მხარე ვრცელდება ძირულის შესართავამდე. იგი არის ყველაზე დიდი ნაწილი ალპებიდან სანხრეთისკენ გადაჭიმული გადაშვეთი ქედის იმერული კალთებისა. აღმოსავლეთის, ანუ ქართლის გასწვრივ და ქედის თხენზე მდებარე, ნაწილი ამ დიდი მხარისა იწოდება სააბაშიოდ. მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ. აქაური სოფლებია: 1. ციხე კაცხურაზე⁶, 2. ჯრუჭი, განთქმული მონასტერი, 3. ღუნთა და 4. სარეკი, საჩ-

¹ აქ უმთავრესად თესენ—ლიფლანდურ ყამირს, პალ. | ოკრიბაში გავრცელებული ხენათესის წესის შესახებ მე შემდეგი უნდა დავსძინო. გარდა ლომისა (*Panicum ital.*) და იზვიითად ფეტვისა, აქ სხვას არაფერს თესენ. სახნავს შემდეგნაირად ამზადებენ. ირჩევენ შესაფერო ადგილს; მასზე მდგომ მურყნისა და წაბლის ხეებს კაფავენ, ხის ტანს აგროვებენ სააშენებლო მასალად. ტოტებს წვავენ სახნავზე. მხოლოდ რამდენიმე ხეს სტოვებენ საჩრდილობლად; ისინი ერთმანეთისაგან რამდენიმე საყენით არიან დაშორებული. როცა ხეები დაიწვება, ახალთიხნარ ნიდაგს ხნავენ რაქაში აღწერილი პატარა გუთნით, ხოლო მარტში თესენ ლომს, რასაც ერთ თვეში იღებენ. როცა მიწის ამ ნაკვეთს რამდენიმე ზაფხული ასეთი ხერხით გამოიყენებენ, შემდეგ კვლავ მიატოვებენ² და ის კვლავ ისეთივე ჯაჯნარით დაიფარება. მსგავს მეთრენობას ეწვეიან ლიფლანდიაში. იქ გლეხი აგრეთვე, აქაურის მსგავსად, ცალკე ოჯახებად განცალკევებული ცხოვრობს. გ ი უ ლ.

² ძლოური.

³ ვარძია.

⁴ თვრინი.

⁵ ამჟამად—ძირულას შუა < პალ.

⁶ ციხე კაცხი კაცხურაზე, პალ | კაცხი, ციხე და მშვენიერი მონასტერი კაცხურას სათვესთან, ეკუთვნის არჩილს გ ი უ ლ.

4. an der Nordwestseite der Kwirila zwischen der Mündung der Tschichura und der Dschrutschula¹. 6. Tschicha und 7. Orguli, an der Tschichura².

An der Schuscha³ 9. Tschala 10. Durewi 11. Izkisi⁴ 12. Tzchami⁵, Tscharatchewi⁶ und 13. Eto. Letzteres ist von Lesgiern verwüstet, diese an der Iswara⁷. 14. Schalauri 15. Gorisa 16. Merdğewi, Argweti⁸ 17. Tschorwila 18. Sawane 19. Imaziminda⁹ 20. Sairche 21. Kaloata 22. Itchwisi 23. Dğukrati¹⁰ 24. Koreti 25. Bğinewi¹¹ 26. Darbaisebi 27. Merewi 28. Gudaeti 29. Perewisa, mit einer vorzüglichen Kirche, 30. Zisopeli, 31. Tschiluani 32. Skindori 33. Mordsgweti¹² 34. Tschiluani 35. Skindori 36. Rkwia und Boslebi 38. Twolgeti 39. Zchruckweti 40. Sweri, eine wüste Festung.

Zwischen dem Szlachiskewi und Dumula: 41. Moidanache, Zereteli gehörige¹³ eine gute Festung, 42. Zezki 43. Mandaeti 44. Tschchilauri 45. Metschcheturi 46. Nigoseti 47. Ts'chalschawi 48. Usachelo 49. Kweta Beretisa¹⁴ 50. Seta Beretisa, 52. Mlitschi 53. Godora 54. Golisi 55. Mozwi 56. Dğalaurta¹⁵ 57. Gargwenauli.

Die folgenden sind an der rechten Seite der Kwirila: 58. Kolbaauri 59. Dğokaweti¹⁶ 60. Awilanschwilebi 61. Sekweza 62. Dargweti 63. Sodi 64. Achalziche, eine kleine Festung, des zaarischen Vaterbruders Georgi¹⁷, 65. Zirkwali 66. Chalipeauri¹⁸ 67. Gwime¹⁹ 68. Tabagrebi 69. Rgani und 70. Nawarseti. Diese Oerter 14—66 liegen an der Kwirila, Szlachiskewi und Sirula und deren größter Teil der fürstl. Familie Zereteli gehört. Andere sind des Zaaren und des Zarewitsch Georgi und Artschil²⁰.

¹ Diese 4. an der—Dschrutschula < P.

² Satschere—Tschichura, G.) An der Tschichura 5. Satscheri, 6. Bagiti 7. Tschiha und 8. Orguli, P.

³ Schuscha, G.) Suscho, P.

⁴ Izkisi, G.) Izkichi, P.

⁵ Tzchami, G.) Tschmi, P.

⁶ Tscharatchewi < P.

⁷ diese an der Iswara < P.

⁸ Argweti < P.

⁹ Imaziminda, G.) Inoziminda, P.

¹⁰ Dğukrati, G.) Dschukrati, P.

¹¹ Bğinewi, G.) Bschinewi, P.

¹² Mordsgweti, G.) Monschweti, P.

¹³ Zereteli gehörige < P.

¹⁴ Kweta Beretisa, G.) 49. Kweta, 50. Beretisa, 51..., P.

¹⁵ Dğalaurta, G.) Dschalaurta, P.

¹⁶ Dğokaweti, G.) Dschokaweti, P.

¹⁷ des zaarischen Vaterbruders Georgi < P.

¹⁸ Chalipeauri, G.) Chalipeni, P.

¹⁹ Gwime, G.) Kwime, P.

²⁰ Diese Oerter—und Artschil, G.) Von allen gehören nicht die Hälfte dem Zaar—die übrigen dem Zarewitsch Georgi, Vaterbruder des Zaars, und Artschil, auch den Fürsten Zereteli, P.

ხერე, 5. ბაჯითი; ეს ოთხი არის ყვირილის ჩრდილო-დასავლეთით, ჩიხურა და ჯრუჭულას შესართავეებს შორის¹, 6. ჩიხა და 7. ორლული, ჩიხურაზე².

შუშაზე [არის]: 9. ჰალა 10. დურევი 11. იტქისი 12. ცხამი, ჩარათხევი³ და 13. ეთო. უკანასკნელი განადგურებულია ლეკების მიერ, ეს ისევარაზე მდებარეობს⁴. [14.] შალაური 15. გორისა 16. მერჯევი, არგვეთი⁵ 17. ქორვილა 18. სავანე 19. იმანწმინდა⁶ 20. საირხე 21. კალვათა 22. ითხვისი 23. შუქრუთი 24. ქორეთი 25. ბეინევი 26. დარბაისები⁷ 27. მერევი 28. გუნდაეთი 29. პერევისა, შესანიშნავი ეკლესიით 30. წინსოფელი 31. ტილოვანი 32. სკინდორი 33. შორიგვეთი 34. ტილოვანი 35. სკინდორი 36. რკვია და ბოსლევი 38. თვალუეთი 39. ცხრუკეთი 40. სვერი, განადგურებული ციხე.

საილისხევესა და დუმალას შორის [არის]: 41. მოიდანახე, წერეთლის კუთვნილი⁸ კარგი ციხე, 42. ცეცქი 43. მანდაეთი 44. ჩხილაური⁹ 45. მეჩეთური 46. ნიგოზეთი 47. წყალშავი 48. უსახელო 49. ქვედა ბერეთისა¹⁰ 50. ზედა ბერეთისა 52. ლიჩი 53. ლოდორა 54. გოლისი 55. მოძვი 56. ჯალაურთა 57. გარგვენაული¹¹.

ყვირილის მარჯვენა მხარეზე მდებარეობენ:

58. კოლბაური (კორბოული)¹² 59. ჯოყოვეთი 60. ავალიშვილები 61. სეკვეცა (თუ საკურწე?) 62. დარკვეთი 63. ზოდი 64. ახალციხე; პატარა ციხე, ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის¹³; 65. წირქვალი 66. ხალიფაური 67. მღვიმე (მღვიმევი?) 68. თაბაგრები 69. რგანი და 70. ნავარცეთი. სოფლები 14—66 მდებარეობენ ყვირილაზე, საძალისხევესა და ძირულაზე და მათი უმეტესობა ეკუთვნის თავად წერეთელს, დანარჩენები კი—მეფესა და მეფის ძეს გიორგისა და არჩილს¹⁴.

¹ ეს ოთხი—შორის < პ ა ლ.

² საჩხერე—ჩიხურაზე, გ ი უ ლ.] ჩიხურაზე 5. საჩხერი 6. ბაჯითი 7. ჩიხა და 8. ორგული, პ ა ლ.

³ ჩარათხევი < პ ა ლ.

⁴ ეს ისევარაზე მოგბარეობს < პ ა ლ.

⁵ არგვეთი < პ ა ლ.

⁶ ივანწმინდა.

⁷ დარბაისებები.

⁸ წერეთლის კუთვნილი < პ ა ლ.

⁹ ჩხორაული.

¹⁰ ქვედა ბერეთისა, გ ი უ ლ.] 49. კვეტა 50. ბერეთისა, 51... პ ა ლ.

¹¹ ჯარგვენაური.

¹² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა 155, 156: კოლბეური.

¹³ ეკუთვნის მეფის ბიძას (მამის ძმას) გიორგის < პ ა ლ.

¹⁴ სოფლები 14—66 მდებარეობენ—არჩილს, გ ი უ ლ.] ყველა ამთგან ნახევარიც კი არ ეკუთვნის მეფეს; დანარჩენები ეკუთვნის მეფის ძეს გიორგის, მეფის ბიძაშვილს და არჩილს, აგრეთვე თავად წერეთელს. პ ა ლ.

Der imeretische Distrikt Chepinikewi.

Er wird von Imeretnern bewohnt und nimt einen Theil der Dumala und Sirula ein.

Am Dumala:

1. Nadaburi
2. Zicheuri
3. Gregulati
4. Chewidschoari
5. Zakwa
6. Gesamania
7. Chunewi
8. Wertkwili
9. Wertkwilitschali.

Am Sirula:

10. Waschlewi
11. Amaschuketi
12. Ereta
13. Makatubani
14. Gorescha
15. Obisa
16. Schroschma
17. Zewa
18. Ziploake
19. Ilemi
20. Sanachschi-re
21. Sagwina und
22. Scherapan.

Der Distrikt Argweti.

Er nimt die Ebene zwischen dem Neben- und Vorgebürge von N. in S. und von dem Quergebürge bis zum Rion von O. in W. ein und wird von Sewrula und Tschichura der Kwirila und vom Tzchalzitela des Rion gewässert. Seine Einwohner sind Imeretner.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

1. Kwachtschiri, an der Niedrigung zwis-chen den Flüssen Tschalzitela und Tschichura
2. Delikaauri
3. Beglewi
4. Martatubani
5. Ziploaki
6. Sakara, in der Niedrigung zwischen dem Kwirila und Schalabura
7. Nagarewi¹, am Ursprung des Tschichura
8. Sewri, Festung und großes Dorf am Ursprung des Sewrula
9. Simoneti, niedriger am Sewrula
10. Tschchari, mit einer berühmten Kirche
11. Tschiltaskaro
12. Alisubani
13. Skande, jezt zerstörte kleine² Festung,
14. Zichori ehemals gros, jezt nur von einigen Armeniern bewohnt³,
15. Mudğireti⁴
16. Soreti
17. Rupoti
18. Zucharela
19. Tedğola
20. Wankiti
21. Tschalatsche. Diese von 10 bis 21 am Fuße des Gebürges, zwischen der Sewrula und Susa.

22. Sasano⁵
23. Tauasa und
24. Matschetawru⁶
25. Tusi,
26. Wardigora
27. Kwaziche
28. Sakurtse. Diese am Fuß des Gebürges zwischen der Susa und Budğa;
29. Chreiti
30. Watğewi
31. Muchura
32. Schaupawara, Festung
33. Tzchilati; diese von 28—32⁷ auf der Höhe des Nebengebürges (Jug. Subalpinum). Oberhalb dem Ursprunge der Sewrula, Susa und Budğa.

Die mehresten gehören dem Zaar und die am Susa und Budğa dem Bruder des Zaaren Artschil.

¹ Nagarewi, G.] Nagauwi, P.

² kleine < P.

³ bewohnte[r] Ort G.

⁴ Mudğireti, G.] Madgureti, P.

⁵ Sasano. G.] Dasano, P.

⁶ Matschetawru, G.] Malschetawril, P.

⁷ von 28—32 < P.

იმერული მხარე ხეფინიხევი

ის დასახლებულია იმერლებით და უჭირავს დუმალისა და ძირულის ნაწილი.

დუმალაზეა:

1. ნადაბური
2. ციხური¹
3. გრეგულათი²
4. ხევიჯარი
5. წაქვა.
6. გეთსამანია
7. ხუნევი
8. ვერტყვილა
9. ვერტყვილიჭალა³.

ძირულაზეა:

10. ვაშლევი
11. ამაშუკეთი
12. ერეთი
13. მახათუბანი
14. ღორეშა
15. უბისა
16. შროშმა⁴
17. წევა
18. წიფლოაკი⁵
19. ილეძი
20. სანახშირე
31. საღვინე და
22. შორაპანი.

1

მხარე არგვეთი

მას უკავია დაბლობი გვერდით მთიანეთსა და მთისწინეთს შორის ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ და გამკვეთი ქედიდან რიონამდე—აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ და ირწყვება ძვერულათი და ჩიხურათი (ყვირილის შენაკადები) და რიონის შენაკად წყალწითელათი. მის მოსახლეობას იმერლები შეადგენენ.

მას ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:

1. კვახჭირი, მდ. წყალწითელასა და ჩიხურას შორის მოთავსებულ დაბლობზე,
2. დელიკაური⁶
3. ბელლევი
4. მარტოთუბანი
5. წიფლაკი⁷
6. საქარა, ყვირილასა და ჩოლაბურას შორის დაბლობზე,
7. ნალარევი, ჩიხურას სათავესთან
8. ძვერი, ციხე და დიდი სოფელი ძვერულას სათავესთან,
9. სიმონეთი, უფრო ქვემოთ, ძვერულაზე
10. ჩხარი, განთქმული ეკლესიით,
11. თხილთაწყარო
12. ალისუბანი
13. სკანდე, ანემად დანგრეული პატარა⁸ ციხე
14. ჩიხორი, ოდესღაც დიდი, ანემად მცირე, სომეხებით დასახლებული ადგილი⁹
15. მუჯირეთი
16. ზოგრეთი
17. რუფოთი
18. ცუხარელა(?)
19. თერჯოლა
20. ღვანკითი
21. ჭალატყე. [პუნქტები] 10-დან 21-მდე მდებარეობენ მთის ძირას, ძვერულასა და ზუსას შორის.
22. საზანო
23. თავასა და
24. მაჩეტაერუ¹⁰
25. თუსი
26. ვარდიგორა
27. კვაციხე
28. საკურწე. ესენი [მდებარეობენ] მთის ძირას, ზუსას და ბუჯას შორის;
29. ხრეთი
30. ვაჭვევი
21. მუხურა
32. შაუპავარა, ციხე
33. რცხილათი. [პუნქტები] 28—32¹¹ მდებარეობენ გვერდითი ქედის თხემზე, ძვერულის, ზუსისა და ბუჯის სათავეებს ზემოთ.

უძეტესობა ეკუთვნის მეფეს, ხოლო ზუსასა და ბუჯაზე მდებარენი კი—მეფის ძმას, არჩილს.

¹ ციკაური.

² გრიგოლათი.

³ ვერტყვიჭალა.

⁴ შროშა.

⁵ წიფლაკე.

⁶ დილიკოური.

⁷ წიფლაკე.

⁸ პატარა < პალ.

⁹ ადგილი < პალ.

¹⁰ მეჩხეთურა. ჩაჩიკაუჩი

¹¹ 28—32 < პალ.

Der Distrikt Ptis Zachli.

Dieses ist eine allgemeine Benennung der südlichsten imeretischen Distrikte von Sudschawacho bis Losietchewi. Der Name bedeutet Wohnungen am Berge.

Der Distrikt Satschino, Imeretiens liegt von Tschuanta am Bache Sabeka, am Fuße des Vorgebürges bis zum Rion hinab, und hat folgende Oerter:

1. Tschauanta, eine wüste Festung, 2. Sabeka¹ 3. Ziche-Subani eine, kleine Festung von Sabeka 6 W. in O. am Vorgebürge 4. Dichaschcho² 5. Wani 6. Wondschocheti 7. Dwali-Schwilebi 8. Gadidi, mit einer guten Kirche, 9. Sulori³ 10. Kedi⁴ 11. Sapatschau, Festung, 4 W. südlich⁵ von Tschuanta im Gebürge⁶ 12. Tomanieri 13. Tschwischi (შპშში)⁷ 14. Isreti oder Isriza, wo warme Quellen sind⁸. Der Distrikt Satschino gehört, so wie der Distrikt Sadgawacho dem Zaaren, nachdem die Fürsten ausgestorben sind.

Der Distrikt Seristo, liegt dem vorigen ostlich am Fuße des Vorgebürges am Flößchen Kuni. Dessen Oerter sind: 1. Amegleba 2. Sademetro 3. Salaminowo 4. Nasagorewi 5. Baboti⁹ 6. Gora 7. Swani 8. Okuti 9. Romaneti 10. Kormagali 11. Inaschauri und 12. die wüste Festung Padalauri¹⁰ am Kuni im Gebürge. Es gehört dieser Distrikt zur¹¹ Familie des Radgis Eristaw(en)i und wird noch jezt¹² von einem Vetter desselben besessen. Die Einwohner beyder sind Imeretiner.

Der Distrikt Salordkipaniso.

Er wird in O. von Rion und in W. vom Flusse Ts'chenni Ts'chali eingeschlossen, und ist das Erbtheil der Fürstl. Familie Lordkipanisi.

Zu demselben gehören folgende Oerter:

1. Twischi 2. Goronischi 3. Mekwena 4. Wani 5. Opurscheti 6. Gumati 7. Osurnela 8. Namachwani 9. Kwilischa¹³ 10. Tschuneschi¹⁴ 11. Ts'chukuri 12. Dedochtisa 13. Gwaschtibi 14. Sedsileti 15. Gelawerdi 16. Urag-

¹ Tschauanta—Sabeka გიულდენშტედტს აქ ცალკე არ აქვს გამოყოფილი. ნუმერაცია პალახსაა.

² Dichaschcho, G.] Dichonscho, P.

³ Sulori < P.

⁴ Kedi, G.] Kadi, P.

⁵ südlich < P.

⁶ im Gebürge < P.

⁷ Tschwischi (შპშში, G.] Twischi, P.

⁸ wo warme Quellen sind, P.] daselbst Therma, G.

⁹ Baboti, G.] Baboli, P.

¹⁰ Padalauri, G.] Pa Dalauri, P.

¹¹ Es gehört dieser Distrikt zur, G.] Er gehört der, P.

¹² wird noch jezt, G.] ward auch, P.

¹³ J Kwilischa, P. Kwititscha, G.

¹⁴ Tschuneschi, G.] Tschuruschi, P.

მხარე ფთის ცახლი („მთის სახლი“)

ეს არის საერთო სახელი იმერეთის ყველაზე უფრო სანხრეთი მხარისა, საჯავახოდან ლომსიათხევამდე. სახელი ნიშნავს „სახლები მთაზე“.

იმერეთის მხარე საჩინო მდებარეობს ჩუანთიდან (შუამთიდან?) მდ. სებეკაზე მთისწინეთის ძირას, ქვევით რიონამდე და აქვს შემდეგი სოფლები:

1. ჩუანთა¹, დანგრეული ციხე 2. სებეკა 3. ციხისუბანი, პატარა ციხე, სებეკიდან 6 ვერსზე აღმოსავლეთით, მთაზე. 4. დიხაშხო 5. ვანი 6. ვონჯოხეთი² 7. დვალიშვილები 8. გაღიდი, კარგი ეკლესიით. 9. სულორი³ 10. ქელი 11. საფაჩაუ⁴, ციხე, შუამთიდან სამხრეთით 4 ვერსზე, მთაში⁵. 12. ტობანიერი 13. ჭკვიში 14. ისრითი ანუ ისრიზა, სადაც თბილი წყაროებია. მას შემდეგ რაც თავადები დაიხოცნენ, საჩინოს მხარე, ისევე როგორც საჯავახო, ეკუთვნის მეფეს.

მხარე საერისთაო, მდებარეობს წინა მხარის აღმოსავლეთით მთის ძირას, მდ. კუნიზე. მისი სოფლებია: 1. ამალგება 2. სადემეტრო 3. სალამინოვო⁶ 4. ნასაგორევი 5. ბაბოთი 6. გორა 7. სვანი⁸ 8. ოკუთი⁹ 9. რომანეთი 10. გორმალალი 11. ინაშაური და 12. დანგრეული ციხე პადალაური მდ. კუნიზე, მთაში. ეს მხარე¹⁰ ეკუთვნის რაჭის ერისთავს და ახლაც იქ ზის მისი ბიძაშვილი. ორივე მხარის მოსახლეობა იმერლებია.

მხარე სალორთქიფანიძო

ის მოქცეულია აღმოსავლეთით რიონსა და დასავლეთით ცხენისწყალს შორის და არის თავად ლორთქიფანიძეების საკუთრება.

მას ეკუთვნის შემდეგი სოფლები:

1. ტეიში 2. გორონიში¹¹ 3. მექვენა 4. ვანი 5. ოფურშეთი¹² 6. გუმათი 7. ოსურნელა¹³ 8. ნამახვანი 9. ქვილიშა¹⁴ 10. ჩუნეში 11. ცხუნკური 12. დე-

¹ შუამთა.

² ონჯოხეთი.

³ სულორი < პალ.

⁴ საპაიკაო.

⁵ სამხრეთით < პალ.

⁶ მთაში < პალ.

⁷ სალომინაო.

⁸ ბზვანი.

⁹ უხუთი.

¹⁰ მხარე < პალ.

¹¹ კორენიში.

¹² ოფურჩხეთი.

¹³ ოსუიელა.

¹⁴ ქვილიშორი (?)

weti 17. Musalori 18. Tschikaauri 19. Achal Bedisaauli 20. Ziches Gwerdi, eine Festung¹ 21. Guschtibí 22. S'chaltuba und² 23. Chomuri.

Die 5 erstern liegen am westlichen³ Ufer des Rion, Opurscheti Sarati gegenüber und Solomon⁴, die folgenden 4 höher und sind Dadians; die 3 letztern sind des Zaaren. Die übrigen⁵ der Familie Lordkipanisi⁶. Bey Gwaschtibi⁷ ist eine Festung an der Ostseite des Flusses 'Ts'cheni Ts'chali von S'chaltuba in NW. an 3 Stunden und dieses ist der äusserste nord-westlichste Ort des Zaars Salomon.

Ziches Gwerdi ist auch eine Festung; von S'chaltuba in W. 1 1/2 St. höher in Gebürgen in N. gränzt an diese[m] Distrikt Letschkum⁸. Seine Einwohner sind Imeretiner⁹.

Der Distrikt Samikelaso, hat den Namen von der fürstl. Familie Mikelasi, der er dem grössten Theil nach gehört.

Er nimmt die Ebene zwischen den Flüssen Ts'cheni-ts'chali, Guba und Rion ein, und enthält folgende Oerter:

1. Guba 2. Dschicheisi¹⁰ 3. Dschiktubani 4. Kulaschi 5. Tschakani 6. Ganiri 7. Kutiri 8. Kolobani, welches, so wie mehrere von den Mündungen der Bäche in den Ts'cheni-ts'chali gelegene vom Wasser zerstört ist. 9. Ilori 10. Ezeri 11. Sanawardo 12. Samtredia 13. Gianeti 14. Kwischanschala 15. Napago 16. Ekali 17. Choni 18. Mač-chodži und 19. Kontueti. Die 3 letztern und überhaupt etwan der halbe Kreis gehören den Zaaren und die übrigen den Fürsten Mikelasi. Die Einwohner sind Imeretiner¹¹.

Der Distrikt Wake.

Der Distrikt Wake (das Feld) nimt die Ebene zwischen dem Rion und Bache Guba ein. Er hat folgende Dörfer und Oerter: 1. Maglaki 2. Parasanachani 3. Kutiri 4. Bagisumi 5. Mes'cheti 6. Teguti und dabey die Festung Ziche Darbas am Rion W¹². unter Kutais 7. Namas'chewi, daselbst ein zaarisches Hoflager, 8. Opischkwidi 9. Sakulia¹³ 10. Baschi 11. Tka-tschiri 12. Patrikети 13. Ukaneti.

¹ eine Festung, გოჟლდენშტედტს აქ არ უწერია.

² und < G.

³ westlichen, G.] rechten, P.

⁴ und Solomon < P.

⁵ Die übrigen, P.] mittleren, G.

⁶ Lordkipanisi, G.] Lordkipeni, P.

⁷ Gwaschtibi, G.] Guschtibí, P.

⁸ Ziches Gwerdi—Letschkum < P.

⁹ Seine Einwohner sind Imeretiner < G.

¹⁰ Dschicheisi, G.] Dschigeisi, P.

¹¹ Die Einwohner sind Imeretiner < G.

¹² W. < P.

¹³ Sakulia, P.] Jakulia, G.

დახეთისა 13. გვიშტიბი 14. სეძილეთი¹ 15. გელავერდი² 16. ურაგვეთი 17. მუსალორი 18. ჩიკააური 19. ახალბედისეული 20. ციხის გვერდი, ციხე 21. გვიშტიბი 22. წყალტუბო და 23. ხომული.

პირველი ხუთი მდებარეობს რიონის დასავლეთ³ ნაპირზე, ოფურჩხეთი—ზარათის პირდაპირ [და სოლომონს⁴ (ეკუთენიან)]; შემდეგი 4 მდებარეობს უფრო მაღლა და ეკუთენის დადიანს; 3 უკანასკნელი მეფისაა. დანარჩენები⁵ ლორთქიფანიძისაა. გვიშტიბთან არის ციხე ცხენისწყლის აღმოსავლეთ მხარეზე, წყალტუბოდან ჩრდილო-დასავლეთით 3 საათის სავალზე და ეს არის ჩრდილო-დასავლეთის განაპირა ადგილი სოლომონ მეფის სამფლობელოსი.

„ციხის გვერდი“ ასევე ციხეა; წყალტუბოდან დასავლეთით 1 1/2 საათის სავალზე ზევით მთებში, ჩრდილოეთით, ამ მხარეს ესაზღვრება ლეჩხუმი⁶. მისი მოსახლეობა იმერლებია⁷.

სამიქელაძოს მხარეს სახელი აქვს მიქელაძეების თავადური გვარიდან, რომელსაც ეკუთენის მისი უმეტესი ნაწილი.

მას უკავია დაბლობი მდ. ცხენისწყალსა, გუბასა და რიონს შორის და მოიცავს შემდეგ სოფლებს:

1. გუბა 2. ჯიხაისი 3. ჯიქთუბანი 4. კულაში 5. ჩაქანი⁸ 6. დანირი 7. კუტირი⁹ 8. კოლობანი, რომელიც წყლისგანაა დანგრეული ისევე, როგორც სხვა, ცხენისწყალში ჩამავალ მდინარეების შესართავებთან მდებარე სოფლები, 9. ილორი 10. ეწერი 11. სანავარდო 12. სამტრედია 13. გიანეთი¹⁰ 14. ქვიშანჭალა 15. ნაბაგო 16. ეკალი 17. ხონი 18. მათხოჯი და 19. კონტუათი. სამი უკანასკნელი, და საერთოდ მხარის დაახლოებით ნახევარი, ეკუთენის მეფეს, ხოლო დანარჩენი—თავად მიქელაძეებს. მოსახლეობა იმერლებია¹¹.

მხარე ვაკე

ვაკის (=ველი) მხარეს უჭირავს დაბლობი რიონსა და მდ. გუბას შორის. მასში შედის შემდეგი სოფლები: 1. მალაკი 2. ფარცხანაყან[ვე] 3. კუტირი¹² 4. ბალისუმი 5. მესხეთი 6. თეგუთი¹³, მასთან ციხე „ციხე-დარბაზი“ რიონზე, დასავლეთით¹⁴, ქუთაისს ქვემოთ. 7. ნამსხვევი; აქ არის მეფის ბანაკი, 8. ოფშკვითი 9. საყულია¹⁵ 10. ბაში 11. ტყაჩირი 12. პატრიკეთი 13. უკანეთი. . .

¹ ძეძილეთი.

² გელავერი.

³ დასავლეთ, გ ი უ ლ. მარჯვენა, პ ა ლ.

⁴ და სოლომონს < პ ა ლ.

⁵ დანარჩენები, პ ა ლ. შუაში [მდებარენი], გ ი უ ლ.

⁶ „ციხის გვერდი“—ლეჩხუმი < პ ა ლ.

⁷ მისი მოსახლეობა იმერლებია < გ ი უ ლ.

⁸ ჭაგანი.

⁹ კვიტირი.

¹⁰ იანეთი.

¹¹ მოსახლეობა იმერლებია < გ ი უ ლ.

¹² კვიტირი.

¹³ გმგუთი.

¹⁴ დასავლეთით < პ ა ლ.

¹⁵ საყულია, პ ა ლ. იაკულია, გ ი უ ლ.

Er nimmt die Kluft (Chrami) oder ausgebreitete flache Niedrigung des Flüßchen Tscherimela über der imeretischen Festung Tscheri ein. Dieser fließt von O. in W. und fällt in die linke des Kwirila.

Der Distrikt gehörte ehemals ganz zu Imereti. Da sich aber die fürstl. Familie Abaschisi, der Wachta und die Dörfer umher gehören, vor vielen Jahren den Zaren von Kartuli unterworfen, so gehört der obere Theil zu Kartuli und nur der untere zu Imereti.

Die Oerter desselben sind von der Mündung des Tscherimela an aufwärts an beyden Seiten in dieser Folge: 1. Igoreti 2. Gwerki 3. Goriti 4. Sargweschi 5. Sabe 6. Mironziminda 7. Mlasche¹. 8. Kroli 9. Basaleti 10. Garichewi 11. Tscheri, eine Festung, 12. Parzgnali 13. Garagaauli, eine zerstörte Festung, 14. Marilisi² 15. Legwani 16. Kwebi 17. Elasnauri 18. Tschardali und 19. Serani, die alle dem imeretischen Zaar gehören; hierauf folgt das Erbtheil³ der Familie Ȧba[s]chisi, die dem kartulischen Zaar unterthan ist, (gehören): 20. Wachani, eine Festung, neben welcher einige handelnde Armenier wohnen, 21. Babi 22. Deisi 23. Stilli 24. Nebosiri 25. Bedgatubani 26. Golatubani 27. Setubani 28. Moliti 29. Gudatubani 30. Sware 31. Nunisi 32. Pitschnuari 33. Gogatubani 34. Zipa 35. Pona 36. Zugrugascheni und 37. Zeichtala; die beyden letztern bewohnen Armenier⁴.

Fast alle Abaschisische Dörfer und Oerter sind von den Lesgiern, die sich hier fast beständig aufhalten, verheeret.

Der ansehnliche Distrikt Letschkumi, hat zwar von jeher zur imeretischen Provinz gehöret, ist aber in vorigen Kriegen abgerissen, und unter den Dadian Mingreliens gekommen, und auch bey dieser Provinz im jezigen (1772) Kriege verblieben.

Verzeichnis imeretischer Städte, oder Oerter, die Städten verglichen werden, und in den vorigen bey den Distrikten angeführten Oertern nicht alle genennt, auch theils nur in ihren Trümmern noch sind:

Kutais oder Kutatis	Karagaur	Achaschas	Roichati
Tzcheri	Suseri	Scharia	Tewres-dschi
Sadcheli	Tschelatchi	Zeiri	Uachaja
Schupori	Satschintschi	Uardi	Ahotewis
Goschtabi	Tscharala	Dechunri	Aschekasch
Kesuti	Barsia	Tschgisi	Kuasch Zibis
Chudar	Keguti	Ladschnia	Bartschitsch
Suaku	Lechidiri	Batoda	Kitru
Alexandratsch	Dschota	Kutebsa	Tarsis
Kelwani	Sakazi	Wasise	Kazne.
		Guimes	

¹ Mlasche, G.] Mlasch, P. ² Marilisi, G.] Manlisi, P. ³ hierauf folgt das Erbtheil <P. ⁴ Zugrugascheni—Armenier გოგუღასქენი—გოგუღასქენი აქ არ არის.

მხარე ხრამი

მას უკავია ხევი (ხრამი) ანდა მდინარე ჩხერიმელის გაშლილი ვაკე იმერეთის ციხის ჩხერის ზემოთ. ჩხერიმელა მოედინება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ და ერთვის ყვირილას მარცხენა მხრიდან.

წინათ ეს მხარე მთლიანად იმერეთს ეკუთვნოდა. მაგრამ, თავადი აბაშიძე, რომელსაც ეკუთვნოდა „ვახტა“ და სოფლები ირგვლივ, დიდი ხნის წინ დაიმორჩილა ქართლის მეფემ; ამრიგად, ზედა ნაწილი ეკუთვნის ქართლს და მხოლოდ ქვედა—იმერეთს.

მისი სოფლებია, ჩხერიმელის შესართავიდან ზევით, ორივე მხარეს, შემდეგი რიგით: 1. იგორეთი 2. ლვერკი 3. ხორითი 4. სარგვეში 5. საბე 6. შირონწმინდა 7. (მ)ლაშე 8. ქროლი 9. ბაზალეთი 10. ლარიხევი 11. ჩხერი, ციხე 12. ფარცხნალი¹ 13. გარაგაული², დანგრეული ციხე 14. მარილისი 15. ლელვანი 16. ქეები 17. ელაზნაური 18. ქარტალი და 19. სერანი; ყველა ეკუთვნის იმერეთის მეფეს; ამას მოსდევს მამულები³ აბაშიძისა, რომელიც ქართლის მეფეს ემორჩილება: 20. ვახანი, ციხე, რომლის ახლოც ცხოვრობენ სომეხი ვაჟრები, 21. ბაბი 22. დეისი 23. სტილი⁴ 24. ნებოზირი⁵ 25. ბეეთუბანი 26. გოლათუბანი 27. ზეთუბანი 28. მოლითი 29. გუდათუბანი 30. ზვარე 31. ნუნისი 32. ფიქვნარი 33. გოგათუბანი 34. წიფა 35. ფონა 36. წულრულაშენი და 37. ცეიხტალა, ორ უკანასკნელში ცხოვრობენ სომეხები⁶.

აბაშიძეთა სოფლების უმეტესობა დარბეულია ლეკების მიერ, რომლებიც აქ განუწყვეტლივ თარეშობენ.

მნიშვნელოვანი მხარე ლეჩხუმი ძველთაგან იმერეთს ეკუთვნოდა, მაგრამ უკანასკნელ ომში იმერეთმა ის დაკარგა და ის დაექვემდებარა სამეგრელოს დადიანს; ის (ლეჩხუმი—გ. გ.) სამეგრელოში დარჩა ახლანდელი (1772) ომის შემდეგაც.

სია იმერეთის ქალაქებისა ან ადგილებისა, რომლებიც ქალაქებს ედარებაიან და ზემოთ დასახელებულ მხარეთა აღწერის დროს ყველა არ იყო დასახელებული, ამასთან ზოგი ნანგრევებადაა ქცეული:

ქუთაისი ანუ	კელვანი	ახაშასი (?)	მღვიმე
ქუთათისი	ხარაგაული	სხიერი (?)	როკითი
ჩხერი	სასირიო	ძვერი	ტვერეს-ჯი (?)
სადხელი	ქალატყე	ვარდი	ვახანი
(სადმელი?)	საჩინო (?)	ღებვირი	ხოტევი
შეუპოვარი	ჩარალა (?)	ჭყვიში	აშეკაში (?)
გვიშტიბი	ვარძია	ლაჯანა	კვახჭირი
გეგუთი	გეგუთი	ბაბოთი	ბარჯაში (?)
ხიდარი	ლუხიდირი	კუტებსა (?)	კორტი (?)
საკაო (ზნაკვა?)	ჩონთო	ვაკისა, თუ	ტარსისი (?)
აღექსანდრაჩი	საკეცია	ვაზისუბანი (?)	კაცხი

¹ ხარაგაული. ² ამას მოსდევს მამულები < პალ. ³ ჩილილი ⁴ ნებოზირი.

⁵ სომეხები < გ ი უ ლ დ.

8. Die Provinz Guria

Die georgische Provinz Guria hat in W. das schwarze Meer, in N. theils den untern Rion und an demselben oben oder ostlich Mingrelieu, und unter oder westlich türkische Distrikte, in O. Imereti, in SO. georgische Distrikte, die jezo in türkischen Händen sind, in S. den Tscharuch, der in der Nähe des Kur entspringt und am Fuße des araratischen Vorgebürgs westlich zum schwarzen Meer fließt.

Die südlichen Gränzen dieser Provinz sind aber, nach der Laune der Türken, zu verschiedenen Zeiten, merklich verschieden gewesen und auch gegenwärtig (1772) besaßen die Türken die guriaschen Oerter und Distrikte an und über den Tscharuch.

Guria ist bey seiner südlichen Lage auch mehr flach, denn es nimt die breite Niedrigung des Rion und einen Theil des südlichen Vorgebürgs ein; der Boden ist für Feldbau und Viehzucht fruchtbar und vortheilhaft und die Luft gesund. Aber das Land ist durch die häufigen Ueberwältigungen der Türken, die Menschen und Vieh fortschleppen und die Wohnsitze verheeren, durch das Spiel der Türken mit den Beherrschern Gurias, die auf und absezen und schon durch die Türken äusserst verwüstet, entvölkert, unangebaut und selbst ohne Hofnung großer Verbesserungen.

Der Beherrscher hat den Titul Guriel oder Guriela. Der jezige ist ein guriascher Fürst, nicht aus der zaarischen Familie, heißt Mamia und ist ein georgisch-griechischer Christ. Er war doch jezo nicht mächtiger und in seinen Verträgen nicht sicherer, als daß er dem imeretischen Zaar Salomon Geisel geben mußte. Sein Bruder Georgi ist ein guriascher Fürst. Die Guriels waren vordem Vasallen oder Lehenträger des imeretischen Zaarn, der jezige aber ist unabhängig und hält es mehr mit den Türken, als mit dem so nahe verwandten Zaaren.

Die zahlreichste Nation in Guria ist die georgische, die auch eine georgische Mundart mit vielen fremden, besonders tatarischen Wörtern vermischt, spricht. Unter derselben sind, so wie in den übrigen georgischen Provinzen, viele Armenier, Tataren, Juden auch Kaukaser.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Das Land hat auch zwey Bischöfe; den Episkoposi Schamokmedeli und Džumateli nehmlich, von welchen der erste im Kloster Schamokmedeli und der an-

7. პროვინცია გურია

ქართულ პროვინციას—გურიას დასავლეთით აკრავს შავი ზღვა, ჩრდილოეთით—ნაწილობრივ რიონის ქვედა წელი და მის ზემოთ, ანუ აღმოსავლეთით სამეგრელო, ხოლო ქვემოთ, ანუ დასავლეთით—თურქული მხარეები; აღმოსავლეთით ესაზღვრება იმერეთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით—ქართული მხარეები, რომლებიც ამჟამად თურქებს უპყრიათ, სამხრეთით—მდ. ქოროხი, რომელიც სათავეს იღებს მტკვრის ახლოს და არარატის მთისწინეთის ძირის დასავლეთით მიედინება შავი ზღვისაკენ.

ამ პროვინციის სამხრეთი საზღვრები სხვადასხვა დროს საგრძნობლად იცვლებოდა თურქების წყალობით და ახლაც (1772) უკავიათ თურქებს გურიის სოფლები და მხარეები ქოროხზე და მის გადაღმაც.

გურია თავის სამხრეთ ნაწილში უფრო ვაკეა, რადგან მას უკავია რიონის განიერი დაბლობი და სამხრეთი მთისწინეთის ერთი ნაწილი; ნიადაგი მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობისათვის ნაყოფიერია და გამოსადეგი, ჰავაც ჯანსაღია. მაგრამ ქვეყანა უაღრესად გაჩანაგებულია (მოსახლეობისაგან გაცილილია) და გაუშენებელი თურქების ხშირი შემოსევების გამო, რომლებიც მიერეკებიან მოსახლეობას და საქონელს და ანადგურებენ სახლებს; აგრეთვე დიდად მოქმედებს თურქთა „თამაში“ გურიის მმართველ წრეებთან, რაც გამოიხატება თავადთა დანიშვნა-გადაყენებაში თურქების მიერ. ნაკლებია იმის იმედი, რომ მდგომარეობა დიდად გაუმჯობესდეს.

გურიის მმართველის ტიტულია გურიელი. ახლანდელი მმართველი არის გურიის თავადი, არა სამეფო გვარიდან; მას სახელად ჰქვია მამია და არის მართლმადიდებელი (ქართველ-ბერძენი ქრისტიანი). ის ამჟამადაც არ არის უფრო ძლიერი და ხელშეკრულებებში სანდო, ვიდრე მამინ, როცა სოლომონ მეფეს მძევალს აძლევდა. მისი მმა გიორგი—გურული თავადია. წინათ გურიელი ვასალურ და ლენურ დამოკიდებულებაში იყო იმერეთის მეფესთან, ახლანდელი კი დამოუკიდებელია და უფრო მეტი კავშირი თურქებთან აქვს, ვიდრე ასე ახლობელ ნათესავ მეფესთან.

გურიის მოსახლეობის დიდი უმეტესობა ქართველებია, რომლებიც ლაპარაკობენ ქართულ კილოზე, რომელშიც ბევრი უცხო სიტყვაა შერეული, განსაკუთრებით თათრული. მათ შორის, ისევე როგორც სხვა ქართულ პროვინციებში, ბევრი არიან სომხები, თათრები, ებრაელები, აგრეთვე კავკასიელები.

გაბატონებული რელიგია არის ქართულ-ბერძნული. ქვეყანას ჰყავს აგრეთვე ორი ეპისკოპოსი; სახელდობრ, ეპისკოპოსი შემოქმედელი და ჯუმათელი,

dere im Kloster Dğumati seinen Siz hat, die im Patriarchen oder Katholikos Imeretiens ihr Oberhaupt erkennen, der auch in beiden Eparchien die Hebung von einigen Gütern hat. Da es bey jedem Ueberzuge der Türken ein Rettungsmittel wie(eder das Wegschleppen in die türksche Sklaverey ist, wenn sich Christen zur muhamedanischen Religion bekennen, so sind mehr als die Hälfte der Einwohner Muhamedaner geworden.

Wohnung, Kleidung, Sitten Lebensart und Gewerbe sind hier ganz georgianisch.

An der Seeküste werden Citronen, Apfelsinen und Oliven häufig erzielt, welches außer den südlichen türkschen Kreisen, im übrigen Georgien nicht gebräuchlich ist.

Guria hatte 1772 folgende fürstliche Familien: 1. Guriis Eristaw¹ oder erbliche Gouverneur 2. Tawtkirisi² 3. Matschudasi³ und 4. Nakaschisi⁴, deren keiner reich oder mächtig ist.

Folgende Oerter der Provinz Guria sind mir genannt worden.

Am linken Ufer des Rion und nordlichen Fuß des kaukasischen Vorgebürgs. 1. Nikos Didi, etwan 3 St.⁵ von Satschawacho Imeretiens. Gehört der Familie Matschudasi⁶. 2. Latschchuti⁷ 3. Tschibati 4. Tschoschgati 5. Baliastomi 6. Poti, türk. Faschi, Anfuhr, Stadt und Festung Seehafen⁸ an der linken der Mündung des Rion ins schwarze Meer. Sie ist jezt in türkischen Händen.

Am westlichen Fuß des Vorgebürges, am Meere, von Poti in Süden:⁹ 7. Dğumati, Kloster und bischöfischer Sitz, Episk. Dğumateli¹⁰ 8. Baileti, eine Festung an der rechten Seite der Mündung der Subsa. 9. Girgoleti 10. Koboleti 11. Alambori, die beyden letztern Oerter gehören den Fürsten Tawtkirisi 12. Zichesire, eine Festung an der Mündung des Kindrischi. Sie ist in türkischen Händen so wie alle von hier weiter südlich bis Batum und an den Fluß Tscharuk gelegenen Orter. Dieser macht in SW. die Gränze aller georgischen Distrikte.

An der Anhöhe des Gebürgs, der Kindrische aufwärts liegen:

13. Chino, in türkischen Händen, 14. Kakuti 15. Lechaauri, eine

¹ Guriis Eristaw, deren N. 16 und 22. gehörten. G.

² Tawtkirisi d. N. 5 und 6. gehört, G.

³ Matschudasi d. N. 1, G.

⁴ Nakaschisi. den N. 7 der ersten Abtheilung gehört. G.

⁵ 3 st., G.] 18 W., P.

⁶ Imeretiens. Gehört der Familie Matschudasi, P. გიულდენშტედტთან ამ ადგილას

არ არის.

⁷ Latschchuti, G.] Latschuti, P.

⁸ Seehafen < P.

⁹ Am westlichen—Süden < G.

¹⁰ Episk. Dğumateli < P.

რომელთაგან პირველი ზის შემოქმედის მონასტერში, მეორე კი—ჯუმათის მონასტერში. ისინი ექვემდებარებიან იმერეთის პატრიარქს ანუ კათალიკოსს, რომელიც ორივე ეპარქიაში ჰქრფეს გადასახადს ზოგი მამულებიდან. რადგან თურქთა ყოველი თავდასხმის დროს თურქთა მონობისაგან გადარჩენის საშუალება მაჰმადიანობის მიღებაა ქრისტიანთა მიერ, ამიტომ მოსახლეობის ნახევარზე მეტი გამაჰმადიანდა.

საცხოვრებელი სახლები, ტანსაცმელი, ჩვევები, ცხოვრების პირობები და წარმოების წესები (ხელოსნობა) აქ სრულიად ქართული არის.

ზღვის ნაპირას მოჰყავთ ბევრი ლიმონი, ფორთოხალი, ზეთის ხილი, რაც, სამხრეთ-თურქული მხარეების გარდა, დანარჩენ საქართველოში გავრცელებული არ არის.

გურიაში 1772 წელს იყვნენ თავადთა შემდეგი გვარები: 1. „გურიის ერისთავი“¹, ანუ მეგვიდრეობითი მმართველი, 2. თავდგირიძე², 3. მაჭუტაძე³ და 4. ნაკაშიძე⁴, რომელთაგან არც ერთი არაა არც მდიდარი და არც ძლიერი.

მე დამისახელეს გურიის შემდეგი სოფლები:

რიონის მარცხენა ნაპირზე და კავკასიის მთისწინეთის ჩრდილო ძირში: 1. ნიკოს-დიდი⁵; დაახლოებით 3 საათის სავალზე⁶ იმერეთის საჯავახოდან. ეკუთვნის მაჭუტაძეს. 2. ლანჩხუთი 3. ჩიბათი 4. ჩოჩხათი 5. ბალიასტომი 6. ფოთი, თურქულად ფაში, მისადგომი ქალაქი და გამაგრებული ნავთსადგური⁷ რიონის შავ ზღვასთან შერთვის მარცხენა მხარეზე. ის ახლა თურქების ხელშია. მთის დასავლეთ ძირში, ზღვაზე, ფოთიდან სამხრეთით⁸: 7. ჯუმათი, მონასტერი და ჯუმათელი ეპისკოპოსის⁹ საჯდომი 8. ბაილეთი, ციხე სუფსის შესართავის მარჯვენა მხარეზე. 9. გირგოლეთი¹⁰ 10. ქობულეთი 11. ალამბარი, ორი უკანასკნელი ეკუთვნის თავად თავდგირიძეს; 12. ციხისძირი, მდ. კინტრიშის შესართავთან მდებარე ციხე. ის თურქებს უპყრიათ, ისევე როგორც აქედან სამხრეთით ბათუმამდე და მდ. ჯოროხზე მდებარე სოფლები. ეს (ქოროხი—გ.გ.) შეადგენს სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარს.

კინტრიშიდან ზევით, მთის თხემზე მდებარეობენ:

13. ხინო, რომელიც თურქებს უპირავთ. 14. ქაქუთი 15. ლიხაური,

¹ გურიის ერისთავი, რომელსაც ეკუთვნის სოფლები №№ 16 და 22, გ ი უ ლ დ.

² თავდგირიძეს ეკუთვნის №№ 5 და 6, გ ი უ ლ დ.

³ მაჭუტაძისაა № 1, გ ი უ ლ დ.

⁴ ნაკაშიძისაა პირველი განყოფილების № 7. გ ი უ ლ დ.

⁵ ნიგოთი.

⁶ 3 საათის სავალზე, გ ი უ ლ. | 18 ვერსზე, ქ ა ლ.

⁷ ნავთსადგური < ქ ა ლ.

⁸ მთის დასავლეთ—სამხრეთით < გ ი უ ლ.

⁹ ჯუმათელი ეპისკოპოსის < ქ ა ლ.

¹⁰ გირგოლეთი.

Festung. 16. Osurgeti 17. Schamokmedi, ein Kloster und Siz Episk. Schamokmedeli¹ 18. Askana, eine Festung 19. Bachwi.

Den Fluß 'Subsa aufwärts² sind: Waniskedi³, 20. Okroskedi⁴, des Eristaws 21. Basileti 22. Aketi, eine Festung 23. Gubasauri, 24. Erketi, der Familie des Eristaws, wo auch⁵ ein Kloster 25. Beroscheauli und 26. Surebi.

Man rechnet in ganz Guria die dem Guriel und den Fürsten unterthänige Einwohner auf 5000 Familien.

Guriaische Distrikte, die jetzt unter türkischer Oberherrschaft stehen, sind:

Der Distrikt *K a c h a b e r i* oder Madschicheli, nicht Machikely⁶, liegt zwischen dem Fluße Kindrischi und 'Tscharuk, am schwarzen Meer. Zu demselben gehört die Festung Zichesire an der Mündung des Kindrischi, und Batum, an der Mündung des 'Tscharuk.

Der distrikt *A d ğ a r a*⁷ nicht Aichara, an der S-Westlichen Seite des südlichen Vorgebürges des Kaukasus, zwischen Kachaberi und Dschawacheti, am Ursprunge der durch Kachaberi fliessenden Bäche.

Der Distrikt *N a r i m a n i*, liegt am nordlichen Fuß des araratischen Vorgebürgs, am Ursprunge des Flusses 'Tscharuk. Zu diesem Distrikt gehört Artweng.

Der Distrikt *D s c h a w a c h e t i*, liegt am südlichen Fuß des südlichen kaukasischen Vorgebürgs, um den Ursprung des Kur. Zu demselben rechnet man Achalziche selbst und Azkwer und Achalkalaki.

Noch gehören folgende Oerter zu einem oder dem andern dieser Distrikte⁸: Liwana, Satler, Madschicheli, nicht Machikeli⁹, Batum¹⁰ Kistkin, Olti, Narman,¹¹ Artwin, nicht Artwing¹², Altunkala¹³, Schawascheti (nicht Chavacheti)¹⁴, Penek und Petekrek¹⁵.

¹ und Siz Episk. Schamokmedeli < P.

² aufwärts, G.) abwärts, P.

³ Waniskedi < P.

⁴ Okroskedi, G.) Okiskedi, P.

⁵ der Familie des Eristaws, wo auch, გიულდენბურტედტს აქ არ უწერია.

⁶ oder Madschicheli, nicht Machikeli, ქალასის ჩამატება.

⁷ Adğara, G.) Adschara, P.

⁸ Noch gehören—Distrikte, P.) An dem Flusse Tscharuk, oder Tschorochi und an den zu demselben gehörigen Bächen liegen noch folgenden 13 georgische Oerter, die die Türken zu Provinzialstädte gemacht und zum Gouvernement von Achalziche (gerechnet), nemlich: Adğara (აჯარა nicht Aichara), G.

⁹ Madschicheli, nicht Machikeli < P.

¹⁰ Batum < P.

¹¹ Narman < P.

¹² nicht Artwing < P.

¹³ Altunkala < P.

¹⁴ Schawascheti (nicht Chavacheti) < P.

¹⁵ Petekrek, G.) Peterk, P.

ციხე 16. ოზურგეთი 17. შამოქმედი, შამოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი¹ და მონასტერი, 18. ასკანა, ციხე 19. ბახვი.

მდ. სუფსის აყოლებით არის: ვანისქედი² 20. ოკროსქედი, ერისთავისა 21. ბასილეთი 22. აკეთი, ციხე 23. გუბაზაური³ 24. ერკეთი, ერისთავის ოჯახისა, სადაც⁴ მონასტერიც [არის]. 25. ბერშოული⁵ და 26. სურები.

მთელს გურიამში ითვლება 5000 ოჯახი, რომლებიც ემორჩილებიან გურიელს და თავადებს.

გურიის მხარეები, რომლებიც ახლა თურქეთის ხელშია, შემდეგია:

კახაბერის მხარე (ანუ მაჭახელი, არა მახიკელი), მდებარეობს მდ. კინტრიშსა და ჭოროხს შორის, შავ ზღვაზე. მას ეკუთვნის ციხე ციხისძირი, მდ. კინტრიშის შესართავზე და ბათუმი ჭოროხის შესართავზე.

მხარე აჭარა (და არა აიხარა), კავკასიის სამხრეთი მთისწინეთის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეზე, კახაბერსა და ჯავახეთს შორის, კახაბერზე მიმდინარე მდინარეების სათავეებთან.

მხარე ნარიმანი, მდებარეობს არარატის მთისწინეთის ჩრდილოეთ ძირას, მდ. ჭოროხის სათავესთან. ამ მხარეს ეკუთვნის ართვინი.

მხარე ჯავახეთი, მდებარეობს სამხრეთ კავკასიის მთისწინეთის სამხრეთ ძირას, მდ. მტკვრის სათავესთან. მას ეკუთვნის ახალციხე, აწყვერი და ახალქალაქი.

ამ მხარეებს (ერთს თუ მეორეს) ეკუთვნის შემდეგი სოფლები: ლივანა, სატლერი⁶, მაჭახელი, არა მახიკელი⁷, ბათუმი⁸, კისტკინი⁹, ოლთი, ნარიმანი¹⁰, ართვინი, არა არტვინგი¹¹, ალთუნყალა¹², შავშეთი (არა ხავახეთი)¹³, პენეკი¹⁴ და პეტეკრეკი.

¹ შამოქმედელი ეპისკოპოსის საჯდომი < პ ა ლ .

² ვანისქედი < პ ა ლ .

³ გუბაზოული.

⁴ ერისთავის ოჯახისა, სადაც < გ ი უ ლ .

⁵ ბერეშოული.

⁶ ანუ მაჭახელი, არა მახიკელი] ჩამატებულია პალასის მიერ.

⁷ ამ მხარეებს—შემდეგი სოფლები: პ ა ლ .] მდინარე ჭოროხსა და მის შენაკადებზე აგრეთვე მდებარეობს შემდეგი 13 ქართული სოფელი, რომლებიც თურქებმა აქციეს პროვინციის ქალაქებად და ეკუთვნიან ახალციხის გუბერნიას, სახელდობრ: აჭარა (არა აიხარა), გ ი უ ლ .

⁸ სატლერი, „უნაგირა“ (?).

⁹ მაჭახელი, არა მახიკელი < პ ა ლ .

¹⁰ ბათუმი < პ ა ლ .

¹¹ კისკინი, კისკინი.

¹² ნარიმანი < პ ა ლ .

¹³ არა არტვინგი < პ ა ლ .

¹⁴ ალთუნყალა < პ ა ლ .

¹⁵ შავშეთი (არა ხავახეთი) < პ ა ლ .

¹⁶ პენეკი, ფანაკი, ანუ ბანა (იხ. ს. ჯ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაერთარი, ტ. III 560.

Alle vier Distrikte sind von Georgianer bewohnt, die zwar noch ihre Sprache reden, aber wegen der türkischen Herrschaft von der christlichen Religion abtrünnig und Muhamedaner geworden sind.

An dem Distrikt Kachaberi gränzt weiter in S. der Distrikt L a s i (ლასი) nicht Lazi, welches Lazica Bayeri zu sein scheint. Er soll sich von der Mündung des Tscharuk bis in die Gegend von Trapezunt erstreckt; die Einwohner sollen Tatare sein¹.

¹ An den Distrikt Kachaberi—sollen Tataren sein < P.

ოთხივე მხარე დასახლებულია ქართველებით, რომლებიც თუმცა ლაპა-პარაკობენ თავის ენაზე, მაგრამ თურქთა ბატონობის გამო უღალატეს ქრისტიანულ სარწმუნოებას და გამაჰმადიანდნენ.

კახაბერის მხარეს სამხრეთით ესაზღვრება მხარე ლასი¹ (ლასი), არა-ლაზი, რომელიც ბაიერის ლაზიკა უნდა იყოს. ის გადაჭიმული უნდა იყოს-ქოროხის შესართავიდან ტრაპიზონამდე; მოსახლეობას თათრები უნდა შეად-გენდნენ².

¹ ლაზეთი.

² კახაბერის მხარეს—თათრები უნდა შეადგენდნენ < კ ა ლ.

8. Etwas von Mingrelieu.

Die georgische Provinz Mingrelia und die Distrikte Odischi und Letschkum machen den vierten Staat Georgiens aus und haben unter dem Titel eines Dadians einen eigenen, unabhängigen Beherrscher. Der jezige Dadian Kadzia, ein griechisch-georgischer Christ, aus der Familie Tschikwani, nicht von der zaarischen Familie, erklärte sich zwar bey Erscheinung der rußischen Truppen im Jahr 1770 u. f. so wie die beyden georgischen Zaaren für Rußland, ward aber einige Mahl über geheimen Unterhandlungen mit den Türken ertappt, mit welchen er, ob er gleich ehemahls ein Lehnsträger oder Vasall des imeretinischen Zaares war, mehr als mit den georgischen Zaaren zuhielt. Dieses war schon die Denkkungsart seiner Vorfahren. Kurz; er ist nicht gut rußisch gesinnet und lebt mit dem imeretischen Zaar Salomon in bitterer Feindschaft, auch sind seine Länder der Räubereyen und Einfällen seiner Nachbarn nicht weniger als die Länder der beyden Zaaren ausgesetzt. Drey Umstände, von welchen mich jeder für sich diese gleich merkwürdige und unbekante Gegenden zu bereisen abhalten konnte, so sehr ich es immer wünschte. Ohne den besondern Schuz und Konvoven des Landesherrn war hieran nicht zu denken. Ich reiste indessen an der Gränze dieser Länder mit Imeretien; und theils auf dieser Reise und auch bey andern Gelegenheiten, vorzüglich auf dem Markte in Chani¹, den auch Mingreler besuchen, sammlete ich von dem Staate Dadians Nachrichten, von welchen ich hier das mir wahr geschienene und erheblichste mittheilen will. Von dem Dadian Kadzia selbst habe ich noch anzuführen, daß seine Gemahlin aus der imeretisch-fürstlichen Familie des Radisch Eristaw und seine Schwester die Gemahlin des imeretischen Zaaren Salomons ist.

Der Dadian steht mit seinen Fürsten und dem Lande völlig in dem Verhältnisse beyder georgischen Zaaren. Diese Länder sind eben so von Georgianern, Armenianern, Tatern und Juden bewohnt. Eben so unterthan, eben so willkürlichen Steuern und Gesezen unterworfen, eben solche Gewerbe und schläfriger Betrieb derselben und auch so allgemeine Armuth.

Der Dadian münzt nicht; in seinen Ländern kursiren, völlig wie in Imereti, türkische und dieselben Münzen.

Die herrschende Religion ist die georgisch-griechische. Mingrelia,

¹ ეს არის Choni.

8. მოკლე სამეგრეოს შესახებ

ქართული პროვინცია სამეგრეო და მხარეები ოდიში და ლეჩხუმი ჰქმნიან საქართველოს მეოთხე სამეფოს და ჰყავთ თავისი საკუთარი, დამოუკიდებელი მმართველი, რომელიც ატარებს დადიანის ტიტულს. ახლანდელი დადიანი კაცია, მართლმადიდებელი ქრისტიანი, არის ჩიქოვანთა გვარიდან და არა სამეფო გვარიდან; მართალია, რუსთა რაზმების გამოჩენისას 1770 წ. მან ისევე, როგორც ორივე ქართველმა მეფემ, რუსეთის მომხრედ გამოაცხადა თავი, მაგრამ რამდენჯერმე შემჩნეულ იქნა, რომ მოლაპარაკებას აწარმოებდა თურქებთან, რომლებთანაც ის, თუმცა ოდესღაც იმერეთის მეფის ვასალად და ყმად ითვლებოდა, უფრო ახლო ურთიერთობაში იყო, ვიდრე ქართველ მეფეებთან. ასე იქცეოდნენ მისი წინაპრებიც. მოკლედ რომ ვთქვათ, ის არ არის კეთილად განწყობილი რუსეთისადმი და იმერეთის მეფე სოლომონთან სასტიკი მტრობა აქვს; ამასთან, მისი მიწები უფრო უკეთ არ არის უზრუნველყოფილი მეზობელთა ძარცვისა და თავდასხმებისაგან, ვიდრე ორივე ქართველი მეფის ქვეყნები. ეს იყო სამი გარემოება რომელთა გამო მე იძულებული ვხდებოდი თავი შემეკავებინა ამ ღირსშესანიშნავი და უცნობი მხარეების მოვლისაგან, მიუხედავად იმისა, რომ საამისოდ დიდი სურვილი მქონდა. ქვეყნის ბატონის განსაკუთრებული დაცვის და ამაღლის გარეშე აქ [მოგზაურობაზე] ფიქრიც ზედმეტი იყო. მე მაინც ვიმოგზაურე ამ ქვეყნის საზღვრებზე იმერეთთან; ნაწილობრივ ამ მოგზაურობისას, აგრეთვე სხვა დროსაც, უმთავრესად კი ხონის ბაზრობაზე, რომელსაც მეგრელებიც ესწრებიან, დადიანის ქვეყნის შესახებ შეეკრიბე ცნობები, რომელთაგან მე აქ მოვიყვანე, ჩემის აზრით, ყველაზე სინამდვილესთან ახლოს მყოფს და მნიშვნელოვანს. კაცია დადიანზე მე კიდევ გავიგე, რომ მისი ცოლი არის იმერელი თავადის ოჯახიდან, რაქის ერისთავთაგან, ხოლო მისი და არის იმერეთის მეფის სოლომონის ცოლი.

დადიანი, მისი თავადები და მთელი მხარე მჭიდრო ურთიერთობაში არიან საქართველოს ორივე მეფესთან. ეს მხარეებიც ისევეა დასახლებული ქართველებით, სომხებით, თათრებით და ებრაელებით. აქაც ისეთივე მორჩილებაა, ისეთივე თვითნებური გადასახადები და კანონები, ისეთივე შინამრეწველობა და მათი მოდუნებული წარმოება, ისეთივე საყოველთაო სიღარიბე, [როგორც სხვა ქართულ მხარეებში].

დადიანი ფულს არ ქრის; მის ქვეყანაში მთლად ისევე, როგორც იმერეთში, მიმოქცევაშია თურქული და სხვა ისეთივე მონეტები.

ვაბატონებული სარწმუნოება არის ქართულ-ბერძნული. (მართლმადი-

Letschkum und Odischī haben jeder einen Bischof (Episkoposi), deren Eparchie diese Provinzen und Distrikte sind. Sie standen unter dem Katholikos oder Patriarchen Imeretiens, vor ein paar Jahren aber hat der Dadian, wegen der Feindschaft gegen den Zaar Salomon, seine Bischöfe von dieser Abhängigkeit befreiet und sich in dem Besarion¹ aus der fürstl. Familie des Radschis Eristaw, selbst einen Patriarchen bestellt. Der Gottesdienst wird in georgianischer Sprache gehalten.

Eine zur Vergleichung gemachte mingrelische Wörtersammlung zeigte mir, daß diese Sprache eine grobe Mundart der georgisch-gürgestanschen mit vielen fremden Wörtern vermischt ist. Sie verhält sich zu ostlichen georgischen ohngefähr wie das holländische zum teutschen.

In Odischi spricht man mingrelisch, in Letschkum eine vom imeretischen und mingrelischen gemischte Mundart.

Mingrelia erstre[c]kt sich am südlichen Fuß der kaukasischen Alpen, über die Ebene zwischen diesem und dem Vorgebürge. In S. begränzt es der Rion mit Guria, in O. der Fluß Ts'cheni-ts'chali mit² Imereti, in SO. wird es durch das Kalksteingebürge von dem mingrelischen Distrikt Letschkum geschieden und in NW. liegt ihm der mingrelische Distrikt Odischi, (der sich längst dem schwarzen Meere an dem westl. Fusse des Gebürges bis zum Enguri erstre[c]kt, durch den es von Abchaseti geschieden)³, gegen Swaneti.

Durch die mingrelischen Ebenen fließen:

1. der Ts'cheni Ts'chali.
2. der Nogela, dernordlich, und der Ziwi, der N-Westlich oder WN-Westlich aus den Alpen kömt, beyde vereinigen sich und fallen so in den Rion.

Durch Odischi fließen aus Osten aus dem Gebürge vom Rion an:

3. der Abascha, der nur klein ist,
 4. der Tscheuri, sehr groß⁴ (5. der Techen, ein großer Fluß)⁵
 6. der Otschomuri⁶
 7. Chobi-ts-chali
 8. Tschani Ts'chali und
 9. der große Enguri.
- Sie fallen in dieser Folge von S. in N. ins schwarze Meer. Nordlicher folgen die Abchasalischen Flüße.

¹ Besarion, P.] Besarion seinen Mutter-Bruder, G.

² mit Guria—mit, G.] gegen, P.

³ der sich längst—geschieden<P. ამას დედანში მოსდევს ცნობა აფხაზეთის შესახებ: „das weiter nach N. W. zur Mündung des Kabeti an der das Kloster Bitschwinta gelegen. An Abchaseti weiter in N. W. gränzen die Distrikte Dschiketi und Alaleti; in O. den Kabeti aufwärts Soneti oder Swaneti. Die Einwohner von Abchaseti werden in der georgianischen Sprache Abchasi in Plural Abchasebi genant. Von Dschiketi heißen Dschiki, von Alaleti—Alali; dieses scheint mit Alania, dieses mit Zichia Bayerinus (?) zu sein“.

⁴ sehr groß<P.

⁵ 5. der Techen, ein großer Fluß<G.

⁶ Otschomuri, G.] Otschmoniuri, P.

დებლური—გ. გ.). სამეგრელოს, ლეჩხუმსა და ოდიშს თითოეულს ჰყავს ეპისკოპოსი, რომელთა ეპარქიას შეადგენენ ეს პროვინციები და მხარეები. ისინი ემორჩილებოდნენ იმერეთის კათალიკოსს ანუ პატრიარქს, რამდენიმე წლის წინათ კი დადიანმა, სოლომონ მეფესთან მტრობის გამო, განათავისუფლა თავისი ეპისკოპოსები ამ დამოკიდებულებისაგან და პატრიარქად დასვა ბესარიონი¹—რაქის ერისთავთა თავადური გვარიდან. ლეთისმსახურება წარმოებს ქართულ ენაზე.

შეღარების მიზნით [ჩემ მიერ] შედგენილმა მეგრული სიტყვების „კონამ“ მიჩვენა, რომ ეს ენა არის უხეში კილო ქართულ-გურჯისტანულისა, რომელშიც შერეულია ბევრი უცხო სიტყვა. ის დაახლოებით ისეთსავე მიმართებაშია აღმოსავლურ ქართულთან, როგორც ჰოლანდიური გერმანულთან.

ოდიშში ლაპარაკობენ მეგრულად, ლეჩხუმში კი—იმერულ-მეგრულ შერეულ დიალექტზე.

სამეგრელო მდებარეობს კავკასიის ალპების სამხრეთ ძირას, დაბლობზე, ამ მთებსა და მთისწინეთს შორის. სამხრეთით მას რიონი გამოჰყოფს გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი²—იმერეთისგან, სამხრეთ-აღმოსავლეთით კირქვიანი მთები ჰყოფენ მას მეგრული მხარისაგან—ლეჩხუმისაგან, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს მეგრული მხარე ოდიში (რომელიც გადაჭიმულია შავი ზღვის ნაპირზე, ქედის დასავლეთი ძირიდან ენგურამდე, რომლითაც ის აფხაზეთისგან არის გამოყოფილი)³, სვანეთის პირდაპირ.

სამეგრელოს ველებზე მიედინებიან:

1. ცხენისწყალი.

2. ნოღელა ჩრდილოეთით, ხოლო ცივი ჩრდილო-დასავლეთით ან დასავლეთ—ჩრდილო-დასავლეთით მოედინებიან ალპებიდან, ორივენი ერთდებიან და ასე ერთვიან რიონს.

ოდიშზე მიედინებიან—აღმოსავლეთიდან, მთიდან მომავალი [მდინარეები], რიონიდან დაწყებული:

3. აბაშა, რომელიც პატარაა 4. ჩეური, ძალიან დიდი (5. ტეხენ⁴, დიდი მდინარე)⁵ 6. ოჩხომური 7. ხობისწყალი 8. ჭანისწყალი და 9. დიდი მდინარე ენგური. ისინი ამ მიმდევრობით უერთდებიან სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მოდიან აფხაზეთის მდინარეები.

¹ ბესარიონი, პაღ. ბესარიონი, თავისი დედის ძმა, გიულ.

² გურიისგან, აღმოსავლეთით ცხენისწყალი <პაღ.

³ რომელიც—არის გამოყოფილი <პაღ. ამას დედანში მოსდევს შემდეგი განმარტება: „შემდეგ ჩრდილო-დასავლეთით, მდ. კაბეთის შესართავისკენ, რომელზეც მონასტერი ბიჭვინთა მდებარეობს. აფხაზეთს ჩრდილო-დასავლეთით ესაზღვრებიან ჯიქეთი და ალაღეთი; აღმოსავლეთით, კაბეთის ზემოთ, სონეთი ანუ სვანეთი. აფხაზეთის მოსაზღვრებას ქართულად ჰქვია აფხაზი, მრავლობითში—აფხაზები. ჯიქეთისას—ჯიქი, ალაღეთისას—ალაღი; ერთი უნდა იყოს ბაიერის ალაღია, მეორე კი ციხია (ჯიქია).

⁴ ეს ორივე სახელი „ჩეური“ და „ტეხენ“ უნდა იყოს „ტეხური“.

⁵ ძალიან დიდი (5. ტეხენ, დიდი მდინარე) <პაღ.

Von fürstlichen Familien Mingreliens und der beyden übrigen dadianischen Distrikte sind mir nur folgende genannt worden¹:

- 1 Tschikwani, aus welcher der Dadian ist.
2. Tschitschua
3. Pagawa
4. Cheidse²
5. Nikase
6. Gibuase³ und⁴
7. Apakise.

Die Mingrelier nennen Mingrelia selbst Kadzariai; Kazaro aber heißt in mingrelischer Sprache ein Bok.

In armseeligen Wohnungen, in der ganzen Lebensart und auch an der Kleidung unterscheiden sich die Mingrelier von den Imeretiern nicht merklich.

Mingrelien hat zwey Distrikte: 1. Wabascha und 2. Bansa, nicht Banka.

Meine Gewährsmänner wusten die Ortschaften eines jeden nicht genau, zu einem oder andern gehörig aber konnten sie nur folgende nennen:

1. Gordi, eine kleine Festung am Ts'cheni Ts'chali.
2. Martwili, nicht Martwirja, ein Kloster und Siz des Episkoposi Tschkoindeli⁵.
3. Sudguna⁶, ein Dorf mit einer großen Kirche, eben dieses Bischofs⁷,
4. Chunzi⁸, eine kleine Festung
5. Inschguri⁹
6. Barda
7. Skurdi
8. Tamakoni, Festung
9. Suchsche
10. Nagwaso
11. Satschkoindelo¹⁰, ein großer Fleken mit 500¹¹ Familien, nahe über dem Einfall des Rion ins Meer.
12. Targamuli
13. Sapakidso
14. Teklati
15. Tschaladidi
16. Seni
17. Kwaloli
18. Tschatschga
19. Kursu
20. Tawia
21. Kurseini
22. Dgale
23. Dguari
24. Noga
25. Tschalengicha
26. Obudgi¹²
27. Kwili
28. Ismuleti
29. Schechti
30. Sapatei
31. Apsili
32. Cherdili
33. Kokuli und vermuthlich mehrere, ihnen nicht beygefallene.

Man rechnet in Mingrelien mit Odischi zusammen 10000 Familien.

¹ Von fürstlichen—worden, P.] fürstl. Familien rechnet man in diese[m] Distrikte, neml. Mingrelia, Odischi und Letschkumi folgende: *G.* ამის შემდეგ მოსდევს ჩამოთვლა, ხოლო იმ განსხვავებით, რომ ჩიქოვანი არის მე-7 ნომრად და აქვეა დადიანზე ყველაფერი ის, რაც პალასთან ზემოთ იყო მოცემული.

² Cheidse, *G.*] Cherdse, *P.*

³ Gibuase, *G.*] Gibnose, *P.*

⁴ und < *G.*

⁵ Tschkoindeli, *G.*] Tschkoirideli, *P.*

⁶ Sudguna, *G.*] Sugura, *P.*

⁷ eben dieses Bischofs < *P.*

⁸ Chunzi, *G.*] Gunzi, *P.*

⁹ Inschguri, *G.*] Inschuri, *P.*

¹⁰ Satschkoindelo. *G.*] Satskoindelo, *P.*

¹¹ 500, *G.*] 1500, *P.*

¹² Obudgi, *G.*] Obudchi. *P.*

სამეგრელოს და დადიანის კუთვნილი ორივე მხარის თავადური გვარები-
დან მე დამისახელეს შემდეგი¹:

1. ჩიქოვანი, რომლიდანაც დადიანი არის.
2. ჩიჩუა
3. ფალავა
4. ხეიძე
5. მიქაძე
6. დგებუაძე
7. აფაქიძე

მეგრელები სამეგრელოს ეძახიან ქა ც ა რ ი ა ს: ქა ც ა რ ი ა ს მეგრულად ნიშ-
ნავს „თხას“.

ღარიბული სახლებით, ცხოვრების საერთო პირობებით და აგრეთვე
ჩაცმულობით მეგრელები დიდად არ განსხვავდებიან იმერლებისაგან.

სამეგრელოს აქვს ორი მხარე: 1. ებაზა და 2. ბანბა (არა ბანკა).

ჩემმა ცნობების მოწოდებლებმა ამ მხარეთა სოფლები ზუსტად არ
იცოდნენ, ხოლო საერთოდ შეძლეს შემდეგი აღგიღების დასახელება, რომ-
ლებიც ეკუთვნიან ერთს ან მეორე [მხარეს]:

1. გორდი, პატარა ციხე ცხენისწყალზე.

2. მარტვილი, არა მარტვირია, მონასტერი და ჭყონდიდელი ეპისკოპო-
სის ადგილსამყოფელი.

3. სუჯუნა, სოფელი დიდი ეკლესიით, აგრეთვე ეპისკოპოსის² [კუთვნი-
ლი] 4. ხუნწი, პატარა ციხე, 5. ინშგური³ 6. ბარდა⁴ 7. სკურდი 8. თამაკონი,
ციხე 9. სუხჩე 10. ნაგვაზაო 11. საქყონდლო, დიდი სოფელი 500⁵ ოჯა-
ხით; იმის ახლოს რიონი ერთვის ზღვას. 12. თარგამული 13. საათაქიძო
14. თეკლათი 15. ქალადიდი 16. ზენი 17. ქვალონი 18. ჩაჩგა 19. კურზუ
20. თავია⁶ 21. კურსენი⁷ 22. ჯგალი 23. ჯვარი 24. ნოლა 25. ქალენჯიხა
26. ობუჯი 27. კვილი⁸ 28. ისმულეთი⁹ 29. შეხტი¹⁰ 30. საპატეი¹¹ 31. აფსილი
32. ხერდილი 33. კოკული და ალბათ გაცილებით მეტი [იყო სოფლები], რაც
მათ არ შეხვედრიათ.

სამეგრელოში ოდიშთან ერთად ითვლება 10.000 ოჯახი.

¹ სამეგრელოსა და—გვარები, პ ა ლ.] ამ მხარეებში, სახელდობრ, ოდიშსა და ლეჩხუმში
შემდეგ თავადურ გვარებს ასახელებენ: გ ი უ ლ.

² აგრეთვე ეპისკოპოსის <პ ა ლ.

³ ინჩხური.

⁴ ბალდა.

⁵ 500, გ ი უ ლ დ.] 1500, პ ა ლ.

⁶ თაია (?).

⁷ ჯვარხენი (?).

⁸ კველე (?).

⁹ ისულეთი, ისულა.

¹⁰ შეხფი.

¹¹ სეფიეთი (?).

Der Distrikt Odischi.

Er liegt Mingrelien nordlich und westlich und reicht an das schwarze Meer. In N. gränzt ihn Abchaseti. Dessen in dasselbe fallende Flüsse sind schon genannt.

Mit Mingrelien hat er in dem Dadian einen gemeinschaftlichen Herrn, und als ein Theil Georgiens eben solche Einwohner, Religion, Sprache, Verfassung, solch Land und solche Gewerbe, als Mingrelia.

Man hat mir folgende zu Odischi gehörige Oerter genannt:

1. Senaki und 2. Chobi, nicht Kchopa; beide des Patriarchen, letzteres mit einer großen Kirche. 3. Chorga, nicht Korga 4. Cheta, ein groß Dorf 5. Tschakwiti, eine Festung 6. Subdidi, nicht Zugdydi 7. Tschaisi, Siz des Episkoposi Tschaiseli, 8. Nakalakewi¹, eine alte berühmte, jezt wüste Stadt, 9. Kuchi, nicht Buki am linken Ufer des Enguri, war eine Festung in türkischen Händen und steht jezt verlassen².

Der Distrikt Letschkum, hat von jeher zur Provinz Imereti gehört, ist aber seit lange davon gerissen, unter den Beherrscher Mingreliens gerathen und auch bey Wiederherstellung des jezigen (1772) regierenden Zaars Salomon, besonders durch die rußischen Waffen, nicht wieder gewonnen, sondern bey Mingreli, also unter dem Dadian geblieben, daher ich diesen Distr. auch hier anführe.

Er liegt dem Distrikt Okriba westl. und nordl. und wird von demselben in NW. durch das Flüßchen Lechadari, das aus dem südl. Nebengesbürgen kömmt und mit WS-Westlichen Lauf über Kutais in die linke der Rion fällt, geschieden.

Zu diesem Distrikt oder Provinz des Dadians Mingreliens gehören die Festung Tgnorisa am Leschadari und die Dörfer Wonschesseisi und höher Tschaschleti, wo eine berühmte Kirche ist, Tschortisa, Satschcheauri und Gnorisa, beide Festungen nahe beyeinander, Derschi und Worchhi.

¹ Nakalakewi, G.] Nalakchewi, P.

² აქ გოულდენშტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ:

Von Abchaseti sind die 4 merkwürdigsten Oerter: Anaklea eine Festung an der Mündung der Enguri, der Gränzort zwischen Odischi; 2) Anakopia die Hauptstadt am Meer, in der Mitte des Landes; 3) Mogwi nicht Mokwi ein zwischen diesen beiden am Gebürge gelegenes berühmtes Kloster; 4) Bitschwinta, nicht Bysziunta, das Hauptkloster und der ehemalige Siz des Patriarchen von Abchaseti und ganz Georgien (ein... aus den bei Genati gefundenen Inschriften (?) erhellet); dieser Ort ist an der Südseite der Mündung des Flusses Kabeti, nicht Kapeti gelegen und ist der Gränzort zwischen Dschiketi.

An den Ursprungen eben dieses Flusses in den hohe[n] Alpen sollen die Soni oder Swani wohnen und man nennte nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festungen Lentechi, Tscholuli, Kalatschi und Laschcheti und Etseri nicht Ezer. Zu Abchaseti, Swaneti, Dschiketi und Alaleti sollen Sprachen geredet werden, die unter sich und von den benachbarten verschieden sind. Ich habe bisher noch nicht Gewisses erfahren können. Die Einwohner von Abchaseti und Swaneti waren griechische Christen, den georgianischen Zaaren untertan; nur in Abchaseti behaupten der türkische Sultan; in Swaneti der mingrelische Dadian einige Herrschaft.

მ ხ ა რ ე ო დ ი შ ი

ის მღებარეობს სამეგრელოს ჩრდილოეთით და დასავლეთით და აღწევს შავ ზღვას. ჩრდილოეთით მას აფხაზეთი ესაზღვრება. მისი მდინარეები უკვე დასახელებულია.

მას სამეგრელოსთან ერთად განაგებს ერთი მმართველი, დადიანი და, როგორც საქართველოს ერთ ნაწილთან, ჰყავს იგივე მოსახლეობა, აქვს იგივე სარწმუნოება, ენა, კანონები, ისეთივე მიწა და წარმოება, როგორც სამეგრელოს.

მე დამისახელეს ოდიშის შემდეგი სოფლები:

1. სენაკი და 2. ხობი, არა კხოფა; ორივე პატრიარქისაა, უკანასკნელში დიდი ეკლესიაა. 3. ხორგა, არა კორგა 4. ხეთა, დიდი სოფელი 5. ჭაქვინჯი, ციხე 6. ზუბდიდი, არა ტუგდიდი¹ 7. ჩაისი², ჩაისელი ეპისკოპოსის საჯდომი 8. ნაქალაქევი, ძველად განთქმული, ახლა გაუდაბურებული ქალაქი; 9. რუხი, არა ბუკი, ციხე ენგურის მარცხენა ნაპირზე, იყო თურქთა ხელში, ახლა მიტოვებულია³.

მ ხ ა რ ე ლ ე ჩ ხ უ შ ი იმთავითვე ეკუთვნოდა იმერეთს, მაგრამ დიდიხანია მას მოსწყვეტეს და სამეგრელოს მმართველთა ხელში ჩაეარდა. მიუხედავად [იმერეთის] ახლანდელი (1772) მმართველის, სოლომონ მეფის ძალაუფლების აღდგენისა, განსაკუთრებით რუსული იარაღის დახმარებით, ის ვერ იქნა უკან დაბრუნებული, დარჩა სამეგრელოს, ე. ი. დადიანის ხელში. ამიტომ ამ მხარეზედაც ახლა ვიტყვი.

ის მღებარეობს ოკრიბის დასავლეთით და ჩრდილოეთით და გამოყოფილია მისგან. ჩრდილო-დასავლეთით მდ. ლეხადართ, რომელიც სამხრეთი მთის შტოდან გამოდის და დასავლეთ-სამხრეთ-დასავლეთის დინებით ქუთაისს ზემოთ მარცხნიდან ერთვის რიონს.

სამეგრელოს დადიანის ამ მხარეს ანდა პროვინციას ეკუთვნიან ციხე დღნორისა ლეხადარზე და სოფლები ვონშესევისა⁴ და უფრო ზევით ჭაშლეთი, სადაც არის ცნობილი ეკლესია; ჩორთისა, საჩხეაური⁵ და დღნორისა, ორივე ციხე ერთმანეთის ახლოსაა, დერჩი და ვორხი⁶.

¹ ზუგდიდი.

² ცაიში.

³ აქ გიულდენშტედტს მოყვანილი აქვს ცნობები აფხაზეთ-სვანეთის შესახებ:

აფხაზეთში არის 4 მნიშვნელოვანი ადგილი: 1) ანაკლია, ციხე ენგურის შესართავთან, სასახლერო ადგილი ოდიშთან; 2) ანაკოფია, დედაქალაქი [მდებარეობს] ზღვაზე, ქვეყნის შუაში; 3) მოგვი, არა მოქვი, წინა ორს შორის მთაზე მდებარე განთქმული მონასტერი; 4) ბიჭვინთა, არა ბისციუნთა, მთავარი მონასტერი და სრულიად საქართველოს და აფხაზეთის პატრიარქის აღრინდელი საჯდომი, (გელათში ნაპოვნი წარწერების მიხედვით); ეს პუნქტი მღებარეობს მდ. კაბეთის, არა კაპეტის შესართავის სამხრეთ მხარეზე და არის სასახლერო ადგილი ჯიქეთთან. ამ მდინარის სათავეებში მალა ალპებში უნდა ცხოვრობდნენ სომეხი ანუ სვანები, მე დამისახელეს სვანეთის მთავარი სოფლები, ციხეები ლენტეხი, ჩოლური, კალაში და ლაშხეთი და ეცერი, არა ეცერ. აფხაზეთში, სვანეთში, ჯიქეთსა და ალანეთში უნდა ლაპარაკობდნენ ენებზე, რომლებიც ერთმანეთისგან და მეზობლების ენებისგან განსხვავებული არიან. აქამდე მე ჯერ არ შემიტყვიან ნამდვილი ცნობები. აფხაზეთის და სვანეთის მოსახლეობა იყვნენ ბერძენი ქრისტიანები, ქართველი მეფის ქვეშევრდომები; მხოლოდ აფხაზეთში დამკვიდრდნენ თურქი სულთანები, სვანეთში კი სამეგრელოს დადიანს აქვს ერთგვარი ძალაუფლება.

⁴ ონკეიში.

⁵ საჩხეური.

⁶ ორხვი.

Diese Dörfer gehören eigentlich zu dem imeretischen Distrikt Okriba, der Dadian hatte sich aber derselben jetzo bemestert.

Eben so liegen diesen gegenüber am rechten Ufer des Rion die Dörfer Twischi, Choromischi, Mekwena und Wani, die auch zur Okriba gerechnet werden müssen, jetzo 1772 aber dem Dadian gehören.

Von diesen Distrikt habe ich bisher folgendes in Erfahrung gebracht.

Er liegt zwischen dem Schiefer- und Kalkgebirge (jug. austr. alpinum Schistosum und subalpin. calcareum), theils an dem Theil des Rions, den die Flüsse Aski und Ladschanuri einschließen, theils an dem Flusse Ts'chenni Ts'chali.

Man sagte mir, daß er aus folgenden Oertern bestehe:

1. Tschkwischi, nicht Ezkysi, die georgische Festung gegen Radscha an der Westseite des Aski nicht weit von seiner Mündung;
2. Dschoschga
3. Genduschi
4. Tabori
5. Tschkala¹
6. Surmuschi
7. Lebetschina
8. Sairme
9. Lelesch
10. Gaguletschi
11. Leschkaschi², eine Festung am Ladschanuri;
12. Ladschana
13. Orbeli, eine Festung
14. Zilamieri
15. Laskana
16. Dechwiri, Festung und berühmte Kirche,
17. Spatagori
18. Usachelo
19. Lazorja
20. Atschara
21. Alpana
22. Lachepa
23. Nakuraleschi, daselbst eine große Kirche³,
24. Gwirischi
25. Utzcheri
26. Nasperi
27. Kenaschi
28. Agwi
29. Machaschi⁴
30. Sanurtschi
31. Tschuteli
32. Muri, eine Festung. Alle diese sind zwischen dem Aski, Ladschanuri und Ts'chenni Ts'chali und noch an der Westseite des letztern,
33. Subi, eine Festung
34. Mokreschi
35. Ladschabida
36. Opitara
37. Zageri, eine Hauptkirche und Siz des Zagereli⁵ Episkoposi;
38. Kweso, eine Festung
39. Sogischi, Festung
40. Saragula
41. Luchwano
42. Zipertschi.

Sprache, Religion und Bauart in Letschkum, wie in Radscha.

Man rechnet in dieser Provinz oder Distrikt 4000 Familien.

Die Bauart in Mingrelia, Odischi und Abchaseti, soll mit der in Imetreti übereinkommen; nur soll alles noch wüster und mit noch dickerem Walde besetzt sein⁶.

¹ Tschkala, G.] Tschala, P.

² Leschkaschi, G.] Leschkast, P.

³ daselbst eine große Kirche < P.

⁴ Machaschi, G.] Magaschi, P.

⁵ Zagereli, G.] Zageret, P.

⁶ Die Bauart—besetzt sein < P.

ეს სოფლები, არსებითად, ეკუთვნიან იმერულ მხარეს ოკრიბას, მაგრამ ახლა დადიანმა ისინი დაისაკუთრა.

მათ პირდაპირ, რიონის მარჯვენა ნაპირზე, არის სოფლები—ტვიში, ქორომიში¹, მექვენა და ვანი, რომლებიც აგრეთვე ოკრიბას უნდა ეკუთვნოდნენ, მაგრამ ახლა (1772) დადიანის ხელშია.

ამ მხარის შესახებ დღემდე შემდეგი გავიგე:

ის მდებარეობს ფიქალიან და კირქვიან მთებს შორის, ნაწილობრივ რიონის იმ მიდამოებზე, რომელსაც მდ. ასკი და ლაჯანური შემოფარგლავენ, ნაწილობრივ—მდინარე ცხენისწყალზე.

მე დამისახელეს ამ მხარის შემდეგი სოფლები:

1. ჭყვიში², არა ეცკისი, ქართული ციხე რაქისკენ, ასკის დასავლეთ მხარეზე, მისი შესართავის ახლოს; 2. ჯოშა³ 4. გენდუში 4. თაბორი 5. ჩკალა⁴ 6. სურმუში 7. ლაბეკინა 8. საირმე 9. ლელეში⁵ 10. გაგულეჩი 11. ლეშკაში, ციხე ლაჯანურზე 12. ლაჯანა 13. ორბელი, ციხე, 14. წილამიერი 15. ლასხანა 16. დეხვირი, ციხე და განთქმული ეკლესია 17. სპათაგორი 18. უსახელო 19. ლაცორია 20. აპარა 21. ალბანა 22. ლახევა 23. ნაკურალეში, იქვე დიდი ეკლესია⁶ 24. ლვირიში 25. უცხერი 26. ნასპერი 27. კენაში 28. ალვი 29. მახაში 30. სანორჩი 31. ჩუტელი⁷ 32. მური, ციხე. ყველა ესენი არიან ასკისა, ლაჯანურსა და ცხენისწყალს შორის და ამ უკანასკნელის დასავლეთ მხარეზე. 33. ზუბი, ციხე. 34. მოკრეში 35. ლაჩეპიდა 36. ოპიტარა 37. ცაგერი, მთავარი ეკლესია და ცაგერელი ეპისკოპოსის საჯდომი; 38. კვესო⁸, ციხე. 39. ზოგიში, ციხე. 40. ზარაგულა 41. ლუხვანო 42. წიფერჩი.

ენა, სარწმუნოება და სახლები ლეჩხუმში ისეთივეა, როგორც რაქაში.

ამ პროვინციაში ანუ მხარეში ითვლება 4000 ოჯახი.

მშენებლობა სამეგრელოში, ოდიშსა და აფხაზეთში უნდა იყოს იმერეთის მსგავსი; მხოლოდ [ქვეყანა] აქ უფრო გაუდაბურებული და უფრო ხშირი ტყით უნდა იყოს დაფარული⁹.

¹ ქორენიში.

² ვახუშტი: ჭყვისი.

³ ჟოშა.

⁴ პეკალა.

⁵ ლაილაში.

⁶ იქვე დიდი ეკლესია < პ ა ლ.

⁷ ჩხუტელი.

⁸ გვესო.

⁹ მშენებლობა—დაფარული < პ ა ლ.

Die Georgische Provinz Swaneti

Swaneti oder Soni ist eine georgische Provinz, die sich in der Folge abgerißen und selbst frey und unabhängig gemacht hat.

Sie ist jezo größtentheils ganz frey und ohne Oberhaupt, nur maßt sich der Dadian Mingreliens einige Herrschaft über die dem Distrikt Letschkum nächsten Oerter an.

Der Zaar Salomon erhielt, durch einige Swanen, Erze daher, von welchen ich einiges zur Verbesserung meiner vorigen Nachrichten vernahm.

Der Fluß Ts'chenni Ts'chali entspringt in Swaneti und heißt daselbst Laschet. An seinen Ursprünge sind Bley- und Kupferanbrüche.

Swaneti liegt Mingreli in O., vorzüglich im hohen Schiefergebürge.

Swani im plur. Swaneti oder Sony oder Soneti, nennen die Georgianer ein Volk, welches sich selbst Schnau nennt.

Diese kleine Provinz wird nach der gewöhnlichen georgianischen Endigung Swaneti genennet.

Sie wohnen an den südlichen kaukasischen Alpen oben an der Ursprung des Flusses Ts'cheni-ts'chali, den sie Laschchur nennen, und am Engur und nach¹ einiger (?) Vorgeben am Kabeti.

Am Laschchur² liegen die Dörfer Laschet, Tscholuri, Kalaschi und Jentcha oder georg. Jentechi³.

Am Enguri liegen Uschkuri, Kaja, Adisch, Migal, Ipar, Bogresch, Zirmi, Jeli, Milach, Mestia⁴, Lengar, Lateli, Betschi, Dol, Jebut, Tzchumar, Jezer und Lachmura.

Ein hohes, konisches Schneegebürge Pasa genannt, soll sie von den Basianen trennen. An dessen Ostseite soll der Rion, an der S. Seite des Ts'cheni-Ts'chali und an der Westseite der Enguri entspringen und dieses ist vermuthlich der Elbrus oder Schachgor, der großen Kabarda.

Man kann die Swanen, die ohne Zweifel Gerbers Sonti sind, nicht über 5000 Familien stark rechnen.

Von ihrer Sprache habe ich nur eine geringe mit den übrigen kaukasischen Sprachen korrespondirende Wörtersammlung gemacht und gefunden, daß sie von alten stark abgeht, doch sieht man offenbahr, daß die georgianische ihre Mutter ist.

¹ Alpen oben an—nach, G.] Alpen oben am Laschchur und am Engur, auch am Ts'cheni Tschali des Rion und nach, P. ² Laschchur, G.] Laschgur, P.

³ liegen die Dörfer—Jentechi, P.] man nenete nur als Hauptörter des Distrikts Swaneti die Festungen Lentechi, Tscholuli, Kalatschi und Lascheti und Etseri nicht Ezer. G. ⁴ Mestia < P.

სვანეთი ანუ სონი არის ქართული პროვინცია, რომელიც შემდგომში ჩამოშორდა [სამეფოს] და თვითონ გახდა თავისუფალი და დამოუკიდებელი. ახლა ის უმთავრესად სრულიად თავისუფალია და არ ჰყავს სხვა მმართველი; მხოლოდ სამეგრელოს დადიანი ცდილობს ლეჩხუმის ახლოს მდებარე [ადგილებზე] გაავრცელოს თავისი ბატონობა.

სოლომონ მეფემ ზოგიერთი სვანის მეშვეობით მიიღო მადნები, რამაც შესაძლებლობა მომცა ჩემი ძველი ცნობები შეემწორობინა.

მდ. ცხენისწყალი სათავეს იღებს სვანეთში და ჰქვია იქ ლაშხეთი. მის სათავესთან არის ტყვიისა და სპილენძის საბადოები.

სვანეთი მდებარეობს სამეგრელოს აღმოსავლეთით, უმთავრესად მაღალ ფიქალიან მთებში.

სვანი, მრავლობითში სვანეთი, ანდა—სონი, ან სონეთი, ასე უწოდებენ ქართველები ხალხს, რომელიც თავის თავს „შნაუ“-ს ეძახის.

ეს პატარა პროვინცია, ჩვეულებრივი ქართული დაბოლოებით, იწოდება სვანეთად.

სვანები ცხოვრობენ კავკასიის ალპების სამხრეთ კალთებზე, მდ. ცხენისწყლის (ამას ლაშხურს უძახიან) სათავეს ზემოთ, ენგურზე და¹ ზოგი ცნობების იხედვით კაბეთზე.

ლაშხურზე მდებარეობენ სოფლები ლაშხეთი, ჩოლური, კალაში და იენტხა ანუ ქართულად იენტეხი².

ენგურზე მდებარეობენ უშუკური³, კაია,⁴ ადიში, მიჯალი,⁵ იფარი, ბოგრეში, წვირში, იელი, მილახი⁶, მესტია⁷, ლენჯარი⁸, ლანტელი, ბერო, დოლი, იებუტი, ცხუმარი. ეცერი და ლახმურა⁹.

კონუსისებრი თოვლიანი მთა ფასა უნდა ჰყოფდეს მას ბასიანიდან. მის (ფასის მთის—გ. გ.) აღმოსავლეთ მხარეში იღებს სათავეს რიონი, ხოლო სამხრეთ მხარეში—ცხენისწყალი და დასავლეთ მხარეში—ენგური. ეს ალბათ არის იალბუჯი ანუ შახგორი—დიდი ყაბარღოსი.

სვანები, რომლებიც, ექვს გარეშე, არიან გერბერის სონტი, უნდა იყვნენ არა უმეტეს 5000 ოჯახისა.

მათი ენიდან მე მხოლოდ სიტყვების უმნიშვნელო რაოდენობა შევკრიბე, ისიც სხვა კავკასური ენების შესატყვისი სიტყვები, და ვნახე, რომ ძველისაგან ძლიერ განსხვავდება; მაინც ნათლად ჩანს რომ ქართული არის [მისი] დედა-ფუძე.

¹ მდ. ცხენისწყლის—ენგურზე და, გიულ. ზემოთ ლაშხურზე და ენგურზე, აგრეთვე რიონის შენაკად ცხენისწყალზე და, პალ. ² ლაშხურზე—იენტეხი, პალ.] სვანეთის მთავარ ადგილებად დაასახელეს ციხეები ლენტეხი, ჩოლული, კალაჩი, ლაშხეთი და ეწერი, არა ეცერ, გიულ. ³ უეგშული. ⁴ კალა. ⁵ მუჯალი. ⁶ მულახი. ⁷ მესტია < პალ. ⁸ ლენჯერი. ⁹ ლახამულა.

* მდრ. მუშუნ (ასე ქვია სვანურად „სვანს“).

Sie gehörten ehemahls unmittelbar zu Georgien und waren griechische Christen. Noch jezo sind überall gute steinerne Kirchen, und die am Ts'cheni Ts'chali wohnen, sind es noch und erhalten Priester vom Bischof zu Letschkum oder vom Episkoposi Zagereli¹. Diese hält sich auch der Dadian noch unterthänig.

Die am Enguri haben ihre Freyheit behauptet und die christliche Religion verlohren, aber auch keine andere bekommen.

Ihre Kleidung ist völlig der imeretinischen gleich, nehmlich kleine Mützen, lange Haare, geschornen Bart mit einem Stutzbart, kurze, nicht bis an die Knie reichende Röcke, mit einigen auf den Hüften zusammengezogenen Falten, mit Bändern um die Waden gewunden, breiten Bauchgürtel u. s. w.

Große Tuchröcke verfertigen sie häufig und bringen sie nach Imereti. (Von Laschet bis Sardmeli ist eine kleine Tagereise, welchen Weg aus Swaneti nach Radscha diese Leute gemacht hatten²).

Sie haben Bley- und Kupfererze und wissen beide zu schmelzen, auch können sie Schiespulver machen. Eisen aber wissen sie nicht zu schmelzen.

Ihr Salz erhalten sie durch die Basianen; es ist also russisches.

Sie haben ihre eigene Fürsten, die sie beherrschen.

*

So sicher wir in Stepan-Ziminda waren, so beschwerlich wurde uns der Aufenthalt eines Monats theils durch die hohen Preise der nothwendigen Lebensmittel, die für mein ganzes Kommando Zulagen aus der Expeditionskasse unvermeidlich machte, theils durch den Mangel warmer Stuben und Ställe in einer so hochgelegenen Gegend, daß der Barometer am Fuß der Alpen oder in der Tereklfläche gewöhnlich auf 22 Zoll 9 Lin. Pariser Maas stand. Ueber das alles litte ich durch ein Catarhalfieber nicht wenig.

Endlich erhielten wir die frohe Nachricht, daß, obgleich die Kommandanten keine Konvoy geben können, doch der Hrn. General-Major von Medem, der sich von Anfang in Unterstützung und Beschirmung der mir anvertrauten Expedition so rühmlich thätig bewiesen, den Hrn. Major von Krüdner mit 600 Mann leichter Truppen und 2 Kanonen zu meinem Entsatz ausrücken lassen. Das Detaschement lagerte sich bey dem obetischen Dorfe Tschim an der Nordseite der Alpen am Terek und nur 200 Mann gingen über das Gebürge nach Stepan-Ziminda.

Den 2-ten November verlies ich unter dieser Bedekung meinen beschwerlichen Aufenthalt. Die Obeten, die nur mit mir zu fechten Muth zu haben schienen, staubten, auf die Nachricht von Ankunft der Truppen, schleunig auseinander und liessen uns die Brücke.

¹ oder vom Episkoposi Zagereli < P.

² ეს პალასს ზემოთ აქვს მოცემული, მოგზაურობის აღწერისას. აკლია მხოლოდ welchen Weg—gemacht hatten, G.

სვანები ძველად უშუალოდ საქართველოს ეკუთვნოდნენ და იყვნენ ბერძენი ქრისტიანები. ამჟამადაც ყველგან არის ქვიტიკირის კარგი ეკლესიები და ისინი, ვინც ცხენისწყალზე ცხოვრობენ, ახლაც [ქრისტიანები] არიან და ჰყავთ შლედლები ლეჩხუმის ეპისკოპოსის ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან¹. ესენი ახლაც დადიანს ჰყავს მორჩილებაში.

ენგურზე მცხოვრებნი თავისუფლები არიან და ქრისტიანული სარწმუნოება დაჰქარგეს, თუმცა არავითარი სხვა არ მიუღიათ.

მათი ჩაცმა მთლად ისეთივეა, როგორც იმერლებისა, სახელდობრ, მათ აქვთ პატარა ქუდები, გრძელი თმები, მოპარსული წვერი, მხოლოდ ნიკაპზე იტოვებენ წვერს; აცივით თეძობთან ნაოჭებიანი, მოკლე ჩოხები, რომლებიც მუხლებამდეც კი არ აღწევს, წვივებზე შემოხვეული აქვთ სახვევი, [წელზე არტყიათ] ბრტყელი ქაშარი და ა. შ.

ისინი ხშირად ამზადებენ ტლანქი მუდის ჩოხებს და მიაქვთ იმერეთში (ლაშხეთიდან სარდმელამდე არის ერთ დღეზე ნაკლები სავალი გზა, რომელიც ამ ხალხმა გაიყვანა სვანეთიდან რაქისაქენ²).

მათ (სვანებს—გ. გ.) აქვთ ტყვიის და სპილენძის საბადოები და იციან ორივეს დნობა, აგრეთვე შეუძლიათ თოფის წამლის დამზადება. მაგრამ არ იციან რკინის დნობა.

მართლი შემოაქვთ ბასიანიდან; ეს არის, რა თქმა უნდა, რუსული.

მათ ჰყავთ თავისი საკუთარი თავადები, რომლებიც მათზე ბატონობენ.

*

რამდენადაც³ უშიშრად ვგრიობდით თავს სტეფანწმინდაში, იმდენად გაგვიჭირდა ერთი თვე ყოფნა ასე მალალ ადგილას, სადაც ბარომეტრი ალპების ძირას, ანდა თერგის დაბლობზე, ჩვეულებრივ უჩვენებს 22 ლუიმს და 9 ხაზს პარიზული ერთეულით; გაგვიჭირდა ნაწილობრივ სურსათ-სანოვავის სიძვირის გამო, რაც მთელი ჩემი [რაზმისთვის] ექსპედიციის სალაროდან აუცილებელს ხდიდა დამატებითი თანხის გაღებას. გაგვიჭირდა ნაწილობრივ თბილი ოთახებისა და საჯინიბოების ნაკლებობის გამო. ყოველივე ამის გარდა, არა ნაკლებ გაგვაწვალა კატარალურმა ციებამ.

ბოლოს, შივილეთ სასიხარულო ცნობა, რომ, თუმცა კომენდანტებს არ შეეძლოთ დამცველი რაზმის მოკლება, მაგრამ ბატონმა გენერალ-მაიორმა მედემმა, რომელიც თავიდანვე დიდ დახმარებას უწევდა ჩემდამი მონდობილ ექსპედიციას, ჩემს გამოსაყვანად გამოგზავნა ბატონი მაიორი კრიუდნერი 600 ისუბუქად შეიარაღებული კაციით და 2 ზარბაზნით. რაზმი დაბანაკდა ოსურ სოფელ ჭიმთან, თერგზე, ალპების ჩრდილო მხარეზე, და მხოლოდ 200 კაცი გადმოვიდა ქედზე და წამოვიდა სტეფანწმინდისაკენ.

2 ნოემბერს ამ მცველი რაზმის თანხლებით დავტოვე ჩემი შემაწუხებელი ბანაკი. ოსები, რომლებსაც მხოლოდ ჩემთან ჰქონდათ დიდი გული, მაშინვე სასწრაფოდ გაიფანტნენ, როცა გაიგეს რაზმების მოსვლის შესახებ, და გავითავისუფლეს ზიდები.

¹ ანდა ცაგერელი ეპისკოპოსისაგან < პალ.

² რომელიც ამ—რაქისკენ < პალ.

³ ეს არის გაგრძელება დღიურისა. იხ. ზემოთ გვ. 181.

Nach $\frac{1}{4}$ Stunden hatten wir die erste Brücke über dem Terek und denn das Dorf Zdo; darnach 1 Stunde weiter das Dorf Zachdon und etwa 1 W. weiter die zweite Brücke, und wieder nach 2 W. bey Dariella die 3-te Brücke.

Den 3-ten November. Von Dariella hatten wir nach $\frac{1}{4}$ Stunde die 4 te und wieder nach $\frac{3}{4}$ Stunde die 5-te Brücke. Nach $1\frac{1}{2}$ Stunden hatten wir den Bach Zalon, nach $\frac{1}{4}$ Stunde Laars und nach 1 Stunde Tschim.

Den 4-ten November. Von Tschim bis Temir Sultan in 2 Stunden, von wo wir bis zum Lager nur $\frac{1}{4}$ Stunde hatten.

Da der Hr. Major von Krüdner, während daß ein Detaschement mich abholte, von den Obeten Geißeln, stat der in Kislar gestorbenen genommen hatte, setzten wir noch heute den Rückmarsch bis zum Dorfe Saur fort, welches wir nach $1\frac{1}{2}$ Stunden erreichten.

Den 5-ten November folgten wir dem Terek 4 Stunden hinab, dann kamen wir nach 1 Stunde an den Kunbelur, dem wir am rechten Ufer $\frac{1}{2}$ Stunde hinab folgten. Dasselbst stand eine Säule von Sandstein 2 Faden hoch, 2 Fuß breit und 1 Spanne dik.

Den 6-ten November. Von hier bis zum Vorgebürge erforderte $3\frac{1}{4}$ Stunden; zwischen den kalen Hügeln zogen wir $\frac{1}{2}$ Stunde, auf seiner waldigen Höhe $1\frac{1}{2}$ Stunden, und kamen denn nach $\frac{1}{4}$ Stunde nach Kurgokina.

Den 7-ten November. Von hier erreichten wir das 2-te Vorgebürge in $1\frac{1}{2}$ Stunden; es zu paßiren erforderte auch $1\frac{1}{4}$ Stunden und auf dessen Senkung gegen den Terek $2\frac{1}{4}$ Stunden. Am Terek hatten wir etwas Waldung, und erreichten in $\frac{1}{4}$ Stunde Gottlob wohlbehalten Mosdok.

Hier machte ich den 8-ten November einen Ruhetag.

Den 9-ten November aber trat ich die Reise nach Kislar an der Linie auf dem linken Terek-Ufer an. Ich kam über Gustere bis Galugo in 5 Stunden. Hier waren 30 Familien donischer Kosaken angesetzt.

Den 10-ten November, kam ich durch Ishora bis Naur in $5\frac{3}{4}$ Stunden.

Den 11-ten November. Nach Kasi-perewos und Tscherwlenow.

Den 12-ten November, machte ich daselbst einen Ruhetag.

Den 14-ten November, erreichte ich Nowogladka.

Den 15-ten November, Sarafanikowa, eine Seidenanstalt des Armeniers Hastatow, wo ich mich aufhielt und erst den 18 Nov. nach Kislar gieng.

Mein Gemüth, welches sich die vorzüglichsten großen Gefahren, nun in den hohen rußischen Gränzen, zurück rief und meinen Zweck, die Kenntniß der Natur und die Völker dieser der Welt sehr wenig bekannten Gegenden, zur Ehre des Schöpfers, zum Ruhm der Monarchin, zum Vortheil der Akademie und zum Wachsthum der Wissenschaften einigermaßen erfüllt glaubte, war mit unbeschreiblichen Empfindungen des Dankes gegen die über mich waltende Vorsehung erfüllt.

$\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ თერგის პირველი ხიდი და შემდეგ სოფელი წლო; აქედან 1 საათში მივედით სოფელ ცახლონში და დაახლოებით 1 ვერსის მოშორებით გავიარეთ მეორე ხიდი, ხოლო კვლავ 2 ვერსზე, დარიალთან—მესამე ხიდი.

3 ნოემბერი. დარიალიდან $\frac{1}{4}$ საათში გავედით მე-4 და კვლავ $\frac{3}{4}$ საათში მე-5 ხიდზე. 1 $\frac{1}{2}$, საათში ვიყავით მდ. ცალტონზე, $\frac{1}{4}$ საათში გავიარეთ ლარსი და კიდევ 1 საათში—ქიმი.

4 ნოემბერი. ქიმიდან თემირ-სულთანამდე მოვეუნდით 2 საათს, აქედან კი ბანაკამდე მხოლოდ $\frac{1}{4}$ საათი დაგვიჭირდა.

სანამ რაზმი ჩვენ დაგვეწვოდა, ბატონმა (მაიორმა) კრიუდნერმა ოსებს მძევლები ჩამოართვა ყიზლარში გარდაცვლილთა ნაცვლად და ჩვენც იმ დღესვე განვაგრძეთ გზა სოფელ საურამდე, სადაც 1 $\frac{1}{2}$ საათში მივედით.

5 ნოემბერს 4 საათი მიეყვებოდით თერგს ქვევით, შემდეგ 1 საათში მივედით მდ. კუნბელურზე, რომლის მარჯვენა ნაპირსაც დავყვეით $\frac{1}{2}$ საათის განმავლობაში. იქ იდგა 2 საყენი სიმაღლის, 2 ფუტი სიგანისა და 1 მტკაველი სისქის ქვიშაქვის ბოძი.

6 ნოემბერი. აქედან მთისწინეთამდე მოვეუნდით 3 $\frac{1}{4}$ საათს; ტიტველ ბორცვებს შორის მივდიოდით $\frac{1}{2}$ საათი, მის ტყიან მწვერვალებზე 1 $\frac{1}{2}$ საათი და $\frac{1}{4}$ საათში კი მივედით კურგონიკაში.

7 ნოემბერი. აქედან 1 $\frac{1}{2}$ საათში მივალწიეთ მეორე მთისწინეთს; მის გადასვლას მოვანდომეთ 1 $\frac{1}{2}$ საათი და თერგისკენ დაშვებას 2 $\frac{1}{4}$ საათითერგზე იყო პატარა ქალა; $\frac{1}{4}$ საათში, ღეთის წყალობით, უვნებლად მივალწიეთ მოზლოკს.

აქ 8 ნოემბერს შესვენება მოვაწყვე.

9 ნოემბერს კი გავეშურე ყიზლარისაკენ თერგის მარცხენა ნაპირის გაყოლებით. 5 საათში, გუსტერეს გავლით, მივედი გალუგოში. აქ ესახლა დონის კაზაკების 30 ოჯახი.

10 ნოემბერს იგორას გავლით 5 $\frac{3}{4}$ საათში მივედი ნაურამდე.

11 ნოემბერი. [გავიარეთ] კასი პერეეოზი და ჩერვლენოვი.

12 ნოემბერს იქ მოვაწყვე შესვენება.

14 ნოემბერს მივედი ნოვოგლადკაში.

15 ნოემბერს—სარაფანიკოვაში (აქ არის სომეხი ჰასტატოვის აბრეშუმის საწარმო), სადაც მე შევისვენე და მხოლოდ 18 ნოემბერს წავედი ყიზლარისკენ.

დიდი რუსეთის საზღვრებს რომ მივალწიე და რომ ვიგონებდი ყველა იმ დიდ საფრთხეს [რომლებიც გამოვიარე], და რადგან ვფიქრობდი, რომ, გამჩენის წყალობით, ჩემი შიზანი—ამ ნაკლებად ცნობილი მხარეების ბუნებისა და ხალხების შესწავლისა—ერთგვარად შილწეული იყო დედოფლის დიდებისათვის, აკადემიის სასარგებლოდ და მეცნიერებათა წარმატებისათვის—ჩემი გული აიესო მადლობის უსაზღვრო გრძნობით განგებისადმი.

საკუთარ სახელთა საძიებელი

1. გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელები

ახსთუმანი, ქალაქი სამცხეში 219.

1. აბაზა, მდინარე სამეგრელოში 321.

2. აბაზა, სამეგრელოს მხარე 323.

აბიხი. სოფ. და ციხე (შიდა ქართლში) 7, 177, 279.

აბუჯარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

აგარა, სოფ. რაჭაში 131, 293.

ადიში, სოფ. სვანეთში 329.

ადლიშვილები, სოფ. იმერეთში 301.

აენიხი, სოფ. საერისთაოში 273.

ადანია, 197.

ადკალა: ხემო ა., ქვემო ა. 61.

ადქალისხევი, მდინარე 61.

აიხობი, სოფ. გუდამაყარში 269.

აიდარხევი, სოფ. ტაშირში 245.

აიჭუმლო, თურქული მხარე 243, 245, 247.

აკბალალო, აკბაქალი, სოფ. 83, 247.

აკეთი, სოფ. გურიიში 315.

აკურა, სოფ. კახეთში 41, 261.

ალავერდი, ციხე და მონასტერი კახეთში 35, 37,

41, 261; ალავერდელი ეპისკოპოსი 207.

ალაზანი, მდ. 25, 29, 35, 39, 41, 45, 47, 221,

223, 249, 255, 257, 259, 261, 263.

ალაღეთი, მხარე 321; ალაღები, 321.

ალამბარი, სოფ. გურიიში 313.

ალანია, ალანეთი 321, 325.

ალანძია (ალანძა), სოფ. ჯავახეთში 217.

ალბანია 183.

ალგეთი, მდ. 67, 69, 83, 239, 245, 247.

ალევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.

ალექსანდრაჩი? (Alexandratsch), ქალ. იმერეთში 309.

ალვანი, სოფ. კახეთში 261; 47 (ძველად მეფის რეზიდენცია); ალვანის ერთობაწმინდა 49.

ალშუნულა (ოქროსციხე, სამცხეთში) 315.

ალისშერეთი, სოფ. იმერეთში 165

ალიხუბანი, სოფ. არგვეთში 303.

ალიხოტი (? აჩხოტი), სოფ. 179.

ალპანა, სოფ. ლეჩხუმში 327.

ალპები (კავკასიის ალპები, არარატის ალპები) 29, 69, 105, 147, 159, 161, 167, 171, 179, 183, 185, 287, 299, 321, 325, 329, 331.

ალჩაჩუ? (Altschatschu), სოფ. ყაზახში 241.

ალჯუზა, სოფ. ჯავახეთში 217.

ამაღლება, სოფ. იმერეთში 161, 305.

ამაშუკეთი, სოფ. იმერეთში 303.

ამხროლაური 115, 127, 293.

ამირანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

ანაგა, სოფ. ქიზიყში 27, 29, 257, 261.

ანაგისკარი, ანაგისხევი, ხეობა კახეთში 27.

ანაკარი? (Anakari), სოფ. შიდა ქართლში 279.

ანაკოფია 171, 325.

ანაკლია, ციხე სამეგრელოში 325.

ანანუოი 5, 7, 43, 47, 49, 51; ა. ქალაქია 271; ა-ის ეკლესია 270.

ანგუში ანუ ინგუში 181.

ანტორია, სოფ. ოკრიბაში 135, 145, 297.

ანწუხი, ლეჩების მხარე 31, 249.

აპუნი? (Apuni), ციხე. საერისთაოში 273.

არაგვი, მდინარე 5, 49, 53, 59, 93, 179, 187,

189, 221, 223, 239, 267, 269, 271,

273; არაგვის გოისთავი 225, 227, 231,

270, 271; არაგვის მოურავი 45, 231.

არაგვის კარი (დარიალი) 189.

არაგლე, არაპლი (Arawle, Araply), სოფ. ბორჩალოში (არაფლო) 243.

არანხი, სოფ. და ციხე საერისთაოში 49, 273.

არაფლო, იხ. არაგლე.

არარატი 71, 75, 79, 149, 183, 187, 215, 217, 221, 223, 239, 241, 245, 247, 309,

315; არარატის ალპები 69.

არახი, არახი (არაქსი) 69.

¹ საძიებელი შედგენილია მხოლოდ ტექსტის და მისი შენიშვნების მიხედვით. საძიებლის შედგენისას გამოვტოვეთ საკუთარი სახელები, რომლებიც მოტანილია „ქართლის ცხოვრებიდან“ (იხ. ჩვენი გამოცემის გვ. გვ. 187—195); ასევე თუშური სახელები (კაცთა და ქალთა— იხ. ჩვ. გამოცემის გვ. გვ. 263—265) და საქართველოში გავრცელებულ ფუძეებზე ამოკვეთილ წარწერებში მოხსენებული სახელები (იხ. ტექსტი, გვ. გვ. 235, 283, 285, 287).

არაქსი 39, 69, 221, 247.
 არაშენდა, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
 არახეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 არბო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 არბოშიკი, სოფ. ქიხიყში 25, 257, 261.
 1. არგვეთი, იმერეთის მხარე 291, 303.
 2. არგვეთი, სოფ. იმერეთში 170, 301.
 არგვისი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 277.
 არღაპანი, ქალაქი ჯავახეთში 217.
 არღისი, ოსური სოფელი 97.
 არედონი (არდონი), თერგის შენაკადი 223.
 არეზი (არაქსი) 247.
 არზრუმი, ერზურუმი 247, 251.
 ართანა, ციხე და სოფელი კახეთში (Artana; გ. ბოქორიძე; ართანა) 33, 261.
 ართვანა (?), სოფ. რაჭაში 123, 291.
 ართვინი (ნარიშანის მხარეში) 315.
 არკალა, მდინარე 49.
 არკანი (? არღუნი, Arganani), სოფ. შიდა ქართლში 268, 271.
 არკვისი, იხ. არგვისი 277.
 არმაზი (მეფეთა რეზიდენცია) 191.
 არმენიელები 185, 187, 211.
 არტანი (ართანა), სოფ. კახეთში 261.
 არტვანა (?) სოფ. რაჭაში 123, 291.
 არტოზანი (Artosani), ციხე და სოფ. კახეთში (ბოქორიძე, № 44) 37, 43, 261.
 1. არღუნი, მდინარე 263.
 2. არღუნი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 268, 271, 273.
 არშოზი (?), სოფ. რაჭაში 291.
 არცევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 არხალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ახანური, სოფ. ქიხიყში 25, 259, 261.
 ახატური, ოსური სოფელი 97.
 ახკანა, სოფ. გურიისში 315.
 ახკი, მდინარე რაჭაში (ასკის წყალი) 127, 137, 289, 327.
 ახინდა, ქალაქი სამცხეში 219.
 ახტახანი 15, 185, 199.
 ახურეთი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
 ატენი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 1. აფხილი (ბაიერით ოდიში) 171.
 2. აფხილი, სოფ. სამეგრელოში 322.
 აფხავი (Afgawi). სოფ. შიდა ქართლში 273.
 აფხაზები 193, 321.
 აფხაზეთი 145, 171, 173, 183, 193, 320, 321, 324, 325, 327.
 აქხაი, მდინარე 263.
 აქხიბარა, სოფ. ყახაზში 241.

ალაიანი, სოფ. შიდა ქართლში 53—55.
 აღვი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 აღტაფა (ასსტაფა), მდინარე 71, 223, 241.
 აღტაში, სოფ. ტაშირში 245.
 აღჯაულა, ციხე ბორჩალოში 243.
 აშეკაში (?), სოფ. იმერეთში 309.
 აში (აქე?), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ახაბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279; ახაბეთის ციხე 101.
 ახიხტი, სოფ. შიდა ქართლში 179.
 აჟვიტა (= აწყვიტა 217.
 აჟვი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 აწერისხევი (აწრისხევი), სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
 აწყვიტა (Adsgwita), სოფ. ჯავახეთში 217.
 1. აწყვერა, ქალაქი სამცხეში 219, 315.
 2. აწყვერა, სოფ. კახეთში 43.
 1. აპარა, მხარე 315.
 2. აპარა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 აქე, სოფ. შიდა ქართლში 273. (? Aschi).
 ახალმედისეული, სოფ. იმერეთში 307.
 — ახალგორი (ქსნის ერისთავის რეზიდენცია), ციხე შიდა ქართლში 47, 49, 51, 53, 95, 97, 275.
 1. ახალდაბა. ციხე სამცხეში 177, 217, 219, 221.
 2. ახალდაბა, სოფ. და ციხე კახეთში 45, 261.
 3. ახალდაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275, 279.
 ახალი (Achaly), სოფ. შიდა ქართლში 49.
 1. ახალბოფელი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 2. ახალბოფელი, სოფ. რაჭაში 115, 293.
 3. ახალბოფელი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ახალუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 1. ახალქალაქი (ჯავახეთისა) 81, 215, 217, 315.
 2. ახალქალაქი, სოფ. გაღმამბარში 273.
 1. ახალციხე, სამცხის ქალაქი 69, 111, 149, 163, 165, 173, 215, 219, 259, 315.
 2. ახალციხე, ციხე იმერეთში 301.
 ახატელი (Achatel, Achtulo), სოფ. კახეთში (გ. ბოქორიძე, № 46) 37, 261.
 ახაშენი (Achasheshe), სოფ. კახეთში 29, 261.
 ახაშახი (?), სოფ. იმერეთში 309.
 ახშაშალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
 ახშაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
 ახშეტა, კახეთის სოფელი 37, 43, 45, 207, 227.
 ახშენმეტე (ახშამადლო), სოფ. ბორჩალოში 243.

1 გ. ბოქორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლისა; საქართველოს არქივი, წიგნი III (1927), გვ. 119—205.

ახმეტოვ: ქამამდე ანუ ახმეტოვამდე 5.

ახოტევცხ იხ. 3. ხოტევი.

ახატი 79.

ახრიხი, ციხე შიდა ქართლში 277.

ახნახხევი, ალაზნის შენაკადი 35.

ახხტაფა, იხ. აღსტაფა.

ახტალა 29, 77, 245.

ახტულო, იხ. ახატული.

ახშახლე (?), სოფ. ბორჩალოში 243.

ბაბი, სოფ. იმერეთში 309.

ბაბოთი, სოფ. იმერეთში 309.

ბაგინი, სოფ. შიდა ქართლში (ბაგიათა? ჯავის რაიონშია) 275.

ბადინგი, მდინარე 77.

1. ბაზალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

2. ბაზალეთი, სოფ. იმერეთში 309.

ბათუმი 313, 315.

ბაიდარი, სოფ. კახეთში 29, 261.

ბააღური, მხარე 245—246.

ბაილეთი, ციხე გურიაში 313.

ბაიხო, სოფ. კახეთში 37, 261.

ბაკაი (?), ადგილი შიდა ქართლში 47—49.

ბაკურცხე, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.

ბაკურხევი, სოფ. გუდამაყარში 269.

ბალახური (ბალახაური), სოფ. ტაშირში 243.

ბალახტომი (პალიასტომი) 313.

ბალახური (ლაღისყური?): აქ ხის თუშეთის მოურაეი 263.

ბალიჯახევი 81.

ბაშაში (ბამბეკი), მხარე 75, 79, 241, 243, 245, 247.

ბაშა, მხარე სამეგრელოში 323.

ბარდა (ბალდა), სოფ. სამეგრელოში 323.

ბარენულა, მდ. რაჭაში 133.

ბარი, სოფ. რაჭაში, 119, 293.

ბარი-ხაჯავახო (ქვემო საჯავახო) 159.

ბარულა, მდ. რაჭაში 119, 289, 293.

ბარჯაში, სოფ. იმერეთში 309 (სვანეთში).

ბახანები, 107, 291.

ბახიანა (ბასიანი), მხარე 153, 183, 281, 329, 331.

ბახილეთი, სოფ. გურიაში 815.

ბაღდადი, ციხე და ხეობა 149, 163, 165.

ბაღეზი (Baghai), სოფ. შიდა ქართლში 277.

ბაღისუმი (Bagisumi), სოფ. იმერეთში.

ბაში, სოფ. იმერეთში 307.

ბახვი, სოფ. გურიაში 315.

ბახეში (Bacheschi), სოფ. რაჭაში 293.

ბახინი (?), მდინარე 49.

ბახტრიონი, ქალაქი კახეთში 35, 45, 47, 261.

ბაჯი, სოფ. რაჭაში 133, 293.

ბაჯითი, სოფ. იმერეთში 301.

ბაჯიხევი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.

ბეგოთქარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ბეღია, ადგილი სამეგრელოში 171.

ბეთლემი (ბეთლემი), სოფ. რაჭაში 117, 291.

ბელადომი (?), სოფ. რაჭაში 125.

ბელაქანი 29, 261.

ბელოთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.

ბეჟაოუბანი, სოფ. იმერეთში 309.

ბერბუკი, ციხე (შიდა ქართლში) 277.

ბერეთხა, სოფ. იმერეთში 301.

ბერჯოთქარი, ოსური სოფელი 97.

ბერშოული (ბერეეოული), სოფ. გურიაში 315.

ბერშუეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ბერძნები 77, 211.

ბექიანი, სოფ. შიდა ქართლში 271.

ბეღლევი, სოფ. არგვეთში 303.

ბეჩო, სოფ. სვანეთში 329.

ბეკაშახი, მდინარე კახეთში 19, 21.

ბუჯანი, სოფ. იმერეთში 305.

ბირთვისი, ციხე საბარათიანოში 67, 79, 239.

ბირტაოული (?), დიდი ლიხვის შენაკადი 223.

ბიჭვინთა (Bitschwinta) 145, 171, 221, 325.

ბიჯინი, სოფ. (ხაშურის რ.) 177.

ბნელა, სოფ. ჯავახეთში 217.

ბობოთი, სოფ. ოკრიბაში 297.

ბოგჯეში, სოფ. სვანეთში 329.

ბოღავი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ბოღავხევი (ბოღაბევა—თიანეთის რ.) 49.

ბოღბე, სოფ. ქიხიყში 27, 259, 261.

ბოღბელი (ეკისკოპოსი) 207.

ბოღბახევი, სოფ. ქიხიყში 257, 261.

ბოღორნა, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ბოლო, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ბოლნისის ცხე 81.

ბოჟა, სოფ. (ქვემო ბ., დიდი ბ.) 105.

ბორი, სოფ. იმერეთში 299.

ბორჩალო 65, 75, 77, 241, 241, 243, 247.

ბორჩალოვლები 243.

ბორჩანა (Bortschana), მდინარე 289.

ბორჯანი, მდინარე 121.

ბორჯოში 177, 217, 221.

ბოხანე (?), სოფ. ბორჩალოში 243.

ბოხელთა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.

ბოხიანი 261.

ბოხლევო, სოფ. იმერეთში 301.

ბოტისი, მდინარე კახეთში 33.

1. ბოყვა, რიონის შენაკადი 125.

2. ბოყვა, სოფ. რაჭაში 293.

ბოქარმა 49, 263.

ბუინევი, სოფ. იმერეთში 301.

ბრავალაძე, სოფ. რაჭაში 107, 119, 293.
 ბრბონა, სოფ. სამცხეში 217.
 ბრეთი, სოფ. შიდა ქართლში 227.
 ბროწლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ბრუტსაბჰელი, მწვერვალი 177.
 ბუღაჯი, სოფელი 49.
 ბუგეული, ციხე და სოფელი რაჭაში 293.
 ბუეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ბუზალა, სოფელი 101.
 ბულჩაური, სოფ. შიდა ქართლში 227, 273.
 ბულხაგი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბურბონა, სოფელი 177
 ბურჯნალი, დაბლობი იმერეთში 165.
 ბურხა, მდინარე 31.
 ბუხურთა, სოფ. თუშეთში 263.
 ბუჯა, მდინარე 167, 170, 303.
 ბაგულეჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ბადიდი, სოფ. იმერეთში 305.
 ბავაზანი (?), სოფ. ყაზახში 241.
 1. ბავაზი, მდინარე 31.
 2. ბავაზი, სოფ. კახეთში 29, 31, 41, 257.
 3. ბავაზი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ბალუგა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
 ბანაირი (?), სოფ. კახეთში 261.
 ბანჯა, თურქმანულ-თათრული მხარე 83, 237, 241, 247, 249; განჯის სახანო 71; განჯის ხანი მაჰომედი 11,15.
 განჯისქარი, 85.
 გარგვენაული (?), სოფ. იმერეთში 301.
 გარგუმელა, ყვირილის შენაკადი 289.
 გარეთუბანი (თბილისისა) 61, 89, 197.
 გარეშემო, მხარე შიდა ქართლში 269.
 გატეხილი ხიდი 71.
 გაუმში (კუმისი), სოფ. 85.
 1. გაღმამხარო, კახეთის მხარე 261.
 2. გაღმამხარო, ანუ მხარე ქართლი 273.
 გიგუთი, სოფ. იმერეთში 307, 309.
 გეთხამანია, სოფ. იმერეთში 303.
 გილავერი, სოფ. იმერეთში 307.
 გილათი, სოფ. ოკრიბაში 137, 141, 143, 145 (მონასტრის აღწერა), 147, 187, 297, 325.
 გელსუნდა სოფ. ჯავახეთში 217.
 გენათის (Genati) მიტროპოლიტი 145
 გენდუში, სოფ. ლეჩხუმში 327 (ახლა ამბროლაურის რაიონშია).
 გენშა, სოფ. ბაიდურის მხარეში (გენჯა?) 247.
 გერგელი, სოფელი (ვახუშტით: გერგეთი) 93.
 გერმანელები 211.
 გევანა, მდ. (ოკრიბაში) 135.
 გვეხო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 1. გველიციხე, სოფ. გაღმამხარში 273.
 22. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

2. გველიციხე (Gweliziche), ველისციხე 41, 43.
 გვერწერი, სოფელი შიდა ქართლში 103.
 გვეძინეთი (გვერძინეთი), სოფ. სამცხეში (ახლა შედის ქარელის რაიონში) 177, 217.
 გვიშტიბი, ციხე და სოფელი იმერეთში 147, 149, 307, 309.
 გია, რიონის შენაკადი 155.
 გიორგისი, სოფელი 83, 247.
 გირგვი, სოფ. თუშეთში 263.
 გიჟაზანი, სოფ. ყაზახში 241.
 გილალა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 291.
 გნახური, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 გოგანაურთა, სოფ. გუდამაყარში 269.
 გოგათუბანი, სოფ. იმერეთში 209.
 გოგაა, ციხე ჯავახეთში 215—217.
 გოგლურთა, სოფ. თუშეთში 263.
 გოგნაური, სოფელი (მხარე მრემელი) 269.
 გოდოგანი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 გოლათუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
 გოლგოლეო, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 გოდო, ქალაქი ჯავახეთში 217.
 გოლიხა, სოფ. იმერეთში 301.
 1. გომი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273.
 2. გომი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
 გომიჯგარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 გორა, სოფ. იმერეთში 305.
 გორგა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 გორდი, მებრუნელი ციხე 149, 323.
 1. გორი, ქალაქი ქართლში 61, 69, 93, 99, 109, 175, 259, 267, 279; გორის ეპისკოპოსი 207.
 2. გორი (ანუ ხეორი), მდ. რაჭაში 289.
 3. გორი, სოფ. რაჭაში 107, 127, 293.
 გორხა, სოფ. იმერეთში 301.
 გორისუბანი, სოფ. რაჭაში 293.
 გორკა, მდინარე 67, 69.
 გორშადალი, სოფ. იმერეთში 305.
 გორშახელი, სოფ. იმერეთში 299.
 გორივანი 53, 59.
 გორიონი (ქორენიში), სოფ. იმერეთში 305.
 გოხტიხე 147. იხ. გვიშტიბი.
 გოქია, ტბა 247.
 გრაკალი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 გრემი, ციხე და ქალაქი კახეთში 33, 37, 41 261.
 გრემიხხევი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 1. გრია, მხარე შიდა ქართლში 277.
 2. გრია, მდინარე 99.
 გრიგოლაო (გრიგოლათა), სოფ. იმერეთში 303.
 გრიგოლეთი, სოფ. გურიში 313.

- გრუვე (?), მდინარე (სავარეჯოს მახლობლად) 19, 21.
- გრუზია 183.
- გუბა (გუბისწყალი), მდ. 149, 151, 291, 307.
- გუბაზოული, სოფ. გურიაში 315.
- გუბისწყალი, იხ. გუბა.
- გუდა, ოსური მხარე ქართლში 5, 267, 279.
- გუდათუბანი, სოფ. იმერეთში 309.
1. გუდამაყარი, იხარე 223, 269.
 2. გუდამაყარი, არაგვის შენაკადი 223, 269.
- გუდანი, სოფ. თუშეთში 263.
- გუერი (ქუეშის ციხე) 81.
- გულგულა, სოფ. კახეთში 37, 261.
- გულიანი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
- გულუხეთი, სოფ. სამეგრელოში 155.
- გუშეღა (გუმელა), მდინარე 49.
- გუშათი, სოფ. იმერეთში 305.
- გუმბათი, წყარო 25.
- გუმხელი, სოფ. კახეთში 261.
- გუნგო, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277 (Gungo, რუსულ რუკაზე КГОГО, ქართულ რუკაზე „ქნოლო“).
- გუნდა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- გუნდაეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- გურგესტანი (Gurgestan) 183.
- გურთი (ქურთი, კერდი) 247.
- გური (ოსურად ასე ჰქვია „გორს“) 279.
- გურია 129, 149, 158, 159, 169, 171—173, 185, 205, 209, 215, 281, 285, 311—317, 313, 315, 321.
- გურნა, სოფ. ოკრიბაში 135, 137, 297.
- გურჯანი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273.
- გურჯი 183.
- გუხალა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279 (Gusala, ბუხალა?).
- გუტხერე (?), ადგილი 333.
- გუფთა, სოფ. შიდა ქართლში 101, 103, 113, 179, 277, 279.
- დაბაკნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- დადეშო, სოფ. ჯავახეთში 217.
- დადიანეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- დაფთაბუბანი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- დათვანთკარი, სოფელი 97.
- დამბლუტი, 79; დამბლუტის ხევი 81, 223.
- დამბალა, სოფელი 53.
- დანიეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- დანს, სოფ. თუშეთში 263.
- დარბაიძეები, სოფ. იმერეთში 301.
- დარბლო, სოფ. თუშეთში 263.
- დარბალი, (დარიღლი, არაგვის კარი) 189, 333.
- დარკვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- დარუბანდი (ზღვის კარი) 189.
- დალიხტენლი 187.
- დალქესამანი, სოფ. ყაზახში 241.
- დაშალოლი, სოფ. ყაზახში 241.
- დგარიბი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
- დებეღა, მდინარე 75, 77, 79, 223, 243.
- დედა-ციხე 189.
- დედახვთობა, სოფ. იმერეთში 305.
- დევის ნამუხლარი 61.
- დეიხი, სოფ. იმერეთში 309.
- დეუკანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- დეშერჩი-იაუხაული (თათრების სახელწოდება) 245.
- დეშურჩი, მხარე 245.
- დეშურჩი (ჰ)ხანლუ, იხარე 67, 69, 245.
- დეშურჩილარი, სოფელი ყაზახში 241.
- დერბენტი 187.
- დერიჩი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლენხუმში).
- დესვირი, სოფ. ლენხუმში 309, 327.
- დვალა (თვალდა), იმერულ-ოსური მხარე 299.
- დვალეთი 105, 107, 279, 289 (?), 291.
- დვალისვილები, სოფ. იმერეთში 305.
- დვალურა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- დვლი ლიხვი 5, 49, 101, 113, 177, 223, 267, 275, 277, 279.
- დიდი ყაზარდო 329.
- დიდო 31, 43, 249.
- დიდუბე, დიდუბის ციხე 61.
- დიკლო, სოფ. თუშეთში.
- დიმეხობლო (?), სოფ. ყაზახში 241.
- დილიკაური, სოფ. არგვეთში 303.
- დიში, სოფ. იმერეთში 165.
- დირბი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
- დილოში, 61, 85; დილოშის ხევი 61.
- დიცი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- დიხაშხო, სოფ. იმერეთში 305.
- დიხანბი 81.
- დიხი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
- დილბანდლუ, სოფ. ტაშირში 245.
- დილო, სოფ. სვანეთში 329.
- დიონი. მდინარე 171, 333.
- დიორთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- დიკო (დოქუე). სოფ. თუშეთში 263.
- დრანდა 171.
- დუგორები 291.
- დუგორი 107, 125, 153.
- დუშალა, მდ. 171, 289, 299, 301, 303.
- დუშაცხა, სოფ. გუდამაყარში 269.
- დუნსი, სოფ. იმერეთში 299.
- დურევი, სოფ. იმერეთში 301.
- დურუჯი, მდინარე 31.
- დუშეთი, ქალაქი 3, 5, 7, 49, 95, 273.

დღნორისა. ციხე და სოფ. ოკრიბაში 137, 297, 325.

ებრაელები 107, 155, 187, 189, 209, 211, 215, 293, 297, 311, 319.

ეგვიპტე 285.

ეგროპა 199.

ეთვალხის, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ეთო. სოფ. იმერეთში 301.

ეკალი. სოფ. იმერეთში 307.

ეკატერინებადი 81.

ელაზნაური. სოფ. იმერეთში 309.

ელტურა (ერტელი?), სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.

ენაგეთი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.

ენგური, მდინარე 321, 325, 329, 331.

ენახელი, სოფ. 33.

ერგნეთი. სოფ. შიდა ქართლში 279.

ერედა (Iredwo), სოფ. შიდა ქართლში 49.

ერედვი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 275; ერედვის ციხე 99.

ერეფანი 75, 233, 235, 241, 243, 247.

ერეთა. სოფ. იმერეთში 303.

ერეკლეს ციხე (ნათლელის ციხე) 17, 65.

ერზერუმი (არზრუმი) 247, 251.

ერთოზაწმინდა 49.

ერკეთი. სოფ. გურიაში 315.

ერკოტა, სოფ. ჯავახეთში 217.

ეტელთა. სოფ. თუშეთში 263.

ეშმაკთუბანი, სოფ. სამცხეში 177, 219.

ეტერი, სოფ. სვანეთში 325, 329.

ეძანი, თრიალეთში (ვახუშტი, 41).

ეწერი. სოფ. იმერეთში 165, 307.

ვაზისუბანი, სოფ. იმერეთში 309.

ვაკე. მხარე იმერეთში 307.

ვაქძირი, სოფ. თუშეთში 263.

ვანათი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 273, 277.

1. ვანი, სოფ. ჯავახეთში 217.

2. ვანი, სოფ. იმერეთში, ოკრიბაში 297, 305, 327.

ვანისქელი, სოფ. გურიაში 315.

ვანქი, მონასტერი 71, 73.

ვარდა, სოფ. იმერეთში 309

ვარდიგორა, სოფ. არგვეთში 303.

1. ვარდისუბანი, სოფ. კახეთში 37, 43, 261.

2. ვარდისუბანი, სოფ. ტაშირის მხარეში 73.

ვარეფანი, სოფ. ჯავახეთში 217.

ვარჩანი, სოფ. შიდა ქართლში 279.

ვარციხე, დანჯრული ციხე 161, 163.

ვარძია, სოფ. იმერეთში 299, 309.

ვაქირი, სოფ. ქიზიყში 23, 25, 257.

ვაშლევა, სოფ. იმერეთში 303.

ვაშლოვანი. სოფ. საბარათიანოში 67, 239.

ვაჩიანი, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.

ვაჭევი, სოფ. არგვეთში 303.

ვახანი, სოფ. და ციხე იმერეთში 7, 175, 309.

ვახვაზიშვილის ციხე 39.

(ვექანი (? Weilsane), თრიალეთში 239.

ველევი სოფ. რაჭაში 117, 293.

ველეთრი, სოფ. რაჭაში 109, 127, 293.

ველხის, სოფ. შიდა ქართლში 275.

ველხისციხე, სიმეგრე და სოფ. კახეთში 79, 41, 43, 261.

ველხა-ხევი, შიდა ქართლში 49.

ვერე: ვერის ხიდი 93.

ვერისხევი, მდინარე 61.

ვერტყვილა, სოფ. იმერეთში 303.

ვერტყვილიკალა, სოფ. იმერეთში 303.

ვერხელი, სოფელი (თიანეთის რ.) 49.

ვერხოვანი, სოფ. თუშეთში 263.

ვეფხისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33 (ბოკორიძე: № 57).

ვექილ აშადავა (?), სოფ. ყაზახში 241.

ვეჯინი, სოფ. კახეთში 29, 227, 273; ვეჯინის ციხე 261.

ვონჯობეთი (ონჯობეთი), სოფ. იმერეთში 305

ვაშთარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.

ვახაჯი, სოფ. სამცხეში 177, 219.

ვაჩაგულა, სოფ. ლეჩხუმში 327.

ვაჩათი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297, 307.

ვაქათგარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.

ვაგანი, სოფ. იმერეთში 165.

ვადა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.

ვადა თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.

ვაეთუბანი (ხედუბანი), სოფ. იმერეთში 175, 309.

ვაეკარი 165.

ვაემო ავჭალა 61.

ვაემო ბარი, სოფ. რაჭაში 119, 293.

ვაემო კრისი, სოფ. რაჭაში 293.

ვაემო ნაქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.

ვაემო ქართლი 183, 209, 215—238, 225, 239, 241.

ვაემოქვეყანა, მხარე (ახლანდელი საჩხერის რაიონის ფარგლებში) 171, 289, 299.

ვაემო ხეივანი, ციხე შიდა ქართლში 279.

ვაენი, სოფ. სამეგრელოში 323.

ვაერტი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ვაერე, სოფ. იმერეთში 309.

ვაერეთი, სოფ. რაჭაში 293.

ვაერი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.

ვაგნაკორა, სოფ. შიდა ქართლში 273.

ვახთა (Sigt), სოფ. შიდა ქართლში 275.

1. ზნაკვა, სოფ. რაჭაში 293.
2. ზნაკვა (?) სოფ. იმერეთში 309.
- ზოგოში, ციხე ლეჩხუმში 327.
- ზოდნის, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ზოდი, სოფ. იმერეთში 301.
- ზოვრეთი, სოფ. არგვეთში 303.
- ზონკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 277.
- ზუბლიდი (ზუგდიდი) 325.
- ზუბი, ციხე ლეჩხუმში 327.
- ზუგდიდი (ოდნში) 325.
- ზუღალი, სოფ. რაჭაში 109, 293.
- ზუხა, მდინარე 167, 170, 303.
- ზღვის კარი (დარუბანი) 189.
- ზღუდერა, სოფ. შიდა ქართლში, 101, 277.

- წაბაგრები, სოფ. იმერეთში 301.
- თაბორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- თაგაურის მხარე 179.
- თაგვეთი (თაგოეთი), სოფ. სამცხეში (ამემადა ხაშურის რ.) 177, 217.
- თავახა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
- თავია (? თაია, Tuwia), სოფ. სამეგრელოში 323.

- თაზაქენდი, სოფ. ბორჩალოში 243.
- თათრები 67, 69, 89, 93, 183, 185, 209, 215, 241, 243, 283, 311, 317, 319; თურქმანი თ. 17, 36, 67, 69.
- თალა, სოფ. კახეთში 261.
- თამაკონი, ციხე სამეგრელოში 323.
- თამარაშენი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.

- თარაქმა თათრები 185, 243, 245, 247
- თარგამულო, სოფ. სამეგრელოში 323.
- თაური (ტაშირი) 245.
- თაქთაქიანი, ციხე შიდა ქართლში 101, 279.
- თაქიალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
- თბილისი 3, 5, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 23, 43, 51, 53, 55, 57, 61, 63, 65, 67, 79, 85, 87 (თბილისის დაბასიათება), 89, 93, 95, 153, 155, 173, 187, 189, 197, 207, 223, 249, 233, 235, 243, 245, 247, 251, 255, 259, 263, 273.

- თებრიზი (თავრიზი) 235.
- თეგუთი (? გიგუთი) 307.
- თეკლათი, სოფ. სამეგრელოში 323.

1. თელავი, ქალაქი 37, 39, 41, 43, 67, 227, 245, 261.
2. თელავი, ალაზნის შენაკადი 221.
- თელათგორი, სოფ. გაღმამხარში 273.
- თელეთი, დანგრეული ციხე 65, 67.
- თელუ, სოფ. ტაშირში (მადნებიანი) 245.
- თემირ-ხულთანი, სოფელი 333.

- თემურშაბანლუ (დემურჩიასანლუ) 67, 69.
- თერგვისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- თერგი, მდინარე 3, 5, 57, 67, 69, 71, 81, 105, 179, 185, 223, 255, 287, 331, 333.
- თერჯოლა, სოფ. არგვეთში 303.
- თვალდა, დვალა, იმერულ-ოსური მხარე 299.
- თვალთაწკარო (? Twaitaskaro), მდინარე 19-თვალის, სოფ. საგარეჯოს მხარეში 19, 257, 261.

- თვალსაგარეჯო, კახეთის მხარე 19, 257, 261.
- თვალუეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- თვრინი, სოფ. იმერეთში 299.
- თიანეთი 43, 45, 207, 261.
- თინიკიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (თინიკიანი—ლენინგორის რ.)

- თღულე, სოფ. რაჭაში 293.
- თმოგვი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თოგოიანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- თოკი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თოღერეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
- თორი, სოფ. სამცხეში 177, 249.
- თორტიზა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
- თოფყარალაჯი (ყარალაჯი), სოფ. ქიზიყში 257.

- თოღლაურე, სოფელი (Taglauri) 43. (თოხლიაურნი? საგარეჯოს რ.; ჩიგლაურთა? ახმეტის რ.)

- თოხთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- თრიალეთი 67, 81, 83, 189, 239.
- თურდო, ალაზნის შენაკადი 37, 43, 221.
- თურქები 75, 79, 109, 111, 113, 119, 129, 131, 135, 139, 141 (ქუთაისში), 155, 163, 169, 171, 173, 183, 195, 197, 199, 201, 203, 205, 215, 219, 237, 239, 243, 247, 249, 259, 287, 311, 313, 317, 319, 325.

- თურქეთი 183, 195, 209, 219, 225, 235, 241, 251, 285, 315.
- თურქმანი თათრები 17, 39, 67, 69, 185, 241, 243, 245.

- თუხი (თუხი), სოფ. არგვეთში 303.
- თუშები 263.
- თუშეთი 31, 57, 263—265, 271; თუშეთის მოურავი 263, 271.

- თხილთაწკარო, სოფ. არგვეთში 303.

- თალბუზი, მთა 329.
- თანეთი, სოფ. იმერეთში 307.
- თბერია (das Iberien) 183.
- თგორეთი, სოფ. იმერეთში 309.
- თებუტი (ებუდი), სოფ. სვანეთში 329.
- თელდვა, (? Ieldwa), სოფ. შიდა ქართლში 95.

ელო, სოფ. სვანეთში 329.
 იენტეხი, იენტხა (ლენტეხი), სოფ. სვანეთში 329.
 იერუხალაში 23.
 იეცერი (ეცერი), სოფ. სვანეთში 329.
 ივანწმინდა, სოფ. იმერეთში 301.
 იახვიხა, სოფ. იმერეთში 301.
 იკეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 იკოთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 95, 275.
 იკორთა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ილეში, სოფ. იმერეთში 299, 303.
 ილთო, იხ. ილტო.
 ილიმარლუ (ილიმაზლო), სოფ. ქვემო ქართლში 245.
 ილორი, სოფ. იმერეთში 307.
 ილტო (Илто), მდინარე კახეთში, ალაზნის შენაკადი 45, 47 (ილთო), 49, 221. ე ა ზ უ შ - ტ ი 86: თიანეთს. ერწოს, ირტოს-ხეგს.
 ილტოზა, სოფ. შიდა ქართლში 51, 53, 275.
 ილურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 იმარათი, სომხური სოფელი 73.
 იმანწმინდა (ივანწმინდა), სოფ. იმერეთში 301.
 იმერლები 5, 7, 49, 85, 97, 103, 105, 111, 113, 117, 129, 131, 133, 139, 145, 151, 155, 159, 163, 165, 169, 171, 173, 175, 185, 187, 189, 203—205 (იმერეთის ისტორიისათვის), 207, 209, 221, 227, 259, 267, 279, 281—309, 311, 313, 319, 321, 325, 327, 331.
 იმერლები 105, 107, 169, 187, 251, 279, 299, 301, 307, 319, 323, 331.
 ინაშაური, სოფ. იმერეთში 305.
 ინგუში (ანუ ანგუში) 181.
 ინდურთა, სოფ. თუშეთში 263.
 ინშგური (ინჩხური), სოფ. სამეგრელოში 323.
 ინჯა, მდინარე 71, 73, 241, 43
 1. იორი, მდინარე 17, 19, 21, 25, 67, 195, 223, 245, 249, 261, 273.
 2. იორი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 იპეთი (იკეთი?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 იჟორა 333.
 ირედგო (ერედა), სოფ. შიდა ქართლში 49, 275 (ირეტეა? Iretwa).
 ირი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 იხვარა, მდინარე (ხემო იმერეთში) 171, 301.
 იხლამბული (სტამბული) 283, 285, 287.
 იხმანი (?), მდინარე 299.
 ისმულეთი (ისულეთი), სოფ. სამეგრელოში 323.
 ისრითი (Isriz, Isretii), სოფ. იმერეთში 169, 305.
 ისრალი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 ისაჰანი 185, 197, 237.

ისულა, ისულეთი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 იტრია, სოფ. შიდა ქართლში 177, 279.
 იფარი, სოფ. სვანეთში 329.
 იფრაშულა, მდინარე 101.
 იყალთო, სოფ. კახეთში 37, 43.
 იშისტურდუქიხ კლდე (თბილისში) 91.
 იტქახი, სოფ. იმერეთში 301.
 იწა, სოფ. რაჭაში 127, 293.
 იწრია, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
 ქახეთი, მდინარე აფხაზეთში 321, 325, 329.
 კახური (ყაბური), ჩრდ. კავკასიაში 31, 43, 249
 კავთიხვეო, სოფ. გაღმამხარში 273.
 კავკახია 9, 11, 111, 131, 149, 155, 159, 165, 173, 185, 211, 215, 221, 249, 313, 315, 321, 329; კავკასიის ალპები 69, 179, 287, 291; კავკასიის მთები 223; კ. ქელი 267, 281; სანსრეთი კავკასია 79, 87, 281.
 კავკახიელები 183, 187, 311.
 კავკახიონი 3, 183, 215, 221.
 კაზანში (ყაზანი), სოფ. ყაზანში 241.
 კაზრეთი, ხეობა, 223.
 კაია (კალა), სოფ. სვანეთში 329.
 კაიყაჯალა, სოფ. ბორჩალოში 243.
 კაიშურთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 კალა, სოფ. სვანეთში 329.
 კალაური, სოფ. კახეთში 41, 261.
 კალაში, კალაჩი (Kalatschi) სოფ. სვანეთში 325, 329.
 კალაჩი, სომხური სოფელი 73.
 კალგათა, სოფ. იმერეთში 301.
 კამლიდოკი (?) სოფ. შიდა ქართლში 273.
 კანშერეთი (ყანჩაეთი?) 49.
 კაპანახი, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბოკორიძე, № 48).
 კარალეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.
 კარბი, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 1. კარდანახი, სოფ. კახეთში 29, 261.
 2. კარდანახი (?), სოფ. გაღმამხარში 273.
 კარდუელ (ქართლი; Karduel) 267.
 კართა, სოფ. ქართლში 177.
 კახხი, ქალაქი, ციხე 189, 275.
 კახხიხ ზღვა 183, 211, 219, 221.
 კატეხი, სოფ. კახეთში 261.
 კაცხი, ციხე და სოფ. იმერეთში 299, 309.
 კაცხურა, ყვირილის შენაკადი 171, 289, 299.
 კაქრეთი სოფ. კახეთში 261.
 კახაბერი, გურიიში (სამცხე-საათ.) 315, 317.
 კახახო. ლეკური მხარე 31.
 კახეთი 13, 15, 25, 29, 33, 41, 43, 45, 77, 105, 185, 189, 195—196 (კახეთის შტო

ბაგრატიონებისა), 199, 201, 207, 209, 219, 221, 223, 225, 229, 241, 243, 245, 249—265, 267.

კახნი 187.

კახნაურთა, დანგრეული ციხე იმერეთში 143. კედლა, მთა რაჭაში 125.

კეკელიანი (კიხიანი?), სოფ. შიდა ქართლში 269. კელდისციხე, სოფ. რაჭაში 291.

კელვანი, ადგილი იმერეთში 309.

კელიფლი (?), დიდი ლიახვის შენაკადი 223.

კენაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.

კეხალიკ ჰშლავა, სომხური სოფელი 77.

კეხვხ ციხე, შიდა ქართლში 101, 279.

კვალეთი, სოფ. იმერეთში 165.

კვალენი (დეალეთი?), ოსური მხარე 289.

კვანტი (? Kwanti), სოფ. შიდა ქართლში 275.

კვარახ ციხე (რაჭაში) 115, 169, 293.

კვარშა (ქარშა), სოფ. ჯავახეთში 217.

კვარხითა, სოფ. შიდა ქართლში 277.

კვაშხეთი, სოფ. რაჭაში 293.

კვაცხუთი, სოფ. რაჭაში 113, 291.

კვახჭარი, სოფ. არგვეთში 303, 309.

კვერილეთი (? Kwerileti), სოფ. შიდა ქართლში 275 (კვერნეთი? ცხინვალის რაიონშია)

კვეხი (გვესო), ციხე ლეჩხუმში 327.

კვიტერა, მდინარე 49 (არის: ა) კვეტერის ციხე მდ. ილტოს ნაპირას: გ. ჩ უ ბ ი ნ ა - შ ვ ი ლ ი, თსუ მოამბე III, 116; ბ) ციხე კვეტერისა: ვახუშტი 101).

კვილი (კველე?), ადგილი სამეგრელოში 323.

კვარიაკ-წმინდა, ციხე და სოფ. რაჭაში 115, 293.

კაწილბაჯილი (? ყინილბაჯლო), სოფ. კახეთში 261.

კაოხიჯო, სოფ. ოკრ. ბაში 297.

კაქანველეთი, სოფ. იმერეთში 165.

კალკახი (?) სოფ. ყაზახში 241.

კანთაო, სოფ. იმერეთში 299.

კანტრაში, მდინარე გურიაში 313, 315.

კარახლი (კირიხლო), ქვემო ქართლში 243.

კაროხი (მტკვარი) 219.

1. კახისხევი, მდინარე კახეთში 51.

2. კახისხევი (კრისისხევი), სოფ. კახეთში 41, 177, 261.

კახტკანი (კისკიმი?), სოფ. გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.

კახტახი, სოფ. გუდამაყარში 269.

კაულე, მხარე 267.

კაშა (= ქიხიცი) 21.

კაშაკალა (ყიხყალა), სოფ. ქვემო ქართლში 67.

კაცეაუდი, კაცეაული (? რიყეული) მდინარე რაჭაში 127, 289.

კაცხი, სოფ. იმერეთში 299.

კახოლთა (?), სოფ. რაჭაში 293.

კობანნი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

1. კობახი, მდინარე 177.

2. კობახი, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277.

კობი, სოფ. შიდა ქართლში 5, 125 179.

კობათა, სოფ. შიდა ქართლში 105 (კობეთი?—ჯავის რაიონში).

კობიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 273.

კოგიტა (როკითი?), სოფ. იმერეთში 163, 165.

კოღმანი, ციხე შიდა ქართლში 273.

კოთელთა, სოფ. ჯავახეთში 217.

კოკა, სოფ. ოკრიაში 297.

კოკული, სოფ. სამეგრელოში 323.

კოლაკი, კოლაქი, სოფ. კახეთში 29, 261, 273 (Kolak).

კოლალტო (?) სოფ. შიდა ქართლში 103.

კოლაქი, კოლაკი.

კოლოზანი, სოფ. იმერეთში 307.

კოლხონი (?) სოფ. შიდა ქართლში 177.

კოშანდელი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.

კონდოლი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.

კონტანტინოპოლი 283, 285, 287.

კონტუათი, სოფ. იმერეთში 307.

კოფორი 239. იხ. კოჯორი.

კორა, სოფ. შიდა ქართლში 174, 275.

კორა[ანი], სოფ. შიდა ქართლში 269.

კორბოული, სოფ. იმერეთში 301.

კორჩეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.

კორინთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.

კორიში, სოფ. იმერეთში 165.

კორტანეთი, სოფ. სამცხეში 177, 219.

კორტი, სოფ. იმერეთში 309.

კორთი (კორტანი), სოფ. ქიხიცი 259.

კოლოთი, სოფ. კახეთში 37.

კოჯორი (სახანფულო რეზიდენცია) 67, 93, 239.

კრისახევი, სოფ. სამცხეში 217.

კრახი (ზემო კ., ქვემო კ.), სოფ. რაჭაში 127, 293.

კრახულა, კრახურა, მდინარე 115, 117, 127, 129, 289, 293.

კულარო, სოფ. შიდა ქართლში 105, 107.

კუიწყარო, მდინარე 31, 33.

კუკა, მხარე 177.

კუკეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.

კულაში, სოფ. იმერეთში 155, 307.

კულბითი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

კუში, მდ., ერთგის რაიონს 291.

1. კუმახი, სოფ. საბარათიანოში 67, 85, 93, 239, 273.

2. კუმისი, ტბა 85.
 კუნბელური (?), მდინარე 333.
 კუნენი, სოფ. ყახახში 241.
 კუნო, მდინარე იმერეთში 161, 305.
 კუბეკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კურა, კურა (მტკვარი) 149, 173, 219.
 კურაში. სოფ. 155.
 კურგოკანა, სოფ. ჩრდ. კავკასიაში 333.
 კურდი (ქურთი) 247.
 კურდღელაური, სოფ. კახეთში 39, 261.
 კურზუ, სოფ. სამეგრელოში 323.
 კურხები, სოფ. ოკრიბაში 297.
 კურხეინი (ჯვარახენი?), სოფ. სამეგრელოში 323.
 კუტეხხა (?), სოფ. იმერეთში 309.
 კუტარი (ქვიტირი), სოფ. იმერეთში 307.
 კუცხოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 კუხა, მდინარე 149, 151.
 ლაბეკინა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაგვანთა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
 ლაგოშე, ოსური სოფელი 97.
 ლაჭეთი, ლაჭიკა 317.
 ლაილაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაკაბელი, მდინარე კახეთში 21.
 ლაკაბევი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ლალალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
 ლალისყური, სოფ. კახეთში 35, 37, 263; ლ-ის ციხე 33.
 ლამისჯანა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 53, 275.
 ლანგვანთა იხ. ლაგვანთა.
 ლანტელი, სოფ. სვანეთში 329.
 ლანჩხუთი, სოფ. გურიიში 313.
 ლარგვა, ლარგვისი, ციხე და მონასტერი შიდა ქართლში 5, 95, 97, 177, 179, 275.
 ლარხი, სოფ. შიდა ქართლში 333.
 ლახი, მხარე 317.
 ლახხანა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაფურთკარი (ლაფანანთკარი), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ლაშეხეთი, მდინარე (=ცხენისწყალი) 329.
 ლაშია, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ლაშხეთი, სოფ. სვანეთში 167, 325, 329, 331.
 ლაშხური, მდინარე (=ცხენისწყალი) 167, 329.
 ლაჩქაბდა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლაცორაა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლახამულა, სოფ. სვანეთში 329.
 ლახეფა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლახიდარი, მდინარე 137, 289, 309, 325.
 ლანშურა (=ლახამულა), სოფ. სვანეთში 329.
 ლაჯანა, სოფ. ლეჩხუმში 309, 327.

ლაჯანური, მდინარე ლეჩხუმში 137, 289, 327.
 ლეგაშენი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ლეზგაილი (ლეკნი) 187.
 ლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ლეკები 23, 29, 57, 169, 183, 185, 187, 257, 263, 309; კარელი ლეკები 31, 255; ლეკთა თავდასხმები 3, 13, 17, 23, 25, 27, 31, 33, 41, 47, 53, 77, 95, 101, 173, 175, 195, 203, 249, 259, 301.
 ლეკეთი 29, 183, 257.
 ლეკიანი (? Lekuari), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ლეღევი (ლილაში), სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ლენინგრადი 73.
 ლენეერი. სოფ. სვანეთში 329.
 ლენტეხი, სოფ. სვანეთში 325, 329.
 ლენჯარი (ლენეერი), სოფ. სვანეთში 329.
 ლედვანი, სოფ. იმერეთში 309.
 ლეშკაში, ციხე ლეჩხუმში 327.
 ლეჩხუმი 115, 117, 129, 137, 155, 171, 209, 287, 289, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 323, 325, 327, 329, 331.
 ლეხადარი (ლახიდარი), მდინარე, იხ. ლახიდარი.
 ლეხურა, მდინარე 97, 99, 223, 267, 275.
 ლიანვი, მდ. 5, 97; 99, 101, 113, 177, 223, 227, 267, 275, 279.
 ლიდა (? Lidid), სოფ. გუდამაყარში 269, ლი დე—დუშეთის რაიონი.
 ლივანა, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 ლიკანი, სოფ. სამცხეში 177.
 ლიფლანდია 299.
 ლიჩი, სოფ. იმერეთში 301.
 ლიხაური, ციხე გურიაში 313.
 ლიხეთი, სოფ. რაჭაში 291.
 ლოგოზე, რიონის შენაკადი.
 ლომხა (შიდა ქართლში) 179, 273, 275.
 ლომისციხე, სოფ. კახეთში 31, 33, 261 (გ. ბოქორიძე, № 58).
 ლომხაოხევი (ლოსიეთხევი), მხარე იმერეთში 165, 169, 289, 299, 305.
 ლოპოტა, მდინარე 33.
 ლორე 243; ლორის ციხე 75.
 1. ლორწობანი, მთა 49, 97.
 2. ლორწობანი, მონასტერი (შიდა ქართლში) 273.
 ლოხიეთხევი, იხ. ლომხაოხევი.
 ლოწობანი, მთა 49, 97.
 1. ლოჭინი, პატარა მდინარე 17.
 2. ლოჭინი, სოფ. კახეთში 261.

ლუხვანო, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ლუხუნი, მდინარე რაჭაში 109, 113, 289.
ლუხუტა, ყვირილის შენაკადი 165.

ქაზანდერანი 41, 185.
მათხოჯი. სოფ. იმერეთში 307.
მაიაკოფხეი 165.
მალუარები 107.
მალუარი, მხარე 125.
მაში, სოფ. ბორჩალოში 243.
მამაწმინდა, სოფ. ოკრიბაში 297.
მანაი, სოფ. კახეთში 19, 41, 43, 261.
მანახურო, სოფ. შიდა ქართლში 271.
მანგლიხი 207.
მანღეთი, სოფ. იმერეთში 301.
მახსუნა, ოსური მხარე 105.
მარანა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მარილი, სოფ. იმერეთში 309.
მარნეული, სოფ. ქვემო ქართლში 83, 245.
მარტვილი. მონასტერი, კუნძუდიდელი ეპისკოპოსის საჯდომი 149, 323.
მარტოთუბანი, სოფ. არგვეთში 303.
მარტოვო, სოფ. კახეთში 17, 227; თვლიან ქალაქად 261.
მახეკეანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მახეცხე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მატანი, სოფ. და ციხე კახეთში 37, 45, 227.
მაქარა, სოფ. გულდმაყარში 269.
მალარო, სოფ. ქიხიყში 21, 23, 27, 259, 261.
მალლაკი, სოფ. იმერეთში 307.
მალრანნი (ს: მაგრანნი), სოფ. კახეთში 261;
მალრანის ციხე 35, 47.
მალრან-დვალეთი, ქართული მხარე 279.
მალრანდოლი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
მაშავერა, დიდი მდინარე 81, 83, 223, 245.
მაშნაარი, სოფ. ქიხიყში 25, 27, 257, 259.
მაჩაბლიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მაჩხანა, სოფ. ქიხიყში 25, 257, 261.
მაჩხარა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
მაჭახელი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
მახათუბანი, სოფ. იმერეთში 303.
მახაში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
მახიარეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მეგრელები 155, 187, 319, 323.
მეღანა, სოფ. ქიხიყში 21, 259.
მეღელი (?), ადგილი ქართლში 85.
მერევი, სოფ. იმერეთში 301.
მერეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მერჯევი, სოფ. იმერეთში 301.
მესტია, სოფ. სვანეთში 329.
მესხეთი, სოფ. იმერეთში 307.
1. მეტეხი. სოფ. შიდა ქართლში 61, 273.
2. მეტეხი: მეტეხის ციხე (თბილისში) 87, 91.

მეტრევი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
მექვენა, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
მიღვრეკიხი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
მიჩხეთური, სოფ. იმერეთში 301.
მეწუერი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მეჯვარი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
მიჯვარისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277, 279.
მეჯულა, მდინარე 97, 177, 223, 275.
მთიხ-სახლი, მხარე იმერეთში 160, 305.
მთიხ-ხაჯავახო (ზემო საჯავახო) 159.
მიდაკუტანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
მიდელათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (მიდელაანი—ლენინგორის რაიონში).
მიკარამი (? მიქელიანი), სოფ. შიდა ქართლში 269.
მილახი(მულახი), სოფ. სვანეთში 329.
მინდა-ციხე (რაჭაში) 109, 291.
მინდორი, სოფ. 49.
მიარზანი. სოფ. ქიხიყში 25, 257, 261.
მიაროწმინდა, სოფ. იმერეთში 309.
მიხერი (ეგვიპტე) 285.
მიხხანა, სოფ. ტაშირში 73, 245.
მიქელიანი (Mikarami), სოფ. შიდა ქართლში 268, 269.
მილურე, სოფ. შიდა ქართლში 267.
მიჯალ (მუეალი), სოფ. სვანეთში 329.
1. მლაშე, სოფ. შიდა ქართლში 273.
2. (მ)ლაშე (ლაშე), სოფ. იმერეთში 309.
მღეთა (მღეთე), სოფ. შიდა ქართლში 179, 267.
მოგვი (ანუ მოქვი), სოფ. და მონასტერი აფხაზეთში 171, 325.
მოვაქენლნი (ანუ ერივანელნი) 187.
მოზლოკი 5, 87, 173, 181, 273, 333.
მოიდანახე, წერეთლის ციხე იმერეთში 301.
მოკა (?), სოფ. რაჭაში 107.
მოკრეში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
მოლითი, სოფ. იმერეთში 309.
მონასტერი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
მორეხა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
მორჭვეთი, სოფ. იმერეთში 301.
მოხკოვი 197, 201.
მოქვი (Mokwi, Mogwi) 171, 325.
მოფი, სოფ. იმერეთში 301.
მოწაშეთა, სოფ. ოკრიბაში 143, 297.
მოჭალეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
მოხიხი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 279.
მრავალქალი. იხ. ბრავალქალი.
მრეგლი (Mremli), თემი შიდა ქართლში.
მტკვარი. მდ. 5, 9, 11, 13, 15, 17, 25, 39, 51, 55, 57, 59, 61, 65, 67, 69, 71, 83, 87, 89, 93, 149, 173, 175, 177, 183,

- 185, 189, 215, 217, 219, 221, 223, 225, 227, 233, 239, 241, 243, 245, 247, 249, 253, 257, 259, 267, 273, 311, 315.
- მტკვრის ციხე (Mtkuriszihe) ხუნანად წოდებული 79, 189.
- მულახი, სოფ. სვანეთში 329.
- მუქალი, სოფ. სვანეთში 329.
- მურეხანა, მურეყანა, მდ. რაჭაში 109, 119, 289, 293.
- მურიხ ციხე (ლეჩხუმში) 327.
- მურჯიხანი (მურჯახეთი), სოფ. ჯავახეთში 217.
- მუხალარი, სოფ. იმერეთში 307.
- მუქოელი, სოფ. კახეთში 261.
- მულანის ველი 39.
- მულანო, სოფ. კახეთში 39, 261.
- მუხათვერდი, სოფ. შიდა ქართლში 61.
- მუხლა. (მუბლი) Muchla, სოფ. რაჭაში 119, 293.
- მუხრანი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 53, 55, 57, 95, 275.
- მუხურა, სოფ. რაჭაში (ტყიბულის რ., არგვეთში) 133, 169, 303.
- მუჯირეთი, სოფ. არგვეთში 303.
- მღვიმე (მღვიმევი), სიმაგრე და სოფ. იმერეთში 55, 301, 309.
- მუინვარი 67.
- მცხეთა, ქალაქი 5, 59, 61, 67, 93, 95, 111, 141, 147, 187, 189, 207, 273.
- მწვანეჯვავილა, დანგრეული მონასტერი 137.
- მკადმხჯვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 53, 273.
- ნაგარევი, სოფ. რაჭაში 293.
- ნაგეზი (იგივე კიშკალა, ყიხყალა, სახამთრო რეზიდენცია ვახტანგ გორგასალისა) 67.
- ნაგვაზო, სოფ. სამეგრელოში 323.
- ნადაბური. სოფ. იმერეთში 303.
- ნადარბაზევი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
- ნადიბანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
- ნავათი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
- ნავარძეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- ნაწარლუ, სოფელი (თბილის—სამგორის რ.) 245.
- ნათლული, სოფ. კახეთში 17, 261; ნათლულის ციხე 65.
- ნაკიეთი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
- ნაკრებავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
- ნაკურაფუში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- ნამანევი, სოფ. რაჭაში 293.
- ნამახვანი, სოფ. იმერეთში 305.
- ნამხხვევი (Namas chewi), სოფ. იმერეთში 307.
- ნანიაი, სოფ. კახეთში 261.
- ნაოზა. სოფ. შიდა ქართლში 273.
- ნაპაგო, სოფ. იმერეთში 307.
- ნარაზა, ნარალა (ყვირილის შენაკადი) 171, 291.
- ნარეკვაი, არაგვის შენაკადი 49, 53, 57, 59, 223, 273.
- ნაროშანი, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
- ნაროჟალა, ციხე თბილისში 87.
- ნახაგორევი, სოფ. იმერეთში 305.
- ნახომხარი, სოფ. კახეთში 261.
- ნახპარხევი, სოფ. შიდა ქართლში 55 (ვახუშტი 63: არს მინდორი ნასპარხევისა წოდებული).
- ნახპერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- ნახტაკიხი, სოფ. შიდა ქართლში, ქსანზე 55, 189.
- ნაური, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
1. ნაქალაქევი, ციხე ზემო ქართლში 217.
 2. ნაქალაქევი, ქალაქი ოდიშში 325.
- ნალარევი (Nagarevi, Nagauri), სოფ. არგვეთში 303. შდრ. ნაგარევი.
- ნაცხვარი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 59, 273.
- ნახატარი (ნახიდური), მდ. (ქართველების ქცია) 69, 223, 239, 241, 245.
- ნახილი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ნახიდური, იხ. ნახატარი.
- ნაგოშე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
- ნებოზარი (ნებომირი), სოფ. იმერეთში 309.
- ნეკვანი (ნეკრინი), სოფ. ქიხიში 27.
- ნეკრეხი, სოფ. კახეთში 31; ნეკრესელი ეპისკოპოსი 207.
- ნერგეთი, სოფ. იმერეთში 165.
- ნეძვი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
- ნიგავეზი (Nigausebo), სოფ. რაჭაში 291.
- ნიგოზეთი, სოფ. იმერეთში 301.
- ნიგოთი, სოფ. გურიაში 313.
- ნიკორწინდა, სოფ. რაჭაში 115, 131, 133, 209, 293.
- ნიკოზ-დიდი (ნიკოთი), სოფ. გურიაში 313.
- ნიკოფხიხი, აფხაზეთის ქალაქი 171.
- ნიწოწინდა, მონასტერი კახეთში 19, 21, 23, 57, 259, 261.
- ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 177, 207, 279.
- ნიჩხიხი, სიმაგრე და სოფ. გაღმამხარში 55, 273.
- ნიჯგორა, სოფ. ჯავახეთში 217.
- ნოაკუარი (Noakuar), სოფ. შიდა ქართლში 179.
- ნოვოლაქო, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
- ნორია (ნორიო), სოფ. კახეთში 17, 261.
1. ნოლა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
 2. ნოლა, სოფ. სამეგრელოში 323.

- ნოღელა, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ნუა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ნუკრანა (ნუკრანი), სოფ. ქიხიში 27, 259, 261.
 ნუნახი, სოფ. იმერეთში 309.
- ნობოლიძე (Obolse, Ubolso), სოფ. კახეთში (გ. ბოკორიძე, № 34) 45, 261.
 იბუჯი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 იბჩა, სოფ. იმერეთში 165.
 იგბანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ილაურა, მდ. (ძირულის ქვეყნი) 289.
 ილიშ 155, 171, 209, 319, 321, 323, 325, 327.
 იშურგეთი (გურიაში) 315.
 იკამინა (?), მდინარე (საჯავახოსთან) 159.
 იკრიბა, იმერეთის მხარე 129, 133, 135, 137, 147, 171, 291, 297, 299, 325, 327.
 იკული (უბუთი). სოფ. იმერეთში 305.
 ილია, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 ილია, მდინარე კახეთში 27.
 იმალა, სოფ. თუშეთში 263.
 ინი, ციხე და სოფელი რაჭაში 103, 105, 107, 109, 123, 125, 127, 153, 291, 293.
 იონებო, იონმედი (იონევი), სოფ. რაჭაში 107, 121.
 იონეიშო, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლეჩხუმში).
 იონჯოხეთი, სოფ. იმერეთში 305.
 იპიტარა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 იჟიო, სოფ. კახეთში 43.
 ირანტა, სიბაგრე ქვემო ქართლში 81.
 ირბელი, ციხე ლეჩხუმში 327.
 ირვილი, ალანის შენაკადი 45, 221.
 ირვიშ (?), ციხე, კახეთში 261.
 ირინთა, სოფ. შიდა ქართლში 95.
 ირისხევი, მდინარე 49.
 ირლული, სოფ. იმერეთში 301.
 ირხვი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლეჩხუმში).
 იროპია, სოფ. ჯავახეთში 217.
 იხეზი 31, 97, 101, 103, 107, 109, 171, 179, 181, 185, 187, 209, 267, 275, 277, 279, 283, 331, 331.
 იხეთი 3, 57, 123, 183, 201, 267, 277.
 იხიაური, ციხე 279.
 იხუნელა, სოფ. იმერეთში 305.
 იფურშეთი (იფურჩხეთი), სოფ. იმერეთში 305, 307.
 იფშვითი, სოფ. იმერეთში 307.
 იქროს ქელი, სოფ. გურიაში 315.
 იქროს ჩარდახი, ადგილი ქუთაისში 143.
 იჩხომური, მდ. სამეგრელოში 321.
 იძიხი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 51, 53, 177, 275.
- იძრბე, ქალაქი სამცხეში 189.
 იჯოლა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
 კადალაური, ციხე იმერეთში 119, 305.
 კავლურო, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 კალაკაციო, ტბა 245.
 კატარა გულა, სოფ. გუდამაყარში 269.
 კატარა ღუშეთი, სოფელი 273.
 კატარა ლიხავი, მდ. 97, 99, 177, 223, 267, 275, 277.
 კატარძელი, სოფ. კახეთში 19, 261 (Batoro Seoli).
 კატრეკეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 კაჩური, ოსური მხარე შიდა ქართლში 277 (Patschur; ფეფხურა ქართულ რუკაზე, Пацуря რუსულ რუკაზე).
 კენეკი (ბანა, გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 კერევისა, სოფ. იმერეთში 301.
 კეტეკერკი (?), გურიაში (სამცხე-საათ). 315.
 კეტერხვრე 115, 127, 195, 201.
 კეტერხვციხე, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 კეტროვკოი ლაგერი (ბურგნალი) 165.
 კიპილეთი, სოფ. რაჭაში 105, 107, 111.
 კონშელა (ფონთხელა? Ponschela), სოფ. შიდა ქართლში 273.
 კორტა (თურქეთი) 215, 225.
 კონისი (?), კატარა ლიხავის შენაკადი (ფორტისის-ხევი) 223.
 კრახიანი, სოფ. ქიხიში 25, 257, 261.
 კრუხია: პრუსიის ომი 7.
 კტენა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 კშლავა იხ. კეშალიკ კშლავა.
 კყყალა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 კხუნდავა (ფხუნდავი), სოფ. შიდა ქართლში 273.
- ქამური 97, 273, 275.
 ქაშკა, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 ვინვანი, სოფ. შიდა ქართლში 47, 49, 273.
 ვოშა, სოფ. ლეჩხუმში 327.
- კანნი ანუ შირვანელი 187.
 რაპა 101, 105, 111, 113, 117, 131, 133, 135, 171, 205, 279, 289, 291—297, 299, 305, 319, 321, 327, 331; რაჭის ერისთავი 109, 111, 161, 167, 169, 281, 293; რაჭის ეპარქია 209.
 რგანი, სოფ. იმერეთში 301.
 1. რიონი, მდინარე 5, 103, 105, 107, 109, 111, 113, 115, 117, 119, 123, 125, 127, 129, 133, 135, 137, 139, 141, 143, 147, 149, 151, 155, 157, 159,

- 161, 163, 167, 171, 209, 221, 251, 281, 287, 289, 291, 293, 295, 297, 299, 303, 305, 307, 311, 313, 321, 323, 325, 327, 329.
2. რიონი, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
რიცეული, მდ. რაჭაში 127.
რკვია, სოფ. იმერეთში 301.
როკითი, სოფ. იმერეთში 163, 309.
რომანეთი, სოფ. იმერეთში 305.
რომი 189.
რუხი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
რუხიბირი, ქალაქი კახეთში 37, 43, 45, 227, 261.
რუხები 13, 139, 165, 211, 319.
რუხეთი 13, 15, 97, 127, 173, 179, 185, 187, 195, 197, 199, 201, 211, 225, 319, 333.
რუხთავი, ქალაქი 189, 207.
რუფოთი, სოფ. არგვეთში 303.
რუხი, ციხე ნეგურზე, საძეგრელოში 325.
რცხლათი, სოფ. არგვეთში 303.
- სააბაშიო (Sabatschio „საბაიო“), მხარე იმერეთში 299 (სააბაშიო ?).
სააფაქიძო, სოფ. სამეგრელოში 323.
საბარათიანო 67, 239.
საბარკლეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
საბე, სოფ. იმერეთში 309.
საბოლოკი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საბუეთი, სოფ. კახეთში 33, 227, 261.
საგალგისი (? Sagaldisi. სოფ. შიდა ქართლში 49.
საგარეჯო, ქალაქი კახეთში 19, 37, 41, 43, 195, 261, თულსაგარეჯო 19.
საგინა, (Sagina, ძალინა?), სოფელი შიდა ქართლში, იხ. ძალინა Sagina 278—279.
საგირთა, სოფ. თუშეთში 263.
საგურამო, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.
საგურამონხვდი, მდინარე 59.
სადაბლე, სოფ. ბორჩალოში 79, 243.
სადემეტრო, სოფ. იმერეთში 305.
სადმელი, სოფ. რაჭაში 113, 127, 291, 309 (?).
1. საერისთავო, მხარე შიდა ქართლში 271.
2. საერისთავო, მხარე იმერეთში 161, 163, 165, 169, 291, 305.
სავანე, სოფ. იმერეთში 301.
საჯანო, სოფ. არგვეთში 167, 303.
საჯარბნო, მხარე ზემო ქართლში 219, 239.
საბეშო, სოფ. შიდა ქართლში 277.
სათხარბი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
საბრძე, სოფ. ლეჩხუმში 327.
საბრზე, სოფ. იმერეთში 301.
საკალ, სოფ. ბორჩალოში 243.
საკაო, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309.
საკეცია, სოფ. რაჭაში 293, 309.
საკეცურა, მდინარე (რაჭაში) 289.
საკოპაძეო, სოფ. იმერეთში 165.
საკაშული, სოფ. შიდა ქართლში 273.
საკულა, მდინარე 123.
საკულა (საყულია), სოფ. იმერეთში 307.
საკურწე, სოფ. არგვეთში 301, 303.
სალამანთვი (სალამინაო), სოფ. იმერეთში 305.
სალდაბი, სოფ. ყაზახში 241.
სალანა 155, 221.
სალენთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
სალომინაო, სოფ. იმერეთში 305.
სალორთქიფანიძო, მხარე იმერეთში 146, 147, 297, 305.
სამბახი (? Sambasi, ტბა საბარათიანოში 239.
სამეგრელო 149, 155, 159, 171, 173, 185, 189, 201, 205, 209 (მეგრული ენა). 221, 281, 285, 291, 309, 311, 319—327, 329.
სამელუხი (სომხითში) 245.
სამთავისი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 207, 275.
სამთავრო (მცხეთაში) 59.
სამთისი, სოფ. რაჭაში 293.
სამიქელაძო, მხარე იმერეთში 307.
სამტრედია, სოფ. იმერეთში 307.
სამშადილი (მხარე გუგარეთში) 71.
სამშვილდე, ქალაქი ქვემო ქართლში 79, 189.
სამცხე 217—218.
სამწერისი, სოფელი ქართლში 177, 217, 279.
სანავარდო, სოფ. იმერეთში 159, 307.
სანახშირე, სოფ. იმერეთში 303.
სანგანა (ასე ეძახიან სადახლეს) 77, 243.
სანორჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
საპაბუა, სოფ. იმერეთში 149, 159, 305.
საპატეი (Sapattei), სოფ. სამეგრელოში 323 (სუფიითი?).
სარალო, სოფ. ბორჩალოში 243.
სარაფსიკოვა, ადგილი ჩრდ. კავკასიაში 333.
სარგვეში, სოფ. იმერეთში 309.
სარდმელი, სოფ. იმერეთში 331.
სარეკი, სოფ. იმერეთში 299.
სარვანი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.
სარკინე, ქალაქი შიდა ქართლში 189, 273.
სარკინეთი: სიკინეთის ქვესატეხი 51, 79.
სარო, სოფ. ჯავახეთში 217.
სახირეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
სახირიო, სოფ. იმერეთში 309.

- ბატვი, ციხე შიდა ქართლში 177, 279.
 ბატლერი, სოფ. გურიაში 315.
 ბაური, სოფ. მთებში 333.
 ბაფარლო, სოფ. ყაზახში 241.
 ბაფაჩაუ (Sapatschau—საპაიკაო) 305.
 ბაფერშეთი, ოსური მხარე 95, 275.
 ბაფრანგეთი 211.
 ბაქრა, სოფ. არგვეთში 167, 303.
 ბაქართველო (Georgien) 3, 5, 11, 13, 23, 31, 33, 47, 51, 55, 61, 63, 65, 93, 123, 145, 181, 183, 185, 187 (საქართველოს ისტორია), 197, 203, 205, 219, 221, 225, 229, 239, 249, 251, 255, 257, 259, 313, 319, 325, 331.
 ბაკაშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 ბაკობო, სოფ. კიხიყში 25, 27, 257, 259.
 ბაქორეთი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
 ხაღვინე, სოფ. იმერეთში 303.
 ხაყიფიანო, სოფ. რაჭაში 113.
 ხაყულაია, სოფ. იმერეთში 307.
 ხაშხურა, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ხაშინი, ციხე კახეთში 45.
 ხაჩინო, მხარე და ციხე იმერეთში 149, 161, 163, 169, 305.
 ხაჩოჩია, სოფ. იმერეთში (?) 309
 ხაჩხერი, სოფ. იმერეთში 299—301.
 ხაჩხურა, სოფ. და ციხე ოკრიბაში 297, 325.
 ხაციაძე, მხარე ზემო ქართლში 219, 273 (გაღამამარში).
 ხაცხენეთი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
 ხაცხენისი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ხაძალახევი, ყვირილის შენაკადი 171, 289, 299, 301.
 ზაძეგური, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
 ხაწერეთლო, მხარე 113, 133, 225, 279, 291, 297.
 ზაწირე, ციხე და სოფ. ოკრიბაში 133, 297.
 ზაქციონდელი, დიდი სოფ. სამეგრელოში 323.
 ზაჯვარი (საჯვარე), სოფ. შიდა ქართლში 105.
 1. ზაჯავახო, მხარე და სოფ. იმერეთში 159, 169, 305, 313.
 2. ზაჯავახო (მტკვარსა და ალგეთს შუა) 239.
 ზამფალო (საფარლო), სოფ. ყაზახში 241.
 1. ზებეკა, მდინარე 305.
 2. ზებეკა, სოფ. და ციხე იმერეთში 161, 305.
 ზეგურანი (? Seguran), ციხე იორხე 261.
 ზევა, სოფ. რაჭაში 293.
 ზევანი, სომხური მონასტერი 247.
 ზეთურთკარი (სეთურნი), სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ზეიკარა, სოფ. ყაზახში 241.
 ზენაქი, სოფ. ოდიშში 325.
 ზერანი, სოფ. იმერეთში 309.
 ზეფიეთი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ზეძილეთი (Sedsileti; ძეძილეთი) 307.
 ზვანები 107, 325, 329, 331.
 ზვანი (ბზვანი), სოფ. იმერეთში 305.
 ზვანეთი 117, 167, 171, 183, 185, 209 (სვანური ენა), 281, 291, 321, 325, 329—331.
 ზვენეთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 277.
 1. ზვერი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 2. ზვერი, ციხე იმერეთში 101, 301.
 ზვირა, სოფ. იმერეთში 165.
 ზაბატარა (Sibatar), სოფ. შიდა ქართლში 105.
 ზიმონეთი, სოფ. არგვეთში 303.
 ზინებ კურპე (გატეხილი ხიდი) 71.
 ზიონი, სოფ. თერგზე 125, 179.
 ზილნაღი, ქალაქი კიხიყში 27, 259.
 ზკანდი, სოფ. და ციხე არგვეთში 169, 303.
 ზკატე (? Skatte; სიუკატ—ჯავის რაიონში), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ზკინდორი, სოფ. იმერეთში 301.
 ზკურდი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ზნარნული (მარნეული) 45.
 ზობახი სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ზობაწო, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
 ზობხები 75, 77, 83, 89, 91, 107, 141, 169, 185, 187, 209, 211, 215, 239, 241, 243, 273, 277, 279, 293, 303, 309, 311, 319, 333; კათოლიკე სომხები 93, 109.
 ზომხეთი 185, 239.
 ზომხისი 67, 83, 183, 185, 207, 219, 223, 225, 227, 239, 239—240, 243, 245, 247, 249.
 ზონები (სვანები) 167, 325, 329.
 ზონეთი (სვანეთი) 321, 329.
 ზონტარული, მდ. რაჭაში 113, 291.
 ზონტი (Sonti), სვანები 329.
 ზონდალუღი, სოფ. და ციხე ქვემო ქართლში 17, 65, 67, 83, 85.
 ზორგითი, სოფ. რაჭაში 291.
 ზორეთი, სოფ. რაჭაში 293.
 ზორი, სოფ. რაჭაში 109, 113, 291.
 ზორმონი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ზოჩხეთი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ზოხახტერი (გელათში) 297.
 ზმა, ქართულ-ოსური მხარე 277.
 ზმათაგორი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 ზმარსეთი 69, 185, 195, 197, 201, 211, 243, 247.
 ზმარსელები 119, 183, 189, 191, 203, 211, 237, 247, 249.

ხროგო, სოფ. შიდა ქართლში 105.

ხტამბული 283.

ხტარდუგორო (Stardugor; Стур-дигор), ჩრდ. კავკასიაში 105, 107, 125.

1. ხტეფანწმინდა, სოფ. ქიხიყში, წმ. სტეფანე ხირსელის მონასტერი 25, 259.

2. ხტეფანწმინდა (ყახბეგი), სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 179, 331.

ხტილი (ჩრდილი), სოფ. იმერეთში 309.

ხტარი, ალაზნის შენაკადი 33, 221, 263.

ხულა (სულორი?). მდ., ერეთის ოიონს 291.

ხულორი, მდინარე საჩინოს მხარეში 161, 305.

ხუნჯა, მდინარე 263.

ხურამი 5, 7, 93, 149, 173, 175, 177, 217, 221, 267, 279 (სურამის ციხე).

ხურამულა, მდინარე 225, 267, 279.

ხურები, სოფ. გურიაში 315.

ხურამული, სოფ. ლეჩხუმში 327.

ხურუტაში (ჰმალალი ქვა) კლდე ქვემო ქართლში 79.

ხუფხა, მდ. გურიაში 313, 315.

ხუხჩე, სოფ. სამეგრელოში 323.

ხუჯუნა, სოფ. სამეგრელოში 323.

ხხალტა, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 275.

ხხარტალი, სოფ. რაჭაში (მეფის სახაფხულო ბანაკი) 113, 115, 117, 127, 129, 131, 133, 145, 293.

ხხავა, სოფ. რაჭაში 293.

ხხერი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291, 309 (?).

ხხლები, სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 101, 103, 275.

ტაბაკინი, სოფ. იმერეთში 299.

ტაგატა (ანთ თაგაური) 179.

ტაგრიდი 111.

ტაკელე (თაქილა), სოფ. ბორჩალოში 243.

ტალავერდი, ციხე ქვემო ქართლში 79.

ტამუტა (?), სოფ. შიდა ქართლში 103.

ტანგვეთი (თაგოეთი ?), სოფ. ქართლში 177.

ტაპკარაგან (თოფყარალაჯი, ყარალაჯი), სოფ. ქიხიყში 259.

ტარკუ: ტარკუს შამხალი 195.

ტარხახი (?), სოფ. იმერეთში 309.

ტაშირი, მხარე ქვემო ქართლში 81, 243, 245.

ტაშისკარი, სოფ. ხემო ქართლში 189.

ტახტი ცხე, სოფ. კახეთში 261 (გ. ბოკო-რიძე, № 74; ტახტის სოფელი).

ტბა, ოსური სოფელი 97.

1. ტბეთი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

2. ტბეთი, სოფ. რაჭაში 293.

ტვერის-ჯი (?), სოფ. იმერეთში 309.

ტერკეუნ, სოფ. ბორჩალოში 243.

ტესური, მდინარე სამეგრელოში 321.

ტვიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.

ტიბანი, სოფ. ქიხიყში 25, 257, 261.

ტინახხიდი, სოფ. შიდა ქართლში 279.

ტირხახი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ტიხვანგი (თახაქენდი ?), სოფ. ბორჩალოში 243.

ტიქურთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.

ტიკუტურა, პატარა ლიხვის შენაკადი 97.

ტიბანთი, სოფ. იმერეთში 305.

ტილა, ციხე და სოფ. რაჭაში 113, 291.

ტილოში, სოფ. ჯავახეთში 217.

ტიშთაური (?), სოფ. შიდა ქართლში 273.

ტიწა, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.

ტირაქუნდი 129, 317.

ტირნეთი (?), ადგილი შიდა ქართლში 49.

ტიჩაჩი, სოფ. იმერეთში 307.

ტიყვავი, სოფ. შიდა ქართლში 277.

ტიყბული, სოფ. ოკრიბაში 297 (Tgirguli)

უბისა (უბისი), სოფ. იმერეთში 303.

უბოლხო (ობოლიძე), სოფ. კახეთში (გ. ბოკო-რიძე № 34).

1. უღანბო, საგანდევდილო (რაჭაში) 117, 119, 133.

2. უღანბო, მონასტერი ქვემო ქართლში 79.

უღანეთი, სოფ. შიდა ქართლში 101; უღანეთი, ციხე შიდა ქართლში 279.

უჭუნთალა, სომხური სოფ. ყახახში 241.

უთხვა, იხ. ურთხვა.

უკანაშხარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.

უკანეთი, სოფ. იმერეთში 307.

ულაშტი (ულაშლო), სოფ. ბორჩალოში 243.

უშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 179.

უფგული, სოფ. სვანეთში 329.

ურაგვეთი, სოფ. იმერეთში 307.

ურავი, სოფ. რაჭაში 291.

ურბნახი, ქალაქი 189, 207, 279.

ურთხვა, სოფ. ქართლში 177.

ურუტი, სოფ. ტაშირში 245.

ურუხი, თერგის შენაკადი 105.

ურია (ებრაელი) 187.

ურიპოუბანი, სოფ. კახეთში (ახლანდელი „უახისუბანი“) 41, 43, 189, 261.

ურკაშლი, სოფ. ყახახში 241.

ურტხვალადი, ოსური მხარე 277.

1. უსახელო, სოფ. იმერეთში 301.

2. უსახელო, სოფ. ლეჩხუმში 327.

უტო, სოფ. კახეთში 45, 261 (გ. ბოკო-რიძე, გვ. 150).

უტრაიკიკარი, დანგრეული სიმაგრე 55.

1. უფლებცხებ, ქართლის ძალიან დიდი ქალაქი 189.
2. უფლებცხებ (?), სოფ. კახეთში 261.
უშკური (უტკული), სოფ. სვანეთში 329.
უმოლთა, სოფ. რაჭაში 119, 293.
უცხერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
უნჯრა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291, 295.
უხუთი, სოფ. იმერეთში 305.

უაფლენცხებ, სოფ. შიდა ქართლში 277.

1. ფაზიხი (ფოთი), ქალაქი 171.
2. ფაზიხი (რიონი), მდინარე 287.
ფარაენეში, სოფ. რაჭაში 291.
ფარახეთი, სოფ. რაჭაში 119, 293.
ფარვანაჯანის (?) ციხე (ქვემო ქართლში) 239.

ფარვანის მხარე, ახლანდელი თრიალეთი და ჯავახეთი 189.

- ფარხმა, სოფ. თუშეთში 263.
ფარცანაჟან[ევი], სოფ. იმერეთში 307.
ფარცხალი (Parzgnali), სოფ. იმერეთში 309.
ფახა (Pasa), მთა 329.
ფაფა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
ფაში (ფოთის სახელი თურქულად) 171, 313.
1. ფაჭა, მდინარე, დიდი ლიახვის შენაკადი 101, 103, 223.
2. ფაჭა, სოფ. შიდა ქართლში 101.
ფახვიჯი, სოფ. გუდამაყარში 269.
ფეჩქურა, შიდა ქართლში 277. იხ. პაჩქური.
ფეიქანლი, სოფ. ყაზახში 241.
ფერია (სპარსეთში) 185.
ფერხათი, სოფ. იმერეთის საერისთაოში 165.
ფეხველი (?), სოფ. ქიზიყში 21 (ფხოველი ?).
ფეხცხელი (მთის სახლი), მხარე იმერეთში 291, 305.

- ფია, სოფ. ჯავახეთში 217.
ფირილი, სოფ. ყაზახში 241.
ფიტავი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
ფიკვარი, სოფ. იმერეთში 309.
ფლაკი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ფლავახი (ფლავისმანი ?), სოფ. შიდა ქართლში 277.
ფოთი 149, 155, 171, 251, 289, 313.
ფოლადაური, მაშავერის შენაკადი 81, 83, 223, 245.
ფონი, სოფ. იმერეთში 309.
ფონთხელა (?) Pontchela, Ponschela), სოფ. შიდა ქართლში 53, 59, 273.
ფოტნისა, პატარა ლიახვის შენაკადი 177, 223. — Potrisa. Potnisi: ვ ა ხ უ შ ტ ი, 70:
ფოტრისა, ფოტრისის-ქვერ.
ფოცხოვი, ქალაქი სამცხეში 219.

- ფორენა (პტენა), სოფ. ჯავახეთში 217.
ფრიაი, ციხე შიდა ქართლში 99, 177, 277.
ფრონი, მდინარე 223.
ფხორო, სოფ. რაჭაში 107, 121.
ფუთი, სოფ. იმერეთში 299.
ფუტიეთი, სოფ. რაჭაში 293.
ფუქიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ფუა, ალაზნის შენაკადი 35, 221.
ფუაველი, სოფ. კახეთში 33.
1. ფუავი, არაგვის შენაკადი 47, 223.
2. ფუავი, მხარე 57, 271.
ფუგენიხი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ფხოველი, სოფ. ქიზიყში 21, 259.
ფხუნდავი (Pehudawi), სოფ. შიდა ქართლში 273.

- ქადაგანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 55.
ქავთარანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ქაიხხევი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 273.
ქალაქა (? Kalak), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ქანდა, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273 (ვა-
ხ უ შ ტ ი 63: ქანდა ციხე).
ქარგლთ-კარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ქარელი, სოფ. ქართლში 177, 217.
ქართველები 11, 13, 17, 29, 53, 65, 67, 69, 77, 83, 89, 101, 135, 171, 179, 183, 185, 187, 193, 209, 215, 237, 239, 247, 249, 263, 267, 269, 271, 273, 277, 287, 311, 317, 319, 325, 329.
ქართლი 3, 27, 31, 33, 43, 79, 85, 107, 145, 167, 171, 175, 183, 185, 187, 189, 191, 193, 195—201 (ქართლის ბაგრატიონთა შტო), 203, 205, 207 (ქ-ის ექისკო-პოსები). 209, 219, 225, 229, 241, 245, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 267, 269, 273, 279, 281, 283, 295, 299, 309;
ქ. მეფის შემოსავალი 233, ქ. მეფის შემოსავალი 233; ქ. მეფის ფულები 233—237; ქ. თავადები 227; ქ. მეფის მხოველები 229—231.

1. ქარჩოხი, მდინარე შიდა ქართლში 97.
2. ქარჩოხი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (ვა-
ხ უ შ ტ ი 69: ციხე ქარჩოხისა; ე. თა-
ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, კსნის საერისთაო:
ქარჩოხის კევი).
ქაფანახი, სოფ. ქვემო ქართლში 245.
ქაქუთი, სოფ. გურიიში 313.
ქაჩაგანი, სოფ. ქვემო ქართლში 243.
ქაცარია (სამეგრელო) 171, 323.
ქედილი, სოფ. კახეთში 261.
ქედი, სოფ. იმერეთში 305.
ქენქათკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ქ ქ ნ-

ქ ა ა ნ თ კ ა რ ი: ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).

ქესალო, სოფელი (მარნეულის რაიონში) 245.
ქეშალო, სოფელი (მარნეულის რ.) 245.
ქეშელთა, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ქვები, სოფ. იმერეთში 309.
ქვედა ბერეთისა, სოფ. იმერეთში 301.
ქვედი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
ქვემო ხარი, სოფ. რაჭაში 293.
ქვემო კრიბი, სოფ. რაჭაში 293.
ქვემო მეჯვრისხევი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ქვემო ნიქოზი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
ქვემო ქართლი 183, 185, 209, 241, 239—247.
ქვემო ხვითი, ციხე (შიდა ქართლში) 279.
ქვენიფნევი, სოფ. შიდა ქართლში 95, 275.
ქვიტარა, იხ. კვეტერა.
ქვილიშა (ქვილიშორი ?). სოფ. იმერეთში 305.
ქვიტირი, სოფ. იმერეთში 307.
ქვიშანჭალა, სოფ. იმერეთში 307.
1. ქვაბი, სოფ. იმერეთში 175.
2. ქვაბი, მდინარე 175.
ქვაბლიანი, სოფ. სამცხეში 219.
ქვალონი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ქვარშა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ქვაციხე სოფ. არგვეთში 303.
ქვახერელი, სოფ. გაღმამხარში 273.
ქიზიუელი, 27.
ქიზიუი, კახეთის მხარე 21, 23, 25, 27, 29, 257—259, 261, 263; ქიზიუის მოურავი 203.
ქიჯდა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ქიშპარაიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ქიმერიოთი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
1. ქიხტაური, ალაზნის შენაკადი 221.
2. ქიხტაური, სოფ. კახეთში 45, 261.
ქიხტები 33, 263.
ქიხტეთი 183.
ქიწინი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ქნოლო 277. იხ. გუნგო.
ქიბულეთი 313.
ქილალო, სოფ. კახეთში 21, 261.
ქითანთო, სოფ. შიდა ქართლში 103.
ქოლოზანი, სოფ. სამეგრელოში 155.
ქოლოთი, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 97, 99, 275.
ქორეთი, სოფ. იმერეთში 299, 301.
ქორენიში, სოფ. ოკრიბაში 297, 305, 327.
ქორთა, სოფ. რაჭაში 107, 293.
ქორთში 527. იხ. ქორენიში.
ქრისტეხი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.

ქროლი, სოფ. იმერეთში 309.
ქრცხივალა, ქალაქი 5, 53, 85, 99, 101, 111, 113, 121, 127, 177, 227, 267, 279.
ქხანი, მდინარე 5, 49, 51, 53, 55, 57, 95, 97, 177, 183, 223, 267, 273, 275; ქსნის ვრისთავი 47, 65, 79, 85, 93, 179, 225, 227, 231, 275.
ქსოვრისი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 51, 53, 275.
ქხუნი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
ქუეშის ციხე (Guetsch) 81.
ქუთაისი 5, 7, 101, 129, 135, 137, 139, 141, 143, 147, 159, 161, 163, 173, 175, 187, 209, 287, 297, 307, 309, 325.
ქუმელაურთა, სოფ. თუშეთში 293.
ქუნცა, სოფ. ჯავახეთში 2.7 (აზლა შედის ასპინძის რ.).
ქურთა, ციხე და სოფ. შიდა ქართლში 95, 101, 275, 279.
ქურთი (კურდი) 247.
ქცია, მდინარე, მტკვრის შენაკადი 69, 71, 75, 79, 81, 83, 219, 223, 239 (ხედა ქცია), 241, 243, 245, 273.

ღადიში, სოფ. რაჭაში 293.
ღანირი, სოფ. იმერეთში 307.
ღართა, სოფ. სამცხეში 217.
ღართისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 59, 273, 275.
ღართისოფელი, ნანგრევები 81, 83.
ღარი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
ღარბევი, სოფ. იმერეთში 309.
ღარულა, მდინარე 123.
ღებო, სოფ. რაჭაში 105, 107, 125, 289, 291.
ღელე, პატარა ბდინარე რაჭაში 127.
ღვანკითი, სოფ. არგვეთში 303.
ღვარდია, სოფ. რაჭაში 293.
ღვერკი, სოფ. იმერეთში 309.
ღვირიში, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ღოდორა, სოფ. იმერეთში 301.
ღორეშა, სოფ. იმერეთში 303.
ღოუბანი, სოფ. საბარათიანოში 67, 239.
ღუნდა, სოფ. რაჭაში 107, 291.

უაბარდო: დიდი ყაბარდო 329.
ყაბუჩი (ყაბუჩი), ჩრდ. კავკასიაში 249.
ყაზანი, სოფ. ყაზანში 241.
ყაზახელები 243.
ყაზახი, მხარე ქვემო ქართლის სახლვარზე 65, 71, 73, 241, 243, 247.
ყაზახლი, სოფ. ყაზახში 241.
ყაზბეგი (სტეფანწმინდა ანუ ყაზბეგი) 7, 179.

ყაიყული, მხარე 245.
 ყანდაარი, სპარსეთის ქალაქი 197.
 ყანჩაეთი, სოფ. შიდა ქართლში 49, 275.
 ყარაია, მხარე მტკვარსა და იორს შორის 67, 69.
 ყარაქლიხი 243.
 ყარალა, მხარე 245.
 1. ყარალაჯი, კახეთის ძველი დედაქალაქი 25, 259.
 2. ყარალაჯი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ყარაჯალა, სოფ. კახეთში 39, 261.
 ყარაშახანი (?), სოფ. ბორჩალოში 243.
 ყარაშახანლო, სოფ. ყაზახში 241.
 ყარხი 75. 241, 243, 245, 247.
 1. ყაფანახჩი (ქაფ. ნახჩი), სოფ. ქვემო ქართლში 245.
 2. ყაფანახჩი (Kepenaltschi; გ. ბოკოროძე: კაფანაჩი), სოფ. კახეთში 39.
 ყვავილი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ყვარელი, სოფ. კახეთში 31, 33, 41, 207 (ნეკოუსელი ეპისკოპოსი), 261; ყვარელის ციხე 31.
 ყველდაბა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ყვერბილი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ყვობიხი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ყვირილა, მდინარე 103, 117, 133, 145, 149, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 281, 289, 291, 299, 301, 303, 309.
 ყიზილბაში 211.
 ყიზილბაჯილი, სოფ. კახეთში 39.
 ყიზლარი 23, 43, 47, 181, 199, 333.
 ყიზყალა (კიშკალა), ვახტანგ I-ის საზამთრო რეზიდენცია 67, 79.
 ყირიში (აქედან შემოაქვთ მარილი) 129, 285.
 ყორღიბალიშგილის ციხე (თელავში) 39.
 ყოშაქილიხა, სომხური სოფელი 79.
 ყუბანი, მდინარე 171.
 ყულფი, სოფელი მდინარე ინჯაზე 71, 73.
 შადრევანთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შავი ზღვა 149, 193, 185. 189, 211, 215, 221, 287, 289, 311, 313, 315, 321, 325.
 შავრა, სოფ. რაქაში 293 (ქვედა შავრა— ამბროლაურის რაიონში).
 შავშეთი. გურიაში (სამცხე-საათაბაგო) 315.
 შალაბურა (ჩოლაბური) მდინარე 167.
 შალაღაგი (?), სოფ. ყაზახში 241.
 შალაური, სოფ. იმერეთში 301.
 შალოშეთი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შამახია 247.
 შამშიანი, კატარა ლიახვის შენაკადი 223.
 შამბურა, ყვირილის შენაკადი 165.
 შამლა, მდინარე რაქაში 289.

შამოქმედი (შემოქმედი), მონასტერი გურიაში 129, 313, 315.
 შანშიანი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შამბი ეთო—ცხინვალის რ.)
 შარლახტი, სიმაგრე 87 (ვახუშტი: შიტახტი).
 შარლოშეთი, სოფ. რაქაში 109, 119, 293.
 შარეულა, მდინარე რაქაში 133.
 შახიანი (შაშიანი), სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
 შატაგორი, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შატაკიანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 277 (შატათკარი: ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
 შაუპოვარა, ციხე არგვეთში 133, 169, 303, 309.
 შაქ-ყაზალახი, თურქმანული მხარე 249.
 შაშვი (?), სოფ. კახეთში 261.
 შაშვანი, სოფ. კახეთში 41, 43, 261.
 შახგორი (ანუ იალბუხი), დიდ ყუბარდოში 329.
 შახოღხონი (?), სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შელოფინო, სოფ. ტაშირის მხარეში 73.
 შემოქმედი, მონასტერი გურიაში 129, 313, 315—შემოქმედელი 311.
 შენაკო, სოფ. თუშეთში 263.
 შერთული, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 შეუბანი (Tschauban), სოფ. რაქაში 107, 291.
 შეუპოვარი, იხ. შაუპოვარი.
 შეხტი (შხეთი), სოფ. სამეგრელოში 323.
 შეელიეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275 (ე. თაყაიშვილი, ქსნის საერისთავო).
 შელისყური, სოფ. სამცხეში 177, 217.
 შიდა ქართლი (ანუ შუა ქართლი) 185, 209, 223, 225, 239, 249, 267—279.
 შილდა, სოფ. კახეთში 33, 261.
 შინდისი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 შიოხუბანი (=მუხრანი) იხ. მუხრანი.
 შირაზი 201.
 შირვანენლი 187.
 შირვანი, სპარსული თავისუფალი სახელმწიფო 221, 247.
 შიხილი, სოფ. ყაზახში 241.
 შიმორი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 შნაგი (?) (აშაგა), სოფ. ბორჩალოში 243.
 შნაუ (=სვენეთი) 329.
 შობი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
 შოლა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 შონჩო (Tschonscho, ჩონჩო), სოფ. შიდა ქართლში 267 (ქართულ რუკაზე-

შონრა; რუს. რუკაზე Шонра || Чонра).
შორაბანი, ციხე იმერეთში 5, 7, 299.
შორი, სოფ. სოპხითში 81.
შროშა, სოფ. იმერეთში 303.
შუამთა (ჩუანთა), სოფ. იმერეთში 159, 161, 305.

შუა ქართლი, იხ. შიდა ქართლი.
შუბა, სოფ. იმერეთში 165.
1. შულავერდი, კციის შენაკადი 79.
2. შულავერდი, სოფ. ბორჩალოში 79, 81, 83.
შუმალი, სოფ. ბორჩალოში 243.
შურისთავი, რიონის შენაკადი 155.
შუქრუთი, სოფ. იბრეთში 301.
შუშა, მდინარე (ხუსა?) 171, 301.
შქმერი, სოფ. რაჭაში 107, 119, 121, 133, 291.
შხეფი, სოფ. სამეგრელოში 323.
შხივანა, სოფ. რაჭაში 117, 243.

ჩაგოლი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ჩაილი ქესამანი (?), სოფ. ყახახში 241.
ჩაისი (ცაიში), სოფ. ოდიშში 325.
ჩაქანი (ჯაჯანი), სოფ. იმერეთში 307.
ჩაკო (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ჩალ-დაგი, სოფ. ყახახში 241.
ჩალტუკო (Tschaltuko, ქალატყე ?), სოფ. შიდა ქართლში 273.

ჩანშე (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ჩარათხევი, სოფ. იმერეთში 301.
ჩარალა (?), სოფ. იმერეთში 309.
ჩარდახი, 143. იხ. ოქროს ჩარდახი.
ჩაროხი, ქალაქი 189.
ჩარტენი, დებედის შენაკადი 79.
ჩაჩა, სოფ. სამეგრელოში 323.
ჩელთისწყალი, მდინარე 33.
ჩერეკა, რიონის შენაკადი 155.
ჩერვლენოვი (Червонная), ჩრდ. კავკასიაში 333.

ჩერქეზეო 103, 265.
ჩეურო, მდინარე ოდიშში (ტებური) 321.
ჩეხურა (ჩიხურა), ყვირილის შენაკადი 289.
ჩიბათი, სოფ. გურიიში 313.
ჩიკაურის, სოფ. იმერეთში 307.
ჩილდირი 217.
ჩიმტიკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ჩიმი (კიმი), ოსური სოფელი, იხ. კიმი.
ჩინთი, სოფ. შიდა ქართლში 47, 273.
ჩირიკი, სოფ. შიდა ქართლში 269.

ჩიტაანთკარი (Tschitriantkari), სოფ. შიდა ქართლში 275. — ჩ ი ტ ა ა ნ თ კ ა რ ი :
გ. თ ა ყ ა შ ი ე ი ლ ი, ქსნის საერისთავო.
ჩიშურა, მდინარე, ვროთის ყვირილას 291.

23. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში

1. ჩიჩაყვა, მდინარე კახეთში 33.
2. ჩიჩაყვა (?), სოფ. კახეთში 261.
ჩიხა, სოფ. იმერეთში 301.
ჩიხაურა 289. იხ. ჩეხურა.
ჩიხორი, სოფ. არგვეთში 169, 303.
ჩიხურა, ყვირილის შენაკადი 167, 171, 301, 303.
ჩაკალა (პკყალა), სოფ. ლეჩხუმში 327.
ჩინტი (? ჩინთი), სოფ. შიდა ქართლში 273.
ჩოლაბურა, (Schalabura), მდინარე 167, 170, 303.
ჩოლული (ჩოლური), სოფ. სვანეთში 325, 329.

ჩონთო, სოფ. იმერეთში 309.
ჩონიხი, სოფ. რაჭაში 293.
ჩონჩო, სოფ. შიდა ქართლში 267.
ჩორდი, სოფ. რაჭაში 107, 121, 291.
ჩორთიხა, სოფ. ლეჩხუმში 297, 325.
ჩორი (შორი), სოფ. სომხეთში 81.
ჩორჩა, მდინარე რაჭაში 269.
ჩორჯი (?), მდინარე რაჭაში 127.
ჩოხარალუ (?), სოფ. ყახახში 241.
ჩოშური, მდინარე 289.
ჩოხეთი, სოფ. გაღამაზარში 273.
ჩოხათი, სოფ. გურიიში 313.
ჩოხელიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ჩოხელნი, სოფ. შიდა ქართლში 268, 269.
ჩოხი, სოფ. გუდამაყარში 269.
ჩრუ, ოსური სოფელი 99.
ჩუანთა (შუამთა ?), 159, 161, 305.
ჩულავერდი (?), კახეთში 261.
ჩუმათელეთი, სოფ. ქართლში 177.
ჩუმლაყი, სოფ. კახეთში 29, 261.
ჩუნეში, სოფ. იმერეთში 305.
ჩუნჩხა (Zinzhua), სოფ. ჯავახეთში 217.
ჩუტელი (ჩხუტელი), სოფ. ლეჩხუმში 327.
ჩუხეთი, სოფ. აკრიბაში 297.

ჩხარი, სოფ. არგვეთში 169, 303.
ჩხერი, სოფ. და ციხე იმერეთში 7, 173, 175, 309.
ჩხერიშელა, მდინარე 171, 173, 175, 289, 309.

ჩხივანა (შაივანა), სოფ. რაჭაში 117, 293.
ჩხოროული (ჩხოლაული), სოფ. იმერეთში 301.
ჩხუტელი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
ცაბაურთა, სოფ. გუდამაყარში 269.
ცაგერი (ლეჩხუშვი) 327, 331.
ცაიში, სოფ. ოდიშში 325.
ცალკაკი (?), სოფ. შიდა ქართლში 179, 275.
ცალტონი (?), ჩრდ. კავკასიაში 333.
ცახლონი (?), სოფ. თერგზე 333.

ცახი, სოფ. რაკაში 293.
 ცეხიტალა, სოფ. იმერეთში 309.
 ცეცქი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცეხვორი (ცხმორი), სოფ. რაკაში 107.
 ციდრო, იხ. კიდროთა.
 ცივი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ცინვალი (?), სოფელი 177.
 ციციკაური, სოფ. იმერეთში 303.
 ციხე-დარბაზი, ციხე რაიონზე 307.
 ციხე-დიდი, სიმაგრე-ქალაქი ქართლში 55, 189.
 1. ციხია, სოფ. ოკრიბაში 297.
 2. ციხია (ჯიქია, ჯიქეთი) 321.
 ციხიანი, სოფ. შიდა ქართლში 267.
 ციხილები (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ციხის-გვერდი, ციხე იმერეთში 307.
 ციხისუბანი, ციხე იმერეთში 305.
 1. ციხისძირი, სოფ. შიდა ქართლში 55, 273, 275.
 2. ციხისძირი, ციხე გურიაში 313, 315.
 ცლუნკიანი, სოფ. კახეთში 25.
 ცუხარელა (?), სოფ. არგვეთში 303.
 ცქუნეთი, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
 ცხავატი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ცხამი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცხაოტი, მხარე შიდა ქართლში 269.
 ცხეკნელა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 ცხენისწყალი, მდინარე 147, 149, 155, 167, 185, 209, 281, 291, 305, 307, 321, 323, 327, 329, 331.
 ცხვილი (ცხვილოსი), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ცხინვალი, იხ. ქრცხინვალი.
 ცხმორი, სოფ. რაკაში 107, 121, 291.
 1. ცხრაზმა, მდინარე 97.
 2. ცხრაზმა, ცხრაზმულა, სოფ. შიდა ქართლში 97, 275.
 1. ცხრაწყარო, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177.
 2. ცხრაწყარო, სოფ. იმერეთში 169, 171, 173, 299.
 ცხრუკეთი, სოფ. იმერეთში 301.
 ცხუმარი, სოფ. სვანეთში 329.
 ცხუნკური, სოფ. იმერეთში 305.
 ქაბოეთი (? Sabueti), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ქაში, ქაშა, სოფ. ქარელის ზევით 177.
 ქარცევი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
 ქალინა (Sagina), სოფ. შიდა ქართლში 279; 85 (საგინა? Sagina).
 ძეგვი, სიმაგრე შიდა ქართლში 55.
 წ. ძეგლევი, სოფ. რაკაში 51, 107, 123.
 2. ძეგლევი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძეგლევის მწვერვალი 125.
 ძეგლევის ხევი 51.
 ძეგლისი, სოფ. შიდა ქართლში 49.
 ძეგლისხევი, მდინარე 49.
 ძეგოიანი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ძევერა, სოფ. შიდა ქართლში 277.
 ძევრი, სოფ. არგვეთში 303, 309.
 ძევრულა, მდინარე 167, 291, 303.
 ძედილეთი, სოფ. იმერეთში 307.
 ძლოური, სოფ. იმერეთში 299.
 ძმიანი, სოფ. შიდა ქართლში 269 (რუკაზე: ძ მ ი ა ნ თ - ქ ა რ ი).
 ძმუიხი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ძირულა, მდინარე 169, 171, 173, 175, 289, 299, 301, 303.
 ძუხნური, სოფ. ოკრიბაში 133, 297.
 წაზღარისხევი, სოფ. იმერეთში 165.
 წალახური, სოფ. შიდა ქართლში 67, 93, 273.
 წალენჯიხა, იხ. ჭალენჯიხა.
 წალკა, ციხე ქვემო ქართლში 239.
 წართენი (Tsarteni), მდინარე 77.
 წაქვა, სოფ. იმერეთში 303.
 წახო (Zachlo), ციხე შიდა ქართლში 103.
 წლო, სოფელი თერგზე 333.
 წედისი, სოფ. რაკაში 105, 107, 121, 291.
 წევა, სოფ. იმერეთში 299, 303.
 წერაყინთა, სოფ. ჯავახეთში 217.
 წეროვან-გოროვანი, სოფ. შიდა ქართლში 53, 59.
 წესი, სოფ. რაკაში 109, 111, 113, 121, 127, 291.
 წვრიში, სოფ. სვანეთში 329.
 წილამიერი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 წილკანი, სოფ. შიდა ქართლში 207.
 წინანდალი, სოფ. კახეთში 41, 261.
 წინდუშეთი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 წინსოფელი, სოფ. იმერეთში 301.
 წინუბანი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 275.
 წირი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 წირქვალი, სოფ. იმერეთში 301.
 წირქოლი, სოფ. და ციხე შიდა ქართლში 95, 275.
 წივა, სოფ. იმერეთში 175, 309.
 წიფერჩი, სოფ. ლეჩხუმში 327.
 წიფლაკაკე, სოფ. არგვეთში 303.
 წიფორი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 177, 269, 277.
 წიწამურა, სოფ. შიდა ქართლში 59.
 წკადისი, სოფ. რაკაში 115, 293.
 წკერხი, სოფ. შიდა ქართლში 267.

წმინდა გიორგი, მთა რაჭაში 133.
 წმინდალარი, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 წოვა, სოფ. თუშეთში 263.
 წოლა, სოფ. რაჭაში 107, 291.
 წოლდევი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
 წონა, სოფ. შიდა ქართლში 103, 105, 171.
 წრომი, სოფ. სამცხეში (ამჟამად ხაშურის რაიონში) 177, 217.
 წუბანი (? Zubani), იდინარე.
 წუბენი (ხემო წ., ქვეიო წ., შუა წ.), სოფელი შიდა ქართლში
 წულრულაშენი. სოფ. ქვემო ქართლში 81, იმერეთში 309.
 წყალფორეთი, სოფ. იმერეთში 299.
 1. წყალტუბო, მდინარე 147, 151.
 2. წყალტუბო, სოფ. იმერეთში 147, 149, 307.
 წყალშავი, სოფ. იმერეთში 301.
 წყალწითელა, მდინარე 143, 167, 289, 297, 303.
 წყაროსთავი, სოფ. ჯავახეთში 217.
 წუნორი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ჭაგანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
 1. ჭალა, მდინარე რაჭაში 133, 135, 137.
 2. ჭალა, მდინარე ოკრიბაში (ანტორიასთან) 145, 289, 297.
 3. ჭალა (?), ტბა საბარათიანოში 239.
 4. ჭალა, სოფ. იმერეთში 301.
 5. ჭალა, სოფ. რაჭაში 107, 123, 125, 291.
 6. ჭალა, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 7. ჭალა, სოფ. შიდა ქართლში 5, 7, 227, 269 (გულდამაყარში), 275.
 ჭალადიდი, სოფ. სამეგრელოში 323.
 1. ჭალატყე, სოფ. არგვეთში 167, 177, 303, 309 (Tschelatehi).
 2. ჭალატყე (? Tschaltuko). სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ჭალენჯიხა (Tschalenǧicha), სოფ. სამეგრელოში 323 (მდრ. ვახუშტი 167: ჭალენჯიხი).
 ჭალისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
 ჭაპალის ციხე 81.
 ჭარახეთი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 ჭარელი ლეკები 255.
 ჭართალი (Tschartali), შიდა ქართლში 271.
 1. ჭარი, ლეკური მხარე 27, 29, 249.
 2. ჭარი, სოფ. კახეთში 261.
 ჭარტალი (Tschardali). სოფ. იმერეთში 309.
 ჭაუზანი (შუუზანი), სოფ. რაჭაში 107.
 ჭაქვინჯი, სოფ. ოდიშში 325.
 ჭაშა, სოფ. შიდა ქართლში 53.

ჭაშლეთი, სოფ. ოკრიბაში 297, 325 (ლერხუიში).
 ჭერეში, ქალაქი კახეთში 41, 261, 273.
 ჭერეშხუვრ, მდინარე 41, 273.
 ჭეშო, სოფ. თუშეთში 263.
 ჭეპერეჟი, ქალაქი სამცხეში 219.
 ჭველე, სოფ. სამეგრელოში 323.
 ჭვრიფი, სოფ. შიდა ქართლში 279.
 ჭიათურა, მდინარე 171, 289, 299.
 ჭიბრევი, სოფ. რაჭაში 112, 293.
 ჭიდროთა, სოფ. რაჭაში 107, 125, 291 (ჭიდრო, ციდრო? Dschidro).
 1. ჭიკაანი, სოფ. კახეთში 29, 261.
 2. ჭიკაანი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ჭილოვანი, სოფ. იმერეთში 301.
 ჭილურტი, სოფ. შიდა ქართლში 273.
 ჭიმი, ოსეთის სოფელი 3, 5, 179, 331, 333.
 ჭიორა, სოფ. რაჭაში 105, 107, 117, 125, 291.
 ჭიშურა, მდინარე 167.
 ჭოხიხევი, სოფ. სამცხეში 177, 219.
 ჭოლდევი, სოფ. ოკრიბაში 297.
 ჭონთიო, სოფ. თუშეთში 263.
 ჭორვილა, სოფ. იმერეთში 301.
 ჭოროხი, მდ. 185, 215, 221, 311, 315, 317.
 ჭოტორი, სოფ. ქიხიყში 27, 259, 261.
 ჭოქკანი, ხეობა 79.
 ჭოჭოხი, სოფ. გულდამაყარში 269.
 ჭრიალისი, რიონის შენაკადი 125.
 1. ჭურთა, მდინარე 95, 97, 179.
 2. ჭურთა, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ჭურთახ-ხევი, მდინარე 179.
 1. ჭუვიში, სოფ. იმერეთში 305, 309.
 2. ჭუვიში, ციხე ლეჩხუმში 327 (ვახუშტი 149: ჭუვისი).
 ხადა, მხარე შიდა ქართლში 267.
 ხაღუნხევი, ციხე შიდა ქართლში 277.
 ხაზარია (ანეგრელოს სახელწოდება) 171.
 ხაზარნი 189.
 ხალასკური, სოფ. იმერეთში 165.
 ხალიფაური, სოფ. იმერეთში 301.
 ხალვალი, სოფ. ყაზახში 241.
 ხამატატკანი (?), სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხანდაკი, სოფ. გაღმამხარში 273.
 1. ხანდო, სოფ. ჯავახეთში 217.
 2. ხანდო, სოფ. შიდა ქართლში 271.
 ხანი (ხანისწყალი), მდინარე 163, 165, 291.
 ხარაგოული, ციხე და სოფ. იმერეთში 309.
 ხარბალი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
 ხარჭაველი ეპისკოპოსი 267.
 ხარხეთი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
 ხაშში, სოფ. კახეთში 17, 49.

ხევი, მხარე 57.
ხევისწყაროს წყალი 39.
ხევიჯვარი, სოფ. იმერეთში 303.
ხეხურეთი 269, 271.
ხევა. სოფ. შიდა ქართლში 269.
ხეთა, დიდი სოფელი ოდიშში 325.
ხეთი, სოფ. შიდა ქართლში 101, 279.
ხელთუხანი, ციხე და ქალაქი შიდა ქართლში 5, 279.
ხეორი, მდინარე რაჭაში (ხეორისწყალი) 109, 119, 289, 293.
ხერგა, მდინარე რაჭაში 131, 133.
ხერდილი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ხერთვისი (Chartis, Chertwis), სამხარეო ქალაქი 5, 189, 217. იხ. ჰენტიოისი.
ხეტმორუკი (?), სოფელი თოვლიანი ქედის იკით 257.
ხეფინიხევი, იიერული მხარე 303.
ხვანჭკარა, სოფ. რაჭაში 127, 291.
ხვითი (ქვემო ხ., ზემო ხ.), სოფ. შიდა ქართლში 177.
ხილარი, სოფ. იმერეთში 299, 309.
ხიღისკარი (ხიდიკარი), სოფ. რაჭაში 115, 293.
ხიზაბავრა, სოფ. ჯავახეთში 217.
ხილხინა, სოფ. ყაზახში 241.
ხიმში, სოფ. რაჭაში 115, 117, 293.
ხინო, სოფ. გურიამი 129, 313.
ხირხონისი, სოფ. რაჭაში 107, 293.
ხნიბალი (? Chnihali), სოფ. შიდა ქართლში 275.
ხობი, სოფ. ოდიშში 325.
ხობისწყალი, მდინარე სამეგრელოში 321.
1. ხოლაშენი, სოფ. კახეთში 43.
2. ხოლაშენი, ალაზნის შენაკადი 221.
ხოზოეთი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ხოშული (Chomuri), სოფ. იმერეთში 307.
ხოშურის ველები 147.
ხოწი, სოფ. იმერეთში 149, 151—153 (ბონის აღწერა), 155, 209, 307, 319.
ხოწიორი, სოფ. რაჭაში 293.
ხოტგა, სოფ. ოდიშში 325.
ხოროთი, სოფ. იმერეთში 309.
ხოტხელი, სოფ. კახეთში 45, 261.
1. ხოტევი, მდინარე რაჭაში 115.
2. ხოტევი, სოფ. და ციხე რაჭაში 115, 131, 293.
3. ხოტევი (? Achotewis), სოფ. იმერეთში 309.
ხრამი, მხარე იმერეთში 171, 175, 309.
ხრეთი, სოფ. არგვეთში 303.
ხრესილი, სოფ. ოკრიბაში 135, 297.
ხულაგუშო, დიდი სოფელი ჯავახეთში 215.
ხუნანი (მეტყრის ციხე, ყიზყალა) 79, 83, 189.

ხუნევი, სოფ. იმერეთში 303.
ხუნძახი, ლეკების მხარე 31, 43.
ხუნწი, ციხე სამეგრელოში 323.
ხურული, სოფ. რაჭაში 107, 291.
ხუტარისკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99.
ხციხი, სოფ. სამცხეში (ამეზამდ ზაშურის რაიონში) 177, 217.

ჯავახთკარი, ჯავახთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 99, 275, 279. შდრ. ჯავახიან-ქარი—ღუშეთის რ.

ჯავახეთი 81, 113, 189, 215—216, 315.
ჯავისთავი, სოფ. შიდა ქართლში 105.
ჯავის ხეობა 101, 103. იხ. ჯაუკომი.
ჯალაურთა, სოფ. იმერეთში 301.
ჯანაკომი (?), სოფ. ქვემო ქართლში 81.
ჯანანის ციხე (კახეთში) 43, 45.—ჯანანის გ. ბოქორიძე.

ჯანგანთკარი, სოფ. შიდა ქართლში 275.
ჯარგვენაური (? Gargwenauli), სოფ. იმერეთში 301.

ჯაუკომი (ჯავის ხეობა) 101, 103, 123, 279.
ჯალუმბანი (ჯალმბანი), სოფ. შიდა ქართლში 267.

ჯაჭვის საყდარი 59.
ჯგალი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ჯეგო, რიონის შენაკადი (ჯეგორა?) 103, 105, 107, 109, 121, 123, 137, 289, 291, 293, 297.—Dschedscho.

ჯეგორა (Tscheschtschora, Tschetschora), რიონის შენაკადი 103, 109, 119, 293. შდრ. ჯეგო.

ჯვარბოხელი, სოფ. თუშეთში 263.
ჯვარზენი, სოფ. სამეგრელოში 323.
ჯვარი, სოფ. სამეგრელოში 323.
1. ჯვარისა, სოფ. ოკრიბაში 137, 297.
2. ჯვარისა, სოფ. რაჭაში 293.
ჯვარისუხანი, სოფ. რაჭაში 293.
ჯიგრაჩი, სოფ. შიდა ქართლში 269.
ჯიმიო, ციხე და სოფ. ქიზიყში 21, 259.
ჯინჭვისი, სოფ. რაჭაში 107, 123, 291.
ჯიქეთი, 321, 325.

ჯიქთუბანი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
ჯიქი 321.

ჯიქია (ჯიქეთი) 321.
ჯიქურა, მდინარე 299.
ჯიხაისი, სოფ. იმერეთში 155, 307.
ჯოვახთი, სოფ. შიდა ქართლში 177.
ჯომახი, დიდი ლიახვის შენაკადი 223.
ჯონახი, ქართულ-ოსური მხარე 277.

ჯორისუბანი (ჯვარისუბანი), სოფ. რაქაში 293.

ჯოჯოვეთი, სოფ. იმერეთში 301.

ჯოშგა (ეოშგა), სოფ. დეჩხუმში 327.

ჯრუჭი, იონასტერი იმერეთში 299.

ჯრუჭულა, ძდინარე 171, 299, 301.

ჯუგაანი, სოფ. ქიზიყში 25, 257, 261.

ჯუშათი, სოფ. გურიაში 129, 313.—ჯუშათე-ლი ეპისკოპოსი 311.

ჯუშალი (ჯუშათი; Tschumali; l-t) 129.

ჰენტიოისი, იგივე ხარტიოისი, Hentiois auch Chartys (ანუ ხერტივისი), თურქული ქალაქი 5. იხ. ხერთვისი.

ჟ. პირთა სახელები

აბაშიძე, ქართლის თავადი 227; იმერელი თავადი 283, 309. აბაშიძეები 129, 309.

აბდულა, იგივე არჩილი, იასეს ძე; მართადა ქართლს ცოტა ხანს; მოკვდა შაჰ ნადირის ჯარში 199.

აგათაშვილი (=აგიაშვილი), იმერელი თავადი 283.

აგიაშვილი, იმერელი თავადი 283.

ავალიშვილი, ქართლელი თავადი, ბრეთში 227.

ავარ-ხანი, ანუ ნუკალი ლეკებისა 263.

1. ალექსანდრე, ერეკლე II-ის ძე 203.

2. ალექსანდრე, იმერეთის მეფე, სოლომონ I-ის ძმა 169, 205.

3. ალექსანდრე, იმერეთის მეფის სოლომონ I-ის ვაჟი 111, 115, 205.

4. ალექსანდრე, კახეთის ცეფე 195.

5. ალექსანდრე იასეს ძე, ბავშვობაში ისაკ ბეგი, ადრე შაჰნავაზი; უფროსი ლეიტენანტის ჩინით ყიზლარში ცხოვრობდა 1772 წ. 199.

6. ალექსანდრე ბაქარის ძე; 1772 წ. იმყოფებოდა ქერიმ ხანთან შირაზში ერეკლეს საწინააღმდეგო პარტიის შესადგენად 201.

ალი ხანი, მაჰმუტ ყული ხანის ვაჟი 195, 197.

ამილახვარი, ქართლის თავადი, ტალაში 227.

ამირეჯიბი, ქართლის თავადი 227.

ანასტასია, ერეკლე II-ის ქალიშვილი 203.

ანახანუში, თაქალთ(ოე)იანი, თეიმურაზ II-ის ქვრივი, ერეკლე II-ის დედინაცვალი 203.

1. ანდრონიკაშვილი, კახეთის თავადი 21, 227.

2. ანდრონიკაშვილი ოტია 85.

3. ანდრონიკაშვილი პაპუნა, ქიზიყის მოურავი 203. (მისი ქალი ქეთევანი არის გიორგი ერეკლეს ძის ცოლი).

4. ანდრონიკაშვილი სირვანი (?) [=რევაზი], ქიზიყის მოურავი (1772 წ.), გიორგი ერეკლეს ძის ცოლის ძმა 259.

5. ანდრონიკაშვილი ქაიხოსრო, მდივანბეგი, მისი ქალი ცოლად ჰყავს ერეკლე II-ის ვაჟს ლევანს 203.

1. ანნა, ყანდარში ავღანებთან ბრძოლაში დაღუპული ზოსრო ხანის ქალი (1772 წ. მოსკოვშია) 197.

2. ანნა, ერეკლე II-ის და; ქვრივი ეშვიკაბაშ დიმიტრი ორბელიშვილისა 203.

3. ანნა, რუსეთის მეფე 235.

ანტონი იასეს ძე (ადრე ეკუთვნა თეიმურაზი), ქარულ-კახეთის სამეფოს პატრიარქი 7, 13, 201.

ანტონიუხი, სასულიერო პირი, ონში ჰქონდა სახლი 123.

არაგვის ერისთავი 225, 227, 231, 270.

1. არჩილი, შაჰნავაზის ძე 197.

2. არჩილი, იგივე აბდულა, იასეს ძე; ქართლს მართადა ბეიკოე ხანს, მოკვდა ნადირ შაჰის ჯარში, 199.

3. არჩილი, სოლომონ I-ის უმცროსი ძმა, ერეკლე II-ის სიძე (ელენეს ქმარი) 85, 167, 197, 203, 205, 301, 303.

აფაქიძე, მეგრული თავადი 323.

ახმეტი, ოსეთის მთავარი 3.

1. ბაგრატი, სოლომონ I-ის ძმა 205.

2. ბაგრატი, საქართველოს მეფე (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

3. ბაგრატი¹, რუსუდანის ვაჟი (?) (გელათის მონასტრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

4. ბაგრატი, ერთიანი საქართველოს უკანასკნელი მეფე 145. (მან შესწირა გელათის ეკლესიას ზიარების მაგიდა).

ბაგრატიონები 203, 205, 287.

ბაგრატიონი 57, 227.

ბაიერი 171, 317.

¹ პირებს ვასახულებთ ისე, როგორც მათ გიჟლდენშტეტლი იხსენიებს.

ბარათაშვილი. თავადი სონხითში 227.

ბარათიანიშვილი. იხ. ბარათაშვილი.

ბარძიმი, არაგვის ერისთავის შვილი. მდივან-ბეგი (ანანურის ეკლესიის წარწერიდან), 270.

ბაქარა, ვახტანგ VI-ის ვაჟი, შემდეგ შაჰნავაზი; იოკვდა რუსეთში გენერალ ან-შეუის ჩინში 199, 201.

ბალახარა, ანანურის ეკლესიის წარწერიდან 270.

ბელაიფეო, გიულდენშტედტის ეკლესიის წვერი, სტუდენტი 175.

ბელიაფეი, იხ. ბელაიფეი 65.

ბელოი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი, მხატვარი 175.

ბეხარიონი. სამეგრელოს პატრიარქი, რაჭის ერისთავთა გვარიდან 321.

ბიუფონი. გრაფი 11.

ბოქორძე გ. 107, 119.

ბროსე მ. 119.

გაბაშვილი. იმერეთის თავადი 283.

განჯის ხანი 247, 249.

1. გიორგი მეფე (სიონია საყდრის წარწერიდან, ვახტანგის ბიძა, ლევანის ძმა) 88, 187.

2. გიორგი მეფე. ვახტანგ V-ის ბიძა (ქ. ც'დან) 187 (იგავა, რაჭ. 1. გიორგი).

3. გიორგი, მეფე საქართველოსი (გელათის ტაძრის კედლის მხატვრობიდან) 145.

4. გიორგი, შაჰნავაზის ძე, ქართლის მეფე, 197 (შდრ. 1. გიორგი, 2. გიორგი).

5. გიორგი, ვახტანგ VI-ის ძე, ვახუშტის ძმა. გენერალ ან-შეუის ჩინით მოსკოვში ცხოვრობდა 199, 201.

6. გიორგი, ბატონიშვილი, ერეკლე II-ის ძე 75, 85, 103, 197, 203, 259.

7. გიორგი, იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა, სოლომონ I-ის ბიძა 205, 301.

8. გიორგი 169. (ეს გიორგიც არის სოლომონის ბიძა და არა თეიმურაზის ძმა).

9. გიორგი, მამია გურიელის ძმა, 311.

10. გიორგი. დავით ქანის ერისთავის ბიძაშვილი, ყულარაღასი 99.

11. გიორგი, არაგვის ერისთავი (მისი საფლავი ანანურშია) 271.

12. გიორგი წულუკიძე (სოლომონის უერთგულესი თავადი) 111, 129.

13. გიორგი ჯაფარიძე, ონის მმართველი 103.

14. წმ. გიორგი 91, 119, 131, 133, 207.

გიულდენშტედტი ი. 44, 68, 73, 89, 119, 124, 129, 130, 132, 140, 141, 154, 156, 160, 165, 168, 174, 194, 196, 200, 202, 216,

217, 218, 225, 232, 271, 273, 283, 304, 306, 308, 312, 314, 324, 325.

გუბილთა ან გობილიშვილი, ჯავისხეობის მოურავი გუფთაში 101.

გურამიშვილი, ქართლის თავადი, საგურამოში 227.

გურიელი 129, 159, 169, 173, 203, 283, 311.

გურიის ერისთავი 313.

ღადიანი 129, 155, 169, 173, 201, 203, 205, 209, 283, 291, 297, 307, 309, 319, 321, 322, 323, 325, 327, 329, 331.

დავითაშვილი, ქართლის თავადი, 227.

1. დავითი, აღმაშენებელი 145.

2. დავითი, გიორგის ძე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი 203.

3. დავითი, ქსნის ერისთავი 11, 47, 51, 57, 65, 93, 101, 179, 275 (79, 85, 95, 99, 225).

4. დავითი, აბაშიძე, სოლომონ I-ის სახლთუხუცესი 127.

5. დავითი, კვინიხიძე, სოლომონის ელჩი პეტერბურგში 115.

6. დავითი, მესხი, იმერელი თავადი 129.

7. დავითი, ყაფლანოვი, ერეკლე II-ის სახლთუხუცესი 85

8. დავითი, ციციშვილი, ქალაქის მოურავი, ერეკლე II-ის სიძე, მარიამის ქმარი 203.

1. დარეჯანი, ერეკლე II-ის მეორე ცოლი, დადიანის ქალი 201.

2. დარეჯანი, სოლომონ I-ის ქალი, ქაიხოსროს აბაშიძის საცოლვე 127.

დეგბუაძე, მგერელი თავადი. 323.

დეშეტრე ორბელიშვილი, ვშიკალაბაში, ერეკლეს დის ანნას ქმარი 203.

დიონისიუსი, სასულიერო პირი, ონში ცხოვრობდა, მოკლეს ოსებმა 123.

დიმიტრი წმ. 207.

1. დომენტი, ბატონიშვილი (ანჩისხატის საყდრის წარწერიდან) 91.

2. დომენტი, ლევანის ძე, ქართლ-კახეთის პატრიარქი 199.

დონდუა ვ., პროფესორი 283.

ევდემონი, აფხაზეთის კათალიკოსი (გელათის ტაძრის მხატვრობა) 145.

ეკატერინე, რუსეთის მეფე 235.

1. ელენე, ბაგრატ მეფის მეუღლე (გელათის ეკლესიის მხატვრობიდან) 145.

2. ელენე (ბეგუნა), ერეკლე I-ის ასული, თეიმურაზ II-ის და, იასეს ცოლი 197, 199.

3. ელენე, ერეკლე II-ის ქალი, სოლომონ I-ის ძმის არჩილის ცოლი 203, 205.
ელისაბედი, რუსეთის მეფე 235.
1. ერეკლე პირველი, იგივე ნიკოლაოსი, კახეთის მეფე 195, 197, 199.
2. ერეკლე მეორე 5, 7, 31, 39, 65, 85, 93, 127, 167, 196, 197, 199, 201, 203, 205, 225, 235, 243, 247, 263.
- ერისთავები 277.
- ერისთავი რაფიელი 9, 75.
- ესტატე წმ. 207.

- ვახვახიშვილი (თელავში ციხე) 39.
1. ვახტანგ I გორგასალის 59, 67.
 2. ვახტანგი, ერეკლე II-ის ძე 57, 203.
 3. ვახტანგ V, ლევანის ძე, გიორგის ძმისწული, 147, 187; 88 (სიონის ტაძრის წარწერიდან. იგივეა, რაც 4. ვახტანგი).
 4. ვახტანგ VI 195, 197, 199, 201.
- ვახუშტი, ვახტანგ VI-ის ვაჟი 41, 67, 73, 79, 85, 91, 93, 101, 103, 107, 123, 147, 199, 201, 207, 223, 279, 291, 293, 301.
- ვოლკოვი ალექსეი ანდრეის ძე, საქართველოში გამოგზავნილი რუსული კორპუსის პოლკოვნიკი 13, 139.

- ჯაქარაია პ. 271.
- ჯაქარია ქვარიანი (გენათელი მიტროპოლიტი, აფხაზეთის და ქართლის კათალიკოზი) 145.
- ჯორჯიანის (==კრიკორიანის), გიულდენშტედტის ექსპედ. წევრი, სტუდენტი 15, 175.

- ძავდგირიძე, გურიის თავადი 313.
1. თამაზ მესხი, სოლომონ I-ის სამეფო საბჭოს წევრი 113.
 2. თამაზ ხანი (==შაჰ-ნადირი) 195.
 1. თამარი, საქართველოს მეფე, გიორგი III-ის ქალი 145.
 2. თამარი, დედოფალი შაჰ-აბასის დროს 273.
 3. თამარი, ვახტანგ VI-ის ქალი, თეიმურაზ II-ის ცოლი, ერეკლე II-ის დედა 197, 199, 201.
 4. თამარი, ერეკლე II-ის ქალი, სახლთუხუცეს ორბელიშვილის ცოლი, 203.
- თარგამოსი 59.
- თარხნიშვილი, ქართლის თავადი 227.
- თაქთაქიშვილი, ქართლის თავადი, ქრცხინვალში 227.
1. თეიმურაზი, კახეთის მეფე, ალექსანდრეს ძე 195.

2. თეიმურაზი, ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა, 199.
 3. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის მამა 195, 197, 201, 203.
 4. თეიმურაზი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.
 5. თეიმურაზი (==ანტონი) იასეს ძე; ქართლ-კახეთის პატრიარქი 201.
 6. თეიმურაზი, სოლომონ I-ის ბიძაშვილი, ალექსანდრე მეფის ძმის მანუქას შვილი 169, 205.
 7. თეიმურაზ ლორთქიფანიძე, იმერელი თავადი 129.
- თომასი (==თამაზ მესხი) 115.
- თუმიშვილი, კახელი თავადი ახმეტაში 45, 227.

- იასე ლევანის ძე, ქართლის მეფე ვახტანგ VI-ის ძმა 197, 199, 201.
- იაშვილი, იმერელი თავადი 281.
- ივანე, ვახუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.
- იმაჰ ყული ხანი 195. (ეს არის დავით კახთა მეფე; შტრ. საქართველოს ცხოვრება, ქიზიჯის გამოცემა, თბ. 1913).
1. იოანე, კონსტანტინე ნუზრანბატონის ვაჟი, ერეკლეს ქალი ქეთევანი ჰყავს ცოლად, 57, 203.
 2. იოანე, ნათლისმცემელი 91.
 3. იოანე, ერეკლე II-ის შვილიშვილი (გიორგის შვილი) 203.
- იოვანე (ბრავალძალის წარწერიდან) 119.
- იოსები, სოლომონ I-ის ძმა, იმერეთის პატრიარქი 145, 205, 207.
- იბაკ-ბეგი. ალექსანდრე იასეს ძის ბავშვობის სახელი, ცხოვრობდა ყიზლარში უფროსი ლეიტენანტის ჩინით 199.
- იულონი, ერეკლე II-ის ვაჟი 67, 203.
- იუსტინიანე, ბიზანტიის კეისარი 275.

- კაცია დადიანი 319.
- კვინიხიძე დავითი, სოლომონის ელჩი პეტერ-ბურგში 115.
- კვინიხიძე ივანე, იმერელი აზნაურები 283.
- კოჭმან დომენტი, ბატონიშვილი (ანჯოსხატის წარწერიდან) 91.
1. კონსტანტინე ნუზრანბატონი 53.
 2. კონსტანტინე [კორფირაგვეტი] 171.
 3. კონსტანტინე (==ერეკლე I ==ნიკოლაოსი) 195.

¹ ზოგან შეცდომით სწერია, რომ ის არის ერეკლე II-ის პირველი ცოლი.

კრამუნიაკოვი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის წევრი. სტუდენტი 97, 179.

კრიულნერი, რუსული არმიის მაიორი 331, 333.

1. ლევანი ვახტანგ VI-ის შანა, შაჰნავაზის ძე (სიონის ტაძრის წარწერიდან) 88, 197, 199.

2. ლევანი, იასეს ძე 199.

3. ლევანი, ბაქარის ძე 201.

4. ლევანი (=ლეონი), ერეკლე II-ის ძე 203.

1. ლეონი, იხ. 4. ლევანი.

2. ლეონი, ვახტანგ VI-ის მამა 167.

ლვაჯი, რუსეთის საქმეთა რწმუნებული ერეკლე-სოლომონის კარზე, კაპიტან-ლეიტენანტი 13, 15, 23, 85, 127, 167, 171, 173.

ლინეი. კარლ 131.

1. ლორთქიფანიძე თეიმურაზი 129.

2. ლორთქიფანიძე, იმერული თავადი 283, 307; ლორთქიფანიძეები 129, 147, 305.

1. ლუარსაბი, ქართლის მეფის სიმონ I-ის მამა 197.

2. ლუარსაბი, ერეკლე II-ის ვაჟი 203.

მამია (გურიელი) 311.

მამუკა. იმერეთის მეფის ალექსანდრეს ძმა, თეიმურაზის მამა 225; ალექსანდრეს ვაჟი (?) 169.

1. მარიამი, ერეკლე II-ის ქალი, ქალაქის მოურავის დავით ტიციშვილის ცოლი, 203.

2. მარიამი (ღვთისმშობელი) 91.

მაქიძე აბაშიძე, ნიტროპოლიტი ქუთათელი 127.

1. მაყაშვილი, კახეთის თავადი, რურსპირში 227.

2. მაყაშვილი ალ. 69, 99, 108, 213.

მაჩაბელი. ქართლის თავადი, დიდ ლიახვზე 101, 103, 227.

მაჭუტაძე. გურული თავადი 313.

მაჰომეტ მურზა (=მირზა), მაჰომეტ ყული ხანის ვაჟი 195, 197.

მაჰომედი, განჯის ხანი 15.

მაჰომეტ ყული ხანი (=მაჰომედ ყულ ხანი), ერეკლე I-ის ძე 195, 197, 259.

მეღემი, რუსეთის არმიის გენერალ-მაიორი 331.

მესხება, იმერული ახნაურები 283.

1. მესხი თამაზი, სოლომონის სამეფო საბჭოს წევრი 113.

2. მესხი დავითი, იმერეთის თავადი 129.

1. მირიანი, მეფე, მის დროს ქართლი გაქრისტიანდა 23, 57.

2. მირიანი, ერეკლე II-ის ძე 203.

მიულერი 165.

მიქაძე, მეგრელი თავადი 323.

მიქელაძე. იმერული თავადი 157, 183, 307.

1. მუხრანბატონი იოანე კონსტანტინე-ძე, ერეკლე II-ის სიძე, ქეთევანის ქმარი 57, 203.

2. მუხრანბატონი, კონსტანტინე 57.

3. მუხრანბატონი 57, 227.

მცხეთოსი 59.

ნადარიშვილი (ნადარიშვილი ?), კახეთის თავადი, საბუეთში 227.

ნადირ შაჰი 39, 69, 195, 199, 235, 243, 245.

ნაკაშიძე, გურული თავადი 313.

ნიკოლაი, ვახუშტი ბაგრატიონის ვაჟი 201.

ნიკოლაოსი (=ერეკლე I) 195, 197.

ნიკოლოზ წერეთელი, სოლომონ I-ის თარჯიმანი 129.

ნინო წმ. 19, 23, 57.

ნუცალი (ავარ-ხანი ლეკებისა) 263.

ორბელიანები 239.

ორბელიანიშვილი 83.

1. ორბელიანიშვილი, ქართლის თავადი 227.

2. ორბელიანიშვილი, სახლთუხუცესი, ერეკლე II-ის სიძე 203.

3. ორბელიანიშვილი დემეტრე, ეშიკალაბანი 203.

ოტია ანდრონიკაშვილი, ქართლის თავადი 85.

პაატა წულუყიძე, იმერული თავადი 129.

პალასი, აკადემიკოსი 11, 51, 53, 57, 110, 111, 119, 130, 132, 136, 146, 154, 156, 158, 160, 166, 168, 170, 171, 174, 188, 194, 196, 206, 216, 226, 232, 280, 304, 314, 315, 322, 330.

პაპუნა ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი 203.

¹ ტექსტში მოთხოვნილი არაა, რომ ეს იყოს ბაქარის ძე (ისევე როგორც მის გვერდით დაწერილი ალექსანდრე), რასაც კითხვის ნიშანი დაუვსევით. რომ ისინი ბაქარის შვილები არიან. ეს დაუძლია გიულდენშტედტის სქემაში (P. I on. 100, № 19, პ. 9), აგრეთვე პალასთანაც იმავე გვერდზე ზეით.

რატვილი, ქართლის თავადი, ქსოვრისი
ეკუთენის 51.

რაქის ერისთავი 105, 109, 111, 129, 161, 169,
205, 281, 293, 305, 319, 321.

რევაზ ანდრონიკაშვილი, ქიზიყის მოურავი
259.

1. როსტომი (ოსი, ქსნის პირველი ერისთავი)
275.

2. როსტომი, მეფე (იგივე როსტომ ხანი, სიმონ
II-ის ნაშვილები) 71, 197.

რუსუდანი, თამარ მეფის ქალი 145.

საძაგელოვ-ივერიელი გ. 271.

სიმეონი წმ. 89.

1. სიმონ I. ლუარსაბის ძე, ქართლის მეფე 197.

2. სიმონ II (სიმონ I-ის ძე ?) 197.

3. სიმონი. ლევანის ძე, ვახტანგ VI-ის ძმა 199.

სოლალაშვილი, თავადი სომხეთში 227.

სოლომანი, შაჰნავაზის ძე 197.

სოლომონი, იმერეთის მეფე 7, 49, 85, 101, 109,

111, 115, 129, 135, 141, 145, 147, 165,

167, 169, 173, 197, 203, 205, 207, 281,

287, 293, 307, 311, 319, 321, 325, 329.

სტეფანე, გიულდენშტედტის ექსპედიციის კა-
ხაკი 43.

სუხოტინი. საქ. რთველოში გამოგზავნილი რუ-
სული კორპუსის გენერალი 93, 95.

ტამიტაშვილი, კახეთის თავადი 227.

ტიშოკაშვილი (T'i)schokaschwili, ჩოკაშვილი-
ლი; იმ. გ. ბოქორიძე, გვ. 151),
თავადი, მას ეკუთენის ახმეტა 45.

ტოტლებენი, გრაფი, საქართველოში მყოფი
რუსული კორპუსის გენერალი 111, 141,
163, 205.

ტუტჩევი, უფროსი ლეიტენანტი 175.

წავლენიშვილი, ქართლის თავადი, ეკუთენის
ერედვის ციხე 99.

ფალავანდიშვილი, ქართლის თავადი 227.

ფალავა. ეგრელი თავადი 323.

ფინეზიშვილი, იმერელი თავადი 283.

1. ქაიხოსრო, ამილახვარი 53.

2. ქაიხოსრო, ანდრონიკაშვილი, მდივანბევი
203.

3. ქაიხოსრო, ჩოლოყაშვილი, თავადი, დუშე-
თის რაიონის მმართველი 5.

4. ქაიხოსრო, მიტროპოლიტ მაქსიმესა და
სახლთუხუცეს დავით აბაშიძეების ბიძა-
შვილი, დანიშნული ჰყავს სოლომონ
I-ის ქალი დარეჯანი 127.

5. ქაიხოსრო, ბოქალთუხუცესი, ბაღასარას
შვილი (ანანურის წარწერიდან) 270.

1. ქეთევანი, ერეკლე II-ის ქალი, იონანე მუხ-
რანბატონის ცოლი 203.

2. ქეთევანი, გიორგი ერეკლეს ძის ცოლი,
ქიზიყის მოურავის ქალი 203.

ქერემ ხანი, სპარსეთის შაჰი 201.

ქვარიანი ზაქარია, კათალიკოსი (გგლ.თის
მხატვრობიდან) 145.

ქსნის ერისთავი, ქართლის თავადი 79, 85,
95, 99, 225, 227, 231, 275.

ქუთათელი მაქსიმე 129.

ყაფლანიშვილი, თავადი სომხეთში, ეკუთე-
ნის მაშავერის მიდამოები 83, 227.

ყაფლანოევი, ყაფლანოვი (სოფ. შულავერი
ეკუთენის) 79.

ყიფიანი, იმერელი თავადი 281.

ყორღლიბაიშვილი (ამათი გვარეულობის
ციხეა თელავში) 39.

ყორჩიხაშანიშვილი, კახეთის თავადი, თე-
ლავში 227.

შანავაზი (ანჩისხატის წარწერიდან) 91.

შაჰ-აბასი 4!, 185, 273.

1. შაჰნავაზი, როსტომის ძე 197.

2. შაჰნავაზი (=ალექსანდრე), იაქეს ძე 199.

3. შაჰნავაზი (=ბაქარი), ვახტანგის ძე 201.

ჩერქეზიანთა თავადური გვარი 263.

ჩერქეზიშვილი, თავადი კახეთში, ვეჯანში
227.

ჩიქვანთა თავადური გვარი 319.

ჩიქვანი 322, 323.

ჩიჩუა, მეგრელი თავადი 323.

ჩოკაშვილი, კახეთის თავადი ახმეტაში 45.
227. იმ. ტიშოკაშვილი.

ჩოლაყიანიშვილი, კახეთის თავადი, მატანში
227.

1. ჩოლოყაშვილი ჯიმშჭრი, თუშეთის მოუ-
რავი და არაგვის ერისთავი, 271.

2. ჩოლოყაშვილი, თავადი, ეკუთენის მატანი
45 (შდრ ჩოლოყიანიშვილი).

3. ჩოლოყაშვილი, კახელი თავადი, მარ-
ტყალში 227.

ჩხეიძე, იმერელი თავადი 83.

ციციანიშვილი (=ციციშვილი) 227.

1. ციციშვილი, ქართლის თავადი 227.

2. ციციშვილი, დავითი, ერეკლე II-ის სიძე.
ქალაქის მოურავი 203.

ცრიაკოვსკი, გიულდენშტედტის ექსპედიციის

წვერი, სტუდენტი 15, 175 (იხ. ზრია-
კოვსკი).

1. წერეთელი, იმერელი თავადი 109, 169, 279,
283, 301.
- 2 წერეთელი ნიკოლოზი, სოლომონ I-ის თარ-
ჯიმანი 129.
1. წულუკიძე გიორგი 111; ხოტევის ციხე გა-
დასცა მას სოლომონმა 115.
2. წულუკიძე, იმერელი თავადი 281; წულუ-
კიძეები 129.
1. ხეიძე, იმერელი თავადი, ვაჟთენის საწირე
133, 283.
2. ხეიძე, მეგრელი თავადი 323.
- ხიდირბეგიშვილი, ქართლის თავადი 227.
- ხიმშიაშვილი, ქართლის თავადი, ბულაჩაურში
227.
- ხორახ ხანი (=ხუსრევ ხანი), ლევანის ძე, ვახ-

ტანგ VI-ის ძმა, ყანდარში დაალუპა
ავლანებთან ბრძოლაში 197.
ხორეშანი, ერეკლე II-ის ქალი 203.
ხოსრო ხანი (შდრ. ხორახ ხანი) 197.

- ჯავახიშვილი, ქართლის თავადი 227.
1. ჯაფარიძე იმერელი თავადი 105, 281.
 2. ჯაფარიძე გიორგი, ონის მმართველთ თავა-
დი 103.
- ჯიმშერ ჩოლოყაშვილი, არაგვის ერისთავი
და დუშეთის მოურავი 271.
- ჯიჯავაძე, იმერელი თავადი 283.
- ჭასტატავი, სომეხი, აბრეშუმის საწარმოს
მკონე სარაფანიკოვაში 333.
- ჭუსენიხბეგი, იასეს ძე 199.
- ჭუსენი ხანი, შაქ-ყაბალახის მმართველი
249.

Addenda et corrigenda

33.	სტრ.	სწერა	უნდა იყოს
7	25	რაც ხალხისთვის	რაც ხალხისთვის
19	38	თვალ (?) საგარეჯოს	თვალი საგარეჯოს
18	42	Grüwe	Gruwe
31	17	ზედ მდინარეზე არის პატაოა წისქვილები. მცხოვრებთა სახლები კიზიყური ტიპისა.	(ზედმეტა).
32		შენიშვნა 1. den 15 tem März...	(უნდა იყოს 30 გვ-ზე).
36	10	Sagaredgo	Sagaredჭი
37	21	არტახანის ციხე	არტოხანის ციხე
39	20	ყიზილქაჯილ	ყიზილქაჯილი
41	შენ. 5	მარჯვენა. პალ.] დასავლეთ, გიულ.	მარჯვენა, პალ.] დასავლეთ გიულ.
43	29	აოტახანის ციხესთან	არტოხანის ციხესთან
44	12	Tischokaschwli	T(i)schokaschwili
47	6	ილტოს შესართავთან	ილტოს შესართავთან
47	8	H pprophaë	Hippophæ
49	3	ილტოს (ირტოს?) შენაკადზე,	ილტოს შენაკადზე,
49		ველსა	ველსა -
49	12—13	-ბევის	ბევის
50	შენ. 3	3. Fast danz	3. Fast ganz
51	14	ოტყუთხა ვიწრო	ოთხუტუხა ვიწრო
53	შენ. 7	7. დასავლეთ, გიულ.] მარჯვენა, პალ.	(ზედმეტა)
60	შენ. 4	Gebn ges	Gebürges
62	შენ. 1	oder I. Rubl.	oder 1 Rubl.
69	25	თემურშეპასანლუდ წოდებული	დემურჩიქასანლუდ წოდებული
72	შენ. 1	P. I. on. 100, N 20, n—56.	P. I, on. 100, № 20, n.—56.
79	შენ. 3	ყაფლანოეების მონაწილეებს	ყაფლანოეებს
81	28	შულავერიდან ბოლნისამდე	შულავერდიდან ბოლნისამდე
88	შენ. 2	P. I, on 100,	P. I, on. 100,
90	შენ. 2	P. I, on. 100,	P. I, on. 100,
91	24	კუსების (?)	კუსების
93	34	ექსპედიციებისათვის	ექსპედიციებისათვის
97	35	ბერზათკარი ტბა,	ბერზათკარი, ტბა,
98	34 - 35	Paw leni Schwilli	P'aw leni Schwilli
98	3	um 9 Uhr' ritten	Um 9 Uhr' von Sklebi ritten
112	26	terminalis	torminalis
117	5	კოლჩედანი კიორიდან	ალმადანი კიორიდან
123	შენ. 3	3. ლარულას-ვევი	3. ლარულას-ვევი
135	18	და (ჯაგნარში) გაბნეულად	და ჯაგნარში გაბნეულად
137	შენ. 2 ^a	2 ^a ალბათ, ლახიდარი	2 ^a ალბათ ლეხიდარი.
137	შენ. 5	ამოფულრული	ამოფულრული
141	4	ამფითეატრის საზე აქვს,	ამფითეატრის საზე აქვს ^a)
155	12	ოდიშა და ლეჩხუმის	ოდიშისა და ლეჩხუმის
157	26	პატარა კავით	პატარა გუთნით
165	6	ეწეოა	ეწერი
167	14	ბატონიშვილი არჩილი [ის არის]	ბატონიშვილი არჩილი. [ის არის]
169	22	ალექსანდრეს ვევის	ალექსანდრეს ძმის (?)
176	40	Dgowachta	Dg(i)wachta
177	5	სამწერისი	სამწერისი
177	4	სამი (წრომი?)	ხამი (ძამი)
179	30	სოფელ ჩიმამდე	სოფელ კიმამდე
209	20	ვართველები სხვადასხვა	ქართველები სხვადასხვა
211	15	შედარებით-ლექსიკონში	შედარებით ლექსიკონში
217	14	ნიშგორა	ნიჯგორა

№	ს ტ რ.	სწერა	უნდა იყოს
227	12	ჩოკაშვილი (?)	ჩოკაშვილი
229	40	დედოფალს ერთი ჰყავს	დედოფალს თითო ჰყავს
233	38	თიორეზე „სარბი	მეორეზე „სარბი
245	32	გადასახლა, სადა მათ	გადასახლა, სადაც მათ
245	35	მხარე ბაიდური	მხარე ბაიდარი
245	36—37	თემიოშე-ჰასანლუს მხარის	დემურჩი-ჰასანლუს მხარის
255	13	Amt an	Amtmann
257	7	(Kreise), დაყოფილი თითო	(Kreise) დაყოფილი. თითო
261	21	არტახანი	არტოხანი
269	9	წბაურთა ¹	ცაბაურთა
269	9	ფახვიჯა	ფახვიჯი
269	21	ჩოხელი	ჩოხელნი
273	5	ჩილურტი	ჭილურტი
277	18	8. ფლავი 9 შერთული	8. ფლავი 9. შერთული
275	9	14. სიდა	14. ხიხთა
275	38	7. ცხელო (Tzchalo	7. ცხელო (Tzchelo
277	19	16. სველნეთი	16. სვენეთი
283	3	11. (მ)ხეიძე	11. ხეიძე
291	32	16. ნიგვზები	16. ნიგავზები
293	21	რაქას, ჰყავს თავისი	რაქას, ჰყავდა თავისი
293	5	62. წვევა	62. სვევა
297	13	13. ჯვარისი	13. ჯვარისა
297	23	ჩართისა ¹	ჩორთისა ¹
297	შენ. 5	ლეხიდარი.	ლეხიდარი.
299	22	1. ციხე კაცხურაზე ⁸	1. ციხე კაცნი კაცხურაზე ⁸
301	1	ჩიხურა და ჯრუჭულას	ჩიხურას და ჯრუჭულას
301	23	მეფესა და მეფის ძეს	მეფესა და ბატონიშვილ
301	შენ. 9	9. ჩხორიული	9. ჩხირიული
304	შენ. 13	13.] Kwilisch, P.	13. Kwilisch, P.]

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

გამოცემლობის რედაქტორი ც. შალაჭიჭიანი
ტექნორედაქტორი ნ. ჯაფარიძე
კორექტორი გ. გელაშვილი

შეკვეთის № 2911

შე 02873

ტირაჟი 1000

გადაეცა წარმოებას 22/XI-61 წ., ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19/V-52 წ. ანაწყოების ზომა:
7×11. ქალაღდის ზომა 84×108 1/16. საბეჭდო თაბაზი 38,6. საღარიცხეო-საგამომცემლო
თაბაზი 33,9. საეცოროო თ. 33,5: ქალღდის ფ. 14,1.

ფასი 2 მან. 39 კაპ.

გამომცემლობა „ნაკადუღის“ სტანბა, თბ., ფურცელაღის ქ. 5.
Типография издательства «Накадуღი», Тбилиსი, Пурцელაღე 5.

საქართველოს მესამე არსებულ უცხოურ წყაროების კომისიის
გამოცემანი

წიგნი I: თ. ყაუხჩიშვილი. პეროდოტე. თბ. 1960.

წიგნი II: ნ. კეკელმაძე, არიანე. თბ. 1961.

წიგნი III: ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. I. თბ. 1961.

წიგნი IV: ა. გამყრელიძე და ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, ტომი პირველი. თბ. 1961.

წიგნი V: ნ. შოშიაშვილი, გრიგოლ აკანელის მოისართა ტომის ისტორია. თბ. 1961.

წიგნი VI: ჯანაშია, ლაზარე ფარპეცი და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი VII: ეთ. სიხარულიძე, იაკუთის ცნობები საქართველოს და კავკასიის შესახებ (იბეჭდება).

წიგნი VIII: ი. ცინცაძე, ძველი რუსული წყაროები (XI—XVI ს.ს.) საქართველოს შესახებ. თბ. 1962.

წიგნი IX: გ. გელაშვილი, გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. თბ. 1962.

წიგნი X. ვლ. ფუთურიძე, სპარსული ისტორიული საბუთები, ნაკვ. II. (იბეჭდება).

წიგნი XI: თ. მიქელაძე, ქსენოფონტის „ანაბაზისი“ (მზადდება).

წიგნი XII: ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, ტომი მეხუთე (იბეჭდება).